

VERNIEUWING EN VERWARRING
DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN 1946-1950

Omslag:

Vernieuwing. De bouwers van het nieuwe kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Kampen (1950). Aannemer D. Kroneman. Foto ter gelegenheid van het bereiken van het hoogste punt.

Verwarring. Schrijven van de classis Barneveld begin mei 1949 aan de uitgetreden leden van de gemeente Veenendaal om terug te keren. Niemand reageerde.

dr. M. Golverdingen

Vernieuwing en verwarring

DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN
1946-1950

(SUMMARY IN ENGLISH INCLUDED)

82

DEN HERTOOG – HOUTEN

‘Praktisch toepasbaar is niet de goede maatstaf voor omgang met onze medemens. Wij moeten hem recht doen, zowel de levende als de dode. En daarom moeten wij hem leren kennen. Dus zoeken we in de geschiedenis niet naar wat nuttig is, maar naar wat waar is. De gestorvenen mogen we evenmin belasteren als de levenden. Je moet de waarheid over hen spreken. Dat kan nu eenmaal niet zonder dat je iets van hen weet. En je moet iets van hen weten, want het verleden dat zij geschapen hebben, is nog overal om ons heen’.

A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart*, blz. 87

*Aan de nagedachtenis van ds. K. de Gier (1915-1999)
en drs. A. Vergunst (1926-1981),
beiden in leven docent aan de Theologische School
van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam*

© 2014 Den Hertog B.V., Houten
ISBN 978 90 331 2602 4

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	11
------------------------	----

INLEIDING

Stand van zaken omstreeks 1948	13
Factoren van belang voor de toenemende belangstelling	13
Recent beschreven geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten	15
Het vervolg	17
Ontwikkelingen en conflicten	18
Bronnen en methode	18

HOOFDSTUK 1

ASPECTEN VAN HET TIJDSBEELD VAN DE JAREN 1945-1950

Introductie	22
1.1 De herverschijning van <i>De Saambinder</i>	22
1.2 Herstel en vernieuwing	23
1.3 De theologische wortels van de doorbraak	25
1.3.1 De bezwaren van G.H. Kersten en C. Steenblok - 26	
1.4 De herleving van de SGP	27
1.5 De mislukking van de doorbraak	29
1.6 Een verwoest land	30
1.6.1 Kerkelijke hulpprogramma's - 31	
1.7 De wederopbouw	32
1.7.1 Het herstel van de kerkgebouwen - 33	
1.8 Emigratie als uitweg	34
1.8.1 Kerkelijke bezinning op de emigratie 1947-1949 - 35	
1.8.2 De Synodale Commissie voor Emigratie naar Canada (SCEC) - 36	
1.8.3 De Ledeboeriaanse traditie als remmende factor? - 39	
1.9 Het conflict met de Republiek Indonesië	40
1.9.1 De problematiek van de niet-gevaccineerde militairen - 42	
1.9.2 De weg naar de overdracht van de soevereiniteit - 43	
1.9.3 De terugkeer van het detachement ongevaccineerde militairen - 45	
1.10 De oecumenische beweging.	46
1.11 De keuze voor het isolement	48
1.12 Waardering	49

HOOFDSTUK 2

INTERNE ONTWIKKELINGEN IN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN IN DE JAREN 1945-1950

2.1 Beknpte karakteristiek, getalsterkte en organisatiegraad	53
2.2 De Vormschool of Normaalschool te Krabbendijke	56

2.3	Zending met de daad	61
2.3.1	Voorgeschiedenis - 61	
2.3.2	Herleving - 62	
2.3.3	Plan van aanpak - 63	
2.3.4	Teleurstelling - 64	
2.4	Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen	66
2.4.1	De voorstellen van Lisse - 66	
2.4.2	De brochure <i>De Jeugd in Nood</i> - 68	
2.4.3	Het blad <i>Daniël</i> - 71	
2.4.4	De inzet voor de militairen in Indië - 74	
2.4.5	Spanningen en wrijfvlakken in de jaren 1946-1948 - 78	
2.4.5.1	De kritiek van <i>De Saambinder</i> op een meditatie van B. Roest - 78	
2.4.5.2	De weigering van de kerkenraad van Gouda - 80	
2.4.5.3	Het ingezonden stuk van A. Jansen te Haarlem - 81	
2.4.5.4	Het vertrek van R. Kok als medewerker van <i>Daniël</i> - 83	
2.5	De Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen . . .	83
2.5.1	Een veldprediker voor Indië - 84	
2.5.2	Speciale acties - 85	
2.5.3	De afscheidsbijeenkomsten voor gedemobiliseerde militairen - 88	
2.6	De prekenserie <i>Uit den Schat des Woords</i>	92
2.6.1	Uitgave en ontwikkeling - 92	
2.6.2	Schriftuurlijk-praktikale prediking - 93	
2.7	Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen	94
2.8	Het Landelijk Verband van Zangverenigingen	96
2.9	De Kleine Gids	100
2.10	De Vereniging van Organisten (VOGG)	102
2.10.1	Van voorzanger tot kerkorgel - 102	
2.10.2	Personen, doel en middelen - 103	
2.11	Sociale stijging	105
2.11.1	De doorbreking van het maatschappelijke en culturele isolement - 000	
2.11.2	Studerende jongeren - 105	
2.11.3	Bezinning en organisatie - 107	
2.12	Waardering	107

HOOFDSTUK 3

PERSONEN EN POSITIEKEUZES IN DE PERIODE 1944-1948

3.1	Inleiding	112
3.2	G.H. Kersten	112
3.2.1	Persoonlijkheid - 114	
3.2.2	Standpuntbepaling in de jaren dertig - 114	
3.2.3	Standpuntbepaling in de oorlogsjaren - 116	
3.2.4	De kwestie van de opvolging - 117	
3.2.5	De kwestie van de algemene genade - 117	
3.2.6	Intenties - 119	
3.3	A. Verhagen	119
3.3.1	Twee positiekeuzes in de jaren twintig - 120	
3.3.2	Persoonlijkheid - 122	
3.3.3	De Middelburgse periode - 122	

3.3.4	Standpuntbepaling tegenover de bezetter - 123	
3.3.5	Positiekeuze tegenover G.H. Kersten en C. Steenblok - 123	
3.3.6	Na de bevrijding - 124	
3.4	C. Steenblok	124
3.4.1	Predikant te Lopik - 125	
3.4.2	Emeritus predikant - 126	
3.4.3	Promotie en vorming - 126	
3.4.4	Zijn overkomst naar de Gereformeerde Gemeenten - 127	
3.4.5	Persoonlijkheid - 128	
3.4.6	Positie in het kerkelijk leven - 130	
3.4.7	De artikelenreeksen in <i>De Saambinder</i> - 130	
3.4.8	De discussie met L. Vroegindeweyj - 132	
3.5	R. Kok	134
3.5.1	Ambtelijke loopbaan - 135	
3.5.2	Persoonlijkheid - 136	
3.5.3	Standpuntbepaling tegenover de bezetter - 136	
3.5.4	Positiekeuze tegenover G.H. Kersten en C. Steenblok in 1944 - 137	
3.5.5	Publicaties en belofteprediking - 138	
3.6	Het ontstaan van de kwestie Kok	139
3.6.1	De bezwaren van G.H. Kersten in juli 1947 - 141	
3.6.2	De bezwaren van een gemeentelid in het voorjaar van 1948 - 142	
3.6.3	De uitspraken van twee particuliere synodes in mei 1948 - 144	
3.6.4	De gewijzigde opstelling van de kerkenraad van Veenendaal - 147	
3.7	De confrontatie en verzoening op de classis Barneveld op 1 juni 1948	148
3.7.1	De betekenis en problematiek van deze vergadering - 148	
3.7.2	De uiteenzetting en de frontale aanval van Kok - 149	
3.7.3	De analyse en het beoordelingskader van Kersten - 151	
3.7.4	Het appel en de bemiddeling van De Blois - 154	
3.7.5	De betekenis van de Heilige Doop - 156	
3.7.6	De reikwijdte van het aanbod van genade - 157	
3.7.7	De verzoening - 159	
3.8	De vertraagde afwikkeling	159
3.9	Een theologisch testament	162
3.10	Waardering	163

HOOFDSTUK 4

DE KWESTIE VEENENDAAL IN DE JAREN 1948 EN 1949

	Divergentie	167
4.1	De situatie in Veenendaal na 1 juni 1948	167
4.2	De blijvende spanning tussen kerkenraad en gemeente	168
4.2.1	Partijvorming en verzoening - 170	
4.2.2	De aanklacht tegen W. Turkesteen - 172	
4.3	De ontwikkelingen op de classis Barneveld begin 1949	172
4.3.1	Aan de vooravond van de januari-classis - 172	
4.3.2	De verlegenheid van een classicale vergadering - 173	
4.3.3	De breuk tijdens de classis in februari 1949 - 174	
4.4	De breuk in de gemeente	175
4.4.1	De kerkenraad loopt 'hard van stapel' - 177	

4.5	De oproep van de classis in mei 1949	179
4.5.1	De brief van 'de Kegelbaan' - 179	
4.5.2	Gebrek aan eensgezindheid - 180	
4.5.3	Een oproep zonder weerklank - 181	
4.6	De stap van de kerkenraad van Utrecht	182
4.7	Het beleid van de Particuliere Synode Oost op 25 mei 1949	183
4.7.1	De moeizame vergadering te Barneveld - 183	
4.7.2	Het gesprek te Veenendaal op 14 juni 1949 - 184	
4.8	De Generale Synode: bezinning door een commissie gevormd door alle predikanten	185
4.9	Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade	187
4.10	De Generale Synode: een nieuwe gemeente te Overberg	189
4.11	M. van de Ketterij en de instituering van een tweede gemeente te Veenendaal	191
4.12	Een impressie van kandidaat A. Vergunst	193
4.13	De fasen van een conflict	197
4.14	Waardering	199

HOOFDSTUK 5

HET KORTE VOORSPEL VAN 'VIJFTIG'

5.1	Onrust en ontwikkelingen	202
5.2	De oproep tot het houden van een buitengewone generale synode	203
5.2.1	Het initiatief van het Curatorium - 203	
5.2.2	De <i>Open Brief</i> van de kerkenraad van Kampen - 204	
5.2.3	De aanklacht tegen R. Kok - 205	
5.2.4	Nadere meningsvorming tijdens het traject naar de Generale Synode - 208	
5.3	De analyse van de ouderlingenconferentie	211
5.3.1	Gaat het goed of verkeerd? - 211	
5.3.2	Waar ligt de oorzaak? - 212	
5.3.3	Is er werkelijk een leergeschied? - 213	
5.3.4	Hoe wordt de kwestie Van de Ketterij-Veenendaal gewaardeerd? - 214	
5.3.5	De opvallende afronding - 214	
5.4	Waardering	215

HOOFDSTUK 6

DE TRIESTE GESCHIEDENIS VAN EEN SYNODEJAAR (1950)

6.1	De samenstelling van synode en moderamen	218
6.1.1	De persoon van de preses - 219	
6.1.2	De persoon van de scriba - 220	
6.2	Hoofdzaken van de Generale Synode van 11 januari 1950	222
6.2.1	Het neerleggen van het hoofdredacteurschap van <i>De Saambinder</i> door C. Steenblok - 222	
6.2.2	De behandeling van de aanklacht tegen R. Kok in eerste fase - 225	
6.2.2.1	Bespreking van de kerkrechtelijke aspecten - 225	
6.2.2.2	Bespreking van de inhoudelijke aspecten - 226	
6.2.2.3	De positiekeuze van Van de Woestijne, Bas en De Blois - 226	
6.2.3	De verdediging van Kok - 228	
6.2.4	De brede discussie - 230	

6.3	Twee signalen	233
6.4	Hoofdzaken van de Generale Synode van 12 januari 1950	234
6.4.1	De schorsing van R. Kok - 234	
6.4.2	Een impressie van P. van Woerden - 238	
6.4.3	De besluitvorming in de zaak Veenendaal-Van de Ketterij - 239	
6.4.4	Het offensief tegen de verenigingen - 240	
6.5	Veenendaal: een zelfstandige Gereformeerde Gemeente buiten het kerkverband	244
6.6	Hoofdzaken van de voortgezette Generale Synode van 13 april 1950	246
6.6.1	De bespreking van het verslag van de commissie van elf - 246	
6.6.2	De vraag van A. van Stuijvenberg over het vooroverleg - 247	
6.6.3	De aanklacht van A. Vergunst tegen C. Steenblok - 248	
6.7	Het beraad van het Curatorium over het onderwijs aan de Theologische School	250
6.7.1	De klachten van de studenten - 250	
6.7.2	De bezwaren van A. Vergunst - 251	
6.7.3	De verklaring van C. Steenblok - 252	
6.8	Punten van belang op de slotzitting van de Generale Synode van 29 juni 1950 .	253
6.8.1	De publicatie van P. van Woerden - 253	
6.8.2	Het rapport van het Curatorium - 255	
6.8.3	De kwestie Mijdrecht - 000	
6.8.4	De vraag van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal buiten verband - 257	
6.9	Waardering	259

HOOFDSTUK 7

HET BESLUIT VAN DE SYNODE: REACTIES, INTERPRETATIES EN REFLECTIES

7.1	Vragen bij een uitspraak	263
7.2	Schets van een leerontwikkeling (1930-1950)	263
7.3	Stemmen uit <i>De Saambinder</i>	266
7.3.1	C. Steenblok - 266	
7.3.2	L. Rijksen - 268	
7.3.3	A. de Blois - 270	
7.4	De interpretatie van de Synode	271
7.5	Het liggingsverschil	273
7.6	De unanimiteit van de Synode	274
7.7	De terugblik tijdens de Particuliere Synode West van 1951	276
7.8	Stemmen uit Veenendaal	277
7.8.1	De in Utrecht aangereikte sleutel - 277	
7.8.2	De kanttekening bij de Handelingen van de Generale Synode - 277	
7.8.3	De prediking en het gebruik van de beloften - 278	
7.8.4	De boodschap van een bijlage - 279	
7.9	De interpretatie van R. Kok	281
7.10	Ontwikkelingen in de waardering van het aanbod van genade	283
7.11	Reacties uit de gereformeerde gezindte	286
7.11.1	<i>De Wekker</i> - 286	
7.11.2	<i>Het Gereformeerd Weekblad</i> - 288	
7.11.3	<i>De Reformatie</i> - 290	
7.11.4	<i>De Waarheidsvriend</i> - 293	
7.12	Waardering	294

HOOFDSTUK 8

EVALUATIE

8.1 Aspecten	296
8.2 De nieuwe ontwikkelingen	296
8.3 De kerkrechtelijke factor	298
8.4 De persoonlijke factor	301
8.5 De kern van een kerkelijk conflict	303
8.5.1 Gebrek aan een bijbels verantwoorde communicatie - ooo	
8.5.2 Van de objectieve regel naar het subjectieve gevoel - ooo	
8.6 De kern van de kritiek op Kok	306
8.7 Verenigingen als twistappels	308
8.8 De beantwoording van de probleemstelling	309
8.9 De gemeente van Korinthe als spiegel	311
Summary	313

BIJLAGEN

I. De zes uitspraken over het genadeverbond van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten, gehouden 21 mei 1931 te Rotterdam	329
II. De veertien punten die door ds. R. Kok werden teruggenomen op de Classis Barneveld van Gereformeerde Gemeenten op 1 juni 1948	329
III. Globaal overzicht van de verhouding van de theologische motieven tot de factoren die behoren tot de meer sociale context van de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in de periode 1946-1950	332
Bronnen	334
Register van personen en plaatsen	341
Over de auteur	347

Woord vooraf

Het intrigerende gegeven dat de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten, ontstaan in 1907, niet of nauwelijks op systematische wijze in kaart was gebracht, heeft mij gestimuleerd een poging daartoe te ondernemen. In 2004 verscheen de doctoraalstudie *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*. In dit proefschrift heb ik mij gericht op het tijdvak 1946-1950. Het was oorspronkelijk de bedoeling om de periode 1946-1956 in beeld te brengen. Dat zou hebben geleid tot een bijzonder omvangrijk boek. Beperking tot en met het jaar 1950 bleek geboden.

De aansluiting van de dissertatie bij de eerstgenoemde studie is niet naadloos en ook niet liniaalrecht. Het verloop van de generale synoden van 1945 en 1947 kreeg in de vorige publicatie uitvoerig aandacht en werd niet opnieuw beschreven. Dat is wel het geval met de belangrijke vergadering van de classis Barneveld van 1 juni 1948, die uitvoeriger werd weergegeven dan in de doctoraalscriptie het geval was.

De titel van de studie typeert de onderzochte periode: *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten van 1946 tot 1950*. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werden in deze kring allerlei nieuwe initiatieven ontwikkeld. Het einde van de jaren veertig kenmerkte zich door verwarring. Er was sprake van een betreurenswaardig misverstand over de betekenis van de begrippen belofte en aanbod van genade. In allerlei moeilijke situaties liet men de geschreven kerkrechtelijke regels los met alle gevolgen van dien.

Prof. dr. H.J. Selderhuis, hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn, heeft mij bij dit kerkhistorisch onderzoek begeleid. Ik ben hem als promotor veel dank verschuldigd voor de geboden ruimte bij het onderzoek, de plezierige stimulansen, verhelderende discussies, bruikbare adviezen en snelle reacties. Dank ben ik ook verschuldigd aan mijn copromotor prof. dr. G.C. den Hertog, belast met het onderwijs in de systematische vakken aan de TUA. Zijn academische scherpte gaf mij een gescherpt oog voor het bijstellen van bepaalde details en samenhangen.

Een aantal personen ben ik dankbaar voor voorstellen om te komen tot inhoudelijke en tekstuele verbeteringen van het concept. Dat zijn allereerst de leden van de leescommissie: prof. dr. A. Baars (Theologische Universiteit Apeldoorn), dr. J. van de Kamp (Universität Bremen), en prof. dr. F.A. van Lieburg (Vrije Universiteit Amsterdam). Ir. H. van Rossum droeg als ervaringsdeskundige zorg voor een uitvoerig commentaar. Verder wil ik hier noemen de heren A. Bel, C. Bregman en G. Verhoef.

Dit proefschrift zou niet zijn ontstaan zonder de aansporingen van prof. dr. W van 't Spijker, mijn begeleider bij het schrijven van de doctoraalscriptie, om de draad van de studie weer op te pakken. Allen die medewerking verleenden aan een interview of schriftelijk of mondeling vragen wilden beantwoorden, dank ik voor hun bijdrage. Hun namen zijn vermeld bij het onderdeel 'Bronnen'. Enkele lezers van *De Saambinder* en het *Reformatisch Dagblad* bezorgden mij bij herhaling de verrassing waarop iedere onderzoeker hoopt. Met erkentelijkheid vermeld ik dat zij mij stukken aanreikten die tot nu toe onbekend waren, zoals de tekst van

een toespraak van ds. R. Kok in de zomer van 1949 voor een commissie bestaande uit alle predikanten, alsmede particuliere verslagen van de Synode van 1950.

Het omvangrijke archief van de Christelijke Gereformeerde Kerk (Pniël) te Veenendaal bleek van bijzondere betekenis. Ik ben de kerkenraad van deze gemeente veel dank verschuldigd voor de ontvangen medewerking. Kerkenraden en besturen van verschillende organisaties binnen de Gereformeerde Gemeenten stelden op verzoek hun archieven voor onderzoek beschikbaar. Het Curatorium van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam gaf toestemming tot het inzien van de notulen van de betreffende periode. Ik heb die brede bereidwilligheid op zeer hoge prijs gesteld. Zonder deze medewerking was het niet mogelijk geweest om deze studie te schrijven.

De bijzondere dienstvaardigheid van de heer M. Bal, bibliothecaris van de Theologische School te Rotterdam, memoreer ik hier met dankbaarheid. In mijn dank voor verleende diensten betrek ik ook mevrouw N. van der Mijden-Groenendijk, bibliothecaris van de TUA te Apeldoorn, en de heer J.W. Puttenstein MA, bibliothecaris van de Bibliotheek Protestantse Theologische Universiteit, toen nog te Kampen. De heer J. Kroneman te Kampen ben ik erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de foto op het omslag. Dr. C. R. van den Berg te Zwijndrecht en C. Bregman te Hendrik-Ido-Ambacht namen spontaan de correctie van dit boek op zich. Voor die vriendendienst ben ik hun veel dank verschuldigd. Verder zeg ik drs. G.H.C. Pas-Donker te Waddinxveen hartelijk dank voor de vertaling van de samenvatting met veel specifiek idioom in goed toegankelijk Engels. Uitgeverij Den Hertog, in de persoon van de heer A. Bel, heeft met veel toewijding en accuratesse de uitgave van deze dissertatie verzorgd.

De bijeenkomsten van de onderzoeksgroep Kerkgeschiedenis en Kerkrecht van de Theologische Universiteit Apeldoorn en de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) te Kampen, nu bekend als de onderzoeksgroep Early Modern Reformed Theology (EMRT), heb ik ervaren als een goede stimulans om in het studeren te volharden. Een bijzonder woord van dank komt mijn vrouw toe voor haar hartverwarmende steun bij het verrichten van archiefonderzoek en het schrijven van de studie als zodanig. Ze heeft menig offer gebracht om mij het studeren mogelijk te maken.

Tijdens deze studie werd ik bij het afronden van het zesde hoofdstuk getroffen door een ernstige ziekte. Na een ingrijpende operatie was het maanden lang onmogelijk om dit werk te voltooien. Nu dat door Gods goedheid toch mogelijk is geworden, betaamt het mij allermeeest Hem te erkennen voor het aanvankelijke herstel en voor het gereedkomen van deze publicatie. 'Looft de HEERE, want onze God te psalmzingen is goed, dewijl Hij lieflijk is; de lof is betamelijk' (Ps. 147:1).

Dordrecht, 3 januari 2014

M. Golverdingen

Inleiding

Stand van zaken omstreeks 1948

De Gereformeerden Gemeenten waren in 1907 ontstaan uit twee kleine kerkverbanden: de ‘Gereformeerde Gemeenten onder het kruis’ en de ‘Gereformeerde Gemeenten ontstaan uit de actie van wijlen ds. Ledeboer.’ De belangrijkste kracht achter de Vereniging van 1907 was de jonge predikant G. H. Kersten. Hij streefde naar de opbouw van een kerk in klassiek-gereformeerde zin, die zich zou kenmerken door gereformeerd kerkrechtelijk leven en een Schriftuurlijk-bevindelijke prediking. ‘Dat is een prediking, die niet alleen spreekt over het werk van Christus maar ook over Christus, zoals Hij zich in de mens verheerlijkt, niet buiten de bevinding des harten om.’¹ De jaren twintig en dertig van de vorige eeuw brachten nieuwe ontwikkelingen, die bijdroegen aan de uitbouw van dit ideaal.

Ds. G. H. Kersten gaf in 1947, in de avond van zijn leven, een eerste, heel beknopte aanzet tot de geschiedschrijving van de Gereformeerde Gemeenten. Hij schreef toen zijn *Kort Historisch Overzicht*² dat een ruwe schets bood van de kleine kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw. De inhoud berustte vooral op ontlending aan enkele secundaire bronnen, herinneringen aan overleden ambtsbroeders en overleveringen van oudere tijdgenoten. H. Hille constateerde op grond van een door hem gemaakte analyse dat er niet of nauwelijks sprake was geweest van systematisch historisch onderzoek.³ Dat lag ook buiten de beperkte mogelijkheden die Kersten bij zijn zwakke gezondheid ter beschikking stonden. Met het *Kort Historisch Overzicht* gaf hij aan de Gereformeerde Gemeenten echter wel een historische gestalte die de identiteit van het kerkverband diende. Hij was echter geen kerkhistoricus, maar dogmaticus. Hille concludeerde dan ook ‘dat de betekenis van Kersten als geschiedschrijver ondergeschikt is aan zijn betekenis voor de geschiedschrijving’.⁴

Factoren van belang voor de toenemende belangstelling

De aandacht voor de geschiedschrijving van de Gereformeerde Gemeenten is van vrij recente datum.⁵ Er zijn verschillende factoren, die het laat ontwaken van de belangstelling kunnen

1. G. H. Kersten, ‘Welke zijn de oorzaken van het kerkelijk gescheiden leven der gereformeerden in ons land?’ in: *De Saambinder*, 22-06-1922.
2. G. H. Kersten en J. van Zweden, *Kort Historisch Overzicht*. Het boek werd uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking van de Vereniging van 1907, die veertig jaar tevoren plaatsvond. Kersten voegde er een beschrijving aan toe van de hand van de predikant van Rock Valley, J. van Zweden: ‘De Gereformeerde Gemeenten in de Verenigde Staten van Noord-Amerika.’
3. H. Hille, ‘Ds. G. H. Kersten als kerkhistoricus’, in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten*, blz. 201, 203, 204, 205.
4. *Ibidem*, blz. 206.
5. Als beginpunt kan worden genomen de verschijning van H. M. Stoppelenburg, *Kerkhistorische Kroniek*, Den Haag, 1964, nr. 1. Stoppelenburg besteedde veel aandacht aan de Gereformeerde Gemeenten, maar richtte zich ook op degenen die leefden uit de beginselen der Nadere Reformatie in brede zin. De *Kroniek* verscheen van 1964-1973. Het blad ging in april 1973 over in handen van J. Lussenburg, Rotterdam (9e jrg. nr. 4, april 1973).

verklaren.

1. Het ging om een betrekkelijk kleine denominatie, die zich vanouds kenmerkte door een ingekeerd karakter en een neiging tot het isolement. De Gereformeerde Gemeenten bevonden zich in de schaduw van de grote Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk, die een eigen geschiedschrijving al heel lang als opgave beschouwden.⁶

2. Voor het instellen van een systematisch onderzoek van de bronnen is een bepaalde vorming vereist. Die was in de geïsoleerde, min of meer agrarische gemeenten schaars voorhanden. Door de sociale stijging⁷ die na 1945 geleidelijk aan in de gemeenten baan brak, kwamen er onderzoekers beschikbaar, al ging het steeds om enkelingen.⁸

3. Belangstelling voor de eigen geschiedenis kwam in de meeste gevallen pas bij jubilea op gang. Opvallend was namelijk het grote aantal gedenkboeken en -boekjes dat door kerkenraden werd uitgegeven bij een jubileum van de gemeente.⁹ Sommige uitgaven treffen door een bijzonder goed niveau qua inhoud en vormgeving.¹⁰ Alle publicaties wijzen op toenemende belangstelling bij kerkenraden en gemeenteleden.

4. In de jaren 1946-1950 deden zich in de Gereformeerde Gemeenten niet minder dan tien nieuwe ontwikkelingen voor, die in deze studie worden beschreven.¹¹ Deze opvallende doorbreking van het maatschappelijke en culturele isolement wijst op verbreding van de interesse en openheid voor nieuwe kennisvelden. Het zijn deze relatief late ontwikkelingen die zorgden voor bezinning op het eigen verleden.

5. Kenmerkend is dat de belangstelling van veel gemeenteleden zich bleef toespitsen op '1950' en '1953' en dat de periode daarvoor nauwelijks aandacht kreeg. Begin 1950 werd ds. R. Kok, predikant te Veenendaal, geschorst door de Generale Synode wegens een afwijking in de leer. De notulen van dit agendapunt blonken uit door bijzondere beknoptheid,¹² zodat veel vragen over de kerkrechtelijke gang van zaken en de inhoud van het schorsingsbesluit bleven bestaan. Hoezeer de kwestie Kok de gemoederen heeft beziggehouden, blijkt uit het feit dat vijftig jaar later er nog een discussie plaatsvond in de dagbladpers.¹³

In 1953 zette de Generale Synode dr. C. Steenblok af als docent aan de Theologische School te Rotterdam. De beslissing werd niet genomen 'om onrechtzinnigheid' maar wegens 'diens

6. L. Praamsma, *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw* (1950); H. C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*, Deel I, 1892-1936, Idem; Deel II, 1936-1975; J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Utrecht 1899; T. Stigter, *Geschiedenis onzer vaderlandsche kerk* (1910).

7. Zie par. 2.11.

8. Een voorbeeld is: H. A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)*, Utrecht 1977.

9. In de Bibliotheek van de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam bevinden zich jubileumboeken van 84 gemeenten, terwijl het totaal van de gemeenten in 2011 kon worden gesteld op 157. Mededeling van M. Bal, bibliothecaris, d.d. 04-03-2013.

10. Vergelijk bij voorbeeld W. B. Kranendonk, *Wakend aan Zijn poorten. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Kampen*, Kampen 2010. Deze gedegen en vlot leesbare publicatie werd uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van deze gemeente.

11. Zie hoofdstuk 2.

12. W. Visscher sprak terecht over een onderbouwing van honderd regels of circa duizend woorden. Zie W. Visscher, 'De prediking van het Evangelie' (4), in: *De Saambinder*, 82e jrg. nr. 36, 03-06-2004.

13. J. van 't Hul, 'Een scheur die niet geheeld kon worden'. Interview met A. Moerkerken, *Reformatisch Dagblad*, 25-05-2000. Daarop volgden artikelen van R. van Kooten, W. van Sorge en F. Mallan. De serie werd afgesloten met een artikel van A. Moerkerken: 'Het zoeken van de juiste koers. In 1950 was een hartader van de Gereformeerde Gemeenten in het geding.' *Reformatisch Dagblad*, 10-06-2000.

eenzijdigheid in het geven van het onderwijs'.¹⁴ Een trieste scheuring volgde, die leidde tot het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De uitgetreden broeders benadrukten dat er sprake zou zijn van leergeschillen.¹⁵ De vraag naar het verschil in visie op de oorzaken van de breuk, bleef veel gemeenteleden bezighouden.

Recent beschreven geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten

Het intrigerende gegeven dat de geschiedenis van dit kerkverband vanaf het ontstaan in 1907 niet of nauwelijks in kaart was gebracht, heeft mij ertoe gestimuleerd een poging daartoe te wagen in een eerder systematisch onderzoek.¹⁶ Daarbij richtte ik mij op de periode 1928-1948, zij het dat de jaren 1945-1948 vooral vanuit de optiek van de theologiegeschiedenis werden beschreven.

In de periode 1910-1930 voltrok zich in de gemeenten een worsteling met het al of niet latent aanwezige independentisme. Dat kreeg vooral handen en voeten in de figuren van de predikanten D.C. en J. Overduin, die op 3 april 1930 het kerkverband verlieten, onder meer omdat zij zich niet wilden houden aan bindende afspraken. De Handelingen van een classis of synode waardeerden zij als 'vodjes papier'.¹⁷

Eind november 1919 verscheen het eerste nummer van *De Saambinder*, onder redactie van G.H. Kersten te Yerseke en W. den Hengst te Leiden. Kersten zette het blad allereerst in voor het bevorderen van de oprichting van christelijke scholen in plaatsen waar de doopleden van de kerkelijke gemeente de openbare school bezochten of de School met de Bijbel zich nogal eens baseerde op een neocalvinistische mens- en kindvisie. Ook gebruikte hij het blad om door middel van een lange reeks artikelen de akker van de gemeenten rijp te maken voor het oprichten van een Theologische School. Zijn stelling luidde: 'Een kerk zonder goede opleiding is niet gereformeerd'.¹⁸ Het voorstel als zodanig zorgde voor een stroom van kritiek. De opening van de Theologische School vond plaats in april 1927.

De Saambinder kreeg ook een belangrijke plaats in de polemiek over het verbond der genade, die vanaf 1928 tot ver in de jaren dertig de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerk bezighield. De confrontatie tussen de leidinggevende figuren in de beide kerken kreeg bekendheid als de strijd over de twee- of drierbondenleer. In 1931 aanvaardde de Generale Synode een zestal uitspraken over het genadeverbond, die aan de gemeenten een herkenbare theologische gestalte gaven.

Het kerkhistorisch onderzoek dat in de bovenstaande alinea's met kernwoorden werd getypeerd, richtte zich op de beantwoording van de vraag: op welke wijze hebben integratie en divergentie in het kerkelijke leven in de Gereformeerde Gemeenten gestalte gekregen in de periode van 1928-1948? Aan dit onderzoek werden de volgende conclusies verbonden:¹⁹

14. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953 te Utrecht, Vervolg artikel 6, Rapporten, ook in: *Acta 1907-1959*, blz. 621.
15. C. Steenblok, *De bestaansgrond der gemeenten*, blz. 155-160 (Gouda's acte van losmaking van 24 juni 1953).
16. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*.
17. Notulen van de classis Giessendam der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 april 1930 te Giessendam, art. VI.
18. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 129.
19. Indien niet anders aangegeven, zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 186-187.

a. De jaren 1928-1931 kenmerkten zich door een toenemende integratie, die de nog aanwezige divergentie, vooral veroorzaakt door een neiging tot independentisme en ontkenning van de menselijke verantwoordelijkheid bij sommigen, overwon. Gedurende de gehele onderzochte periode waren met name de predikanten G.H. Kersten en A. de Blois gericht op de opbouw en het behoud van de gemeenten als eenheid, terwijl dat ook gezegd kan worden van M. Hofman, die in 1945 overleed.

b. Het decennium van 1931-1941 was een tijdvak van consolidatie en groei. De belangrijkste factoren hierbij waren de vrucht op de prediking van het Woord, een zekere bloei van het geestelijke leven en een sterke diaconale en pastorale betrokkenheid van ambtsdragers bij de nood van gemeenteleden in crisistijd. Met name de inzet van A. Verhagen²⁰ verdient vermelding.

c. De periode van 1941-1948 gaf een toenemende divergentie te zien. Een eerste aanzet daarvoor werd gevormd door de onrust in 1941, dus in het begin van de oorlogsjaren, over Kerstens waardering van de bezettende macht als Gods roede. De onrust nam toe door de moeizame overkomst van C. Steenblok in 1943 uit de Gereformeerde Kerken. Deze was alleen mogelijk doordat Kersten op de desbetreffende classisvergadering in februari van dat jaar zijn volle gewicht als deputaat in de weegschaal wierp.²¹ Een half jaar na zijn overkomst (!) werd Steenblok benoemd tot hulpdocent²² aan de Theologische School, naast Kersten. In april 1944 hield Steenblok voor de onderwijzersvereniging een referaat over *Christus en de algemene genade*²³, dat geheel inging tegen het algemene gevoelen over dit onderwerp²⁴ binnen de Gereformeerde Gemeenten. Het referaat kan gezien worden als het beginpunt van de algemene kerkelijke onrust.²⁵

d. Daarna vormde zich een factie onder de predikanten, geleid door R. Kok. Dit groepje predikanten begon te opponeren tegen het beleid van Kersten, omdat men de figuur van Steenblok niet wilde accepteren en diens visie op de algemene genade afwees.²⁶ Kok onder-

20. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 81-84.

21. Mededeling van A. Elshout, 26 juli 1991; idem A. F. Honkoop, 29 juli 1991: 'Men zou hem zeker niet toegelaten hebben, als Kersten niet op die vergadering aanwezig was geweest. Uiteindelijk zwichtte de classis voor het overwicht van Kersten'.

22. *Acta 1907-1959*, blz. 481. *Notulen Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Utrecht op 29 Juni 1944*. Bijlage IV, Rapport van Curatoren der Theol. School. 'Gedurende het laatste jaar heeft Dr. C. Steenblok op verzoek van Curatoren mede les gegeven, daar de arbeid voor Ds. Kersten sinds geruime tijd te zwaar gevallen is'. De argumentatie was reëel. Kersten werd op 17 februari 1944 - halverwege het studiejaar - door een hartaanval getroffen, die zich later zou herhalen.

23. Onder algemene genade verstaan we de tijdelijke zegeningen, zoals de oogst, bepaalde gaven en talenten, die God aan gevallen mensen geeft. Bij Steenblok is deze algemene genade niet door Christus verworven, maar moet ze gerekend worden tot de algemene openbaring, die Christus als Logos schenkt in het Koninkrijk van Gods macht of de algemene voorzienigheid. Zie C. Steenblok, *Christus en de algemene genade*, 1, 2, blz. 225-226.

24. Het algemene gevoelen in de Gereformeerde Gemeenten was dat de algemene genade vloeide uit de genade van Christus. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 98-102. R. Kok bleef dit gevoelen vertolken.

25. J.W. Kirpestein (1900-1976), ouderling te Waarde en te Tricht-Geldermalsen, die deel uitmaakte van de vriendenkring van G.H. Kersten, deelde mij in maart 1971 te zijn huize mede dat de lezing over 'Christus en de algemene genade' het beginpunt was geweest van de kerkelijke onrust.

26. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 113.

nam als woordvoerder een poging om de leer van de algemene genade op de Generale Synode van 1944 aan de orde te stellen. Het onderwerp beheerste de Generale Synode van 1945, die uitsprak dat de algemene genade behoort tot de voorzienigheid van God. Kersten slaagde er ternauwernood in om het verschil in visie op de algemene genade tussen Steenblok, Kok en hemzelf²⁷ door een synthese te overbruggen. In 1947 ondernamen de voorstanders van het oude gevoelen een poging om het ingenomen standpunt te wijzigen, maar de Synode besloot de uitspraak ongewijzigd te laten.²⁸

e. Op 1 juni 1948 volgde een laatste confrontatie tussen Kersten en Kok over de belofte-prediking en het aanbod van genade. Deze eindigde in een verzoening. Op 6 september 1948 stierf G. H. Kersten. Vlak voor zijn heengaan had hij geprobeerd door een publicatie over het *Verbond der genade*²⁹ de groeiende theologische tegenstellingen tussen Kok en Steenblok over verbond en belofte, verkiezing en aanbidding van de genade te overbruggen.³⁰

Het vervolg

Essentieel en ingrijpend voor het kerkverband waren echter de gebeurtenissen die in deze kring met de jaartallen '1950' en '1953' worden aangeduid. Het betreft hier – de periode van 1946-1950, die eindigt met de schorsing van R. Kok en zijn vertrek uit de Gereformeerde Gemeenten in het begin van 1950;

- het tijdvak 1950-1956. Hierin staat de afzetting van C. Steenblok als docent in 1953 centraal, gevolgd door de trieste scheuring van het kerkverband en het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Deze periode wordt begrensd door het vertrek naar dit kerkverband van de predikanten H. Ligtenberg te Rotterdam-West en T. Dorresteijn te Opheusden in 1956.

Genoemde periodes kregen tot nu toe beperkte aandacht van enkele auteurs, die zich met name hebben gericht op de theologiegeschiedenis. Daarbij behoort de studie van C. Harinck uit 2002, *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade*. Tot de categorie theologiegeschiedenis kan ook gerekend worden de publicatie van K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten?*, verschenen in 2003, die relatief veel aandacht aan R. Kok besteedde. Van belang blijft ook de breed opgezette dissertatie van J. P. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, die in 1992 als eerste – beknopt – aandacht vroeg voor de historische ontwikkeling van de kwestie Kok. Een scherp oog voor het geschiedkundige detail heeft L. Vogelaar, die in 2006 een aantal schetsen en verhalen publiceerde onder de titel *Gedenk Zijn grote daden*.

Zelf gaf ik een beschrijving van de ontwikkelingen op de Generale Synoden van 1944-1945 en 1947, die in deze inleiding reeds aandacht kreeg. Bij een zorgvuldige beschouwing van het geringe aantal publicaties blijkt echter dat de meeste aandacht naar de theologiegeschiedenis ging, terwijl de kerkhistorische aspecten veelal niet onderzocht of beschreven

27. Kersten zelf ontwikkelde sinds 1931 door zijn kennisname van Th. Boston een eigen visie op de algemene genade. Daarbij nam hij afstand van het algemene gevoelen dat de algemene genade de mensen toekomt door de zoen- en kruisverdiensten van Christus en naderde hij het standpunt van C. Steenblok. Hij stelde echter nadrukkelijk dat de algemene genade niet los gezien kon worden van Christus. Zo kwam hij tot een synthese tussen het oude gevoelen en de visie van Steenblok. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 103-106, 126-130.

28. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 146-148.

29. Een vertaling van een geschrift van de Schotten E. en R. Erskine en J. Fisher.

30. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 173-181.

werden. Daarom valt in deze studie een accent op kerkgeschiedenis als voortgaand proces. Hoe ontstond een ontwikkeling? Hoe grepen de dingen in elkaar? Hoe stimuleerde de ene factor de andere?

Het onderzoek dat in deze studie wordt beschreven, richt zich op de beantwoording van de vraag: hoe verhouden zich in de Gereformeerde Gemeenten in de periode 1946-1950 de theologische motieven tot de factoren die behoren tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis?

Tot de theologische motieven behoren alle begrippen die duidelijk te maken hebben met de Bijbel, de confessie, de eredienst, de dogmata. Tot de factoren die gerekend worden tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis, behoren de motieven die wel wortelen in institutie, belijdenis en eredienst, maar zich richten op de sociale aspecten van het kerkelijke en maatschappelijke leven van alle dag.

De gebruikelijke invalshoeken die richtinggevend zijn voor het onderzoek van de kerkgeschiedenis, zijn bij de beantwoording van de probleemstelling benut. De persoonlijke beleving van de ontwikkelingen door de tijdgenoten kreeg eveneens opzettelijk aandacht, al is mentaliteitsgeschiedenis³¹ een begrip dat snel veroudert.³² De keuze valt vandaag op andere begrippen, zoals etnologie, herinneringscultuur, historische antropologie, nieuwe cultuurgeschiedenis of cultureel erfgoed.³³

Ontwikkelingen en conflicten

Een wetenschappelijk onderzoek van de kerkgeschiedenis is een intellectuele speurtocht die voortdurend leidt tot ongedachte verrassingen en niet verwachte teleurstellingen. Dit onderzoek leidde allereerst tot de ontdekking dat zich in de jaren direct na de oorlog in de Gereformeerde Gemeenten een vrij fors aantal nieuwe ontwikkelingen voordeed. Ze vallen niet binnen het blikveld van degenen die kerkhistorie verenigen tot theologiegeschiedenis, maar verbinden wel het kerkelijke leven met het staan als christen in het gemeenteleven en in de samenleving.

Een tweede aspect van het onderzoek was het traceren van enkele kerkelijke meningsverschillen, die eerst een plaatselijk karakter vertoonden en zich later bundelden in een ernstig conflict dat op landelijk niveau tot een oplossing werd gebracht. Het vergroten van het inzicht in het ontstaan van kerkelijke conflicten behoort dan ook mede tot de doelstelling van het onderzoek. Het systematisch onderzoek werd verricht met de diepe intentie om het wederzijdse begrip en de onderlinge toenadering van de betrokken kerken in het licht van het Woord te dienen.

Bronnen en methode

De wetenschappelijke beoefening van de geschiedenis gaat uit van twee vooronderstellingen, die recent nog door Chris Lorenz werden verwoord. De eerste is dat wetenschappelijke kennis

31. W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?*, blz. 31-32: 'Mentaliteitsgeschiedenis is (...) geschiedenis van de invloed van psychische categorieën en processen, zoals ideeën, gevoelens, houdingen, voorstellingen, normen en waarden - op individueel of collectief gedrag, en van de respons die zulk een gedrag op zijn beurt in de psychische sfeer opwekt. In *Dynamisch erfgoed*, blz. 32, geeft Frijhoff de volgende omschrijving: 'We moeten daarbij denken aan een geschiedenis van alledaagse praktijken in de meest brede zin van het woord, zonder vooropgezet waardeoordeel van maatschappelijke of esthetische aard'.

32. W.Th.M. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, blz. 32.

33. *Ibidem*, blz. 32-33, 37.

gerechtvaardigd kan worden in termen van feitelijke en logische argumenten. De tweede is dat wetenschappelijke kennis niet op een toevallige, maar op een methodische manier tot stand komt. Het argumenteren op basis van bepaalde regels wordt doorgaans aangeduid als de wetenschappelijke methode.³⁴

De bij dit onderzoek gevolgde methode kan in zes punten worden weergegeven:

1. Primaire bronnen overtreffen steeds in betekenis eventueel aanwezige secundaire bronnen. De betekenis van een bron dient daarbij kritisch getoetst te worden ten aanzien van de informatiewaarde.

2. Er wordt in overwegende mate gebruikgemaakt van oorspronkelijke stukken als acta, notulen, kerkelijke en particuliere correspondentie en publicaties van hen die direct betrokken waren bij de gebeurtenissen. Een aparte categorie stukken wordt gevormd door een particulier verslag van de classis Barneveld van 1 juni 1948 en door een vijftal particuliere verslagen van de Generale Synode van 1950, die het mogelijk maken om deze Synode te reconstrueren. De beoordeling van de informatiewaarde van dergelijke stukken wordt in het notenmateriaal gegeven.

3. Het onderzoek wordt gedragen door de intentie om de gevonden feiten zo objectief mogelijk te duiden, hoewel een onderzoeker zichzelf nooit geheel kan losmaken van zijn eigen vooronderstellingen.³⁵ Daar komt nog bij dat in het licht van de Bijbel de historische kritiek nooit met onfeilbare zekerheid waarheid en onwaarheid kan onderscheiden.³⁶ Tegelijkertijd is en blijft het de opdracht van elke onderzoeker om de eer en het goede gerucht van elke historische figuur die hij ontmoet voor te staan.³⁷ Het gaat naar een woord van A.Th. van Deursen om onze naaste, die wij liefhebben. Het is een liefkoosde bezigheid van mensen, ook wel van historici, om de mensheid te verdelen in vrienden en vijanden.³⁸ Dan is reeds bij het begin van een onderzoek alle objectiviteit zoek.

Om een objectiverende benadering te bevorderen, is bij dit onderzoek bewust gekozen voor een tweedeling van elk hoofdstuk: het eerste gedeelte bevat de beschrijving van het gevonden en geordende materiaal, waarbij elke weergave al een interpretatie is. Het laatste gedeelte van elk hoofdstuk wordt gevormd door een afzonderlijke paragraaf 'waardering', die de weergave biedt van het meer subjectieve oordeel van de onderzoeker.

4. Elk hoofdstuk besluit zo mogelijk met een paragraaf die de resultaten formuleert van het onderzoek naar de vraag die in de probleemstelling is verwoord. In het slot van de studie worden de uitkomsten gewaardeerd en vindt de beantwoording van de probleemstelling in het licht van het gehele onderzoek plaats.

5. De historische werkelijkheid is per definitie narratief van aard.³⁹ Daarom is bij de beschrijving van de onderzoeksresultaten niet gekozen voor een taalgebruik met een hoog abstractiegehalte, maar voor een grotendeels 'vertellende' weergave, die de lezer het verleden binnenleidt voor zover dat kan worden gereconstrueerd.

34. Chris Lorenz, *De constructie van het verleden*, blz. 14.

35. Chris Lorenz, *De constructie van het verleden*, blz. 35-36: 'Bij nadere analyse blijkt dus elke waarneming selectief te zijn, omdat de waarneming begripsmatig gestructureerd is. Er bestaat, met andere woorden, geen waarneming die gegeven is, want elke waarneming is tegelijkertijd interpretatie van het waargenomenen.'

36. H.H. Kuiper, *Het gereformeerd beginsel in de kerkgeschiedenis*, blz. 2.

37. Vergelijk Zondag 43 van de Heidelbergse Catechismus.

38. A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart*, blz. 66-67.

39. W.Th.M. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, blz. 13-15; Chris Lorenz, *De constructie van het verleden*, blz. 103-110.

6. Verder zijn op complementaire wijze af en toe inzichten benut van de reeds genoemde mentaliteitsgeschiedenis. Deze benaderingswijze beklemtoont het belang om met behulp van sporen naast de schriftelijke stukken de historische werkelijkheid nog meer in haar totaliteit te benaderen.⁴⁰

Dat geldt ook voor de kerkgeschiedenis, die immers veel complexer is geweest dan zich ooit laat aflezen uit de schriftelijke bronnen. Ons inzicht in de samenhang van de gebeurtenissen in de duiding van de feiten, en daarmee in de vorming van een beeld van het verleden, kan worden verscherpt door op enigerlei wijze de beleavingswereld van de betrokkenen weer te geven.⁴¹ In dit kader werd bij het onderzoek met name gebruikgemaakt van geautoriseerde interviews, die in de literatuuropgave afzonderlijk zijn verantwoord. Ook werd gebruikgemaakt van de mogelijkheid om vragen schriftelijk te laten beantwoorden door tijdgenoten.

De categorie gegevens die aan de genoemde interviews werd ontleend, wordt in de noten steeds aangeduid met ‘mededeling van’, gevolgd door de datum waarop de tekst van het vraagsprek werd vastgesteld. Citaten uit deze mondelinge bronnen worden in de verwijzingen steeds ingeleid met het woord ‘vraagsprek’ en vermelding van de datum. De betrouwbaarheid van de op deze wijze verkregen informatie is zoveel mogelijk getoetst aan schriftelijke bronnen of vergeleken met de gegevens van andere informanten.

Soms was deze toetsing niet mogelijk, omdat er geen tweede informant beschikbaar was over het onderwerp in kwestie en schriftelijke stukken eveneens ontbraken. Wanneer slechts één mondelinge bron ter beschikking stond, behoeft de verkregen informatie als zodanig nog geen vastgesteld historisch feit te zijn. Dergelijke mededelingen en citaten zijn dan alléén vermeld als bijdrage tot een meer totale tekening van de sfeer van het verleden en om zo mogelijk bij te dragen aan een interpretatie van de feiten die het onderzoek opleverde.⁴² Gegevens die aan brieven zijn ontleend en mondelinge mededelingen zijn eveneens in de noten op duidelijk herkenbare wijze verantwoord.

Aan de beschrijving van de ontwikkelingen ligt een streven ten grondslag om alle personen en verschijnselen zoveel mogelijk recht te doen op grond van het beschikbare materiaal. Deze benadering sluit de mogelijkheid en de opdracht tot het geven van een beoordeling van de feiten die door het onderzoek beschikbaar komen, niet uit. Het Woord is en blijft de enige norm ter beoordeling van de ontwikkeling van de kerk.⁴³

God heeft de regering van wereld en kerk toevertrouwd aan Christus. Het heil in Christus maakt de geschiedenis. Treffend zijn de woorden van W. van 't Spijker: ‘De heilsgeschiedenis vraagt om kerkgeschiedenis.’⁴⁴ Daarmee zijn de raadsels in de geschiedenis en de kerk niet weggenomen. Ze staan onder de koepel van Gods onnaspeurlijke wegen. Toch zijn het beschikkingen van God in Christus. De eenheid van de geschiedenis ligt vast in Hem. De gemeente van God is vervuld met Hem, Die alles in allen vervult. ‘Daarom leidt Hij de geschiedenis naar haar einde: de voleinding, waarin de aarde vol zal zijn van zijn kennis – zoals de zee vol is van water. Wereldgeschiedenis, heilsgeschiedenis, en kerkgeschiedenis: werk van de Drie-enige God, die wij in zijn grootheid kennen in Christus. Wat is en wat kan

40. Michel Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis*, blz. 32, vergelijk blz. 39, 72.

41. W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites*, blz. 31, 32.

42. Vergelijk Chris Lorenz, *De constructie van het verleden*, blz. 52-54; Problemen bij bepaling van waarheid.

43. H.H. Kuyper, *Het gereformeerde beginsel en de kerkgeschiedenis*, blz. 35-36.

44. W. van 't Spijker, *Triptiek van de geschiedenis*, blz. 172.

de opdracht van de kerk anders zijn, dan te getuigen in Woord en daad van Hem, die is en die was en die komen zal. In Hem is de geschiedenis één. Door zijn heil – uniek en definitief – zal die eenheid ook eenmaal blijken: in het koninkrijk van de Vader.⁴⁵

45. *Ibidem*, blz. 174.

Aspecten van het tijdsbeeld van de jaren 1945-1950

Introductie

In het eerste deel van dit onderzoek wordt een poging gedaan om de voornaamste contouren in beeld te brengen van het landschap van de geschiedenis, waarin de Gereformeerde Gemeenten in de jaren 1945 tot 1950 een plaats innamen. Welke ontwikkelingen in de samenleving hebben deze denominatie direct na de Tweede Wereldoorlog beïnvloed? Hoe reageerde men in kerk en politiek op de gedachtewereld van een man als Karl Barth? Hoe was men betrokken bij het diepingrijpende conflict tussen Nederland en Indonesië? Daarnaast treft ons een relatief groot aantal nieuwe ontwikkelingen die zich in de genoemde periode in het kerkverband zelf voordeden. Hadden ze een zelfstandige betekenis? In hoeverre behoorden ze tot het voorspel van '1950'?

Ten slotte is voor een goed begrip van de ontwikkelingen een introductie van de leidende figuren in het kerkelijk leven hun theologische standpunten en een schets van bestaande en nieuwe spanningsvelden noodzakelijk.

1.1 De herverschijning van De Saambinder

Op woensdag 17 oktober 1945, een klein halfjaar na de bevrijding, verscheen *De Saambinder* opnieuw.¹ Dit kerkelijke orgaan van de Gereformeerde Gemeenten² had op donderdag 22 januari 1942 voor het laatst de lezers bereikt. Toen werd het blad getroffen door een verschijningsverbod in verband met de papierschaarste. Ds.³ G.H. Kersten gaf in dit eerste nummer van na de oorlog aan dat hij vanwege zijn gezondheidstoestand het hoofdredacteurschap moest neerleggen. De Generale Synode van 20 september 1945 had in zijn plaats dr. C. Steenblok benoemd, 'daarbij bepalend dat, gelijk het tot heden was, de verantwoordelijkheid voor den inhoud van het blad voor rekening blijft van de schrijvers'.⁴ Kersten zweeg tegenover de lezers over de wat kortzichtige weigering van deze Synode om het blad ten volle als officieel orgaan van de Gereformeerde Gemeenten te aanvaarden. Daarmee was ook de aanvankelijke gedachte vervallen om de uitgave te laten verzorgen door een commissie van redactie. Men sloot zich aan bij de regeling die door de Synode van 1928 was aanvaard. Hierbij werd uitgesproken dat het blad wel eigendom was van de gemeenten, maar dat zowel

1. *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 1, 17 oktober 1945. Het blad verscheen aanvankelijk om de veertien dagen. De verschijningsdatum verklaart waarom een nieuwe jaargang van *De Saambinder* nog altijd per 1 oktober begint.
2. In deze studie wordt dit kerkverband aangeduid met de officiële naam Gereformeerde Gemeenten, die is vastgesteld door de Generale Synode van 1998. Zie *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten 1998*, blz. 81, 596-611. Met Gereformeerde Gemeenten in Nederland wordt steeds het kerkverband bedoeld dat in 1953 onder leiding van dr. C. Steenblok c.s. werd gevormd.
3. In een studie als deze is het niet gebruikelijk om voortdurend de wetenschappelijke en ambtelijke titels van personen te gebruiken. Ik volg deze regel met dien verstande, dat dergelijke titels worden gebruikt bij de eerste introductie van een persoon in de tekst. Bij de beschrijving van specifiek ambtelijk optreden kan het dienstig zijn om de ambtelijke titel opnieuw te gebruiken.
4. G.H. Kersten, 'Hernieuwde uitgave van *De Saambinder*', in: *De Saambinder*, 17 oktober 1945.

de redactie als de uitgave van het blad als geheel een zaak was van de hoofdredacteur. De achtergrond van deze besluitvorming was dat de Synode geen verantwoordelijkheid wilde dragen voor de inhoud van het blad.⁵

Zo werd Steenblok benoemd tot hoofdredacteur van een semi-officieel kerkblad. Hij memoreerde in een korte introductie in het eerste nummer het feit dat 'onze veelbeminden ambtgenoot' het blad 23 jaar als hoofdredacteur had gediend. Ook herinnerde hij aan de *Mededeelingen*, een klein informatieblaadje dat na het verdwijnen van *De Saambinder* nog ruim een jaar verschenen was.⁶ Hij besloot met een woord van dank voor het in hem gestelde vertrouwen.

1.2 Herstel en vernieuwing

De (her)verschijning van kerkelijke bladen⁷ in de zomer en het najaar van 1945⁸ was een vreugdend signaal van het weer op gang komen van het maatschappelijke en kerkelijke leven. Het allesbeheersende thema daarbij was herstel en vernieuwing. Koningin Wilhelmina had tijdens haar verblijf in Londen in de oorlogsjaren in inspirerende toespraken voor Radio Oranje voortdurend gepreludeerd op een ingrijpende geestelijke en politieke vernieuwing in het bevrijde vaderland.⁹ Naar het inzicht van de vorstin was er tijdens de oorlogsjaren in Nederland een nieuwe mentaliteit ontstaan. Dat zou moeten resulteren in een nieuw kabinet, dat zich wilde inzetten voor de vernieuwing van de samenleving.

Enkele landelijke kerkelijke bladen en hun verschijningsdatum na de oorlog

- 6 juni 1945: *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*. Verscheen voor het laatst op 7 juni 1940 (20e jrg. nr. 45). Redactie: K. Schilder. Nummering: 20e jrg. nr. 46.
- 6 juli 1945: *Gereformeerd Weekblad ter bevordering van de belangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Nummering: 1e jrg. nr. 1. Redactie: J. H. Bavinck, G. C. Berkouwer, K. Dijk e.a.
- 24 aug. 1945: *De Wekker. Orgaan der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*. Verscheen voor het laatst op 1 september 1944 (54e jrg. nr. 40). Redactie: J. J. van der Schuit. Nummering: 54e jrg. nr. 41.
- 20 sept. 1945: *De Gereformeerde Kerk. Hervormd Weekblad*. Redactie: J. Ch. Kromsigt. Verscheen voor het laatst op 31 augustus 1944 (jaargang 56, nr. 2858). Redactie: J. Ch. Kromsigt. Nummering: 56e jrg. nr. 2859.
- 4 okt. (?) 1945: *De Waarheidsvriend. Orgaan van den Gereformeerden Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*. Verscheen voor het laatst op 12 februari 1942 (33e jrg. nr. 11). Redactie: J. Severijn e.a. Nummering: 33e jrg. nr. 3. Nr. 1 en 2 zijn niet gedateerd.
- 17 okt. 1945: *De Saambinder. Correspondentieblad der Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*. Verscheen voor het laatst op 22 januari 1942 (23e jrg. nr. 7). Redactie: C. Steenblok. Nummering: 24e jrg. nr. 1.
- 3 nov. 1945: *Gereformeerd Weekblad*. Verscheen voor het laatst op 1 maart 1941 (46e jrg. nr. 9). Redactie: I. Kievit. Nummering: 46e jrg. nr. 10.

5. *Acta 1907-1959*, blz. 493. Vergelijk voor de Synode van 1928 blz. 320.

6. *Mededeelingen van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland*. Dit blaadje verscheen 4 februari 1943 - 31 augustus 1944 onder redactie van G. H. Kersten.

7. Het *Tijdelijk Persbesluit 1945* (Staatsblad nr. F. 177) gaf regels voor de perszuivering. Publiceren was alleen mogelijk indien de hoofdredacteur van een blad en zijn medewerkers beschikten over 'een (voorlopig) certificaat van geen bezwaar' en een vergunning om het blad te laten verschijnen. De omvang van een blad berustte op een papiertoewijzing door de overheid.

8. Er was sprake van een duidelijk planning bij het laten verschijnen van de bladen met het oog op het beschikbaar komen van papier. Zie het overzicht in de tekst.

9. Wilhelmina, *Eenzaam, maar niet alleen*, blz. 307-310, 381-383; J. J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 197.

Zij bewoog zich hiermee in de lijn van het gesprek dat in de tweede helft van de jaren dertig was ontstaan tussen jonge vertegenwoordigers van de verschillende zuilen, die gevormd waren op basis van godsdienst of ideologie. Dit gesprek was in de oorlogsjaren voortgezet door vooraanstaande Nederlanders, die door de Duitsers als gijzelaars waren gevangengezet in het kleinseminarie Beekvliet te Sint-Michielsgestel in Brabant. Politieke heroriëntatie was daar het thema van de dag. Men was het erover eens dat de ingrijpende crisis van de jaren dertig niet simpelweg kon worden herleid tot fouten in de politieke en economische structuren, maar wortelde in een diepe geestelijke crisis. Het kapitalisme had geleid tot ontwrichting van sociale verbanden. Het individualisme had het verval gebracht van vrijwel alle geestelijke waarden. Zo kon met name een voedingsbodem ontstaan voor het fascisme. Het volk had een nieuw geestelijk houvast nodig. Dat werd door de vernieuwers ontleend aan het personalisme, uitgedragen door Franse denkers met een rooms-katholieke achtergrond als Jacques Maritain (1882-1973) en Emmanuel Mounier (1905-1950). Er was ook een socialistisch personalisme, dat in Nederland werd vertolkt door W. Banning (1888-1978) en Ph.A. Kohnstamm (1875-1951). De mens wordt alleen mens als hij 'mens in de gemeenschap' is. Dit uitgangspunt betekent ook dat mens en gemeenschap verantwoordelijk zijn voor elkaar. Met dit personalistisch socialisme kon men de oude kloof tussen individu en gemeenschap overbruggen. Het bood naar het inzicht van de vernieuwers ook ruimte voor religie en christendom. Geheel verouderde confessionele partijen zoals de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) zouden nu hun bestaansgrond verliezen. Er zou een doorbraak komen in de bestaande verhoudingen. Men vergat gemakshalve dat de aanhangers van confessionele partijen daarover wel eens anders konden denken dan de vernieuwers. De mogelijkheid bleef aanwezig dat men het wel eens was over een mentaliteit, maar het begrip vernieuwing laadde met een andere politieke inhoud. Het feit dat in Sint-Michielsgestel zich uiteindelijk maar een kleine groep achter de idee van een vernieuwende volksbeweging had gesteld, was veelzeggend.¹⁰ Het idealisme van de vernieuwers kreeg onmiddellijk na de bevrijding gestalte in de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) op 24 mei 1945 onder voorzitterschap van W. Schermerhorn (1894-1977). Men trad met een manifest naar buiten, waarin het accent viel op de noodzakelijke geestelijke vernieuwing in personalistische zin. Zowel de antithese van Abraham Kuyper als de klassenstrijd van Karl Marx was voorbij. Het ging nu om de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme. De NVB nam het besluit om geen partij te worden, maar zich te richten op de taak van de volksopvoeding. De beweging zou alleen stimulerend optreden bij de vorming van een nieuwe partij. Na moeizame discussies kreeg de beoogde partij gestalte in de oprichting van de Partij van de Arbeid op 9 februari 1946. Men richtte zich op een brede progressieve samenwerking en wilde de antithese doorbreken. Intussen regeerde het kabinet Schermerhorn-Drees. Het had zich op 27 juni 1945 aan het volk voor de radio gepresenteerd als een 'nationaal kabinet voor herstel en vernieuwing'. Een introductie door de koningin ging vooraf. De rede van Schermerhorn nam anderhalf uur in beslag.¹¹ De nieuwe regering achtte de oude Tweede Kamer, gekozen in 1937, 'niet meer representatief voor de naoorlogse gedachtewereld'. Daarom presenteerde het noodkabinet zich niet in de Tweede Kamer. Wel zou een noodparlement aantreden – na een zuivering, en

10. Zie voor Sint-Michielsgestel: Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten* blz. 204-206; J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 191-194, 220-221.

11. E.H. Kossmann, *De Lage Landen II*, blz. 237; Geert Mak, Jan Bank e.a., *Verleden van Nederland*, blz. 457.

een aanvulling van alle opengevallen plaatsen – met vakpolitici en mensen die zich onder de bezetting moreel gezag hadden verworven. Dat parlement vergaderde overigens voor de eerste keer op 20 november 1945.

Het nieuwe kabinet vaardigde evenals de regering in Londen destijds wetten uit op basis van het noodrecht en behielp zich met het genoemde voorlopig parlement. Een eerste debat over het algemene beleid vond pas in januari 1946 plaats. De verkiezingen werden een jaar uitgesteld, omdat de bevolkingsregisters door de oorlogsproblematiek in een aantal plaatsen in wanorde verkeerden. De voornaamste reden was echter dat de regering de nieuwe denkbeelden de tijd wilde geven om uit te kristalliseren in het volksleven.¹² Ten slotte schreef de regering voor de eerste maal na de oorlog algemene verkiezingen uit, die plaatsvonden op 17 mei 1946.

1.3 De theologische wortels van de doorbraak

De ontwikkeling van de doorbraakgedachte kan niet worden losgemaakt van de invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth op het Nederlandse theologische en politieke denken. E.P. Meijering tekent hem als de theoloog die in de eerste twintig jaar na de oorlog oppermachtig was in het protestantisme. Alle theologen reageerden of positief of negatief op hem.¹³ Barth staat bekend als de theoloog van de ‘christologische concentratie’.¹⁴ Dat heeft implicaties voor zijn verkiezingsleer. Barth wijst de klassieke leer van de dubbele predestinatie af. Hij benadert de verkiezing geheel vanuit Christus. In Hem en door Hem zijn in principe alle mensen verkoren. Rechtvaardiging en heiliging kunnen geen enkel moment ‘bezit van de vrome mens’ worden. Heiligmaking kan niet getypeerd worden als een procesmatige ontwikkeling, maar betekent dat we als zondaren verzoend zijn. Barth ziet dan ook van elke christelijke politiek en elke christelijke zuilvorming op maatschappelijk terrein af als een ontering van Gods openbaring.

Barths *Kirchliche Dogmatik* zou na de oorlog worden uitgebouwd tot een geheel van dertien delen. Van ‘Der weisse Elephant’ waren in 1945 vier delen beschikbaar. Dit levenswerk van Barth was overigens lang niet voor ieder bereikbaar en toegankelijk. G.C. van Niftrik, lid van de Confessionele Vereniging in de Nederlandse Hervormde kerk en van de Christelijk-Historische Unie (CHU), trad echter op als de bekwame vertolker van het gedachtegoed van Barth. Hij wist in zijn *Kleine Dogmatiek*, die steeds herdrukt werd, de hoofdzaken van het denken van Barth helder te verwoorden en onder de aandacht van zeer velen te brengen.¹⁵ Een man als Van Niftrik wees de ‘eeuwige beginselen’, waarover men in anti-revolutionaire kring zei te beschikken, met grote nadruk af. Een christen moet in iedere situatie naar het concrete gebod van de levende God luisteren. Hij zegt niet in iedere situatie hetzelfde. In de Bijbel in al zijn menselijkheid hoort de mens het Woord van God. Het menselijke woord wordt door een daad van God voor ons tot Gods Woord gemaakt.¹⁶ Daarmee was het theo-

12. E.H. Kossmann, *De Lage Landen II*, blz. 237-240, J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 201-202.

13. Eginhard Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, blz. 275 e.v.

14. G.C. Berkouwer, *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth*, Kampen 1954, blz. 39, heeft dit begrip met woorden van Barth zelf omschreven als een concentratie ‘volgens welke alle uitspraken der christelijke leer in Jezus Christus geconcentreerd zijn en niet afhankelijk mogen worden gemaakt van de een of andere anthropologische m.n. existentiële analyse van de menselijke natuur als basis der theologie’.

15. Eginhard Meijering, *Het Nederlandse christendom*, blz. 296.

16. H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*, deel 1, blz. 177, deel 2, blz. 130-131; Eginhard Meijering, *Het Nederlandse christendom*, blz. 298.

logische fundament voor christenen om zich in te zetten voor de doorbraak gegeven. Met name in het midden van de Nederlandse Hervormde Kerk was de invloed van Barth groot. Dat leidde daar tot een toenemende belangstelling voor een nieuwe politieke gestalte in ons volksleven: de Partij van de Arbeid.

1.3.1 De bezwaren van G.H. Kersten en C. Steenblok

De rechterflank van de orthodoxie had reeds voor de oorlog fundamentele bezwaren geuit tegen de theologie van Barth, onder meer wegens diens dynamische inspiratietheorie en het afwijzen van de algemene openbaring van God in de schepping. In de kring van de kerkelijk-gereformeerden was het G.C. Berkouwer, die in 1936 met zijn boek *Karl Barth* een beleefde, maar grondige en invloedrijke afwijzing van diens theologie publiceerde. In hervormd-gereformeerde kring wierp onder meer J. Severijn zich vanaf 1935 in het *Gereformeerd Weekblad* op als een uitgesproken Barth-criticus. De christelijk-gereformeerde hoogleraar J.J. van der Schuit bestreed in de jaren dertig tijdens zijn colleges nadrukkelijk het *serum barthianum* oftewel het barthiaanse vergif. Ds. G. Salomons publiceerde in deze tijd in *De Wekker* een reeks artikelen over de Zwitserse theoloog, waarin hij invoelend vermogen toonde, maar overigens aangaf 'zeer groote reserves' te hebben.¹⁷

Aan de Gereformeerde Gemeenten als zodanig ging de theologische discussie over Barth zo goed als geheel voorbij. De interesses van ambtsdragers en gemeenteleden lagen bij de oude gereformeerde theologie. *De Saambinder* bleef zwijgen, op een opvallende uitzondering na. In 1935 distantieerde Kersten zich, naar aanleiding van een vraag van een lezer, van Karl Barth en van het Prof. Barth-comité, dat hem te Utrecht een leerstoel wilde aanbieden. Hij signaleerde dat er iets rechtvaardigs was in de strijd van Barth tegen de Duitse regering. 'Dat neemt niet weg, dat zijn theologie bij ons geen volle instemming vindt (...). Daarom is ons het Prof. Barth-comité niet sympathiek. Ons geld zij beter besteed, dan aan in meerderheid Ethische heeren'.¹⁸ In zijn dogmatiek, waaraan hij de laatste hand legde in oktober 1947, koos Kersten met enkele zinnen positie tegen de afwijzing van de algemene openbaring door Barth en diens ontkenning van een overblijfsel van het beeld van God in de mens.¹⁹ Hij wees diens inspiratieleer af, alsmede de algehele loochening van de soevereine verkiezing.²⁰ Als hij de verzoening door voldoening bespreekt, luidt zijn constatering: 'Ook K. Barth en Van Niftrik bouwen niet op het vaste fundament Jezus Christus'.²¹ De gedachtenontwikkeling van Barth kenmerkt zich door 'onvaste' begrippen: 'Alles is bewegelijk; van het statische heeft men een afkeer. Geheel deze Barthiaanse theologie is eigenlijk geen theologie, maar wijsbegeerte'.²² De bespreking van Barth door Kersten was als regel heel beknopt, maar een zin in het *Voorwoord* van zijn dogmatiek maakte de lezer direct duidelijk hoe hij hem waardeerde. Hij signaleerde een ontwikkeling waarbij men zich op de Hervormers beroept

17. De gegevens zijn ontleend aan C.M. van Driel, 'Liever den grooten rijk begaafden denker van Genève. De vooroorlogse receptie van Karl Barths theologie in hervormd-gereformeerde en christelijke gereformeerde kring'. In: *Theologia reformata*, 54e jrg. nr. 2, juni 2011, blz. 164-191.

18. G.H. Kersten, 'Vragen. Prof. Barth', in: *De Saambinder* 28 februari 1935, 16e jrg. nr. 8.

19. G.H. Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht I*, Utrecht 1966, blz. 18, 24. Het woord vooraf van Kersten is gedateerd oktober 1947. Hij overleed op 6 september 1948.

20. G.H. Kersten, *ibidem*, blz. 38, 166. De passage op blz. 166 is een late aanvulling over Karl Barth, waarbij Kersten verwijst naar de 'Syllabi Studium Generale' van 13 maart 1947.

21. G.H. Kersten, *ibidem*, blz. 346.

22. G.H. Kersten, *ibidem*, blz. 12-13.

en tegelijkertijd van hen afwijkt: ‘Zo werd het zelfs mogelijk, dat Karl Barth zich een naam verwierf als ware hij de reformator der twintigste eeuw, niettegenstaande zijn geschriften schier van bladzijde tot bladzijde Calvijn en Luther in het aangezicht slaan.’²³

De *Kleine dogmatiek* van Van Niftrik kreeg reeds eerder – in de eerste helft van 1946 – aandacht in een artikelenreeks in *De Saambinder*.²⁴ De hoofdredacteur, C. Steenblok, onderkende de betekenis van het boek, dat was geschreven om dienst te doen bij de behandeling van de geloofsleer bij de opleiding van christelijke onderwijzers, terwijl het ook zou kunnen dienen voor het godsdienstonderwijs op de middelbare school. Steenblok introduceerde het boek in zijn eerste artikel bij de lezers als ‘een dogmatiekje in Barthiaanschen geest’. Aan de bespreking ging een waarschuwing vooraf: ‘Geen hoofdstuk schier komt er in voor of er steken dwalingen in’. Vervolgens ging hij in vijf artikelen op de inhoud van het boek in. Aan de hand van citaten van Van Niftrik en verwijzingen naar Bijbelteksten vroeg Steenblok vooral aandacht voor diens spreken over de Bijbel als een menselijk boek, zijn opvatting over het geloof, de christologie als grondslag voor de dogmatiek, de visie op de verkiezing en de verzoening, de onsterfelijkheid van de ziel en de wedergeboorte. Bij zijn lectuur trof hem herhaaldelijk de vage, verwarde en onbelijnde voorstelling van zaken bij Van Niftrik. Een en andermaal concludeerde hij dat er in diens boek wonderlijk werd omgesprongen met de Heilige Schrift, de Belijdenisgeschriften en de verschillende bijbelse leerstukken.²⁵ De artikelen van de hoofdredacteur zullen hebben bijgedragen tot het ontstaan van belangstelling voor Barth bij de jongelingsverenigingen in de Gereformeerde Gemeenten, die samen een Landelijk Verband vormden. Op de jaarvergadering van deze organisatie op 26 februari 1947 werd een lezing gehouden over Karl Barth door C. den Hertog te Mijdrecht, die concludeerde dat de Zwitserse theoloog geen man kan zijn ‘onze sympathie en achting waardig’. De spreker beantwoordde vervolgens een twintigtal vragen, die voor een deel werden gepubliceerd.²⁶

Drie jaar later vroeg Steenblok in een serie van acht artikelen nog eens de aandacht van zijn lezers voor de ‘ideeën van Karl Barth’.²⁷ Barth is in zijn ogen ‘een dwaalgeest’, die echter grote invloed heeft op de theologische visie van velen en daarom zeker aandacht nodig heeft. Na een beknopte levensbeschrijving volgt onder meer een bespreking van het tot Gods Woord worden van de Bijbel als menselijk boek. Ook krijgt het begrip ‘dialectische theologie’ de nodige aandacht. Daarbij bevindt de waarheid zich in het midden tussen ja en nee. Die gedachte leidt tot een betrekkelijk, relatief waarheidsbegrip. Steenblok besloot de reeks met een artikel over de gedachte van Barth dat wij de Wet leren kennen in en door het Evangelie. Hij rondde zijn beschouwingen af met de opmerking dat Barth in zijn opvatting over Wet en Evangelie ‘de dwaalweg opgetrokken is’.

1.4 De herleving van de SGP

De Gereformeerde Gemeenten vormden sinds de jaren twintig het voornaamste bolwerk van de kleine Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Deze partij was uitgegroeid tot de

23. G.H. Kersten, *ibidem*, blz. 5.

24. C. Steenblok, ‘Een nieuw-modische dogmatiek’ (I-V), in: *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 11-14 en 18; 13 maart tot en met 27 juni 1946.

25. C. Steenblok, *ibidem*.

26. ‘De Jaarvergadering’ in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 20, 14-03-1947.

27. C. Steenblok, ‘Ideeën van Karl Barth’ (1-8), in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 26-28, 30-31, 33, 36, 39 (31 maart tot en met 30 juni 1949).

politieke gestalte van de bevindelijk gereformeerden in ons land. Het was voor kenners van de kerkelijke verhoudingen duidelijk dat de doorbraakgedachte geen greep zou krijgen op de staatkundig gereformeerden. De barthiaanse theologen die tot de PvdA waren toegetreden, spraken bepaald niet de taal die in deze kringen werd verstaan.

Op de Algemene Vergadering, gehouden op 7 maart 1946, legde G. H. Kersten in verband met zijn zwakke gezondheid het voorzitterschap van de partij neer, terwijl hij ook bedankte als kandidaat voor de Tweede Kamer. In zijn afscheidsrede stelde hij: 'Thans wordt geheel het Nederlandsche volk opgeroepen een eenheids-partij te vormen, de Partij van de Arbeid. Zonder onderscheid van godsdienstige overtuiging wil die partij alle Nederlanders omvatten; d.w.z. zij bant Gods Woord van het publieke erf en van de Regering des lands uit...' Kersten kon niet nalaten om tegenover de propaganda van de PvdA de grote opkomst op de vergadering van zijn partij te onderstrepen: 'Ja, deze samenkomst, die door Utrechts straten tot veler verbazing optoog van het gebouw van Kunsten en Wetenschappen, dat de schare op geen honderden na bevatten kon, naar deze overvolle zaal, logenstrafte alle valsch gerucht als ware de S. G. P. dood. Zij is in volle kracht uit de verdrukking des vijands herrezen.'²⁸

De vergadering nam de 'onzuivere zuivering' van de partijvoorzitter als lid van de Tweede Kamer niet over. Deze zuivering door de Commissie Zuivering Staten-Generaal berustte op enkele artikelen in het partijblad *De Banier* in augustus en september 1940, waarin hij de lezers op godsdienstige gronden tot een houding van onderwerping aan de bezettende macht had aangespoord en het passief en actief verzet had veroordeeld. Hij pleitte voor de erkenning van 'de Duitse Overheid'. Het is onmiskenbaar dat hij met name in deze periode kwam tot enkele duidelijke beoordelingsfouten. Zo adviseerde hij de schoolbesturen te voldoen aan de oproep van het ministerie om Joodse leerlingen aan te melden. Kersten had de intentie van de bezetters met deze maatregel onvoldoende gepeild.²⁹ De maatregelen die de bezetter nam tegen de Joodse landgenoten brachten hem tot een wijziging in zijn visie. Zo gaf hij eind 1941 in besloten kring aan dat de regering in Londen recht had op gehoorzaamheid en vanaf begin 1942 onderhield hij contacten met de illegaliteit.³⁰ De brochure met een korte toelichting op zijn gedrag in de oorlogsjaren, die in oktober 1945 verscheen, werd veel gelezen.³¹ Kersten behield het vertrouwen van velen. Op voorstel van ds. P. Zandt werd hij door de partijvergadering van 1946 tot erevoorzitter benoemd.³²

De eensgezindheid in de SGP zou echter onder druk komen te staan. Op 5 augustus 1946 werd door de Commissie voor de Perszuivering aan Kersten en zijn zoon voor een periode van tien jaar de bevoegdheid tot journalistieke arbeid ontnomen. Kersten was niet alleen hoofdredacteur van het partijblad *De Banier*, maar was ook als president-commissaris nauw verbonden met uitgeverij De Banier te Rotterdam, die het blad drukte. De genoemde uit-

28. G. H. Kersten, *Alleen wonen*, Utrecht, blz. 6-7.

29. M. Golverdingen, 'Een eigen weg', in: M. Golverdingen e.a., *Om identiteit en kwaliteit*, blz. 45, 46.

30. Over de positiekeuze van Kersten op grond van zijn religieuze overtuiging tegenover de bezettende macht en het optreden van de Commissie voor de zuivering van de Staten Generaal in zijn geval zie men: W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten, 1990, blz. 221-230, 240-245; M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, Houten 1993, derde uitgebreide druk, blz. 222-227; J. Mulder e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij. 1918-1993*, 's-Gravenhage, blz. 35-46.

31. G. H. Kersten, *Mijn standpunt toegelicht*. Rotterdam, oktober 1945.

32. Vergelijk de toespraak van ds. P. Zandt in G. H. Kersten, *Alleen wonen*, blz. 15-16. Ds. Zandt stelde in zijn slottoespraak ook tot tweemaal toe voor om Kersten als nr. 1 op de kandidatenlijst te plaatsen. De reactie van Kersten werd niet in de brochure vermeld, maar hij moet bij zijn besluit - blz. 12 - gebleven zijn.

spraak veroorzaakte in de partij de nodige onrust, omdat die met name was verbonden met de aanvechtbare rol van de uitgeverij in oorlogstijd.³³ Daarbij kwam dat de nauwe band tussen partij en uitgeverij in de vorm van preferente aandelen in 1942 was losgemaakt. Het grootste deel van de aandelen was terecht gekomen in handen van de familie Kersten. Wie was er nu eigenaar van het blad? Had de heropgerichte partij geen zeggenschap meer over *De Banier*?³⁴ De onrust resulteerde op 14 augustus 1947 in de oprichting van het Comité van Bezwaarden, waarin enkele predikanten en andere vooraanstaande SGP-ers zitting namen.³⁵ Na een mislukte poging tot gesprek met het hoofdbestuur verspreidde men in januari 1948 de brochure *Bouwen, niet breken*.³⁶ Daarin kritiseerde men onder meer de behandeling van de Banier-kwestie, de verkrampte wijze van leidinggeven door het hoofdbestuur en de zwakke organisatiestructuur van de partij.

1.5 De mislukking van de doorbraak

Reeds vóór de verkiezingen van 17 mei 1946 was duidelijk dat het overgrote deel van de katholieke vernieuwers aan de denkbeelden over de vernieuwing een andere politieke inhoud verbonden dan de vernieuwers die afkomstig waren uit de oude Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Zij voegden zich niet in de gelederen van de PvdA, maar traden toe tot de geheel vernieuwde en verjongde Katholieke Volkspartij (KVP), die de plaats innam van de vooroorlogse Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Deze groep vernieuwers kon rekenen op de voortdurende steun van de bisschoppen, die de terugkeer van een katholieke partij hoog in het vaandel droegen. Men straalde het beeld uit van een eigentijdse, vooruitstrevende partij, die vanzelfsprekend met de PvdA zou gaan samenwerken.³⁷

De uitslag van de verkiezingen was een ontuchtering voor de vernieuwers in de kring van de PvdA. De Katholieke Volkspartij (KVP) kreeg ruim 30% van de stemmen. Dat was een winst

33. De kwesties die speelden worden gedetailleerd beschreven door W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948*, blz. 230-257. Hij verwijt Kersten een zeker opportunisme bij het in stand houden van de uitgeverij De Banier. Men was niet kieskeurig bij het verkrijgen van drukorders en benaderde met het oog daarop ook de bekende NSB'er Max Blokzijl. Er werden tijdens de bezetting boeken gedrukt van de Volkse Uitgeverij Westland in Amsterdam, die niet in overeenstemming waren met de gereformeerde opvattingen over vloeken en zedelijkheid (blz. 236-237, 252).

34. Details over de kwestie van de preferente aandelen bij J. Mulder e.a., *Van goedertierenheid en trouw, 75 jaar Staatkundig Gereformeerde partij*, blz. 38-39.

35. Van het Comité maakten deel uit ds. M. Blok te Zeist, predikant van de Gereformeerde Gemeente aldaar, W. Bos Gzn. te Wierden, L. van Hoorn Jzn. te Zeist, drs. J.C. Hooykaas, Nederlands Hervormd predikant te Arnemuiden, J.H. Koppelaar, een met Kersten bevriende ouderling van de Gereformeerde Gemeente te Middelharnis, die als secretaris van het Comité optrad, en A.W. Verhoef te Capelle aan den IJssel, die later raadslid, wethouder en locoburgemeester werd en vervolgens predikant in de Gereformeerde Gemeenten. Zijn eerste gemeente was Barneveld (1963-1969), waarin hij bij het pastorale werk geconfronteerd werd met de gevolgen van '1953'.

36. *Bouwen, niet breken. Aan de Besturen en Leden van de kiesverenigingen der Staatkundig Geref. Partij*. Het hoofdbestuur antwoordde daarop in april 1948 met de publicatie *Tot verdediging gedwongen*. In juni 1948 zorgde het comité voor repiek in de brochure *Bouwen, niet breken. De tyrannie verdrijven*. In oktober 1948, na het overlijden van Kersten, publiceerde J.H. Koppelaar op persoonlijke titel de brochure *Een laatste poging*, bedoeld om de verhoudingen te zuiveren, de gelederen te sluiten en het werk van Kersten voort te zetten. In *De Saambinder* van 15 december 1949 verscheen een korte *Verklaring* van Koppelaar, waarin hij aangaf dat hij reeds uit het Comité van bezwaarden was getreden, toen brochure nr. 2, *Bouwen, niet breken. De tyrannie verdrijven* werd gereedgemaakt. Met het oog op het wegnemen van bezwaren op kerkelijk terrein gaf hij aan dat hij op geen enkele wijze bij de samenstelling van die brochure was betrokken.

37. Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 208-209; J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 218-219, 221.

van 2% in vergelijking met de verkiezingen van 1937. Daarmede was de KVP de grootste partij geworden. De nieuwe PvdA kwam op 28,2% en bleef ver verwijderd van het percentage van 50% dat optimisten hadden verwacht.³⁸ De Communistische Partij Nederland (CPN) wist een belangrijk deel van de socialisten aan zich te binden. Met 10,6% van de stemmen boekte zij een ongekend record, dat zich niet meer zou herhalen. De liberalen herstelden zich in vergelijking met 1937 en kregen de steun van 6,4% van de kiezers. De ARP moest het zonder het Colijn-effect uit 1937 doen en liep terug van 16,4 naar 12,9%. De CHU profiteerde van een versterkt kerkelijk besef in de Nederlandse Hervormde Kerk en nam van 7,5% toe tot 7,8%. Ook de SGP kende een lichte stijging met 0,2% tot 2,1% van de stemmen.³⁹

De verkiezingen gaven een helder beeld. De overgrote meerderheid van de Nederlanders had haar vrijheid om te kiezen gebruikt om terug te keren naar de oude verhoudingen. Van een doorbraak van de socialisten naar het katholieke of het protestantse kamp was geen sprake. De beoogde doorbraak was mislukt. Met de verkiezingsuitslag werd de samenwerking tussen KVP en PvdA als basis voor de kabinetsformatie aangereikt. Deze 'rooms-rode coalitie' werd voor lange tijd (1946-1958) de spil van ons politieke bestel. Het idealistische gesprek over de vernieuwing viel na de verkiezingen spoedig stil. De historicus Piet de Rooy wijst op twee factoren die daarbij van groot belang waren. Er kwam een gezamenlijke positie-keuze tegen de communisten tot stand onder invloed van de snel oplopende spanning in de Koude Oorlog tussen West- en Oost-Europa. De tweede factor die van groot belang was, was de wederopbouw van het verwoeste en leeggeplunderde Nederland.⁴⁰ Die vroeg ieders aandacht en alle energie.

1.6 Een verwoest land

De regering zag zich na de oorlog gesteld voor een immense praktische problematiek, die de bewindslieden en ambtenaren bijna overweldigde. De schade aan de economie werd in 1947 en 1948 becijferd op 27% van het vooroorlogse nationale vermogen. Daarmee behoorde Nederland tot de in materieel opzicht zwaarst getroffen landen van Europa. 86 fabrieken waren afgebroken en opgebouwd in Duitsland om daar de oorlogsproductie te dienen. Meer dan 28.000 machines waren richting Berlijn gegaan. Ruim 200.000 ha landbouwgrond in Walcheren en de Wieringermeer was onder water gezet. Nog eens 200.000 ha was aan de natuurlijke bestemming onttrokken door de aanleg van vliegvelden, versterkingen en grote mijnnenvelden.

Ongeveer een kwart van de infrastructuur was vernietigd. Van het totale spoorwegnet was 62 procent zo goed als verloren gegaan. Door de vernielingen aan sluizen, stuwen en bruggen was het net van waterwegen, dat een totale lengte had van 8000 km, vrijwel onbruikbaar geworden. De Duitsers hadden bovendien vóór hun aftocht de havens van Amsterdam en Rotterdam volledig geroïneerd.

De nood van de grotendeels ondervoede bevolking was groot. Van de negen miljoen Nederlanders had meer dan een half miljoen zijn woning verloren. 20% van het totaal aan woningen

38. J.J. Woltjer, *ibidem*, blz. 218.

39. De percentages zijn ontleend aan de bijlage 'Verkiezingsuitslagen en samenstelling van de Tweede Kamer' in J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 708-711. Voor een overzicht van de uitslagen voor de Tweede Kamer in de jaren 1946 tot en met 1963 en een kort commentaar zie men ook A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, deel V, Franeker z.j.³, blz. 144.

40. Piet de Rooy, *ibidem*, blz. 209-210.

was verwoest of aanzienlijk tot zwaar beschadigd. 'Inwonen' van pasgetrouwde stellen bij ouders, familieleden, vrienden en kennissen was een gewoon verschijnsel. In de zomer van 1945 waren er 800.000 mensen die geen andere kleren bezaten dan die zij droegen. In arme stadswijken liep meer dan de helft van de kinderen op blote voeten. Er was sprake van een sterke verarming, algehele schaarste aan levensmiddelen, kunstmest, bouwmaterialen, transportmiddelen en deviezen. Er werd in alle soberheid geleefd, met grote zorg voor de toekomst.⁴¹

1.6.1 Kerkelijke hulpprogramma's

In de Gereformeerde Gemeenten ontstond na de eerste oproep van de 'Synodale commissie tot hulp aan oorlogsslachtoffers en verwoeste kerken' een spontane actie om de door de oorlog zwaar getroffen gemeenten zo veel mogelijk te helpen. Deze commissie was in 1940 benoemd en werd door de Synode van 20 september 1945 gecontinueerd.⁴² Ze werd belast met de verdeling van ingezamelde gelden en goederen. Grote vrachtwagens kleding, meubels en allerlei andere goederen werden beschikbaar gesteld. Aan giften werd een kleine f 100.000,- bijeengebracht.⁴³

De grote schaarste in Nederland ontging ook de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika niet. Het kleine kerkverband⁴⁴ hield in de zomer van 1945 een grote inzameling van geld en goederen voor de Nederlandse zustergemeenten.⁴⁵ De actie werd gevolgd door regelmatige collectes voor hetzelfde doel. In eerste instantie bracht men \$ 15.000,- bijeen.⁴⁶ Daarmee werd vormgegeven aan een hulpprogramma. Het ging met name om het beschikbaar stellen van gedragen kleding, van veel nieuw ondergoed en kinderkleding.⁴⁷ De eerste zending arriveerde reeds in november 1945. Ze bestond uit 49 kisten kleding en geadresseerde pakketten voor bepaalde personen. Kersten droeg zorg voor de verzending van de pakjes.⁴⁸ De genoemde Commissie belastte zich met de verdeling van de overige goederen. De nood bleef groot. 'Men overwege wel, dat aan alle vragen niet kan voldaan worden, niettegenstaande de groote zendingen die ons uit Amerika gestuurd worden; onze vrienden hebben kosten noch moeiten gespaard. Evenwel is er voor een 130-tal gemeenten niet genoegzaam om in den nood te voorzien. Uit Vlissingen klaagde men. Naar Walcheren zijn echter groote zendingen

41. Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, blz. 37-39, E.H. Kossmann, *De Lage Landen II*, blz. 231-234.

42. *Acta 1907-1959*, blz. 491. Ds. G.H. Kersten legde op de Synode van 20 september 1945 het voorzitterschap van deze commissie neer. Hij werd op zijn voorstel opgevolgd door ds. L. Rijksen te Leiden, terwijl ds. A. Verhagen te Lisse tot penningmeester werd benoemd.

43. *Acta 1907-1959*, blz. 527-531. Rapport Synodale Commissie tot hulp aan oorlogsslachtoffers en verwoeste kerken.

44. Tussen de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika, ontstaan uit immigranten in de negentiende eeuw, bestaat sinds 1907 een correspondentieband. In 1910 had deze correspondentie betrekking op de gemeenten Grand-Rapids, Paterson en Passaic (New Jersey). Zie *Acta 1907-1959*, blz. 122. C. Steenblok maakt in het eerste jaarboekje dat verscheen, het *Kerkelijk Jaarboek 1948*, blz. 62, melding van elf gemeenten in Noord-Amerika, verdeeld over twee classes: classis Oost: Passaic, Paterson en West-Sayville; classis West: Corsica, Grand Rapids, Kalamazoo, Rock Valley, Sheboygan, Sioux Center, South Holland en Sunnyside. Het kerkverband staat vandaag bekend als Netherlands Reformed Congregations of the United States and Canada (NRC).

45. *Acta 1907-1959*, blz. 489.

46. 'Verslag van de Amerikaansche Synode', in: *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 24, 26-09-1946.

47. *Acta 1907-1959*, blz. 527.

48. G.H. Kersten, 'Pakketten Amerika', in: *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 4, 28-11-1945.

gen per schip en per auto gebracht. Te Middelburg heeft de verdeeling plaats gevonden, in tegenwoordigheid van alle kerkenraden op dat eiland. Ook Vlissingen's kerkeraad was daar tegenwoordig en kan dus getuigen van de juiste verdeeling.⁴⁹ De Particuliere Synode Oost en de Particuliere Synode Zuid besloten begin mei 1946 om hun bijzondere erkentelijkheid uit te spreken tegenover de Amerikaanse gemeenten voor 'de vele goederen ons toegezonden', 'als een eerste vervulling in den grooten nood'.⁵⁰ De dankbaarheid kreeg concreet gestalte toen de Commissie een partij bloembollen, door onbekende gevers gratis ter beschikking gesteld, liet verschepen naar de gemeenten in Amerika.⁵¹

1.7 De wederopbouw

De regering zocht de oplossing voor het herstel en de wederopbouw van het land vooral in een politiek van snelle, geforceerde industrialisatie, die gepaard ging met grote subsidies en belastingfaciliteiten. Daarmee hoopte men ook de uitdaging te kunnen beantwoorden, die de ongekend hoge geboorteoerschotten in de jaren 1946 tot 1950 inhield. Jaarlijks kwamen er door de bevolkingsgroei 30.000 tot 40.000 mensen bij op de arbeidsmarkt. Waar moest het werk vandaan komen om alle monden te kunnen voeden?⁵² Men liet zich inspireren door het spoor dat de econoom J. M. Keynes had gewezen om uit de crisis van de jaren dertig te geraken. Enerzijds werd de openmarkt-economie gehandhaafd en daarmee de ruimte voor het particulier initiatief. Anderzijds stelde men dat de staat zich niet langer afzijdig moest houden van het functioneren van de markt, maar zich moest inzetten voor een gewijzigde economische orde, gericht op het scheppen van werkgelegenheid, sociale zekerheid en collectieve welvaart.⁵³

De lonen werden met alle beschikbare middelen zo laag mogelijk gehouden, de winsten werden zo snel mogelijk geïnvesteerd en de export werd met alle krachten bevorderd. Men wist de arbeidvrede te handhaven door een vroege, vruchtbare toepassing van het poldermodel: goed overleg tussen de regering en de organisaties van werkgevers en werknemers binnen instellingen als de Stichting van de Arbeid (1945) en de Sociaal-Economische Raad (1950). In dit beleidskader hield de regering voortdurend de prijzen van het levensonderhoud kunstmatig laag. Alleen al voor het levensmiddelenpakket bedroegen de subsidies eind 1945 op jaarbasis 400 miljoen gulden. De kinderbijslag werd verhoogd met het oog op de grote gezinnen.⁵⁴

Een groot tekort op de betalingsbalans en de dreiging van een bestedingsbeperking werden zichtbaar. De opbouw van de prille verzorgingsstaat werd echter op het juiste moment gestimuleerd door de Marshallhulp, die de Verenigde Staten aan West-Europa gaven sinds juni 1948 onder het motto 'You too can be like us'. Tussen 1948 en 1954 ontving Nederland 1127

49. G.H. Kersten, 'Pakketten Amerika', in: *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 12, 27-03-1946. De bijdragen over de hulp uit Amerika zijn als regel niet ondertekend, maar zijn alle van de hand van G.H. Kersten, die door zijn reizen in de Verenigde Staten in de jaren dertig daar over veel relaties beschikte. Vergelijk 'Amerika. Bevestiging en intrede ds. J. van Zweden', in: *De Saambinder*, 24e jrg. nr. 11, 13-03-1946.

50. 'Particuliere Synode-Oost; Particuliere Synode-Zuid', in: *De Saambinder*, 15 mei 1946, 24e jrg. nr. 15, 15-05-1946.

51. *Acta 1907-1959*, blz. 528-530. Het was geen goedkoop geschenk. De totale vrachtkosten bedroegen f 4333,28.

52. E. H. Kossmann, *De lage landen II*, blz. 233-231; Geert Mak e.a., *Verleden van Nederland*, blz. 445; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 210, 215. Gedetailleerde informatie met name bij Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 37-38.

53. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 41/42; J. J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 322-324.

54. Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 216/217; J. J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 212.

miljoen dollar. Dat kwam neer op 109 dollar per hoofd van de bevolking. Daarmee ontving Nederland het hoogste bedrag in vergelijking met andere West-Europese landen. Het Europe Recovery Program, zoals het Marshallplan officieel heette, betekende niet alleen een sterke stimulering van de economie, maar was ook een belangrijk wapen in de Koude Oorlog. De Sovjetlegers stonden sinds 1945 ten oosten van de Elbe. Het hulpprogramma stimuleerde niet alleen de inzet voor de wederopbouw. Het maakte duidelijk dat Nederland in een Europa met een toenemende communistische dreiging niet alleen stond.⁵⁵

De door de regering gekozen aanpak voor de wederopbouw leidde tot opmerkelijke resultaten. In betrekkelijk korte tijd was de oorlogsschade hersteld. Er was sprake van een sterk arbeidsethos bij de bevolking en van een algemene bereidheid om zich grote beperkingen op te leggen ter wille van het algemene herstel. In 1950 werd het inkomenspeil van 1938 al ruimschoots overschreden. De contouren van een economisch wonder begonnen zichtbaar te worden.⁵⁶

1.7.1 Het herstel van de kerkgebouwen

De kerkgeschiedenis heeft ook een materiële dimensie, zoals Ninian Smart (1927-2001) aangeeft in het model dat hij in 1996 publiceerde.⁵⁷ Deze dimensie kreeg in de Gereformeerde Gemeenten onder meer gestalte bij het herstel van kerkgebouwen, die door het oorlogsgeweld verwoest of licht of zwaar beschadigd waren. De regering bood door middel van het Departement van de Wederopbouw de helpende hand bij het herstel of de nieuwbouw van kerkgebouwen. In de Gereformeerde Gemeenten ging het om twintig beschadigde en enkele geheel verwoeste kerken. Voor een restauratie stelde de overheid globaal 75% van de kosten beschikbaar op basis van de kostenraming van 1940. Bij nieuwbouw ontvingen de kerken 75% van de tegenwoordige kosten. Een vrij omvangrijke gemeente als Bruinisse had voor de bouw van een nieuwe kerk f 225.000,— nodig. De gemeenteleden zelf moesten in dit geval f 60.000,— bijeenbrengen, terwijl zij al onder zware lasten gebogen gingen om hun huis of bedrijfje weer een beetje in orde te krijgen. De Synodale Commissie concludeerde dat ‘de zwaarst getroffen gemeenten niet in staat zijn zelf de last te dragen’. Ds. L. Rijkse, de voorzitter, besloot het verslag van de Commissie op de Generale Synode van 29 mei 1947 dan ook met een algemene oproep aan iedere gemeente om financiële hulp te bieden: ‘Bedenkt, dat al komt er nu eens f 100.000,— binnen, dan zullen we er nog heel best raad mee weten, en dat we toch niet mogen zeggen: ‘gaat heen en wordt warm,’ maar dat ‘die geeft leent de Heere’.⁵⁸ Om tot herbouw of tot nieuwbouw van een kerk te komen, voerde de commissie tientallen besprekingen op het Departement van Wederopbouw. De broeders waren niet enthousiast over het verloop van de gang van zaken: ‘De afwerking van de ingediende plannen verloopt zeer traag, en goedkeuringen worden slechts met veel moeite verkregen.’⁵⁹ De eerste gemeen-

55. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 69-75; J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 325-327. Het Marshallplan ontleende zijn naam aan George C. Marshall, die als Secretary of State het plan in 1947 ontvouwde.

56. Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 215-216; Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 40-43.

57. Ontleend aan de bespreking van het model van Ninian Smart in *The World's Religions* (1996) door P.J.A. Nissen in *Grensvallen van religie*, in: W.A. den Boer, J.G.A. van Booma, A.P.J. Jacobs en J.Y.H.A. Jacobs (red.), *Onder 't kruys. Kerkelijk en religieus leven in het gebied van Maas en Nederrijn*, Gouda 2010, blz. 1-14.

58. *Acta 1907-1959*, blz. 528-529.

59. *Acta 1907-1959*, blz. 563.

te die een herstelbetaling en een rijksvergunning tot bouwen verkreeg, was Waardenburg, dat gevolgd werd door Westkapelle en Bruinisse.⁶⁰ In het laatstgenoemde dorp van circa 3000 zielen was maar één kerkgebouw intact gebleven, dat van de Gereformeerde Kerk. Daarin vonden op zondag zes korte diensten plaats: die van de Hervormden, de Gereformeerden en van de leden van de Gereformeerde Gemeente. Het nieuwe kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente werd in juli 1948 aanbesteed. 'De laagste inschrijver was f 161.995,-, de hoogste lag boven de f 200.000. Wij melden dit om te laten zien, hoe verbazend veel geld een nieuwe kerk van plm. 600 zitplaatsen kost. De collecten in onze gemeenten voor de herbouw van verwoeste kerken dienen dus wel te worden bedacht.'⁶¹

Voorlopig kwam aan de bouwactiviteiten geen einde. Op de Generale Synode van 1949 gaf de commissie in haar rapport aan, dat naast de aanvragen tot herstel van verwoeste kerken er nog een stapel verzoeken lag van gemeenten, die vanwege de ouderdom van hun gebouw of een sterke toename van het aantal leden graag een nieuwe kerk wilden bouwen, zoals Amsterdam-Noord, Capelle aan den IJssel, Kampen, Meeuwen, Slikkerveer. De naoorlogse schaarste leidde tot een strenge regelgeving. Voor elke kerk, pastorie, verenigingslokaal of een ander gebouw ten dienste van de kerkelijke gemeente moest de commissie in de persoon van ds. L. Rijksen een akkoordbevinding en urgentieverklaring afgeven. Anders was geen behandeling op het departement mogelijk.⁶²

1.8 Emigratie als uitweg

Ondanks de snelle vooruitgang bij de wederopbouw van het land heerste er in Nederland in de jaren direct na de oorlog een klimaat van zorg en angst. Uit enquêtes bleek dat tussen 1946 en 1950 ongeveer een kwart van de bevolking liever zou emigreren dan in Nederland blijven. Deze frustratie berustte op meerdere factoren. Bij velen was er het verlangen om een leven in schaarste en soberheid te verwisselen voor een meer welvarend bestaan. De vrees voor de Koude Oorlog bevorderde de gedachte aan emigratie. In september 1948 verwachtte iets meer dan de helft van de bevolking dat een derde wereldoorlog binnen tien jaar zou uitbreken.⁶³ De sterke bevolkingsgroei leidde ertoe dat in 1949 het aantal inwoners de tien miljoen passeerde. De vraag drong zich op of ons dichtbevolkte land de jonge generatie nog voldoende toekomstmogelijkheden kon bieden. De sterke impuls die de industrialisatie ontving als speerpunt van de wederopbouwpolitiek, leidde tot inkrimping van landbouwgronden. Men verwachtte dat daardoor een overschot van jonge boeren zou ontstaan. Om een uitweg te vinden uit dit sombere toekomstbeeld koos de regering eensgezind voor het bevorderen van emigratie.

In de periode 1945-1950 vertrokken ruim 56.000 Nederlanders naar de emigratielanden van die tijd: Australië en Nieuw-Zeeland, Canada en de Verenigde Staten. De grote stroom kwam pas echt op gang in de jaren 1951-1960, toen meer dan 320.000 Nederlanders kozen voor het opbouwen van een nieuw bestaan in een ander land. Ruim een derde deel van de emigranten vond door de jaren heen een nieuwe bestemming in Canada.⁶⁴

60. *Acta 1907-1959*, blz. 528, 563.

61. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 4, 30-07-1948. Vergelijk 'Rondkijk', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 1, 18-06-1948.

62. *Acta 1907-1959*, blz. 564.

63. Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 214-215.

64. Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, blz. 224, 226-231.

1.8.1 Kerkelijke bezinning op de emigratie 1947-1949

In de Gereformeerde Gemeenten was emigratie voor het eerst onderwerp van bespreking op de Generale Synode van 29 mei 1947. Er vond een breedvoerige discussie plaats, die duidelijk maakt dat de geschiedenis van de emigratie ons in aanraking brengt met de ethische dimensie van de kerkgeschiedenis.⁶⁵ Het beraad mondde uit in de conclusie dat emigratie in het algemeen niet kan worden veroordeeld. Emigreren is een persoonlijke zaak. Ieder zal voor zichzelf moeten uitmaken of de motieven waarom hij zijn geboorteland wil verlaten, zuiver zijn in het licht van de Schrift.⁶⁶ De aanleiding tot deze bespreking zal het verzoek van een aantal gemeenteleden uit Ridderkerk zijn geweest. Zij vroegen om steun bij een voorgenomen emigratie naar Zuid-Afrika. De Synode nam geen beslissing, maar droeg wel zorg dat ouderling J. Vermeulen Hzn. en dr. Steenblok een op korte termijn te houden vergadering zouden bijwonen.⁶⁷ De classis Rotterdam gaf enkele weken later een duidelijk advies. De emigratie naar Zuid-Afrika werd afgeraden 'zo uit maatschappelijk als uit godsdienstig oogpunt, waar het wat dit laatste betreft, daar al heel treurig gesteld is'.⁶⁸

Eind 1947 waren er signalen dat de belangstelling voor emigratie naar Noord-Amerika sterk toenam. Moerkapelle, een bij uitstek agrarische gemeente, vroeg de medewerking van de classis Rotterdam om te komen tot een 'kerkelijke verbinding' met de Gereformeerde Gemeenten in de Verenigde Staten. Dit met het oog op het emigreren in groepsverband naar Canada of de Verenigde Staten. De classis stelde ds. J.B. Bel te Dirksland, die in dat jaar de Amerikaanse gemeenten had bezocht,⁶⁹ als 'contactman' aan.⁷⁰ Ds. C. Hegeman te Paterson (USA) drong er begin april 1948 in een brief in *De Saambinder* bij de predikanten en kerkenraden in Nederland op aan om hem te informeren over gezinnen die gingen emigreren. Hij bood aan om te proberen hen 'kerkelijke verzorging' te geven.⁷¹ Dezelfde predikant weerlegde enkele weken later voor de eerste keer de bezwaren die tegen emigratie werden ingebracht. Sommigen zagen het verlaten van Nederland als een poging om aan het oordeel van God te ontkomen. De bezwaardes beriepen zich daarbij volgens Hegeman ten onrechte op de geschiedenis van David in Ziklag en van Elimelech en Naomi,⁷² die leefden in het theocratische Israël. Het gaat om het mogen emigreren in de gunst van God, die kan worden opgemerkt in de middellijke weg als Hij wegen en mogelijkheden opent. We moeten niet altijd het onmiddellijke voorop plaatsen, aldus de predikant van Paterson. Hij beklemtoonde de roeping van de kerk om leiding te geven aan het emigratieproces.⁷³ Dat werd ook onderkend door de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in de Verenigde Staten, die op 2 juni 1948 vergaderde. Het onderwerp emigratie kreeg nadruk

65. Terminologie ontleend aan de bespreking van het model van Ninian Smart in *The World's Religions* (1996) door P.J.A. Nissen, in: *Grensvallen van religie*. Zie hfst. 1, noot 57.

66. Tj. Molenaar, 'Vragenbus', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 3, 16 juli 1948. Molenaar beantwoordde de vraag of emigreren geoorloofd is.

67. *Acta 1907-1959*, blz. 509.

68. 'Emigratie naar Zuid-Afrika', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 18, 26 juni 1947.

69. Zie 'Een brief van ds. Bel', in: *De Saambinder*, 26e jrg. 1947, nr. 1, 2, 6 en 7.

70. *Notulen van de vergadering van de Classis Rotterdam van de Geref. Gem. in Nederland, gehouden 15 December 1947 te Rotterdam (Boezemsingel)*, artikel 7, Emigratie.

71. 'Een brief van Ds. C. Hegeman', gedateerd 25 maart 1948, in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 28, 8 april 1948. Zie ook zijn oproep in 'Brieven uit Amerika', gedateerd 14 januari 1949, in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 21, 24 februari 1949.

72. 1 Samuël 27; Ruth 1:1-7.

73. C. Hegeman, 'Kroniek', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 30, 22 april 1948.

kkelijk aandacht. Daarbij stelde het gegeven dat de Gereformeerde Gemeenten in Canada niet vertegenwoordigd waren, de Synode voor een bijzondere moeilijke opgave. 'De drie leraars werden benoemd om in deze zo mogelijk advies te geven en de mogelijkheid onder ogen te zien om vooral in Canada te trachten bijeenkomsten te organiseren. Of er iets bereikt zal kunnen worden is nog een open vraag. Ik hoop zelf binnenkort enkele dagen naar Canada te gaan om zo mogelijk in contact te komen met gezinnen, die tot onze gemeenten behoren. Sommigen zitten ongeveer 3500 km bij ons vandaan en anderen nog veel verder. 't Zou een voorrecht zijn als er iets gedaan kon worden en de mensen bewaard werden bij de Waarheid'.⁷⁴ 'De drie leraars' kwamen tot een zekere werkverdeling in het leggen van contacten met nieuwkomers uit Holland. Dit kan worden afgeleid uit een verzoek van ds. Hegeman in *De Saambinder*. Laten de kerkenraden in Nederland zich tot ds. W.C. Lamain te Grand-Rapids wenden als gemeenteleden zich vestigen in het Midden-Westen. Wanneer het gaat om vestigingen in het Verre Westen, dienen de kerkenraden ds. J. van Zweden te Rock-Valley te informeren. Verzoeken van kerkenraden om emigranten die in het Oosten gaan wonen bij te staan, zullen leiden tot een bezoek door ds. C. Hegeman te Paterson.⁷⁵

In verband met de vele aanvragen voor emigratie plaatste ds. Bel begin november 1948 een oproep voor een plan om in groepsverband naar een landbouwgebied in Canada te vertrekken. Men kon dan een gelegenheid zoeken om op zondag met elkaar een preek te lezen. Aanmelding met vermelding van de samenstelling van het gezin, kerkgenootschap en beroep konden gericht worden aan de heer M. K. Goudzwaard.⁷⁶ A 133 te Sint-Annaland. Het artikel wekte de indruk dat hij zich beschikbaar had gesteld als contactpersoon voor aanstaande emigranten, maar dat was niet het geval.⁷⁷

1.8.2 De Synodale Commissie voor Emigratie naar Canada (SCEC)

Het plan was de directe aanleiding tot de oprichting in het begin van het jaar 1949 van een onofficiële Commissie voor Emigratie naar Canada.⁷⁸ Deze commissie, gevormd 'onder de druk der omstandigheden', bestond naast ds. Bel uit dr. C. Steenblok te Gouda en ouderling J. Vermeulen Hzn. te Kinderdijk. Het plan om in groepsverband naar Canada te emigreren bleek echter tijdelijk niet uitvoerbaar te zijn.⁷⁹ In Canada beschikte de Commissie wel over contacten, de zogenaamde 'fieldmen', die een bemiddelende rol bij de plaatsing van de immigranten vervulden, zodat zij zo dicht mogelijk bij elkaar konden worden gehuisvest. Daardoor werd het houden van onderlinge godsdienstige samenkomsten

74. W.C. Lamain, 'Brieven uit Amerika', gedateerd 19 juni 1949, in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 41, 8 juli 1948.

75. C. Hegeman, 'Brieven uit Amerika', gedateerd 14 januari 1949, in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 21, 24 februari 1949.

76. M.K. Goudzwaard (1904-1998), die in Sint-Annaland een klein akkerbouwbedrijf had en daarnaast als keurmeester voor uien en bonen optrad, emigreerde met zijn gezin op 2 juli 1949 naar Alberta in Canada en verhuisde na een jaar naar Chilliwack in British Columbia. Mededeling van J. Goudzwaard te Borssele d.d. 29 juni 2010.

77. J.B. Bel, 'Emigreren naar Canada', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 6, 11 november 1948. Goudzwaard, die van Canada eigenlijk niets afwist, had juist tegenover ds. Bel aangegeven dat hij contact zocht met iemand die hem kon informeren. Mededeling van W.M. Goudzwaard te Agassiz, omgeving Chilliwack, d.d. 19 juli 2010.

78. De commissie wordt voor het eerst genoemd in 'Rondkijk, Emigreren in groepsverband', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 18, 11 februari 1949 en in het artikel 'Emigratie naar Canada', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 20, 17 februari 1949.

79. C. Steenblok, 'Emigratie naar Canada', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 20, 17 februari 1949.

mogelijk gemaakt.⁸⁰

De commissie had bewust de verwijzing naar Canada in haar naam opgenomen, omdat men dit land bleef aanbevelen als emigratieland boven de Verenigde Staten. De USA kwamen niet binnen zonder vaccinatiebewijs en Canada wel. Overigens hadden de 'States' zo'n aantrekkingskracht, dat men de vaccinatieplicht soms op een ethisch niet verantwoorde wijze probeerde te omzeilen. Zo was er in Voorthuizen op de Veluwe een arts die met water inentte, maar wel zijn handtekening op het vaccinatiebewijs zette. Hij werd na korte tijd als bedrieger ontmaskerd en mocht geen inentingsbewijzen voor emigranten meer uitschrijven.⁸¹ Ook in Canada werd een enkel jaar later vaccinatie verplicht. Sommigen zagen daarom van emigratie af. Anderen, die al hun bezittingen verkocht hadden, lieten zich op de boot alsnog inenten. Ze stilden hun geweten met de overweging dat zij geen andere keus meer hadden. Weer anderen maakten geen probleem van de inentingsplicht, omdat de overheid nu eenmaal vaccinatie vroeg en men aan die eis als emigrant moest voldoen.⁸²

De Particuliere Synode West gaf in mei 1949 aan de reeds genoemde, spontaan gevormde commissie een officiële status.⁸³ J. Fraanje⁸⁴ te Barneveld, een zoon van de bekende predikant aldaar, werd als lid toegevoegd.⁸⁵ Hij trad in de praktijk reeds als landelijk contactpersoon op. Joost Fraanje, zo stond hij in emigrantenkringen algemeen bekend, functioneerde als de spil van de commissie. Zijn adres en dat van de commissie viel samen met dat van de bekende pastorie in Barneveld: Nairacstraat 47.⁸⁶ Met enkele forse artikelen in *De Saambinder* vroeg hij de aandacht voor de emigratie naar Canada. Hij had in 1948⁸⁷ bijna vijf maanden gewerkt in Alberta. Hij preeste de maatschappelijke mogelijkheden die Canada te bieden had, sprak zijn liefde voor dat land uit en waarschuwde de aanstaande emigranten indringend voor het bestaande kerkelijke leven in met name de Christian Reformed Church. De leer die daar gebracht werd, week ver af van 'de aloude Geref. Leer van onze vaderen'. Wie zijn kinderen daar brengt, levert ze over aan een geestelijke vergiftiging. Straks 'zijn uw kinderen die nu vier of vijf jaar oud zijn, als God het niet verhoedt, de beste leden van die kerk en gebruiken ze het Heilig Avondmaal alsof ze een kop koffie drinken'. Fraanje pleitte daarom voor het beleggen van eigen kerkdiensten, desnoods in een heel kleine kring. Emigranten ontvingen het advies om zich te voegen bij kleine groepen gemeenteleden 'die niet wensen mee te gaan met die valse godsdienst'. In dat verband drong hij erop aan zich te vestigen bij plaatsen als

80. Idem.

81. Enne Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*, blz. 277; Betsy Biemond-Boer, 'Die Hollanders zijn gek!' blz. 32-34.

82. Idem. Vergelijk ook *Bijlage VIII, Rapport Synodale Commissie voor emigratie naar Canada*, in: *Handelingen 1953, Acta 1907-1959*, blz. 666, waarin op de praktische benadering van het vraagstuk door de Commissie wordt ingegaan. Voor Canada was vaccinatie verplicht sinds 1 januari 1951.

83. Het verzoek om een nadere bespreking van de emigratie was afkomstig van de gemeente Gouda en werd door de classis Rotterdam ingediend bij de Part. Synode. *Notulen van de vergadering der Classis Rotterdam van de Gereformeerde Gemeenten, 7 maart 1949 gehouden te Rotterdam*, Artikel 7, Rondvraag.

84. J. Fraanje (1919-2003) begon na de emigratiegolf een drogisterij in Rotterdam-Noord, Noordmolenstraat 19, al bleef hij de SCEC hand- en spandiensten bewijzen. In 1983 werd hij ouderling bij de Gereformeerde Gemeente Rotterdam-Boezemsingel. Later diende hij de Gereformeerde Gemeente van Barneveld als ouderling. Zie over hem L. Vogelaar, *In verafgelegen streken. Schetsen uit het kerkelijke leven van de Nederlandse emigranten in Noord-Amerika*, blz. 99-104, 113, 126, 182.

85. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode West der Geref. Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel, 19 mei 1949*, artikel 11. Emigratie Canada.

86. J. Fraanje, 'Emigratie', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 22, 3 maart 1949.

87. Mededeling in brief van S. P. Fraanje-van den Brink te Barneveld aan M. Golverdingen, d.d. 13-10-2009.

Lethbridge en Edmonton.⁸⁸ In het algemeen bepleitte Fraanje dat de immigranten niet te ver uit elkaar zouden gaan wonen. Laat men kiezen voor een straal van zestig mijl. Dan zou de mogelijkheid kunnen worden geopend om tot het stichten van een eigen gemeente te komen.⁸⁹ De Generale Synode van 28 september 1949 boog zich over een verzoek van de Particuliere Synode West om 'de kerkelijke regeling van de emigratie naar Canada nader vast te stellen'. Dit beraad bracht de officiële erkenning en mandatering van de Synodale Commissie voor Emigratie naar Canada (SCEC). Twee leden van het Deputaatschap Buitenlandse kerken – ds. H. Ligtenberg en ds. L. Rijkse – werden aan de Commissie toegevoegd.⁹⁰ Fraanje kreeg ter Synode de gelegenheid een verslag uit te brengen van de reeds verrichte werkzaamheden. In de zomer van 1949 hadden zich door de bemiddeling van de commissie al 23 personen gevestigd in Zuid-Alberta. Dit betekende dat zich daar nu een groep bevond van circa vijftig personen, die op zondag bijeenkwam onder het lezen van een preek. Een dergelijke groep was ook gevormd in Zuid-Ontario, terwijl plannen voor kerkplanting in Brits-Columbia werden gemaakt.⁹¹ De waarde die de Synode hechtte aan een goede begeleiding van de landverhuizers, bleek uit de beslissing om niet alleen de onkosten te vergoeden, maar ook Fraanje voor zijn werkzaamheden een financiële vergoeding te geven.⁹² Hij werd daarmee de eerste vrijgestelde kerkelijke functionaris binnen de Gereformeerde Gemeenten. Hij trad op als correspondent van de Commissie, legde de nodige contacten met instanties, bezocht gemeenteleden met plannen om te emigreren verschillende keren op hun huisadres, droeg zorg voor hun inschrijving en stond hen zo veel mogelijk bij.⁹³ Zijn werkzaamheden betekenden lange tijd bijna een weektaak.⁹⁴ De naam Fraanje was voor vele emigranten een begrip. Sommigen wisten niet eens dat hij in dienst stond van de SCES.⁹⁵ Kennelijk was het kerkelijk besef bij alle landverhuizers niet even sterk.

In 1950 besloot de Generale Synode officieel het streven van de emigranten in Canada te ondersteunen om zo veel mogelijk hulp van de predikanten in de Verenigde Staten te verkrijgen voor de geestelijke verzorging. De Commissie kon enkele jaren later rapporteren dat 'onze drie leraren in Noord-Amerika allen bereid waren om het werk van de Commissie te steunen'.⁹⁶ Daarmede vertelde men de leden van de Synode wat de trouwe lezers van *De Saambinder* allang wisten.

88. J. Fraanje, 'Emigratie naar Canada', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 13, 30 december 1948.

89. J. Fraanje, 'Emigratie', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 22, 3 maart 1949.

90. *Acta 1907-1959, Artikel 4.12 Emigratie Canada*. blz. 550. De door Enne Kooops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*, blz. 174, noot 130, vermelde samenstelling van de commissie is niet geheel juist. Ds. C. Hegeman was geen lid en adviseur van de commissie. De commissie werd gevormd door dr. C. Steenblok, 1e voorzitter, ds. J. B. Bel, 2e voorzitter, ds. H. Ligtenberg, ds. L. Rijkse, J. Vermeulen HZ, secretaris-penningmeester, J. Fraanje, correspondent. Zie *Acta 1907-1959*, blz. 550, 665.

91. 'Emigratie Canada', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 2, 13 oktober 1949. De *Acta*, genoemd in de vorige noot zwijgen over de inhoud van het verslag van J. Fraanje op de voortgezette Synode van 28 september 1949. Het is aannemelijk dat dit gelijk is aan het artikel dat Fraanje direct daarna in *De Saambinder* publiceerde.

92. *Acta 1907-1959, Artikel 4.12 Emigratie Canada*. blz. 550.

93. Mondelinge mededeling van A. R. Deelen te Rotterdam d.d. 8 oktober 2009. Hij bood tijdelijk onderdak aan J. Fraanje in verband met het gebrek aan woonruimte in Rotterdam.

94. *Rapport Synodale Commissie voor emigratie naar Canada, Bijlage VIII*, in: *Acta Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, 1953, *Acta 1907-1959*, blz. 666.

95. Betsy Biemond-Boer, 'Die Hollanders zijn gek!' blz. 30-31.

96. *Handelingen van de op 13 april 1950 voortgezette Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Utrecht*, artikel 11. Steun emigranten in Canada, in *Acta 1907-1959*, blz. 595; *Rapport Synodale Commissie voor emigratie naar Canada*, in *Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, gehouden te Utrecht, 1953, in *Acta 1907-1959*, blz. 665.

1.8.3 De Ledeboeriaanse traditie als remmende factor?

E. Koops heeft zijn onderzoek naar de naoorlogse trek van Nederlanders naar het buitenland gebaseerd op het concept emigratiecultuur.⁹⁷ Binnen dat concept waardeert hij de visie op het emigreren in de Gereformeerde Gemeenten als overwegend negatief. Koops heeft oog voor het doel van de SCES om de emigranten zo veel mogelijk in Amerika in groepsverband bijeen te brengen en te houden. Overigens kenmerkte het optreden van deze commissie zich door een voortdurend beklemtonen van de noodzaak van de individuele, biddend te nemen beslissing, het waarschuwen voor kerkelijke verstrooiing en het onderstrepen van de gevaren van de overzeese trek. Het kerkelijk weekblad *De Saambinder* maakte al evenmin reclame voor het buitenland. De visie van de bevindelijk-gereformeerde predikanten op emigratie zou overwegend negatief zijn.⁹⁸

Koops zoekt de achtergrond van het door hem geconstateerde verschijnsel in de doorwerking van de Ledeboeriaanse traditie, waardoor men vanuit een pessimistisch mensbeeld wantrouwend stond tegenover de menselijke activiteit en neigde tot lijdelijkheid en passiviteit en kerkelijk independentisme. Het een en ander zou ertoe hebben geleid dat 'een groot deel van de achterban van de Gereformeerde Gemeenten emigratie als ongeoorloofd beschouwden, omdat daaraan teveel menselijke en organisatorische aspecten verbonden waren'.⁹⁹ Hij neemt zelfs aan dat het independentisme ertoe heeft bijgedragen dat de samenwerking tussen plaatselijke gemeenten en kerken op immigratiegebied bemoeilijkt werd. Er werden immers geen lokale en regionale afdelingen gevormd van de SCES. De enige uitzondering was Rotterdam.¹⁰⁰

Het komt ons voor dat de visie van Koops enige nuancering verdient, omdat hij in zijn onderzoek te gemakkelijk voorbijgaat aan de ontwikkelingen op het gebied van de emigratie in de Gereformeerde Gemeenten in de jaren veertig en zich hoofdzakelijk richt op uitingen uit het begin van de jaren vijftig. Het is juist dat de opstelling van predikanten en kerkenraden op grond van pastorale motieven in veel gevallen terughoudend was. Dat doet echter niets af van de positieve, ondersteunende opstelling van de emigratiebeweging door de kerkelijke vergaderingen in de Gereformeerde Gemeenten, die reeds in 1947 gestalte kreeg en werd onderstrept door publiciteit in *De Saambinder*. Koops heeft eveneens te weinig oog voor het opzienbarende, toen unieke feit dat de Generale Synode in 1949 in de persoon van J. Fraanje een vrijgestelde functionaris aanstelde voor de begeleiding van de emigranten. Die wist ook de publiciteitsmogelijkheden van *De Saambinder* te benutten.¹⁰¹ De constatering van Koops dat veel gemeenteleden godsdienstige bezwaren hadden tegen emigratie, berust vooral op de bespreking van deze bezwaren door de predikanten Hegeman en Lamain in enkele artikelen en publicaties over emigratie.¹⁰² Deze besprekingen waren bedoeld om die bezwaren

97. E. Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*, blz. 21: 'De aanwezigheid van ervaringen en verhalen over emigratie binnen een culturele groep en de omzetting daarvan in positieve of negatieve actie'.

98. E. Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*, blz. 174-175.

99. Idem, blz. 176. Vergelijk ook blz. 203: 'De substantiële invloed die de Ledeboeriaanse traditie had binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten en die zich kenmerkte door een afwijzing van vrijwel elke vorm van organisatie buiten de kerk, door een verdediging van het maatschappelijk isolement en door kerkelijk independentisme.'

100. Idem, blz. 203.

101. J. Fraanje, 'Emigratie naar Canada', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 13 en 22, 30 december 1948 en 3 maart 1949.

102. E. Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*, blz. 175, 176.

te corrigeren en opinie-vormend te werken in de gemeenten. In de visie van Koops zijn deze bezwaren met name afkomstig van gemeenteleden die stamden uit de Ledeboeriaanse traditie. Koops is niet geheel ontkomen aan een onjuiste generalisatie van deze opvattingen tot het gangbare gedachtegoed van de bevindelijk-gereformeerde voorgangers.¹⁰³ Het gegeven dat vele gemeenteleden emigratie afwezen om godsdienstige redenen, doet immers niets af van het feit dat de kerkelijke vergaderingen en de leidinggevende predikanten kozen voor een positieve ondersteuning van de emigratiebeweging in een onderwijzend en vermanend pastoraal kader.

1.9 Het conflict met de Republiek Indonesië

De Indonesische kwestie heeft in de tweede helft van de jaren veertig buitengewoon diep ingegrepen in onze samenleving. Duizenden Nederlanders – onder wie 4751 Nederlandse militairen – en tienduizenden Indonesiërs zouden bij de strijd die dit conflict meebracht, hun leven verliezen.¹⁰⁴ Op 9 maart 1942 capituleerden de Nederlandse troepen in Nederlands-Indië voor de Japanse overmacht. Alle blanken werden in kampen geïnterneerd, waarin velen zouden omkomen. In ons land was men in 1945 algemeen van mening dat na de komende nederlaag van Japan de Nederlanders zouden terugkeren om te werken aan de verdere ontwikkeling van 'ons Indië'. Wel zouden de verhoudingen tussen moederland en kolonie grondig moeten worden herzien. Vrijwillige samenwerking van de rijksdelen in een soort *common wealth* op basis van gelijkheid was de doelstelling. Koningin Wilhelmina had dit voor Nederland toen progressieve geluid reeds vertolkt in een radiorede van 7 december 1942.¹⁰⁵ Het idee dat het tot de zedelijke roeping van Nederland behoorde om Indië te begeleiden op de weg naar zelfstandigheid, was direct verbonden met het besef dat de opbrengst van het koloniale imperium economisch belangrijk was voor Nederland. Dit werd vertolkt in de breed gedragen slogan: 'Indië verloren, rampspoed geboren'.¹⁰⁶ De algemene verwachting was dat Nederland de draad van de volksoontwikkeling zou kunnen oppakken waar men hem in 1942 had moeten loslaten. Men begon dan ook aan de voorbereiding op de strijd tegen Japan en de bevrijding van Indië. Hoe vanzelfsprekend dit alles werd geacht, kwam tot uitdrukking in het feit dat op 24 juli 1945 zich reeds 50.000 vrijwilligers hadden aangemeld.¹⁰⁷ Maar onverwachte gebeurtenissen maakten de uitvoering van de plannen onmogelijk. Op

103. Idem, blz. 175: 'De visie van bevindelijk-gereformeerde predikanten op emigratie was dus overwegend negatief.'

104. *Het Nederlandse militaire optreden in Nederlands-Indië/Indonesië 1945-1950. Een bibliografisch overzicht*, Den Haag 2005, blz. 22. Er kwamen 2526 Nederlandse militairen om ten gevolge van gevechtshandelingen. Daarnaast zijn er ook nog eens 2225 militairen overleden ten gevolge van ziekte of een ongeval. Bij de jaarlijkse herdenking op 7 september 2009 bij het Nationaal Indië Monument in Roermond werd het exacte aantal van 6229 mannen en vrouwen genoemd, dat tussen 1945 en 1962 tijdens militaire acties in Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea is gevallen. In: *Reformatisch Dagblad*, 7 september 2009. Tijdens het conflict om Nieuw-Guinea kwamen ca. 110 Nederlandse militairen door gevechtshandelingen, ziekte en ongevallen om het leven. Het verschil in aantal kan worden teruggebracht op een verschil in interpretatie. Bij de namen die gegraveerd zijn in het Indië Monument zijn ook die van omgekomen politiemensen, leden van het personeel van het Rode Kruis e.d. vermeld. Met dank aan de heer J. Kemperman van het NIOD.

105. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 246. Woltjer geeft naast een uitvoerige, objectief getoonzette beschrijving van het conflict ook een analyse van de achtergronden (blz. 225-306).

106. E.H. Kossmann, *De Lage landen II*, blz. 256; Geert Mak e.a., *Verleden van Nederland*, blz. 460.

107. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 247.

15 augustus 1945 capituleerde Japan. Twee dagen na de capitulatie riep de nationalistische beweging, ontstaan in de jaren twintig, de Republiek Indonesië uit met Achmed Soekarno als president en Mohammed Hatta als vice-president. Men had daarvoor medewerking en steun gekregen van vooraanstaande figuren in het Japanse bezettingsleger. Eind augustus spraken de inlandse bestuursambtenaren op Java reeds hun trouw aan de Republiek uit. Zij hadden de plaatsen van de Nederlanders ingenomen en waren gegroeid in ervaring en zelfvertrouwen. Deze ambtenaren waren veelal niet van plan om hun plaatsen af te staan aan de Hollanders en weer hun orders in ontvangst te nemen.¹⁰⁸

De conferentie van Potsdam had de Engelse generaal Lord Louis Mountbatten per 15 augustus 1945 belast met de verantwoordelijkheid voor geheel Nederlands-Indië. Pas eind september landden de eerste geallieerde troepen, die uit Britten bestonden. Op 2 oktober arriveerde uit Australië de hoogste Nederlandse gezagsdrager, luitenant-generaal H.J. van Mook, nadat een compagnie KNIL-soldaten was ingevlogen. Daarna volgden nog enkele kleine eenheden troepen om hem te ondersteunen. Dat was niet overbodig, gelet op de chaos en de anarchie die Van Mook in Batavia en omgeving aantrof. Hij beschikte echter nauwelijks over mogelijkheden om iets te doen. De Engelse troepen konden slechts op enkele plaatsen te hulp komen. Ze wilden bovendien geen botsing met de nationalistische ter wille van het herstel van het Nederlandse gezag. De nieuwe Republiek, die Djokja als regeringscentrum zou kiezen, had zelf nog niet het gezag om orde en veiligheid te brengen en te handhaven.¹⁰⁹ Een Nederlandse strijdmacht kon pas begin 1946 in Indië aan land worden gezet. Eerst in november 1947 droegen de Engelsen het gezag in alle gebieden over aan de Nederlandse troepen. De kabinetten Beel-Drees en Drees I lieten in deze straatarme tijd in de loop van drie jaar totaal 170.000 man verschepen naar de andere kant van de wereld.¹¹⁰

Van de Nederlandse krijgsmacht in Indië waren steeds gemiddeld 500 tot 800 militairen uit de kring van de Gereformeerde Gemeenten afkomstig.¹¹¹ Begin oktober 1946 richtte ds. W.C. Lamain te Rijssen zich in een pastoraal schrijven in *De Saambinder* tot 'onze jongens', die reeds naar Indië vertrokken waren of thuis waren met het gebruikelijke inschepingsverlof van drie weken. Hij memoreerde dat menigeen reeds in dat verre land om het leven was gekomen. 'Jongelingen en mannen, wij leven met u mede in den weg, waarin gij geroepen zijt, onder de Voorzienigheids Gods, door de regeering des lands. Zwaar valt voor velen het vertrek. Van nabij hebben wij het gezien in verschillende gezinnen. Voorlopig zal het zijn voor den tijd van twee jaar, dat ge huis en haard moet verlaten. Veel kan er in dien tijd gebeuren. Niet alleen voor u persoonlijk, maar ook in het gezin dat gij achterlaat. De Heere drage en spare u voor en met elkaar. Zijn oog mocht over u open zijn bij dagen en nachten in allen nood en dood. God verheerlijke Zijn genade om het bloed Zijns Zoons (...). Ambtsdragers in Gods kerk. Vergeet de nooden van onze mannen in het openbaar en in het verborgene niet. Geef

108. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 250, 276, 277.

109. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 248-251, 254.

110. Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950 *Welvaart in zwart-wit*, blz. 244.

111. *Acta 1907-1959*, Rapport van de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen in Nederland en Indië, blz. 565. 'Krijgsman' (pseudoniem van de beroepsmilitair sergeant-majoor C. de Zeeuw te Kampen) schrijft in het artikel 'Een vunzig washok': Daar zijn op 't ogenblik een 700 jongens in Indië. In: *Daniël*, 3e jrg. nr. 23, 22 april 1949. De *Notulen van de Jaarvergadering van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen van 25 februari 1947* (JBGGW) spreken over 500 adressen. L. Vogelaar schreef een uitvoerig overzichtsartikel over de Gereformeerde Gemeenten en Nederlands-Indië onder de titel, 'Het oog op onze koloniën...' in: *Gedenk Zijn grote daden*, blz. 125-179.

ook hun blijken van medeleven in dat land vol lijmputten.⁷¹¹²

1.9.1 De problematiek van de niet-gevaccineerde militairen

Hierbij kwam de problematiek van de niet-gevaccineerde militairen, die de bijzondere aandacht en inspanning vroeg van het Deputaatschap bij de Hoge Overheid. Het grootste deel van de soldaten uit de kring van de Gereformeerde Gemeenten liet zich inenten tegen pokken. Jongeren die zich bij de krijgsmacht voegden als oorlogsvrijwilliger (OVW'er), beschouwden vaccinatie zondermeer als vanzelfsprekend.¹¹³ Een aanzienlijk minderheid, die gesteld kan worden op circa 150 tot 170 man¹¹⁴ weigerde echter elke inenting wegens gemoedsbezwaren.¹¹⁵ Daarmede vertolkten zij ook het officiële standpunt van de kerkenraad van hun gemeente. In het jongerenblad *Daniël*, dat een speciale rubriek voor de militairen bevatte, werd herhaaldelijk elke vaccinatie onder alle omstandigheden afgewezen. 'Krachtens ons beginsel is vaccinatie een gruwelijke zonde. Het is een mistrouwen in de voorzienigheid Gods. Laat de wereld haar afgoden en schenke de Schepper van hemel en aarde jullie zoveel geloof en vertrouwen in Zijn almacht, dat ge oprecht kunt geloven, dat geen haar van je hoofd op aarde valt zonder Zijn heilige wil.'¹¹⁶ 'Neerlands volk is een gevaccineerd volk. Bij duizenden en tienduizenden dragen zij het merk en het teken van het beest.'¹¹⁷

Veel gematigder was de toon waarop de gemoedsbezwaren werden verwoord in de uniforme verklaring die door de kerkenraden aan de militairen werd verstrekt: 'De kerkeraad verklaart dat ... behoort tot zijn gemeente en, onderwezen zijnde in de Waarheid, is geleerd dat de vaccinatie en elk ander voorbehoedsmiddel, op grond van Gods Woord om het geloof in de voorzienigheid Gods, is te veroordelen. Hij verzoekt daarmee wel te willen rekenen en te

112. W.C. Lamain, 'Voor onze militairen die naar Indië vertrekken', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 1, 10 oktober 1946. De schrijver zinspeelt op de lijmputten of asfaltputten in het dal Siddim, waarin de koningen van Sodom en Gomorra vielen (Gen. 14:10).
113. Mededeling van OVW'er C. Moerdijk te Waarde d.d. 9 november 2010.
114. Mededeling van Joh. Janse te Middelburg d.d. 3 september 2009. Janse was ingedeeld bij het 4e Bataljon Garderegiment Jagers. Vergelijk D. de Wit, 'Detachment ongevaccineerde militairen', in J.C. Uithol/J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 347. Dit detachement telde 178 man. Daarbij behoorden ook een klein aantal gemoedsbezwaarden uit de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Nederlandse Hervormde Kerk.
115. De bezwaren tegen de koepokinenting werden in de jaren 1823-1824 met name ontwikkeld in de kring van het Reveil door de arts A. Capadose. Er waren naast godsdienstige bezwaren - de vaccinatie is strijdig met het geloof in Gods voorzienigheid - ook bezwaren van medische aard. Zie D. Kalmijn, *Abraham Capadose, 's-Gravenhage 1955*, blz. 122-169. Een andere vooraanstaande man in het Reveil als I. da Costa nam afstand van de opvattingen van Capadose. Ook in de kerken van de Afscheiding werd verschillend over dit punt gedacht. Latere publicaties tegen de vaccinatie staan in de lijn van Capadose, zoals C.B. van Woerden, *De assurantie en de vaccinatie onvereinbaar bevonden met het geloofsleven van Gods volk*, [Akkrum], maart 1918; J. van der Haar, *Voorzienigheidsgeloof en Polio-inenting*, Veenendaal 1978. Van belang voor de kennis van de standpunten is ook J. Douma/W.H. Velema, *Polio. Afwachten of afweren?* Amsterdam 1979. De bezinning op dit onderwerp kreeg recent een nieuwe impuls door de dissertatie van de GGD-arts Helma Ruijs, *Acceptation of vaccination among orthodox protestants in the Netherlands*, Nijmegen 2012. Ruijs reikte in maart 2013 artsen en verpleegkundigen in twee populair geschriften achtergrondinformatie aan over de drie religieuze standpunten over inenting, zoals die binnen de reformatische gezindte worden vertolkt. Zie RD, 25-03-2013; www.npvzorg.nl.
116. Krijgsman, 'Voor onze militairen. Een vunzig washok', in *Daniël*, 3e jrg. nr. 23, 22-04-1949. Het artikel werd geschreven naar aanleiding van het uitbreken van een pokkenepidemie in Indië, die gevolgd werd door 'een ware vaccinatie-razzia'.
117. Krijgsman, 'Voor onze militairen. Nogmaals de vaccinatie', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 7, 09-09-1949. Opmerking in verband met een brief van een militair die zich wegens pokkengevaar in Indië had laten vaccineren.

aanvaarden dat de bezwaren tegen en het weigeren van de vaccinatie of ander voorbehoedsmiddel, voortspuit uit de innerlijke overtuiging, dat, wat geleerd is, de waarheid is.¹¹⁸ In een vroeg stadium had het Deputaatschap bij de Hoge Overheid stappen gezet om vrijstelling te verkrijgen van vaccinatie voor militairen met gemoedsbezwaren. Op dat verzoek volgde een positieve beslissing, met dien verstande dat militairen met een vrijstelling van vaccinatie geen bewegingsvrijheid in Indië ontvingen.¹¹⁹ De minister van Oorlog had op 5 september 1946 een brief laten uitgaan, waarin aan de commandanten toestemming werd gegeven om niet-gevacceerden door overreding tot een ander standpunt te brengen. 'Alle dwang of onheuse behandeling' werd daarin echter verboden.¹²⁰ Bij de deputaten kwamen echter tal van klachten binnen over een onwelwillende opstelling tegenover gemoedsbezwaarden. Herhaaldelijk richtte het Deputaatschap zich met rekestten tot de Minister van Oorlog, die het in contact bracht met de inspecteur van de Geneeskundige dienst der Koninklijke Landmacht. Ten slotte bleek dat de commandanten te velde de legerpredikanten hadden ingeschakeld om gewetensbezwaarden tot andere gedachten over de vaccinatie te brengen. Ze gingen daarbij vaak onbarmhartig te werk, omdat ze meer rekening hielden 'met de gevechtswaarde van het leger dan met de gemoedsbezwaren van onze jongens'. Eind 1947 richtte de minister zich in een legerorder tot de commandanten over de onjuiste behandeling van militairen die weigerden zich te laten vaccineren uit hoofde van gewetensbezwaren. Gesprekken met de hoofdlegerpredikant A.T.W. de Kluis leidden ertoe dat de betreffende militairen de beschikking kregen over een document, 'dat geldig is bij de legerleiding voor gemoedsbezwaren'. Het een en ander leidde tot een vermindering van de klachten, al verdwenen ze niet geheel.¹²¹ Zo werd korporaal C.G. van Es uit Leiden, die van 1948-1950 in West-Java was gelegen, voor de krijgsraad te Bandung gedaagd, omdat hij ook na een gesprek met een veldprediker geweigerd had om zijn standpunt prijs te geven. Mede door de bemoeienis van P. Zandt, kamerlid voor de SGP, sprak de krijgsraad ten slotte uit dat er geen aanleiding was tot het nemen van strafmaatregelen.¹²²

1.9.2 De weg naar de overdracht van de soevereiniteit

De Nederlandse bevolking was sterk verdeeld over de in Nederlands-Indië ingeslagen weg. De protestants-christelijke partijen en de liberalen zagen de dekolonisatie als een verraad aan het Hollandse erfgoed, als een aantasting van het wettig gezag of als een bedreiging van het koloniale bedrijfsleven en de Nederlandse welvaart. De Anti-Revolutionaire Partij bleef tot midden 1949 op het standpunt staan dat er pas mocht worden onderhandeld als het Nederlandse gezag was hersteld. De regeringspartijen kozen met enkele nuanceringen voor onderhandelen op basis van het zelfbeschikkingsrecht van de overzeese gebiedsdelen.¹²³

118. Verklaring beschikbaar gesteld door de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Middelburg d.d. maart 1949 aan Johannes Janse, mede ondertekend door ds. R. Kok namens de Deputaten bij de Hoge Overheid (JJM).

119. *Acta 1907-1959*, blz. 511, 520. (Generale Synode, Utrecht, 29 mei 1947)

120. *Schrijven van de Synodale Commissie der Gereformeerde Gemeenten ter behartiging van het werk onder de Militairen in Nederland en Nederlandsch Indië*, gedateerd Scherpenzeel, maart 1948. De gedrukte brief was gericht aan de Hoooggeachte Heeren Officieren en Doctoren in Nederland en Nederlandsch Indië (JJM).

121. *Acta 1907-1959*, blz. 554-555.

122. 'Pastoraat in Indië' (6), Interview met C.G. van Es door G.W.S. Mulder in het *Reformatisch Dagblad*, 19 mei 2004.

123. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 244, J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 251-252, 258-259; H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*. 2, blz. 129.

In november 1946 kwam het akkoord van Linggadjati tot stand, waarbij Nederland het bestaan van de Republiek Indonesië de facto erkende en een wapenstilstand werd bereikt. Men sprak uit dat men gezamenlijk wilde komen tot een spoedige vestiging van een soevereine democratische staat op federatieve grondslag.¹²⁴

Intussen voltrok zich in Indië een soort guerrillaoorlog. Die leidde ertoe dat het economische leven in de kleine Nederlandse enclaves op Java en Sumatra geheel tot stilstand kwam. Allerlei personen en bedrijven werden aangevallen. De voedselvoorziening gaf grote problemen. Bestandsschendingen waren aan de orde van de dag. Toen de besprekingen over de uitvoering van de besluiten van Linggadjati geheel vastliepen, besloot de regering tot een beperkte politionele actie. Die was bedoeld om de Republiek 'tot rede' te brengen. Er moest een einde komen aan de wetteloosheid.¹²⁵ Op 21 juli 1947 kregen de Nederlandse troepen opdracht om Oost- en West-Java te bezetten alsmede bepaalde delen van Midden-Java en Sumatra. De militaire operatie verliep succesvol. In vrij korte tijd werden de gestelde doelen bereikt. De Republikeinen gingen daarna over tot het voeren van een guerrilla vanuit de heuvels en de bergen. Dat maakte allerlei 'zuiveringsacties' nodig om het Nederlandse gezag daar alsnog te vestigen.¹²⁶

Bij de oppositie in Nederland heerste grote opluchting. Eindelijk was er sprake van rechtsherstel. Men had echter te weinig oog voor het feit dat de wereldopinie na de Tweede Wereldoorlog was veranderd ten gunste van het zelfbeschikkingsrecht van vroegere koloniale gebieden. Amerika met name was een uitgesproken voorstander van dekolonisatie. Vasthouden aan de oude koloniale verhoudingen zou alleen het communisme in de hand spelen, zo meende men. Nog voor het einde van de politionele actie legden India en Australië de kwestie voor aan de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Die dwong door middel van een Commissie van Goede Diensten bemiddeling tussen Nederland en de Republiek af.¹²⁷ Herhaalde nieuwe onderhandelingen volgden.

Na het afbreken daarvan koos de regering voor een tweede politionele actie, die duurde van 10 december 1948 tot 5 januari 1949. In militair opzicht kon men van een geslaagde actie spreken. Geheel Java werd onder Nederlands gezag gebracht. Luchtlandingstroepen veroverden Djokjakarta. President Soekarno werd met de andere nationalistische leiders al op de eerste dag onder huisarrest gesteld en elders geïnterneerd. Deze tweede politionele actie kwam Nederland in politiek opzicht echter bijzonder duur te staan. De Verenigde Staten dreigden met een boycot en dwongen via de Verenigde Naties een nieuwe onderhandelingsronde af.¹²⁸ Medio 1949 veranderde de regering van standpunt. Met name D. U. Stikker, de minister van Buitenlandse Zaken, wist het conflict met Indonesië om te buigen van een koloniale kwestie naar een zaak van buitenlands beleid. Hij koos – en de regering met hem – voor de Atlantische optie. Het was voor Nederland van levensbelang om zich aan de Verenigde Staten te verbinden, ook al betekende dat het opgeven van het koloniale rijk.¹²⁹ De overdracht van de soevereiniteit aan een federaal Indonesië – de Verenigde Staten van Indonesië – vond plaats

124. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 245.

125. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 267; T.H. Spoor-Dijkema: 'In de clinch met kakelende kippen', interview in het *Reformatorisch Dagblad*, 10 juli 2009. Mevrouw Spoor is de weduwe van legercommandant generaal S.H. Spoor (1902-1949), die onder meer leiding gaf aan de beide politionele acties.

126. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 269.

127. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 246; J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 270.

128. Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit*, blz. 247; J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 280-281.

129. E.H. Kossmann, *De Lage landen II*, blz. 257-258.

op 27 december 1949 te Amsterdam. De Republikeinen beschouwden deze federale structuur echter als een restant van de koloniale verhoudingen. Soekarno en de zijnen haastten zich dan ook om de nieuwe constitutie te wijzigen. Op 17 augustus 1950 werd de Republiek Indonesië als eenheidsstaat geproclameerd.¹³⁰

1.9.3 *De terugkeer van het detachement ongevaccineerde militairen*

Na de overdracht van de soevereiniteit ontstonden in Indonesië opnieuw problemen met militairen die geweigerd hadden zich te laten vaccineren. Begin juni 1948 waren er op Midden-Sumatra onder de bevolking gevallen van pokken geconstateerd. De ziekte kreeg het karakter van een epidemie die zich uitbreidde over Sumatra en geheel Java.¹³¹ Geheel Indonesië werd tot besmet gebied verklaard. Op grond van bepalingen in internationale sanitaire overeenkomsten, stelden de vervoersmaatschappijen zich op het standpunt dat vervoer van niet-gevaccineerde militairen per schip en per vliegtuig ongeoorloofd was. Egypte wilde geen doorvaart door het Suez-kanaal verlenen aan schepen met vaccinatie-weigeraars.¹³² Zonder een deugdelijk vaccinatiebewijs mocht men Indonesië niet verlaten. De niet-gevaccineerde militairen in Indië kregen dan ook geen toestemming om op de aangekondigde datum met hun bataljon te repatriëren. Dat werd door de betrokken militairen als uiterst pijnlijk ervaren.¹³³

Er werd opnieuw forse pressie op hen uitgeoefend om zich te laten vaccineren. *De Saambinder* publiceerde voorbeelden van plagerijen en gewetensdwang. Een aantal militairen richtte zich in een schrijven tot de hoofdredacteur om hun beklag te doen. Dertien van hen werden een tijdlang geheel geïsoleerd en mochten hun kamp niet verlaten. Aan vijf vaccinatie-weigeraars werd meegedeeld dat iemand uit hun kring aan de pokken was overleden. Als nog iemand de ziekte zou krijgen, zou het zich laten inenten als een order worden beschouwd.¹³⁴ Een soldaat die in verband met het sneuvelen van zijn broer naar huis mocht terugkeren, kreeg in Batavia geen toestemming om naar Nederland te vertrekken. Hij was niet gevaccineerd. Op een gegeven moment kreeg hij van een hoge militaire instantie een uur de tijd om te beslissen. Liet hij zich inenten, dan mocht hij naar huis. Liet hij zich niet inenten, dan moest hij in Indië blijven. 'De jongen is voor de dwang bezwiken, maar we vragen ons toch af of dit wat anders is dan dwang uitoefenen op het geweten van de medemens, al is hij dan ondergeschikte.'¹³⁵

De Deputaten bij de Hoge Overheid van de Gereformeerde Gemeenten richtten zich in verband met de nieuwe moeilijkheden weer tot de Inspecteur van de Geneeskundige dienst van het leger.¹³⁶ Eén van de militairen maakte de problematiek schriftelijk aanhangig bij ds. P. Zandt, Kamerlid van de SGP. Hij of ir. C. N. van Dis, zijn fractiegenoot, bracht de zaak zelf opnieuw bij de minister van Oorlog en Marine ter sprake. De bewindsman, W. F. Schokking, liet in augustus 1949 onderzoeken of er wellicht toch nog mogelijkheden waren om 'onze jongens' te laten repatriëren. In het blad *Daniël* werd hem dankgezegd

130. J. J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 299-300.

131. D. de Wit, 'Uw weg was in de zee...', in: J. C. Uithol/J. M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 299-300.

132. *Acta 1907-1959*. Bespreking Rapport Deputaten bij de Hoge Overheid, blz. 544.

133. Krijgsman, 'Voor onze militairen. Niet ingeënt? Dan niet naar huis', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 5, 12-08-1949.

134. [C. Steenblok], 'Moeilijkheden voor niet gevaccineerde militairen in Indië', in: *De Saambinder*, 27e jrg. 32, 12-05-1949.

135. [C. Steenblok], 'Gewetensdwang!', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 43, 04-08-1949.

136. *Acta 1907-1959*, blz. 554-555.

voor zijn inzet.¹³⁷ Ten slotte zegde hij toe dat hij een marineschip naar Indië zou zenden om alle ongevaccineerden naar Nederland terug te brengen.¹³⁸ Dit moet het bestuur van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen van de Gereformeerde Gemeenten ertoe hebben gebracht om op de jaarvergadering van woensdag 24 februari 1950 een telegram te verzenden waarin de minister Gods zegen werd toegewenst. 'Het Landelijk Verband is diep getroffen door alles wat U voor de soldaten Overzee in het algemeen en voor die van de Gereformeerde Gemeenten in het bijzonder gedaan hebt, en nog doet, wetende de bezwaren, die velen hebben. Uwer Excellentie vaderlijk medeleven heeft het Bestuur van het L.V. hartelijk verblijd.'¹³⁹

De tussenkomst van de minister kreeg uiteindelijk gestalte in een legerdocument, dat uiting van het vertrek van het troepentransportschip de 'Zuiderkruis' uit Indonesië op 2 april 1950. De uiterste datum waarop de pokkenvaccinatieweigeraars in Batavia moesten zijn voor 'volledige afhandeling in het Subsistenten-Bataljon K. L. en isolatie' werd vastgesteld op 18 maart. De brief maakt melding van een telegram van 21 februari 1950, waarin de beleidswijziging wellicht in Indië voor het eerst concreet gestalte kreeg.¹⁴⁰ De niet-gevaccineerden werden zo nodig met legervoertuigen en een militair vliegtuig naar Batavia gebracht. Daar werd een speciaal detachement gevormd, dat bestond uit de ongevaccineerden uit de gehele Indische archipel. Het detachement, dat in quarantaine werd gehouden, telde 178 man. Het stond onder commando van luitenant T. Buurveld, die afkomstig was uit de Gereformeerde Gemeente van Rotterdam-Centrum, en zelf gemoedsbezwaarde was. De inscheping aan boord van de 'Zuiderkruis' vond plaats op 18 april 1950. De groep ging in quarantaine op het voorschip en arriveerde op 9 mei 1950 in de Schiehaven te Rotterdam.¹⁴¹

1.10 De oecumenische beweging

In de tweede helft van de jaren veertig sloeg de oecumenische beweging zijn vleugels opnieuw uit. De eerste aanzetten voor deze vernieuwingsbeweging, gericht op het verleggen of doorbreken van de grenzen tussen de kerken,¹⁴² werden in het begin van de twintigste eeuw gegeven door internationale zendingsconferenties. De beweging mondde uit in twee stromingen, die elkaar in 1938 vonden. Er werd een comité benoemd ter voorbereiding van de oprichting van een wereldraad van kerken. Het comité kreeg een vaste secretaris in de persoon van W.A. Visser 't Hooft. Hij onderhield vanuit een kantoor in Genève gedurende de oorlogsjaren contacten met de meeste kerken van Europa en Amerika via zeer ongewone kanalen. Op grote schaal werd er hulp verleend aan kerken in nood, joden, vluchtelingen en krijgsgevangenen.¹⁴³

137. Krijgsman, 'Voor onze militairen. Niet ingeënt? Dan niet naar huis', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 5, 12-08-1949.

138. Joh. Janse, 'Uit het dagboek van een Garde Jager', in: J.C. Uithol/J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 129, 131.

139. 'Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op Woensdag 15 Februari 1950 in 15e Jaarvergadering bijeen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 10, 24-02-1950. Zie voor minister W.F. Schokking ook hoofdstuk 2, par. 2.5.3 van dit boek.

140. Het legerdocument werd afgedrukt in D. de Wit, 'Uw weg was in de zee...', in: J.C. Uithol/J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 313.

141. T. Buurveld, 'Gered uit alle benauwdheid', in: J.C. Uithol/J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 315-336. Vergelijk ook het artikel van D. de Wit, blz. 346-353.

142. Leo J. Koffeman, *De oecumenische beweging*, blz. 10, 13, 14, 18.

143. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, blz. 331-333; Leo J. Koffeman, *De oecumenische beweging*, blz. 43-58.

In Nederland was het vooral de druk van oorlog en bezetting die de kerken samenbracht in het Interkerkelijk Overleg, dat het kerkelijk verzet tegen de bezetter coördineerde. Deze samenwerking werd na de oorlog als vanzelfsprekend voortgezet in de Oecumenische Raad, die reeds voor de oorlog bestond en op 10 mei 1946 werd heropgericht. De Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk zagen af van deelname. De Oecumenische Raad onderhield niet alleen contacten met de wereldwijde oecumenische beweging, maar bevorderde ook met nadruk plaatselijke raden en oecumenische initiatieven.¹⁴⁴

In 1946 werd ook de Gereformeerde Oecumenische Synode opgericht, die later de Gereformeerde Oecumenische Raad werd genoemd. Het ontstaan was in belangrijke mate te danken aan een Nederlands initiatief. De Gereformeerde Kerken in Nederland, de grootste van de deelnemende lidkerken, namen daarin aanvankelijk een leidinggevende positie in. Men beoogde het bijeenbrengen van kerken die de gereformeerde confessie aanvaarden en handhaven. In 1949 kwam de eerste Gereformeerde Oecumenische Synode te Amsterdam bijeen. Men besprak ethische kwesties als het rassenvraagstuk en leerstellige onderwerpen als het Schriftgezag. In feite was er geen sprake van een synode, omdat de vergadering elke bindende bevoegdheid miste. Meermalen klonk in deze internationale bezinning een waarschuwing tegen de toetreding tot de Wereldraad van Kerken.¹⁴⁵

Met name de Nederlandse Hervormde Kerk was direct betrokken bij het ontstaan van deze Raad. De oprichting vond plaats door 351 afgevaardigden van 147 kerken uit 44 landen, die van 22 augustus tot 4 september 1948 in Amsterdam bijeen waren. Anglicaanse, hervormde, lutherse, oud-katholieke, oosterse en vrije kerken sloten zich aan. Karl Barth sprak op deze eerste assemblee over het thema 'De wanorde der mensen en het plan van God'.¹⁴⁶ De grondslag van de Wereldraad werd gevormd door het belijden 'van onze Heer Jezus Christus als God en Heiland', naar Titus 2:13. Deze basisformule was bijzonder ruim en kon ook door vrijzinnige gemeenschappen worden onderschreven. Op deze vergadering werd voor het eerst de gedachte van de 'verantwoordelijke maatschappij' ontwikkeld.¹⁴⁷ In een boodschap aan kerken gaf de Wereldraad aan wat men als speerpunt zag: 'Wij moeten opnieuw leren om samen vrijmoedig in Christus' naam te spreken tot de machthebbers en de gewone mensen, om terreur, wreedheid en raciale discriminatie te weerstaan, aan de kant te staan van de paria, de gevangene en de refugie'.¹⁴⁸ Dit horizontale evangelie zou kenmerkend blijven voor de meeste Assemblees van de Wereldraad die na 1948 werden gehouden.¹⁴⁹

In de Gereformeerde Gemeenten werd in *De Saambinder* met een enkel woord aangegeven, dat de bijeenkomst van de Wereldraad op geen enkele sympathie kon te rekenen. Daar werden 'ook modernen verwacht, ja zelfs de vrijzinnigen hebben de leiding in handen'.¹⁵⁰ De lezers van het jongerenblad *Daniël* werden vrij breed geïnformeerd over het ontstaan en de doelstelling van de Wereldraad van Kerken. De schrijver liet er overigens geen twijfel over bestaan dat

144. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, blz. 338-339.

145. H.C. Endedijk, *ibidem* 2, blz. 184, A.J. Rasker, *ibidem*, blz. 338.

146. A.J. Rasker, *ibidem*, blz. 234, Man's disorder and God's design. Leo J. Koffeman, *ibidem*, blz. 57, 60, geeft als vertaling van het thema: De wanorde der mensen en het heilsplan Gods.

147. A.J. Rasker, *ibidem*, blz. 336-337, Leo J. Koffeman, *ibidem*, blz. 54-58.

148. Geciteerd bij J. van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, Kampen 2003, blz. 183-184.

149. J. van der Graaf, *ibidem*, blz. 184-198 biedt een beschrijving van de thematiek die op de verschillende assemblees van de Wereldraad werd behandeld.

150. C. Hegeman, 'Kroniek', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 46, 12-08-1948.

de basisformule van de Wereldraad veel te ruim was geformuleerd en daarbij niet bindend was verklaard. Het streven naar eenheid is noodzakelijk, maar moet allereerst berusten op de erkenning van de onfeilbaarheid van Gods eeuwig blijvend Getuigenis en een leven uit en naar dat Woord. Anders zal het geen dageraad hebben. Men kan op zo'n Conferentie allerlei mooie slagzinnen gebruiken en spreken van "één Heer en één Heiland", maar dat is niet het leven uit en door Christus. (...) Bij eigen licht loopt het alles op een mislukking uit'.¹⁵¹ Het enthousiasme voor de Wereldraad was in de kerkelijke wereld niet algemeen. Een Amerikaanse organisatie, de in 1941 opgerichte American Council of Christian Churches, nam het initiatief voor de oprichting van een tegenhanger van de Wereldraad. Van 11 tot 18 augustus 1948 kwam in Amsterdam een congres bijeen voor de vorming van een internationale raad van christelijke kerken, die onvoorwaardelijk de Bijbel als Gods Woord aanvaardde. Gedelegeerden, waarnemers en adviseurs uit 29 landen richtten onder leiding van de Amerikaanse predikant Carl McIntire de International Council of Christian Churches (ICCC) op. In de leerstellige grondslag werden de fundamentele waarheden van het christelijk geloof opgesomd. Ten slotte vestigde het stuk de aandacht op de noodzaak van de handhaving van de zuiverheid van de kerk in leer en leven.¹⁵² Men verweet de Wereldraad modernisme, procommunisme en pacifisme.¹⁵³

Ook de ICCC werd in de Gereformeerde Gemeenten aanvankelijk geheel afgewezen. In het officiële kerkelijke orgaan noemde de predikant C. Hegeman het een zegen dat de gemeenten niet aan het congres van de ICCC in Amsterdam medewerkten. 'Moeten wij kerkistisch zijn? Daar maakt men ons verdacht mee. Maar lezers, denk eens goed na, hoe kunnen wij samen de heerlijkheid Gods uitdragen met diegenen, die een verbondsleer verdedigen, die wij op grond van Gods Woord verwerpen? Wie kerkelijke eenheid begeert, moet heilige ernst maken op welke gronden men eenheid zoekt. En dan begeren wij een eenheid die op de Waarheid gegrond is. Laten wij het u duidelijk zeggen, op de aloude beproefde waarheid, die bewezen is in dagen van strijd, de waarheid te zijn'.¹⁵⁴ Het streven van de ICCC zou binnen de Gereformeerde Gemeenten in later jaren enige weerklink vinden,¹⁵⁵ ingebed in de nodige reserves.

1.11 De keuze voor het isolement

De Generale Synode van 1949 van de Gereformeerde Gemeenten besliste na een bespreking afwijzend op een verzoek van de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk van Amsterdam om de Gereformeerde Oecumenische Synode (GOS) aldaar bij te wonen. Dezelfde beslissing werd genomen ten aanzien van een verzoek om toe te treden tot de Nationale Associatie van Evangelischen in Nederland.¹⁵⁶ De acta zwijgen geheel over de motieven van de Synode. De

151. Rondkijk. De Wereldraad van Kerken, in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 6, 27-08-1948.

152. *Christelijke Encyclopedie III*, Kampen, 1958, s.v. *International Council of Christian Churches* (I.C.C.C.); Rasker, *ibidem*, blz. 338.

153. Rasker, *ibidem*, blz. 338. Vergelijk voor de kritiek van de ICCC ook J. van der Graaf, *ibidem*, blz. 185-187.

154. C. Hegeman, 'Kroniek', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 46, 12-08-1948. De schrijver zinspeelt met name op de strijd over de drie verbonden met de Christelijke Gereformeerde Kerken in de jaren dertig. Deze kerken namen wel aan het congres deel. De Chr. Geref. Kerk te Amsterdam stelde het kerkgebouw ter beschikking.

155. De Generale Synode van 1959 benoemde een commissie om het doel en de werkwijze van de I.C.C.C. nader te onderzoeken daar dit voor velen niet voldoende duidelijk was. *Acta 1907-1959*, blz. 763.

156. *Acta 1907-1959*, blz. 543. Het gaat om de Nederlandse afdeling van een Amerikaanse organisatie. Zie ook *Christelijke Encyclopedie V*, Kampen 1960, s.v. *National Association of Evangelicals*. Deze organisatie, gesticht

correspondentie bleef niet bewaard. Tj. Molenaar, een bekend Rotterdams schoolhoofd, gaf in het jongerenblad *Daniël* een antwoord op de vraag waarom de Synode de uitnodiging van de GOS had afgewezen: 'Belijdende een algemene Christelijke Kerk, is het onmogelijk saam te werken met kerken, die wel zeggen de drie formulieren van Enigheid te aanvaarden, maar die met schrapping van 21 woorden uit art. 36 van de NGB betonen zich losgemaakt te hebben van de reformatorische grondslag. Bovendien acht zij de kwestie van het Duizendjarig Rijk niet urgent en ziet zij geen moeilijkheid in het verhaal van de Schepping'.¹⁵⁷

De Synode heeft zich kennelijk niet eensgeestes geweten met de beide oecumenische organisaties. Men koos in de lijn van de Ledeboeriaanse Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten van na 1907 voor de handhaving van de eigen identiteit en daarmee voor een zeker isolement.¹⁵⁸

1.12 Waardering

1. De uitspraak van de Generale Synode van 20 september 1945 dat het eigendomsrecht van het kerkelijke orgaan *De Saambinder* het kerkverband, vertegenwoordigd door de synode, toekwam, maar dat deze kerkelijke vergadering geen verantwoordelijkheid wilde dragen voor inhoud en exploitatie van het blad, was kerkrechtelijk gezien een hoogst ongelukkig besluit. Zo kon de hoofdredacteur wel invloed uitoefenen op de opinievorming in de kring der gemeenten, maar was hij daarvoor formeel aan de breedste kerkelijke vergadering geen verantwoording schuldig. De hoofdredacteur was ook degene die dit semi-officiële kerkblad financieel moest exploiteren. De revenuen waren evenals de tekorten voor zijn rekening! Deze constructie sloot vanaf het begin de mogelijkheid van een conflict tussen hoofdredacteur en kerkelijke vergadering in.

2. Het is duidelijk dat de algemene discussie over de theologie van Karl Barth in de jaren dertig van de twintigste eeuw vrijwel geheel aan de Gereformeerde Gemeenten voorbij is gegaan. Artikelenseries over het barthianisme waren wel te vinden in hervormd-gereformeerde en christelijke gereformeerde kerkbladen, maar ontbraken geheel in *De Saambinder*. De belangstelling van predikanten en gemeenteleden lag bij de oude gereformeerde theologie en de praxis pietatis, die door de Nadere Reformatie werd voorgestaan. Slechts een enkeling toonde een bredere interesse.

Direct na de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie. De presentatie van de barthiaanse theologie in kerkelijk Nederland was zo nadrukkelijk, dat men aan een positiekeuze niet kon ontkomen. Het feit dat in 1947 Barth ruime aandacht kreeg op de jaarvergadering van de jongelingsverenigingen, is daarvoor illustratief. G.H. Kersten gaf in zeer beknopte vorm aandacht aan de Zwitserse theoloog in 1947 in zijn dogmatiek. Hij onderkende zijn invloed in het theologische veld. C. Steenblok vroeg in 1946 nadrukkelijk aandacht voor van Van Niftrik als vertolker van het barthianisme en in 1949 voor de ideeën van Barth zelf, die hij een

te Chicago in mei 1943, kenmerkte zich door een brede actie op het terrein van zending en evangelisatie, onderwijs en opvoeding, radio en pers. Billy Graham was de bekende vertegenwoordiger van deze beweging.

157. Tj. Molenaar, 'Vragenbus', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 6, 26-08-1949, Molenaar zinspeelt op een uitspraak van prof. (F.W.?) Grosheide, die de hoop had uitgesproken dat de G.O.S. zou bijdragen tot het trekken van één lijn door alle deelnemende gereformeerde kerken ten aanzien van vraagstukken als art. 36 van de N.G.B., het duizendjarig rijk, dat van schepping en (of) ontwikkeling en dat van de pluriformiteit van de kerk.

158. M. Golverdingen, Ds. G.H. Kersten. *Facetten van zijn leven en werk*, blz. 31, 36, 43, 49, 50.

enkele keer ook zelf aan het woord liet. Hoewel de achtergrond van Barth niet echt gestalte krijgt, moeten de beide artikelenreeksen van Steenblok positief worden gewaardeerd als een bijdrage tot vergroting van het theologische gezichtsveld van de gemeenteleden en een verdediging van het gereformeerde erfgoed.

3. De door Barth geïnspireerde politiek van de doorbraak bleek op de Staatskundig Gereformeerde Partij geen enkele greep te hebben. Ook interne moeilijkheden in deze politieke groepering na 1945 leidden niet tot afkalving van de politieke gestalte van de bevindelijk-gereformeerden, die in belangrijke mate werd gedragen door de Gereformeerde Gemeenten. De verbondenheid met de leidersfiguren van G.H. Kersten en P. Zandt, alsmede de betrokkenheid van de gewone man op de partij als zodanig, bleken sterker te zijn dan de verontrusting, die langzaam maar zeker ineenschrompelde.

4. De slechte materiële omstandigheden van de jaren direct na de oorlog zijn vandaag nauwelijks meer invoelbaar. Er was sprake van een maatschappij-brede verarming en grote schaarste op allerlei gebied. Inwoning van gezinnen bij elkaar kwam veel voor. Er werd in grote soberheid geleefd en gekerkt. Vaak vroegen huizen en bedrijfsgebouwen van gemeenteleden om spoedig herstel. Daarbij kwam dat een twintigtal kerkgebouwen – 15% van het totaal – ernstig was beschadigd of totaal verwoest door het oorlogsgeweld. Hier sprong het Ministerie van Wederopbouw bij, maar een deel van de kosten van het herstel van kerkgebouwen bleef zwaar drukken op de leden van de gemeente in kwestie. Op de synodezitting van 20 september 1945 werd de Synodale Commissie tot hulp aan oorlogsslachtoffers en verwoeste kerken, ingesteld in 1940, gecontinueerd. De gemeenten werden jaarlijks aangespoord collecten te houden om in de grote financiële nood te voorzien. Deze materiële dimensie van het kerkelijke leven zou na de Ramp van 1953 de aandacht blijven vragen.

De bezinning op de bijbelse oproep om elkanders lasten te dragen, werd door deze ontwikkeling gestimuleerd. Uiteindelijk resulteerde de onderlinge hulpverlening in de jaren 1945-1953 in de instelling van het Deputaatschap voor bijzondere noden, dat in Nederland en wereldwijd hulp bij rampen hulp verleent via kerkelijke kanalen.

5. De sterke bevolkingsgroei na de Tweede Wereldoorlog, de vrees voor de Koude Oorlog en het verlangen naar een meer welvarend bestaan, stimuleerden in de tweede helft van de jaren veertig en daarna de emigratie. Op de Generale Synode van 29 mei 1947 vond een eerste, fundamentele bezinning plaats op dit verschijnsel in het licht van de Schrift. Emigreren is een persoonlijke zaak. Ieder moet voor zichzelf ervan overtuigd zijn dat de motieven waarom hij zijn geboorteland wil verlaten, zuiver zijn in het licht van de Bijbel. De kerkelijke vergaderingen namen, gelet op de gevaren aan emigratie verbonden, een pastoraal terughoudende, maar tegelijk ondersteunende houding aan. Men gaf duidelijk leiding aan de ontwikkeling door te kiezen voor Canada als emigratieland, gemeentevorming aldaar te stimuleren, de begeleiding van emigranten toe te vertrouwen aan een speciale commissie, die een vrijgestelde correspondent kende en het inschakelen van enkele predikanten die in de V.S. hun werkterrein vonden.

E. Koops waardeert deze terughoudende, vermanende benadering in zijn concept van emigratiecultuur als overwegend negatief, mede omdat de emigratie door de synodale commissie niet werd bevorderd op grond van teksten als Genesis 1:28. Daarmede komt echter de positieve opstelling van de kerkelijke vergaderingen, de publiciteit in *De Saambinder* en de inzet van leidinggevende predikanten onvoldoende tot zijn recht.

Een kanttekening moet ook worden gemaakt bij de gedachte van Koops dat de spreiding

en de doelmatigheid van het emigratiewerk werd afgeremd door de substantiële invloed van de Ledeboeriaanse traditie binnen de Gereformeerde Gemeenten. Hij neemt aan dat het daarmee verbonden independentisme de samenwerking van plaatselijke gemeenten op emigratiegebied zou hebben verhinderd. Het is hem kennelijk ontgaan dat de Gereformeerde Gemeenten bij zaken met een landelijk karakter sinds jaar en dag spoedig via de kerkelijke weg kiezen voor een landelijke behartiging daarvan op het niveau van de Generale Synode. Independentisme kwam overigens niet alleen in de Ledeboeriaanse gemeenten voor, maar ook in de Kruisgemeenten, die evenzeer waren betrokken bij de vorming van de Gereformeerde Gemeenten in 1907. In 1909 werd deze visie op het kerk-zijn door de Generale Synode officieel veroordeeld. Omstreeks 1930 maakten de ontwikkelingen in het kerkelijke leven – het vertrek van de gebroeders Overduin – voor iedereen duidelijk dat er voor independentistische tendensen geen plaats meer was. De gemeenten waren – volgens een verklaring van ds. G. H. Kersten bij de herdenking van ds. Ledeboer te Benthuisen in 1938 – zeker niet meer herkenbaar als Ledeboeriaans of Kruisgezind, al sluit dat doorwerking van Ledeboeriaans gedachtegoed als zodanig niet uit.

6. Bij emigratie naar Amerika én bij het vervullen van de militaire taak in Indonesië, komt de ethische dimensie van de religiositeit in beeld, die door Ninian Smart in zijn model van religie (1996) als zodanig werd benoemd. Hierbij gaat het om richtlijnen voor de inrichting van het menselijk leven of de samenleving. Wanneer kan emigratie als geoorloofd worden beschouwd voor een christen? Is vaccinatie in verband met emigratie in strijd met de leer van Gods voorzienigheid? Hoe te oordelen over het vaccineren in verband met het verblijf als militair in de tropen? Zowel bij de emigranten als bij de militairen werd over vaccinatie verschillend gedacht.

Het officiële kerkelijk standpunt was dat inenting in strijd is met Gods Woord. Toch was er geen kerkenraad die tuchtmaatregelen nam tegen leden die zich hadden laten vaccineren. Men liet een zekere ruimte voor de vrijheid van het geweten. Die ruimte werd echter door het blad *Daniël* betwist door een soms ongehoord scherpe veroordeling van degenen die zich wel hadden laten inenten. Uit de beschikbare gegevens blijkt immers dat de meerderheid van de 500-800 militairen uit de Gereformeerde Gemeenten zich liet vaccineren. Wel bleef een aanzienlijke minderheid zich principieel tegen elke inenting verzetten. Het betrof circa 150-170 man. De zeer onheuse bejegening die hun in Nederlands-Indië soms ten deel viel, maakte herhaaldelijk de tussenkomst van het Deputaatschap bij de Hoge Overheid en van leden van de Tweede Kamer noodzakelijk bij de Minister van Oorlog en Marine.

7. De vraag rijst in het kader van de probleemstelling van dit onderzoek welke aspecten van het tijdsbeeld van de jaren 1945-1950 de kerkhistorische ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeenten hebben beïnvloed. De resultaten van het ingestelde onderzoek maken duidelijk dat er drie theologische motieven waren, die daarvoor in aanmerking komen: de theologie van Karl Barth, de doorbraakgedachte en de oecumenische gedachte. De Gereformeerde Gemeenten traden deze drie motieven zonder meer afwijzend tegemoet. Weliswaar had de doorbraak naast een theologische motivering ook een sterke politieke component, maar het feit dat de Gereformeerde Gemeenten vrijwel identiek met de SGP gezien kunnen worden, wettigt deze conclusie.

In dit gedeelte van het onderzoek overheersen zonder meer een vijftal factoren die behoren tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis. Het gaat hierbij om de hernieuwde uitgave van *De Saambinder* die van belang was voor de samenhang van het kerkelijke leven,

het hulpprogramma van de Amerikaanse gemeenten, het herstel van de kerkgebouwen in ruim twintig gemeenten met financiële steun van de overheid en van de gemeenten uit het kerkverband, de kerkelijke bezinning op en ondersteuning van de emigratie met name naar Canada, het Nederlandse optreden in Indonesië en de daarmee verbonden problematiek van de niet-gevaccineerde militairen.

Interne ontwikkelingen in de Gereformeerde Gemeenten in de jaren 1945-1950

2.1 Beknopte karakteristiek, getalsterkte en organisatiegraad

Het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten nam zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog in kerkelijk Nederland een bescheiden plaats in. Men oriënteerde zich vooral op de geestelijke erfenis van de Reformatie en met name op die van de Nadere Reformatie. In de vele vacante gemeenten werden tijdens de leesdiensten dikwijls 'oude schrijvers' gelezen, waardoor de band met het verleden werd bewaard. Het ging een man als G. H. Kersten, de leidende figuur bij het ontstaan van deze gemeenten in 1907, om het vormgeven aan gereformeerd kerkrechtelijk leven, 'dat allereerst vraagt prediking des Woords naar het hart van Jeruzalem'.¹ De verwijzing naar het kerkrecht duidde de welbewuste afwijzing aan van het independentisme², dat met name in de negentiende eeuw via het gezelschapsleven de gemeenten was binnengedrongen en veel onrust en leed had veroorzaakt. Het geestelijke klimaat werd gekenmerkt door het leiden van een stil en gerust leven in gemeenschappen die een agrarisch karakter droegen of in kringen in stedelijke gebieden die zich kenmerkten door een zekere geslotenheid. Er was ruime aandacht voor de verborgen omgang met de Heere Jezus Christus in de harten.³ Het verschil met de 'grote' Gereformeerde Kerken in Nederland, gedomineerd door Abraham Kuiper, was opvallend. Het daar heersende neo-calvinisme met de daarbij behorende visie op de wedergeboorte, de optimistische kijk op de cultuur, het opvallende activisme en de nadrukkelijke presentatie op alle levensterreinen konden bepaald niet waarden. Anderzijds waren er opvallende parallellen tussen Kuiper, de klokkenist der kleine luiden, en Kersten, de leidsman van de stillen in den lande. A. A. van der Schans beschreef een zestal overeenkomsten tussen de leidersfiguren.⁴

In de jaren 1931-1941 kenden de Gereformeerde Gemeenten een duidelijke werfkracht, die samenhang met een opbloei van het geestelijke leven. Eind 1930 maakten volgens de officiële gegevens 41.949 Nederlanders deel uit van dit kerkverband. Dit aantal was in 1947 toegenomen tot rond 57.000 of 0,57% van de bevolking. In de genoemde periode nam het aantal gemeenten toe van 76 tot 132.⁵ Begin februari 1948 verscheen voor het eerst het

1. M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 43.

2. Independentisme in gereformeerd Nederland kan worden omschreven als de verabsolutering van de onafhankelijkheid van de plaatselijke gemeente, waarbij aan de persoonlijke mening van leidende figuren binnen en buiten de kerkenraad meer waarde wordt gehecht dan aan de inrichting van het kerkelijke leven naar de Dordtse Kerkorde. Een gemeente kan desgewenst wel participeren in een kerkverband, maar is aan de besluiten daarvan niet gebonden. Zie voor dit verschijnsel in de Gereformeerde Gemeenten: M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 49-66.

3. Voor een brede beschrijving van de spiritualiteit, zie: M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 69-77.

4. A. A. van der Schans, *Kuiper en Kersten*, blz. 64.

5. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 84, 247, noot 93.

Kerkelijk Jaarboekje der Gereformeerde Gemeenten, een initiatief van C. Steenblok.⁶ Die uitgave maakte het mogelijk de getalsmatige ontwikkeling van de gemeenten te volgen. Zo reikte het statistisch overzicht van het Kerkelijk Jaarboekje voor 1950 de volgende informatie over het kerkverband aan.⁷

	Aantal gem.	Aantal pred.	Aantal vac.	Aantal leden	Aantal doopl.	Totaal ledental
Part. Syn. Zuid	38	4	34	8.446	7.870	16.316
Part. Syn. West	63	11	52	12.959	14.388	27.347
Part. Syn. Oost	39	10	29	8.667	9.553	18.220
Totaal 1949	140	25	115	30.072	31.811	61.883
Totaal 1948	135	23	112	29.631	31.459	61.090
Totaal 1947	132	20	112	27.499	29.848	57.347

De inrichting van het kerkelijk leven beantwoordde aan de structuur van de Dordtse Kerkorde, waarin niet het kerkverband maar de plaatselijke gemeente de centrale plaats inneemt. Het aantal deputaatschappen was in september 1945 gering: Buitenlandse Kerken, Curatorium van de Theologische School en Emeriti predikanten. Tot de deputaatschappen rekende men ook de Zendings-commissie, die eigenlijk een slapend bestaan leidde en ‘tot op heden de mogelijkheid niet heeft gevonden om zendingsarbeid te verrichten’.⁸ Als deputaatschap functioneerde eveneens de Synodale Commissie tot hulp aan oorlogsslachtoffers en verwoeste kerken, die voor het eerst in 1940 was benoemd. De Generale Synode van 1945 benadrukte dat deputaten niet bevoegd zijn tot zelfstandig handelen, maar slechts de besluiten van de synode hebben uit te voeren. ‘De gemeenten mogen nimmer overgeleverd worden aan hetgeen enkele deputaten wensen te besluiten’.⁹

Als we het kerkverband zelf buiten beschouwing laten, ontbrak tot 1921 binnen de gemeenten elke andere vorm van organisatie. In dat jaar richtten een aantal schoolbesturen en kerkenraden de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (VGS) op. Het ging aanvankelijk om een miniorganisatie. In 1926 gaven dertien schoolbesturen leiding aan veertien scholen. De leerkrachten van de bij deze besturenorganisatie aangesloten scholen verenigden zich in datzelfde jaar in de Gereformeerde Onderwijzersvereniging (GOV) die decennia lang het voornaamste kader van de Gereformeerde Gemeenten buiten het predikantencorps zou bundelen. Er was ten aanzien van het lidmaatschap een duidelijke parallel met de VGS. Personen die niet tot de Gereformeerde Gemeenten behoorden maar als lid van een andere kerkelijke denominatie de grondslag onderschreven, waren welkom als lid van de GOV. Bij de oprichting kon het bestuur zestien leden inschrijven. Dit aantal zou direct na de Tweede Wereldoorlog zijn gestegen tot bijna tweehonderd.¹⁰

6. Zie de advertentie van Uitgeverij De Banier in *De Saambinder* van 22 januari 1948, 26e jrg. nr. 17.

7. Ik volg de enigszins gecorrigeerde weergave van de gegevens in het Jaarboekje 1950 in ‘Rondkijk’, *Daniël*, 2 juni 1950, 4e jrg. nr. 26.

8. *Acta 1907-1959*, Handelingen voortgezette vergadering Generale Synode, gehouden te Utrecht, 20 september 1945, blz. 532, Deputaten Synodi. Zie *Rapport Zendings-Commissie*, Notulen Generale Synode, Utrecht, 29 juni 1944, blz. 483. Vergelijk blz. 491 voor de Commissie voor oorlogsgetroffenen, blz. 491, 527.

9. *Acta 1907-1959*, idem. Zie bespreking Rapport Hooge Overheid, blz. 491-492.

10. Voor de VGS zie men M. Golverdingen, ‘Een eigen weg’, in M. Golverdingen e.a. *Om identiteit en kwaliteit*.

In 1931 presenteerde zich te Gouda een derde landelijke vereniging: de 'Bond van Jongelingsverenigingen der Gereformeerde Gemeenten in Nederland'. Daarbij sloten zich elf verenigingen aan. De leiding van de vergaderingen van de nieuwe organisatie berustte bij de eerste voorzitter, ds. A. Verhagen (1887-1959). Deze predikant, die bekend stond om zijn betrokkenheid bij de jeugd van de gemeenten, zijn diepe ernst, milde humor en grote gevatheid, bleef tot 1959 de stuwende kracht achter deze arbeid ten behoeve van de jeugd.¹¹ Notulen bevatten menig woord van lof over zijn 'eminente leiding'.¹² De eerste bestuursvergadering na de oorlog werd op 21 november 1945 te Gouda gehouden. Dat samenzijn ging vooraf 'aan de 1e vergadering van afgevaardigden in vrede-tijd'. Op de volgende bestuursvergadering, die twee maanden later gehouden werd, viel het besluit om de naam 'Bond' langzamerhand te laten vervallen en in plaats daarvan 'bij voorkeur' te spreken over het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen der Gereformeerde Gemeenten. In de jaren direct na de oorlog waren de anti-Duitse sentimenten sterk.¹³ De oude naam 'bond' herinnerde kennelijk te veel aan het Duitse 'Bund', terwijl de naam ook snel herinneringen opriep aan een vakbond.¹⁴ Het lidmaatschap van een vakbond werd in de Gereformeerde Gemeenten niet positief gewaardeerd, omdat staken werd gezien als misbruik van een machtspositie en als zodanig als zonde tegen het achtste gebod.¹⁵

Het gezicht van het Landelijk Verband werd ook in de eerste jaren na de oorlog vooral bepaald door A. Verhagen, toen predikant te Lisse, en door H. Hoogendoorn (1906-1966) te Gouda,¹⁶ een man met een helder oordeel, die met veel toewijding het secretariaat behartigde. Zijn administratieve en organisatorische gaven kwamen daarbij tot hun recht. 'Hij was een gezellige vent, met een warm hart voor de jeugd en voor het jeugdwerk'.¹⁷ Het werk ten behoeve van 'de jongelingschap' vond duidelijk meer weerklank dan in de jaren dertig. Eind 1946 waren er 47 verenigingen aangesloten bij het Landelijk Verband, die regionaal samenkwamen in een achttal ringen. In december 1947 was dat aantal toegenomen tot vijftig. Eind 1948 bedroeg het aantal aangesloten verenigingen 56.¹⁸ Op 15 februari 1950 waren er 58 aangesloten verenigingen, die samen 1064 leden telden. Deze cijfers maken duidelijk dat in 41% van de gemeenten een jongelingsvereniging functioneerde. In de praktijk waren

75 jaar Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1921-1996). Over de GOV informeert M. Golverdingen, Ds. G.H. Kersten. *Facetten van zijn leven en werk*, blz. 109-112.

11. E. van Hell e.a., 'n *Handvol koren*. Over 60 jaar jeugdwerk gesproken, blz. 12, 15.

12. De typering is van ds. A. de Blois, die de sluiting verzorgde van de Huishoudelijke Vergadering van 21 november 1945. *Korte notulen van de vergadering van afgevaardigden der wel en niet bij den Bond aangesloten verenigingen*, Gouda, 21 november 1945, blz. 2 (JBGG). Vergelijk Daniël, 1e jrg. nr. 20, 14-02-1947: 'Nooit, aldus Ds. De Blois, krijgen we een betere voorzitter als ds. Verhagen.'

13. Geert Mak e.a. *Verleden van Nederland*, blz. 467.

14. Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 21 Januari 1946 te Gouda (JBGG); E. van Hell e.a., 'n *Handvol koren*, blz. 17. De door E. Blom uit het hoofd genoemde datum is niet juist.

15. G.H. Kersten, *De Heidelbergse Catechismus*, blz. 455.

16. De overige bestuursleden waren blijkens de Notulen van de Bestuursvergadering van 21-11-1945 en 21-1-1946 (JBGGW): Ds. A. de Blois te Rotterdam-Zuid (tweede voorzitter), ds. H. Ligtenberg te Vlaardingen, E. Blom Ezn. te Enkhuizen (penningmeester), S. Moerman te Vlaardingen (tweede secretaris), Tj. Molenaar te Rotterdam-Zuid.

17. E. van Hell e.a., 'n *Handvol koren*, blz. 15. De typering is van de penningmeester, E. Blom Ezn. Zie over H. Hoogendoorn ook blz. 23.

18. De gegevens werden ontleend aan de gedurende enige jaren gepubliceerde *Lijst van plaatsnamen* met de namen en adressen van de plaatselijke verenigingen. Zie Daniël, 1e jrg. nr. 15, 03-01-1947; 2e jrg. nr. 15, 02-01-1948; 3e jrg. nr. 15, 31-12-1948.

slechts enkele procenten van de doopleden van het kerkverband bij het jeugdwerk betrokken. Er was nog geen sprake van een algemene acceptatie van deze vorm van jongerenwerk.

2.2 De Vormschool of Normaalschool te Krabbendijke

Op 1 januari 1940 begon P. Kuijt, een jonge Rotterdamse onderwijzer, voor het eerst zijn werk als hoofd van de lagere school van de Gereformeerde Gemeente in het Zeeuwse dorp Krabbendijke.¹⁹ Bij zijn benoeming zal een hartelijke aanbeveling van G. H. Kersten niet hebben ontbroken. Kuijt was een volgeling en uitgesproken bewonderaar van Kersten, die hij zijn onvergetelijke leermeester noemde.²⁰ Kersten onderkende de mogelijkheden waarover de talentvolle onderwijzer beschikte. Hij wees hem op de vacature te Krabbendijke. Tegelijkertijd gaf hij hem een program van actie mee in het korte dictum: ‘Doe iets voor onze jeugd!’²¹ Die opdracht zou het doen en laten van Kuijt beheersen.

Midden in de oorlogsjaren kreeg in de Gereformeerde Gemeente van het Zeeuwse dorp Krabbendijke het idee gestalte om een particuliere onderwijzersopleiding te stichten. Men beschikte over enige ervaring. Onder de stuwende leiding van Kuijt was men immers in 1941 begonnen om leerlingen van de lagere school op te leiden voor het staatsexamen mulo. Die poging werd in 1944 met succes bekroond, toen alle eerste examenkandidaten – dertien in het totaal – slaagden voor dit examen. De inspanning werd beloond met de subsidiëring van een mulo-school per 1 april 1944.²²

Voor de afgestudeerde jongeren was het vinden van een baan in oorlogstijd bijzonder moeilijk. Het was Kuijt, een dynamische persoonlijkheid met een ongekennde werkkraft en een voortdurende rijkdom aan ideeën,²³ echter duidelijk geworden dat er een groot tekort bestond aan onderwijzers en onderwijzeressen die in principeel opzicht dezelfde lijnen wilden trekken als gezin en kerk. Daarom willigde het bestuur op 17 juli 1944 zijn verzoek in om een cursus te gaan verzorgen, afgestemd op het behalen van een onderwijzersakte, die via een staatsexamen kon worden verkregen. Alle personeelsleden van de mulo en de lagere school zegden hun medewerking toe.²⁴ Zo startte in september 1944 – volgens de overlevering op de orgelzolder van het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente – de nieuwe opleiding met zes studenten.

De lezers van *De Saambinder* werden op 13 februari 1946 geconfronteerd met een opvallende mededeling van G. H. Kersten. Als voorzitter van ‘De Scholenbond’ signaleerde hij een grote behoefte aan personeel voor de lagere scholen en wees daarbij met name op het tekort aan

19. John Exalto, *Wordt een heer!* blz. 96.

20. *Ibidem*, blz. 97.

21. *Ibidem*, blz. 98.

22. *40 jaar De Driestar*, blz. 8-9.

23. M. Golverdingen, *In memoriam P. Kuijt*, in het Reformatorisch Dagblad, 20-10-1987. P. Kuijt (1910-1987) was een boswachterszoon uit Odijk. Zijn vader diende jarenlang de Gereformeerde Gemeente te Zeist als ouderling. Kuijt was eerst onderwijzer te Zeist en daarna te Rotterdam. Hij werd in 1940 hoofd van de lagere school in Krabbendijke, in 1941 hoofd van de opleiding voor het staatsexamen mulo en in 1944 directeur van de onderwijzersopleiding aldaar. Kuijt nam met volle overtuiging zijn plaats in de Gereformeerde Gemeenten in en bewoog zich tegelijkertijd binnen alle kerken die een schriftuurlijk-bevindelijke prediking voorstaan. Zijn plan om een particulier opleidingsinstituut te stichten, besprak hij met G. H. Kersten te Rotterdam en met I. Kievit, hervormd predikant te Baarn. Voor een uitvoerige biografie van P. Kuijt, min of meer vervlochten met de geschiedenis van de kweekschool De Driestar, zie men de studie van John Exalto: *Wordt een heer!*

24. *40 jaar De Driestar*, blz. 11.

onderwijzeressen. Wie zich nu voor het onderwijs geeft, heeft geen slecht vooruitzicht, zo concludeerde hij. In dit verband liet hij de naam Krabbendijk vallen: 'Te Krabbendijk hebben wij een eigen opleidingsinrichting. Voor de Zeeuwen is het zeker de aangewezen weg deze te bezoeken; ook bestaat er gelegenheid voor verder afwonenden om in kosthuizen te worden opgenomen. Men stelle zich eens in verbinding met Ds. J. van den Berg of met het hoofd der school den heer Kuyt. Leg dit alles nu eens niet naast u neer, maar doe de vrucht van deze opwekking blijken.'²⁵ In de voorzomer van 1946 presenteerde het opleidingsinstituut²⁶ zich in een advertentie als de 'Vormschool Onderwijzers en Onderwijzeressen verbonden aan de Chr. M. U. L. O.-school der Ger. Gem te Krabbendijk' De advertentie haakte in op het bestaan van 'een groot tekort aan geschoold, en de oude waarheid liefhebbend' personeel. Wie 'een snelle, doelmatige opleiding'²⁷ wenste, kon hier terecht.

Het staatsexamen stelde leerlingen en docenten wel voor grote problemen, omdat de leerstof niet precies was afgebakend. Wat de examinatoren konden vragen, was bijna onbegrensd. Het feit dat de examens openbaar waren, bracht gelukkig voor Kuijt en een collega de mogelijkheid mee om in Utrecht bij diverse examentafels na te gaan welke eisen er in de praktijk werden gesteld. Aan het einde van de jaren veertig organiseerden de docenten op grond van hun ervaring een proefexamen. Wie daarvoor slaagde, kon met wat meer zelfvertrouwen in de trein naar Utrecht stappen.²⁸

Omdat er geen sprake was van een officieel erkend instituut, was de opleiding ook niet aan voorschriften gebonden. Iedereen kon worden toegelaten, ongeacht de vooropleiding. Wie dacht gereed te zijn voor het staatsexamen, meldde zich aan. Zo legde Leen Pieper als eerste, na een opleiding van anderhalf jaar, op 13 juni 1946 te Utrecht het staatsexamen af. Hij slaagde en werd per 1 juli 1946 benoemd als onderwijzer aan de Christelijke School te Waarde.²⁹ De Vormschool was begonnen met zes leerlingen. Eind 1946 was het aantal personen dat werd opgeleid reeds gestegen tot achttien.³⁰ Drie jaar later telde het instituut 55 studenten.³¹ De toenemende kosten die structureel aan de groeiende, maar ongesubsidieerde opleiding waren verbonden – salarissen, leermiddelen, huisvesting – konden maar voor een klein deel worden gedragen door het bestuur van de plaatselijke mulo. Ze konden in veel gevallen evenmin geheel worden opgebracht door de ouders en de studenten. Daarom ging men de kerkelijke weg om in de financiële nood te voorzien. Reeds op 8 januari 1947 was de Normaal-

25. G.H. Kersten, 'Onderwijs', in: *De Saambinder*, 24e jrg., 13-02-1946. Op 17-01-1947 had Kersten in zijn openingswoord op de jaarvergadering van de VGS (Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs) te Rotterdam al een lans gebroken voor de opleiding in Krabbendijk. Hij signaleerde de gevaren van de leer van de veronderstelde wedergeboorte, de drieverbondenleer en de opvattingen van Karl Barth. 'Spr. wijst daarom op de noodzakelijkheid te komen tot eigen opleiding, waartoe in de Normalschool, te Krabbendijk al een poging wordt ondernomen. Zou zulks ook in andere plaatsen, b.v. te Lisse, niet mogelijk zijn?' In 'Ons Onderwijs', in: *De Saambinder*, 25e jrg., nr. 8, 23-01-1947.

26. Kuijt gebruikte in de advertentie het nu totaal verouderde begrip 'vormschool': een instituut dat jonge mensen wilde vormen tot leerkracht. De aanduiding kweekschool had dezelfde inhoud en werd algemeen gangbaar. Enkele keer hanteerde Kuijt ook het begrip 'normalschool', de toen nog gangbare aanduiding van de pedagogische academie voor het basisonderwijs.

27. *De Saambinder*, 24e jrg., 30-05-1946.

28. *40 jaar De Driestar*, blz. 10-11, 14-17.

29. *40 jaar De Driestar*, blz. 14; 'Onderwijs', in: *De Saambinder*, 24e jrg., 11-07-1946.

30. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Krabbendijk op 8 Januari 1947*, artikel 11.

31. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 16, 14-01-1949.

school te Krabbendijke onderwerp van gesprek op de Zuidelijke Particuliere Synode. Daar diende het verzoek van de classis Goes om dit opleidingsinstituut te steunen door het houden van collecten in de gemeenten en de komende Generale Synode te verzoeken aan dit verzoek een gunstig advies te verbinden voor het gehele kerkverband. Bij de bespreking bleek dat het bestuur van de mulo enkel bestond uit leden van Gereformeerde Gemeenten en dat het godsdienstonderwijs uitsluitend gegeven werd door onderwijzers van het eigen kerkverband. De vergadering verbond als voorwaarde aan de inwilliging van het verzoek dat 'het bestuur op een bredere basis komt, of (dat) de school komt onder toezicht van een commissie',³² De Generale Synode besloot op 29 mei 1947, kennelijk zonder nadere discussie, om aan het gedane verzoek te voldoen.³³

Daarmee was de zorg voor de Normaalschool een zaak van het gehele kerkverband geworden. De Gereformeerde Gemeente van Krabbendijke gaf met voortvarendheid gestalte aan de voorwaarde van de Zuidelijke Particuliere Synode dat de opleiding onder toezicht zou komen van een commissie. Op 13 mei 1948 keurde deze Particuliere Synode een reglement goed, dat de basis vormde voor de werkzaamheden van een *Commissie van Beheer ten nutte van de opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen*. Elke particuliere synode benoemde drie leden van de commissie, die daardoor negen leden telde. De commissie presenteerde zich uiteindelijk als de *Commissie van Bijstand voor de onderwijzersopleiding te Krabbendijke*. Als voorzitter functioneerde W. de Wit, predikant te Middelburg. Men werkte bij de belangenbehartiging nauw samen met het schoolbestuur te Krabbendijke. De secretaris van dit schoolbestuur, H. Bos, trad op als secretaris van de commissie, maar was niet stemgerechtigd.³⁴ Het reglement gaf als taken van de commissie aan: het houden van toezicht op de inhoud van het onderwijs, het bevorderen van de kennismaking van jongeren met het opleidingsinstituut en het stimuleren van de gemeenten tot het houden van collecten of het financieel steunen van de opleiding in een andere vorm.³⁵ Dat laatste bleef een punt van zorg. In 1947 toonde nog slechts een derde deel van de gemeenten belangstelling voor het opleidingsinstituut. De Commissie attendeerde de lezers van *De Saambinder* in juli 1948 hierop, en riep op tot meer financiële steun voor 'de enige onderwijzersopleiding onzer gemeenten'. Geattendeerd werd op het feit dat er drie docenten uit eigen middelen moesten worden betaald, terwijl ook een deel van de leermiddelen voor eigen rekening kwam. De drie salarissen alleen vroegen f 15.000,- per jaar.³⁶ Geen wonder dat hier en daar met een scheef oog naar de financiële risico's werd gekeken die aan de exploitatie van deze opleiding waren verbonden. In 1949 werd het reglement van de Commissie op verzoek van de classis Middelburg nog enigszins gewijzigd om expliciet aan te geven dat de financiële verantwoordelijkheid voor de opleiding

32. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Krabbendijke op 8 Januari 1947*, artikel 11.

33. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode, Utrecht, 29 mei 1947, artikel 11, blz. 513. De Acta vermelden alleen: 'Aan het verzoek wordt voldaan'.

34. De Commissie van Bijstand voor de onderwijzersopleiding te Krabbendijk, in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 42, 16-07-1948. Naast ds. W. de Wit en de toegevoegde secretaris hadden in de commissie zitting dr. C. Steenblok te Gouda, ds. J. van den Berg te Utrecht, M. van Dijke te St. Annaland, A. Kersten te Krabbendijke, J. van Beveren te 's-Gravenhage, H. Vermaas te Rotterdam, N.W. Schreuder te Amersfoort, J. van Putten, Kampen. De drie particuliere synoden waren op gelijke wijze vertegenwoordigd.

35. De tekst van het Reglement van de Commissie van Beheer is opgenomen in de *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Yerseke op 13 Mei 1948*, blz. 2-4.

36. 'De Commissie van Bijstand voor de onderwijzersopleiding te Krabbendijke', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 42, 16-07-1948.

niet bij de gemeenten, maar bij het schoolbestuur van Krabbendijke lag.³⁷

Het kan niet worden ontkend dat Kuijt beschikte over gevoel voor publiciteit. We zagen dat de Generale Synode van 1947 besloot om het houden van collecten in het hele kerkverband aan te bevelen. Kort daarna presenteerde hij in *De Saambinder* het opleidingsinstituut als de 'Chr Normalschool der Gereformeerde Gemeenten te Krabbendijke', die in twee jaar tijd opleidt voor het examen en door de Generale Synode werd erkend. Tegelijkertijd werden de lezers geïnformeerd over de gunstige examenresultaten. Vier van de vijf studenten slaagden te Utrecht voor het staatsexamen.³⁸ In 1948 werd op advies van de Commissie van Beheer of Bijstand de opleidingsduur verlengd van twee naar drie jaar, gelet op de verzwaarde exameneisen en het uithoudingsvermogen van de studenten. Dat betekende wel een stijging van de financiële lasten met een derde deel. De Commissie had echter hoop dat dit geen onoverkomelijk probleem zou opleveren, gezien de noodzakelijkheid van het werk en de grote belangstelling voor dit onderwijs in de kring der gemeenten. 'Verblijdend is het de lijst der ingekomen collecten en giften te zien, en daaruit te merken, dat de liefde tot de oude Waarheid en de verbreiding daarvan nog krachtig onder ons leeft. Deze liefde is door de gemeenten getoond, waaronder vele kleine gemeenten.'³⁹

In de jaren 1947 tot 1949 nam het aantal studenten toe tot rond de zeventig.⁴⁰ Die waren niet allen afkomstig uit de kring van de Gereformeerde Gemeenten. Kuijt zorgde niet alleen voor opvallende advertenties in *De Saambinder*,⁴¹ maar bracht de opleiding ook onder de aandacht van de lezers van *De Banier*, het weekblad dat werd uitgegeven door de SGP en lezers kende in de volle breedte van de bevindelijk-gereformeerde kring. 'Een nieuwe kweekschool?? Is die nodig? Wie in de onderwijswereld thuis is, wie belang heeft bij de jeugd van ons volk, wie wenst vast te houden aan de beginselen naar Gods Woord en onze belijdenis zegt volmondig: JA!! Helaas is er geen kweekschool in ons land, die onze a.s. onderwijzers en onderwijzeressen opleidt naar de door U beleden beginselen op godsdienstig en maatschappelijk terrein (...) Onder des Heeren voorzienig bestel is nu in KRABBENDIJK, Zeelands centrum, een kweekschool ontstaan, die op Uw liefde aanspraak mag maken.'⁴²

Ook het gestichte Studiefonds werd met de vraag om financiële steun onder de aandacht van de lezers gebracht. Eenvoudige ouders konden uit het fonds een tegemoetkoming ontvangen in de studiekosten van hun kinderen in het decentraal gelegen dorp Krabbendijke. 'Het Studiefonds maakt het mogelijk, dat ieder deze kweekschool kan bezoeken, die haar zoekt om des beginsels wil.'⁴³

37. 'Particuliere Synode-Zuid (11 Mei 1949)', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 34, 26-05-1949.

38. Zie voor de advertentietekst *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 18, 26-06-1947. Vergelijk ook de rubriek 'Onderwijs' in dit nummer: 'Chr. Normalschool Krabbendijke'.

39. 'Syn. Comm. van Beheer te nutte van de opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen'. In: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 16, 20-01-1949. Dit is eigenlijk een jaarverslag, bedoeld voor de gemeenten.

40. De gegevens in het gedenkboek *40 jaar De Driestar* spreken elkaar enigszins tegen. Op blz. 13 wordt het getal 56 genoemd in een artikel gedateerd 14 april 1949. Op blz. 18 wordt gesproken over een groei in 1949 tot rond 70 leerlingen. Dat getal is alleen reëel als we de aanmelding van nieuwe leerlingen per 1 september 1949 daarbij betrekken.

41. Een goed voorbeeld biedt de advertentie: 'D.V. 1 September begint de nieuwe cursus! Voor U? Voor Uw zoon of dochter?' In: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 39, 30-06-1949.

42. *De Banier*, 14 april 1949.

43. *Idem*. Met het Studiefonds werd bedoeld de 'Stichting ter leniging van bijzondere noden van studerende aan de Christelijke Kweekschool op Gereformeerde grondslag te Krabbendijke', die in 1947 werd opgericht en als rechtspersoon kon functioneren.

De kas van dit fonds werd ook gevoed door de opbrengst van de brochurereeks 'Bibliotheek Koop de waarheid en verkoop ze niet'.⁴⁴ In januari 1948 verscheen het eerste nummer onder de titel: *Is de vrees voor het communisme gegrond?* De brochure werd aangekondigd met de opwekking: 'Verblijd Uw kinderen (vanaf 12 jaar) met een cadeautje van 60 cent. Elke maand verschijnt een boekje, geschreven speciaal voor jongeren. Ook ouderen lezen het graag'.⁴⁵ De uitgave van de brochurereeks was een gouden greep. Een dergelijke uitgave kende men in de Gereformeerde Gemeenten niet. De reeks bood populair geschreven informatie en principiële bezinning, die in de gezinsopvoeding konden functioneren. De betrokkenheid van de kring bij de opleiding in Krabbendijke werd door de maandelijkse verschijning duidelijk versterkt. Tevens werd daarmee voorzien in de behoefte van jongelings- en meisjesverenigingen aan eenvoudig toegankelijk studiemateriaal.⁴⁶

Tegelijkertijd roerde Kuijt namens het bestuur de trom om te komen tot een eigen internaat. Het was nu eenmaal onmogelijk om bij de groei van de opleiding alle leerlingen heen en weer te laten reizen of bij particulieren onder te brengen. Op 1 december 1948 werd een mosselpellerij aan de Schelde aangekocht, gelegen aan de buitenkant van de dijk, op een afstand van tien minuten fietsen van het schoolgebouw. De pellerij werd in 1949 verbouwd tot een uitstekend onderkomen voor de jongens. Voor de meisjes werd het distributiekantoor aan de Noordweg aangekocht, gelegen in de directe omgeving van de school, en voor bewoning gereedgemaakt.⁴⁷

De officiële opening van het jongens- en meisjesinternaat vond plaats op dinsdag 17 januari 1950. Een betrokken bezoeker, Th. de Waal te Middelharnis, publiceerde een persoonlijk verslag van de opening, die door honderden mensen werd bijgewoond. 'Het jongensinternaat bevatte een 20 à 30 keurige kamers, ieder met een slaap- en studiegelegenheid voor 2 of 3 jongens. Alles is er compleet, wasgelegenheden, eetzaal, conversatie-zaal, moderne keuken, centrale verwarming, fietsenbergplaatsen enz. De heer en mevrouw Dekker uit Nijkerk hebben het opzicht over deze jongens en zorgen niet alleen culinair voor hen, maar zullen in alle andere opzichten een vader en moeder voor hen zijn.' Het meisjesinternaat was aanzienlijk kleiner: 'Twaalf meisjes vonden in dit kleurrijk gemeubileerde internaat een gezellig thuis. Ieder meisje heeft haar opklapbed, bureautje, kast enz. Er is veel licht, de inrichting is prettig en huiselijk. De meisjes staan onder leiding van een leidster, mej. N. van Peursem uit Alkmaar'.⁴⁸

44. Zie over de brochurereeks 'Koop de waarheid' bijlage 1 bij John Exalto, *Wordt een heer!* blz. 461-471. In totaal verschenen er 203 brochures. 10% daarvan werd door andere scribenten dan Kuijt geschreven. Alle titels worden door Exalto vermeld.

45. Zie de advertentie in *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 18, 29-01-1948. In het jongerenblad *Daniël* verscheen een duidelijke aanbeveling van de reeks onder de titel 'Opleiding voor onderwijzer', 2e jrg. nr. 18, 13-02-1948.

46. Zo vestigde de heer Kuijt in een advertentie in *Daniël*, 3e jrg. nr. 16, 14-01-1949 de aandacht op de brochure *Horen en lezen*, die zeer goed te gebruiken was als leidraad bij de behandeling van de Vaderlandse Geschiedenis op de J.V. Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen, bijeen in Huishoudelijke vergadering 15 februari 1950 te Utrecht, zag geen kans om zelf brochures te publiceren over sekten en geestesstromingen. Men besloot zich tot de heer Kuijt te wenden 'met het verzoek of hij het schrijven over deze onderwerpen in de serie 'Koop de Waarheid' wil overwegen'. Zie 'Het Landelijk Verband', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 19, 24-02-1950.

47. *40 jaar De Driestar*, blz. 14. De vermelding aldaar dat de aankoop van de mosselpellerij in 1950 plaatsvond, moet gelet op de openingsdatum van de internaten een vergissing zijn. Op blz. 107 wordt als koopdatum genoemd 1 december 1948!

48. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 17, 27-01-1950. Zie ook *40 jaar De Driestar*, blz. 104-109 en blz. 112. In het meisjesinternaat ontstond na korte tijd een ernstige crisis.

In het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente aan de Zuidweg, nu J.W. Frisostraat, droeg de plaatselijke predikant, J.B. Bel, zorg voor een meditatief woord. Hij ging daarbij nog eens in op het diepste motief achter de opleiding en de opening van de internaten: 'Reeds lang werd de behoefte gevoeld aan onderwijzend personeel, dat onder de zuivere waarheid was opgekweekt. Daarom werd een poging in het werk gesteld om daartoe te geraken, en... God van de hemel heeft het doen gelukken. Ik mag wel vast en zeker geloven, dat hij, die het initiatief genomen heeft, in deze zaak de ere Gods voor ogen had. (...) In het eerst waren we wel eens bevreesd, doch later hebben we er schik in gekregen. Het heuglijke feit mogen we nu in het midden van des Heeren Tempel gedenken. Maar... voor ons allen (...) blijft steeds weer voorzichtigheid van node. Het geldt hier immers een kweekschool, waar we aan de hand van Gods Woord onderwijzers en onderwijzeressen wensen op te leiden, zoals wij en zij, die met ons van gelijk gevoelen zijn, ze gaarne voor onze kinderen wensen? Daarom hebben we dubbel te waken, want het is een tijd, waarin satan Gods kerk en ook de scholen binnensluipt'.⁴⁹ De installatie van het leidinggevend personeel van de internaten werd verricht door P. Kuijt na een korte toespraak over 'De strijd om het kind'.⁵⁰ Verder sprak ds. J. van den Berg te Utrecht namens de synodale Commissie van Beheer, en ds. L. Rijksen te Leiden namens de Scholenbond. Ook werd het woord gevoerd door ds. M.A. Mieras, oud-gereformeerd predikant te Krimpen aan den IJssel, en ds. J.C. van Ravenswaay te Zaamslag, verbonden aan de Christelijke Gereformeerde Kerk aldaar, en burgemeester Vader van Krabbendijke. De bijeenkomst werd gesloten door ds. Chr. van de Woestijne te Ridderkerk, ds. P. Zandt te Delft, Kamerlid van de SGP, had een bericht van verhindering gezonden.⁵¹ Aan de kweekschool te Krabbendijke waren in 1949 zeven leerkrachten en twee vakleerkrachten verbonden.⁵² Bij de opening van de internaten in het begin van 1950 waren er circa negentig aanstaande onderwijzers en onderwijzeressen. In dat jaar werd de onderwijzersopleiding losgemaakt van de mulo te Krabbendijke in verband met het aanvragen van een erkenning. Het instituut droeg vanaf dat moment de naam 'De Driestar'.⁵³

2.3 Zending met de daad

2.3.1 Voorgeschiedenis

Van 1907-1912 was D. J. Benjamin⁵⁴ als zendingspredikant aan de gemeenten verbonden. Deze 'veelszins sympathieke man' – de typering is van G.H. Kersten⁵⁵ – werkte onder zijn eigen volk, de Armeniërs, in Urmia in Perzië. Door zijn aansluiting bij een Amerikaans-Luthers zendingsgenootschap verbrak hij de band met de Gereformeerde Gemeenten. Na zijn vertrek zakte de belangstelling voor het daadwerkelijke zendingswerk ineen. In 1922 was het aantal gemeenten dat voor de zending collecteerde, gedaald tot vier! De *Handelingen* vermelden nadrukkelijk dat de gelden niet voor andere doeleinden mochten worden gebruikt:

49. Zie de volledige tekst in *40 jaar De Driestar*, blz. 109.

50. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 17, 27-01-1950.

51. *40 jaar De Driestar*, blz. 119, 112.

52. *40 jaar De Driestar*, blz. 13.

53. *40 jaar De Driestar*, blz. 18.

54. Benjamin werd reeds in 1906 door G.H. Kersten in de Gereformeerde Gemeenten onder 't kruis geïntroduceerd en door twaalf gemeenten financieel gesteund. Zie *Handelingen Generale Synode 1910*, 'Bijlage II, Rapport inzake ds. D.J. Benjamin', blz. 114. In: *Acta 1907-1959*, blz. 114.

55. G.H. Kersten, 'Opstand der Koerden', in: *De Saambinder*, 6e jrg. nr. 10, 26 maart 1925.

‘De Synode van *oordeel*, dat doel der kerk moet zijn het Evangelie te doen *prediken* onder de heidenen; dat de verzamelde gelden tot dien einde zijn gecollecteerd; dat met ernst dient uitgezien naar een zendeling, waartoe voortdurend meer zal gecollecteerd moeten worden.⁵⁶ In de tweede helft van de jaren twintig en in de jaren dertig kwam de giftenstroom weer op gang, maar tot het uitzenden van een zendingspredikant kwam het niet.⁵⁷ De *Acta* van de Generale Synoden getuigen vele jaren achtereenvolgend van een zekere passiviteit. Representatief voor de gehele periode is de zinsnede uit het rapport van de Zendingscommissie van elf regels aan de Generale Synode van 1934: ‘Tot het uitzenden van een leeraar naar de Heidenen kon het niet komen. Vooral met het oog op de donkere tijden geraakt dit verder uit het verschiet. Met zendingscommissies uit andere kerken hebben deputaten niet kunnen samenwerken, overtuigd dat zij in dezen handelen in den geest der Synode.’⁵⁸ Pogingen in de tweede helft van de jaren dertig om samen te werken met de Free Presbyterian Church of Scotland die in Zuid-Afrika over een zendingsterrein beschikte, hadden geen resultaat, omdat men het over bepaalde gewoonten niet eens kon worden. Het Nederlandse verzoek leidde zelfs tot een intern conflict in de Schotse kerk.⁵⁹ De beoogde samenwerking moest wel op niets uitlopen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was elke zendingsactiviteit uiteraard onmogelijk.

2.3.2 *Herleving*

Kort na de bevrijding – de wederopbouw was nog in volle gang – werd de Zending opnieuw onderwerp van kerkelijk gesprek. Dat begon op de voortgezette Generale Synode van 20 september 1945. Bij het uitbrengen van het rapport van de Zendings-Commissie stelde R. Kok dit keer de vraag op welke manier de gemeenten inzake de Zending werkzaam zou kunnen zijn. Daarop verzocht de vergadering aan de deputaten om de volgende keer zo mogelijk met voorstellen te komen.⁶⁰

De zaak van de Zending was ook op het grondvlak blijven leven. Tijdens de vergadering van de classis Barneveld op 16 januari 1947 werd een verzoek geformuleerd aan de Particuliere Synode ‘om te trachten een zendeling naar de heidenen te zenden’.⁶¹ Men sprak de wens uit

56. *Handelingen Gen. Synode 1922*, artikel 8 Zending; bijlage IX, ‘Rapport van de Deputaten voor de Zending’, resp. blz. 267 en 285.

57. Een vrij uitvoerige beschrijving van de vooroorlogse periode biedt J. Mastenbroek, ‘Ons eerste zendingswerk’, in: C. J. Meeuse, G. Nieuwenhuis, G. Roos en B. J. Zijl (red.), *Zie, Ik zend u*, blz. 9-19.

58. ‘Rapport Zendingscommissie’, in *Handelingen Generale Synode 1934, Acta 1907-1959*, blz. 390. Op de Generale Synode van 1931 waren er enkele afgevaardigden, die samenwerking met andere kerken wenselijk achten, ‘zoolang door onze kerke nog niets aan buitenlandsche zending is gedaan’. Anderen beriepen zich - ten onrechte - op de leuze van Groen van Prinsterer: In het isolement ligt onze kracht. Zie *Handelingen Gen. Synode 1931*, in *Acta 1907-1959*, blz. 351.

59. Zie voor de contacten met de FP-Church ‘Rapport der Zendingscommissie, uitgebracht ter Gen. Synode Rotterdam, 1937’, in *Acta 1907-1959*, blz. 431. Het zoeken van contact met de zending van deze Schotse kerk was gestimuleerd door een rapport van de classis Amsterdam, die wees op de eenheid der belijdenis. Zie voor het resultaat *Rapport der Zendings-Commissie*, *Handelingen Generale Synode 1941*, in *Acta 1907-1959*, blz. 462-463. Over de Schotse gewoonten, die het brekpunt vormden, informeert het *Rapport deputaten Buitenlandsche Kerken* in de *Handelingen der Gen. Synode 1937, Acta 1907-1959*, blz. 415-421.

60. *Handelingen van de voortgezette vergadering der Generale Synode (...)*, gehouden te Utrecht, 20 Sept. 1945. In: *Acta 1907-1959*, blz. 493.

61. *Notulen van de Classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 16 januari 1947, te Barneveld*, artikel 7.2. De notulen zeggen niets over een gemeente, die het punt van de zending op de agenda van de classis had geplaatst. Het verzoek werd kennelijk mondeling door een afgevaardigde ingebracht. Dat dit niet geheel in overeenstemming met de kerkelijke weg is, nam men vroeger vaker voor lief.

dat de Generale Synode 'met meer ernst het zendingswerk zal ter hand nemen'.⁶²

Er volgde een breedvoerige bespreking op de vergadering van de Particuliere Synode Oost, die te Barneveld werd gehouden op 13 februari 1947. G. H. Kersten, die met C. Steenblok als belangstellende de Synode bijwoonde, gaf 'een duidelijke uiteenzetting wat er noodig is om te komen tot het uitzenden van een zendeling met al de moeilijkheden daaraan verbonden'. Op zijn voorstel gaf de Particuliere Synode aan de deputaten van de Zendings-Commissie de opdracht om 'een informatorisch onderzoek' in te stellen ten einde de Generale Synode van voorlichting te kunnen dienen. In feite gaat het om een precisering van de nogal algemeen gestelde opdracht die de Generale Synode van 1945 reeds aan deze Commissie had gegeven en die uiteraard reeds ter hand was genomen. Was Kersten bevreesd dat de deputaten hun taak te gemakkelijk hadden opgevat?

In het westen van het land deed zich een parallelle ontwikkeling voor. De gemeente Gouda diende bij de classis Rotterdam van 25 februari 1946 een voorstel in om 'ter Part. Syn. aan te dringen op meer activiteit in zake de zending en zoo mogelijk tot het uitzenden van een zendeling te komen'.⁶³ Het voorstel werd door de Particuliere Synode West, gehouden op 16 mei 1946, welwillend ontvangen. Kersten, die als preses de vergadering leiding gaf, benutte de gelegenheid om een overzicht te geven van het werk van ds. Benjamin en van de pogingen om tot samenwerking te komen met de Free Presbyterian Church. De vergadering besloot het voorstel door te zenden naar de komende Generale Synode. 'Zoo mogelijk wenscht men te komen tot het uitzenden van een dienaar, waartoe de gemeenten in Amerika, naar verwacht wordt, gaarne zullen medewerken'.⁶⁴

2.3.3 Plan van aanpak

Op de Generale Synode van 27 mei 1947 bleken de zendingsdeputaten hun huiswerk toch grondig te hebben gedaan. Ze hadden de nodige besprekingen gevoerd met de Gereformeerde Zendingsbond in de Ned. Herv. Kerk en met de zendingsdeputaten van de Chr. Geref. Kerk. Zijdelings waren er ook contacten geweest met de Nederlandsche Zendingsraad (NZR.) De deputaten legden de Synode een rapport voor, geschreven door ds. J. van den Berg, secretaris van het deputaatschap, waarin een plan van aanpak werd gegeven van het zendingswerk in de praktijk. De organisatie van het zendingswerk als taak van de kerk in haar geheel werd helder verwoord. De financiering van het werk kreeg de nodige aandacht. De jaarlijkse kosten van een zendeling werden bij benadering geschat op f 30.000,—, terwijl de zendingskas na zo veel jaren niet meer dan f 14.400,— bevatte. De vereiste opleiding voor een zendeling, de keuze van het zendingsterrein en de benodigheden voor een goed geoutilleerde zendeling werden eveneens in kaart gebracht. De deputaten besloten hun rapport met drie conclusies.

1. De Geref. Gemeenten behoren ten spoedigste naar het bevel van de Koning der Kerk het werk der zending daadwerkelijk ter hand te nemen.

2. Dat werk kan geheel zelfstandig worden opgenomen, waartoe besprekingen moeten worden geopend met de NZR., waartoe, hoewel geheel gescheiden, samenwerking moet

62. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten gehouden te Barneveld op 13 Februari 1947*, artikel 8, blz. 2.

63. *Notulen der Classis Rotterdam, gehouden 25 Februari 1946 te Rotterdam (Boezemsingel)*, 'Zending', blz. 2.

64. *Notulen der Particuliere Synode West van de Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden 16 Mei 1946 te Rotterdam*, artikel 7, 'Zending', blz. 2.

worden gezocht met GZB en zending der Chr. Geref. Kerk.

3. Ook bestaat de mogelijkheid binnen het werkterrein van eerder genoemde zendingsorganisaties op te gaan en met een dezer of met beide corporaties geheel en ongescheiden samen te werken, hetgeen een zeer aanmerkelijke verlichting der kosten met zich zou brengen, wijl dan direct b.v. woningen ter beschikking zouden staan.⁶⁵

Bij de bespreking van de voorstellen sprak de Synode zich 'met algemene stemmen en met grote opgewektheid'⁶⁶ uit voor de gedachte om het zendingswerk daadwerkelijk ter hand te nemen. De deputaten kregen opdracht om in beginsel om te zien naar iemand die in aanmerking zou komen om uitgezonden te worden. Met het oog daarop zouden de deputaten een oproep in *De Saambinder* publiceren. Ook werden een aantal eisen en procedureregels geformuleerd:

- de persoon moet zich geroepen voelen om als zendeling onder de heidenen te werken;
 - een gymnasiale opleiding alsmede een vervolgopleiding zijn noodzakelijk;
 - de kerkenraad stelt als eerste een onderzoek in;
 - als de uitslag van dit eerste onderzoek gunstig is, volgt een tweede onderzoek door kerkenraad en zendingsdeputaten gezamenlijk;
 - ten slotte valt de beslissing over de aanvaarding van de persoon in een gezamenlijke vergadering van het Curatorium van de Theologische School en de Deputaten voor de Zending.⁶⁷
- Circa zes weken na de vergadering van de Synode verscheen de oproep van de zendingsdeputaten in *De Saambinder*. Zij vroegen aandacht voor het besluit, 'dat onze gemeenten het werk der zending daadwerkelijk ter hand zullen nemen' dat reeds te lang achterwege was gebleven. 'Er mochten onder ons mensen zijn, welke allereerst begiftigd met genade tevens van Godswege de roeping in het hart verkregen om tot zendeling te worden opgeleid. Allereerst de genade en Goddelijke roeping dus. Dat blijve onverminderd vaststaan. Daarbij komt echter een langdurige en moeilijke opleiding (...) Bid de Heere des oogstes, dat Hij mannen verwekke, begiftigd met genade en gaven om opgeleid en uitgezonden te worden.'⁶⁸

2.3.4 Teleurstelling

In *De Saambinder* van 24 juli 1947 maakte J. van den Berg een begin met een aantal artikelen die vooral tot doel hadden om de liefde, de belangstelling, het gebed en de offervaardigheid voor het zendingswerk te bevorderen. Gemeenteleden die tot nu toe financieel de GZB of de zending van de Chr. Geref. Kerk steunden, werden opgewekt om nu de eigen zendingskas te gedenken.⁶⁹ Van den Berg ging ook in op verschillende Schriftgegevens en op hoofdlijnen van de zendingsgeschiedenis. Tussen de regels door proeven we in maart 1948 zijn teleurstelling over de gang van zaken. 'We zijn zo lauw te dien opzichte. Zo ervaren Uwe deputaten zo weinig meeleven in deze. Is dan alles tevergeefs en zal dit van God bevolen werk onder ons

65. 'Rapport voor uitwendige zending, Bijlage I', in Handelingen van de Gen. Synode der Geref. Gemeenten, gehouden te Utrecht, 29 mei 1947; zie: *Acta 1907-1959*, blz. 515-518. Zie voor de conclusies blz. 517.

66. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 20, 24 juli 1947.

67. Handelingen van de Gen. Synode der Geref. Gemeenten, gehouden te Utrecht, 29 Mei 1947, in: *Acta 1907-1959*, blz. 511.

68. 'Zending', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 19, 10 juli 1947. Het stuk was getekend door de synodale deputaten: Ds. A. Verhagen, voorzitter, ds. J. van den Berg, secretaris. De oproep werd herhaald in *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 2, 9 oktober 1947.

69. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 20, 24 juli 1947. De bijdragen werden met tussenpozen van vier of vijf weken geschreven.

geen ingang vinden? De Heere ontferme Zich onzer. Evenwel hopen we in de mogendheden des Heeren Heeren door te gaan.' Om toch iets te kunnen doen besloot het deputaatschap om bij de zendingen boeken aan de militairen in Indië bijbelgedeelten in het Maleis toe te zenden ter verspreiding onder 'de inlanders'.⁷⁰

Een gemeentelid in Amerika stelde de rubriekschrijver de vraag of het zijn bedoeling was om het alleen te laten bij het schrijven van artikelen en niet tot daden te komen. Opnieuw klonk teleurstelling door over het gebrek aan geestelijk draagvlak in de gemeenten, al zijn er ook andere factoren in het geding. 'Doch nog eens, kunnen we de mannen zo maar aanwijzen en zeggen: Ga naar Indië om het werk der zending ter hand te nemen? Ik zou een andere vraag willen stellen. Drukt ons het werk der zending wel voldoende? Is het ons een voortdurende noodzaak er mee aan de troon der genade te worstelen of het de Heere behage ons mannen te schenken, begiftigd met genade en gaven tot dat zo verantwoordelijke werk? We kunnen toch geen zendelingen gaan maken. O, hoezeer zou het ons tot blijdschap zijn als er eens een van de Heere mocht worden gegeven, waarin het duidelijk openbaar werd, dat het werk Gods hem dreef.' Van den Berg beklemtoonde daarbij nog dat een zending het volle vertrouwen van de gemeenten moet hebben ten aanzien van de leer die hij brengt.⁷¹ Toen de Generale Synode van 1949 in zicht kwam, was de toonzetting van de artikelen ongewijzigd. Belangstellende vragen ontbraken, volgens de schrijver. Met het stimuleren van kinderen om postzegels en zilverpapier te verzamelen alleen werd de opdracht ook niet vervuld. 'Het voornaamste is dat er zo weinig werkzaamheid te bespeuren valt onder het volk van God omtrent de zending. We zijn zo slaperig. Och, dat de Geest des Heeren over ons vaardig werde, en ons uitdreef tot de troon der genade.'⁷²

Wel leidde de schrijver uit de hier en daar getoonde offervaardigheid af dat de belangstelling toch niet geheel ontbrak.⁷³ Dat klonk ook door in de rapportage over de Zending, die in de zomer van 1949 door de Commissie werd uitgebracht op de Generale Synode. 'Uit het rapport blijkt dat de belangstelling voor de zending gaande is. Tot dusver is echter nog geen kandidaat voor het werk der zending aangetroffen.' Eén keer had zich een jonge man aangemeld, maar de deputaten hadden geen vrijmoedigheid om de betrokken kerkenraad positief te adviseren. De Zendings-Commissie kreeg toestemming van de Synode om 'met voorzichtigheid heel de Bijbel in het Maleis ter verspreiding naar Indië op te zenden'.⁷⁴

Van den Berg bleef na de Synode op de hem eigen manier op zijn aambeeld hameren. Hij stimuleerde de lezers van het kerkblad om f 5,- te storten op de rekening van de penningmeester, ds. R. Kok, en voor dit bedrag een Maleise Bijbel naar Indië te doen zenden. Door de goede samenwerking met de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen was het adressenmateriaal daarvoor beschikbaar.⁷⁵ Nadat hij gememoreerd had

70. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 24, 11 maart 1948. Vergelijk ook het artikel 'Zending' in *De Saambinder* van 12 augustus 1948, waarin ds. Van den Berg meldt dat hij in één week twaalf brieven uit Indië heeft ontvangen van militairen die hem deelgenoot maken van de positieve ontvangst van de Bijbelgedeelten in het Maleis bij de niet-islamitische bevolking van Indië.

71. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 42, 16 juli 1948.

72. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 24, 17 maart 1949.

73. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 31, 5 mei 1949.

74. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 28 en 29 Juni (...) en op 28 September 1949 te Utrecht, in: *Acta 1907-1959*, artikel 6C, blz. 545. Vergelijk ook het 'Rapport uitwendige zending (Bijlage IIIa)', blz. 558-559.

75. J. van den Berg, 'Zending', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 45, 18 augustus 1949.

dat er in Nederland 34 corporaties waren die zich inzetten voor de verkondiging van het Evangelie, stelde hij de algemene passiviteit⁷⁶ nog eens aan de kaak. ‘We mogen dus niet in de veronderstelling leven dat, nu er in het blad van de Geref. Gemeenten een uiterst zwakke poging gedaan wordt om op het belang van de zending te wijzen, dit het eerste werk is dat er hand wordt genomen. Integendeel, we komen achteraan, verre, zeer verre. Met praten alleen en wat gemoedelijk in huis zitten, wordt er niets gedaan. (...) Laten we eerlijk schuld bekennen in deze. We verliezen ons in persoonlijke feiten en de groote zaak ontgaat ons uit eigenliefde. Och, dat het de Heere behagen moge ons wakker te schudden. Dat er onder ons ontwake een leven voor de zending. Dat we eens ophielden onszelf te beogen en ook eens om het heil van anderen dachten.’⁷⁷ In deze woorden klinkt iets door van de spanningen in het kerkelijk leven, die kenmerkend waren voor het einde van de jaren veertig.⁷⁸

2.4 Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen

2.4.1 De voorstellen van Lisse

Het verwijt van passiviteit kon niet gemaakt worden aan het adres van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen. De eerste naoorlogse Huishoudelijke Vergadering van deze organisatie kwam op woensdag 21 november 1945 bijeen in het vergaderlokaal van de kerk van de Gereformeerde Gemeente aan het Stationsplein te Gouda. Negentien verenigingen waren door afgevaardigden vertegenwoordigd. Tijdens een korte bestuursvergadering, die aan deze bijeenkomst voorafging, bleek dat diverse verenigingen het voorstel hadden ingezonden om te komen tot de uitgave van een eigen blad of orgaan. Voor de oorlog waren enkele pogingen daartoe mislukt.⁷⁹ Er was nu echter een nieuw elan: ‘Daar deze zaken het meest omlijnd zijn bij schrijven van de Ver. Lisse, die bovendien verzoeken een en ander te mogen toelichten door een hunner afgevaardigden, zal hun de eer gegeven worden de bespreking van deze belangrijke zaak te openen. Tevens zal hun andere afgevaardigde spreken over de uitgave van een brochure, getiteld “Aandacht voor de jeugd”’.⁸⁰

In het openingswoord van A. Verhagen over Ezechiël 9, dat aan de bespreking van de voorstellen voorafging, gingen schuldbelijdenis en nieuw elan samen: ‘Talloze slachtoffers zijn gevallen. De klauw van den vijand, die het hakenkruis stelde boven het kruis van Christus, lag vast op ons geslacht. Bijzonder de jongelingschap en onze jonge mannen waren het, die de gevaren dag en nacht bedreigden. Bij dit alles kwam het groote gevaar, dat onze jongelingen meer en meer van Gods Woord werden losgerukt. Steeds meer was het de Kaïnsgeest, die door ons geslacht ging en het einde daarvan is onherroepelijk het eeuwig verderf. Mochten

76. De schrijver gebruikt met een zekere behoedzaamheid ook de term ‘valse lijdelijkheid’. Zie ‘Zending’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 5, 3 november 1949.

77. J. van den Berg, ‘Zending’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 1, 6 oktober 1949.

78. Zie ook ‘Zending’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 5, 3 november 1949: ‘We praten heel aardig met elkaar of, zo ge wilt, minder aardig, maar waar wordt het zo gewichtvolle werk der zending besproken en waar dringt ons de liefde van Christus?’

79. Dit onderwerp werd besproken in 1931 en 1937. In 1931 besloot het bestuur dat een tweemaandelijks periodiek alleen kon worden uitgegeven als de verenigingen een waarborgsom van f 50,- per nummer beschikbaar zouden stellen. De totale kosten werden geschat op f 125,- per nummer. De notulen van de huishoudelijke vergaderingen uit deze jaren ontbreken. Er was kennelijk geen draagvlak voor de plannen. Zie: Bestuursvergadering gehouden 1 juli 1931 te Gouda; idem 1 december 1937 te Gouda.

80. Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 21 nov. 1945.

daarvoor onze ogen geopend zijn. Wat het werk onder onze jeugd betreft, we bekennen dat we het in de gepasseerde jaren mis hebben gehad. Vergeef ons onze slapheid, maar dikwijls was het ons moeilijk, hoewel we later de onvrede gevoelden. Want het is tegen Gods Woord, ons aan den vijand over te geven en juist hierom hebben onze jongens het zoo moeilijk gehad. Maar nog kan veel goed gemaakt, veel goed gedaan worden. En daarom beginnen we met alle krachten aan het werk onder onze jeugd. Jongelingen, blijft bij de waarheid, die naar de godzaligheid is. God geve, dat daarvan de vruchten worden gezien. Moge deze vergadering staan in het teken van eensgezindheid. Het gaat om het bouwen, niet om het breken. Laten we in Gods kracht onze taak met blijmoedigheid verrichten?⁸¹

De vergadering werd beheerst door de inbreng van Lisse. G.H. Mijnders⁸² las een uitvoerig rapport voor, waarin de noodzaak van een eigen orgaan duidelijk naar voren kwam. De vergadering ging ‘met volle instemming’ akkoord met het voorstel om tot het uitgeven van een eigen bondsorgaan te komen. De andere afgevaardigde van Lisse, W. Tromp,⁸³ las een door hem samengesteld geschrift voor: *Aandacht voor de jeugd*. Hierin kwam duidelijk uit ‘hoe onze jeugd geestelijk en moreel is verworden in de achter ons liggende jaren. Thans tracht men allerwege de jeugd te trekken en zoo men zegt te behouden, maar dit geschiedt op manieren, die strijden tegen onze opvattingen. Daarom moeten wij zelf in onze kring alle geoorloofde middelen aangrijpen om onze jonge mensen te behouden voor onze Gemeenten.’⁸⁴ De spreker stelde voor om deze problematiek in een brochure te bespreken en die op ruime schaal te verspreiden. Hij bepleitte het oprichten van verenigingen ‘in onze kringen’, terwijl afgevaardigde C. Kok te Veenendaal beklemtoonde dat vooral meisjesverenigingen moesten worden opgericht. De vergadering stelde vervolgens ‘een Orgaan-Commissie’ in, die de twee door Lisse ingebrachte punten op korte termijn zou uitwerken.

Op 21 januari 1946 werd het bestuur op een ongewone wijze uitgebreid: ‘Op voorstel van den Voorz. zullen aan het Bestuur worden toegevoegd: Ds. R. Kok, Veenendaal en G.H. Mijnders

81. Korte Notulen van de vergadering van afgevaardigden der wel en niet bij den Bond aangesloten verenigingen, gehouden 21 nov. 1945 te Gouda, blz. 1, JBGGW). Ds. Verhagen zinspeelt op het advies van predikanten in oorlogstijd om bij razzia's van de Duitsers niet onder te duiken, maar zich over te geven om in Duitsland dwangarbeid te verrichten. Zo stimuleerde de predikant van J. van Beek, ds. Chr. van de Woestijne te Ridderkerk, de jongens van zijn gemeente om aan een oproep om in Duitsland te gaan werken gehoor te geven: ‘U kunt beter mét God in Duitsland zijn dan zónder God in Nederland.’ J. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek* (Houten 2011), blz. 11-13, 20.

82. G.H. Mijnders Hzn. (1914-1990) was een jonge zakenman, die van circa 1943 of 1944 tot 1950 voorzitter was van de Jongelingsvereniging te Lisse. Hij maakte deel uit van het hoofdbestuur van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen van 1945-1965. Zijn vrouw M.A. Mijnders-van Woerden kreeg bekendheid als oprichtster van de interkerkelijke Stichting Bonisa Zending. Schriftelijke mededeling van P. Schalk te Lisse d.d. 03-03-2010.

83. In de Korte Notulen van de vergadering van afgevaardigden der wel en niet bij den Bond aangesloten verenigingen, gehouden 21 nov. 1945 te Gouda, blz. 2, ontbreekt de voorletter van de spreker. Men heeft wel verondersteld dat het zou gaan om G.C. Tromp, die in 1931 gekozen werd tot lid van het hoofdbestuur van de Bond van Jongelingsverenigingen. Zie E. van Hell e.a., *'n Handvol koren*, blz. 28. Hij was echter in 1945 al acht en dertig jaar oud en maakte geen deel meer uit van het hoofdbestuur. We zullen moeten denken aan de negenentwintigjarige W. Tromp (1915-2002), die lid was van de Jongelingsvereniging ‘Zacharia’. Hij was een begaafde onderwijzer, die aan de lagere school van de Geref. Gemeente te Lisse, de huidige basisschool ‘De Akker’, verbonden was van 1937-1949. Met dank aan P. Schalk te Lisse, schriftelijke mededeling, d.d. 03-03-2010.

84. Korte Notulen van de vergadering van afgevaardigden der wel en niet bij den Bond aangesloten verenigingen, gehouden 21 nov. 1945 te Gouda, blz. 2.

te Lisse'.⁸⁵ R. Kok was evenals op de vorige vergadering als gast aanwezig.⁸⁶ Mijnders woonde de bestuursvergadering bij in zijn kwaliteit als lid van de ingestelde commissie. Met de benoeming van de eerste zal Verhagen het draagvlak voor het nieuwe blad in de kring van de gemeenten hebben willen vergroten. De tweede, een jonge zakenman, werd ongetwijfeld voorgedragen om de deskundigheid van het bestuur te vergroten. Hij werd direct benoemd tot tweede penningmeester.

Op deze vergadering werd het door de commissie voorgestelde reglement voor de uitgave van een eigen blad goedgekeurd, evenals het ontwerp van de tekst van de brochure *De Jeugd in Nood*. Tevens werd een commissie van redactie voor het nieuwe blad benoemd, die bestond uit A. Verhagen en vier andere leden van de Gereformeerde Gemeente te Lisse.⁸⁷ Op deze vergadering of op de Jaarvergadering van het Landelijk Verband van 27 februari 1946 moesten ook wat voorlopige gedachten zijn geformuleerd over de inhoud van het nieuwe blad. In ieder geval werd al in een vroeg stadium met R. Kok besproken, dat hij daarin de rubriek 'Catechismus' zou verzorgen.⁸⁸ Het kan ook zijn dat de Veenendaalse predikant dat zelf had aangeboden. Zijn geringe betrokkenheid bij het werk van de landelijke organisatie van voor de oorlog⁸⁹ had plaatsgemaakt voor een actieve inzet. Hij was het die in januari 1946 de brochure *De Jeugd in Nood* van een 'Een woord ten geleide' voorzag. Hij hield ook op dinsdagavond 26 februari 1946 de preek, die naar gewoonte op de vooravond van de jaarvergadering van het Landelijk Verband te Gouda werd gehouden. Uitgangspunt was het Paulinische woord uit 2 Korinthe 5 vers 6: 'Wij hebben dan altijd goede moed.' De preek werd een jaar later onder de titel *Levensmoed* uitgegeven en franco thuisbezorgd tegen de prijs van f 0,45 per stuk.⁹⁰

2.4.2 De brochure *De Jeugd in Nood*

In de weken tussen 27 februari en 25 maart 1946⁹¹ werd in het gehele land de brochure *De Jeugd in Nood* gericht verspreid, geniet in een omslag in kleuren met een ruwe schets van een door oorlogsgeweld verwoeste dorpskern, 28 pagina's dik, ingedeeld in zeven kleine

85. Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 21 januari 1946 te Gouda.

86. R. Kok was voor de oorlog tweede bondsvoorzitter. Hij was volgens de notulen vaak afwezig. In 1936 wilde hij zijn plaats afstaan aan A. de Blois, daar deze in Gouda predikant was geworden en het bestuur als regel daar vergaderde. Hij werd echter op voorstel van ds. Verhagen gehandhaafd als tweede voorzitter. A. de Blois werd wel bij acclamatie benoemd tot bestuurslid. 'Ds. Kok blijft niettemin in zijn functie, terwijl hem onze spijt zal worden betuigd over zijn weinige activiteit', in: *Notulen van de Bestuursvergadering van den Bond van Jongel. Ver. Der Geref. Gem. in Nederland, gehouden 12 Febr. 1936 te Gouda*. Kok moet tussen 1936 en 1940 zijn lidmaatschap van het bestuur hebben beëindigd.

87. De notulen van 21 januari 1946 noemen als leden van de Commissie van redactie: Ds. A. Verhagen, eindredacteur, alsmede G. H. Mijnders, W. Tromp, H. van Reenen, C. Segers, 'welke allen behoren tot de Geref. Gem. te Lisse'. H. van Reenen (1897-1982) was van beroep boekhouder. Hij was een zoon van de bekende ds. G. van Reenen en diende de Geref. Gemeente van Lisse van 1941-1958 als ouderling en van 1959-1965 als ouderling-scriba. C. Segers (1899-1969) was bloembollenkweker/exporteur en actief in het verenigingsleven. Schriftelijke mededeling van P. Schalk, d.d. 03-03-2010.

88. Dit blijkt uit de Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 25 Maart 1946 te Rotterdam. Er bleef geen verslag bewaard van de Jaarvergadering van woensdag 27 februari 1946.

89. Zie hfst. 2, noot 86. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 243, noot 17.

90. Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen verzorgde de uitgave. Zie de advertentie in *Daniël*, 1e jrg. nr. 17, 31-01-1947.

91. De datering van deze periode berust op de informatie in de Aanbiedingsbrief (zie noot 27) en het besluit om over te gaan tot een herdruk van de brochure. Zie Notulen van de Bestuursvergadering, gehouden 25 maart 1946.

korte hoofdstukken. De kerkenraden ontvingen een aantal exemplaren. De hoofden van de scholen kregen voor ieder personeelslid een brochure. De schoolbesturen werden ook van deze informatie voorzien. Ten slotte werden de besturen van de jongelingsverenigingen ingeschakeld om de brochure te verspreiden onder meelevende gemeenteleden en aan te bieden aan ouders van gezinnen met jongens die nog geen lid van de vereniging zijn. De verenigingen kregen het vriendelijke verzoek om met het een en ander rekening te houden 'daar de boekjes te kostbaar zijn, dat er twee in één huis terecht komen. Ook is het wenschelijk dat ze door gegeven worden, zoodat meerderen ze kunnen lezen'.⁹²

De inhoud van de brochure vertoonde een duidelijke overeenkomst met de lijnen die W. Tromp op de Huishoudelijke Vergadering in Gouda had getrokken. Hij moet als de voornaamste auteur van het concept worden gezien. In het 'Den lezer heil' signaleerde het bestuur van het Landelijk Verband, dat er allerwegen sprake was van een 'verwording en ontaarding van de jeugd. Zij keert Gods Woord en de Kerk den rug toe. De groote ontwrichting, die door den oorlog is ontstaan en die ook in geestelijk opzicht zooveel wegsloeg, openbaart zich in sterke mate in de harten van het opkomend geslacht. De greep naar de jeugd, die we overal kunnen waarnemen, en de sterke invloeden op de jeugd, vormen zaken, waarover we ons ernstig dienen te beraden, willen we voorkomen, dat de jeugd voor onze gemeenten verloren gaat, of dat zij moderne ideeën en nieuwe denkbeelden binnen de muren der Kerk brengt. En deze jeugd vormt toch de toekomst van onze gemeenten'.⁹³ De brochure was in feite een aanhoudende oproep om de jongeren te omringen met liefde, belangstelling, gesprek en gebed. Allereerst beklemtoonde het geschrift, dat naast de ouders ook allen die betrokken zijn bij het 'doen onderwijzen' een roeping hebben ten opzichte van de rijpere jeugd. De grote oordelen hebben ons volk niet tot verootmoediging gebracht. 'Ook in onze Gemeenten is er geen gemeenschappelijk bukken onder de slaande hand Gods waar te nemen.' Maar God zal aan Zijn verbond gedenken tot in het duizendste geslacht. Die door Hem gezworen eed brengt de roeping met zich mee voor ieder die over de jeugd is gesteld om getrouw te wijzen op de God van het verbond, die nog in ontferming wil neerzien op degenen die Hem nederig te voet vallen'.⁹⁴ De brochure bood vervolgens een brede, aangrijpende schildering van de omstandigheden, waarin de jeugd van 15 tot 22 jaar is opgegroeid. Ouders gingen hun kinderen dikwijls voor in diefstal, leugen en bedrog. De achting voor de ouderen is in veel gevallen verdwenen. Er zijn jongeren gevormd, die geen enkele afkeer meer hebben van diefstal, plundering en vernielzucht. De zogenaamde 'zwarte handel' heeft een funeste uitwerking gehad op de arbeidsmoraal van veel jonge mensen. De afkeer van de Duitse bezettende macht heeft bij velen geleid tot een wanbegrip over alle gezag. De zo noodzakelijke sabotage in oorlogstijd werd tevens een dekmantel voor allerlei ongerechtigheid. Kortom, de geweldige demoraliserende invloed van de oorlog op de jongeren was onmiskenbaar.⁹⁵

92. Aanbiedingsbrief gericht 'Aan de Besturen der Jongelings Vereenigingen der Gereformeerde Gemeenten in Nederland', gedateerd Gouda, maart 1946 (JBGGW).

93. *De Jeugd in Nood*, blz. 4. Verwezen wordt naar de tweede druk (JBGGW). Deze verschilt behoudens enkele aanpassingen niet van de eerste druk (BTSGGR).

94. *De Jeugd in Nood*, blz. 7-8.

95. De tekening van de demoralisering in de brochure is afgestemd op de nationale situatie. In 1948 gaf de regering opdracht aan zeven sociologische en pedagogische instituten om een onderzoek in te stellen naar 'het ontstaan en de beïnvloeding van de mentaliteit der zgn. massajeugd'. Daarin werden dezelfde verschijnselen genoemd als in: *De Jeugd in Nood*. Zie Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, blz. 219-220; Geert Mak e.a., *Verleden van Nederland*, blz. 448.

Daarnaast schetste de brochure een aantal verkeerde invloeden die zich in kerkelijk jeugdland lieten gelden. Men noemde:

- een 'verfijnd' remonstrantisme, dat alleen maar spreken wil over Gods liefde en barmhertigheid;
- een christelijk-humanisme, dat uitgaat van de wil om onszelf te verbeteren en te leven naar het voorbeeld van Christus;
- een neo-gereformeerde verbondsbeschouwing die de genade door Christus op allen toepast.⁹⁶

Het geschrift gaf met een uitvoerig citaat ook de werfkracht weer, die met name voor jongeren uitging van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)⁹⁷. Ook het streven van de nauw daarmee verwante Partij van de Arbeid werd aan de kaak gesteld. Men was daar druk bezig 'om de socialistische partij met een christelijk vernisje te bedekken'.⁹⁸ Veel jonge mensen werden daardoor aan het twijfelen gebracht. Echter: 'De jeugd zoekt; de jeugd wil wat.' Wat doet men elders voor de jeugd? Er is niets te verwachten van de Nederlandse Jeugdgemeenschap,⁹⁹ die in een breed oecumenisch streven de oude schotjesgeest van voor 1940 wil opruimen en suggereert dat de jeugd van Nederland één is. Speciale jeugddiensten in de Nederlandse Hervormde Kerk en in de Gereformeerde Kerken bleken evenmin te leiden tot de beoogde binding van jongeren aan de kerk. Het waren signalen van de geestelijke armoede van kerk en jeugd.¹⁰⁰ 'En niet om er ons op te verheffen dat wij beter zijn, of dat het in de Gereformeerde Gemeenten beter gesteld is, maar de Heere beware ons nog genadiglijk voor zulk een verval, en Hij geve in de harten van Zijn Volk het gebed: Heere, doorwaai Uwen hof met Uw Geest, opdat de dorre doodsbeenderen levend worden...'¹⁰¹ Het herstel moet komen, aldus de auteurs, van de levende en zuivere prediking van Gods Woord. 'De Waarheid, zuiver voorgehouden, legt toch altijd beslag en dwingt eerbied af.'

De brochure monddde uit in de vraag: Wat moet er gedaan worden?¹⁰² Alles is gedoemd op een mislukking uit te lopen als men op zichzelf vertrouwt of in valse lijdelijkheid toeziet dat 'het kwaad hand over hand toeneemt. Uitgangspunt moet zijn het Bijbelse getuigenis dat de Heere middellijk werkt. De Heere werkt het geloof door de middelen. Anderzijds is het geloof een gave van God. Welke geoorloofde middelen staan ons ten dienste?

Het geschrift reikte ten slotte een bescheiden programma aan voor nadere reformatie van gezin en kerk.¹⁰³ Daarbij behoort het geven van opvoedingsondersteuning voor met name gezinnen met oudere kinderen door de kerkenraden. Ieder wordt geroepen om aandacht, belangstelling en liefde aan de jeugd te geven. Dat zal zich ook uiten in gebed voor de jongeren. Jeugdigen moeten zelf aan het werk worden gezet. Ook voor hen geldt het Bijbel-

96. *De Jeugd in Nood*, blz. 14-15.

97. Zie J. J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 194, 217. Onmiddellijk na de bevrijding presenteerde zich de NVB met een manifest. Daarin klonk de oproep tot een radicale vernieuwing van het volksleven in personalistische geest met als doel het vormgeven van een vernieuwd socialisme. Christenen werden opgeroepen zich ook daarvoor in te zetten. W. Schermerhorn, de latere minister-president, werd de eerste voorzitter.

98. *De Jeugd in Nood*, blz. 16. Zie voor het citaat van de NVB blz. 17.

99. De Nederlandse Jeugdgemeenschap werd opgericht op 25 juli 1945. De organisatie was het resultaat van de samenwerking van verschillende jeugdorganisaties tijdens de bezetting. Men wilde een gemeenschap-pelijk werkterrein exploiteren. Zie *Christelijke Encyclopedie*, Kampen, 1960², V, s.v.

100. *De Jeugd in Nood*, blz. 18-20.

101. *De Jeugd in Nood*, blz. 20.

102. *De Jeugd in Nood*, blz. 21-22.

103. *De Jeugd in Nood*, blz. 22-25.

woord: 'Onderzoekt de Schriften'. Als de kerk het verenigingsleven niet stimuleert, zullen jongeren naar verenigingen gaan waar ze niet thuishoren. Naast het catechetisch onderwijs moeten bijeenkomsten voor de jeugd van de gemeente worden belegd onder leiding van de kerkenraad of door hem aangewezen personen. Op dergelijke bijeenkomsten moet Gods Woord worden onderzocht en besproken op een voor de jeugd bevattelijke wijze. De jonge mensen zelf moeten daarin een werkzaam aandeel hebben.

In de uitgave werd ook een klemmend beroep gedaan op 'onze onderwijzers' om zich ten dienste te stellen van de oudere jeugd. 'Bespreek met hen de problemen van het leven'. Laten de onderwijzers zich specialiseren in het geven van voorlichting op bepaalde gebieden. Dan kan men niet alleen de jeugd van de eigen woonplaats dienen, maar ook die van andere plaatsen. Vooral de gevaren vanuit de 'Christelijke' wereld moeten met de rijpere jeugd besproken worden.

De brochure besloot met een bespreking van het werk dat door het Landelijk Verband voor de jeugd werd gedaan. Het betoog spitste zich toe op het plan om een jeugdblad uit te geven dat zich zou richten op de ondersteuning van de jongelingsverenigingen, maar tegelijkertijd aantrekkelijk en lezenswaardig zou zijn voor de gehele jeugd.¹⁰⁴

De Jeugd in Nood vond grote weerklank. De vlotte stijl en de aansprekende vormgeving van het geheel droegen daaraan bij. Met behulp van de brochure werd de weg geplaveid voor de uitgave van een jeugdblad en voor de uitbouw van het verenigingswerk. Van enkele zijden werd er kritiek geleverd, die in de bestuurskring werd besproken. Het bestuur stelde echter vast dat 'we in dezen op eenvoudige wijze op onze ingeslagen weg zullen verder gaan en ons alleen zullen laten leiden door de gedachte, dat we met de beste bedoelingen al deze arbeid verrichten'.¹⁰⁵ De 'navraag' naar de uitgave was zo groot, dat al op 25 maart 1946 het besluit viel om tot een herdruk over te gaan, die zou worden verzorgd door G.H. Mijnders en W. Tromp. Deze tweede druk verscheen in de zomer van 1946.¹⁰⁶ In januari 1947 verscheen nog een derde druk in een beperkte oplage.¹⁰⁷

2.4.3 *Het blad Daniël*

Het was duidelijk dat het nieuwe blad niet op de sympathie van G.H. Kersten kon rekenen. Hij had weinig vertrouwen in de koers van het studieblad. Toen Verhagen in een gesprek in de Rotterdamse pastorie had aangegeven dat de besluitvorming inzake het nieuwe blad onomkeerbaar was, had Kersten zijn ontstemming hem nadrukkelijk kenbaar gemaakt.¹⁰⁸ Na de verschijning van de eerste nummers van het blad zei hij tegen student K. de Gier: 'Straks gaan we de Gereformeerde kant nog uit.'¹⁰⁹

Over het begin van het redactionele werk ten behoeve van *Daniël* viel al direct een schaduw.

104. *De Jeugd in Nood*, blz. 26-28.

105. Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 25 Maart 1946 te Rotterdam.

106. Dit kan worden afgeleid uit de herziene slotparagraaf van de tweede druk. Op blz. 27 wordt gesproken over 'het inmiddels uitgekomen Jeugdblad *Daniël*'. Het eerste nummer van dit blad verscheen op vrijdag 21 juni 1946.

107. Zie de advertentie in *Daniël*, 1e jrg. nr. 17, vrijdag 31-01-1947.

108. Mededeling van J.P. Otte te Utrecht op 19-07-2010. De heer Otte was een schoonzoon van ds. Kersten, die tegen hem zei: 'Dat gaat een hele verkeerde kant uit met de jeugd. Laat ze maar oude schrijvers lezen.'

109. Mededeling van K. de Gier te 's-Gravenhage op 14-01-1992. De Gier was bevriend met een zoon van Kersten, J.W. Kersten, die later predikant te Genemuiden zou worden. Hij kwam door dit contact regelmatig in de pastorie te Rotterdam-C.

Die arbeid was onderwerp van bezinning tijdens de bestuursvergadering van het Landelijk Verband op 25 maart 1946. Het bestuurslid Tj. Molenaar, woonachtig te Rotterdam-Zuid, bracht verslag uit van een gesprek dat hij met ds. R. Kok had gevoerd. Van een niet nader genoemde zijde waren bedenkingen uitgesproken tegen diens medewerking aan het nieuwe blad.¹¹⁰ Kok had bij de bespreking de bereidheid uitgesproken zich terug te trekken, maar daarbij wel aangetekend dat hij dan ook 'op geenerlei wijze' aan het blad zou meewerken. Nagenoeg alle aanwezigen spraken zich uit voor het handhaven van Kok als medewerker. De vergadering besloot dan ook om Kok mee te delen dat hij medewerker bleef voor de rubriek 'Catechismus'.¹¹¹ Verhagen had al voorgesteld om het blad 'Het Contact' te noemen.¹¹² Maar toen hij op 8 februari 1946 bij het Bureau Perszuivering een verzoek indiende om een vergunning te ontvangen voor het uitgeven van een jeugdblad, moet de ambtenaar wat kritisch op de voorgestelde naam hebben gereageerd: 'Dat lijkt me meer iets voor een vereniging van electriciens... Waarom noemt u het niet Daniël?'... Dat was toch een jonge man uit de Bijbel?¹¹³ Verhagen zal niet op deze reactie hebben gerekend, maar hij zal zich door de ambtenaar graag hebben laten overtuigen.

Het eerste nummer verscheen op vrijdag 21 juni 1946. Elk nummer van *Daniël* telde acht bladzijden en ongeveer acht artikelen. Het openingsartikel was steeds een korte Bijbelse overdenking, die de voorpagina in beslag nam, geschreven door een van de predikanten of door ouderling B. Roest te Scherpenzeel. Daarnaast werden vaste rubrieken verzorgd: 'Gewijde geschiedenis' (A. de Blois), 'Catechismus' (R. Kok), 'Kerkgeschiedenis' (C. den Hertog, Mijdrecht), 'Vaderlandse Geschiedenis' (P. J. Lamoré, Nieuw-Beijerland), terwijl Tj. Molenaar te Rotterdam-Zuid de 'Vragenbus' voor zijn rekening nam. De commissie van redactie kreeg de ruimte om andere rubrieken te openen. Die kwamen er ook. Baruch, een pseudoniem van ouderling E. Kuyk te Amsterdam, besprak in de eerste jaargangen geestelijke vragen in zijn 'Briefwisseling met mijn jonge vrienden'. Krijgsman, de schuilnaam van sergeant-majoor C. de Zeeuw, verzorgde de veel gelezen 'Rubriek voor onze militairen'. J. van der Spek te Lisse leidde de lezers binnen in de hoofdlijnen van het gereformeerde kerkrecht in de rubriek 'De regeling van ons kerkelijk leven'. Verder waren er uiteraard artikelen over diverse onderwerpen. Er was een rubriek 'Verenigingsnieuws'. Ook werden vanaf de tweede jaargang regelmatig gedichten gepubliceerd van W. van Gorsel en van M. Nijssse te 's-Gravenpolder.¹¹⁴ Nijssse leverde een belangrijke bijdrage aan de inhoud van het blad. Zijn kunstzinnige

110. De bezwaren zullen aanhangig gemaakt zijn door G. H. Kersten. Het moet voor hem een schrikbeeld geweest zijn dat Kok in het nieuwe blad leiding zou geven aan de leerstellige vorming van jongeren. De verhouding tussen hem en Kok was aan het einde van de oorlog en direct daarna grondig verstoord. De kerkenraad van Rotterdam-C had op zijn aandrang zelfs de kansel voor Kok gesloten. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 183 en blz. 270 (noot 102).

111. Notulen van de bestuursvergadering gehouden 25 Maart 1946 te Rotterdam. De notulen spreken zich enigszins tegen: 'Daar nagenoeg alle aanwezigen zich uitspreken voor Ds. Kok als medewerker ... en niemand de verantwoording op zich neemt hem op al deze gronden buiten dit werk te zetten'. Tj. Molenaar (1891-1959) nam een vooraanstaande plaats in het kerkelijk leven in. Hij was van 1930-1956 hoofd van de grote Graaf Jan Van Nassauschool te Rotterdam. Hij diende als diaken van 1928-1959 de Gereformeerde Gemeente van Rotterdam-Zuid en was lange tijd voorzitter van het college van diakenen.

112. Notulen van de Bestuursvergadering gehouden 21 Januari 1946 te Gouda.

113. S. J. van Leeuwen, 'Jeugdwerk in opbouw 1931-1970', in: J. H. Mauritz e.a., *Zo lang het zonlicht schijnt*, blz. 15.

114. Het eerste gedicht, *De vuurtoren*, was een sonnet van de hand van M. Nijssse. Zie *Daniël*, 2e jrg. nr. 3, 18-07-1947.

aanleg kwam niet alleen in zijn gedichten tot uitdrukking, maar ook in de rubriek 'Grep-
pen uit de Letterkunde'. Onder de naam Index besprak hij daarin gedichten met literaire
waarde. Vanaf de derde jaargang droeg hij onder zijn eigen naam zorg voor de rubriek 'Van
het Zendingsveld', waarin hij 65 artikelen publiceerde.¹¹⁵ Dat was een opvallend gebeuren,
omdat de belangstelling voor het zendingswerk in de plaatselijke gemeenten in die jaren
nog moest ontwaken. In april 1948 trok de nieuwe rubriek 'Rondkijk' veel aandacht. Daarin
ging Rondkijker, Th. de Waal te Middelharnis, in op actuele ontwikkelingen, beschreven in
de kerkelijke pers, en op historische gebeurtenissen in het kerkelijke en nationale leven.¹¹⁶
Een blik op de inhoud van de jaargangen uit de jaren veertig maakt duidelijk dat *Daniël*
veel schetsen publiceerde om het praktische werk op de jongelingsvereniging te ondersteu-
nen. Het was als zodanig een kerkelijk studieblad voor jongeren met drie doelstellingen:
opbouw van het verenigingswerk door het bijbrengen van kompaskennis, bijdragen aan
de uitbouw van het verenigingswerk in de kring der gemeenten, en dienstbaar zijn aan de
eigen zielszorg.¹¹⁷ Door de brede verspreiding van *De Jeugd in Nood*, door een goed doordacht
plan om abonnees te werven en door de betrokkenheid op de militairen in Indië kreeg
Daniël snel ingang in de gemeenten. In plaatsen met een jongelingsvereniging werden
onder de leden agenten aangesteld, die alle gezinnen benaderden om abonnees te winnen.
De abonnementsprijs was f 1,95 per half jaar of f 3,90 voor het hele jaar. In plaatsen zonder
een vereniging ontvingen de kerkenraden het verzoek om namen te noemen van personen
die als agent zouden willen optreden of in ieder geval het blad enkele keren zouden willen
verspreiden. Zolang een kerkenraad niet geantwoord had, ontving de scribe de nodige gratis
nummers met het vriendelijke verzoek die in de gemeente te verspreiden. Uiteraard konden
verspreid wonende belangstellenden zich rechtstreeks tot de administratie van het blad
wenden, die werd verzorgd door de secretaris van het Landelijk Verband, H. Hoogendoorn
te Gouda.¹¹⁸ Op de Jaarvergadering van het Landelijk Verband op 26 februari 1947 kon hij
een sterke vooruitgang melden in het aantal abonnees in Nederland en in het buitenland,
met name in Indië. Acht maanden na de verschijning van het eerste nummer naderde het
aantal abonnees al de vijfduizend.¹¹⁹ Dit aantal is opvallend hoog, daar het aantal lezers van
De Saambinder eind september 1947 3300 bedroeg.¹²⁰

Op 11 september 1947¹²¹ verhuisde ds. A. Verhagen van Lisse naar Vloeddijk 30 te Kampen
in verband met het aannemen van een beroep naar de gemeente aldaar. Daar de redactie
van *Daniël* uitsluitend uit Lissenaren bestond, moet de verhuizing van de eindredacteur na
enige tijd wel het einde hebben betekend van deze commissie.¹²² De afstand Lisse-Kampen

115. E. van Hell e.a., *'n Handvol koren*, blz. 33, biedt een korte levensbeschrijving van Marinus Nijse (1904-1978).

116. De eerste 'Rondkijk' werd gepubliceerd in *Daniël*, 2e jrg, nr. 23, 23-04-1948.

117. 'Alle hens aan dek', in: *Daniël*, 1e jrg, nr. 6, 20-08-1946. Het artikel is van de hand van B. te A. Deze letters
staan voor J. Baaijens te Arnhem, de latere predikant, die van 1946-1964 lid was van het Bestuur van
het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen.

118. Redactie, 'Helpt allen een handje mee!', in: *Daniël*, 1e jrg, nr. 8, 29-09-1946.

119. 'De Jaarvergadering', in: *Daniël*, 1e jrg, nr. 20, 14-03-1947.

120. *Acta Generale Synoden 1907-1959*, blz. 604. Bijlage I, 'Rapport van de synodale commissie van Administratie
voor De Saambinder'.

121. *Daniël*, 2e jrg, nr. 7, 12-09-1947.

122. Tot en met de derde jaargang werd rond de jaarwisseling een nieuwjaarswens opgenomen van de Com-
missie van Redactie en Administratie van *Daniël*. In het nummer van 30 december 1949 (4e jrg, nr. 15)
treffen we nog wel de gebruikelijke wens aan, maar daarin wordt niet meer over een commissie van
redactie gesproken.

maakte het immers moeilijk om als redactie goed te functioneren. Alles moet na zijn vertrek uit Lisse neergekomen zijn op de schouders van Verhagen, geassisteerd door Hoogendoorn. Het wegvallen van de oorspronkelijke commissie van redactie werd overigens gecompenseerd door de jaarlijkse Daniël-dag, die sinds 1947 werd georganiseerd.¹²³ Het ging om een ontmoeting tussen het bestuur van het Landelijk Verband en de medewerkers van het blad. Tijdens dit beraad werden de hoofdlijnen van het redactionele beleid vastgesteld en eventuele problemen besproken.

2.4.4 De inzet voor de militairen in Indië

De betrokkenheid van de gezinnen en de gemeenten bij het verloop van de militaire operaties in Indië was groot. Spoedig liep het aantal militairen uit de Gereformeerde Gemeenten in Indië in de honderden.¹²⁴ Daar waren relatief veel leden van jongelingsverenigingen bij. De ruime aandacht die *Daniël* vanaf het eerste nummer aan de militairen gaf, kan voor een deel de snelle groei van het nieuwe blad verklaren. In de eerste druk van *De Jeugd in Nood* was al aangegeven dat het bestuur van het Landelijk Verband het uit te geven nieuwe blad gratis zou toezenden aan alle militairen, die voor het vervullen van hun dienstplicht waren opgeroepen, waar ook ter wereld.¹²⁵ Dat was een bijzonder welkom middel om voortdurend met deze jonge mensen in contact te blijven, temeer daar er toen noch van kerkelijke noch van particuliere zijde enig initiatief werd ontwikkeld.¹²⁶

Het eerste nummer bevatte al een oproep aan de kerkenraden om de namen en adressen van de dienstplichtige militairen toe te zenden aan de administratie van het blad, Ridder van Catsweg 244a te Gouda.¹²⁷ In grote gemeenten gaven de kerkenraden vaak die taak in handen van 'de militaire correspondent' die voor het verzamelen en doorzenden van de adressen aan het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen zorgdroeg.¹²⁸

Al in het derde nummer werden de eerste adressen van families in garnizoensplaatsen gepubliceerd, die hun deuren wilden openzetten voor het bieden van huiselijk verkeer aan dienstplichtigen.¹²⁹ Dit werk werd in de tijd daarna verder uitgebouwd. In de garnizoensplaatsen met een Gereformeerde Gemeente werd door de kerkenraad een contactpersoon benoemd, soms zelfs meer dan één. Zo'n contactpersoon zocht de jongens zo mogelijk op de avond van de dag van hun opkomst reeds op in de kazerne. Hij probeerde vervolgens voor elke militair een geschikt burgeradres te vinden, waar men zijn vrije tijd kon doorbrengen. De contactpersoon droeg ook zorg voor de informatie over de tijd en de plaats van de kerkdiensten, de catechisaties en de vergaderingen van de J.V.¹³⁰

Krijgsman probeerde in levendige, pastoraal getoonzette stukken de militairen de nodige steun en voorlichting te geven. Onderwerpen als het niet-reizen op zondag, bidden en danken in militaire dienst, het zich eenzaam voelen, besteding van vrije tijd, de keuze van

123. E. van Hell e.a., 'n *Handvol koren*, blz. 30, 34, 36. De notulen van de Bestuursvergadering van het Landelijk verband van Jongel. Ver. Der Gereformeerde Gemeenten, gehouden 9 augustus 1949 te Utrecht maken melding van een kort vergadering i.v.m. de heden te houden 3e Daniël-dag'.

124. 'Een noodkreet uit Indië', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 14, 20-12-1946, blz. 107-108.

125. *De Jeugd in Nood*, blz. 29.

126. H. Hoogendoorn, 'De pakketzending', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 7, 10-09-1948.

127. 'Een woord voor de ouderen', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 1, 21 juni 1946.

128. 'Wat het Landelijk Verband doet voor de militairen (2)', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 25, 23-05-1947.

129. *Daniël*, 1e jrg. nr. 3, 19-07-1946, blz. 22-23.

130. 'Wat het Landelijk Verband doet voor de Militairen (3)', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 26, 06-06-1947.

vrienden en het lezen van goede lectuur kregen de nodige aandacht, maar ook typische, soms humoristische voorvallen uit het soldatenbestaan. Met het oog op de strijdkrachten in Indië kwamen zaken aan de orde als het rechtmatige van de uitzending van soldaten naar Indië, het afscheid nemen van ouders, van vrouw en kinderen of verloofde bij het vertrek, het zich wel of niet laten vaccineren. Regelmatig beantwoordde Krijgsman persoonlijke brieven van militairen onder hun legernummer. Soms publiceerde hij hun brieven volledig. De vaccinatie-kwestie bleef tot het einde van het verblijf van de Nederlandse troepen in Indië stof tot gesprek geven. Het was een relatief veel besproken onderwerp in *Daniël*. Toen er in het voorjaar van 1949 in Indië een pokken-epidemie uitbrak, laaide de discussie weer op in alle hevigheid.¹³¹

In Indië was sprake van een schrijnende pastorale noodsituatie. Er waren weinig legerpredikanten. En die er waren, hadden als regel door hun moderne opvattingen en gebrek aan invoelingsvermogen weinig of geen begrip voor de geestelijke nood van de soldaten uit de Gereformeerde Gemeenten.¹³² Sergeant C. H. Diepeveen¹³³ te Soerabaja, luidde in *Daniël* van 20 december 1946 de noodklok. 'Hoezeer wij het waardeeren, dat wij steeds uw blad toegezonden krijgen, dit is toch niet voldoende. Kan er nu niet meer gedaan worden voor de bloem van onze natie? Hier is leiding noodig en voorlichting, tegenover al het verderf wat onze jongens hier voortdurend toestroomt. Ik vernam tot mijn blijdschap dat de classis Barneveld overweegt om iemand naar Indië te zenden en dat zij het toezenden van goede lectuur ter hand neemt. Dat gaat den goeden weg op.' Diepeveen deed het voorstel om in Indië te komen tot een bescheiden organisatie met vaste contactpersonen. Zij kunnen dan de nieuwkomers opvangen en wegwijs maken. Tegelijkertijd kunnen naar deze centrale punten pakken boeken worden gezonden, die van daaruit kunnen worden verspreid. 'De hartelijke groeten aan alle bekenden in Nederland. Bid veel voor ons en vergeet onze gezinnen niet.'¹³⁴ In hetzelfde nummer hamerde Krijgsman overduidelijk op hetzelfde aambeeld. 'Luister. In de brieven die ik ontving uit Indië, vragen onze jongens om goede lectuur. Welnu, kijk eens rond en zie dan eens of er hier of daar niet een goed boek te vinden is wat u voor onze jongens kunt missen (...) De Heere heeft een blijmoedige gever lief, en wie weet, het kan voor die of geene nog een middel zijn. Kom lezers en lezeressen, laat Krijgsman met z'n jongens niet in den steek. Ik wacht af!!!'¹³⁵

Ten slotte riep de redactie de lezers op om de hand aan de ploeg te slaan en een les te trekken uit het voorbeeld van de classis Barneveld. In opdracht van die classis was 'de onder ons zoo bekende Ouderling B. Roest te Scherpenzeel' begonnen met het toezenden van goede lectuur aan de hem bekende adressen in Indië.¹³⁶ Ouders en kerkenraden werden door de redactie opnieuw opgewekt om adressen van militairen beschikbaar te stellen. De lezers werden opgeroepen om goede boeken naar Krijgsman te zenden via de eindredacteur. Jongeren werden uitgenodigd om te helpen bij de verzending van de boeken. 'En wie draagt mee in de kosten? Vrijwilligers

131. 'Voor onze militairen. Een vunzig washok', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 23, 22-04-1949. Vergelijk 'Voor onze militairen. De vaccinatie (I)', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 25, 21-05-1948. 'Het regent vragen over de vaccinatie. Schier elke brief die ik ontvang handelt over dit vraagstuk.'

132. *Daniël*, 1e jrg. nr. 14, 20-12-1946, blz. 108.

133. C. H. Diepeveen (1919-2000) was later van 1956-2000 ouderling te Deventer.

134. 'Een noodkreet uit Indië', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 14, 20-12-1946. De volledige tekst van de brief biedt ook L. Vogelelaar, *Gedenk Zijn grote daden*, blz. 135-136.

135. 'Een noodkreet uit Indië', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 14, 20-12-1946, blz. 107.

136. Zie ook het artikel van B. Roest, 'Voor onze militairen in Indië', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 13, 06-12-1946.

meldt U aan bij ds. A. Verhagen, Heereweg 294, Lisse. Dit is tevens het adres voor postwissels.¹³⁷ Op de classis Amsterdam vroeg de gemeente van Lisse op 8 oktober 1946 de kerkenraden om een opgave van adressen van militairen, die reeds in dienst waren of nog zouden worden opgeroepen. De afgevaardigden beklemtoonden dat er dringend iets gedaan moest worden voor de militairen in Indië. Tijdens een brede bespreking werd door de afgevaardigden met veel waardering over het werk van *Daniël* gesproken. Wel werd het gevaar gesignaleerd dat het blad daardoor te veel zou kunnen treden in het werk van de kerk. De vergadering was van mening dat het om een dringende kwestie ging, die eigenlijk zou moeten worden voorgelegd aan een vervroegde Particuliere en Generale Synode. Omdat de uitvoering van dit plan toch nog de nodige tijd zou vragen, zette de vergadering in verband met 'de groote nood van onze militairen' een ongebruikelijke stap. De classis besloot aan alle predikanten medewerking te vragen om in de eerste week van december een bijeenkomst te beleggen met afgevaardigden van alle plaatselijke gemeenten om met elkaar te bespreken hoe de zorg voor de militairen het beste kon worden aangepakt. 'Men acht dat op deze wijze een meer centrale arbeid van heel de kerk kan worden verkregen en versnippering, doordat elke classis op zichzelf werkt, kan worden voorkomen.'¹³⁸

Het roffelen van de trom werd niet overal met instemming begroet. De kerkenraad van Rotterdam-Centrum, de grootste gemeente van het kerkverband, die werd gediend door ds. G. H. Kersten, plaatste begin 1947 een ingezonden stuk in *De Saambinder* in verband met het gesprek over de militairen in Indië. 'Zelfs is er van bepaalde zijde aandrang om gezamenlijk voor hen te doen, wat den band aan de gemeenten bewaren en sterken kan.' Elke kerkenraad werd opgewekt naar het door Rotterdam gegeven voorbeeld zelf voor de eigen militairen zorg te dragen. Elke gemeente diende met de eigen leden te corresponderen. Elk lid moest plaatselijk zijn offers brengen. 'Niet gaarne zagen wij dat een algemeene classicale of synodale commissie in het leven geroepen werd.'¹³⁹ Enkele maanden later herinnerde dr. Steenblok als hoofdredacteur nog eens aan een recent besluit van de classis Rotterdam, dat de gemeenten de verzorging der militairen in Indië niet zouden overdragen aan individuele personen of verenigingen. Twee Particuliere Synoden besloten bovendien om de geestelijke verzorging van de militairen aanhangig te maken op de komende Generale Synode in de voorzomer van 1947. Vóór deze Generale Synode moesten de gemeenten geen collecten houden 'voor dit doel als zij door verenigingen worden aangevraagd, opdat men in het kerkelijke spoor blijve',¹⁴⁰ Intussen bleven de resultaten van de oproep van het Landelijk Verband niet uit. In februari 1947 beschikte de administratie al over de adressen van vijfhonderd militairen.¹⁴¹ Een stroom van giften, boeken en brochures begon te vloeien. 'De Pakkettenstroom houdt aan'. Het werk werd nog wat verder uitgebouwd. Al spoedig beschikte men in Indië over vijf militaire contactadressen: in Soerabaja, Batavia, Semarang, Medan en Buitenzorg.¹⁴² Op verschillende plaatsen namen militairen het initiatief om op zondag zelf godsdienstoefeningen te houden. Ze konden geen genoeg nemen 'met een moderne, in ieder geval sterk verwaterde prediking, nog afgedacht van de manier waarop zoveel godsdienstoefeningen

137. 'Een noodkreet uit Indië', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 14, 20-12-1946, blz. 108.

138. *Notulen van de vergadering der classis Amsterdam, gehouden op dinsdag 8 oktober 1946*, artikel 7, blz. 5.

139. 'Ingezonden', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 7, 09-01-1947.

140. 'Verzorging militairen', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 12, 27-03-1947. Vergelijk 'Kort verslag van de vergadering van de Classis Rotterdam gehouden op 2 December 1946 te Rotterdam', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 5, 12-12-1946.

141. *Notulen Jaarvergadering 25 Februari 1947*. (JBGGW)

142. Redactie, 'De pakkettenstroom houdt aan!' in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 17, 31-01-1947, blz. 136 en 137.

worden gehouden en ingedeeld'.¹⁴³ De samenkomsten droegen een interkerkelijk karakter. Daarbij ging het niet om 'een eenheid vormen boven de geloofsverdeeldheid, doch elkaar in ballingschap opzoeken om te luisteren naar het Woord des Heeren'.¹⁴⁴ Het aantal bezoekers varieerde van vijf tot tien en naderde soms de vijftien. Het aantal contactpunten¹⁴⁵ werd geleidelijk uitgebreid tot zestien. Enkele militairen in de Oost namen zelfs het initiatief tot de uitgave van het interkerkelijke, veertiendaagse blad *De Band rondom Schrift en Belijdenis*, dat uitging van de vriendenkring 'Bevindelijk Gereformeerde Prediking', en gedurende enkele jaren verscheen.¹⁴⁶

De aanwijzingen voor de lezers van *Daniël* om de militairen bij te staan, werden ook nog wat gepreciseerd. Men stelde het vooral op prijs om dunne prekenboekjes te ontvangen. Dit met het oog op de portokosten en het gemak van de militairen bij overplaatsing. Elke drie weken ontvingen de soldaten in Indië een pakketje.¹⁴⁷ Daarbij bevond zich steeds een pastorale brief, in gedrukte vorm, van een van de predikanten of een ouderling.¹⁴⁸ Tussen het Landelijk Verband en 'den zoo geachte heer B. Roest'¹⁴⁹ ontstond 'een allerhartelijkste samenwerking'.¹⁵⁰ Krijgsman en ouderling Roest bleven beiden als adres voor toezending van boeken en giften functioneren, maar men kwam tot overeenstemming om de verzending van de pakjes voor de militairen in Indië vanuit een centraal punt te regelen.¹⁵¹ Dat punt was het Magazijn 'De Vlijt', Kanaalstraat 41-43 te Lisse, het bedrijf van de gebroeders G. G. C. en G. H. Mijnders Hzn, de laatstgenoemde was bestuurslid van het Landelijk Verband.¹⁵²

Op 21 maart 1947 werd het totale programma dat het Landelijk Verband te bieden had, nog eens door het voltallige bestuur in een uitvoerig schrijven aan de kerkenraden gepresenteerd. Dit schrijven werd vervolgens in extenso in *Daniël* afgedrukt. Daarin werd beklemtoond dat men op geen enkele wijze het werk van de classis Barneveld en van sommige gemeenten daarbuiten voor de geestelijke verzorging van de militairen in Indië wilde doorkruisen, 'daar het in de eerste plaats *ambtelijk werk is en moet blijven*'.¹⁵³ Het kon echter ook iedereen

143. 'Godsdienstoefeningen in Indië', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 1, 20-06-1947.

144. 'Groep bevindelijke gereformeerde prediking te Soerabaja', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 3, 16-07-1948.

145. 'Bevindelijk Gereformeerde prediking in de Oost', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 10, 21-10-1949. In dit artikel worden 15 adressen genoemd voor leesdiensten, het bezoeken van een jongelingsvereniging en het bezoeken van contactpersonen.

146. Krijgsman, 'Voor onze militairen. De Facteur', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 18, 10-02-1950. Zie ook het slot van deze rubriek in het nummer van 27-01-1950. Krijgsman kreeg nr. 23 van de 1e jaargang ter inzage, gedaateerd zaterdag 17 september 1949. Hij stelde vast dat het blad voor het eerst verscheen in 1948. Zie in het bijzonder: J. C. Uithol, 'Bevindelijke Gereformeerde prediking in de Oost', in: J. C. Uithol/J. M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 273-279.

147. 'Ons werk voor de Militairen (5)', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 3, 18-07-1947.

148. Redactie/H. Hoogendoorn, 'De pakkettenstroom houdt aan!' in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 17, 31-01-1947. Vergelijk 'Ons werk voor de Militairen (5)', 2e jrg. nr. 3, 18-07-1947. Als briefschrijvers worden genoemd: ds. J. van den Berg, ds. A. de Blois, ds. J. Fraanje, ds. A. Verhagen en ouderling B. Roest.

149. *Notulen Jaarvergadering 25 Februari 1947*.

150. 'Wat het Landelijk Verband doet voor de Militairen I', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 24, 09-05-1947.

151. *Notulen Jaarvergadering 25 Februari 1947*.

152. 'Vriendelijk verzoek', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 8, 26-09-1947. C. G. C. Mijnders behartigde een in Lisse zeer bekende manufacturenzaak en G. H. Mijnders droeg zorg voor de meubelafdeling. Schriftelijke mededeling van P. Schalk d.d. 03-03-2010.

153. 'Ter kennisname van alle lezers en lezeressen van 'Daniël'', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 22, 11-04-1947. Het stuk was ondertekend door het voltallige bestuur van het Landelijk Verband. Daarvan maakten de predikanten A. Verhagen te Lisse, A. de Blois te Rotterdam-Zuid, R. Kok te Veenendaal en H. Ligtenberg te Vlaardingen deel uit. De gecursiveerde woorden zijn in de oorspronkelijke tekst in hoofdletters weergegeven.

duidelijk zijn dat het Landelijk Verband in Indië een aantal zaken behartigde, die buiten de mogelijkheden van de plaatselijke kerkenraad vielen. Ten slotte werd de bereidheid onderstreept om zich aan te sluiten bij plaatselijke initiatieven en alles in goed overleg te behartigen. Daarmee werd de kritiek tot zwijgen gebracht.

Op 6 juni 1947 publiceerde de redactie op de voorpagina van *Daniël* het bericht dat de Generale Synode op 29 mei te Utrecht het besluit genomen had tot instelling van een Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen.¹⁵⁴ Uit het feit dat ds. A. Verhagen, ds. H. Ligtenberg en ouderling B. Roest gedrieën de commissie vormden, bleek de landelijke waardering voor het reeds door de classis Barneveld en het Landelijk Verband verrichte werk. De commissie nam het besluit zich in haar werkzaamheden geheel aan te sluiten bij het werk dat door het Landelijk Verband was gedaan. 'Het verheugt ons zeer dat dit werk thans kerkelijk werk geworden is, terwijl toch de door ons met zoveel moeite opgebouwde organisatie in stand kan blijven.'¹⁵⁵

2.4.5 Spanningen en wrijfvlakken in de jaren 1946-1948

Te midden van de bruisende activiteit die het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen in de jaren direct na de oorlog ontplooidde, werden ook spanningen en wrijfvlakken zichtbaar.

2.4.5.1 De kritiek van *De Saambinder* op een meditatie van B. Roest

Op 6 december 1946 publiceerde ouderling-voorganger B. Roest in *Daniël* een korte, eenvoudige Bijbelse overdenking over Mattheüs 6:33: 'Maar zoekt eerst het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid en al deze dingen zullen u toegeworpen worden'.¹⁵⁶ Steenblok ging begin januari 1947 in de rubriek Vragenbus in *De Saambinder* op de inhoud van de overdenking in. Zijn bijdrage was zeker tweemaal zo lang als de meditatie in kwestie. Hij noemde de inhoud in een analytisch betoog onjuist, verward, bedenkelijk, en gekenmerkt door misslagen. Het zou bij 'al deze dingen' gelet op het directe verband van de tekst uitsluitend gaan om aardstijdelijke dingen. De meditatieschrijver ging echter zo ver, dat hij daaronder de belofte van het genadeverbond verstond. Dan ligt de conclusie voor de hand, aldus Steenblok, dat de belofte als gevolg, als vrucht van de eis om het Koninkrijk te zoeken toegeworpen wordt. De schrijver van de overdenking zegt immers dat van het al of niet zoeken van Gods Koninkrijk een eeuwig wel of wee afhangt. Het is precies omgekeerd. Het ware zoeken vloeit voort uit de belofte van het genadeverbond. Die steunt op de middelaarverdiensten van Jezus en op Gods eeuwige raad en welbehagen. Aan het slot van zijn artikel herhaalde Steenblok zijn exegetisch bezwaar, dat hij liet volgen door een scherpe veroordeling van de inhoud van de meditatie. 'Ook is het zeer bedenkelijk, dat hij de belofte des verbonds met haar vervulling door God afhankelijk gaat stellen van den eisch tot en de betrachting er van door den mensch, terwijl het geestelijk aan eigen onmacht van nature ontdekkend en naar Christus uitdrijvend werk des Geestes bij het zoeken van het Koninkrijk Gods en zijn gerechtigheid in de voorstelling van den schrijver geheel verwaarloosd wordt. (...) Onze conclusie is tenslotte, dat ons volk met dergelijke onjuiste, scheeve en onbelijnde voorstellingen als hier even gesignaleerd zijn, niet gediend is.'¹⁵⁷

154. Zie paragraaf 1.9.1. van dit boek.

155. 'Mededeeling betreffende ons werk onder de militairen', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 26, 06-06-1947.

156. B. Roest, 'Eerst Gods Koninkrijk', in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 13, 06-12-1946.

157. C. Steenblok, 'Vragenbus', in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 7, 09-01-1947.

Het oordeel van de hoofdredacteur van *De Saambinder* moet als een zware steen in de kerkelijke vijver zijn gevallen. Ouderling Roest genoot ook buiten Scherpenzeel brede bekendheid. Hij was sinds de jaren twintig altijd als afgevaardigde aanwezig op de vergaderingen van de classis Barneveld, die hij jaren achtereenvolgens als scriba diende. Ook behoorde hij steeds tot de afgevaardigden naar de Particuliere Synode en de Generale Synode. Daarbij kwam dat hij in het winterseizoen op vier of vijf plaatsen de catechisaties verzorgde. Roest stond bekend om zijn gunnende manier van lesgeven, waarbij voortdurend doorklonk hoe goed het was om de Heere te dienen. Hij had een grote aantrekkingskracht op jongeren, die ook samenhang met zijn innemende manier van omgang met jongeren en ouderen. Hij kreeg ook bekendheid als voorganger door het leiden van begrafenissen in en buiten het eigen kerkverband.¹⁵⁸ Het artikel in *De Saambinder* moet hem veel pijn hebben gedaan omdat Steenblok daarmee aangaf de intentie van zijn schrijven niet te hebben verstaan. Roest had in zijn meditatie, die vanuit dogmatisch oogpunt niet altijd even sterk geformuleerd was,¹⁵⁹ de nadruk laten vallen op de verantwoordelijkheid van de – jonge – mens, maar dat impliceerde niet dat hij het ontdekkende werk van de Heilige Geest in het werk van de bekering verwaarloosde. Het zoeken van het Koninkrijk veronderstelt immers het missen-zoeken-vinden. De eis om te zoeken is volgens Roest een genadegave. ‘Het gaat met een kracht des Geestes gepaard, onwederstandelijk.’¹⁶⁰

Ds. H. Ligtenberg maakte op 6 januari 1947 de meditatie van Roest tot punt van bespreking op de bestuursvergadering van het Landelijk Verband, enkele dagen voor de verschijning van de bespreking daarvan in *De Saambinder*. Het bestuur kwam tot de volgende, genuanceerde benadering: ‘Het blijkt dat er wel iets in staat dat niet geheel juist is gezegd, maar het gaat niet direct over een dwaling in de leer en critiek is nooit te ontlopen. Evenwel is het een aanleiding om nauw toe te zien.’¹⁶¹ Deze benadering zou het verdere beleid bepalen. De vereniging te Ridderkerk verzocht het hoofdbestuur om het punt op de jaarvergadering van 26 februari aan de orde te stellen. Het bestuur diende in de visie van deze verenigingen pogingen te ondernemen te ondernemen om *De Saambinder* te overtuigen, dat de wijze van handelen niet alleen de belangen van de Jeugdbond, maar ook de belangen van het kerkelijk leven in het algemeen schaadt. In een kort beraad vooraf werd de lijn uitgezet: ‘Op eenvoudige wijze zal het Hoofdbestuur deze zaak trachten op te lossen. Zo mogelijk zal deze zaak reeds op de komende vergadering van tien uur worden te sprake gebracht.’¹⁶²

158. B. Roest (1886-1974) werd in 1930 toegelaten tot de studie aan de Theologische School te Rotterdam, maar kon in zijn geweten niet voldoen aan de eis om met zijn gezin naar Rotterdam te verhuizen, daar hij het als zijn opdracht zag als ouderling de gemeente van Scherpenzeel te dienen. Zie voor Roest: W.B. Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, blz. 11, 68-69, 75-76, 86-91, 97-101.

159. Zo wees Steenblok niet geheel ten onrechte op de zinsnede in de meditatie: ‘Dit Koninkrijk moet gezocht worden en dit veronderstelt missen-zoeken-vinden. Wij zijn dit verloren in het Paradijs. Zie Gen. 3 en Zondag 3 en 4’. Het commentaar van *De Saambinder* luidde: ‘Maar hoe is het nu toch mogelijk, dat wij het Koninkrijk van Gods genade in Christus, waar Christus als Middelaar Koning over is, door den val in het Paradijs verloren zijn, waar het eerst ná den val, zij het dan ook al dadelijk daarop met de moederbelofte, gekomen is. Voor den val was er nog geen Middelaar noodig en vanzelfsprekend ook geen missen-zoeken-vinden.’ C. Steenblok, ‘Vragenbus’, in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 7, 09-01-1947.

160. B. Roest, ‘Eerst Gods Koninkrijk’, in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 13, 06-12-1946.

161. *Bestuursvergadering van het L.V. van Jongel. Ver. Der Geref. Gem. in Nederland, gehouden op 6 Jan 1947 in het consistoriegebouw van de Geref. Gem te Rotterdam-Zuid.* (JBGW)

162. *Korte Notulen van de Bestuursvergadering van het Landelijk Verb. van J.V. der Geref. Gem. in Nederland, gehouden 25-2-47 v.m. 9 uur te Gouda, waarna om 10 uur de Jaarvergadering zal gehouden worden.* (JBGW)

Het zal echter wel twaalf uur zijn geweest voordat de kwestie aan de orde kwam.¹⁶³ In de morgenvergadering werden na het openingswoord en de bespreking van de jaarverslagen de voorstellen en vragen van de verenigingen behandeld. Daarbij was ook een vraag 'over het schrijven in een onzer bladen naar aanleiding van een artikel in *Daniël*, waardoor de belangen van onze jeugd niet worden gediend, maar wel geschaad, enz. Welke vragen en zaken tot volle tevredenheid werden beantwoord en opgelost.'¹⁶⁴

De bespreking gebeurde in aanwezigheid van Steenblok, die op de vooravond van de jaarvergadering onder veel belangstelling een referaat had gehouden over 'Der Jongelingen Sieraad' naar aanleiding van Spreuken 20:29.¹⁶⁵ Hij verklaarde zich tijdens de morgenvergadering op verzoek van Verhagen in principe bereid om de helpende hand te bieden bij het schrijven van schetsen voor de behandeling van de geloofsleer met de Nederlandse Geloofsbelijdenis als uitgangspunt.¹⁶⁶ Steenblok zal ook aanwezig zijn geweest, omdat het onderwerp van C. den Hertog te Mijdrecht over Karl Barth, uitgesproken in de middagvergadering,¹⁶⁷ zijn belangstelling had.¹⁶⁸

2.4.5.2 De weigering van de kerkenraad van Gouda

De vraag rijst of op de Jaarvergadering van het Landelijk Verband van 1947 werkelijk alle vragen en zaken tot ieders tevredenheid waren opgelost. Een verzoek in de loop van dat jaar om begin 1948 opnieuw de jaarvergadering te mogen houden in het kerkgebouw aan het Stationsplein te Gouda, werd door de kerkenraad aldaar geweigerd.¹⁶⁹ Het feit dat het bestuur in de kwestie van de meditatie van B. Roest zich niet volledig achter het oordeel van Steenblok had gesteld, kan een verklarende factor zijn.

De klap kwam hard aan. Gouda was als vergaderplaats centraal gelegen. Het kerkgebouw bevond zich in de directe omgeving van het station. Tachtig gezinnen verleenden in 1947 hun medewerking om ongeveer honderdvijftig afgevaardigden uit alle oorden van het land logiesgelegenheid te bieden.¹⁷⁰ De ontstemming van het hoofdbestuur is nog tastbaar in de tekst van de notulen. Secretaris Hoogendoorn, lid van de gemeente Gouda, kreeg opdracht om nog eens te vragen om het gebruik van het kerkgebouw. 'Indien opnieuw wordt geweigerd, zal dit door ons Bestuur worden beschouwd als een totale miskenning van ons werk. In dat geval staan echter de deuren van het kerkgebouw der Geref. Gem. te Utrecht voor ons werk open.'¹⁷¹ De toon van de uiteindelijke brief moet vriendelijker zijn geweest. Bij de

163. 'Het Landelijk Verband (...) heeft op Dinsdag 25 en Woensdag 26 Febr zijn groote Jaarvergadering gehouden in het kerkgebouw der Geref. Gemeente te Gouda.' Verslag in *Daniël*, 1e jrg. nr. 20, 14-03-1947, blz. 157.

164. Idem, blz. 157.

165. Idem., blz. 155 en 157.

166. De vereniging te Leiden had voorgesteld om een eenvoudig uittreksel beschikbaar te stellen van het bekende boek van Arnoldus Rotterdam, *Sions roem en sterkte*, dat de NGB behandelt. Idem, blz. 157.

167. Aankondiging van de Jaarvergadering in *Daniël*, 1e jrg. nr. 18, 14-02-1947.

168. Steenblok publiceerde in de jaren na de oorlog tweemaal een serie artikelen over Barth in *De Saambinder*. Zie paragraaf 1.3.1.

169. *Bestuursvergadering van het landel. Verb. Van J.V. der Geref. Gemeenten gehouden 5 Jan. 1948 te Utrecht in de consistorie van het kerkgeb. der Geref. Gem. (JBGGW))*

170. 'Het Landelijk Verband (...) heeft op Dinsdag 25 en Woensdag 26 Febr zijn groote Jaarvergadering gehouden in het kerkgebouw der Geref. Gemeente te Gouda.' Verslag in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 20, 14-03-1947.

171. *Bestuursvergadering van het landel. Verb. Van J.V. der Geref. Gemeenten gehouden 5 Jan. 1948 te Utrecht in de consistorie van het kerkgeb. der Geref. Gem.*

tweede aanvraag werd erop gewezen, 'dat die weigering toch zeker een misverstand moest zijn, daar ons L.V. al zijn 14 jaarvergaderingen daar had gehouden. Echter werd ook toen het kerkgebouw zondermeer geweigerd'.¹⁷² Uiteraard kwam de kwestie aan de orde bij de vragen op de Huishoudelijke Vergadering van 17 februari 1948 te Utrecht. De voorzitter volstond met 'een zeer bescheiden antwoord'.¹⁷³

2.4.5.3 Het ingezonden stuk van A. Jansen te Haarlem

Op 13 mei 1948 bleek opnieuw dat *De Saambinder* ernstig verontrust was over de koers van het blad *Daniël*, uitgegeven door het Landelijk Verband. Steenblok, de hoofdredacteur plaatste een uitvoerige ingezonden stuk van A. Jansen, ouderling te Haarlem.¹⁷⁴ Hij ontwikkelde daarin ernstige bezwaren met name tegen de artikelen van R. Kok in de serie 'Onze Catechismus' en in mindere mate tegen die van Baruch in de rubriek 'Briefwisseling met mijn jonge vrienden'. Volgens Jansen bevatten de bijdragen van deze schrijvers telkens weer dingen 'die doortrokken zijn van een Remonstrantse geest, die niet de leer naar Gods Woord, onze Oud-Vaders en onze eigen Kerkelijke belijdenis (Gen. Synode Rotterdam 1931), weergeeft. Er is sprake van 'hopeloos verwarring stichtende stellingen' en het voorhouden van nonsens, die de goede voorlichting 'onzer jongelingschap en van zovele ouderen' in gevaar brengen. De ogen van onze mensen moeten worden geopend voor het grote gevaar, dat dergelijke lectuur oplevert voor hun geestelijk leven en voor het eigen kerkverband, aldus de schrijver. Hij achtte zich dan ook geroepen om in *De Saambinder* openlijk te weerleggen, wat in *Daniël* openlijk werd geschreven. Aan de objectieve beoordelaar bood hij in het artikel een viertal door hem gewraakte citaten aan.

Zo had Kok in een artikel over het verbond gesteld, dat het verbond van de verlossing van eeuwigheid en het verbond der genade één geheel zijn, 'Gelijk het fundament van het huis ligt in de grond, ligt het Verbond der Verlossing in de eeuwigheid, en gelijk het huis gebouwd wordt boven de grond, bouwt God het huis des Verbonds op het fundament des Verbonds in de tijd, en van dat huis worden al de uitverkorenen levende stenen. En deze heerlijke verbondsbediening is wederom tot verheerlijking van het Verbond der werken.' Het commentaar van Jansen luidde: 'Nogmaals vraag ik: Wat moet toch die laatste zin betekenen? Wie heeft ooit zulke onzin gelezen bij al onze Geref. Theologen? Nee, die is *niet* tot verheerlijking van het Verbond der Werken, noch tot verheerlijking van het Verbond der Verlossing, maar tot verheerlijking van den Drieënigen Verbondsgod Zelf'.¹⁷⁵

Op 2 juni 1948, drie weken na het verschijnen van het betreffende nummer van *De Saambinder*, kwam het bestuur in vergadering bijeen om de situatie te bespreken. Allereerst kwam de inbreng van Baruch – pseudoniem voor E. Kuyk¹⁷⁶ ter sprake. Van 'zekere zijde' werd al eerder aanmerking gemaakt op de inhoud van zijn stukken. Dat was echter noch voor de

172. Notulen van de huishoudelijke vergadering, gehouden 15 Februari 1949, voorafgaande aan de Jaarvergadering van het L.V. op 16 Februari 1949 (JBGGW).

173. 'De 13^e Jaarvergadering van het Landelijk Verband', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 19, 27-02-1948.

174. A. Jansen was overgekomen naar de Gereformeerde Gemeenten uit de Christelijke Gereformeerde Kerk, omdat hij bezwaren had tegen de daar door velen voorgestane leer van de drie verbonden. Zie A. Jansen, 'Ingezonden', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 33, 13-05-1948. Hij had het vertrouwen van Kersten en van Steenblok. Zie over hem par. 2.7 en de noten daarbij.

175. A. Jansen, 'Ingezonden', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 33, 13-05-1948.

176. E. Kuyk diende de gemeente te Amsterdam-C van 1922-1933 en van 1935-1947 als ouderling. Zijn laatste bijdrage aan *Daniël* (nr. 41) werd opgenomen in de 2e jrg. nr. 25, vrijdag 21 mei 1948. De rubriek werd onder

redactie van *Daniël* noch voor het bestuur van het Landelijk Verband aanleiding geweest om zijn medewerking te beëindigen. Die aanleiding zou er ook nu niet zijn, ware het niet dat de Particuliere Synode West op 20 mei 1948 in een beroepszaak had uitgesproken, dat Kuyk censurabel moest worden geacht.¹⁷⁷ Het bestuur van het Landelijk Verband besloot unaniem zich zondermeer aan dit besluit te onderwerpen¹⁷⁸ en Kuyk mee te delen dat men hem niet als medewerker van *Daniël* kon handhaven.¹⁷⁹

Veel tijd gaf het bestuur aan de klachten van Jansen over de artikelen van Kok. Verhagen deelde mee dat hij Jansen een brief had geschreven over de onwettige weg die hij had bewandeld door het schrijven van het stuk over en tegen *Daniël*. Hij zal daarmee gedoeld hebben op het feit dat Jansen zich niet eerst tot de redactie en het bestuur had gewend. Ook de hoofdredacteur van *De Saambinder* ontving een brief, waarin wel bezwaar zal zijn gemaakt tegen 'de gretige wijze', waarop hij het stuk van Jansen voor publicatie had aanvaard.¹⁸⁰

Bij de bespreking bleek dat bijdragen van Kok ook intern bezwaren hadden opgeroepen. 'Ds. De Blois toont aan de hand van de inhoud van artikelen Catechismus in Daniël aan, dat er op dit schrijven van ds. Kok veel is aan te merken, dat daarin uitdrukkingen voorkomen die niet overeenkomen met de onder ons geldende opvattingen. Deze bezwaren worden aanvaard, ook door Ds. Kok.'¹⁸¹ Bij de vaststelling van het beleid stemde de Veenendaalse predikant in met het voorstel om voortaan veel korter en bondiger over de Catechismus te schrijven, omdat er voorheen door de uitvoerige behandeling slechts twee à drie zondagen per jaar aan de orde konden komen. Hij beloofde ook om zich aan correctie van die artikelen te zullen onderwerpen.¹⁸²

De vergadering was kennelijk van gevoelen dat Verhagen als eindredacteur beter toezicht had moeten oefenen op de inhoud van de kopij. Twee heren uit Kampen,¹⁸³ J. van Putten en J.A. van Dijk, werden aan de redactie toegevoegd, 'teneinde hem terzijde te staan bij het nazien en beoordelen van artikelen, waarover twijfel zou kunnen bestaan, en daardoor herhaling van onaangename dingen te voorkomen'.¹⁸⁴ Wel werd beklemtoond dat de eindbeslissing

een iets andere titel, 'Correspondentie met mijn jonge vrienden', voortgezet door ouderling J.L. Geluk te Tholen. Door het gebruik van bijna dezelfde naam zal de wisseling van auteur aan het overgrote deel van de lezers van het blad zijn ontgaan. Zie over de kwestie E. Kuyk: C. J. van der Beek, *75 jaar Gereformeerde Gemeente Amsterdam-C. 14 juni 1906-14 juni, 1981*, blz. 67-76.

177. *Notulen van de Particuliere Synode-West der Gereformeerde Gemeenten gehouden te Rotterdam, Boezemsingel, 20 Mei 1948*. Artikel 5, Ingekomen stukken, en artikel 8, Beroep op de Synode.

178. In de eerste versie van de notulen werd gesproken van een respecteren van de besluiten van de Synode. Bij de bespreking van de notulen werd voorstel van Tj. Molenaar gekozen voor een zich onderwerpen aan de besluiten. *Bestuursvergadering van het L.V. (...) gehouden 6 Dec. 1948 te Utrecht*.

179. *Bestuursvergadering van het Landelijk Verband (...) op 2 juni 1948 te Rotterdam-Zuid*.

180. *Bestuursvergadering van het Landelijk Verband (...) op 2 juni 1948 te Rotterdam-Zuid*.

181. *Bestuursvergadering van het L.V. (...) gehouden 6 Dec. 1948 te Utrecht*. Deze notulen bevatten een vrij uitvoerige aanvulling op die van 2 juni 1948.

182. *Bestuursvergadering van het Landelijk Verband (...) op 2 juni 1948 te Rotterdam-Zuid; Bestuursvergadering van het L.V. (...) gehouden 6 Dec. 1948 te Utrecht*.

183. De twee heren zullen ongetwijfeld door Verhagen zelf zijn voorgedragen. Beiden namen als ouderling een vooraanstaande plaats in zijn gemeente te Kampen in. J.A. van Dijk (1874-1953) was afdelingschef van een sigarenfabriek. Hij maakte deel uit van de kerkenraad als diaken sinds 1922 en als ouderling van 1923-1953. Hij was ruim dertig jaar scriba. J. (Jacob) van Putten (1891-1967) was handelsreiziger. Hij diende de Kamper gemeente als ouderling van 1944-1964. Zie over beiden: W.B. Kranendonk, *Wakend aan Zijn poorten*, register blz. 721, 729. Met dank aan T.A. van der Horst.

184. *Bestuursvergadering van het Landelijk Verband (...) op 2 juni 1948 te Rotterdam-Zuid*.

altijd bij de eigenlijke redactie – lees Verhagen – bleef.¹⁸⁵ De breedvoerige bespreking naar aanleiding van het artikel van Jansen mondde uit in het besluit ‘dat we ons houden aan een reeds eerder genomen standpunt om niets, maar dan ook niets meer te doen dan deze zaak doodzwijgen’.¹⁸⁶

2.4.5.4 Het vertrek van R. Kok als medewerker van *Daniël*

Toen het bestuur van het Landelijk Verband zes maanden later, in december 1948, weer bijeenkwam, bleek dat zich problemen hadden voorgedaan rond de persoon van Kok. De Veenendaalse predikant had wel toegezegd zich aan correctie van zijn artikelen te zullen onderwerpen, maar bleek in de praktijk zich niet te kunnen verenigen met het gecorrigeerde werk. Verhagen moest meedelen dat Kok daarom besloten had om zich van verdere medewerking te onthouden. Secretaris Hoogendoorn had Kok persoonlijk bezocht, maar dat had niets veranderd aan zijn besluit. Hij had het bestuur gemachtigd om mee te delen dat hij zichzelf als medewerker aan het blad had onttrokken. Daarbij had hij verklaard dat dit alles een verdere goede samenwerking absoluut niet in de weg behoefde te staan. Gelet op deze ontwikkeling besloot het bestuur student A. Vergunst¹⁸⁷ te vragen om als medewerker de geloofsleer in *Daniël* te behandelen, met name aan de hand van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.¹⁸⁸

2.5 De Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen

De Generale Synode had op 29 mei 1947 besloten dat de plaatselijke gemeente de verplichting had om gestalte te geven aan de geestelijke verzorging van haar leden, inzonderheid van hen, die in Indië waren. De Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen in Nederland en Indië kreeg als opdracht om deze aangelegenheid in het algemeen te behartigen.¹⁸⁹ Het Landelijk Verband droeg daarop alle aanwezige financiële middelen en de voorraad boeken over aan de nieuwe Synodale Commissie. Ds. Ligtenberg was voorzitter, ds. Verhagen penningmeester en ouderling Roest secretaris.¹⁹⁰ ‘Krijgsman en zijn jongens’ assisteerden voortaan de Commissie bij de bijzonder omvangrijke administratie en het regelmatig verpakken en verzenden van 500 pakjes naar Indië. Krijgsman hield zijn lezers voor dat de pakjes van één zending samen een stapel met een hoogte van negentien meter zouden kunnen vormen.¹⁹¹ Het blad *Daniël* bleef het voornaamste kanaal voor het contact met de militairen. De Commissie vergaderde in twee jaar tijd 23 maal ‘in grote eensgezindheid’.¹⁹²

185. Bestuursvergadering van het L.V. (...) gehouden 6 Dec. 1948 te Utrecht.

186. Bestuursvergadering van het Landelijk Verband (...) op 2 juni 1948 te Rotterdam-Zuid. De notulen vermelden niets van een eerder besluit om de kritiek dood te zwijgen. Gedacht kan worden aan een beslissing in verband met de kritiek op de meditatie van ouderling Roest. Zie par. 2.4.5.1.

187. A. Vergunst (1926-1981) werd in 1946 toegelaten tot de studie aan de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. Hij ging reeds een jaar later propuneren en werd in 1949 beroepbaar gesteld. Zie over hem E.F. Vergunst, ‘Arie Vergunst 22 januari 1926-21 november 1981’, in: A. Vergunst, *Neem de wacht des Heeren waar*, blz. 11-22.

188. Bestuursvergadering van het L.V. (...) gehouden 6 Dec. 1948 te Utrecht.

189. *Acta 1907-1959*, blz. 512-513.

190. Redactie, ‘Ons werk voor de Militairen (4)’, in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 2, 04-07-1947.

191. ‘Nogmaals ‘Reizen op Zondag’, gevolgd door een ‘Verantwoording’, in: *Daniël*, 2e jrg nr. 6, 12-09-1947.

192. *Acta 1907-1959*, blz. 565.

2.5.1 Een veldprediker voor Indië

Het militaire optreden van Nederland in Indië was ook in de Gereformeerde Gemeenten steeds onderwerp van gesprek. Er waren immers voortdurend 700 tot 800 jongens betrokken bij de vestiging en handhaving van het Nederlandse gezag. In brede kring ontstond het verlangen een legerpredikant naar Indië uit te zenden om de militairen daar bij te staan. De Synodale Commissie gaf aan dit verlangen mond en stem door zich in een schrijven te richten tot de Particuliere Synode Oost van 27 mei 1948 met het verzoek 'te willen bevorderen, dat een veldprediker voor onze militairen wordt benoemd'. Bij de brede bespreking werd beklemtoond dat men de praktische bezwaren niet moest onderschatten, maar de noodzaak werd algemeen onderkend. 'De Particuliere Synode Oost der Gereformeerde Gemeenten, de noodzakelijkheid erkennend, dat een veldprediker onzer Gemeenten naar Indië wordt uitgezonden, besluit, die stappen te nemen, welke tot verwezenlijking daarvan kunnen leiden en besluit mede, deze zaak door te zenden naar de Generale Synode en zo nodig een buitengewone Generale Synode bijeen te roepen'.¹⁹³

Tijdens de Generale Synode van 28 en 29 juni 1949 te Utrecht verwoordde de secretaris van de Deputaten bij de Hoge Overheid, ds. R. Kok, een en ander in zijn rapport op indringende wijze: 'Het bedroeft onze jongens, dat de Synode nog geen veldprediker heeft benoemd, daar zij snakken naar meer geestelijke verzorging. Al is het niet mogelijk, dat een veldprediker alle jongens kan bereiken, zo zou het toch allen weldadig aandoen zo er een werd aangewezen, want zij gunnen het elkander. Dat de grote verantwoordelijkheid tegenover onze jonge mensen dermate mocht drukken, zodat nog dit jaar een veldprediker door u werd uitgezonden naar het verre Oosten, tot hun bemoediging is de wens van uw deputaten'.¹⁹⁴ Deze wens liep parallel met die van de Particuliere Synode Oost, die bij de punten van behandeling hetzelfde verzoek aan de Generale Synode voorlegde. Na een brede bespreking besloot de Synode om deze zaak in handen te stellen 'van de deputaten voor de verzorging der militairen'.¹⁹⁵

De aandrang om een legerpredikant uit te zenden laat zich mede verklaren uit de wetenschap dat zeer binnenkort een kandidaat beschikbaar zou komen, die qua opleiding voor deze taak in aanmerking kwam. Op 8 juli 1949 stelde het Curatorium van de Theologische School kandidaat A. Vergunst¹⁹⁶ beroepbaar 'met bestemming als Veldprediker in Indië. De gemeenten in Nederland kunnen dus geen beroep op hem uitbrengen. Naar wij vernemen wordt hij uitgezonden door de gemeente Leiden'.¹⁹⁷ Al in een eerder stadium had de Synodale Commissie zich georiënteerd over het werkveld van een legerpredikant in Indië. Hij kreeg een bepaald rayon toegewezen waaraan hij gebonden was. Het was heel goed mogelijk dat in die regio zich geen enkele militair van de Gereformeerde Gemeenten bevond. Het ideaal dat men voor ogen had – een eigen dominee voor eigen jongens – werd daarmee niet bereikt.

193. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op Donderdag 27 Mei '48 te Barneveld*, Artikel 5, Ingekomen stukken.

194. 'Rapport Deputaten bij de Hoge Overheid, Generale Synode 1949', in: *Acta 1907-1959*, blz. 555.

195. *Acta 1907-1959*, blz. 546, vergelijk blz. 565. De begrippen commissie en deputaatschap werden in deze tijd niet scherp onderscheiden. Bedoeld werd uiteraard de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen in Nederland en Indië. De Commissie had reeds eerder ds. J. van den Berg te Utrecht benoemd tot legerpredikant in Nederland, maar hij had voor deze benoeming bedankt.

196. A. Vergunst werd geboren op 22-01-1926 te Leiden. Hij was op het moment van zijn kandidaatstelling nog slechts 23 jaar oud en ongehuwd. Hij doorliep de H. B. S. en deed daarna staatsexamen Grieks en Latijn. Rondkijker, 'Rondkijk', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 18, 10-02-1950.

197. 'Kerknieuws', in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 41, 14-07-1949.

Bovendien werden werkzaamheden buiten dat rayon niet toegestaan. Daarbij kwamen nog andere bezwaren, zodat de oriëntatie werd afgesloten.¹⁹⁸

De beroepbaarstelling van kandidaat Vergunst als veldprediker riep veel verwachtingen op. De medewerkers van het blad *Daniël* hielden hun jonge lezers in Nederland en Indië nauwgezet op de hoogte van de vorderingen. Men hoopte erop dat de legerleiding Batavia als rayon zou toewijzen, omdat daar 'de meeste jongens van ons' waren gelegd. De datum van de militaire keuring – maandag 15 augustus – en de positieve uitslag daarvan, werden direct gepubliceerd.¹⁹⁹ Wel remde Krijgsman het enthousiasme wat af: 'Ik weet uit jullie brieven hoevelen dit – de uitzending van een eigen veldprediker – tot blijdschap is. Maar jongens, zo ver is het echter nog niet. Ook op deze weg voetangels en klemmen. Een van deze voetangels is ook weer de vaccinatie.'²⁰⁰ Hij bleek de situatie juist te hebben beoordeeld.²⁰¹ De afwijzing van de vaccinatie door kandidaat Vergunst maakte uitzending als legerpredikant onmogelijk.²⁰² Begin november bedankte hij dan ook voor het beroep als reserve-legerpredikant, dat Leiden op hem had uitgebracht.²⁰³ Op 21 november deelde hij tijdens een bespreking met het Curatorium van de Theologische School kort en bondig mee: 'Van een uitzending naar Indië als Veldprediker kan niets komen.'²⁰⁴ Vergunst werd diezelfde dag met H. van Gilst en G. Zwerus door het Curatorium met ingang van 1 december beroepbaar gesteld voor de gemeenten in Nederland.²⁰⁵ Uit een dertigtal beroepen nam hij dat van Zeist aan. Daar werd hij op woensdag 1 februari 1950 in een dienst, bijgewoond door circa 1700 aanwezigen, als predikant van die gemeente bevestigd.²⁰⁶

2.5.2 Speciale acties

De bemoeienissen met het uitzenden van een veldprediker maakten maar een klein gedeelte uit van het werk van de Synodale Commissie. De inzet voor de militairen in Indië als zodanig vormde de hoofdtaak. Het draagvlak in de gemeenten voor dit werk bleek bijzonder groot te zijn. Zeer velen wisten zich als gemeentelid of familielid in liefde en soms ook in rouw met de militairen in Indië verbonden. L. Vogelaar publiceerde een lijst van twintig namen van militairen die waren overleden bij militaire acties, door ongelukken of door ziekte.²⁰⁷ Naast de regelmatige boekenzendingen en de periodieke toezending van *De Saambinder* en *Daniël* werden speciale acties gehouden om de militairen in Indië een bijzonder blijk van meeleven te zenden. Daarbij zorgden de verenigingen onder leiding van het Landelijk Verband voor de organisatorische ondersteuning. Eind oktober 1947 begon de 'Algehele Mobilisatie van al onze Jongelingsverenigingen', die erop gericht was om 'onze Nederlandse vrienden, die in het verre Indië verkeren, omstreeks de wisseling des jaars een aangename verrassing te

198. Krijgsman, 'Voor onze Militairen. De factuur', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 2, 012-07-1949.

199. Krijgsman, 'Voor onze Militairen. Niet ingeënt? Dan niet naar huis', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 5, 12-08-1949. Rondkijker, 'Rondkijk', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 6, 26-08-1949.

200. Krijgsman, 'Voor onze Militairen. Niet ingeënt? Dan niet naar huis', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 5, 12-08-1949.

201. Krijgsman, idem.

202. Rondkijker, 'Rondkijk', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 18, 10-02-1950. 'Het is onder ons voldoende bekend hoe hij uit medeleven tot onze militairen in Indië, zich opgaf voor het veldpredikerschap, wat echter wegens de verplichte vaccinatie niet werd toegestaan.'

203. 'Kerknieuws', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 7, 17-11-1949.

204. Notulen Curatorium Theologische School Boek II, d.d. maandag 21-11-1949.

205. 'Kerknieuws', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 8, 24-11-1949.

206. M.K. Treur, *Gebouwd op het Fundament*, blz. 242, 243.

207. L. Vogelaar, *Gedenkt Zijn grote daden*, blz. 157-158.

bieden'.²⁰⁸ Elk verenigingslid werd geacht een klein presentje beschikbaar te stellen. In *Daniël* verscheen een lijst met suggesties, gebaseerd op informatie bij enkele militairen in de tropen. Vooral pepermunt en sigaretten scoorden hoog. Alles moest in een goed verpakte doos in Lisse worden afgeleverd. Tegelijkertijd ging de actie 'Bonnen voor onze jongens' van start. Krijgsman deed dat op zijn eigen wijze: 'Ik moet dus voor iedere jongen pakmiddelen hebben, dus 500 stevige doosjes of kistjes. Nu, die heb ik al, maar wat moet daar nu in? Zo wat alle artikelen zijn op de bon. En toch is dit ook eenvoudig. We hebben duizenden abonné's en dan spreek ik nog maar niet over de meelevenenden, kunnen die met z'n allen geen 500 doosjes vullen? Kom aan, dat wil ik dan toch eens graag proberen en ik houd me overtuigd, dat het heel royaal zal kunnen... De eerste keer heb ik om boeken gevraagd. Resultaat: boven verwachting. Nu vraag ik van u allen, een geldelijk gift of bonnen of beide. Beide zijn hartelijk welkom, want een ieder kan begrijpen dat dit zeer veel geld kost. Dus moeders, stuur me bonnen. Snoepbonnen, suikerbonnen, enz. enz. We kopen er wel wat op. Vaders, tast eens in je zak. De zaak is het dubbel waard. Ieder een klein offertje en we zijn er. Meisjes, kun je niet een snoepbon missen voor je verloofde, broer of kennis?'²⁰⁹ De giftenstroom bleef aanhouden.²¹⁰ De stroom presentjes eveneens.²¹¹ Artikelen die niet geschikt waren om naar Indië te verzenden werden in overleg met de kerkenraden toegezonden aan zieken in ziekenhuizen, sanatoria en aan zieken die thuis langdurig werden verpleegd.²¹² De pastorie van Verhagen veranderde door alle zendingen die daar arriveerden in een pakhuis. Alles werd overgebracht naar een centraal adres: Sigarenfabriek Van Putten & Franssen, Groenestraat 163 te Kampen.²¹³ Hier werden ook de pakketten gereedgemaakt voor de verzending naar Indië. Een groep jongeren uit de Kamper gemeente stond de Synodale Commissie bij deze actie belangeloos ter zijde. Toen de firma die de dozen voor de pakketten zou aanleveren de order annuleerde, omdat de toewijzing van karton door de Overheid tot een derde was gereduceerd, hoorde een pakkistenfabriek te Kampen van de tegenslag. De directie stelde direct machines gratis beschikbaar om kleine kistjes te maken, het personeel werkte over en het hout werd tegen halve prijs geleverd. Elk kistje werd gevuld met 17 verschillende artikelen, zoals een agenda, 9 rollen pepermunt, 4 pakjes sigaretten, 20 scheermesjes, tandpasta, een tandenborstel, een blik jam, schoensmeer en een handdynamo of knijpkat. Voor 1 december konden 560 pakketten, versterkt met een kruis van bandijzer, op het postkantoor ter verzending worden aangeboden.²¹⁴ De actie werd afgesloten met een foto in *Daniël* van de speciale verzendcommissie te Kampen met een deel van de helpers en helpsters.²¹⁵ De kosten van deze actie bedroegen ruim f 15.000,-. Het bedrag werd in korte tijd bijeen-

208. 'Algehele Mobilisatie van al onze Jongelingsverenigingen', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 10, 24-10-1947.

209. 'Bonnen voor onze jongens', idem.

210. A. Verhagen, 'Synodale Commissie', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 8, 20-10-1947.

211. Krijgsman, 'De extra pakketten voor onze jongens in Indië', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 11, 07-11-1946. Idem, 'Zou er nog wat binnenkomen?' 2e jrg. nr. 12, 21-11-1947.

212. Idem, 'Zou er nog wat binnenkomen'.

213. X, 'Het inpakken van de pakketten voor Indië. Verslag van een ooggetuige', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 13, 05-12-1947; 'Pakketverzending Indië', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 5, 13-08-1948.

214. X, 'Het inpakken van de pakketten voor Indië. Verslag van een ooggetuige', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 13, 05-12-1947. X was vermoedelijk H. Hoogendoorn, secretaris van het Landelijk Verband, die altijd met veel zorg de bijzonder uitgebreide militaire adressen gereedmaakte voor de verzending van pakketten naar Indië. Zie de aanhef van het artikel.

215. 'Bij de foto', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 14, 19-12-1947.

gebracht door middel van collecten, giften van particulieren en acties van verenigingen.²¹⁶ In *Daniël* verscheen een gedicht van N.N.: 'Boven verwachting',²¹⁷ waarin de dankbaarheid jegens God werd verwoord.

De oproep van de Synodale Commissie in *De Saambinder* om de actie in de tweede helft van 1948 te herhalen,²¹⁸ werd opnieuw royaal gesteund door het Landelijk Verband. Veel verenigingen gingen van huis tot huis om artikelen bijeen te brengen. Allerlei initiatieven werden ontplooid. Zo verspreidde het ringbestuur van de ring Flakkee een rondschriften, dat veel weg had van een folder, onder de titel *Pakket-verzending aan de jongens der Geref. Gemeenten in Indië*. Daarin werd beklemtoond dat snoep-, tabaks- en suikerbonnen bijzonder welkom waren, evenals giften om de bonnen te kunnen omzetten in goederen.²¹⁹

De Commissie had grote vrijmoedigheid om 'de belangen van onze mannen en zonen in Indië bij de voorduur warm in Uw belangstelling aan te bevelen. Waar we zien welke grote bedragen er in ons land worden uitgegeven voor de uitzending van cabaret- en toneelgezelschappen, zouden we ons dan geen opofferingen getroosten om onze mannen te voorzien van lectuur waarin verklaard wordt datgene dat nodig is gekend te worden op weg en reis naar de eeuwigheid? En zou het ons dan niet stemmen tot grote blijdschap als geconstateerd mag worden, dat er te midden van verleiding en bedreiging nog gevraagd wordt naar die aloude paden?'²²⁰

Opnieuw kon de Synodale Commissie meedelen dat de pakkettenactie boven alle verwachtingen was geslaagd. Op 20 november 1948 werden de laatste van de 725 kistjes met 20 geschenkartikelen, sommige in twee- of drievoud, naar Indië verscheept. Men had ruim f 20.000,- aan giften en collecten ontvangen. Daarvan kon een belangrijk gedeelte worden gereserveerd voor de verzendkosten van boeken.²²¹

In het voorjaar van 1949 voltrok zich de omslag in het officiële Nederlandse standpunt ten aanzien van de Republiek Indonesië. De felle kritiek van de VS en de Veiligheidsraad op de politionele actie eind december 1948 dwong de regering daartoe. Nieuwe onderhandelingen begonnen. De Nederlandse troepen ontruimden Djokjakarta. De republikeinse leiders keerden terug naar Djokja. De Republiek deed de toezegging deel te nemen aan de Ronde-tafelconferentie, die op 23 augustus 1949 in Den Haag werd geopend. Onder forse druk van de commissie van de Verenigde Naties die aan de besprekingen deelnam, kwam op 2 november een akkoord tot stand. Daarmee was de voorbereiding van de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 een feit.²²²

De demobilisatie van verschillende onderdelen van de Nederlandse troepen begon in zicht te komen en zou nog maanden in beslag nemen. De Synodale Commissie besloot dan ook

216. A. Verhagen, 'Pakketverzending Indië', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 4, 30-07-1948. Zie de financiële verantwoordingen die regelmatig werden gepubliceerd, bv. in *Daniël*, 3e jrg. nr. 10, 22-10-1948 en in: *De Saambinder*, 27e jrg. nr. 6, 11-11-1948.

217. In: *Daniël*, 2e jrg. nr. 13, 05-12-1947.

218. B. Roest, 'Synodale Commissie der Geref. Gem. ter behartiging van de belangen der militairen', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 44, 29-07-1948.

219. H. Hoogendoorn, 'De pakketzending', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 7, 10-09-1948.

220. Idem, in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 13, 03-12-1948.

221. De Synodale Commissie, 'Nu de pakketten verzonden zijn', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 13, 03-12-1948. De Commissie maakt melding van een totaal bedrag aan giften van f 19.000,-. In het volgende nummer wordt nog een bedrag van f 1303,87 aan nagekomen giften verantwoord.

222. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 280-282; E.H. Kossmann, *De Lage Landen II*, blz. 253-255.

voor de derde en laatste keer tot het houden van een speciale actie 'om onze mannen, zonen, broeders en verloofden in Oost en West-Indië een extra pakket te zenden, een zgn. Kerst-Nieuwjaarspakket'. Maar ook de militairen die in Nederland verpleegd werden in hospitalen, militaire ziekenhuizen, sanatoria of thuis zouden een pakket ontvangen.²²³ Opnieuw werden alle verenigingen van de Gereformeerde Gemeenten bij het werk betrokken. De actie werd geïntroduceerd onder het motto 'Onze 'Generaal' roept om hulp!'²²⁴ De oproep was duidelijk. De generaal was ds. A. Verhagen, voorzitter van het Landelijk Verband, hoofdredacteur van *Daniël* en penningmeester van de Synodale Commissie.

In de eerste helft van december 1949 werden ruim 600 pakketten naar Indië verzonden tegen bijna 750 in het jaar daarvoor. De verzending ging met veel administratieve vragen en problemen gepaard, omdat lang niet altijd duidelijk was welke militairen er spoedig zouden terugkeren naar Nederland. Toen bekend werd dat de 7 December Divisie zou demobiliseren vóór het moment dat de pakketten in Indonesië zouden arriveren, konden de adressen van de militairen die daartoe behoorden, nog op tijd worden verwijderd. De strenge douanecontrole op last van de Indonesische autoriteiten zorgde ook voor de nodige vertraging in de verzending, met als gevolg dat de militair voor wie het pakket bestemd was nogal eens tijdens het oponthoud demobiliseerde.²²⁵ Men hoopte op het retourneren van de kistjes met hun vrij kostbare inhoud. De taak van de Synodale Commissie in Indië was ten einde.

2.5.3 De afscheidsbijeenkomsten voor gedemobiliseerde militairen

Direct na de oorlog bestond er onder de Nederlandse bevolking veel enthousiasme om zich in te zetten voor de strijd tegen Japan en voor de bevrijding van Indië. Op 24 juli 1945 hadden zich reeds 50.000 vrijwilligers bij de Overheid gemeld om te worden uitgezonden naar de Oost.²²⁶ Bij deze oorlogsvrijwilligers, die algemeen als OVW-ers werden aangeduid, bevonden zich ook een aantal leden en doopleiden van de Gereformeerde Gemeenten.²²⁷ Met name in het Zeeuwse gewest, dat in het najaar van 1944 werd bevrijd, waren nogal wat jongeren toegetreden tot het bataljon Zeeland.²²⁸ In het voorjaar van 1948 keerden de eerste vrijwilligers na een diensttijd van bijna drie jaar terug naar Nederland.

De Synodale Commissie voor de militairen zag het als haar taak om voor de gedemobiliseerde militairen uit het Zeeuwse een afscheidsbijeenkomst te beleggen en daarmee te onderstrepen dat de zorg van de Commissie voor deze militairen was beëindigd. De aankondiging werd enkele malen in het blad *Daniël* geplaatst, maar ontbrak in *De Saambinder*. De bijeenkomst werd op maandagavond 7 juni 1948 onder grote belangstelling gehouden in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente aan de Segeersstraat te Middelburg. De

223. 'Voor onze militairen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 12, 18-11-1949.

224. H. Hoogendoorn, 'Onze 'Generaal' roept om hulp!', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 9, 07-10-1949.

225. H. Hoogendoorn, 'Onze militairen in Indië en de pakketten-actie', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 18, 19-02-1950.

226. J.J. Woltjer, *Recent verleden*, blz. 247.

227. Van de V. te E: 'Vrijwilliger zijn geoorloofd?' in: *Daniël*, 1e jrg. nr. 13, 06-12-1946. De vraag werd positief beantwoord met een verwijzing naar Richt. 5:18, 2 Sam. 23:15, 2 Sam. 5:8. Als het vrijwillig in dienst gaan voortspuit uit vaderlandsliefde en plichtsbesef, is het Bijbels gezien geoorloofd.

228. Een bataljon telde 801 man. Het cijfer 1 staat voor de commandant. De Zeeuwse oorlogsvrijwilligers kregen een korte, zware training van circa acht weken in Fournes in de omgeving van Lille in Noord-Frankrijk, van Engelse officieren. Zij vertrokken op 23 februari 1945 naar hun militaire bestemming. Mededeling van OVW-er C. Moerdijk te Waarde, d.d. 9 november 2010. Bij de oorlogsvrijwilligers behoorden nogal wat oud-verzetsmensen, zoals een zoon van ouderling B. Roest te Scherpenzeel en twee zoons van ouderling A. Kot te Tholen. Zie L. Vogelaar, *Gedenk Zijn grote daden*, blz. 127 en blz. 210, noot 68.

meerderheid van de aanwezige militairen behoorde tot het bataljon Zeeland. Allen hadden een persoonlijke uitnodiging ontvangen, evenals de militaire correspondenten uit de wijde omgeving. Wie geen kans meer zag om na de bijeenkomst in verband met de afstand en de matige verbindingen terug te keren naar huis, kon op nachtlogies rekenen.²²⁹

De plaatselijke predikant, W. de Wit, hield een toespraak tot de teruggekeerde militairen naar aanleiding van Genesis 33:18a: 'En Jakob kwam behouden tot de stad Sichem.' 'Spreker treft enkele vergelijkingen voornamelijk hierin, dat én Jakob én deze militairen na vele omzwervingen behouden in eigen land terugkeerden. Op ernstige wijze richt hij zich speciaal tot hen met de persoonlijke vraag hoe ze nu terug zijn gekomen. In zijn hartelijke toespraak herdenkt hij ook hen die daar in den vreemde hun leven hebben gelaten, daarbij denkende aan Adriaan Van den Kreeke en Willem de Voogd.'²³⁰

Verhagen schetste vervolgens hoe het werk voor de militairen was gegroeid. 'We hebben met hen meegeleefd, voor hen gezucht en geworsteld, want wat hen overkwam was ook onze schuld. Maar we hebben ook mogen ervaren, dat God er zich mee heeft bemoeid, getuige de vele brieven, die ons steeds bereikten.' Het slotwoord werd gesproken door ds. H. Ligtenberg, de voorzitter van de Synodale Commissie. 'Met blijdschap zijn we hierheen getogen om in dit afscheid een einde aan de betrekking te maken tussen U en onze Commissie.'²³¹ Na de sluiting van de samenkomst onderhielden de leden van de Synodale Commissie zich in het vergaderlokaal met de gewezen militairen. Drie van hen illustreerden met ervaringen dat het verblijf in Indië niet gemakkelijk was geweest.

Op donderdag 8 juli 1948 werd te Barneveld een tweede samenkomst gehouden met de teruggekeerde OVW-ers van het bataljon Veluwe en gedemobiliseerde militairen uit de overige provincies. Het kerkgebouw was tot in alle hoeken gevuld met belangstellenden. J. Fraanje, de plaatselijke predikant, richtte zich in het bijzonder tot de gedemobiliseerde militairen: 'In de geschiedenis van Samgar en Debora zien we, hoe groot de nood was. Het was oorlog, maar het volk bood zich vrijwillig aan. Jongens! Jullie hebt je ook vrijwillig aangeboden en daar in Indië veel gezien en meegemaakt. Toen ik voor jullie kreeg te bidden, heb ik drie dingen gezien: 1e Hoe onze vaders aan Indië zijn gekomen; 2e Wat ze ermee gedaan hebben; 3e. Hoe het nu verder zal gaan.

En uit dat Indië heb ik brieven ontvangen waaruit blijkt dat God Zijn genade heeft verheerlijkt aan sommigen onzer jongens. Het lezen van de oude waarheid, die hun werd toegezonden, werd door God gezegend en dan heeft Hij een gewillig volk op de dag van Zijn heikracht. Dat je zo eens vrijwilliger mag zijn. Dan vermag je alle dingen door de kracht Gods.'²³²

Ook hier voerden de predikanten Verhagen en Ligtenberg het woord. Ook hier gingen enkele gedemobiliseerden op hun ervaringen in Indië in. Zo vertelde soldaat D. van Mourik uit Hellouw, zij het met moeite, over het heengaan van zijn tweelingbroer, die in het najaar van 1946 in Semarang ernstig gewond raakte en vrijwel direct overleed.²³³ 'Echter waren de uit-

229. 'Voor onze militairen. Afscheids-Samenkomst', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 26, 04-06-1948.

230. Zie het artikel 'Voor onze militairen. Gesneuveld', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 10, 24-10-1947.

231. 'Samenkomst met gedemobiliseerde militairen te Middelburg', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 1, 18-06-1948.

232. 'Voor onze militairen. Verslag van de afscheids-bijeenkomst der Synodale Commissie (...) te Barneveld', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 43, 30-07-1948.

233. Zie over hem D. de Wit, 'Uw weg was in de zee...', in: J.C. Uithol/J.M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 285-286.

gangen van zijn hart naar boven en ook is er juist in die tijd veel gebed voor hem geweest bij sommigen van Gods volk, die getuigenis aangaande hem in hun hart mochten bekomen.²³⁴ Anderhalf jaar na de bijeenkomsten te Middelburg en Barneveld was de algehele demobilisatie van de Nederlandse troepen in Indonesië in volle gang. Dat leverde een stortvloed van verhuisberichten op. In *Daniël* verschenen in het voorjaar van 1950 lijsten met namen van gerepatrieerden met het verzoek om de gegevens te controleren, omdat de opgave van 'de Posterijen vanuit Indië' niet altijd juist was.²³⁵

De Synodale Commissie belegde op donderdag 25 mei 1950 een grote bijeenkomst met de teruggekeerde militairen, gevaccineerden en niet-gevaccineerden,²³⁶ in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Utrecht, de meest centrale plaats in het land. Gerepatrieerden voor wie de termijn van gratis reizen was verstreken, konden de reiskosten bij de Commissie ter vergoeding indienen. De samenkomst was bedoeld als dankstond, als herdenking van 'onze jongens die nimmer zullen terugkeren', als dag van ontmoeting en als officiële afsluiting van het werk van de Commissie voor de gerepatrieerde militairen.²³⁷ De naoorlogse schaarste was nog niet geheel voorbij. Veel artikelen waren al 'bonvrij',²³⁸ maar koffie hoorde daar niet bij. Daarom stond bij de uitnodiging een vriendelijk verzoek: 'Wie heeft er een koffiebbonnetje of een beetje koffie te missen? Het ligt namelijk in de bedoeling van de Commissie de gerepatrieerde militairen een broodmaaltijd aan te bieden en daarbij is de koffieschaarste een moeilijkheid. Die wat kan missen, zende het aan ds. Verhagen.'²³⁹ Het werd 'een onvergetelijke dag', die onder leiding stond van ds. Ligtenberg. In zijn gebed droeg hij 'de omstandigheden van dit samenzijn aan de Heere op, bijzonder Zijn zegen afsme-kend voor degenen, die zo diep bedroefd zijn door de geslagen wonden en Hem biddende om die genade, in ware dankbaarheid met alle ontvangen weldaden in Hem te eindigen'. Prins Bernhard had bericht gezonden dat hij tot zijn leedwezen verhinderd was. Ds. P. Zandt, die als Kamerlid van de SGP zich voor de belangen van de militairen herhaaldelijk tot de minister had gewend, had eveneens bericht van verhinderding gezonden. In zijn schrijven sprak hij zijn volle tevredenheid uit over 'de gedragswijze onzer militairen in Indië'.

Na het openingswoord sprak Verhagen enkele woorden over 'de Goddelijke zorg over onze jongens en ook, hoe voor hen is gezucht en geworsteld en hoe ook hun belangen zijn behartigd. Dank zij de grote steun der gemeenten, is de Commissie daartoe steeds in staat geweest. Doch onze blijdschap is met droefheid gemengd. Wij zijn verblijd, nu zo velen mochten terugkeren, waaronder ook degenen, die wegens het weigeren van de vaccinatie aanvankelijk niet dachten terug te mogen keren. Doch bedroefd, ziende op zo onnoemelijk veel leed in de gezinnen, waar een geliefde zoon nimmer terug zal keren. Ziende op hen, die nog in het verre Oosten verkeren, wordt dezen staande toegezongen Psalm 121:4'.

De Minister van Oorlog en Marine, W.F. Schokking, kon de bijeenkomst niet bijwonen, omdat de behandeling van de begroting in de Tweede Kamer dat verhinderde. Hij moet de uitnodiging zeer op prijs hebben gesteld. Hij wist zich immers grote populariteit te verwer-

234. *Ibidem*.

235. 'Voor onze militairen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 23, 21-04-1950; idem 4e jrg. nr. 24, 05-05-1950, idem 4e jrg. nr. 25, 19-05-1950.

236. 'Samenkomst met gerepatrieerde militairen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 25, 19-05-1950.

237. *Ibidem*.

238. H. Hoogendoorn, 'Onze 'Generaal' roept om hulp!' in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 9, 07-10-1949.

239. 'Samenkomst met gerepatrieerde militairen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 25, 19-05-1950.

ven door herhaaldelijk aanwezig te zijn bij de ontschepingen van militairen uit Indië. De bewindsman was iemand met een binnenuit karakter en menselijke bewogenheid.²⁴⁰ Hij liet zich vertegenwoordigen door de hoofdlegerpredikant, kolonel A. T. W. de Kluis, die zijn blijdschap uitsprak over de terugkeer van de aanwezige militairen, en de familieleden daarmee feliciteerde. Hij gaf aan dat zowel de minister als hij door verschillende besprekingen die met de Synodale Commissie waren gehouden, inzicht en respect hadden gekregen voor bepaalde principiële opvattingen in de kring van de Gereformeerde Gemeenten.

In de middagvergadering spraken sergeant J. C. Uithol en soldaat D. de Wit op een boeiende wijze over het leven in Indië. De eerste ging vooral in op het ontstaan en de inhoud van de samenkomsten rondom Gods Woord en de belijdenis, die werden georganiseerd door de vriendenkring Bevindelijke Gereformeerde prediking.²⁴¹ De tweede spreker ging uitvoerig in op het ontstaan van het zogenaamde detachement vaccinatieweigeraars en de repatriëring daarvan. Aanvankelijk konden alleen die militairen repatriëren die in het bezit waren van een internationaal geldig pokkencertificaat. Maar 'de Heere heeft door Zijn onweerstaanbare hand de uitgevaardigde wet van Meden en Perzen doen herzien'.²⁴² T. Buurveld, de commandant van het detachement, bedankte namens alle militairen de Synodale Commissie in hartelijke bewoordingen voor alles wat zij had gedaan. Burgemeester D. Kodde van Zoutelande, lid van het Deputaatschap bij de Hoge Overheid, vertolkte in 'zeer gevoelvolle en ernstige woorden' de dank en waardering der ouders. De sluiting van de dag werd verricht door de plaatselijke predikant, ds. J. van den Berg.²⁴³

Op woensdag 7 juni werd de Synodale Commissie door minister Schokking in audiëntie ontvangen op het Ministerie van Marine. De belangen van de militairen lagen deze christelijk-historische bewindsman na aan het hart. Dat bleek ook bij deze audiëntie. Daarbij werd allereerst door de predikanten Ligtenberg en Verhagen de grote erkentelijkheid van de Gereformeerde Gemeenten vertolkt voor het gevoerde beleid. De minister had immers de mogelijkheid geopend dat het detachement vaccinatieweigeraars gerepatriëerd kon worden aan boord van het troepentransportschip 'De Zuiderkruis'.²⁴⁴ De beide woordvoerders gaven aan 'dat de Heere zulke grote dingen had gedaan en in het hart van Zijne Excellentie goedwilligheid had gegeven en begrip voor onze opvattingen en de daaruit voortgesproten moeilijkheden'. De minister bracht vervolgens zijn waardering tot uiting voor de wijze van taakopvatting van 'onze jongens' in de achter hen liggende tropenjaren. Hij was kennelijk ingenomen met de eenvoudige en spontane wijze waarop de Commissie de dankbaarheid van het kerkvolk verwoordde. Hij nam ruimschoots de tijd om zich met de leden van de Commissie te onderhouden.²⁴⁵ Met deze audiëntie werd de eerste, belangrijke periode in

240. J. W. L. Brouwer, 'Schokking, Willem Frederik (1900-1960)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 5.

241. Vergelijk J. C. Uithol, 'Bevindelijke Gereformeerde prediking in de Oost', in: J. C. Uithol/J. M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 273-280. Geciteerd wordt blz. 346.

242. De volledige tekst van de toespraak van D. de Wit (het verslag in *Daniël* spreekt ten onrechte over S. M. A. de Wit), werd later gepubliceerd. Zie D. de Wit, 'Detachement ongevaccineerde militairen', in: J. C. Uithol/J. M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen*, blz. 345-354.

243. Alle gegevens over de samenkomst te Utrecht, tenzij anders aangegeven, werden ontleend aan 'De samenkomst met de gerepatriëerde militairen', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 26, 02-06-1950.

244. Zie hoofdstuk 1, par. 1.9.3.

245. 'Voor onze Militairen. De Synodale Commissie door de Minister in audiëntie ontvangen', in: *Daniël*, 5e jrg. nr. 1, 16-06-1950.

het bestaan van de Synodale Commissie afgesloten.²⁴⁶

2.6 De prekenserie *Uit den Schat des Woords*

Op 26 juni 1947 kondigde *De Saambinder* een nieuw initiatief aan. De predikanten Kersten en Steenblok hadden het besluit genomen om een prekenserie onder hun redactie te laten verschijnen bij Uitgeverij De Banier te Utrecht. Dat gebeurde op ‘veler aandrang’.²⁴⁷ De wenselijkheid om te beschikken over een dergelijke serie was door de gemeenten herhaaldelijk vertolkt. Verschillende keren kwam het onderwerp ter sprake op classicale vergaderingen.²⁴⁸

2.6.1 *Uitgave en ontwikkeling*

De keuze van het moment hing ongetwijfeld samen met het besluit van de Generale Synode, een maand eerder, tot instelling van de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen, die het werk van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen had overgenomen.²⁴⁹ Een van de pijlers onder dit werk was het gratis toezenden van preken in brochurevorm aan de militairen van de Gereformeerde Gemeenten in Indië. Dat aantal varieerde van vijfhonderd tot achthonderd. Een prekenserie kon aan deze dienstverlening een wezenlijke bijdrage leveren. Deze kerkelijke inzet voor de militairen betekende ook een belangrijke bijdrage aan het financiële draagvlak voor het nieuwe initiatief.²⁵⁰ De economische schaarste van na de oorlog liet zich nog algemeen voelen en kwam tot uitdrukking in een sterk beperkte bestedingsruimte van de gezinnen. In veel gezinnen waren preken, vaak van oude schrijvers, aanwezig. Dat alles maakte het moeilijk om tot het vereiste minimum aantal intekenaren voor de uitgave te komen. Na de eerste aankondiging bleef de uitgever in het kerkelijke orgaan dan ook herhaaldelijk de aandacht vragen voor het nieuwe initiatief met de advertentie-tekst: Teken in op de Preken-serie.²⁵¹

Op 15 november 1947²⁵² verscheen de eerste aflevering van de serie *Uit den Schat des Woords*, die zestien nummers per jaargang zou tellen. De eerste preek was een adventstof over Jesaja 11:1 van de hand van G. H. Kersten onder de titel: ‘Een aankondiging van Christus’ komt’. Kersten stelde voor de eerste jaargang nog drie preken beschikbaar, C. Steenblok verzorgde vijf preken, W. C. Lamain en Chr. van Dam schreven ieder twee preken, terwijl de predikanten A. van Stuijvenberg, W. de Wit en J. Fraanje ieder voor een preek zorgdroegen.

De prijs per preek was 35 cent bij intekening. Men kon ook een halfjaarabonnement sluiten voor f 2,75. Een band werd gratis bijgeleverd.²⁵³ De prekenserie kreeg mede door de

246. Het plan van de Synodale Commissie om nog een bijeenkomst te organiseren voor de militairen die behoorden bij de laatste legeronderdelen die op 25 mei nog in Indië waren, is waarschijnlijk niet gerealiseerd. Een verslag ontbreekt. Zie: ‘Voor onze Militairen. Mededelingen van de Synodale Commissie voor het werk onder onze militairen’, in: *Daniël*, 5e jrg. nr. 1, 16-06-1950.

247. ‘Uitgave van predikaties’, in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 18, 26-06-1947.

248. G. H. Kersten en C. Steenblok (hoofdredactie), *Uit den Schat des Woords*, 1e jrg. 1947-1948, Utrecht, blz. 5.

249. Zie par. 2.5.

250. Mededeling van J. P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

251. Zie onder meer *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 3 en 7, 16-10-1949 en 13-11-1947.

252. Zie de aankondiging in *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 5, 30-10-1947.

253. Zie de opvallende advertentie in *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 8, 20-11-1947. De prijs van de eerste jaargang (280 blz.) met losse band was f 5,50. De uitgever bood in hetzelfde nummer het jeugdboek van J. Vreugdenhil, *Evert Kooistra*, 304 blz. gebonden, aan voor f 2,95. Dit betekent dat de prijs van de prekenserie door een kleine oplage hoog moet worden genoemd.

verspreiding in Indië een behoorlijke oplage, maar door de repatriëring van de militairen naar Nederland in 1949 en 1950 viel de oplage terug naar een niveau dat een winstgevende voorzetting van de serie nauwelijks mogelijk maakte.²⁵⁴ Daar kwam bij dat het uitgeven van zestien preken per jaar een te groot beroep deed op de tijd van de toch al overbelaste predikanten. Met ingang van de vierde jaargang, 1950-1951, werd het aantal preken dan ook teruggebracht tot twaalf per jaar. In de eerste zes jaargangen werden preken gepubliceerd van achttien predikanten – een klein aantal van hen was overleden – en de oefenaar in algemene dienst L. Wijting. Er waren zeven scribenten van wie in die zes jaar vijf of meer preken in de serie werden opgenomen: G.H. Kersten (12), Chr. van Dam (10), C. Steenblok (9), W.C. Lamain (7), F. Mallan (6), M. van de Ketterij (6) en J.D. Barth (5). Het is opvallend dat onder de medewerkers de namen ontbreken van de predikanten J. van den Berg, M. Blok, A. de Blois, R. Kok, A. Verhagen en A. Vergunst, die direct betrokken waren bij de arbeid van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen of bij *Daniël*.

2.6.2 *Schriftuurlijk-praktikale prediking*

Het Woord vooraf in de eerste aflevering blijft van betekenis voor de visie op de prediking. Het werd door de beide redacteurs getekend, maar de stijl is onmiskenbaar die van Kersten. In een bondig betoog tekende hij de vereisten waaraan een schriftuurlijk-bevindelijke of schriftuurlijk-praktikale prediking moet voldoen. Kenmerkend voor deze prediking is de verkondiging van ‘de heerlijkheid Gods in Christus’.²⁵⁵ De benadering van het onderwerp vertoont duidelijk verwantschap met die van de hervormde predikant van Baarn, I. Kievit.²⁵⁶ Een preek moet allereerst schriftuurlijk zijn. Prediken is niet het houden van een gemoedelijke toespraak, maar de uitlegging van het Woord van God. Daardoor geeft de prediking aan de gemeente besturing, onderwijs, opwas en heenleiding tot Christus. Ze biedt ook voedsel aan Gods kinderen en spreekt naar het hart van Jeruzalem.

Kersten waarschuwde anderzijds scherp voor een prediking waarin dit bevindelijke element wordt genegeerd. Dan worden de kenmerken van het leven, dat uit God geboren is, verzwegen en wordt de toetssteen van ware en valse genade voor het zo noodzakelijke zelfonderzoek niet aangereikt. ‘Zo al niet geheel de gemeente, jong en oud, verondersteld wordt wedergeboren te zijn, roept men haar toe: ‘Geloof en bekeert u’, gij bondelingen, bezitters van de beloften Gods.’²⁵⁷

De Rotterdamse prediker bepleitte een zeker evenwicht tussen de beide componenten van de schriftuurlijk-praktikale prediking, waarbij het accent echter viel op de eerste component: ‘En toch niet de bevinding der heiligen, maar Gods Getuigenis is bron voor de bediening des Woords. De Schriften kunnen wijs maken ter zaligheid; zij maken ons den weg des levens bekend (...) Wie Gods Woord loslaat en de bevinding der heiligen tot bron van zijn prediking maken wil, moet de heilsfeiten wel verliezen. Deze kunnen toch niet ervaren, maar alleen door het geloof als grond van de zaligheid gekend worden. Meer en meer werkt zulk een prediking, indien zij die naam nog zou mogen dragen, dan ook van Gods Woord af en doet zij drijven op het gevoel des harten, dat genoegzaam is om ons te bedriegen (...).’ Hij sluit

254. Mededeling van J.P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

255. Uit den Schat des Woords, 1e jrg. nr. 1, blz. 6.

256. I. Kievit (1887-1954) publiceerde in 1936 zijn ‘Voorwerpelijk-onderwerpelijke prediking eis der Heilige Schrift’, in: *Verbond en prediking*, Huizen, z.j. De eerste druk verscheen te Huizen, november 1936.

257. *Uit den Schat des Woords*, 1e jrg. nr. 1, blz. 5-6.

zijn inleiding af met een hernieuwde karakterisering van hetgeen de prediking behoort te zijn: 'Niet de christen, maar Christus moet gepredikt; doch Christus niet alleen aan den mensch, maar ook zoo Hij leeft in Zijn volk, Zich aan hen openbarend zoo Hij niet doet aan de wereld en Zich in hen verheerlijkend door den Heilige Geest, Wiens groot werk het is: Christus te verheerlijken, (Joh. 16:14).'²⁵⁸

2.7 Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen

In het nummer van *Daniël* van 10 oktober 1947 verscheen een oproep van M. van Peursen,²⁵⁹ Schoolstraat 17 te Lisse. Zij gaf daarin aan dat het bestuur van de meisjesvereniging 'Tabitha' van de Gereformeerde Gemeente te Lisse graag kennis zou willen maken met de besturen van andere meisjesverenigingen in de Gereformeerde Gemeenten. Men zag reacties met het oog op een voor dit doel te houden vergadering graag tegemoet.²⁶⁰ Op zaterdag 15 november 1947 vond de beoogde bijeenkomst van besturen plaats ten huize van M.A. Mijnders-van Woerden, de tweede voorzitter van 'Tabitha'.²⁶¹ De mogelijkheid om zich als meisjesverenigingen in een Landelijk Verband te verenigen werd besproken. Een voorlopig bestuur zou een en ander onder ogen zien. Zuster Den Hertog te Mijdrecht hield een inleiding over de wijkverpleging. Daarbij kwam het nuttige werk ter sprake dat meisjesverenigingen 'kunnen uitrichten ten opzichte van gezinshulp, het verstrekken van gemaakte goederen aan behoeftigen'.²⁶² Het voorlopige bestuur droeg zorg voor een conceptreglement. De eerste jaarvergadering van de nieuwe organisatie werd op woensdag 18 augustus 1948 te Utrecht gehouden. Daarvoor waren alle studie-, brei- en naaiverenigingen uitgenodigd.²⁶³ Ruim vijfhonderd bezoekerstergroepen zorgden op deze prachtige zomerdag voor een stampvolle kerk. De distributie van levensmiddelen door middel van een bonnenstelsel was nog volop van kracht. Daarom had het hoofdbestuur de leden van de aangesloten verenigingen verzocht om wat suiker-, snoep- of theebonnen mee te brengen. Aan dat verzoek werd in Lisse ten volle voldaan.²⁶⁴

A. Verhagen was bij de oprichting tot ere-voorzitter benoemd.²⁶⁵ Hij had zich als zodanig belast met het leiden van deze openbare vergadering. In zijn openingswoord ging hij in op de taak van de verenigingen. 'Het ambtelijke werk der barmhartigheid behoort tot het terrein der diakenen, doch onze Meisjesverenigingen kunnen hierin zeer wel samenwerken. Er is in de wereld, doch ook in de kerk zo weinig medeleven. Er moet zijn een dragen van elkanders lasten. En als onze meisjes in hun vereniging op eigen terrein blijven, dan kun-

258. *Uit den Schat des Woords*, 1e jrg. nr. 1, blz. 6-7.

259. M. van Peursen (geboren 1923) was secretaresse van de meisjesvereniging 'Tabitha', die op 28 januari 1946 onder leiding van ds. A. Verhagen werd opgericht. Zij huwde in 1950 met P.S. van Waveren, die de Gereformeerde Gemeente te Lisse als diaken diende van 1956-1989. Mej. Van Peursen was als onderwijzeres verbonden aan de Christelijke Lagere School 'De Akker' te Lisse en later als lerares aan de interkerkelijke school voor MAVO aldaar. Zij behoorde tot de kennissenkring van ds. A. Verhagen. Schriftelijke mededeling van P. Schalk te Lisse op 14-04-2010.

260. *Daniël*, 2e jrg. nr. 9, 10-10-1947.

261. Notulen Tabitha, 11-11-1947; Jaarverslag Tabitha, 04-02-1948. Archief Gereformeerde Gemeente te Lisse.

262. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 2e jrg. nr. 23, 23-04-1948.

263. 'Verenigingsnieuws. Belangrijk voor onze meisjesverenigingen', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 4, 30-07-1948.

264. Notulen Tabitha, Lisse, 12-08-1948.

265. L. Nieuwland, *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*, blz. 130. 'Hij was ook op de bondsdagen van de meisjes de graag geziene en beminde leidinggevende predikant.' Vergelijk het verslag van de tweede jaarvergadering in *Daniël*, 3e jrg. nr. 25, 20-05-1949.

nen ze zoveel medewerkers aan de verzorging der minder bedeelden. Onder deze laatsten zijn er die hun knieën hebben gebogen om God te danken voor Zijn goedheid'. Omdat het eigenlijke werk door oorlogsomstandigheden stillag, werden sommige meisjesverenigingen veranderd in studieverenigingen. Studie van Schrift en belijdenis is een loffelijk werk, ook voor meisjes. 'Maar het eigenlijke doel van onze Meisjesverenigingen was (en dat dient het te blijven) het werk van barmhartigheid. Ik hoop dat het Landelijk Verband mag bijdragen aan de samenwerking der verenigingen met kerk en diaconie om dienstbaar te zijn aan het lenigen van de noden van anderen. Het is ruim veertig jaar, dat ik sta in het ambtelijke leven, doch een vergadering als deze beleefde ik nimmer te voren. Houdt u deze dag aan de leiding en de orde in de vergadering, om zodoende gezellig bijeen te zijn'.

Op voorstel van de voorzitter werd het voorlopige bestuur bij acclamatie benoemd tot definitief bestuur. Mej. W. den Hertog te Nieuwer ter Aa werd daarmee officieel presidente van het Landelijk Verband.²⁶⁶ De taak van secretaresse werd nu definitief toevertrouwd aan mej. N. Kok,²⁶⁷ een dochter van ds. R. Kok, Hoofdstraat 92 Veenendaal. Mej. C. Tanger, Kerkbuurt 36, Westzaan werd definitief penningmeesteresse.²⁶⁸ Het concept-reglement werd goedgekeurd. In de middagvergadering werden twee referaten behandeld. Mej. G. T. C. Vermeulen, onderwijzeres aan de christelijke school te Herkingen, sprak over Charlotte de Bourbon, de derde vrouw van de Vader des vaderlands. Tj. Molenaar, hoofd van de christelijke school te Rotterdam, vestigde de aandacht op Lydia, haar bekering en haar levensopenbaring. Tussen de twee referaten in hield mej. R. Wermeskerken te Utrecht een kort en krachtig betoog over de vraag: Waarom ben ik lid van de Meisjesvereniging? Ook richtte J. van den Berg, de plaatselijke predikant, enkele woorden tot de vergadering. Door mej. W. den Hertog werd een dankwoord gesproken, gericht tot ds. Verhagen 'voor zijn aangename leiding, waaraan zeer zeker het welslagen der vergadering toe te schrijven valt'. De vergadering ging 'zeer voldaan' uiteen.²⁶⁹

In *Daniël* typeerde Rondkijker begin 1949 de nieuwe organisatie, die toen 24 aangesloten verenigingen telde,²⁷⁰ trefzeker: 'Hoofdzakelijk zijn dit naaiverenigingen, die zich beijveren goederen voor behoeftige gezinnen te maken, maar waar men tevens ook Gods Woord en de geschriften onzer Vadersen onderzoekt.'²⁷¹ Deze doelstelling bracht haar eigen ethische problematiek mee. Zo werd op de tweede jaarvergadering, gehouden op donderdag 21 april 1949 te Utrecht, de vraag behandeld: Is het een bezwaar dat de gehele gemeente de gemaakte goederen bezichtigt? Vooral bij de vervaardigde bovenkleding was herkenning niet uitge-

266. Ibidem. Vergelijk Jaarvergadering Landelijk verband van Meisjesverenigingen der Geref. Gemeenten, in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 24, 05-05-1950.

267. N. Kok (1922-2005) doorliep de Handelsavondschool te Veenendaal en volgde de opleiding tot costumière. Daarna werkte zij op een atelier en in een kledingzaak. Schriftelijke mededeling van A. Hulsman-Kok te Zeist d.d. 15-04-2010. Zij trad op 30 november 1948 te Veenendaal in het huwelijk met Cor den Hertog te Mijdrecht, medewerker van *Daniël*. Het jonge paar vestigde zich te Mijdrecht. Zie de advertentie in *Daniël*, 3e jrg. nr. 12, 10-11-1948.

268. Van het bestuur maakten verder deel uit mevrouw B. den Hertog-van de Veen, tweede penningmeesteresse, en mej. C. Slinger te Lisse.

269. Tenzij anders aangegeven zijn de gegevens over deze jaarvergadering ontleend aan 'Het Landelijk Verband van Meisjes verenigingen der Geref. Gem. te Utrecht bijeen. Een welgeslaagde eerste Jaarvergadering met veel bezoekers', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 7, 10-09-1948.

270. 'Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen der Geref. Gemeenten te Utrecht bijeen. Een tweede, zeer geslaagde Jaarvergadering', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 25, 20-5-1949.

271. 'Rondkijk', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 16, 14-01-1949.

sloten. Dat was pijnlijk voor degenen die deze kleding hebben ontvangen en dragen. Men kwam tot de conclusie: 'Voor alle dingen moet de belangstelling voor dit werk in het kerkelijke leven zo hoog mogelijk worden opgevoerd. Bovendien zij er steeds contact tussen de diaconie en het bestuur der naaiverenigingen. Wat in het dragen der gemaakte goederen het herkennen betreft, de meeste stukken die vervaardigd worden hebben betrekking op de onderkleding en wat de bovenkleding aangaat, is het geen bezwaar dat het bekend zij, dat de gemeente zorgt voor de behoeftigen en minderbedeelden. Het zou karakterloos zijn, dat op ongepaste wijze te laten gevoelen'.²⁷²

Over de vergadering van 12 april 1950, die te Utrecht werd gehouden, viel de schaduw van de kwestie van R. Kok, die in het begin van dat jaar na een schorsing de Gereformeerde Gemeenten had verlaten. Niet alleen waren enkele verenigingen daardoor afwezig, maar ook had zijn dochter, N. den Hertog-Kok, zich niet meer herkiesbaar gesteld.²⁷³ 'De Voorzitter spreekt zeer waarderende en hartelijke woorden tot de scheidende secretaresse, die met veel toewijding haar taak had vervuld, maar om verschillende oorzaken, waarop de Voorzitter niet verder wil ingaan, al zijn deze ook pijnlijk en moeilijk geweest voor de secretaresse, heeft gemeend te moeten bedanken. Haar wordt toegezongen Ps. 121:2'.²⁷⁴

2.8 Het Landelijk Verband van Zangverenigingen

Voor het einde van 1947 kreeg nog een nieuwe organisatie gestalte: het Landelijk Verband van Zangverenigingen. De oprichting vond plaats op 20 december in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente aan de Boezemsingel te Rotterdam. Het feit dat er steeds meer zangverenigingen werden opgericht binnen het kerkverband, was de directe aanleiding tot het beleggen van de oprichtingsvergadering. In Zeeland en Zuid-Holland hadden de zangverenigingen zich reeds georganiseerd in zogenaamde ringen, die door hun besturen vertegenwoordigd waren. Veertien zangverenigingen²⁷⁵ gaven die zaterdagmiddag in december door middel van afgevaardigden acte de présence. Ds. J. van den Berg was met de leiding belast. Hij waardeerde in zijn openingswoord de groei van het aantal verenigingen positief. Ze kunnen dienstbaar zijn 'tot het behoud van onze jonge mensen en dat deze verenigingen vooral dienen om de jonge mensen aan de kerk te binden. Daarom is het zelfs noodzakelijk, dat er verenigingen van de kerk zijn. Zingen is volgens hem geoorloofd. Wat zou er tegen zingen zijn? Hij ziet het als een noodzakelijk hulpmiddel waar een jong mens naar vraagt'.²⁷⁶ Het Landelijk Verband tekende hij als een organisatie die bij zou kunnen

272. 'Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen der Geref. Gemeenten te Utrecht bijeen. Een tweede, zeer geslaagde Jaarvergadering', in: *Daniël*, 3e jrg. nr. 25, 20-5-1949.

273. Zij verliet met haar man C. den Hertog, die theologie gestudeerd had aan de V.U. te Amsterdam, de Gereformeerde Gemeenten, om over te gaan tot de Christelijke Gereformeerde Kerken. Den Hertog was enkele keren afgewezen door het Curatorium van de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. Behalve deze voor hem teleurstellende beslissing woog ook het verdriet om de behandeling van ds. R. Kok, vader en schoonvader, door de Generale Synode van 1950, nadrukkelijk mee. Schriftelijke mededeling van A. Hulsman-Kok te Zeist d.d. 15-04-2010.

274. 'Jaarvergadering Landelijk verband van Meisjesverenigingen der Geref. Gemeenten', in: *Daniël*, 4e jrg. nr. 24, 05-05-1950. Tot bestuurslid werden gekozen mej. zr. M. den Hertog en M.F. Hardon-Kieviet.

275. Namelijk Aagtekerke, Biezelinghe, Gouda, 's-Gravenhage, 's-Gravenpolder, Kampen, Capelle a/d IJssel, Kortgene, Krabbendijke, Lisse, Rotterdam-C, Rotterdam-Z, Tholen en Vlaardingen.

276. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel*. Punt 1. De stukken bevinden zich in het ABVZ.

dragen tot het behouden van het eigen karakter van de verenigingen. Er werden immers nogal eens liederen gezongen die eigenlijk de toets van de kritiek niet konden doorstaan. Het Landelijk Verband zal een muziekcommissie instellen, die een strenge selectie op de zangstukken zal toepassen. De plaatselijke verenigingen kunnen bij deze commissie om advies vragen 'of het stuk dat zij willen zingen wel zuiver gereformeerd of zuiver Bijbels is'.²⁷⁷ Van den Berg accentueerde het belang van het toezicht van de kerkenraad. De zangvereniging moet niets doen zonder de kerkenraad. Het contact met dit college moet 'vastgelegd en vastgehouden' worden. Dat zal uiteindelijk leiden tot een gezonde organisatie, al duurt dit misschien nog wel een jaar of vijf.²⁷⁸

Met de opbouw van de organisatie werd daarna een begin gemaakt. Bij acclamatie werd Van den Berg tot voorzitter gekozen en H. Hoogendoorn²⁷⁹ te Gouda, die bekend stond om zijn organisatorische gaven, als secretaris. Verder werden C. Burger te Tholen, M. Nijssse te 's-Gravenpolder en A. van Vliet te 's-Gravenhage gekozen tot bestuurslid.²⁸⁰ Daarna volgde de bespreking van een concept-reglement, dat ongetwijfeld door Hoogendoorn was aange-reikt.²⁸¹ Bij de bespreking kwam naar voren dat niet alle kerkenraden positief stonden tegen-over een landelijke organisatie. Als een zangvereniging geen toestemming krijgt om tot het Landelijk Verband toe te treden, zal het bestuur proberen bij de kerkenraad bemiddelend op te treden. De kerkenraden waren ook niet van te voren over de oprichtingsvergadering van het Verband geïnformeerd, zo bleek uit de beantwoording van een vraag van de vereniging te Lisse. Op advies van de voorzitter zal een deputatie van de vereniging de kerkenraad ter plaatse inlichten over de oprichting. 'Als de kerkeraad hoort, dat een dominée voorzitter van het L.V. is geworden, kan dit misschien nog schelen om de kerkeraad te winnen voor het L.V.'²⁸² Ook de te houden Landdag kwam aan de orde.²⁸³ Daar zou een algemeen stuk²⁸⁴

277. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel. Punt 1.*

278. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel. Punt 1.*

279. H. Hoogendoorn was secretaris van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen. Zie ook par. 2.1.

280. Op de eerste Algemene Vergadering werd het aantal bestuursleden van vijf op zeven gebracht. Bij acclamatie werd gekozen A.C. Smits te 's-Gravenhage en door middel van verkiezing J. Boerman te Kampen. Tevens vond een herschikking van de functies plaats, daar Hoogendoorn het secretariaat neerlegde. A. van Vliet nam die taak over. Zie *Notulen van de 1^e Algemene Vergadering van het L.V. van Zangverenigingen der Ger. Gem. welke gehouden werd op 14 October 1948 in de Wilhelminakerk te Dordrecht.*

281. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel. Punt 2. Bespreking Bestuursverkiezing, Punt 4. Bespreking concept-reglement.*

282. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel. Punt 5.*

283. Zie *Notulen van de eerste bestuursvergadering gehouden 15 Mei 1948 te Dordrecht n.m. 3 uur.* In de notulen wordt ook gesproken over de Zangersdag, de Algemene Vergadering of de Jaarvergadering. Het ging om een landelijke bijeenkomst, waarvan het eerste gedeelte een huishoudelijk karakter droeg en het tweede gedeelte in het teken stond van koorzang. De eerste Zangersdag werd gehouden op 29 juli 1948 te Dordrecht. In september 1949 werd de Algemene Vergadering verzelfstandigd en losgemaakt van de Zangersdag. Zie *Notulen van de bestuursvergadering welke werd gehouden op 11 mei 1949 te Rotterdam-Centrum vóór de jaarvergadering.*

284. Bedoeld werd een stuk dat door alle deelnemende verenigingen was ingestudeerd en gezamenlijk werd gezongen. Op de eerste zangersdag werd Ps. 66:2 en 4 vierstemmig ten gehore gebracht onder leiding van Henk Korteweg, dirigent van het zangkoor te Lisse. Zie *Notulen van de 1^e Algemene vergadering van het L.V. van Zangverenigingen der Ger. Gem. welke gehouden werd 14 October 1948 in de Wilhelminakerk te Dordrecht.*

worden gezongen, dat echter niet de vorm van een bondslied mocht hebben. Elk jaar zou daarvoor een andere psalm gekozen worden.

Bij de rondvraag kregen nog wat gevoelige punten de aandacht. Zo wierp Aagtekerke de vraag op of er ook vaderlandse liederen mogen worden gezongen. De voorzitter zag geen bezwaren, mits de muziekcommissie²⁸⁵ deze liederen van te voren had gekeurd. Vlaardingen pleitte voor enige publiciteit rond de oprichtingsvergadering. 'Getracht zal worden een berichtje te doen zetten in *De Saambinder*.' Ook de waardering van solozang kwam aan de orde. De voorzitter meende dat er in principe geen verschil bestond tussen samenzang en solozang. 'Besloten werd dat solozang wel mag voorkomen in een stuk dat gemeenschapelijke gezongen wordt.'²⁸⁶

In zijn slotwoord gaf Van den Berg opnieuw aan hoe gevoelig het onderwerp van de zangverenigingen en de landelijke organisatie lag. 'Hij hoopt, dat de Heere Zijn goedkeuring aan dit L.V. wil hechten. Het L.V. is een unicum in Nederland. De voorzitter meent dat wij aan zeer veel critiek zullen blootstaan. Daarom moeten wij zorgen dat om onzentwille Gods naam niet gelasterd wordt, maar geëerd en geprezen.'²⁸⁷ In het volgende openingswoord gaf de voorzitter heel duidelijk aan hoe hij de zangverenigingen waardeerde. 'Er moet onder ons nog veel "groeien". In het algemeen staan we te veel buiten het gewone leven. Wij zijn veelal bevroren in vorm en belijdenis. In de goede zin van het woord moeten wij daaruit. Deze organisatie is er een bewijs van (...). Onze verenigingen, ze zijn iets nieuws en vinden weinig medewerking vooral van de kerkeraden. Laat U dat niet ontmoedigen. Weest voorzichtig in Uw uitlatingen daarover en maakt U door uw gedrag, Uw optreden en onderdanigheid het vertrouwen waardig.'²⁸⁸

Plaatselijk droegen de koren bij aan de muzikale vorming van de leden en aan de ondersteuning van de gemeentezang in de eredienst. Dat bleek duidelijk uit het programma van de eerste zangdag op 29 juli 1948, waarop zich de aangesloten verenigingen lieten horen. De koren van de gemeenten te Tholen (Crescendo), Aagtekerke (De Lofstem), 's-Gravenpolder (V.Z.O.S.), Biezeling (Nut en stichting), Kortgene, Lisse (De Lofstem) en Wolphaartsdijk (De Lofstem) zongen psalmen in al of niet bewerkte vorm: 95, 150, 134, 103 en Psalter 280, 68, 122, 84. Andere koren zongen geestelijke liederen.²⁸⁹ Zo gaf Vox Humana te Capelle a/d IJssel een vertolking van Middernacht door S. Welmers. Debora te Rilland-Bath bracht twee liederen van Hazeu ten gehore. Het koor van de gemeente te Kampen zong het Lentelied van F. Pijlman. A Capella te Rotterdam-C had gekozen voor Zonnezang van A. Swiers. Euphonia te Vlaardingen vertolkte het Avondgezag van Joh. Groenewegen en A Capella te Yerseke zong twee bewerkingen van F. Pijlman: 'k Wil U, o God, mijn dank betalen en Com nu met Sang.'²⁹⁰

285. Bij de rondvraag - punt 6 van de Notulen - werden tot leden van de muziekcommissie benoemd de heren Segers, Burger, Nijse en Van Vliet. De muziekcommissies van de Ringverbanden werden opgeheven.

286. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel*. Punt 6.

287. *Notulen van de oprichtingsvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten op 20 Dec. 1947 des namiddags om 2 uur te Rotterdam-Boezemsingel*. Punt 7. Sluiting.

288. *Notulen van de 1^e Algemene vergadering van het L.V. van Zangverenigingen der Ger. Gem, welke gehouden werd 14 October 1948 in de Wilhelminakerk te Dordrecht*.

289. De beslissing om al dan niet geestelijke liederen in het programma van een zangvereniging op te nemen, lag in alle gevallen bij de plaatselijke kerkenraad. Het Landelijk Verband onthield zich van een oordeel.

290. Agenda 1948, opgenomen als blz. 2 (ongenummerd) in de bundel *Asaf*, samengesteld door H. Lindhout, Moerkapelle, november 1979. (ABZV). De agenda kan zowel betrekking hebben op de eerste Zangdag op 29 juli 1948 te Dordrecht als op de eerste Algemene Vergadering op 14 oktober 1948 te Dordrecht.

Voorzitter Van den Berg werd niet moe om bij elke voorkomende gelegenheid het zingen in een bijbels kader te plaatsen. Opvallend was dat hij ook telkens uitdrukking gaf aan een dreiging die kennelijk vanuit de gemeenten tot hem kwam. 'Hij is er zich van bewust dat hij, door het voorzitterschap van dit Landelijk Verband te aanvaarden, een gevaarlijke positie inneemt. Hij weet, dat hij door velen scheef wordt aangekeken, doch hij is er zich wel van bewust en draagt ten volle de consequentie hiervan. Hij hoopt de jonge mensen in de banen van Gods Woord te leiden'.²⁹¹

Het kerkelijke ongenoegen dat de voorzitter vreesde, kwam tot uitdrukking op de Generale Synode van 12 januari 1950, die het besluit nam dat het Landelijk Verband zichzelf moest opheffen.²⁹² Dat leidde tot een extra bestuursvergadering en een extra algemene vergadering. Van de bestuursleden bleek niemand iets gehoord te hebben van de moeilijkheden, die volgens de Synode in enkele gemeenten door toedoen van zangverenigingen zouden zijn ontstaan. 'Na enig heen en weer gepraat, komt de vergadering tot de conclusie, dat het verzoek zeer vaag is'.²⁹³ Het bestuur besloot een concept-antwoord aan de Synode ter goedkeuring voor te leggen aan de Algemene Vergadering. Daar werd de vraag gesteld naar de werkelijke achtergrond van het verzoek. De voorzitter antwoordde 'dat men naar zijn mening de Zangver. weg wilde hebben. Waarom anders dat verzoek? Aan het H. B. toch zijn geen moeilijkheden bekend (...). De Synode vreest een afvloeien van de zuivere belijdenis aan de ene – en een wereld-gelijkvormig-worden aan de andere zijde'.²⁹⁴

Hoewel de voorzitter dat niet met zoveel woorden uitsprak, werden de zangverenigingen kennelijk door de meerderheid van de Synode tot deze laatste categorie gerekend.

De vijftien verenigingen die vertegenwoordigd waren, waren unaniem van mening dat niet tot opheffing van het Landelijk Verband moest worden overgegaan. Zij verenigden zich met het concept-schrijven²⁹⁵ dat aan de Synode zou worden gericht. Het omvatte de volgende punten:

1. Dat ons geen moeilijkheden bekend zijn en deze ons niet ter ore zijn gekomen.
2. Dat alleen die Zangver. bij ons L.V. mogen aansluiten, die onder toezicht van de plaatselijke Kerkeraad staan.
3. Dat voor onze jonge mensen grote gevaren bestaan, in verenigingen terecht te komen waar zij krachtens hun belijdenis niet thuis behoren en het ons te doen is hen binnen eigen kring te houden en bij de keuze van goede muziek behulpzaam te zijn.
4. Dat steeds is en wordt gewezen op een goede verstandhouding tussen kerkeraad en vereniging.

291. *Notulen van de Algemene Vergadering gehouden op Zaterdag 10 September 1949 te Utrecht.*

292. Zie voor deze kwestie par. 6.5.3: Het offensief tegen de verenigingen.

293. *Notulen van de Bestuursvergadering gehouden op Zaterdag 18 maart 1950 te Utrecht.* Vermoedelijk is bij de datering van de notulen een fout gemaakt. De bestuursvergadering vond op dezelfde datum plaats als de Algemene Vergadering van 10 maart 1950.

294. *Notulen van het Landelijk verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten, gehouden 10 Maart 1950 te Utrecht.* Deze notulen zijn in gestencilde vorm aanwezig in het Notulenboek van het Landelijk Verband van Zangverenigingen. Dit wijst erop dat het bestuur de notulen aan alle verenigingen heeft toegezonden in verband met de principiële, gemotiveerde beslissing van de Algemene Vergadering om het Verband niet op te heffen.

295. *Notulen van het Landelijk verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten, gehouden 10 Maart 1950 te Utrecht.*

5. Dat door ons nimmer is gevraagd om gebruik van het Kerkgebouw der Geref. Gem te Dordrecht.²⁹⁶

Het schrijven had tot gevolg dat de Synode het genomen besluit omzette in een advies.²⁹⁷ Het werk van het Landelijk Verband van Zangverenigingen vond voortgang. Op 4 november 1950 kwam de organisatie in Algemene Vergadering bijeen. Toen werd ook de schade duidelijk, die het synodale besluit had aangericht. Eén vereniging – Genemuident – had zich op advies van de kerkenraad onttrokken aan het Landelijk Verband.²⁹⁸ De kerkenraden van Wolphaartsdijk en Aagtekerke hadden bezwaar gemaakt tegen het bezoek van de plaatselijke vereniging aan de zangdagen en zouden voortaan ontbreken.²⁹⁹

2.9 De Kleine Gids

In mei 1948 trok de rechtstreekse aanval van ouderling A. Jansen in *De Saambinder* op *Daniël*, het blad van de jongelingsverenigingen, veel aandacht.³⁰⁰ In diezelfde meimaand was er echter ook een opvallend particulier initiatief. Uitgeverij N.V. De Banier te Utrecht bracht het eerste nummer uit van een nieuw veertiendaags blad voor kinderen, *De Kleine Gids*, in een oplage van 2000 exemplaren.³⁰¹ In het nieuwe kinderblad werd op de eerste pagina de naam van Steenblok tweemaal genoemd.³⁰² Het samenvallen van de twee genoemde gebeurtenissen zal de bron zijn geweest van de mondelinge overlevering in de Gereformeerde Gemeenten dat *De Kleine Gids* een door Steenblok ontwikkeld initiatief zou zijn geweest om te komen tot een alternatieve *Daniël*. Dit vanwege zijn onvrede over de inhoud van het studieblad van de jongelingsverenigingen.

De bronnen reiken echter andere informatie aan. De initiatiefnemers van de uitgave behoorden tot de Gereformeerde Gemeenten, maar het kinderblad was bedoeld voor de hele breedte van de bevindelijk-gereformeerde kring. Het werd bij 'onze jonge vriendjes en vriendinnetjes' geïntroduceerd met een inleidend artikel, dat een toelichting gaf op de naam, die een heenwijzing wilde zijn naar 'de Grote Gids', Gods Woord.' "De Kleine Gids" wil wijzen op dat Woord van God en samen willen we in onze eigen krant dat Woord onderzoeken en ook nog zien hoe groot de Heere is in het rijk der natuur en hoe groot

296. Blijkbaar had men ter Synode het Landelijk Verband het verwijt gemaakt dat men het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Dordrecht in 1948 niet had gevraagd. Punt 5 was in het concept-antwoord heel beknopt weergegeven, maar werd in het officiële antwoord nader uitgewerkt. Men had het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente niet gevraagd, omdat het 'ongeschikt is voor ons doel. De reden waarom wij in dat jaar in de Ger. Kerk te Dordrecht hebben gezongen is, omdat wij uit piëteit i.v.m. het nog zo kort verscheiden van Ds. Kersten niet de kerk der Ger. Gem Rotterdam-C wilden vragen'. Zie *Notulen van de Bestuursvergadering gehouden op Zaterdag 18 maart 1950 te Utrecht*. Vergelijk *Brief van de Gereformeerde Kerk (Wilhelminakerk) te Dordrecht d.d. 29-5-1948*. In het *Archief Dec. 1947 t/m 31 Maart 1966*, (Archief Bond van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten). De te betalen vergoeding aan de Gereformeerde Kerk was f 110,-.

297. Zie par. 6.5.3.

298. *Notulen van de Algemene Vergadering van het Landelijk Verband v. Zangverenigingen der Reform. Gemeenten, gehouden op 4 November v.m. 11 uur, Boothstraat 7 te Utrecht*.

299. *Notulen van de bestuursvergadering op Zaterdag 4 November 1950 in het Kerkgebouw der Ger. Gemeente te Utrecht*.

300. Zie par. 2.4.5.3.

301. Mededeling van J. P. Otte te Utrecht op 19-07-2010. De heer Otte (1909-2013) was een schoonzoon van G. H. Kersten en was vele jaren directeur van Uitgeverij N.V. De Banier te Utrecht.

302. Het was toen uiteraard geheel onbekend welke persoon er achter het pseudoniem B. J. van Wijk schuilging. Alle aandacht viel bij het lezerspubliek op de naam van dr. Steenblok.

Zijn daden zijn in de geschiedenis en in deze wereld.³⁰³ De inhoud van het eerste nummer bestond uit een korte bijbelse vertelling, een wat dogmatisch gekleurd artikel voor oudere kinderen over het pinksterfeest, een puzzelrubriek, een stukje over een eigen tuintje voor kinderen en een kort artikeltje over de betekenis van het licht. Actuele informatie ontbrak niet door het opnemen van een artikel over een nieuwe DC6, een splinternieuw vliegtuig dat op Schiphol in drieën was gebroken. De kinderen werden in een ethisch-pedagogisch artikeltje opgewekt om zich in overeenstemming met de Bijbel te gedragen. Verder was er nog een speciale vertelling voor de kleintjes, een artikeltje over de vogeltrek, een opdracht voor de groteren om met de Bijbel bezig te zijn en de rubriek ‘Wist je dit en wist je dat?’ Vrijwel elke bijdrage eindigde met een godsdienstige toepassing. Een mooi vervolgverhaal werd in het vooruitzicht gesteld.

De man achter de schermen van het nieuwe blad was B.J. van Wijk, een pseudoniem van A. Jansen³⁰⁴ te Haarlem, die in het voorjaar van 1948 in vaste dienst van uitgeverij De Banier was gekomen. Hij was een autodidact, die beschikte over organisatietalent, een uitstekende pen, theologische kennis en een brede belangstelling.³⁰⁵ Deze inbreng was zeer welkom bij de opbouw van het fonds van de door de Duitsers ontmantelde uitgeverij. De vrouw van Jansen wees haar man op het feit dat er in bevindelijk-gereformeerde kring niets beschikbaar was voor kinderen. Jansen nam daarop het initiatief tot de uitgave van *De Kleine Gids*.³⁰⁶ Hij trad aanvankelijk op als redacteur en gaf na enige tijd als hoofdredacteur leiding aan de periodiek. In het eerste nummer schreef Steenblok een aanbeveling: ‘Gaarne bevelen wij “DE KLEINE GIDS” aan en wij twijfelen niet of dit blad zal wel ingang vinden. Wij zouden alle ouders willen opwekken hun kinderen met ’n abonnement te verblijden. Het is een alleszins betrouwbare gids. De Heere moge het werk met Zijn onmisbare zegen willen bekronen.’ Er was ook een commissie van redactie, gevormd door Steenblok, ‘met medewerking van anderen’. Deze commissie functioneerde echter niet als zodanig. In de praktijk ging het om een comité van aanbeveling,³⁰⁷ waarin op voorstel van Jansen op verzoek van de uitgever predikanten zitting namen uit de Nederlandse Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Oud Gereformeerde Gemeenten.³⁰⁸

De gekozen formule voor het blad sloeg aan. De plaatselijke agenten van uitgeverij De

303. *De Kleine Gids*, 1e jrg. nr. 1, mei 1948.

304. Een broer en neef schreven beiden onder de naam Jansen. Om verwarring te voorkomen koos A. Jansen voor zijn publicaties een pseudoniem. Mededeling van J. P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

305. A. Jansen (1903-1964) was ouderling in de Gereformeerde Gemeente te Haarlem. Hij had een tuinbedrijf dat in de oorlogsjaren werd verwoest. G. H. Kersten had zijn vele gaven onderkend en hem aanbevolen om zijn bijbelkennis en dogmatisch inzicht. Jansen kon door zijn benoeming bij De Banier een nieuwe positie opbouwen. Hij was tot aan zijn overlijden hoofdredacteur van *De Kleine Gids*, later *Gezinsgids* genoemd. Jansen was een goed verteller. Hij schreef o.m. ‘De Bijbelse Geschiedenis aan onze kinderen verhaald (oplage 12.000 exemplaren in drie drukken), een populaire vaderlandse geschiedenis onder de titel: *Zoals Gods vinger schrijft*, en een aantal kinderboeken. Soms gebruikte hij ook het pseudoniem Arie Tuinman. Hij was ook redacteur van het door ‘De Banier’ uitgegeven tuinblad *Floralia*, bedoeld voor liefhebbers van tuinieren. Zie over hem: Directie N.V. De Banier (J. P. Otte), *In memoriam A. Jansen. Hoofdredacteur van ons blad*, in: *De Gezinsgids*, 17e jrg. nr. 1, juni 1964.

306. Mededeling van J. P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

307. Mededeling van J. P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

308. Volgens *De Kleine Gids* van 22 november 1950 (3e jrg. nr. 12) maakten toen van deze Commissie van Redactie deel uit: dr. C. Steenblok te Gouda (Geref. Gem.), ds. J. van Dijk te Gameren (Ned. Herv.), ds. C. Smits te Driebergen (Chr. Geref.) en ds. M.A. Mieras te Krimpen aan den IJssel (Oud Ger. Gem.).

Banier wisten in korte tijd tal van lezers te winnen. De stroom abonnees overtrof ver de verwachtingen van uitgever en hoofdredacteur.³⁰⁹ Het blad werd in *De Saambinder* door een medewerker van de rubriek 'Ons Onderwijs' positief ontvangen. Hij roemde het elan waarmee de uitgave ter hand werd genomen. Wel tekende hij aan dat uit het eerste nummer gebleken was hoe moeilijk het is om voor kinderen in een begrijpelijke taal te schrijven, met name in gedeelten waarin hen moraliserend, vermanend iets onder het oog wordt gebracht. De recensent vroeg zich af of dat laatste niet wat teveel werd gedaan.³¹⁰ De redactie heeft die wenk ter harte genomen. Binnen enkele jaren waren niet minder dan zeven mensen uit het onderwijs aan het blad verbonden.³¹¹

Na anderhalf jaar was het aantal abonnees opgelopen tot vijfduizend. Het zou in de jaren daarna klimmen tot boven de tienduizend.³¹² Een factor van belang daarbij was dat uitgever en redactie elke stellingname in de kerkelijke problematiek van de jaren 1950 en 1953 in de Gereformeerde Gemeenten hebben vermeden.³¹³ De interkerkelijke opzet vond veel waardering. Uiteindelijk mondde de voortdurende groei van het blad uit in een tijdschrift voor het hele gezin, dat de naam *Gezinsgids* zou ontvangen. De mondelinge overlevering dat *De Kleine Gids* bedoeld was als een alternatief voor *Daniël*³¹⁴ moet gerekend worden tot het rijk van de legenden. Ontstaansgeschiedenis, inhoud en lezerspubliek van het blad maken dat zondermeer duidelijk.

2.10 De Vereniging van Organisten (VOGG)

2.10.1 Van voorzanger tot kerkorgel

Begeleiding van de gemeentezang door een kerkorgel was voor de Tweede Wereldoorlog in de Gereformeerde Gemeenten niet algemeen gebruikelijk. Er was een aantal gemeenten, waarin het gebruik van een kerkorgel vanzelfsprekend was, zoals Kampen en Rotterdam-Centrum. Hendrik-Ido-Ambacht en Woerden maakten met vele kleine gemeenten gebruik van een harmonium voor de begeleiding. Er was echter ook een vrij groot aantal gemeenten dat het gebruik van een instrument afwees. Men maakte gebruik van de diensten van een voorzanger. Dat was onder meer het geval in Aagtekerke, Benthuisen, Meliskerke, Middelburg, Krabbendijke, Oostkapelle, Ridderkerk, Rotterdam-Charlois, Tholen, Tricht-Geldermalsen en Waarde.³¹⁵ Van principiële bezwaren tegen een kerkorgel was nauwelijks

309. 'Aan onze abonné's', in: *De Kleine Gids*, 1e jrg. nr. 2, 23 juni 1948.

310. 'Ons onderwijs. Uit de pers', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 36, 03-06-1948. De bespreking was van de hand van O. te R. De initialen staan wellicht voor P.J. Otte te Rijssen.

311. *De Kleine Gids* van 22 november 1950 noemt als vaste medewerkers naast ds. C. Hegeman te Paterson (USA) niet minder dan zeven mensen uit het onderwijs: vijf hoofden van scholen: P. Kuijt te Krabbendijke, H. Kortenhoff te Meeuwen, H. Jansen te Meliskerke, J.W. Jansen (waarnemend hoofd) te Benthuisen, alsmede J. Kramp en P.J. Otte te Rijssen.

312. Mededeling van J.P. Otte te Utrecht op 19-07-2010.

313. Schriftelijke mededeling van C.A. Otte te Utrecht op 27-07-2010.

314. Voor een neerslag van deze overlevering zie men: P.L. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, blz. 60. Hij suggereert dat Steenblok met enkele andere predikanten uit diverse kerken het nieuwe blad had opgezet, 'wellicht als alternatief voor het jeugdblad *Daniël*, waarvan Verhagen hoofdredacteur was'.

315. Men zie de zogenaamde gedenkboeken van de genoemde gemeenten voor meer details.

316. In Middelburg nam men in 1924 het eerste kerkorgel in gebruik. Tegenstanders vroegen aan ds. A. Verhagen om een bewijs uit het Nieuwe Testament waaruit kon blijken dat een muziekinstrument in de

sprake.³¹⁶ Wel hing de afwijzing daarvan samen met de betrekkelijk geringe financiële draagkracht van veel gemeenten.

Het functioneren van de voorzanger in de eredienst had duidelijke schaduwkanten. Ze werden door de Ridderkerkse ouderling J.J. Hooijmeijer in de kerkenraadsvergadering van 11 september 1919 nog eens vertolkt: 'Hij is van mening dat er vaak onstichtelijk wordt gezongen. Bovendien is men in de keuze van de psalmen beperkt. Nogal wat psalmen die goed zouden aansluiten op de preek kunnen niet worden gezongen.'³¹⁷ Deze bezwaren leidden ertoe dat in de jaren twintig tot vijftig overal de beslissing viel om over te gaan tot de aanschaf van een kerkorgel. Na de oorlog trad J.W. Kersten, een zoon van G.H. Kersten, die later predikant werd te Genemuiden, vaak op als adviseur van kerkenraden die de aanschaf van een kerkorgel overwogen.³¹⁸ De bestaande orgels waren overwegend van slechte kwaliteit, terwijl het aantal organisten met enige opleiding minimaal moest worden genoemd.³¹⁹ Door het een en ander groeide echter de behoefte aan een goede vorming en blijvende ondersteuning van de organisten om hun dienende taak in de eredienst zo goed mogelijk te volbrengen. Daarbij kwam de eigen problematiek van het orgelspel in de Gereformeerde Gemeenten. Er werd op hele noten en in een bepaald tempo gezongen. Men stond afwijzend tegenover het zingen van gezangen. Deze problematiek kon niet tot een oplossing worden gebracht in een interkerkelijke organistenvereniging. 'Door eigen mensen in eigen kring moet deze problematiek besproken worden. Eigen mensen moeten richtlijnen aangeven, waarlangs men moet werken om zodoende tot gunstige resultaten te komen. Dit was dan ook de aanleiding om tot oprichting van de VOGG te komen.'³²⁰

2.10.2 Personen, doel en middelen

In de zomer van 1948 verscheen er in *De Saambinder* een opvallende advertentie: 'Belangrijk!! Wist u dat er reeds een begin gemaakt is met de oprichting van een Organisten Vereniging van Ger. Gemeenten? Stellig zult U zich hiervoor interesseren en wij twijfelen er dan ook niet aan, dat het aan uw medewerking niet zal ontbreken. Schrijft U ons eens, of geef ons vast uw adres en van Uw collega's. Correspondentieadres: J. v.d. Wege, Steenkamplaan 33, Terneuzen (Zld.)'.³²¹

eredienst geoorloofd was. Ze werden ontwapend door de vraag van hun predikant naar een bewijs uit de Schrift dat vrouwen aan het Heilig Avondmaal mogen deelnemen. Zie L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 54-55.

317. Historische Commissie Gereformeerde Gemeente Ridderkerk, *Trouw van de God van Bethel. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Ridderkerk 1910-2010*, Ridderkerk 2011, blz. 75.

318. M.J. Goud en J.P. Sinke, *Vergeet Zijn grote daden niet*. Krabbendijke 1983, blz. 235. J.W. Kersten was van 11 juni 1955 tot aan zijn overlijden in 1960 lid van het hoofdbestuur van de V.O.G.G. Vergelijk *Kerk en Muziek*, 4e jrg. nr. 1/2 (juli/augustus 1955, blz. 1 en 10).

319. A. Krijgsman, *Historisch Overzicht ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de afdeling WEST van de Vereniging van Organisten der Gereformeerde Gemeenten*, februari 1991, blz. 1. Krijgsman behoorde tot de mannen van het eerste uur (AVOGG).

320. [A. Krijgsman], *Historisch overzicht 1950-1960*, blz. 2.

321. *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 42, 15 juli 1948. A. Krijgsman, *Historisch Overzicht ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de afdeling WEST (...)*, blz. 1, biedt een enigszins afwijkende tekst van een bericht dat door *De Saambinder* in het voorjaar van 1949 zou zijn gepubliceerd. Dit bericht komt echter in *De Saambinder* niet voor.

Het initiatief van Van de Wege³²² werd gevolgd door een kennismakingsvergadering op 25 april 1949³²³ in het gebouw van het instituut 'Klavarskribo' te Ridderkerk-Slikkerveer. Daar zal uit de bezoekers een commissie van voorbereiding zijn gevormd, die bestond uit G. Th. Visser te 's-Gravenhage, J. Minderhoud te Meliskerke, J. van de Wege te Terneuzen en H. den Otter te Hendrik-Ido-Ambacht. Deze commissie nam ook de zorg op zich voor het ontwerpen van conceptstatuten en een huishoudelijk reglement in concept voor de Vereniging van Organisten der Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika (VOGG).³²⁴ De tekst werd door de commissie vastgesteld op 17 december 1949 te Hendrik-Ido-Ambacht. Het duurde echter een aantal maanden voordat de eigenlijke oprichting een feit werd. Wel werden het doel en de plannen van de nieuwe vereniging tussentijds besproken op de afdelingsvergaderingen van Zuid-Holland en Zeeland. Er waren kennelijk al ledenlijsten aangelegd met de namen van hen die zich bij de initiatiefnemer hadden gemeld of deel genomen hadden aan de kennismakingsbijeenkomst te Slikkerveer. De vereniging zelf werd opgericht op de algemene vergadering van 17 juni 1950 te Dordrecht. 'Hierna volgde dan de instituering van de vereniging. Daarna volgde verkiezing voor het Hoofdbestuur.'³²⁵ C. Burger te Tholen werd gekozen tot voorzitter van de vereniging, terwijl H. den Otter het eerste jaar zorg droeg voor het secretariaat.³²⁶

Direct na de oprichting begon de nieuwe vereniging activiteiten te ontplooiën. Op 21 oktober volgde een vergadering, die door 17 leden werd bezocht. Het totale aantal leden bedroeg 58.³²⁷ Deze vergadering besloot over te gaan tot de uitgave van een *Mededelingenblad*, dat in de december 1950 voor het eerst verscheen. Als hoofdredacteur trad op de voorzitter van de vereniging, C. Burger te Tholen. Hij omschreef het doel van het blad als volgt: 'We wensen d.m.v. dit blad zo nauw mogelijk met elkaar in contact te komen en ook dit contact te bewaren. Het treedt dus voor een goed deel in de plaats van de dikwijls zo tijdrovende vergaderingen. Welnu, hier is de weg geopend, om elkander iets belangrijks op orgel- of muziekgebied onder de aandacht te brengen.' Hij uitte de wens dat het blad 'bij moge dragen in het zo gewichtvolle werk, dat we Zondag aan Zondag te verrichten hebben in de Christelijke Eredienst'. Het bood artikelen over belangrijke componisten – J. S. Bach kreeg

322. Jan van de Wege (1928-2013) te Terneuzen stamde uit een muzikale familie. Toen hij nog een klein kind was, verliet de fam. Van de Wege de Ned. Herv. Kerk en sloot zich aan bij de Gereformeerde Gemeenten. Zijn vader was organist. De ouders stimuleerde de jongen om op circa 14-jarige leeftijd orgellessen te nemen. Later organiseerde hij orgelconcerten met bekende organisten, o.a. Feike Asma. Hij bleef bij de scheuring in 1953 aanvankelijk lid van de Gereformeerde Gemeente in Nederland. Op 13 december 1973 ging hij over tot de in 1957 opnieuw geïnstitueerde Gereformeerde Gemeente. Hij diende deze gemeente respectievelijk als organist, diaken, ouderling en organist. Brief van M. Simons te Hoek aan M. Golverdingen d.d. 5 juni 2013.

323. [A. Krijgsman], *Historisch overzicht 1950-1960*, blz. 3, spreekt over 25 april 1950. Dit berust kennelijk op een vergissing. Bedoeld is 25 april 1949.

324. *Statuten en Huishoudelijk Reglement V.O.G.G. 17 december 1949, vastgesteld door een commissie, gewijzigd 4 mei 1974*, blz. 1. Door een misverstand werd in deze statuten ten onrechte aan de naam Gereformeerde Gemeenten de toevoeging verbonden 'in Nederland en Noord-Amerika'. Zie *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten 1998*, blz. 81, 596-611.

325. *Kort verslag Algemene Vergadering gehouden te Dordrecht op Zaterdagmiddag 17 juni 1950*, blz. 2. De herinnering van A. Krijgsman, *Historisch Overzicht*, blz. 1, is onjuist. Hij stelt dat einde 1949 te Dordrecht de officiële oprichting plaatsvond. Tot lid van het bestuur werden gekozen C. Burger, voorzitter, J. van de Wege, 2e voorzitter, H. den Otter, secretaris, J. Minderhoud, penningmeester en A. C. de Graaf, algemeen adjunct.

326. Vergelijk *Mededeling blad V.O.G.G.* nr. 1, dec. 1950, blz. 5 en nr. 5, september 1951, blz. 3.

327. *Statuten en Huishoudelijk Reglement V.O.G.G.*, blz. 11, *Mededelingenblad V.O.G.G.* nr. 1, dec. 1950, blz. 3, 6.

als eerste aandacht -, verbetering van het persoonlijk orgelspel en de technische aspecten van de orgelbouw. Dit eerste nummer maakte ook melding van enkele kernactiviteiten die de nieuwe vereniging wilde organiseren. Er was een bevoegde examencommissie ingesteld van vier personen, die tot taak had om kerkenraden bij te staan 'in de beoordeling naar de geschiktheid om als organist op te treden in de erediensten'.³²⁸ Het examenprogramma was al beschikbaar. De vereniging had ook een muziekbibliotheek opgericht, die werd beheerd door A.C. de Graaf te Goes. Bestuur en leden droegen zorg voor een geleidelijke uitbouw en verdieping van het werk.

2.11 Sociale stijging

2.11.1 De doorbreking van het maatschappelijke en culturele isolement

De Gereformeerde Gemeenten leefden voor de Tweede Wereldoorlog niet alleen in een geestelijk, maar ook in een maatschappelijk en cultureel isolement. Het overgrote deel van de gemeenten was te vinden in kleine dorpen op het platteland. Het ging om een overwegend agrarische bevolkingsgroep met een geheel eigen karakter. Men kwam alleen in aanraking met de wereld om zich heen als het ging om het verdienen van het dagelijks brood. Velen leefden alleen bij 'oude schrijvers', en richtten zich vooral op het innerlijke, geestelijke leven. In het algemeen bestond er in de deze kring een zekere afkeer van studie en vorming, van deelname aan maatschappelijke verbanden en culturele activiteiten. Dit isolement werd in de eerste helft van de twintigste eeuw geleidelijk aan doorbroken door een aantal factoren: de oprichting van de SGP in 1918,³²⁹ de stichting van eigen scholen op basis van de Lager Onderwijswet van 1920³³⁰ en de migratiegolf van het platteland van Zeeland en Zuid-Holland naar de grote steden in de jaren twintig en dertig. Daar bouwden velen een nieuw bestaan op als havenarbeider, gemeentewerkman, melkboer, aardappelhandelaar en groenteverkoper. Daarmede kwam de mogelijkheid van sociale stijging voor 'de stillen in den lande' en hun kinderen binnen handbereik. Het maatschappelijk isolement dat een gesloten agrarische gemeenschap kenmerkte, was doorbroken. De weg naar het hoger onderwijs en de universiteiten lag open.³³¹ G.H. Kersten was degene die in *De Saambinder* ook voortdurend de noodzaak van studie door jongeren onder het oog van de ouders bracht. Hij beseftte dat de samenleving in allerlei verbanden behoefte had aan jonge mensen met een goede vorming die de Heere vreesden.³³²

2.11.2 Studerende jongeren

Omstreeks 1930 gingen de eerste jongeren de universitaire wereld binnen. J.C. Hage (1909-1987) te Rotterdam liet zich in Leiden inschrijven als student in de medicijnen. De gebroeders

328. *Statuten en Huishoudelijk Reglement V.O.G.G.*, 1974, artikel 2, 1b.

329. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, blz. 67-96.

330. Idem, blz. 97-114.

331. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 65-66. Bijzonder verhelderend voor de armoede op het platteland en de migratiegolf van het platteland van Zeeland en Zuid-Holland naar een stad als Rotterdam is de roman van Mevador, *Zo God het huis niet bouwt (Uit het leven van de familie Geuzenkamp)*, Utrecht 1950. Mevador was het pseudoniem van Meester van Houdt, Rijssen. J.W. van Houdt (1892-1960) was een vooraanstaand onderwijsman en maakte in de jaren twintig deel uit van de Provinciale Staten van Zuid-Holland voor de SGP.

332. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, blz. 109-112.

L. Zandijk (1911-2003) en A. Zandijk (1913-1969) uit het Zeeuwse Waarde gingen in Utrecht medicijnen studeren. Het bleven witte raven. K. de Gier, de latere docent aan de Theologische School te Rotterdam, begon in 1935 in Utrecht aan zijn studie voor arts. Bij die studie ontmoette hij nog twee andere jongeren: B. Tuinier (1919-1988) uit Oudemirdum en G. Annot (1920-1994) uit Oostkapelle. Via de Utrechtse afdeling van de Societas Studiosorum Reformatorum (SSR)³³³, een gereformeerde studentenvereniging, kwamen zij in contact met de Rotterdammers J.W. Kersten (1915-1960), zijn zuster C.A. Kersten en L.J.M. Hage (1917-2007), die rechten studeerden.³³⁴ Bij deze kring behoorde ook J. de Heer (1920-1986) uit Nieuw-Beijerland, de latere secretaris van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (VGS). De groep Utrechtse studenten nam geleidelijk in omvang toe. Dat hing samen met het advies van G.H. Kersten om voor Utrecht te kiezen met het oog op het onderlinge contact.³³⁵ De Rotterdamse predikant droeg persoonlijk zorg voor begeleiding van deze groep. Hij hield periodiek lezingen in een kamer in het huis van C.E. de Gier-Bijsterveld (1893-1990), die vanuit Dalem naar de Domstad was verhuisd om aan haar studerende zoon K. de Gier onderdak te bieden. De al genoemde J.W. Kersten had bij deze familie een kamer gevonden. In huize De Gier kwamen regelmatig tien tot vijftien studenten bij elkaar. Kersten wist hen te boeien met zijn grote kennis van de gereformeerde theologie en zijn brede maatschappelijke ervaring. Soms nam hij enkele studenten van de Theologische School mee om hen iets te laten proeven van de wereld van de universiteit.³³⁶

In Delft was het aantal studenten lange tijd uiterst klein. Toen H. van Rossum uit Dirksland in 1938 aan de studie van civiel-ingenieur begon, was hij van de 56 studenten de enige die tot de Gereformeerde Gemeenten behoorde. Bij de andere studierichtingen in Delft trof hij Johannis Heijboer (1920-1995) aan. Hij was afkomstig uit Tholen en zou in 1972 te Leiden promoveren. Kort na de Tweede Wereldoorlog, vlak voor zijn vertrek uit Delft, ontmoette Van Rossum daar Rengert Segers (1927-1992) uit Lisse, die hem later in Haarlem zou opvolgen als ingenieur van het Technisch Bureau van de Waterschappen.³³⁷

Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal studenten, dat afkomstig was uit de Gereformeerde Gemeenten geleidelijk toe. In Delft ontstond een kring van studenten, die ten doel had het calvinistische erfgoed te bestuderen. De deelnemers behoorden voor een groot deel tot de Gereformeerde Gemeenten. Zij kenden elkaar van de zondagse kerkgang.³³⁸ H. Paul uit Moerkapelle, die in 1946 in Utrecht tandheelkunde ging studeren, trof daar een zestal studenten aan, die dezelfde kerkelijke achtergrond hadden als hij. Zij waren als regel lid van de SSR, maar voelden zich als bevindelijk-gereformeerden in het daar heersende neo-calvinistische klimaat steeds minder thuis.³³⁹ In Utrecht was met name de invloed van

333. De SSR was een vereniging van gereformeerde studenten, die zich niet beperkte tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, maar bedoeld was voor de gereformeerde gezindte. Zie *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 1961³, s.v.

334. Brief van D.L. de Gier-Segers te Moerkapelle aan M. Golverdingen, d.d. 28 juni 2007.

335. J.P. Sinke, *Zijn daán getoond en trouw'lijk hen geleid. 100 jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007*, deel 2, Krabbendijke 2007, blz. 103.

336. Idem, blz. 111, blz. 340, noot 43. Met dank aan L.M. Harthoorn te Waarde (Zld) en C.A. Hage-Kersten te Gouda voor aanvullende informatie op respectievelijk 18 juni 2007 en 11 juli 2007.

337. Brief van H. van Rossum te Zeist aan M. Golverdingen, d.d. 25 juni 2007.

338. H. Paul, 'Herinneringen uit een ver verleden', in: Barbara Bikker, R. Kuiper e.a. (red.), *Jong in eeuwenoude traditie*, blz. 11.

339. Wikipedia, s.v. Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato.

vrijgemaakt-gereformeerden met hun uitgesproken verbondsvisie duidelijk aanwezig. 'Als men dan sprak over de gemeenschap der heiligen onder de studenten, steigerde alles in ons daartegen. Daar was immers meer voor nodig.'³⁴⁰

2.11.3 Bezinning en organisatie

Deze situatie leidde tot onderlinge gesprekken en ontmoetingen. De studenten zagen zich daarbij, om het met de latere staatssecretaris G. van Leijenhorst (1928-2001) te zeggen, geconfronteerd:

'- met tal van opvattingen die als vaststaand werden gepostuleerd, maar die niettemin schuurden met datgene wat wij van huis uit hadden meegenomen, en dat wij ook te waardevol vonden om te verliezen;

- met het bonte leven van de grote stad, dat boeiend op je afkwam, maar evenwel je persoonlijk leven niet mocht beschadigen;

- maar ook kwam je in aanraking met de idealen die men in de opbouwperiode na de oorlog koesterde in kerk en samenleving, en in de politiek, om nieuwe wegen in te slaan, niet alleen om ons land er weer bovenop te helpen, maar ook om een betere toekomst te scheppen.'³⁴¹

Er was stof tot bezinning te over. Dat leidde tot een conferentie in de vorm van een zomerkamp, die werd gehouden van 10-15 juli 1950 te Wapenveld bij Hattem en circa zestien deelnemers³⁴² telde. De leiding berustte bij R. Segers. Drie dagen achtereenvolgende werd het middagprogramma een lezing, namelijk: 'Zending en evangelisatie' door ds. J. van den Berg, 'Gezag en gehoorzaamheid' door Tj. Molenaar en 'Het Doopsformulier' door dr. C. Steenblok. De laatste was echter door ziekte verhinderd om de toegezegde lezing te houden.³⁴³

Er werd niet alleen over de lezingen gesproken. Met name de behoefte aan meer contact werd verwoord. Daarom werd besloten om een eigen maandblad uit te geven, dat gelet op het ontbreken van tijd om zich langdurig op de naam te bezinnen *Wapenveld* werd genoemd.³⁴⁴

Men nam zich ook voor om elke zomer 'een interacademiale conferentie' te beleggen. Verder werden er voor vier universiteitssteden contactpersonen benoemd: Amsterdam (H. J. Roost), Delft (R. Segers), Utrecht (H. Paul) en Wageningen (T. Biemond). In een verslag van het zomerkamp in *Daniël* vatte een deelnemer zijn indrukken samen: 'Resumerend kunnen we zeggen dat dit eerste treffen van onze studenten zeer geslaagd kan worden geheten. Moge het echter niet bij dit begin blijven, maar laten we in deze tijd van on- en bijgeloof elkaar tot een hand en een voet zijn.'³⁴⁵

2.12 Waardering

1. Binnen de Gereformeerde Gemeenten deed zich direct na de Tweede Wereldoorlog een

340. H. Paul, 'Herinneringen uit een ver verleden', in: Barbara Bikker, R. Kuijper e.a. (red.), *Jong in eeuwenoude traditie*, blz. 11.

341. Geciteerd in 'De Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato', hoofdstuk 1 van de SAC-gids, uitgave 2002-2003. SAC staat voor Studie- en Advies- dan wel Archiefcommissie van de CSFR.

342. A. G. Balke, 'Overzicht. Schijnwerper langs tien jaren C.F.S.R.', in: *Zicht. Balans van tien jaren c.f.s.r.*, 1961, blz. 10.

343. R. Plomp, *Kort verslag van de conferentie, gehouden door studenten onzer gemeenten te Wapenveld*, in: *Daniël*, 5e jrg. nr. 6, 25 augustus 1950.

344. A. G. Balke, 'Overzicht. Schijnwerper langs tien jaren C.F.S.R.', in: *Zicht. Balans van tien jaren c.f.s.r.*, 1961, blz. 10.

345. Idem.

opvallend aantal nieuwe ontwikkelingen voor die betrekking hadden op het kerkelijke leven in de ruimste zin van het woord.

a. De oprichting van de 'Chr. Normaalschool' te Krabbendijke in september 1944, die uitgroeide tot een door de Generale Synode erkend opleidingsinstituut voor leerkrachten. Op 27 mei 1947 gaf de Synode het advies om in de plaatselijke gemeenten voor dit instituut te collecteren. Daarmede was de 'kweekschool' een zaak van het gehele kerkverband geworden.

b. Het besluit van de Generale Synode van 27 mei 1947 om als kerkverband het zendingswerk opnieuw daadwerkelijk ter hand te nemen. Er werd een schets gemaakt van het profiel, waaraan een zendingsarbeider zou moeten voldoen, terwijl een heldere blauwdruk werd gepresenteerd voor de organisatie van het zendingswerk.

c. De uitbouw van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen, dat zich landelijk presenteerde met de uitgave van de brochure *De Jeugd in Nood*. Deze brochure werd eind februari en begin maart 1946 in alle gemeenten verspreid. Het geschrift was de aanzet voor de uitgave van *Daniël*, een studieblad voor de jongelingsverenigingen, dat op 21 juni 1946 voor het eerst verscheen. Het blad kreeg veel weerklank, mede omdat het vanaf het eerste nummer ook functioneerde als contactblad voor de jongeren die in Indië dienden. Tegelijkertijd organiseerde het Landelijk Verband de regelmatige verzending van pakjes met goede lectuur, een pastorale brief, en geschenken voor circa 500 militairen.

d. De instelling door de Generale Synode van 29 mei 1947 van de *Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen*. Deze commissie nam het werk van de geestelijke verzorging over van het Landelijk Verband en werd voortaan geassisteerd door jongeren uit deze organisatie.

e. De verschijning van de preken-serie *Uit den Schat des Woords* op 15 november 1947, die voor een deel steunde op de verzending van preken in de geschenksendingen naar de militairen in Indonesië.

f. De oprichting van het Landelijk Verband van Zangverenigingen op 20 december 1947, waarin veertien zangverenigingen een samenwerking aangingen. In Zeeland en Zuid-Holland hadden de zangverenigingen zich reeds georganiseerd in ringen.

g. De oprichting van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen op 18 augustus 1948, dat circa 24 studie-, brei- en naaiverenigingen samenbracht om het werk der barmhertigheid te stimuleren.

h. De uitgave van het kinderblad *De Kleine Gids* in mei 1948. Het betrof een particulier initiatief binnen de Gereformeerde Gemeenten. Het blad was bestemd voor de gehele breedte van de bevindelijk-gereformeerde kring en kreeg als zodanig veel waardering.

i. Vanaf de zomer van 1948 waren er aanzetten om te komen tot een *Vereniging van Organisten van de Gereformeerde Gemeenten* (VOGG). De officiële oprichting vond plaats op 17 juni 1950 te Dordrecht.

j. Jongeren uit de Gereformeerde Gemeenten die een universitaire studie volgden, organiseerden in juli 1950 te Wapenveld een zomerkamp. Dit leidde binnen een jaar tot de oprichting van de interkerkelijk studentenvereniging *Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato* (CSFR).

In het totaal ging het om tien initiatieven, die de uitbouw van het kerkelijke leven of de specifieke vorming van kinderen en jongeren beoogden. Twee daarvan wortelden wel in de Gereformeerde Gemeenten – *De Kleine Gids* en de CSFR – maar waren gericht op de breedte van de bevindelijk-gereformeerden en hadden als zodanig een interkerkelijk karakter. Een aanzet voor organisatievormen met een verbrede basis was ook aanwezig bij de kweekschool

te Krabbendijke, die wel geheel door de Gereformeerde Gemeenten werd gefinancierd, maar binnen het staatkundig gereformeerde volksdeel toenemende sympathie ondervond. Door de opvallende uitbouw van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen, het ontstaan van het Landelijk Verband van Zangverenigingen, de oprichting van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen en de Vereniging van Organisten van de Gereformeerde Gemeenten en de Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen werd de geringe organisatiegraad van het kerkverband duidelijk verhoogd. Het aantal landelijke organisaties nam toe van drie tot zeven.

Deze naoorlogse ontwikkelingen in de Gereformeerde Gemeenten vallen ten volle onder het streven naar *Herstel en vernieuwing*, het gespreksthema in de tweede helft van de jaren veertig. De vernieuwingen droegen bij tot het scheppen van voorwaarden om in de jaren zestig een zeker emancipatieproces van de bevindelijk-gereformeerden in gang te zetten.

2. Opvallend is de grote betekenis van de Indonesische kwestie als katalysator in het proces van vernieuwing dat zich in het jeugdwerk voltrok. Het opvallend hoge aantal abonnees van *Daniël* hing direct samen met het feit dat dit blad zich vanaf het eerste nummer presenteerde als de spreekbuis van het thuisfront, terwijl het Landelijk Verband zich daarbij opwierp als de behartiger van de algemene belangen van 'de jongens in Indië' door middel van een uitstekend geoliede organisatie van vrijwilligers.

Het streven van enkele kerkenraden om zich te beperken tot de geestelijke ondersteuning van de militairen uit de eigen gemeente gaf blijk van een gebrek aan invoelingsvermogen ten aanzien van de sterke emotionele betrokkenheid van de gemeenten als geheel bij de circa vijfhonderd tot achthonderd militairen die in Indonesië verbleven. De Generale Synode van 29 mei 1947 had er oog voor dat aan het geestelijke welzijn van de militairen in den vreemde ook een algemeen aspect was verbonden. De instelling van een *Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen* was het gevolg. Daarbij werd gebruik gemaakt van de kennis en de man- en vrouwkracht in de kring van het Landelijk Verband. De militairen in Indië zaten zelf ook niet stil. Een en ander leidde tot meer contactadressen voor militairen aldaar, tot interkerkelijke leesdiensten in de tropen van groepen bevindelijk-gereformeerde militairen op zondag, tot het streven naar de aanstelling van een veldprediker uit de Gereformeerde Gemeenten, tot speciale pakketacties met het oog op de kerstdagen en de jaarwisseling en tot afscheidsbijeenkomsten voor gedemobiliseerde militairen.

3. Opvallend was dat het voornemen van de Generale Synode van 1947 om opnieuw als kerk het zendingswerk ter hand te nemen. Deze arbeid was sinds 1912 ineengeschrompeld tot het in stand houden van een kleine zendingskas. Er meldde zich tussen 1947 en 1949 slechts één jongeman, die meende roeping te hebben tot zendeling, maar de deputaten hadden geen vrijmoedigheid om de kandidaat voor de opleiding te aanvaarden. Uit de klachten van ds. J. van den Berg, de secretaris van het deputaatschap, die sprak over algemene passiviteit, en behoedzaam de term 'valse lijdelijkheid' hanteerde, werd duidelijk dat het draagvlak voor zendingswerk bij de plaatselijke gemeenten vrijwel geheel ontbrak. De sterke accentuering van het persoonlijke heil en de neiging tot het isolement veroorzaakten dat de grote opdracht van de kerk van Christus om zending te drijven en evangelisatie-arbeid te verrichten buiten het gezichtsveld van zeer velen viel. Er was in de Gereformeerde Gemeenten sprake van een versmalling van het kerk-zijn. Juist op dit gebied stelde een jonge generatie kritische vragen. Het was dan ook tekenend voor de stand van zaken, dat tijdens het eerste zomerkamp voor studerende jongeren ds. Van den Berg werd gevraagd om een lezing te houden over

‘Zending en evangelisatie’.

4. De uitbouw van het werk van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen en de snelle groei van het jongerenstudie blad *Daniël*, dat door deze organisatie werd uitgegeven, ging met spanningen gepaard. Dat laat zich enigszins verklaren uit de hoge oplage van circa 5000 exemplaren. Daarmee overtrof het blad enkele jaren achtereenvolgende van *De Saambinder*. Het kan moeilijk anders of dit verschijnsel moet bij C. Steenblok, de hoofdredacteur van het kerkelijke orgaan, irritatie hebben gewekt. Daarbij kwam de vraag of *Daniël* de gereformeerde leer wel zuiver vertolkte. Er waren in het tijdsbestek van anderhalf jaar drie botsingen.

a. Steenblok lanceerde in *De Saambinder* een frontale aanval op de zuiverheid van een meditatie van lerend ouderling B. Roest te Scherpenzeel (begin 1947). De aanval kenmerkte zich door een scherp, denigrerend taalgebruik, dat herinneringen oproept aan de felle polemieken die het kerkelijke leven in de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog beheersten.

b. De kerkenraad van Gouda nam het besluit, ongetwijfeld op instigatie van Steenblok, om het kerkgebouw, na een lange reeks van jaren, niet meer ter beschikking te stellen voor de jaarvergadering van het Landelijk Verband (begin 1948). Dat kreeg veel aandacht, omdat men in Gouda ook zorgdroeg voor de logeeraadressen van de afgevaardigden.

c. Vijf maanden later plaatste Steenblok een ingezonden stuk van ouderling A. Jansen te Haarlem die in forse taal ernstige bezwaren ontwikkelde tegen het onduidelijke taalgebruik en de theologische opvattingen van R. Kok in zijn rubriek ‘Onze catechismus’ (mei 1948). De drie feiten moeten in den lande onrust in kerkenraden, gezinnen en verenigingen hebben veroorzaakt. Het vertrouwen in het jongerenblad en de landelijke organisatie als zodanig was immers bij herhaling in het officiële kerkelijke orgaan voor het forum van het kerkvolk ter discussie gesteld. Daardoor konden er tegenstellingen worden geschapen, die de vrede en de eenheid in het kerkelijk leven bedreigden.

5. Opvallend was de inzet van het bestuur van het Landelijk Verband om de tegenstellingen in te dammen en conflicten zo veel mogelijk te voorkomen. De kritiek werd intern besproken en voor een deel als juist erkend. Het redactionele beleid van *Daniël* werd aangescherpt. Het draagvlak van de redactie werd verbreed door de toevoeging van enkele redacteurs, die Verhagen zouden assisteren. Kok moest zich eventuele correcties in zijn artikelen laten welgevalen. Toen hij zich niet met de correcties kon verenigen, beëindigde hij abrupt zijn medewerking aan het blad. De pijnlijke weigering van de kerkenraad van Gouda werd op de jaarvergadering van het Landelijk Verband van zijn scherpste ontdaan door een milde opstelling van voorzitter Verhagen, die het feit zal hebben gebagatelliseerd. Als algemene gedragslijn koos het bestuur van het Landelijk Verband voor het volstrekt negeren van eventuele kritiek van de zijde van *De Saambinder* en van Steenblok.

Hoewel de schade door wijs beleid zo veel mogelijk werd beperkt, werd in de genoemde confrontaties het voorspel zichtbaar van ‘1950’ en ‘1953’. Het kon niet anders of het onderlinge vertrouwen en de broederlijke verhoudingen in de kring der gemeenten werd daardoor negatief beïnvloed.

6. Bij de ontwikkelingen die zich in de jaren 1945-1950 in de Gereformeerde Gemeenten voordeden, tekenden zich vier motieven af, die een duidelijk theologisch karakter hadden, al was de reikwijdte verschillend. Als eerste noemen we het besluit van de Generale Synode van 1947 om zo spoedig mogelijk gestalte te geven aan het zendingswerk aan de hand van een blauwdruk. De doorwerking van dit motief bleef echter heel gering. Ook de uitgave

van de preken-serie *Uit den schat des Woords* werd door een theologisch motief gedragen: het bevorderen van een schriftuurlijk-bevindelijke prediking. Bij het derde en vierde motief – de bezwaren tegen de theologische formuleringen van B. Roest en R. Kok in *De Saambinder* – was het theologisch gehalte duidelijk. Het ging om het al of niet afwijken van de leer der waarheid.

Overigens overtrof in de onderzochte periode het aantal factoren dat behoort tot de meer sociale context waarin de kerkgeschiedenis tot ons komt het aantal theologische motieven. Er konden niet minder dan zeven van deze factoren duidelijk worden getraceerd: de oprichting en uitbouw van de niet-gesubsidieerde onderwijzersopleiding te Krabbendijke; de opbloei van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen en het nieuwe blad *Daniël*; de instelling van de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen, die door de Generale Synode van 1947 werd ingesteld en met steun van jongeren veel activiteiten ontplooiden; de oprichting van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen, de oprichting van het Landelijk Verband van Zangverenigingen, de uitgave van *De Kleine Gids*, een blad voor kinderen, dat door leden van de Gereformeerde Gemeenten werd opgezet en een min of meer interkerkelijk karakter droeg; de oprichting in 1950 van de VOGG, de organistenvereniging, en de aanzet voor de oprichting van de studentenvereniging CSFR in 1951.

Personen en positiekeuzes in de periode 1944-1948

3.1 Inleiding

Bij het onderzoek naar de ontwikkelingen in de Gereformeerde Gemeenten direct na de Tweede Wereldoorlog stuitte we op enkele personen, die probeerden op de gang van de kerkelijke zaken invloed uit te oefenen door woord en geschrift. Daarbij was sprake van onderlinge spanningen en specifieke wrijflakken. Het laat zich op grond daarvan¹ vermoeden dat de positiekeuzes samenhangen met theologische inzichten van deze leidinggevende figuren, persoonlijke stellingnames zoals het al of niet waarderen van de uitbouw van het jongerenwerk, en de groei van het blad *Daniël* alsmede met sympathieën en antipathieën. Op de achtergrond stond de zeer invloedrijke persoonlijkheid van G.H. Kersten, die in 1948 zou overlijden. Op de voorgrond traden vooral C. Steenblok en R. Kok, terwijl de figuur van A. Verhagen in de jaren direct na de oorlog aan invloed en betekenis won. De gecompliceerde gebeurtenissen die in het vervolg van dit proefschrift worden beschreven, vragen om een gescherpt zicht op de samenhang der dingen. Daarom wordt een poging ondernomen om plaats en inbreng van de genoemde leidinggevende personen met name in de periode 1944-1948 in beeld te brengen.² Alle lijnen kruisten elkaar bij de confrontatie tussen Kersten en Kok op de vergadering van de classis Barneveld op 1 juni 1948. Door het een en het ander kan het zicht op de gebeurtenissen na 1948, die in de volgende hoofdstukken onze aandacht vragen, worden verscherpt.

3.2 G.H. Kersten

Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948)³ groeide op te Deventer in het gezin van een beroepsmitlair. Zijn vader verliet de krijgsmacht en vestigde zich als boekhouder te 's-Gravenhage. De jonge Henri kreeg een christelijke opvoeding. Hij vertelde hoe hij als jongen van veertien jaar tot bekering kwam. Op zijn zestiende jaar legde hij belijdenis des geloofs af in de Gereformeerde Gemeente onder 't kruis⁴ in zijn woonplaats. Direct daarna nam hij deel aan het

1. Zie par. 2.4.3: Het blad *Daniël*; par. 2.4.5: Spanningen en wrijflakken in de jaren 1946-1948.

2. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 89-180, biedt een brede beschrijving van deze periode en de achtergronden daarvan.

3. Men zie de biografie van M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*. Als er geen andere bron wordt vermeld, zijn de gegevens aan deze studie ontleend. Vergelijk ook H. Florijn, 'Levensloop van ds. G.H. Kersten (...)', in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, blz. 11-48.

4. In 1869 ontstond de Christelijke Gereformeerde Kerk. De Christelijke Afscheiden Gemeenten en de Gereformeerde kerk onder 't Kruis in Nederland gingen daarin samen. De toevoeging 'onder 't Kruis' dateerde uit 1838. Men wilde toen om principiële redenen aan de koning geen vrijheid van vergaderen vragen. Men boog liever onder het kruis van de vervolging. Enkele 'kruiskerken' gingen niet mee met de Vereniging van 1869. Ze bestonden in de praktijk voort als vrije gemeenten. Ds. E. Fransen (1827-1898) wist deze gemeenten omstreeks 1890 samen te brengen in het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten onder 't Kruis, dat in de loop der jaren elf tot negentien gemeenten telde.

Heilig Avondmaal. Na zijn onderwijzersopleiding werd hij oefenaar in de Kruisgemeenten. Als jong predikant van 25 jaar was hij de stuwende kracht achter de Vereniging van 1907. Daarbij gingen de Gereformeerde Gemeenten van ds. L. G. C. Ledeboer en de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis samen in een nieuw kerkverband.

De ontwikkeling van het nieuwe kerkverband werd in sterke mate door de jonge Kersten gestempeld. Beide samenstellende delen daarvan hadden zich gekenmerkt door een independentistische inslag.⁵ Toen dit independentisme na 1907 opnieuw de kop opstak, volgde de Generale Synode van 1909 Kersten in zijn brede betoog om deze gedachtegang af te wijzen.⁶ In de praktijk bleef het independentisme echter nawerken tot in het begin van de jaren dertig.⁷ Dat verklaart de blijvende inzet van Kersten voor een benadering van kerkelijke vraagstukken naar de letter en de geest van de Dordtse kerkenorde (D. K. O.), al week hij soms zelf van de geschreven regel af als daardoor het bereiken van een bepaald doel voor hem mogelijk was.⁸ De door hem verzorgde herdruk van de D. K. O. beleefde in 1936 een vijfde druk. Als hoofdredacteur van het door hem opgerichte blad *De Saambinder* gaf hij vanaf 1924 veel aandacht aan de bespreking van kerkrechtelijke vragen.

Dit blad werd ook het instrument in zijn hand om de weg te banen voor de oprichting van een theologische school. Hij activeerde met een reeks artikelen de gemeenten en bracht een forse som geld bijeen. Het brede, aanhoudende verzet tegen de stichting van de Theologische School, geopend in 1927, zag hij als een independente, doperse trek die moest worden gecorrigeerd. Een kerk zonder een goede opleiding was in zijn ogen niet gereformeerd.⁹ Maar van de door hem beoogde volledige theologische opleiding op wetenschappelijk niveau kon door het uitgesproken praktische karakter van de opleiding voorlopig geen sprake zijn. Men moest immers rekening houden met het opleidingsniveau van de meeste studenten die niet meer dan lager onderwijs hadden gevolgd. Eerst in 1946 werden enkele broeders met een uitstekende vooropleiding en zelfs met een universitaire vorming¹⁰ toegelaten tot de studie. Zelf beklemtoonde Kersten steeds het belang van studie in het algemeen en de kennis van de oude talen in het bijzonder. Hij was lange tijd een van de weinige predikanten, zo niet de enige, die zich de beginselen van de Bijbelse talen had eigen gemaakt.¹¹

Ook op andere terreinen zette Kersten zijn stempel op de gemeenten. Zo bepleitte hij met enkele medestanders als A. Verhagen, R. Kok en M. Hofman, op het terrein van het onderwijs het gaan van 'een eigen weg': het oprichten van kerkelijke scholen. Dit omdat hij de voorkeur van velen voor het openbaar onderwijs niet kon delen en het zenden van de kinderen der gemeenten naar christelijke scholen waar het neocalvinisme werd uitgedragen,

5. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 21-23.

6. *Acta 1907-1959*, blz. 74-82 (Generale Synode Goes, 11 en 12 mei 1909); M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 30-31.

7. Het keerpunt is de afwijzing van het gevoel van de gebroeders ds. D. C. en ds. J. Overduin, die in 1930 de Gereformeerde Gemeenten verlieten. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 40-42.

8. Dit komt onder meer naar voren in het bijeenbrengen door Kersten van gelden voor de oprichting van de Theologische School in 1927 zonder toestemming van de kerkelijke vergaderingen; in het in behandeling nemen op de Particuliere Synode van het Noorden van 1929 van een zestal leeruitspraken over verkiezing en verbond, zonder dat die op een classis hadden gediend; in het voorbereiden van de leeruitspraak van 1931 op de predikantenvergadering, die daartoe elke kerkrechtelijke basis miste.

9. M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 136-137.

10. M. Golverdingen, 'Wat voorafging', in: A. Moerkerken e.a. (red.), *Ontboezemingen*, blz. 28-29.

11. Kersten nam als jong predikant tijdens zijn verblijf te Yerseke (1912-1926) privéles bij mej. W. A. Kosten, lerares klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium te Middelburg.

onverantwoord vond. In 1921 gaf Kersten gestalte aan zijn plan om een eigen scholenbond te stichten: de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs. Jaren achtereen diende hij deze besturenorganisatie als voorzitter. Aan het einde van de jaren dertig telt de organisatie 35 lagere scholen en één mulo-school (Lisse).¹²

Veel gemeenteleden negeerden bij de verkiezingen uit een doperse mijding de stembus of gaven hun steun aan de liberalen. Men wees de Anti-Revolutionaire Partij af als een uiting van het neocalvinisme. Daarom werd op initiatief van Kersten in 1918 de Staatskundig Gereformeerde Partij opgericht,¹³ die vrijwel vanaf het begin een interkerkelijk karakter droeg en zou uitgroeien tot de politieke gestalte van de bevindelijk-gereformeerden. Vanaf 1922 vertegenwoordigde hij de partij in de Tweede Kamer en ontwikkelde zich daar tot een bijzonder vlot spreker.¹⁴ In 1925 kreeg hij nationale bekendheid door 'de nacht van Kersten'. Een meerderheid steunde toen het door hem en ds. P. Zandt ingediende amendement, dat beoogde een einde te maken aan het gezantschap bij de paus. De hoop van Kersten op een politieke hergroepering in de Nederlandse samenleving en de vorming van een protestants-christelijke regering, ging niet in vervulling. Het politieke bewustzijn in de Gereformeerde Gemeenten was echter dank zij zijn optreden ontwaakt.¹⁵ De betekenis van Kersten voor de uitbouw van de Gereformeerde Gemeenten tot een volwaardige kerkelijke gemeenschap kan moeilijk worden overschat.

3.2.1 Persoonlijkheid

De grote invloed van de jonge Kersten op de Gereformeerde Gemeenten hing niet alleen samen met zijn bijzondere predikgaven, maar was ook een gevolg van zijn persoonlijkheid, die duidelijk charismatische trekken vertoonde. Hij beschikte over uitgesproken communicatieve vaardigheden. Hij wist altijd vrienden te maken en te houden door zijn hartelijkheid en belangstelling. Hij kon anderzijds in zijn optreden autoritair overkomen, een eigenschap die niet altijd door iedereen werd gewaardeerd. Om een niet georganiseerde bevolkingsgroep te activeren, beklemtoonde hij het eigene van de kring. Daarbij ontkwam hij niet altijd aan de neiging te generaliseren als hij de visie weergaf van degenen die met hem van mening verschilden. Sommigen binnen en buiten de gemeenten deed hij daardoor niet geheel recht. Hij was in zekere zin ook een man van zijn tijd, die uitgesproken leidersfiguren kende, begeerde en aanvaardde.¹⁶

3.2.2 Standpuntbepaling in de jaren dertig

Ook aan de leeruitspraak van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in 1931 over verbond en verkiezing¹⁷ ging een persoonlijke positiekeuze van ds. Kersten vooraf.

12. M. Golverdingen, 'Een eigen weg. Geschiedenis van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs', in: M. Golverdingen e.a., *Om identiteit en kwaliteit*, blz. 41.

13. Zie voor een brede uitwerking van deze alinea het hoofdstuk 'In de politiek', in: M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 67-96. Vergelijk W. Fieret, 'Geen water bij de wijn. Ds. G.H. Kersten als politicus', in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten*, blz. 97-134.

14. De typering is van H.W. Tilanus, die tot de Kamerfractie van de Christelijk-Historische Unie (CHU) behoorde. Zie G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, blz. 104.

15. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 94-96.

16. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 274-275.

17. Voor de tekst van de leeruitspraak zie men *Acta 1907-1959*, blz. 352-354 (Generale Synode Rotterdam 21 mei 1931) of Bijlage 1.

Hij distantieerde zich eerder in een scherpe dogmatische polemiek¹⁸ van de visie van de christelijk-gereformeerde ds. J. Jongeleen (1879-1961) op de verbondsleer. Deze Hilversumse predikant had in 1927 in een vragenboekje¹⁹ een wezenlijk onderscheid gemaakt tussen het werkverbond, het verbond der verlossing en het genadeverbond. In deze leer van de drie verbonden werd het verbond der genade niet door de verkiezing beheerst. Door een dergelijke benadering werd volgens Kersten het verbond ontzenuwd.²⁰ Een dergelijke opvatting betekent dat alle gedoopten wezenlijk tot het genadeverbond behoren. Dit verbond zou een voorwaardelijk karakter hebben. Verbondsinwilliging is echter alleen mogelijk, zo beklemtoonde Jongeleen, in de weg van de wedergeboorte.²¹

Voor Kersten echter was de gedachte onaanvaardbaar dat de degenen die niet uitverkoren zijn, zouden delen in de goederen van het genadeverbond. Wat is een genadeverbond zonder genade? De Rotterdamse predikant wilde in de lijn van veel Nederlandse, Engelse en Schotse theologen uit de zeventiende en de achttiende eeuw het aantal verbonden beperken tot twee: het werkverbond, dat alle mensen omvat, en het genadeverbond, dat in Christus alleen met de uitverkorenen is opgericht. Hij is het Hoofd van het genadeverbond. De vervulling van de beloften van het genadeverbond is niet afhankelijk van onze gelovige aanvaarding. God belooft dat geloof in de belofte van het verbond aan de uitverkorenen. Hij schenkt het hun ook. Kersten was kennelijk bevreesd voor een verbondsvisie, waarin de verwezenlijking van het verbond afhankelijk wordt gemaakt van voorwaarden die de mens moet vervullen. Dan wordt het genadeverbond een soort hersteld werkverbond. Hij was bevreesd voor het verliezen van een schriftuurlijk-bevindelijke prediking.²²

De strijd over twee of drie verbonden mondde uit in de leeruitspraak van 1931, die expliciteerde dat het verbond der genade wordt beheerst door de verkiezing tot zaligheid en de prediking van het Evangelie door de bediening van de verzoening. Niemand wordt in de aanbidding van Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie van Gods genade uitgesloten.²³ De verduidelijking in de zes uitspraken van het oude gereformeerde belijden gaf aan de Gereformeerde Gemeenten een eigen theologische gestalte. Daarmede werd de dogmatische positie van de Gereformeerde Gemeenten tegenover de Christelijke Gereformeerde Kerk gemarkeerd. Tegelijkertijd droegen de uitspraken bij tot het bevorderen van de eenheid in visie in eigen kring, die omstreeks 1930 nog aanzienlijke verschillen kende in geestelijke ligging en waardering van het verbond.²⁴

Kersten was vrijwel de enige predikant die zich diepgaand had beziggehouden met de leer

18. Zie ook J. J. Grandia, 'Ds. G. H. Kersten als polemicus', in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten*, blz. 155-188.

19. J. Jongeleen, *Lesboek over de Gereformeerde Geloofsleer ten dienste van Huis- Catechisatie- en Jongelings-Verenigingsgebruik*, Apeldoorn 1949^s.

20. G. H. Kersten, 'Heere God genaamd', in: *De Saambinder*, 9e jrg. nr. 11, 12 april 1928.

21. J. Jongeleen, *Een woord van verweer tegenover Ds. Kersten's grove beschuldigingen*, Woerden 1928, blz. 4 en 5.

22. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 37.

23. Dit is, kort samengevat, de inhoud van de zesde uitspraak van 1931. Kersten bleef in de jaren dertig tegenover critici als J. G. Woelderink (1886-1956) beklemtonen dat de bediening van het Evangelie vrucht is van het verbond der genade. Ook de niet-uitverkorenen worden welgemeend en ernstig geroepen. Hij sloot zich aan bij de Schotse theoloog Robert Shaw (1795-1863). De vrije aanbidding der genade wordt door Jezus Christus gericht tot zondaren uit het gehele menselijke geslacht, zonder beperking en algemeen. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 59-60, 63. Zie bijlage 1 voor de volledige tekst van de uitspraken van 1931.

24. Voor voorbeelden hiervan zie men M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 61.

van het genadeverbond.²⁵ Met name het lesgeven in de dogmatische vakken aan de Theologische School sinds 1927 droeg daaraan het nodige bij. Op verzoek van de Noordelijke Particuliere Synode hield hij ook lezingen over 'de leer der verbonden' op gemeenteavonden, die zich kenmerkten door een grote belangstelling. Die avonden werden gevolgd door bijeenkomsten door het gehele land, waarop ook andere dogmatische onderwerpen aan de orde kwamen. De stof voor zijn referaten ontleende hij naar alle waarschijnlijkheid aan zijn dictaten voor geloofsleer die hij op de Theologische School gebruikte.

Uit deze dictaten groeide geleidelijk aan zijn levenswerk *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht*. Het werk was aan het eind van de jaren dertig grotendeels gereed, maar verscheen door oorlogsomstandigheden pas in oktober 1947, een klein jaar voor zijn sterven. Door het een en ander groeide hij in eigen kring uit tot een autoriteit op dogmatisch gebied.²⁶

3.2.3 Standpuntbepaling in de oorlogsjaren

De positiekeuze van Kersten tegenover de bezettende macht in de eerste anderhalf jaar van de oorlog bracht het begin van een zekere verontrusting in de kring der gemeenten. Duitsland was voor de Rotterdamse prediker de roede, waarmede God het verbondsvolk van Nederland tuchtigde vanwege het zondigen tegen Zijn geboden. Onderwerping aan dat rechtvaardige oordeel dat hij in de jaren dertig had zien naderen, was naar zijn inzicht eis van de vreze des Heeren.²⁷ Vanaf de kansel en in het dagblad *De Banier* waarschuwde hij tegen het plegen van actief of passief verzet. Dat standpunt leidde naar zijn eigen woord tot 'een storm van verontwaardiging'.²⁸

Velen namen met R. Kok te Veenendaal een geheel ander standpunt in. Zijn prediking ging vanaf het begin van de oorlog gepaard met de oproep tot actief verzet tegen de Duitsers en hun sympathisanten.

Het een en ander moet hebben geleid tot forse spanningen in het predikantencorps. D. Kodde, de bekende ouderling en burgemeester van Zoutelande, drong er in februari 1941 bij Kersten op aan om goede verhoudingen tussen de predikanten te bevorderen. Toen de demonische doelstelling van de maatregelen tegen de Joden in het najaar van 1941 steeds duidelijker werd, stelde Kersten dat de grens van de gehoorzaamheid in het licht van Romeinen 13 was bereikt. Vanaf eind 1941 gaf hij aan dat de Nederlandse regering in Londen recht had op gehoorzaamheid. Daarbij werd de Bijbelse eis van de voorzichtigheid beklemtoond. Ook begon hij het verzet te steunen.²⁹

Daarmee kon echter het onbehagen over zijn aanvankelijke stellingname niet geheel worden weggenomen. Het bleef gedurende de oorlogsjaren latent aanwezig. Het zou een factor blijven in de onrust die de Gereformeerde Gemeenten in de jaren na de oorlog kenmerkte. Het gezag van Kersten was aangetast, al bleef zijn invloed groot. De onrust werd geactiveerd door de uitsluiting van Kersten als lid van de Tweede Kamer op 18 september 1945 en vormde

25. Naast ds. Kersten moet vooral A. de Blois (1887-1971) worden genoemd, die een enigszins van de Rotterdamse docent afwijkende visie op het verbond verdedigde en daarvoor ook ruimte verkreeg in de uitspraken van 1931. Zie over hem M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 42-44, 46, 49, 52-54.

26. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 257-258. Zie ook P.L. Rouwendal, 'Ds. G.H. Kersten als dogmaticus', in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten*, blz. 135-154.

27. Men zie voor de visie van Kersten op Nederland als een verbondsvolk, op de oorlog en op de bezetting M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 191-209.

28. G.H. Kersten, 'Wordt onze toestand begrepen?', in: *De Banier*, 1 februari 1941.

29. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 144.

een voedingsbodem voor het optreden van een Comité van bezwaarden, dat de zogenaamde Banier-kwestie in 1947 aan de orde stelde.³⁰

3.2.4 De kwestie van de opvolging

Tijdens de oorlogsjaren werd ook de kwestie van de opvolging van Kersten actueel. De Rotterdamse predikant bereikte in 1942 de leeftijd van zestig jaar. Jarenlang had hij dag en nacht gewerkt. Hij werd door mensen uit zijn directe omgeving getypeerd als 'de rusteloze'. In de tweede helft van de jaren dertig ontving hij tijdens een Kamerzitting een waarschuwing, dat de vlam zou gaan doven.³¹ Het vele werk aan de Theologische School begon hem zwaar te vallen. Hij had dat reeds begin 1941 aan het Curatorium meegedeeld.³² Dat maakte de vraag naar zijn opvolging actueel. Daarbij bleef voor hem het ideaal wenken om de opleiding in Rotterdam meer niveau te geven. Tegelijkertijd zag Kersten persoonlijk én zagen in zekere zin ook de leden van het Curatorium onder de dienstdoende predikanten geen opvolger voor hem als docent.³³

De overkomst van dr. C. Steenblok te Poortvliet uit de Gereformeerde Kerken in Nederland op 24 februari 1943 naar de Gereformeerde Gemeenten beleefde Kersten als het antwoord op zijn vragen. Nog geen halfjaar na zijn bevestiging als predikant te Poortvliet, benoemde het Curatorium Steenblok tot hulpdocent aan de Theologische School. Hoe reëel die beslissing was, werd midden februari 1944 duidelijk toen Kersten tot twee keer toe door een hartaanval werd getroffen. Met de benoeming van Steenblok werden echter wel alle collega's van Kersten gepasseerd. Daaronder waren er die een lange reeks van jaren de gemeenten hadden gediend. Sommigen zagen zichzelf reeds min of meer als opvolger.³⁴ Het laat zich dan ook goed begrijpen dat de benoeming van Steenblok, zo kort na zijn overkomst uit de Gereformeerde Kerken, onder de predikanten bevreemding en verzet opriep.

3.2.5 De kwestie van de algemene genade

De bezwaren tegen Steenblok namen sterk in gewicht toe, nadat de nieuwe hulpdocent voor de onderwijzersvereniging op 12 april 1944 te Rotterdam een lezing had gehouden over *Christus en de algemene genade*.³⁵ Zijn visie op dit onderwerp spoorde bepaald niet met

30. Vergelijk paragraaf 1.4: De herleving van de SGP.

31. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 259.

32. *Acta 1907-1959*, blz. 458 (Gen. Synode, Rotterdam, 16 en 17 april 1941, Bijlage IV, Rapport van Curatoren der Theologische School): 'Bij herhaling is het bezwaar, door den lesgegenden leraar zelf ingebracht, door curatoren overwogen van den al te zwaren arbeid aan ds. Kersten opgelegd. Bovendien rijst de vraag hoe bij mogelijke ontstentenis van hem de lessen moeten geregeld worden. Was de hoop gebouwd op hulp door ds. Barth te geven, diens aanhoudende ongesteldheid, die hem zelfs noopte emeritaat te vragen, deed deze hoop vergaan. Toch blijft het wenschelijk dat een der leeraars het onderwijs in enkele vakken van Ds. Kersten overneemt.' Vergelijk ook blz. 481 (Gen. Synode 1944, bijlage IV. Rapport van Curatoren der Theol. School).

33. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 93.

34. Daartoe behoorde J. van den Berg te Krabbendijke. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 113, 257.

35. De tekst van de lezing (11 blz. A4) met het notenapparaat (14 blz. A4) kwam na de vergadering beschikbaar in gestencilde vorm. Deze uitgave werd 'alom verspreid' blijkens de mededeling van ds. G.H. Kersten in het *Rondschrijven aan de predikanten* van juli 1944, in: M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, Bijlage II, blz. 219. De tekst van de lezing werd zonder het notenapparaat gepubliceerd in *Criterium*, 23e jrg. nr. 4 en 5, februari en maart 1994.

de gangbare waardering daarvan in de Gereformeerde Gemeenten. Daarin leerde men algemeen dat er een directe relatie is tussen het offer van Christus en de algemene genade. De vruchtbaarheid van de aarde is vrucht van de kruisverdiensten van Christus. Het opgaan van de zon is er alleen door de verdienste van het bloed van de Borg. Er kan geen grassprietje groeien zonder het bloed van Christus.³⁶ De referent wees die gedachte af en stelde dat de algemene genade voortvloeit uit de algemene voorzienigheid van God en geheel los staat van het werk van de Middelaar.³⁷

Zijn lezing markeerde het begin van een periode van grote kerkelijke onrust.³⁸ Bij het al bestaande onbehagen bij een aantal predikanten over de positie die Steenblok had ontvangen, voegde zich nu ook de afwijzing van zijn inzichten over de algemene genade. R. Kok was degene die het heersende ongenoegen over Steenblok in het kerkelijke leven tot uitdrukking bracht. Het een en ander leidde tot ernstige bezwaren tegen de benoeming van Steenblok als docent op de Generale Synode van 29 juni 1944 en tot de verdaging van deze kerkelijke vergadering tot 20 september 1945.

Daar werd eerst het punt van de algemene genade behandeld. Kersten had daarvoor een leeruitspraak geconcipeerd die zich kenmerkte door een zeer beknopte formulering. Hij had de intentie om door mondelinge toelichting en bespreking te komen tot overbrugging van de sterke, persoonlijk gekleurde tegenstellingen onder de synodeleden. De Synode sprak tenslotte uit – ds. Kok was de enige tegenstemmer³⁹ – dat de algemene genade behoort tot de voorzienigheid van God. Daarin heeft Steenblok zich geheel kunnen vinden. Hiermede werd een correctie aanvaard van de voorheen gehuldigde opvatting dat de algemene genade moest worden gezien als een vrucht van het verzoenend werk van Christus. Er waren nogal wat synodeleden bevreesd dat de oude visie een deur zou openen voor de leer van de algemene verzoening.⁴⁰ De leeruitspraak werd overigens zonder enige toelichting in de acta opgenomen.⁴¹ Ds. Kersten trok echter de aandacht van iedereen met het geven van een verheldering die hij – verrassend genoeg – circa veertien dagen later op persoonlijke titel publiceerde: *De genade Gods*.⁴² De leeruitspraak werd daarin als zodanig met geen woord genoemd, maar de inhoud maakte duidelijk dat de algemene genade ten diepste ‘niet geheel los van Christus’ kan worden gezien. Daarmee behield ‘1945’ een beperkte overeenkomst met de voorheen

36. Vergelijk onder meer J. Fraanje, *Enkele aantekeningen uit de kleine catechisatie*, blz. 57, 58.

37. Vergelijk C. Steenblok, *Christus en de algemene genade* (gestencilde uitgave), blz. 8, 11 (conclusie).

38. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 102, 254.

39. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 122.

40. Vergelijk G. H. Kersten, *De Heidelbergse Catechismus*, blz. 533: ‘En als wij deze scheidslijn niet houden (name-lijk dat het lijden van Christus alleen Zijn uitverkorenen betreft M. G.) dan vallen wij allicht vandaag nog en morgen helemaal de algemene verzoening toe. En die algemene verzoening is het schrikkelijkste, wat gij denken kunt.’

41. *Acta 1907-1959*, Algemeene Genade, blz. 492 (Handelingen Voortgezette vergadering der Generale Synode, Utrecht, 20 september 1945, blz. 6). De uitspraak luidt: ‘De Synode spreekt, na ernstige behandeling van hetgeen omtrent de Algemeene Genade onder ons werd voorgestaan, uit: ‘Hoewel de Vader door Christus alle dingen regeert, is de Algemeene Genade niet vrucht van Christus zoenverdienste, doch als behorend tot de Voorzienigheid Gods, de betooning van de goedertierenheid, verdraagzaamheid, lankmoedigheid des Vaders, die Hij den menschen bewijst, opdat de verworpenen zowel als de uitverkorenen worden voortgebracht, onderhouden en geregeerd tot verheerlijking van Gods rechtvaardigheid en barmhartigheid naar Zijn soeverein welbehagen.’

42. G. H. Kersten, *De genade Gods*, Rotterdam 1945. De schrijver nam de inhoud vrijwel ongewijzigd over in het eerste deel van zijn *Gereformeerde Dogmatiek*, deel I, blz. 99-111.

gangbare visie en werd de eenheid in opvatting gediend tijdens de Synode, maar ook in de jaren daarna, toen Kok het onderwerp opnieuw ter discussie wilde stellen.⁴³

Bij het begin van de Synode had Kersten opnieuw royaal zijn vertrouwen in en zijn waardering voor Steenblok uitgesproken.⁴⁴ Met de aanvaarding van de leeruitspraak was voor hem de weg geëffend om als docent te kunnen blijven functioneren en een vaste benoeming te ontvangen. Mede dank zij de inzet van ds. Kersten en het geestelijke gezag van ds. J. Fraanje, de bekende predikant van Barneveld, werd hij met algemene stemmen tot vaste docent aan de Theologische School benoemd. Daar de preses van de Synode in verband met zijn gezondheidstoestand het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* neerlegde, benoemde de Synode Steenblok ook in deze vacature.⁴⁵

3.2.6 Intenties

Moest Kersten enkele forse stappen terug doen vanwege zijn zwakke gezondheid, hij bleef de ontwikkelingen in het kerkelijke leven volgen en probeerde die waar mogelijk positief te beïnvloeden.⁴⁶ De uitbouw van het jeugdwerk onder leiding van A. Verhagen ontmoette bij hem wel vragen, maar hij bleef samenbindend werken door enkele malen vanaf de kansel zijn waardering uit te spreken voor het werk van de verenigingen, mits dat onder goede leiding stond en de jongeren de ‘nieuwe theologie’ afwezen.⁴⁷ Ook de verschijning van *De genade Gods* is illustratief voor zijn pogen om de eenheid van de gemeenten te dienen.

Daarbij kwam nog dat een informele uitwisseling van gegevens en bespreking van beleid tussen Kersten en Steenblok voortdurend plaats kon vinden. De beide mannen ontmoetten elkaar immers wekelijks in verband met hun docentschap aan de Theologische School. Kersten wist zich, hoewel hij de toch wel aparte persoonlijkheid van Steenblok niet direct doorgrondde, met hem verbonden als een voluit gereformeerd man. Er was ook méér dan alleen de duidelijke waardering voor diens academische vorming. Er bestond tussen beide mannen ook geestverwantschap, vriendschap en vertrouwen.⁴⁸ Een conflict met Kersten betekende in de praktijk dan ook altijd een conflict met Steenblok en omgekeerd.⁴⁹

3.3 A. Verhagen

Adrianus Verhagen (1887-1959) werd in Vlaardingen geboren in een kappersgezin.⁵⁰ Als kind kampte hij met een groeistoornis in zijn rechterbeen. In zijn schooljaren ontving hij slechts weinig onderwijs, omdat hij ongeveer twintig keer in het ziekenhuis werd opgenomen voor een operatie. Toen hij voorgoed werd ontslagen, was zijn handicap definitief en moest hij zich behelpen met een prothese. Zijn ouders zochten in verband met zijn handicap zittend

43. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 146-148.

44. *Acta 1907-1959*, blz. 489, Handelingen voortgezette Generale Synode 20 september 1945, blz. 3 (Opening).

45. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 124. Zie voor de discussies op de beide synodezittingen blz. 117-124. Zie ook par 1.1: De herverschijning van *De Saambinder*.

46. Zie voor een voorbeeld van beïnvloeding par. 2.4.3: Het blad *Daniël*. Vergelijk ook par. 2.4.4: De inzet voor de militairen in Indië (de opstelling van de kerkenraad van Rotterdam-Boezemsingel).

47. M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 115. Met de ‘nieuwe theologie’ bedoelde Kersten de leer van de drie verbonden.

48. M. Golverdingen, *Ds. G. H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 219-221.

49. P. L. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, blz. 56.

50. De gegevens van par. 3 en 4 zijn, indien niet anders vermeld, ontleend aan L. Nieuwland, *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*, blz. 11 e.v.; M. K. Treur, ‘Verhagen, Adrianus’, in: A. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars*, deel 5, blz. 284-295. Met overzicht van geschriften, bijdragen en literatuur.

werk voor hem. Hij werd leerling-schoenmaker. Hij bracht zijn tijd door volgens een deputatenrapport in 'zonde-, wereld- en duivelsdienst, zoodat hij met recht kon spreken van een treurig eertijds'.⁵¹ In zijn zestiende levensjaar kwam hij tot bekering, zoals hij mededeelde bij een ambtsjubileum.⁵² Hij verkeerde veel in gezelschapskringen, waar hij veel onderwijs ontving. Dat verblijf noemde hij later zijn leerschool. In 1907 richtte hij met twee anderen een zondagsschool op. De school ging uit van de Vrije Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen, waarbij hij zich had aangesloten.

Onder een preek over de wonderbare visvangst van ds. D.C. Overduin te Amsterdam wist hij zich tot het ambt geroepen. Deze predikant, die min of meer buiten het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten stond, nodigde hem uit om voor een bezoek aan de pastorie in Amsterdam op zaterdag 4 april. De kerkenraad vroeg hem op de daaropvolgende maandagavond om mededeling te doen van zijn innerlijke werkzaamheden. Dat werd gevolgd door het verzoek om diezelfde avond in kleine kring een preek te houden. Hij kreeg vervolgens de uitnodiging om over twee dagen voor te gaan in een gewone kerkdienst. Dat was tot 'grote voldoening van kerkenraad en gemeente'.⁵³ Verhagen, die vergezeld was van Overduin als consulent, hield de volgende avond, donderdag 9 april, ook een preek in de Gereformeerde Gemeente van Westzaan. Het leidde ertoe dat hij op 17 april 1908 als lerend ouderling aan deze gemeente werd verbonden.

Het verlangen van Verhagen om te komen tot de volle bediening van Woord en sacramenten werd beproefd. In de Gereformeerde Gemeenten was men niet gecharmeerd door het independente optreden van Overduin bij het banen van de weg naar de preekstoel voor oefenaar Verhagen. Daarbij kwam dat hij zelf er door zijn gebrekkige schoolopleiding bijzonder tegen opzag om te gaan studeren bij enkele door de classis aangewezen predikanten. Deze eis wilde de kerkelijke vergadering echter niet laten vallen. Zo bleef Verhagen oefenaar. Toen D.C. Overduin enige tijd later zijn onkerkrechtelijk handelen had erkend, kreeg Verhagen op 19 april 1910 te Zeist van de Synodale Deputaten naar artikel 49 van de D.K.O. toestemming om in alle Gereformeerde Gemeenten voor te gaan.

De kerkenraad van Meliskerke – Verhagen diende deze gemeente van 1914-1915 – maakte de bevestiging van hun voorganger tot predikant zelf aanhangig bij de classis Middelburg. Die oordeelde positief en droeg hem voor aan de Particuliere Synode. Deze vergadering besloot om na een periode van drie maanden niet alleen oefenaar Verhagen te examineren, maar ook student R. Kok, die te Yerseke bij ds. Kersten studeerde. Beide mannen slaagden op 13 juli 1915 voor hun examen. Kandidaat Verhagen nam vervolgens, tot grote teleurstelling van Meliskerke, het beroep naar Leiden aan.

3.3.1 Twee positiekeuzes in de jaren twintig

Na twee jaar verwisselde Verhagen Leiden voor Dirksland. In 1921 nam hij het beroep van Middelburg aan. Daar werd hij bevestigd door de consulent, R. Kok van Aagtekerke. Verhagen zou de Middelburgse gemeente niet minder dan 21 jaar als predikant dienen. Daarna zou zijn weg nog naar Lisse, Kampen en Gouda leiden.

51. Rapport van den arbeid verricht door deputaten benoemd naar artikel 49 D.K.O., in: *Acta 1907-1959*, blz. 106 (Handelingen van de Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland gehouden den 25en en 26en Mei 1910 te Rotterdam, blz. 16).

52. L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 13.

53. Idem.

Betrekkelijk kort na zijn komst in Middelburg dienden zich de verkiezingen voor de Tweede Kamer aan. Het hoofdbestuur van de pas opgerichte SGP droeg met het oog daarop aan de Algemene Vergadering vijf namen van geschikte kandidaten voor. Daaronder bevonden zich twee predikanten, namelijk G.H. Kersten te Yerseke en J. Vreugdenhil te Borssele. Op de genoemde vergadering was er een brief ter tafel van de Classis Middelburg van de Gereformeerde Gemeenten met het verzoek om geen predikanten als kandidaat voor te dragen. De afgevaardigden van de kiesvereniging te Middelburg spraken op deze vergadering uit dat zij een dergelijke kandidaatstelling in strijd achtten met Schrift en historie.⁵⁴

De Gereformeerde Gemeente van Middelburg was bakermat en bolwerk van de staatkundig gereformeerden. De invloed van Verhagen werd hier tastbaar. De Middelburgse predikant maakte er geen geheim van dat naar zijn inzicht het Kamerlidmaatschap onverenigbaar was met het ambt van herder en leraar. Met grote vasthoudendheid bleef hij via zijn kerkenraad op de classis en de particuliere synode de kwestie aan de orde stellen. Dat deed hij ook nadat Kersten op 26 juli 1922 tot lid van de Tweede Kamer – dat was toen een parttimefunctie – was gekozen. Hij stond in zijn bezwaren niet alleen. De predikanten J. Fraanje te Barneveld en D.C. Overduin te Giessendam deelden zijn gedachten en gaven daaraan vanaf de kansel uitdrukking.⁵⁵ Een zekere doperse invloed⁵⁶ was onmiskenbaar aanwezig. Verhagen zelf heeft zich vrijwel niet met de politiek ingelaten en voor zo ver bekend ook niet de SGP in het openbaar gesteund.

Korte tijd daarna koos de Middelburgse predikant opnieuw duidelijk positie tegen Kersten. Hij verzette zich toen tegen het plan dat deze als hoofdredacteur van *De Saambinder* in 1923 voor zijn lezers had ontvouwd om f 30.000,— bijeen te brengen voor de oprichting van een Theologische School.⁵⁷ Men noemde als bezwaar van het plan dat de gemeenten in een bepaalde richting werden gedwongen. Het een en ander riep ongekend veel weerstand op. Verhagen zelf was niet tegen grondig onderwijs van aanstaande dienaren des Woords als zodanig. Was hij wellicht bevreesd dat het streven van Kersten zou uitmonden in het verdwijnen van het oefenaarschap dat voor hemzelf de weg tot het ambt was geweest? In elk geval had hij kerkrechtelijke bezwaren. Had Kersten niet nagelaten om de kerkelijke vergaderingen om toestemming voor zijn plan te vragen? ‘Hij werd fel als hij dacht dat het kerkrecht geschaad werd en een plan niet via de kerkelijke weg ter tafel kwam’.⁵⁸

In ieder geval was hij de man die het officiële kerkelijke verzet stimuleerde. Het directe gevolg van zijn bezwaren was dat de Classis Middelburg het plan bestreed op de Zuidelijke Synode van 21 februari 1924. Deze Synode sprak echter uit dat het inzamelen van gelden aan ieders vrijheid moest worden overgelaten. De Particuliere Synode Noord sloot zich op 10 april 1924 daarbij aan.⁵⁹ Verhagen gaf hierna zijn verzet op. Hij deed dat op een royale

54. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 74.

55. Idem, blz. 75.

56. G.H. Kersten tekende in *De Saambinder* (13-12-1923) de heersende negatieve instelling bij velen tegenover de politiek in bewoordingen die herinnerden aan een doperse wereldmijding. Men bouwde een Chinese muur om de kerk heen: ‘Terugtrekken uit de wereld, geen bemoeien met de politiek, geen Christelijke school. We raken zo maar verder uit de koers’.

57. M. Golverdingen, ‘Wat voorafging’, in: A. Moerkerken e.a. (red.), *Ontboezemingen. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten*, blz. 15-28.

58. Schriftelijke mededeling van N. den Hengst-Verhagen (dochter van ds. A. Verhagen) te Dirksland d.d. 29-04-1997 aan M. Golverdingen.

59. M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 128, 130.

manier door alle predikanten in *De Saambinder* uit te nodigen voor een bespreking in de consistoriekamer te Rotterdam. Kersten was even royaal. Hij droeg er ongetwijfeld zorg voor dat Verhagen het slotwoord sprak van de middagvergadering bij de opening van de Theologische School in januari 1927.⁶⁰

3.3.2 Persoonlijkheid

Het karakter van Verhagen kenmerkte zich door een zekere vasthoudendheid, maar ook door een opgeruimde aard en een opvallende vriendelijkheid. Hij had de gave om met allerlei slag van mensen te kunnen omgaan. Het een en het ander bracht met zich mee dat hij binnen en buiten zijn gemeente algemeen geacht werd.⁶¹ Daarbij kwam zijn sterke sociale bewogenheid. Met name in de jaren dertig, toen de mondiale crisis voor grote werkloosheid zorgde, heeft hij het verlenen van diaconale hulp sterk gestimuleerd. Hij maakte voortdurend een vrijmoedig gebruik van de ruimte die artikel 40 van de D.K.O. een predikant biedt om de vergaderingen van het college van diakenen bij te wonen.⁶² Hij had een zeker charisma om met opgewektheid en milde humor leiding te geven aan openbare vergaderingen.

3.3.3 De Middelburgse periode

Tijdens zijn verblijf in Middelburg bleef de gemeente groeien. 'Ds. Verhagen was een zeer gunnend predikant. Hij wilde iedereen jaloers maken op het geluk van Gods volk.'⁶³ In 1921 was het aantal zitplaatsen van het kerkgebouw aan de Segersstraat reeds op duizend gebracht. In 1933 volgde een grondige verbouwing, die resulteerde in een totaal van ruim 1350 plaatsen. Verhagen preekte elke zondag driemaal in zijn eigen gemeente. Bij het vele werk in Middelburg kwam het werk in de gelijknamige classis, waarin hij van 1925 tot 1934 de enige predikant was.

Ook in het kerkverband nam Verhagen zijn plaats in. Zo was hij lid van drie deputaatschappen die in de vooroorlogse periode weinig tijd vroegen: Hoge overheid, Emeriti-predikanten en Zending.⁶⁴ Van 1926 tot 1942 gaf hij zijn krachten aan het bestuur van de 'Scholenbond' of de Vereniging voor Gereformeerde Schoolonderwijs. Ook was hij lid van het moderamen van de Generale Synode van 1934 en 1937.⁶⁵

De grote werkdruk zal er mede toe geleid hebben dat hij op medisch advies in maart 1940 zijn gemeente tijdelijk moest verlaten. Een ernstige keelaandoening dwong hem om in Amersfoort volkomen rust te nemen. Uit die tijd dateren vier geschreven preken, die verschenen onder de titel: *Godverheerlijkende lessen uit de school van Jezus Christus*. De preken gingen vergezeld van een Woord vooraf van R. Kok, die hem als vriend⁶⁶ vanuit Veenendaal

60. 'G. H. Kersten, Opening der Theologische School op 13 januari 1927', in: A. Moerkerken e.a. (red.), *Ontboezeningen. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten*, blz. 32, 33.

61. L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 40, 67, 106.

62. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 83-84; L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 67.

63. Verslag van het gesprek d.d. 3 sept. 2009 met Joh. Janse te Middelburg.

64. *Acta 1907-1959*, blz. 305, 312, (Hooge Overheid, Gen. Synode, 1922), blz. 321, 341; (Zending, Gen. Synode, 1928), blz. 321 (Emeritering, Gen. Synode, 1928).

65. *Acta 1907-1959*, blz. 381 (1934), blz. 406 (1937).

66. De contacten tussen Kok en Verhagen waren heel goed. Deze vriendschap kwam onder meer tot uitdrukking in het feit dat Verhagen met zijn vrouw en zijn zoon Jan wel eens in de pastorie van Veenendaal kwamen logeren. Mededeling A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 7 juni 2006.

herhaaldelijk bezocht: 'Deze preeken zijn geschreven in de verdrukking, en toch was 't een aangename tijd. Met veel genoegten mochten we gedurig bij elkander zijn en iets ondervinden van den vrede des Heeren.'⁶⁷ Verhagen wist deze vriendschap te waarderen. Dat bleek uit zijn verzoek om een ten geleide te schrijven.

3.3.4 Standpuntbepaling tegenover de bezetter

Tijdens de oorlogsjaren behoefde de gemeente niet te twijfelen over de standpuntbepaling van hun predikant tegenover de bezettende macht. Op de verjaardag van koningin Wilhelmina op 31 augustus bad hij voor haar. Tijdens de preek over David, die zich sterkte in de HEERE, zijn God (1 Sam. 30:6b), trok hij enkele malen een parallel tussen haar omstandigheden en die van David op de puinhopen van Ziklag. Dat leidde de volgende dag tot een scherp verhoor door de Gestapo. Verhagen gaf aan dat het gebed voor de koningin een opdracht was van Hogerhand, omdat de Heere de band God, Oranje, Nederland had gelegd.⁶⁸ Hij getuigde vrijmoedig dat hij de Duitsers zag als een roede in Gods hand om ons land te tuchtigen vanwege de zonde. Ook riep hij zijn ondervragers op tot bekering. Onder het uiten van vreselijke dreigementen werd hij tenslotte vrijgelaten.⁶⁹

Na zijn verhuizing naar Lisse in mei 1942 zette hij zich in voor de opbouw van een organisatie om jonge mannen uit de gemeente die als dwangarbeiders naar Duitsland waren gevoerd, zo veel mogelijk bij te staan. Tweemaal per maand ontvingen zij onder meer een kort verslag van een door Verhagen gehouden preek en een informatief schrijven van de kerkenraad over het gemeenteleven. Ook gaf de predikant leiding aan een groep gemeenteleden, die zorgdroeg voor de onderduikers in de gemeente.⁷⁰

3.3.5 Positiekeuze tegenover G.H. Kersten en C. Steenblok

De wat geforceerde aanvaarding van Steenblok in februari 1943 bij zijn overkomst uit de Gereformeerde Kerken als predikant in de Gereformeerde Gemeenten werd – nog geen halfjaar later – gevolgd door zijn benoeming tot hulpdocent aan de Theologische School. Daarmede werden alle dienstdoende predikanten in de kring der gemeenten gepasseerd. Dat het een en het ander tot gevoelens van onbehagen moest leiden, laat zich verstaan. De ongebruikelijke visie op de algemene genade die Steenblok daarna had ontwikkeld op de onderwijzersvergadering te Rotterdam van 12 april 1944, functioneerde als katalysator bij de bestaande onlustgevoelens.

Na deze datum ontstond er een groepje onder de predikanten, dat begon te opponeren tegen het beleid van Kersten die Steenblok in de gemeenten had geïntroduceerd en in bescherming had genomen. Daarbij kwamen de bezwaren tegen de opvattingen van Steenblok over de algemene genade, die afweken van het algemeen gangbare gevoelen in de Gereformeerde Gemeenten. De kern van deze oppositie werd gevormd door de predikanten Van den Berg, Kok en Verhagen.⁷¹

Verhagen bleef daarbij geheel op de achtergrond. Hij was niet de aangewezen man om

67. A. Verhagen, *Godverheerlijkende lessen uit de school van Jezus Christus*. 'L. S.' van ds. R. Kok te Veenendaal, gedaateerd april 1940.

68. A. Verhagen, *Dank en Bede, Bevrijdingspredikatie (5 Mei)*, blz. 20.

69. L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 74.

70. Idem, blz. 81.

71. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 113.

deze bezwaren te vertolken. Hij miste niet alleen de kwaliteiten voor een dergelijke taak, maar bezwaren van zijn zijde zouden ook weinig geloofwaardig zijn geweest. Het was in de kleine kring van predikanten algemeen bekend dat hij nogal eens een afwijzende houding tegenover Kersten had ingenomen. Hij was ‘misschien de enige van de predikanten in het kerkverband die door Kersten ooit als persoonlijke “tegenstander” gezien was’.⁷² De bezwaren werden dan ook door Kok verwoord aan het adres van de Generale Synode, die te Utrecht op 29 juni 1944 bijeenkwam.

3.3.6 Na de bevrijding

Op de dag van de capitulatie riep de kerkenraad van Lisse de gemeente op om de avond van die dag een kerkdienst te houden. Verhagen sprak een bevrijdingspreek uit met als thema *Dank en Bede* naar aanleiding van Psalm 126:3. De aanspraak bij de preek was: ‘Nederlanders, Vaderlanders en Oranjeklanten...’ De predikant van Lisse was een geliefd prediker, die de gave bezat om in zijn preken aan te sluiten bij de actualiteit. Zo sprak hij bij de troonsbestijging van koningin Juliana op 6 september 1948 een preek uit, die als titel droeg: *De Koning leve*.

In de jaren direct na de oorlog zette Verhagen zich met een kring medewerkers in voor de jeugd van de gemeenten. Het bestuur van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen waaraan hij sinds 1931 als voorzitter verbonden was, gaf onder zijn leiding vorm aan de door Lisse in 1945 ingediende beleidsvoorstellen. Verhagen betrok ook direct zijn vriend R. Kok bij het werk. Hij kende zijn gaven om jongeren aan te spreken. De Veenendaalse predikant werd op zijn voorstel op de tweede bestuursvergadering na de oorlog zonder verkiezing tot lid van het bestuur benoemd, terwijl hij ook werd aangetrokken als medewerker van het nieuwe jongerenstudieblad *Daniël*.⁷³ Verhagen trad als hoofdredacteur op. Door de bijzondere aandacht die het blad vanaf de oprichting aan de militairen in Nederlands-Indië gaf, maakte het studieblad een snelle groei door. Er kwam bovendien een goed geoliede organisatie tot stand om de militairen regelmatig van pakketten met inhoud te voorzien. Het omvangrijke werk werd in 1947 overgenomen door de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen, waarvan Verhagen als penningmeester deel uitmaakte.

In deze periode was er sprake van een voortdurende stijging van het aantal bezoekers van de vergaderingen van het Landelijk Verband als zodanig. Dat hing samen met de prettige sfeer, die Verhagen als voorzitter wist te scheppen.⁷⁴ Ook het aantal bezoekers van de landelijke bijeenkomsten van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen, dat in 1947 was opgericht, nam toe. Als ere-voorzitter leidde hij met verve de openbare vergaderingen van deze organisatie.⁷⁵ Door de centrale plaats die ds. Verhagen na de oorlog innam in het kerkelijk jeugdwerk en het werk ten behoeve van de militairen won hij in het kerkelijke leven aan invloed en betekenis.

3.4 C. Steenblok

Cornelis Steenblok (1894-1966) was afkomstig uit het Zeeuwse plaatsje Nieuwdorp. Zijn ouders behoorden tot de Gereformeerde Kerk. Zijn vader stamde uit een familie die in de negentiende eeuw behoorde tot de vaste bezoekers van een gezelschap waarin ledeboe-

72. J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, blz. 70, 90, 57, 470.

73. Zie par. 2.4.1: De voorstellen van Lisse.

74. L. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verhagen*, blz. 116-117.

75. Zie par. 2.6: Het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen.

riaanse predikanten voorgingen. Aanvankelijk werkte hij in de timmermanswerkplaats van zijn vader, die in 1906 was overleden. Daarna werd hij landarbeider. Als jongeman van zeventien jaar kwam hij tot bekering. Hij ontving toen, zoals ds. F. Mallan bij zijn begrafenis verwoordde, kennis van de staat van zijn ellende, kreeg deel aan de angsten der hel, terwijl hem daarin een weg van verlossing in de tweede Adam werd ontsloten.⁷⁶ Na zijn dienstitijd als militair volgde hij een gymnasiale opleiding. In 1921 liet hij zich inschrijven als student aan de Theologische Hogeschool te Kampen.⁷⁷ Daar was hij een buitenbeentje vanwege zijn kritiek op het studentenleven en met name vanwege zijn bezwaren tegen het toneel.⁷⁸

3.4.1 *Predikant te Lopik*

In 1927 werd hij op 33-jarige leeftijd predikant in de Gereformeerde Kerk te Lopik. Als vrijgezel betrok hij daar de pastorie, zodat de kerkenraad zich voor de taak zag geplaatst een goede huishoudster voor hem te zoeken. In 1934 ontstonden er moeilijkheden. Die werden ingeleid door de schriftelijke klacht van een aantal catechisanten dat hun predikant zweeg over het feit dat zij verbondskinderen waren en over de verplichtingen daaraan verbonden. Het was duidelijk dat de leer van de veronderstelde wedergeboorte bij de predikant onoverkomelijke bezwaren opriep. In de volksmond werd hij een 'Kerstiaan' genoemd 'met oudgereformeerde opvattingen'.⁷⁹ Met deze kwalificering vertolkte een deel van de gemeente, geleid door de hoofdonderwijzer, de heersende bezwaren tegen het bevindelijke karakter van zijn preken. De ene moeilijkheid volgde nu op de andere. Daarbij waren ook heel praktische zaken, die volgens zijn eerste biograaf geruisloos tot een oplossing hadden kunnen worden gebracht als hij vanaf het begin een meer buigzame houding zou hebben getoond.⁸⁰ Een zekere wereldvreemdheid was soms kenmerkend voor de Lopikse pastor. Treffend is het bekende verhaal over de oude, zwarte T-Ford, die hij zich had aangeschaft. De auto moest toch ergens onderdak vinden. Daarom liet hij door zijn huishoudster Jannetje van Bladeren de achterkamer voor dit doel ontruimen. Bij thuiskomst manoeuvreerde hij de Ford door de openslaande tuindeuren naar binnen. De zaak kwam op de kerkenraad op 1 februari 1932 aan de orde. Men besloot met zes van de zeven stemmen 'dat in de pastorie geen auto zal worden geplaatst'. Het feit dat dr. Steenblok voor de stemming had aangegeven te willen afzien van het gebruik van de achterkamer als garage werd echter niet genotuleerd. De onderlinge harmonie ging ontbreken.⁸¹

De voortdurende spanningen leidden ertoe dat hij bij herhaling niet in staat was te preken en ziekteverlof ontving. Steenblok woonde geen kerkenraadsvergaderingen meer bij. De communicatie tussen predikant en kerkenraad bleef beperkt tot briefverkeer. Na een herhaald ziekteverlof deelde hij op 26 november 1934 zijn kerkenraad mede dat hij besloten had tot

76. H. Florijn, 'Dr. Cornelis Steenblok. Een ultragereformeerd conservatief theoloog met een bevindelijke inslag', in: D.Th. Kuiper e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, blz. 174. De tweede Adam is een aanduiding van Christus, die teruggaat op teksten als Rom. 5:14 en 1 Kor. 15:45.

77. Idem, blz. 175-176.

78. H. Florijn, 'Uit de studententijd van Cornelis Steenblok', in: *Oude Paden*, 1e jrg. nr. 1, september 1996, blz. 10.

79. H. Florijn, 'Dr. Steenblok en zijn ambtsbediening in Lopik', in: *Oude Paden*, 9e jrg. nr. 1, maart 2004, blz. 26; Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers V*, blz. 206.

80. J.H.R. Verboom, *Leven en leer van dr. C. Steenblok*, blz. 29, 30.

81. H. Florijn, 'Dr. Steenblok en zijn ambtsbediening in Lopik', in: *Oude Paden*, 9e jrg. nr. 1, maart 2004, blz. 22-23.

het aanvragen van emeritaat om gezondheidsredenen. De aanvraag was, overeenkomstig de kerkordelijke regel, vergezeld van twee verklaringen van artsen. De classis Utrecht verleende Steenblok per 1 februari 1935 eervol emeritaat.⁸²

3.4.2 *Emeritus predikant*

Na zijn emeritering verhuisde Steenblok naar Rotterdam. Vanuit die plaats kon hij gemakkelijker naar de VU te Amsterdam reizen dan vanuit Lopik. Daar had hij reeds een begin gemaakt met een vervolg van zijn theologische studie. In Rotterdam publiceerde hij, vermoedelijk op aandringen van vrienden, een preek over Hosea 14:4c: 'Immers zal een wees bij U ontfermd worden.'⁸³ De uitvoerige preek droeg een uitgesproken schriftuurlijk-bevindelijk karakter en week duidelijk af van de gangbare preken in de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁸⁴ Wellicht hebben Steenblok en zijn vrienden gehoopt door middel van deze preek in contact te komen met geestverwanten in deze kerken. In 1937 werd hij hulpprediker te Poederloijen. Dit betekende niet dat hij een plaatselijke predikant bijstond, maar dat hij hulp bood aan een vacante gemeente.⁸⁵

In 1942 nam hij die taak op zich in Poortvliet, waar men in de leesdiensten 'oude schrijvers' als Bernardus Smijtegelt (1665-1739) las. De affiniteit tussen Steenblok en deze gemeente was duidelijk. De verbondenheid van de gemeente met de Gereformeerde Kerken in Nederland als zodanig moet gering zijn geweest. Al in 1935 waren er stemmen op gegaan om te breken met het kerkverband. In de tijd van Steenblok ontstond er een verschil van mening tussen classis en kerkenraad over de kerkrechtelijke waardering van de figuur van de hulpprediker, die niet bevestigd was. Steenblok weigerde daarop om nog een jaar als hulpprediker te functioneren. De gemeente was kennelijk aan hem gehecht. Op 14 december 1942 viel de beslissing. Een gemeentevergadering besloot met overgrote meerderheid dat gemeente en predikant met het kerkverband zouden breken, 'want ons beginsel is anders'.⁸⁶ Daarmede was Poortvliet een zogenaamde vrije gemeente geworden. Die situatie zou echter maar ruim twee maanden duren.

3.4.3 *Promotie en vorming*

Reeds in Lopik had Steenblok zijn theologische studie een vervolg gegeven. Hij studeerde aan de VU te Amsterdam bij de dogmaticus prof. dr. V. Hepp, die ook ethiek doceerde. Tijdens zijn emeritaat zette hij vanuit Rotterdam zijn studie voort. Op 4 juli 1941 promoveerde

82. Idem, blz. 26.

83. C. Steenblok, Geref. Predikant, *Een heilsverzuiching uit de diepte of het pleiten van een wees*, z.j. 16 blz. Uitgave: Drukkerij 'Laurens Coster' - Rotterdam, Hoogewerffstraat. Deze drukkerij had naar alle waarschijnlijkheid een christelijk gereformeerde achtergrond. Vergelijk www.engelfriet.net. De keuze van de drukker kan een aanduiding zijn dat Steenblok zich in Rotterdam oriënteerde op de bevindelijk-gereformeerde kring. De titelomschrijving van de oorspronkelijke preek geeft aan dat Steenblok nog niet was gepromoveerd (1941), terwijl de fraaie brochure wijst op een vooroorlogse uitgave. In de inhoud ontbreekt elke aanwijzing die een datering mogelijk maakt. De preek zal zijn uitgegeven omstreeks 1936, omdat geen band met een gemeente wordt vermeld en ds. Steenblok in 1937 hulpprediker werd te Poederloijen.

84. Men vergelijkte de preken uit de Gereformeerde Kerken in Nederland uit deze tijd die verschenen in de serie *Menigerlei Genade. Wekelijkse predikatiën*.

85. P.L. Rouwendal, *Dr C. Steenblok*, blz. 25. H. Florijn, 'Dr. Cornelis Steenblok', blz. 182. In Poortvliet ging hij elke maand in twee diensten voor en verrichtte hij ook de andere ambtelijke werkzaamheden.

86. H. Florijn, 'Dr. Cornelis Steenblok', blz. 182.

hij op een proefschrift over *Voetius en de sabbat*.⁸⁷ Zowel Hepp als Steenblok waardeerden Voetius als een man van bijzondere betekenis voor de ontwikkeling van de gereformeerde theologie. In tenminste twee opzichten moet Hepp de emeritus predikant van Lopik hebben beïnvloed of als geestverwant hebben gewaardeerd. Bij de bestrijding van afwijkingen ging deze hoogleraar uit van allerlei gevolgtrekkingen, die hij uit de opvattingen van anderen meende te kunnen afleiden. Steenblok volgde hem in dat spoor. Zijn scholastieke vorming bracht hem soms tot een zeker logicisme. Dan kon hij doorredeneren tot het uiterste. De schaduwzijde van een dergelijke benadering is duidelijk. Zo kan men iemand een aantal denkstappen toeschrijven, die hij noch gezet heeft noch voor zijn rekening neemt.⁸⁸

Zowel Hepp als Steenblok deelden ook de voorkeur van Voetius voor de scholastieke methode – de disputatie⁸⁹ – die de Utrechtse hoogleraar gebruikte bij de verheldering van allerlei vraagstukken. Steenblok had een uitgesproken voorliefde voor deze methode om kennis te ordenen en tot verscherping van inzicht en juiste conclusies te komen.⁹⁰ H. Florijn geeft de waardering van Steenblok als volgt weer: ‘Deze methode had volgens hem deze “goede momenten” dat zij aan de autoriteit van de Schrift onderworpen was, dat zij scherp onderscheidde, helder belichtte, nauwkeurig en precies formuleerde, dat zij doordacht, naar alle zijden begrensde en uitvoerig citeren mogelijk maakte.’⁹¹

Steenblok was in de denkwijze van de gereformeerde scholastiek⁹² gevormd door zijn intensieve omgang met oude theologen uit de tijd van de Reformatie en de gereformeerde orthodoxie, die de kern vormden van zijn rijke bibliotheek. Sommige artikelenreeksen van zijn hand herinneren in enkele opzichten aan een disputatie.⁹³

3.4.4 Zijn overkomst naar de Gereformeerde Gemeenten

In 1941 had Steenblok in Rotterdam enkele keren Kersten ontmoet. Een derde contact tussen beide mannen kwam in september 1942 tot stand.⁹⁴ Steenblok had na zijn dissertatie nog een populair boek over Voetius geschreven: *Gisbertus Voetius, zijn leven en werken*. Op verzoek van de auteur voorzag Kersten de uitgave van een voorrede. Daarin sprak hij zijn dankbaarheid uit aan het adres van de auteur op een wijze die duidelijk maakte dat beide mannen geestverwanten waren: ‘De Heere zegene dit werk tot opening der ogen van hen, die in slaap gewiegd worden, enerzijds als veronderstelde wedergeborenen, anderzijds

87. Het proefschrift is integraal opgenomen in de uitgave van het verzamelde werk van Steenblok (de zogenaamde blauwe reeks): C. Steenblok, *Voetius en de sabbat*, Gouda 1972, 2e druk.

88. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 109.

89. W.J. van Asselt en E. Dekker (red.) noemen in: *De scholastieke Voetius*, blz. 15 en 20, als elementen van een disputatie: de behandeling van een quaestio, het aanvoeren van tegenargumenten van de opponenten, het aanvoeren van argumenten uit Bijbel en traditie, ontvouwing van het eigen standpunt en weerlegging van de tegenargumenten.

90. H. Florijn, ‘Dr. Cornelis Steenblok’, blz. 180, 182; P.L. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, blz. 19. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 109.

91. H. Florijn, ‘Dr. Cornelis Steenblok’, blz. 182.

92. W.J. van Asselt en P.L. Rouwendal, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, blz. 16, omschrijven het begrip als volgt: ‘Gereformeerde scholastiek is aanduiding van een academische vorm van theologiebeoefening, uit de periode van de orthodoxie die bij de uiteenzetting van theologische vraagstukken gebruik maakt van de scholastieke methode en inhoudelijk verbonden is met de gereformeerde belijdenisgeschriften’.

93. Vergelijk C. Steenblok, ‘Af te wijzen verbondsbeschouwingen, I-XIII’, in: *De Saambinder*, 24e en 25e jrg, 1945-1946.

94. Voor deze ontmoetingen zie men M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 90.

als bondelingen, die recht hebben op al de goederen van het genadeverbond. Een geest is opgestaan, om ook op dogmatisch gebied wat nieuws te scheppen. Daarom is het zozeer te waarderen, als uit de werken der oude godgeleerden de zuivere leer, zowel doctrinaal als praktisch, wordt voorgesteld.⁹⁵

Een klein halfjaar na dit laatste contact – op 26 februari 1943 – vergaderde de classis Tholen van de Gereformeerde Gemeenten om het verzoek van Steenblok te beoordelen om met het overgrote deel van zijn gemeente te worden opgenomen in het verband van de Gereformeerde Gemeenten. De kernzin uit de notulen luidt: ‘Na langdurige overwegingen bleek bij de geheele Classis geen bezwaar te bestaan om dr. C. Steenblok als Leeraar te aanvaarden en de Gemeente over te nemen’.⁹⁶ De woorden ‘langdurige overwegingen’ tekenen iets van de weerstanden die bij tal van afgevaardigden bleken te bestaan tegen de persoon van de predikant in kwestie. Men kende op Tholen Steenblok en zijn niet zo gemakkelijk karakter van dichtbij. Ook zijn preekvoorstel moet bij sommige predikanten bezwaren hebben opgeroepen.⁹⁷ Uiteindelijk zwichtte de classis voor de grote druk, die Kersten, aanwezig als deputaat naar artikel 49 D.K.O., op de vergadering uitoefende. Dankzij zijn inzet en overwicht werd Steenblok als predikant geaccepteerd.⁹⁸ Hij nam het beroep van de gemeente Poortvliet aan en werd op 31 maart 1943 aldaar door Kersten als predikant bevestigd.

3.4.5 Persoonlijkheid

Het referaat over *Christus en de algemene genade*, dat Steenblok hield op de onderwijzersvergadering van 12 april 1944 te Rotterdam, kwam reeds in paragraaf 3.2.5. ter sprake. Het optreden van de referent tijdens deze vergadering werpt ook licht op zijn wat ongewone persoonlijkheid.⁹⁹ Het was opvallend dat Steenblok zich niet had verdiept in de denkwijze van het publiek dat hij ontmoette, terwijl hij nog maar een jaar predikant was in een hem – door oorlogsomstandigheden – grotendeels onbekend kerkverband. Hij was zich niet bewust dat de onbekende en opzienbarende nieuwe visie op het onderwerp die hij uitdroeg, veel weerstand moest oproepen. Hij beseftte niet dat de bezinning op de algemene genade wel actueel was in de Gereformeerde Kerken,¹⁰⁰ die hij had verlaten, maar geen enkele weerklank vond in de Gereformeerde Gemeenten. Opvallend was ook dat hij koos voor een wetenschappelijke benadering van het onderwerp in een strikt theoretisch betoog met een hoog abstractiegehalte. Hij veronderstelde kennelijk dat de bezoekers van de jaarvergadering een dergelijk betoog apprecieerden. De vaderlijke en begripvolle manier waarop Kersten gewoon was het onderwijzerspubliek toe te spreken, ontbrak bij hem geheel. Steenblok had duidelijk moeite om met de daar geuite kritische vragen om te gaan.¹⁰¹

95. G.H. Kersten, ‘Voorrede’, in: *Gisbertus Voetius. Zijn leven en werken*, blz. 6.

96. *Notulen van de spoedeischende buitengewone vergadering van de Classis Tholen gehouden den 26 Februari in de Consistorie der Geref. Gemeente te Tholen*, Artikel 6.

97. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 249, noot 10.

98. Idem, blz. 249, noot 20.

99. P.L. Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*, blz. 46-52, heeft als zijn vermoeden uitgesproken dat de persoonlijkheid van Steenblok werd gekenmerkt door het syndroom van Asperger, een milde vorm van autisme. De duiding van de gedragingen van een historisch persoon met behulp van een huidig psychologisch instrumentarium leidt gemakkelijk tot overschrijding van de grenzen van kerkhistorisch onderzoek. Wij onthouden ons dan ook van een psychologische karakteristiek.

100. Zie de beschrijving van de discussie over dit onderwerp in de Gereformeerde Kerken bij M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 93-96.

101. Brief van J. Slootweg te Nunspeet d.d. 24 december 1991 en van J. Koppejan te Gouda d.d. 27 juni 1991 aan

Even opvallend was dat hij tijdens de vergadering een harde confrontatie aanging met J. Fraanje, die een uitgesproken vertegenwoordiger was van het bestaande gevoelen in de Gereformeerde Gemeenten. De Barneveldse predikant miste dan wel de theologische vorming van zijn collega uit Poortvliet, maar had zich wel veel achting en gezag verworven. Steenblok begreep niet dat dit optreden hem door de vergadering niet in dank werd afgenomen en verontwaardiging opriep.¹⁰²

De predikant van Poortvliet ontving door het referaat op de onderwijzersvereniging een unieke mogelijkheid om zich in deze oorlogstijd met gebrekkige verbindingen aan de kring der gemeenten te presenteren en vertrouwen te winnen. Die mogelijkheid heeft hij kennelijk noch gezien noch benut. Het feit dat de leerkrachten van de scholen in eigen kring met een overwegend negatieve indruk naar huis terugkeerden, zou zijn goede ingang in de gemeenten in de komende tijd in niet geringe mate belemmeren. De vergadering in Rotterdam maakte duidelijk dat zijn invoelend vermogen niet groot was. Dat zou later zijn omgang met anderen gemakkelijk onder een zekere spanning zetten.¹⁰³

Hij had ook moeite om een echte gedachtewisseling aan te gaan. Hij kon heel vriendelijk en welwillend zijn in de omgang als men hem informatieve vragen stelde, maar hij raakte geïrriteerd zodra die vragen een kritisch karakter kregen. Dan werd hij onbeheerst en zo hardnekkig, dat er geen ruimte overbleef voor een ander standpunt. Wat iemand zei, moest kloppen met zijn logica. Hij was een strijdersfiguur, die zich inzette voor zaken die hij van het hoogste belang achtte, en daarbij van geen wijken wist.¹⁰⁴

Daarbij kwam dat de eenzaamheid hem had gevormd. Allen die hem persoonlijk hebben gekend, geven ongeveer dezelfde typering van zijn persoonlijkheid. Hij had onmiskenbaar iets wereldvreemds.¹⁰⁵ Steenblok bleef tot zijn 52ste levensjaar ongehuwd. Hij bracht de dagen door met lezen, studeren en mediteren. Hij was bijzonder belezen in de oude schrijvers en een ijverig beoefenaar van de oude gereformeerde theologie. Zijn gevoel voor de gewone gang van zaken in het leven van alle dag was echter maar zwak ontwikkeld.¹⁰⁶

Zijn persoonlijkheid had echter ook een andere zijde. Hij had een beslist goedge aard. Zijn studenten spraken over zijn ongeveinsde vriendelijkheid en goedhartigheid, waarmee hij hen tegemoet trad.¹⁰⁷ Hij was 'een beminnelijk en integer man die belangstelde in de studerende jeugd'.¹⁰⁸ Ook wist hij zaken en personen te scheiden. Hoewel hij heel goed op de hoogte was van de bezwaren van R. Kok tegen zijn visie op de algemene genade en van diens oppositie tegen zijn persoon, besprak hij op 11 juli 1946 een recent verschenen prekenboekje

M. Golverdingen. Beiden waren op de jaarvergadering van de onderwijzersvereniging op 12 april 1944 aanwezig en stemmen in hun oordeel over de inbreng van Steenblok overeen.

102. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 102, 106.

103. Eenzelfde gebrek aan invoelend vermogen vinden we terug in zijn aanval in *De Saambinder* op de figuur van B. Roest. Zie paragraaf 2.4.5.1. Vergelijk ook paragraaf 2.4.5.2. De weigering van de kerkenraad van Gouda.

104. Mededeling van A. Elshout d.d. 29 juli 1991: 'Hij was een strijdersfiguur, die het conflict zocht en daarin leefde.' Vraaggesprekken met L. J. M. Hage d.d. 10 september 1996; vraaggesprek met A. F. Honkoop, d.d. 29 juli 1991: 'Zolang je vragen stelde, was er niets aan de hand. Dat kon je onbepaald doen op allerlei terreinen. Maar je moest niet laten blijken dat je met hem op een bepaald punt verschilde. Dat kon hij niet hebben. Dan werd hij boos.'

105. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 104, 255 noot 104.

106. Zie par. 3.4.1. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 107-108.

107. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 109.

108. Brief van C. de Jongste te Tholen aan M. Golverdingen en J. H. Mauritz, d.d. 31 maart 2007.

van de Veenendaalse predikant op een milde, waarderende wijze.¹⁰⁹ Het was Kersten die hem attendeerde op de naar zijn mening afwijkende gevoelens van Kok over verbond en belofte.¹¹⁰ Steenblok zou die korte tijd later impliciet bestrijden in artikelenreeksen¹¹¹ over dit onderwerp.

In de prediking van Steenblok trof vaak de exegese van de tekst, die iets helders en verrassends had. Hij kon, naar het woord van Kersten, vaak heel eenvoudig spreken en stichten.¹¹² Dat zal mede een reden zijn geweest voor de kerkenraad van Rotterdam-Centrum om Steenblok te beroepen als tweede predikant naast Kersten, die voortdurend worstelde met een zwakke gezondheid. Steenblok werd hier begin september 1945 bevestigd. Slechts acht maanden later¹¹³ – eind mei 1946 – vertrok hij naar Gouda.¹¹⁴ Deze gemeente zou hij dienen tot zijn heengaan in 1966.

3.4.6 *Positie in het kerkelijk leven*

Steenblok was door de Generale Synode van 20 september 1945 met algemene stemmen tot docent aan de Theologische School benoemd. Op deze vergadering legde Kersten in verband met zijn gezondheidstoestand het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* neer. De Synode benoemde vervolgens Steenblok in zijn plaats. Met deze dubbele benoeming was de vraag naar de opvolging van Kersten, die velen bezighield, definitief beantwoord.¹¹⁵ Steenblok werd in elk opzicht aan het kerkvolk als dé opvolger van Kersten gepresenteerd. De zeer centrale plaats die hij door deze benoemingen ruim twee jaar na zijn overkomst uit de Gereformeerde Kerken in de kring der gemeenten innam, moest in de directe toekomst wel spanningen oproepen. Daar kwam nog bij dat hij een geheel andere persoonlijkheid was dan Kersten en niet beschikte over diens uitstekende contactuele kwaliteiten.

3.4.7 *De artikelenreeksen in De Saambinder*

Steenblok nam zijn taak als hoofdredacteur van *De Saambinder* met ijver ter hand. In dit blad publiceerde hij in de jaren 1945-1948 een aantal artikelenseries¹¹⁶ over uitgesproken dogmatische onderwerpen.¹¹⁷ De artikelen kenmerkten zich door een hoge mate van abstractie en een uitgesproken logische denktrant, die voorheen in dit kerkelijke orgaan zo niet

109. [C. Steenblok], 'Leestafel', in: *De Saambinder*, 24e jrg., 11 juli 1946. Het betrof *Het Huis mijns Vaders*, Wemeldinge 1946. 'De geachte schrijver zegt zelf, dat er veel op elke preek is af te wijzen. Nu, dit valt ten opzichte van dit drietal uitgegeven preeken nog wel mee (...). Er zitten o.a. uitnemende, behartenswaardige wenken in.'

110. Brief van C. de Jongste aan M. Golverdingen, d.d. 18 januari 2007.

111. 'Af te wijzen verbondsbeschouwingen; Wie behoren wezenlijk tot het verbond der genade?' Zie par. 3.4.6.

112. G. H. Kersten, Brief aan ds. J. van Zweden te Passaic (USA), in: M. Golverdingen, Ds. G. H. Kersten. *Facetten van zijn leven en werk*, blz. 304.

113. De bronnen zwijgen over de achtergrond van zijn vertrek van acht maanden. De volksmond gaf als reden dat het niet mogelijk was om in het verwoeste Rotterdam een woning te vinden om de predikant en zijn forse bibliotheek onderdak te bieden.

114. J. Mastenbroek, *Zijn vuur- en haardstede*, deel 2, blz. 228, 231. Vergelijk blz. 217, 226.

115. Zie par. 1.1 en par. 3.2.5 van dit boek.

116. C. Harinck gaf een samenvatting van deze reeksen met een kritische waardering in *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade*, blz. 135-161.

117. De artikelen werden voor een belangrijk deel, maar zonder bronvermelding en datering, opgenomen in het verzamelde werk van dr. C. Steenblok, de zogenaamde blauwe reeks, in het deel *Rondom verbond, roeping en doop*, Gouda 1979.

voorkwamen.¹¹⁸

De eerste serie, die dertien artikelen telde, droeg als titel: 'Af te wijzen verbondsbeschouwingen'. Ze verscheen met tussenpauzes tussen november 1945 en december 1946.¹¹⁹ De schrijver keerde zich daarin tegen de visie op het verbond zoals die in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt en in de Christelijke Gereformeerde Kerken werd uitgedragen. Die wijkt af van de oude, gereformeerde visie uit de zeventiende eeuw, waarbij het verbond der genade staat onder de beheersing van de uitverkiezing. De serie was in feite een verdediging van de opvattingen van G.H. Kersten, zoals die waren verwoord in de leeruitspraak van 1931. Kersten zou in zijn laatste publicatie zijn waardering voor de artikelen van Steenblok nadrukkelijk uitspreken.¹²⁰

Nadat de schrijver zijn gedachtegang had onderbouwd met een indrukwekkende hoeveelheid citaten uit allerlei bekende en onbekende oude schrijvers, formuleerde hij een slotconclusie: 'Uit dit alles blijkt dus, dat reeds vanaf de tijden der Reformatie tot op heden in de gereformeerde theologie geleerd is, dat Christus het Hoofd des verbonds is, waarmede wij tevens historisch-dogmatisch bevestigd achten, dat met uitsluiting van alle verworpenen, alleen de uitverkorenen ter zaligheid wezenlijk in het genadeverbond begrepen zijn'.¹²¹

Opvallend is dat Steenblok in deze artikelenreeks slechts één keer, en dan nog in het voorbijgaan, het leven onder de bediening van het verbond ter sprake brengt. Dit betekent niet dat men dan ook als zodanig werkelijk in het genadeverbond is.¹²² C. Harinck attendeert nog op twee andere elementen uit het betoog van Steenblok. De doop is ingesteld om der uitverkorenen wil. Gemeente, kind en ouders blijven geheel buiten het gezichtsveld. De beloften van het genadeverbond worden niet alleen verbonden met de uitverkiezing, maar ook met de persoonlijke kennis van de ellende. Deze beloften moeten in de prediking dan ook beperkt worden tot de verslagenen van hart, die alleen worden geroepen tot het genot van de goederen van het heil.¹²³

Op 8 mei 1947 begon de hoofdredacteur met een nieuwe vervolgserie.¹²⁴ Niet minder dan 21 artikelen werden gewijd aan het onderwerp: 'Wie behoren wezenlijk tot het verbond der genade?' De schrijver koos zijn uitgangspunt in de laatste drie leeruitspraken van '1931'.¹²⁵ Artikel na artikel accentueerde hij in een concluderend betoog¹²⁶ het gegeven dat alleen de

118. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 149, 268, noot 67. Zie het daar gegeven specimen van logisch redeneren van dr. Steenblok.

119. Het eerste artikel van deze serie verscheen in *De Saambinder* van 28 november 1945, het laatste werd geplaatst in het nummer van 20 december 1946.

120. G.H. Kersten, 'Woord vooraf', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 6: 'Dr. Steenblok heeft den jongsten tijd in *De Saambinder* de uitspraken van tal van de beste onzer oude theologen aangehaald ten bewijze, dat de Gereformeerden niet anders geleerd hebben, dan dat Christus Hoofd is van het Genadeverbond, representerend daarin Zijn uitverkorenen.'

121. C. Steenblok, 'Af te wijzen Verbondsbeschouwingen', XIII, in: *De Saambinder*, 26 december 1946, 25e jrg. nr. 5; idem, *Rond verbond, roeping en doop*, blz. 103.

122. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 150, 269, noot 74-76.

123. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 137-138.

124. C. Steenblok, 'Wie behoren wezenlijk tot het Verbond der genade?' I, in: *De Saambinder*, d.d. 8 mei 1947, nr. 15. (C. Harinck, blz. 118, spreekt ten onrechte over juli 1947). Het 21e en laatste artikel van deze serie verscheen in *De Saambinder* van 12 augustus 1948, 26e jrg. nr. 46. Idem, *Rond verbond, roeping en doop*, blz. 104-154.

125. Zie voor de leeruitspraken van de Generale Synode van 1931 Bijlage 1, blz. 329.

126. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 150, 269, noot 71.

uitverkorenen deel ontvangen aan de beloften van het verbond der genade. Met instemming cursiveerde Steenblok een uitspraak van gereformeerde zijde op de Haagse Conferentie van 1611, die betrekking heeft op de uitwendige roeping. Daarin wordt gezegd dat God de zaligheid alleen laat verkondigen aan de gelovigen en de boetvaardigen.¹²⁷ De speciale verbondsbeloften die spreken over de wedergeboorte en de schenking van het geloof, zijn voor hen. Er kan ook geen sprake zijn van de verkondiging van de beloften van het Evangelie aan alle hoorders. Ook die gelden alleen voor de ware gelovigen of uitverkorenen. In deze artikelenserie is reeds de gedachte aanwezig dat de Wet zich verder uitstrekt dan het Evangelie: de Wet moet aan allen worden verkondigd, maar het Evangelie alleen aan de boetvaardigen. De gedachte berust onmiskenbaar op de logische conclusie dat God Zijn beloften altijd vervult en niets kan beloven aan verworpenen.¹²⁸

Het denken vanuit de verkiezing bij Steenblok betekende niet dat hij aan de verantwoordelijkheid van de mens geheel voorbijging. Dit aspect van de leeruitspraak van '1931' kwam in het eerste artikel van de serie wel in enkele zinnen aan de orde. Maar van een werkelijke bespreking van deze verantwoordelijkheid, die wortelt in de schepping en in het bijzonder groter wordt door de ernstige aanbieding van Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie,¹²⁹ was in deze reeks artikelen nergens sprake. De artikelen misten het evenwicht dat de uitspraken van '1931' kenmerkte.

Inmiddels trok de gedachtenontwikkeling van Steenblok in *De Saambinder* in de gemeenten de aandacht. Zo komt op de vergadering van de classis Rotterdam van 15 december 1947 bij de rondvraag een geval ter sprake, 'van de zijde der studenten in het midden gebracht, waarbij in zekere brief tegenover de leervoorstelling van studenten, dat het gebod tot allen komt, maar de belofte alleen voor de uitverkorenen is, een beroep gedaan wordt op een uitspraak als deze, dat de onbekeerde pleiten mag en moet op de belofte.'¹³⁰ Het verschil in benadering van de belofteprediking tussen Kok en Steenblok was hier tastbaar. De classis besloot zich 'ter verkrijging van nader licht' tot de Particuliere Synode West te wenden, die op 20 mei 1948 te Rotterdam zou worden gehouden.¹³¹

3.4.8 De discussie met L. Vroegindeweij

Maar ook buiten de Gereformeerde Gemeenten trok de benadering van dr. Steenblok ten aanzien van een aantal dogmatische zaken de aandacht. Het verslag van de classis Rotterdam in *De Saambinder* was ds. L. Vroegindeweij (1900-1969), predikant van de hervormde gemeente te Waddinxveen, niet ontgaan. Hij reageerde in de kerkbode *Hervormd Waddinxveen* van

127. C. Steenblok, 'Wie behoren wezenlijk tot het genadeverbond?' VI, in: *De Saambinder*, 25e jrg. nr. 24. Idem, *Rondom verbond, roeping en doop*, blz. 114.

128. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 140. Vergelijk C. Steenblok, 'Wie behoren wezenlijk tot het genadeverbond?' VII, XIV, in: *De Saambinder*, 9 oktober 1947, 26e jrg. nr. 2., alsmede het nummer van 25 december 1947, 26e jrg. nr. 13.

129. Kerngedeelte uit de zesde uitspraak over het genadeverbond van de Generale Synode van 1931. Vergelijk voor de tekst *Acta 1907-1959*, blz. 353 of Bijlage 1, blz. 329.

130. *Notulen van de vergadering der Classis Rotterdam van de Geref. Gem. in Nederland, gehouden 15 December 1947 te Rotterdam (Boezemsingel)*, artikel 12, blz. 4. Vergelijk het verslag van deze vergadering in *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 15, 8 januari 1948. Daarin is de zinsnede uit de notulen 'van de zijde der studenten in het midden gebracht' weggelaten. Er was kennelijk twijfel gerezen of een in de gemeenten circulerende brief ter classis door studenten in de rondvraag kon worden ingebracht.

131. *Notulen van de vergadering der Classis Rotterdam*, d.d. 15 december 1947, art. 12, blz. 4.

17 januari 1948 op de stelling van Steenblok dat het gebod tot allen komt, maar dat de belofte ter zaligheid alleen voor de uitverkorenen is. Hij betichtte Steenblok van een eigenaardige denkfout en verwarrende redeneringen.¹³² De Goudse predikant zou de prediking en aanbidding van de beloften verwarren met de vervulling van deze beloften in het leven van de ware gelovigen. God draagt inderdaad zorg dat Zijn beloften in de uitverkorenen worden vervuld, maar de predikers van het Woord hebben de belofte wel tot allen te prediken. Zo spreken de Dordtse Leerregels in hoofdstuk 2, artikel 5.

Steenblok ging in *De Saambinder* tot drie keer toe in op de bezwaren van Vroegindeweyj. Hij zette in met enkele artikelen in een nogal geprikkelde toonzetting, die verschenen op 6 en 12 februari 1948 onder de titel *Ten onrechte beticht*. Op 15 april maakte hij een begin met een serie van vijf artikelen: *Antwoord aan ds. Vroegindeweyj te Waddinxveen*. Daarin probeerde hij op rustiger toon zijn stellingname met behulp van argumenten, ontleend aan oude gereformeerde theologen, te onderbouwen. De Waddinxveense predikant heeft hoofdstuk 2, artikel 5 van de Dordtse Leerregels verkeerd gelezen. Laat hij nog maar eens in de leer gaan bij Trigland en Voetius¹³³ en vele andere theologen uit de gereformeerde orthodoxie. Volgens Steenblok werd zijn gevoelens bevestigd door hoofdstuk 3 en 4, artikel 8 van diezelfde Leerregels: 'God belooft ook met ernst allen die tot Hem komen, en geloven, de rust der zielen en het eeuwige leven.' De Goudse predikant wees erop dat God die rust alleen aan de ware gelovigen belooft. 'Hier blijkt toch o.i. duidelijk genoeg, dat de Heere niet alle hoorders van het Evangelie belooft, maar bepaald alleen hen, die door Zijn genade tot Hem komen en geloven.'¹³⁴ Aan het einde van zijn artikelenreeks stelde hij vast 'dat onze opvatting van de belofte des Evangelies in de D. L. II, 5 gemeengoed is in onze oude theologen en dat de onjuiste opvatting van dit artikel niet aan mijn zijde, maar aan die van Ds. Vroegindeweyj ligt'.¹³⁵

Onmiddellijk na deze discussie met zijn Waddinxveense collega schreef Steenblok in *De Saambinder* in mei 1948¹³⁶ enkele artikelen over *De orde in de uitwendige roeping*.¹³⁷ Hij had tegenover Vroegindeweyj bij de uitleg van hoofdstuk 2, artikel 5 van de Dordtse Leerregels benadrukt dat 'de belofte des Evangelies zich niet verder uitstrekt dan tot de ware gelovigen'. Daarom wilde hij nu nagaan hoe in de oude gereformeerde theologie over de orde in de uitwendige roeping werd gedacht. Hij sloot zich in deze artikelen onder meer aan bij H. Witsius, die hij uitvoerig citeerde. Bij hem zien we 'dat de orde zo is, dat de Wet vooropgaat, dat dan volgt het gebod om te geloven, en dan de belofte gedaan wordt aan hen, die geloven, terwijl ook het geloof zelf een belofte is, dat is dus, dat zij alleen de uitverkorenen ten deel valt. We zien dus tevens, dat ook Witsius bevestigt, dat het gebod wel tot alle hoorders des Evangelies komt, maar dat de belofte beperkt is tot de ware gelovigen of de uitverkorenen'.¹³⁸

132. C. Steenblok, 'Antwoord aan Ds. Vroegindeweyj te Waddinxveen (II)', in: *De Saambinder*, 15 april 1948, 26e jrg. nr. 29.

133. C. Steenblok, 'Antwoord aan Ds. Vroegindeweyj te Waddinxveen (III)', in: *De Saambinder*, 22 april 1948, 26e jrg. nr. 30.

134. C. Steenblok, 'Antwoord aan Ds. Vroegindeweyj te Waddinxveen (II)', in: *De Saambinder*, 15 april 1948, 26e jrg. nr. 29.

135. C. Steenblok, 'Antwoord aan Ds. Vroegindeweyj te Waddinxveen (V)', in: *De Saambinder*, 29 april 1948, 26e jrg. nr. 31.

136. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 141, plaatst de verschijning van de artikelen over de orde in de uitwendige roeping ten onrechte in april 1948.

137. C. Steenblok, 'De orde in de uitwendige roeping', in: *De Saambinder*, 6 en 13 mei 1948, 26e jrg. nr. 32 en 33.

138. C. Steenblok, 'De orde in de uitwendige roeping', in: *De Saambinder*, 6 mei 1948, 26e jrg. nr. 32.

De schrijver was zo vast overtuigd van de juistheid van zijn interpretatie van de oude gereformeerde theologen, dat hij tussen het citeren door verzuchtte: ‘Men zou zo zeggen, hoe kan er onder ons nog één zijn, die de regel durft tegenspreken dat het gebod tot allen komt, maar de belofte alleen tot Gods volk, dat zijn de uitverkorenen, waar deze regel gemeengoed is bij onze godzalige oude schrijvers’.¹³⁹

Op 26 augustus 1948 hervatte Steenblok de discussie met Vroegindewij, die doorgegaan was met het plaatsen van kritische kanttekeningen bij de gedachten van zijn Goudse collega. Hij had daarbij de stelling dat de wet tot allen komt, maar dat de belofte alleen voor de uitverkorenen zijn, voorzien van ‘een hatelijke kwalificering’: een nieuwe Leerregel der Gereformeerde Gemeenten.¹⁴⁰ Daarom publiceerde Steenblok met tussenpauzes een nieuwe serie van zestien artikelen¹⁴¹ onder de titel: ‘Nog eens gebod en belofte’.

De vraag rijst waarom Steenblok bij de interpretatie van de oude schrijvers – er was geen artikel dat niet met tal van citaten uit die bronnen was gelardeerd – zo overtuigd was van de juistheid van zijn inzicht. C. Harinck heeft op enkele factoren gewezen die de denklijn van de Goudse predikant bepaalden. Op de achtergrond staat steeds de leer van de predestinatie. God kan alleen beloften doen aan personen, die Hij van eeuwigheid heeft uitverkoren tot het ontvangen van de zaligheid. Alleen personen die bepaalde hoedanigheden kennen, zoals zondekennis en boetvaardigheid, komen voor de beloften van het Evangelie in aanmerking. Zij dragen immers de kenmerken van de uitverkiezing.¹⁴²

Een tweede factor is het feit dat Steenblok een verkeerd gebruik maakte van de heilsorde – wet en Evangelie – zoals die bij de oude, gereformeerde theologen werd gehanteerd. Hij paste deze orde uit het leven der genade vervolgens toe op de prediking van het Woord. Aan de onbekeerden moet men alleen de staat van hun ellende en de eisen van Gods wet verkondigen. Het Evangelie met zijn beloften wordt alleen aan de gelovigen gebracht. Zo kwam hij tot de stelling dat de wet tot allen komt en de belofte alleen tot Gods volk.

Daarmede viel Steenblok in een denkfout, zoals L. Vroegindewij die hem had toegeschreven. ‘Dat hebben de oude theologen niet beweerd. Zij stellen de weg der bekering niet gelijk aan de manier van prediken. Het Evangelie moet alle creaturen verkondigd worden met bevel van bekering en geloof’.¹⁴³

3.5 R. Kok

In de ontwikkelingen in de jaren 1944-1948 nam de predikant van Veenendaal, R. Kok, een belangrijke plaats in. We hebben hem reeds ontmoet als de man die bij herhaling de vrij breed gedragen bezwaren tegen Steenblok en zijn opvattingen vertolkte. Reinier Kok (1890-1982) was afkomstig uit Hoenkoop, een dorpje onder de rook van Oudewater. Hij werkte na zijn schoolperiode op de boerderij van een oom.

Omstreeks zijn dertiende levensjaar kwam het werk van de bekering, zoals hij zelf schreef, duidelijk in hem openbaar.¹⁴⁴ ‘Voor mij is die heerlijke middag nog altijd dierbaar en

139. Idem.

140. C. Steenblok, ‘Nog eens gebod en belofte’, in: *De Saambinder*, 26 augustus 1948, 26e jrg. nr. 48.

141. Het laatste artikel in deze serie verscheen op 17 februari 1949, 27e jrg. nr. 20.

142. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 150.

143. Idem, blz. 151.

144. Voor het tijdstip van de bekering zie R. Kok, *Avondwandelingen*, blz. 2. Dit autobiografische geschrift kwam niet in de handel. Het werd alleen in de kring van de familie verspreid. (MGD)

onvergetelijk. Toen heeft de Heere mijn hart ingenomen met de dierbare werkingen van Zijn Geest, om Zijn Wet der liefde er in te schrijven, waaruit het hartelijk wenen over mijn zonde voortvloeide, zoals dat in mijn leven nog nooit had plaats gehad. Deze droefheid is mij door Gods goedheid niet alleen bijgebleven, maar kreeg bij het licht van Zijn Geest steeds meer diepgang.¹⁴⁵

Omdat het boerenwerk voor hem lichamelijk te zwaar was, koos hij voor het bakkersvak. Zijn plan om een eigen zaak te beginnen werd niet gerealiseerd, omdat hij 'op een zeer liefelijke wijze' tot het predikambt werd geroepen. In 1911 werd hij te Lisse in een vergadering van de classis Amsterdam met algemene stemmen aanvaard voor het volgen van een vierjarige opleiding.¹⁴⁶

Tijdens zijn studie bij G. H. Kersten te Yerseke kwam de jonge Kok in een diepe geestelijke crisis terecht door een rationele benadering van de verkiezing. Hoe heeft God aan de mens in het werkverbond het eeuwige leven kunnen beloven, terwijl dat toch niet in overeenstemming was met Gods besluit? Na tien maanden vertrok hij vol innerlijke strijd uit Yerseke. Kort daarna nam de Heere de geestelijke crisis weg door hem te onderwijzen uit Psalm 32:8. Kok keerde terug naar Yerseke om de opleiding te vervolgen. Zijn conclusie was: 'De prediking van het Evangelie is wel naar Gods besluit, maar kan door ons niet *gepredikt* worden vanuit het besluit des Heeren. Het moet gepredikt worden vanuit de algenoegzame offerande van Jezus Christus. Het komt aan op het aannemen van Christus *in het binnenste van ons hart*, want op die grond alleen kan Gods vergevende liefde gesmaakt worden om kinderlijk met de Heere te leven. Het is door Gods ontfermende liefde in Christus die schittert in Zijn goedertierenheid, dat de zondaar tot bekering komt.'¹⁴⁷ Deze existentiële ervaring moet de prediking en de theologische positiekeuze van Kok in belangrijke mate hebben bepaald.

3.5.1 Ambtelijke loopbaan

Op 5 september 1915 werd kandidaat Kok als jonge man van bijna vijftientwintig jaar predikant te Aagtekerke. In 1925 wisselde hij die gemeente met Gouda. In 1930 vertrok hij naar Veenendaal. Deze gemeente vertoonde tijdens zijn ambtsbediening een voortdurende groei. Zowel in 1933 als in 1936 moest het kerkgebouw aan de Hoofdstraat worden uitgebreid. In 1948 was het aantal leden en doopleden toegenomen tot ruim tweeduizend. De kerkenraad overwoog toen zelfs de stichting van een tweede kerkgebouw.¹⁴⁸

Aan deze groei heeft de bewogen prediking en het intensieve pastoraat van Kok niet weinig bijgedragen. De predikant bezat een bijzonder sterke constitutie. Als pastor was hij een harde werker, die in Veenendaal achthonderd korte, hartelijke bezoeken per jaar aflegde. Hij bezat 'een geweldige gave om bijbelteksten op een aansprekende en indringende wijze uit te leggen en toe te passen' (...) Ds. Kok preekte op zeer indringende wijze, waardoor hij de jeugd sterk aansprak, zodanig dat over zijn preken nog vaak gesproken werd. Het bevel tot bekering en geloof kreeg daarbij een (mogelijk te) zwaar accent. Het gedoopte voorhoofd

145. R. Kok, *Avondwandelingen*, blz. 5.

146. Deze schets is in hoofdzaak gebaseerd op R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* en op M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 138-155. Het boek van Valkenburg blijft voor de kennis van Kok van belang, omdat hij veel citaten geeft uit het niet gepubliceerde geschrift van R. Kok, *Avondwandelingen*.

147. De schrijver citeert hier samenvattend uit R. Kok, *Avondwandelingen*, blz. 23, 24, 26, 28, 29.

148. K. van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 53, 66.

149. Brief van H. van Rossum te Zeist aan A. Moerkerken te Gouda, c.c. M. Golverdingen, d.d. 29 december 2000.

werd daarbij als een voorrecht beschouwd, maar tevens als grotere verantwoordelijkheid, indien geen bekering zou volgen zal het resultaat zijn met meerdere slagen geslagen worden'.¹⁴⁹ Hij was velen tot zegen. In en buiten zijn gemeente werd hij gewaardeerd als 'een uitnemend herder en leraar'.¹⁵⁰

Ook binnen zijn kerkverband genoot hij veel vertrouwen. Vanaf 1925 maakte hij deel uit van de Commissie van Toezicht, het latere Curatorium van de Theologische School. Hij behoorde tot de sprekers bij de opening van de Theologische School in 1927. Korte tijd was hij hulpdocent. Vermoedelijk bedankte hij in de zomer van 1927 voor deze taak, nadat Kersten kritiek op zijn functioneren had geuit.¹⁵¹ In de jaren 1931, 1934, 1937, 1941 en 1947 werd hij gekozen tot lid van het moderamen van de Generale Synode.

3.5.2 Persoonlijkheid

Kok had een open en eerlijk karakter, dat zich kenmerkte door een grote mate van directheid in optreden. 'Hij was recht door zee en onverzettelijk'.¹⁵² Het nemen van radicale maatregelen was hem niet vreemd.¹⁵³ Zijn optreden kon dikwijls worden getypeerd als weinig tactvol. Men kon hem als mens voor een bepaalde zaak moeilijk in beweging krijgen. Was hij eenmaal in beweging gekomen, dan kon hij nauwelijks meer tot stilstand worden gebracht. Zijn biograaf R. Valkenburg spreekt over iets 'van een onveranderlijke vasthoudendheid' in zijn levenspatroon en zijn opvattingen.¹⁵⁴ Kersten, die heel vaak in overleg naar oplossingen zocht, liep nogal eens vast op zijn onverzettelijke en onplooibare karakterstructuur. Dan verzuchtte hij: 'Wat is hij toch moeilijk. Hij is van graniet. Er is niets met hem te beginnen'.¹⁵⁵ Het aanvaarden van een compromis was niet de sterkste zijde van de Veenendaalse prediker. Dan ging hij liever alleen zijn weg.¹⁵⁶ De kracht van Kok lag vooral in zijn hartelijke prediking en zijn toewijding aan het pastoraat. Hij was nogal eens onvoorzichtig en onnadenkend in zijn uitspraken. Theologische zelfcontrole was niet zijn sterkste zijde. Sommige problematische uitdrukkingen in zijn naoorlogse publicaties zouden steeds meer bezwaar ontmoeten en aanleiding geven tot aanklachten tegen hem.¹⁵⁷

3.5.3 Standpuntbepaling tegenover de bezetter

Kok nam in de oorlogsjaren een ander standpunt in tegenover de bezettende macht dan

150. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 141, 265, noot 14, 15, 19.

151. Kersten bracht zijn bezwaren tegen het lesgeven van Kok ter sprake op de vergadering van de Commissie van Toezicht van 4 mei 1927. Hij had volgens de notulen problemen met de keuze van de lesstof door Kok: moderne theosofie, filosofie? (De tekst is hier vrijwel onleesbaar). Kersten achtte een vorming van de studenten op dit terrein 'voor onze studenten onnodig, daar kunnen zij zelf als zij daar lust en tijd toe hebben zich in ontwikkelen, ook over de grondslag zelve had ds. Kersten bezwaar, wat nader toegelicht wordt door hem'. Geciteerd bij A. Moerkerken, *Door kwaad en goed gerucht 1927-2002*, in: A. Moerkerken e.a. (red.), *Ontboezemingen, 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten*, blz. 40. Bedanken na kritiek paste geheel bij de vaak compromisloze opstelling van ds. Kok.

152. L. Vogelaar, *Roept Zijn weldaan uit*, blz. 195. De typering is van G. van den Berg te Veenendaal die door Vogelaar werd geïnterviewd.

153. K. van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 53.

154. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* blz. 14. Kersten ontwikkelde bezwaren tegen de keuze van de lesstof. De notulen van de Commissie van Toezicht van 4 mei 1927 vermelden dat ook.

155. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 152, 270, noot 108.

156. Zie par. 2.4.3 - Het blad *Daniël* - en par. 2.4.5.4: Het vertrek van ds. R. Kok als medewerker van *Daniël*.

157. K. van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 66.

zijn leermeester en collega Kersten, die de komst van de Duitsers zag als een oordeel van God over de zonden van Nederland. De oproep tot verootmoediging en bekering ontbrak in de prediking van Kok evenmin, maar ging vanaf het begin van de oorlog gepaard met een duidelijke positiekeuze tegenover de Duitsers en hun sympathisanten en een oproep tot actief verzet. De Veenendaalse predikant was zeer Oranjegezind en pro-Engels. Zijn sympathie voor de Joden liet hij tijdens de oorlogsjaren doorklinken in twee reeksen preken, die handelen over Romeinen 11 en over Esther.¹⁵⁸

Het feit dat de Generale Synode van 16 en 17 april 1941 niet Kersten, zoals gebruikelijk, maar Kok als preses koos, was opvallend. Het kán worden geduid als een signaal van een toenemend onbehagen over de door de Rotterdamse predikant aanvankelijk bepleite passiviteit. Die leidde tot een politiek gekleurde component in de onrust die na de oorlog gestalte kreeg. De grootte daarvan is vandaag nauwelijks meer invoelbaar, maar ze was in de tweede helft van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig voortdurend op de achtergrond aanwezig. Ze droeg met name na de oorlog bij aan de toespitsing van de tegenstellingen in het kerkelijk leven in het algemeen. Wie vóór Kok was, was tégen Kersten als politicus en tégen Steenblok als docent en omgekeerd.¹⁵⁹

De genoemde component leidde uiteraard tot de verscherping van de verhouding tussen Kersten en Kok zelf. Zo moet Kok hem ondoordacht een 'landverrader' hebben genoemd. Daarom wilde Kersten hem niet meer ontvangen. Door het bemiddelende optreden van de Barneveldse predikant J. Fraanje ging de deur van de Rotterdamse pastorie voor Kok weer open.¹⁶⁰ Heel ingrijpend was ook het initiatief van Kok om samen met twee collega's een Utrechtse hoogleraar van anti-revolutionaire huize te raadplegen over de vraag hoe men in de Gereformeerde Gemeenten met Kersten moest handelen, gelet op zijn gedrag in de oorlogsjaren en zijn zuivering, waarbij hij werd uitgesloten van het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Het advies van de hoogleraar kwam er eigenlijk op neer dat men Kersten uit de SGP en uit de Theologische School moest zetten. Ds. Kersten heeft deze consultatie ds. Kok en de beide andere collega's bijzonder kwalijk genomen.¹⁶¹

3.5.4 Positiekeuze tegenover G.H. Kersten en C. Steenblok in 1944

De vraag naar de definitieve opvolging van Kersten als docent tekende zich na de twee hartinfarcten, die hem in februari 1944 troffen, duidelijk af. De bezwaren tegen de persoon van C. Steenblok op de onderwijzersvergadering te Rotterdam van 12 april 1944 waren na zijn lezing over de algemene genade, die afweek van de gangbare visie, bij een aantal predikanten nog geïntensiveerd.

Kok was degene die aan deze bezwaren op een voor de Gereformeerde Gemeenten tot dusver ongebruikelijke wijze uitdrukking gaf. Op 22 juni 1944 lanceerde hij in een uitvoerig gestencild schrijven¹⁶² aan de afgevaardigden van de komende Synode een scherpe aanval op Steenblok en het door hem gehouden referaat over de algemene genade. Hij noemde de

158. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* blz. 117 en 129.

159. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 146.

160. Mededeling van G.M. de Leeuw d.d. 9 september 1991. Zie ook de volgende noot.

161. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 145. De verhouding tussen Kersten en Kok was direct na de oorlog op ten minste zeven punten ernstig verstoord. Zie blz. 183 voor een overzicht.

162. Deze brief is als 'Bijlage I' opgenomen in M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 206-217. Voor een samenvatting zie men blz. 114-116.

algemene genade daarin een fundamenteel leerstuk en karakteriseerde de visie van Steenblok daarop als 'onschriftuurlijk' en 'Gode onteerend'. Met dit uitvoerige schrijven wierp de Veenendaalse predikant zich op als verdediger van het bestaande gevoelen, zoals dat altijd in de Gereformeerde Gemeenten was voorgestaan. Hij bood ten slotte aan zijn gevoelen te onderwerpen aan het oordeel van de kerkelijke vergaderingen. Gelet op het moment van verzending – negen dagen voor de Synode – was het duidelijk dat hij daarmee op indirecte wijze vroeg om een gedachtewisseling over de leer van Steenblok, die door het Curatorium in het rapport over de Theologische School werd voorgedragen voor een benoeming tot tweede docent. De brief was niet langs kerkelijke weg op de synodetafel terechtgekomen en daarom werd ze niet behandeld. Maar ze miste haar uitwerking niet! De discussie werd aangehouden tot de vervolgzitting van de Synode. Tevens zou er op 14 augustus 1944 een predikantenvergadering worden gehouden over de algemene genade,¹⁶³ die kennelijk beoogde de bezwaren nader te bespreken en te harmoniseren.

Om een gespreksbasis te hebben voor de komende conferentie, richtte Kersten zich in juli met een uitvoerig, gedocumenteerd schrijven tot de predikanten.¹⁶⁴ Hij typeerde daarin het schrijven van Kok als een stuk met 'verwarrende voorstellingen' dat 'niet Theologisch is'. Aan het einde van zijn schrijven wees hij erop dat Kok de algemene genade ten onrechte rekende bij de 'fundamentele leerstukken' der kerk. Er is echter geen oude gereformeerde theoloog te vinden die aan dit onderwerp een afzonderlijk hoofdstuk wijdde. Kersten besloot zijn uiteenzetting met de opmerking: 'Hieruit besluit ik, dat enige verdraagzaamheid in dezen zeker te betrachten zij'. In een slotzin nam hij het nadrukkelijk voor Steenblok op. De door hem verzonden brief zal zijn uitwerking op de predikantenconferentie niet hebben gemist. De vervolgzitting van de Synode kon door de oorlogsomstandigheden pas gehouden worden op 20 september 1945. Daar stemde Kok als enige tegen de uitspraak van de Generale Synode over de algemene genade.¹⁶⁵ Steenblok werd met algemene stemmen tot docent gekozen.¹⁶⁶

3.5.5 Publicaties en belofteprediking

Direct na de oorlog, in de jaren 1946 en 1947 tekende zich bij R. Kok een nieuwe ontwikkeling in de prediking af. Die bestond uit het accentueren van twee elementen, die altijd karakteristiek waren geweest voor de Woordverkondiging die hij bracht. Het betrof de dierbaarheid en algenoezaamheid van Christus én het algemene aanbod van het Evangelie. Op grond daarvan verkondigde hij met grote vrijmoedigheid het heil in Christus aan elke kerkganger. Hij beklemtoonde daarbij dat de beloften van het Evangelie aan elk gemeentelid zijn geschonken. Deze belofteprediking droeg hij ook uit in preken in brochurevorm en in kleine bundels preken. Tussen 5 mei 1945 (de dag van de bevrijding) en 1 juni 1948 (de dag van de confrontatie met ds. Kersten op de classis Barneveld) verliet de kopij voor dertien publicaties de Veenendaalse pastorie.¹⁶⁷ Dit betekende wel dat Kok om tijd te winnen voor zijn

163. *Acta 1907-1959*, blz. 474 (Notulen Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Utrecht 29 juni 1944, Artikel 5, Rapporten).

164. Deze brief is als 'Bijlage II' opgenomen in M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 218-223.

165. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 122, noot 58.

166. *Acta 1907-1959*, blz. 492. (Voortgezette vergadering der Generale Synode te Utrecht, 20 september 1945, blz. 6).

167. Zie het in kader geplaatste overzicht van de publicaties van R. Kok in dit hoofdstuk. Voor meer details over de uitgaven en voor teksten raadplege men de website www.dsrrkok.nl. Op grond van de inhoud van de publicaties of op basis van andere feitelijke gegevens wijkt de datering van de uitgaven in ons overzicht

publicitaire arbeid 'slechts sporadisch uit preeken' ging.¹⁶⁸ In dit licht besloot de kerkenraad in de zomer van 1947 spontaan om zorg te dragen voor een verhoging van zijn inkomen.¹⁶⁹ Van de reeks publicaties kreeg een bundeltje, dat uit de eerste helft van 1947¹⁷⁰ zal dateren, de meeste aandacht: *Dierbare beloften voor goddeloozen, die verre van de gerechtigheid zijn*. Daarin schreef hij onder meer: 'Wij hebben het voor waarachtig te houden, dat de beloften van het Evangelie elk lid der gemeente, levende op de erve des Verbonds, geschonken zijn. Zij komen ons toe van uit den mond van den Waarachtige. De Heere komt tot ons door Zijn Woord met Zijn beloften; al de Hebreëen worden opgewekt, er gebruik van te maken, om deelgenoten te worden van de eeuwige rust (...). Wij hebben de beloften van het Evangelie voor waarachtig te houden, daar het verzegeld is door den Drieënenigen God in den Doop, dat de weg naar de hemel voor ons open staat'.¹⁷¹ Hij tekende echter daarbij ook aan dat de geloofsoefeningen alleen ontstaan als de prediking van het Woord gemengd wordt met het geloof als gave van Gods Geest.¹⁷²

Kok benadrukte sterk dat al de leden en doopleden met de beloften van God werkzaam moeten worden. De verantwoordelijkheid van de mens die het Evangelie hoort, werd in zijn publicaties zeer nadrukkelijk onderstreept. We kunnen ons niet geheel aan de indruk onttrekken dat in zijn preken naast de pastorale bewogenheid met de onbekeerde hoorders ook een duidelijke reactie meesprak op de reeks publicaties van Steenblok. De hoofdredacteur van *De Saambinder* concludeerde in strikt theoretische betogen voortdurend dat alleen de uitverkorenen deel ontvangen aan de beloften van het verbond. De verantwoordelijkheid van allen die leven onder de ernstige aanbidding van Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie, ontving bij hem nauwelijks aandacht. Tegenover de conclusie van Steenblok dat de beloften alleen voor de uitverkorenen zijn, stelde de Veenendaalse predikant op de kansel dat ze een zondaar als sneeuwvlokken om de oren vliegen.¹⁷³ De vraag of Kok en Steenblok onder het begrip belofte hetzelfde verstaan, zal ons in de komende hoofdstukken nog nader bezighouden.

3.6 Het ontstaan van de kwestie Kok

Naast instemming riep de nieuwe lijn in de prediking van Kok veel vragen en toenemend verzet op. In brede kring werd zijn benadering gewaardeerd als een zekere eenzijdigheid,

in enkele gevallen af van die van de website.

168. Men bedoelde dat Kok weinig of geen weekbeurten hield elders in het land. Kok preekte wel elke zondagmiddag om twee uur te Ederveen. Hij ging daar lopend heen, maar bij het ouder worden gebruikte hij de fiets. Elk jaar ging hij tien tot twaalf dagen 'met vakantie' naar Zeeland. Dan preekte hij vrijwel avond aan avond in een Zeeuwse gemeente. Brief van G. Verhoef te Veenendaal aan M. Golverdingen d.d. 15-04-2013.

169. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 23 juli 1947 (CGKVP). Men dacht aan een verhoging van de preekvergoeding van de gemeente Ederveen, die elke zondagmiddag door ds. Kok werd gediend of aan een traktementsverhoging van f 1000,- als Ederveen het verzoek zou afwijzen.

170. Deze inschatting berust op het gegeven dat de publicaties van ds. Kok voor het eerst ter sprake werden gebracht door de gemeente Ederveen op de classis Barneveld op 5 juli 1947. Zie par. 3.6.1.1.

171. R. Kok, *Dierbare beloften voor goddeloozen, die verre van de gerechtigheid zijn*, blz. 38.

172. Idem, blz. 41-42.

173. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 150, 158, 269 noot 78. Ds. G. H. Kersten, *De Heidelbergse Catechismus*, blz. 340, weerlegde de uitdrukking zonder de naam van ds. Kok te noemen in zijn preek over Zondag 31. 'Dit - de benadering van Zondag 31 - is toch wat anders dan te prediken, dat de beloften als sneeuwvlokken rondom ons vliegen en wij ze slechts te grijpen hebben.'

die zou leiden tot 'een eigen ligging' ten aanzien van de belofteprediking. Bepaalde uitspraken van Kok riepen bij zijn leermeester Kersten het vermoeden op, dat het zou gaan om een nieuwe oriëntatie ten aanzien van de verbondsl leer. Dat betekende ook een ander uitgangspunt voor de prediking. Voor zijn besef kon er bij Kok sprake zijn van een bepaalde reactie op de bestaande opvatting in de Gereformeerde Gemeenten, dat het genadeverbond alleen is opgericht met de uitverkorenen. Tendeerde de visie van Kok in de richting van de christelijk gereformeerde verbondsoopvatting?¹⁷⁴

1. *Nederlands opkomst uit de zee van het oorlogswee*

Predikatie over Mattheus 12:41, 16 blz. Fa. W.A.F. Koopman, Drukkerij 'Zuid-Friesland', Lemmer, z.j. [1945?].

2. *Levensmoed*

Predikatie, uitgesproken op 26 Februari 1946, aan den vooravond van de 1e Jaarvergadering van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen, der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, na de bevrijding van ons Vaderland, Gouda.

3. *Dierbare beloften voor goddeloozen, die verre van de gerechtigheid zijn*

Drietal predikaties, 48 blz. Drukkerij C. Stolp, Scherpenzeel (G.), z.j. [Eerste helft 1947].

4. *Het huis Mijns Vaders*

Drietal predikaties, 56 blz.

Gebrs. Weststrate, Wemeldinge, April 1946.

5. *Het gezin*

Drietal predikaties, 66 blz.

Gebrs. Weststrate, Wemeldinge, Juni 1946.

6. *De hulpe des geloofs*

Rede, uitgesproken voor de Jongelingsvereniging te Dordrecht op Woensdag 26 februari 1947.

Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen der Geref. Gemeenten in Nederland, Gouda.

7. *De ontwaakte Boaz*

Viertal leerredenen uit het boek Ruth

J.P. van den Tol, Dordrecht. z.j. [eerste helft van 1947].

8. *Heerlijke tijden*

Zestal Feeststoffen bestemd voor Goede Vrijdag, Paschen, Hemelvaart en Pinksteren, 116 blz.

Gebrs. Weststrate, Wemeldinge, 1947.

9. *Het nieuwe Leven*

2 Adventspredikaties, 2 Kerstpredikaties, 2 Nieuwjaars-predikaties, 126 blz.

Gebrs. Weststrate, Wemeldinge, 1947.

10. *Zoo groote zaligheid*

Zestal predikaties

Gebrs. Weststrate, Wemeldinge, 1947.

11. *Elia, de man Gods*

Zeven predikatiën, 160 blz.

Drukkerij 'Zuid-Friesland', Lemmer, 1947.

12. *De raad van Bileam*

De raad van Bileam. [Predikatie over Numeri 24:1-3], 22 blz.

Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen der Geref. Gemeenten in Nederland, Gouda, z.j.

13. *Het Kruis evangelie*

Achtal lijdenspredicaties, 152 blz.

W.M. den Hertog, Utrecht, januari 1948.

Overzicht van de publicaties van ds. R. Kok tussen 5 mei 1945 en 1 juni 1948. In 1947 maakte de Veenendaals predikant zes of zeven geschriften voor de pers gereed.

174. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 152, 158.

3.6.1 *De bezwaren van G.H. Kersten in juli 1947*

De eerste jaren na de oorlog waren moeilijk voor Kersten. Zijn krachten werden minder. De toekomst van de Gereformeerde Gemeenten, die hij zelf had samengebracht, hield hem bezig. Hoe moest er in de toekomst worden gepreekt? Hoe bleef de eenheid bewaard? De vele publicaties van Kok waren Kersten niet ontgaan. Hij verdiepte zich nauwgezet in de preken, lezingen en artikelen die de Veenendaalse predikant van de pers liet komen. Hij kwam bij zijn analyse van de inhoud tot kleine en wat grotere afwijkingen van de leer. In het licht van het optreden van Kok sinds 1944 en zijn publicitaire arbeid was hem één ding heel duidelijk: Kok kon in de toekomst geen leidende rol in de gemeenten vervullen terwijl zijn publicatiedrang juist gericht scheen op het innemen van die positie.

In de periode 1947-1948 ontstonden er ernstige moeilijkheden rondom de persoon van Kok, die te maken hadden met zijn prediking. De kwestie kwam voor het eerst ter sprake op de vergadering van de classis Barneveld op 5 juni 1947. 'Ederveen brengt in het midden over de bezwaren tegen de predikatiën van een der Leeraars, daar ds. Kersten deze predikatie veroordeelt onder verscheiden getuigen. De Classis spreekt zich in zijn geheel uit, dat er in de predikatiën van ds. Kok niets te vinden is dat in strijd is tegen Gods Woord.'¹⁷⁵

Dezelfde classisvergadering boog zich ook over een ander probleem van Ederveen, namelijk 'student De Gier'. Op advies van consulent Kok sloot de kerkenraad de kansel voor deze student. Het gevolg was dat Kersten, die als docent belast was met de verdeling van de preekbeurten van de studenten, besloot bij de verdeling voortaan Ederveen over te slaan. De classis was met Kok en de kerkenraad van Ederveen van mening, dat De Gier terecht van de kansel was geweerd, 'vanwege er geen geestelijk voedsel of toepassing in zijn predikatiën te bemerken zijn'.¹⁷⁶ Men besloot het Curatorium van de Theologische School te vragen of Kersten bevoegd was gemeenten studenten te onthouden.

De Rotterdamse docent stelde zich achter 'zijn' student op. Het was hem gebleken dat Kok alleen op grond van geruchten het initiatief had genomen om voor De Gier de kansel te sluiten in Ederveen. De kwestie werd in goed overleg opgelost. De Gier ging alsnog in Ederveen voor. Kersten maakte uitvoerig melding van deze kwestie in een schrijven, dat hij langs kerkordelijke weg bij de classis Barneveld indiende op 21 juli 1947.¹⁷⁷ Daarin maakte hij met name bezwaar tegen de inhoud van de preken die Kok publiek had uitgegeven, omdat de classis had uitgesproken dat daarin niets te vinden was dat strijdig was met Gods Woord. Hij legde bij wijze van illustratie de vinger bij enkele uitdrukkingen van Kok in de recente uitgave *De ontwaakte Boaz*.¹⁷⁸

'Naar Zijn Godheid leefde Hij in het hart van Zijn volk en naar het vleesch in de lendenen van Zijn volk'. Kersten vroeg zich hierbij af of deze woorden over de Heere Jezus niet een wortel van de oude Nestoriaanse dwaling bevatte. Deze dwaling scheidde de menselijke en de goddelijke natuur van Christus. De Synode van Chalcedon veroordeelde dit gevoelen in het jaar 451 en sprak onder meer uit dat de vereniging van de naturen van Christus ongedeeld en ongescheiden was.

175. *Notulen van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 5 Juni 1947 te Barneveld*, art. 6 Rondvraag. Voorzitter van deze classisvergadering was ds. R. Kok.

176. *Notulen van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 5 Juni 1947 te Barneveld*, art. 6 Rondvraag.

177. De tekst van de brief werd, voorzien van een toelichting, gepubliceerd als bijlage I in M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 224-227.

178. R. Kok, *De ontwaakte Boaz*. Kersten citeerde blz. 5, 26.

De Rotterdamse predikant stelde naar aanleiding van de uitspraak van Kok ook de vraag of het oude Israël door een halve Jezus kon zalig worden. 'In het hart wonen' wil toch zeggen door het geloof gemeenschap met Hem hebben. Had het ware Israël onder het oude verbond alleen Christus naar Zijn Godheid in het hart gekend? Of kende men Hem ook als het beloofde Vrouwenzaad? 'Men kon onder het oude Verbond niet zalig worden dan door Hem Die God en mensch beide is, de Middelaar Gods en der menschen. Maar dan is wat Ds. Kok schreef in strijd met de Schriften.'

In de Bijbel lezen we dat Ruth te Bethlehem aankwam ten tijde van de oogst. Zij kon aan het werk. Kok bracht die arbeid over op de hemel. Dat ontlokte aan Kersten een kritisch commentaar: 'Daar zaaien en oogsten ze toch niet? Daar rapen ze toch geen aren. Maar zo staat er: 'daar dienen zij God dag en nacht voor Zijn troon en dat gaat eeuwig zoo door, zonder moe te worden'.

De toon van de brief van Kersten werd scherper, toen Kok in zijn preek de hel bij het dagelijks werk betrok: 'De plaats waar niet gewerkt behoeft te worden is de hel. Dat is verschrikkelijk, nooit eenige nuttige bezigheid meer te kunnen verrichten om dan eeuwig door de verveling van die ledigheid gekweld te worden.' Het commentaar van Kersten luidde: 'Waarde Broeders. Is dit de leer der Schriften? (...) Wat voor soort hel houdt Ds. Kok er op na? Is de hel een plaats der verveling? Of zegt Gods Woord ons, dat de verdoemden in de hel zijn, daar zal weening zijn en knersing der tanden.' In de loop van zijn betoog had Kersten reeds de ironische vraag gesteld: 'Ligt nu in wat Ds. Kok zegt, datgene wat jij in de "predikationen" van De Gier mist?' Hij gaf als zijn mening, dat een ernstige waarschuwing tegen de preken van ds. Kok nodig was. 'Wat ons thans geboden is, mag m.i. niet worden toegelaten.'¹⁷⁹

Kok reageerde op het schrijven van Kersten met het verzoek aan zijn kerkenraad om nog 'geen besluiten te nemen, doch een en ander rustig te onderzoeken en ons verder waardig te gedragen en voorl. rustig af te wachten welke wending dit verder nemen zal'.¹⁸⁰ Op de volgende vergadering zal het nadere onderzoek hebben plaatsgevonden. De kerkenraad gaf toen in een brief aan Kersten enerzijds aan, dat hij te veel las in de gewraakte passages, maar dat men anderzijds zijn vermaning wel kon plaatsens: 'Het is zeer goed mogelijk dat de door U genoemde bezwaren bestaansrecht hebben, doch kunnen wij tot uwe geruststelling en tot onze blijdschap mededelen dat deze stellingen door Ds. Kok in geen geval worden geleerd. De Kerkeraad heeft Ds. Kok aangespoord tot groote voorzichtigheid, opdat ook alles wat de schijn zou kunnen ophouden, vermeden worde.'¹⁸¹

3.6.2 De bezwaren van een gemeentelid in het voorjaar van 1948

In het voorjaar van 1948 was ds. Kok achttien jaar werkzaam in de gemeente van Veenendaal en in de classis Barneveld. Daar diende hij een aantal gemeenten met Woord en sacrament. Hij had in deze regio veel vrienden en genoot er groot gezag.¹⁸² Er was sprake van geestelijke

179. G. H. Kersten, *Aan de Classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland*, gedateerd: Rotterdam, 31 juli 1947. Het betreft een gedrukt schrijven van 3 bladzijden. Zie hfst. 3, noot 173.

180. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. 12 augustus 1947.

181. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. 22 september 1947.

182. Brief van H. van Rossum te Zeist aan M. Golverdingen d.d. 1 oktober 2007. Zo wist ds. Kok zich nauw verbonden aan lerend ouderling B. Roest te Scherpenzeel. Naar aanleiding van een avondmaalsbediening in deze gemeente schreef Roest op 10 april 1948 aan een vriend: 'Zondag jl. mochten wij nog met vrucht de dood des Heeren gedenken. Er was nog leven onder het volkje. Ds. Kok sprak twee en een half uur. Was zich ook kwijt; dit is nog nooit gebeurd'. In: *Henoch en Heman. Brieven van Bart Roest aan Floor de Kruijf*, Veenendaal 1978, blz. 51.

verbondenheid. Kritiek op de prediking kwam blijkens de notulen slechts uiterst zelden voor. In 1947 was er één keer een gemeentelid die tijdens een bezoek aan de kerkenraad bezwaar aantekende tegen de prediking van zijn predikant. Dat gaf Kok aanleiding tot het geven van een beschouwing over de aanbidding van de genade en de eisen van het verbond, gevolgd door een onderlinge bespreking. 'De Kerkeraad is van eenzelfde gevoelen als de Voorz'. Het een en ander werd vervolgens met de bezwaarde broeder 'in de beste harmonie' besproken.¹⁸³ In het voorjaar van 1948 kwam er vrij plotseling verandering in de geestelijke saamhorigheid van predikant, kerkenraad en gemeente. De jonge J.W. Jansen,¹⁸⁴ die niet uit Veenendaal afkomstig was, werkte sinds twee jaar als onderwijzer aan de School der Gereformeerde Gemeente, die door Kok in 1931 was opgericht.¹⁸⁵ Hij richtte zich eind februari in een schrijven tot de kerkenraad. Hij gevoelde zich bezwaard over enkele uitdrukkingen in de preken van zijn predikant en verlangde daarover opheldering. Een gesprek met de preses en de scriba, ouderling B. Versteeg, leidde kennelijk niet tot een oplossing.¹⁸⁶ Daarop volgde op 15 maart een gesprek met de gehele kerkenraad in afwezigheid van de preses. De kerkenraad nam het in dit gesprek voor zijn predikant op.¹⁸⁷ Toen Kok na circa twintig minuten terugkeerde in de consistorie, bleek hem dat de ouderlingen geen vorderingen hadden gemaakt. Daarop hakte de predikant de knoop door: 'Broeders, houdt op en stuur het door naar de classis'.¹⁸⁸ De kerkenraad besloot dienovereenkomstig.¹⁸⁹ Jansen richtte zich nog eens in een tweede schrijven met bezwaren tegen de prediking tot 'verschillende broeders'. 'Er vond onderling een leerzame bespreking plaats en worden de bezwaren een voor een besproken en weerlegd. Daar br. Jansen zich op de classis heeft beroepen, vindt de Kerkeraad het niet noodig verder op deze brief in te gaan'.¹⁹⁰ Hierna ging Jansen de gemeente in om openlijk aanmerkingen te maken op de preken van zijn predikant.¹⁹¹ Hij stelde onder meer: 'Ds. Kok preekt niet goed; hij is arminiaans en zal worden afgezet'.¹⁹² Velen lieten zich overtuigen als zij de jongeman hoorden spreken. 'Zij

183. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen Idem*, d.d. 17 november en 1 december 1947.

184. J.W. Jansen (1923-) werkte na zijn Veenendaalse periode van 1949-1952 als onderwijzer aan de School met den Bijbel te Benthuisen en verhuisde daarna naar Kerkrade. Hij werd Nederlands Hervormd. Daarna was hij rector van een scholengemeenschap te Voorburg. Brief van H. Natzijl aan M. Golverdingen, d.d. 20 en 23 december 2003. Zie ook C. Bregman, L. Vogelaar e.a., *Een school in het polderland*, blz. 109-110, 137.

185. De school stond algemeen bekend als de 'Kokse' school. J.W. Jansen was als leerkracht aan de school verbonden van 1946-1949. De naam School der Gereformeerde Gemeente werd op 18 mei 1956 gewijzigd in Johannes Calvijnschool toen de kerkelijke gemeente zich in 1956 voegde bij het verband van de Christelijke Gereformeerde Kerken. Zie M.H. Karels-Meeuse, A. Kok, C.W. Pronk-van Middelkoop (red.): *'...en te doen onderwijzen'. Geschiedenis van de Johannes Calvijnschool te Veenendaal 1931-2006*, Veenendaal 2006, blz. 31, 80, 271.

186. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. 1 maart 1948.

187. Dat blijkt uit de overigens beknopte notulen. Vergelijk ook het getikte interne memorandum van een ouderling (B. Versteeg?) zonder titel en ondertekening in het kerkenraadsarchief, dat dateert uit de tweede helft van maart 1949. Het stuk opent met de woorden: *Goeden Vrijdag 1 jaar geleden, In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

188. H.G. van Ginkel, J.N. Buddingh en M.G. Huibers, *Verslag van de vergadering der Classis Barneveld gehouden op Dinsdag 1 juni 1948 des v.m. 10 uur in het kerkgebouw der Geref. Gemeente te Barneveld*, blz. 2 (BTSGGR, MGD). Dit stuk kreeg bekendheid als *Het alternatieve verslag*. Het wordt in deze studie voortaan onder die naam geciteerd. Men zie voor een beoordeling van deze bron M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 272-273, noot 149.

189. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. 15 maart 1948.

190. *Idem*, d.d. 26 april 1948.

191. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* blz. 193.

192. *Het alternatieve verslag*, blz. 2.

konden in Ds. Kok sindsdien alleen maar een ketter zien. Al spoedig onttaarde dit bij velen in antipathie, ja zelfs vijandschap tegen Ds. Kok.¹⁹³ Jansen was ook de bij Kersten onbekende briefschrijver die zich regelmatig ongevraagd tot hem richtte. Hij informeerde dan de Rotterdamse predikant over onrechtzinnigheden uit recente preken van Kok.¹⁹⁴ Het gedrag van de jongeman was censurabel, maar Kok wilde niet overgaan tot een censuurmaatregel, omdat zijn persoon in het geding was.¹⁹⁵ Het optreden van de jonge onderwijzer luidde het begin in van een periode van toenemende onrust en polarisatie. Een kenner van de Veenendaalse gemeente, R. Valkenburg, spreekt over het ontstaan van een ‘verschrikkelijke situatie’: ‘Mensen die jarenlang als vrienden en broeders met elkaar omgingen, stonden nu als niets ontziende kemphanen tegenover elkaar.’¹⁹⁶

3.6.3 De uitspraken van twee particuliere synodes in mei 1948

De reeds bestaande onrust in Veenendaal nam nog toe door het bekend worden van de uitspraken van twee particuliere synodes, die in mei 1948 werden gehouden. Op 13 mei 1948 vergaderde de Particuliere Synode Zuid te Yerseke. De agenda vermeldde onder meer de behandeling van de brochure van het gemeentelid H. Geluk (1889-1959) te Tholen over *De algenoeenzaamheid van Christus offerande*.¹⁹⁷

Volgens Geluk was de belofte van de zaligheid ook aan de niet-uitverkorenen gedaan. En wel op voorwaarde van geloof en gehoorzaamheid.¹⁹⁸ De schrijver verklaarde nadrukkelijk dat zijn zienswijze geheel overeenkwam met die van ds. Kok.¹⁹⁹ Hij stemde in met diens visie, zoals vertolkt in het boekje *Dierbare beloften*: ‘De genade van de Heere Jezus is toereikend voor de geheele wereld. Een mensch, zegt hij (Ds. Kok), gaat niet verloren uit gebrek aan genade, maar uit kracht van zijn onwilligheid om er gebruik van te maken.’²⁰⁰ Daarbij tekende Geluk aan: ‘Dit is een taal gegrond op Gods Woord. De blijdschap, die wij in onze ziel ontwaarden was groot. Wij vreesden, dat dr. Steenblok het kleine lichtje dat er nog was, geheel zou wegnemen. Maar Gode zij dank! Dat er nog onder ons gevonden worden, die de volle, rijke, algenoezame Heere Jezus verkondigen, gelijk Hij zelve het geboden heeft.’²⁰¹

Bij Kok was er zeker sprake van enige sympathie voor het Thoolse gemeentelid. De zoons van de Veenendaalse predikant boden in hun winkel het boekje van Geluk zelfs met korting

193. [A. Roelofsen, H. G. van Ginkel, M. G. Snel, K. van Ginkel], *Waar gaan we heen? (De kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, blz. 2. De brochure verscheen ‘met medeweten en goedkeuring van de kerkenraad’. De vier genoemde personen maakten deel uit van een commissie die door de kerkenraad belast was met het verzorgen van publicaties. M. G. Snel met name trad als auteur op. Zie K. van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 71-72. De goedkeuring van de kerkenraad had ook betrekking op twee publicaties van M. G. Snel, *De schorsing van ds. R. Kok te Veenendaal*, en *Is het waar en noodzakelijk?* en op die van G. den Hertog jr., *Het kwaad zit nog dieper*. De betrokkenheid van de kerkenraad bij de uitgaven komt impliciet ter sprake in de Notulen der Kerkerads Vergaderingen, d.d. dinsdag 31 januari 1950.

194. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 158, 273, noot 156; *Het alternatieve verslag*, blz. 2.

195. *Het alternatieve verslag*, blz. 2, 3.

196. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* Blz. 193.

197. Zie over H. Geluk en zijn brochure. S. Baaij, *Wonderlijk verhoogd. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Tholen*, Tholen 2006, blz. 175.

198. H. Geluk, *De algenoeenzaamheid van Christus' offerande*, blz. 6.

199. H. Geluk, *De algenoeenzaamheid van Christus' offerande*, blz. 11.

200. R. Kok, *Dierbare beloften*, blz. 38. Geluk citeert wat nonchalant, maar zakelijk juist.

201. H. Geluk, *De algenoeenzaamheid van Christus' offerande*, blz. 11.

te koop aan. Kopers betaalden veertig cent in plaats van vijfenveertig cent.²⁰² Kok was op de vergadering te Yerseke aanwezig als afgevaardigde van de Particuliere Synode Oost. Hij mengde zich daar 'ter verdediging van aanhangige zaken in het debat', dat over de publicatie van Geluk werd gevoerd.²⁰³

De gedachten van Geluk over de prediking van de beloften werd door de vergadering afgewezen op grond van een door Kersten geschreven rapport van negen punten, dat integraal als bijlage bij de notulen werd opgenomen.²⁰⁴ Opvallend daarin is de sterke benadering van het onderwerp vanuit een predestiaans denken: 'De praedestinatie is de bron der zaligheid en der verdoemenis'.²⁰⁵ Herhaaldelijk wordt uitgesproken 'dat de beloften Gods ter Zaligheid alleen Zijn uitverkorenen gelden'.²⁰⁶ De beloften van het Evangelie²⁰⁷ moet echter wel aan alle mensen 'zonder onderscheid worden verkondigd en voorgesteld worden met bevel van bekering en geloof (V, art. II, 5). Maar dit houdt niet in dat de beloften van God ter zaligheid *geschonken* zijn aan allen, tot wie het Evangelie komt. De stelling van H. Geluk moet er toe voeren dat God ons de zaligheid heeft beloofd en dat het nu verder van ons aannemen afhangt of deze beloften vervuld zullen worden, al wordt ook gezegd, dat dit aannemen uit genade is'.²⁰⁸ Kersten zag hierin de oude strijd tegen de Remonstranten herleven. Hij citeerde in dit verband de uitspraak van een oude Kruisleraar: 'Wat een onmachtig God', die in de vervulling van Zijn beloften afhankelijk is van het aannemen des mensen, en 'wat een almachtige zondaar' die de beloften Gods kan teniet doen door zijn onwil om die aan te nemen.²⁰⁹

In een slotverklaring die unaniem werd onderschreven,²¹⁰ sprak de Synode uit, dat Geluk zijn brochure openlijk diende te herroepen. Bij weigering zou hij zich censuur waardig maken. Daarbij treft ons de nadrukkelijke en scherpe afwijzing van de leer van de drie verbonden. De Synode deed dit 'met de hope, dat de bedrieglijke leer, als zouden de beloften Gods het natuurlijke zaad van Abraham geschonken zijn en hun toekomen, opdat zij de vervulling verwachten op voorwaarde van geloof en bekering en zij ook op de geschonken beloften als hun toekomend hebben te pleiten, in de Gereformeerde Gemeenten geen ingang vinden en voorzover dit heimelijk geschiedde worde uitgeroeid'.²¹¹ De bondige stijl en het gebruik van de aanvoegende wijs verraden dat Kersten de scriba bijstond met de formulering van

202. *Het alternatieve verslag*, blz. 6.

203. *Notulen Van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, op 1 Juni 1948 te Barneveld*, blz. 4, artikel 5.

204. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Yerseke op 13 Mei 1948*.

205. *Idem*, Bijlage II, blz. 14. Deze uitdrukking staat op gespannen voet met de in de Dordtse Leerregels (hfst. 1, art. 15) verwoorde afwijzing van een parallel tussen verkiezing en verwerping. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 182, stelt dat hier sprake is van invloed van het logisch denken van Steenblok op Kersten.

206. *Idem*, Bijlage II, blz. 11 (driemaal), blz. 12 (tweemaal).

207. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 180, die een analyse en beoordeling heeft gegeven van de gedachtevorming op deze Synode wijst erop dat het gemaakte onderscheid tussen 'de belofte ter zaligheid' en 'de belofte van het Evangelie' niet consistent wordt gehanteerd. 'Overheersend is in ieder geval de gedachte dat God niets belooft aan verworpingen. Het gaat gewoon over *alle* beloften, zowel de beloften van het Evangelie als de nadrukkelijke verbondsbeloften waarin God de Zijnen belooft de zaligheid te zullen schenken'.

208. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, d.d. 13 mei 1948*. Bijlage II, blz. 11-12; *Idem*, Bijlage II: De door Ds. Kersten opgestelde conclusies, blz. 11-14.

209. *Idem*, blz. 12.

210. 'Verslag van de Classis Barneveld gehouden op Dinsdag 1 juni 1948', in: *De Saambinder*, donderdag 10 juni 1948, 26e jrg. nr. 37.

211. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Yerseke op 13 Mei 1948*, artikel 9, blz. 7.

de notulen. De daarin gegeven veroordeling van de leer der drie verbonden was ongekend scherp. Ze contrasteerde met de meer gematigde uitspraak in zijn Dogmatiek: 'Zoo de voorstanders van de drie verbonden nu maar eraan vasthielden, dat de mensch van nature in een gebroken werkverbond ligt en alleen door wedergeboorte in het Verbond der genade opgenomen worde, dan ware nog veel toe te geven.'²¹²

Op 20 mei 1948 behandelde de Particuliere Synode West een vraag van de classis Rotterdam over 'gelijke stellingen'.²¹³ Ze kwamen overeen met de door H. Geluk naar voren gebrachte problematiek. De betreffende classis vroeg 'nader licht' 'over het punt in geschil of het gebod tot allen komt, maar de belofte der zaligheid alleen voor de uitverkorenen is, dan wel of de onbekeerde pleiten mag en moet op de belofte'. Kok, aanwezig als deputaat van zijn Particuliere Synode, mengde zich in de debatten en koos stelling tegenover de Synode. De vergadering verwierp 'na een breedvoerige bespreking' de opvatting dat een onbekeerde pleiten mag en moet op de belofte. Men kwam tot een officiële *Uitspraak inzake de belofte der zaligheid*: I. dat de mens in een staat van ongelooft geboren wordt;

II. dat de beloften der zaligheid in Christus alleen vermaakt zijn van eeuwigheid aan de uitverkorenen in het verbond der verlossing;

III. dat de toepassing der belofte mede brengt door de zaligmakende werking van de Heilige Geest een pleiten op de belofte;

IV dat de mens van nature, voor de wedergeboorte, daartoe onmachtig en onwillig is, doch dat dit geenszins wegneemt de grote verantwoordelijkheid voor ieder, die leeft onder de verkondiging van het Evangelie.²¹⁴

Hiermede was nog niet het laatste woord over dit onderwerp gesproken. Het zou in de jaren zeventig opnieuw stof tot bezinning²¹⁵ en heroverweging²¹⁶ bieden.

De geschetste gang van zaken in 1948 betekende wel dat het gevoel van Kok inzake de belofteprediking direct en indirect in één week tijd door twee particuliere synoden werd veroordeeld. Daarbij kwam nog dat de Particuliere Synode Oost op 27 mei het verzoek behan-

212. G. H. Kersten, *Gereformeerde Dogmatiek*, I, blz. 313. Hij wist dat de leer van de drie verbonden ook een plaats had binnen de gereformeerde traditie. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 54, 239, noot 110, 111.

213. *Notulen van de Classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland*, d.d. 1 juni 1948, artikel 5, blz. 4.

214. 'Kort Verslag van de Part. Synode-West, 20 Mei gehouden aan de Boezemingsingel te Rotterdam', in: *De Saambinder*, 3 juni 1948, 26e jrg. nr. 36. Dit *Kort Verslag* zwijgt over de onderbouwing van de beslissing. Die wordt gegeven in de *Notulen van de Particuliere Synode-West der Gereformeerde Gemeenten gehouden te Rotterdam, Boezemingsingel*, 20 Mei 1948, artikel 9. Uitspraak inzake de belofte der zaligheid.

215. Op de Generale Synode van 1971 diende een bezwaarschrift van A. J. van der Windt te Dordrecht tegen de uitspraak van de P. S. van Rotterdam van 1948. De genoemde Synode besloot de uitspraak met nadruk te handhaven, maar sprak tevens uit dat 'deze uitspraak niet los gezien mag worden van de strijd, die in die tijd onze gemeenten ernstig heeft beroerd'. Daarmee doelde de Synode op de scherpe tegenstellingen die werden opgeroepen door het verschil in visie op de belofte van R. Kok en C. Steenblok. Tegelijkertijd gaf de Synode een interpretatiekader aan voor de uitspraak van de PS van Rotterdam 1948. Zie *Akta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 23 en 24 juni 1971*, blz. 138-139. Een dergelijke heroverweging van de besluitvorming van een classis of synode is met name van belang als men heeft gehandeld onder druk van de omstandigheden of in grote haast.

216. Op de Generale Synode van 1977 werd de stelling die door Steenblok was verdedigd en door de PS Rotterdam in 1948 werd onderschreven, herroepen. Dit vond plaats bij de aanvaarding van het Rapport in verband met het appel van J. Kruidenier e.a.: 'De dienaar des Woords predike niet de Wet aan de onbekeerden en het Evangelie aan de overtuigden, doch hij predike Wet en Evangelie aan de gehele gemeente'. *Akta van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 14 en 15 september en 26 en 27 oktober 1977*, blz. 180.

delde om als synode gestalte te geven aan een boekencensuur. ‘Het betreft hier een door een bepaalde leraar uitgegeven aantal preken.’ De synode volstond met het overgeven van de zaak aan de classis Barneveld, die op 1 juni zou bijeenkomen ter behandeling van de kwestie-Kok.²¹⁷

3.6.4 De gewijzigde opstelling van de kerkenraad van Veenendaal

Op 21 mei, de dag na de Particuliere Synode West, vergaderde de kerkenraad van Veenendaal. Tijdens deze vergadering deed Kok enkele mededelingen over het verloop van de Synode: ‘De Voorz. is daar heftig aangevallen, dat hij niet zuiver is in de leer. De Voorz. leest enkele gedeelten voor uit Boston en Comrie, welke geheel overeen komen met de prediking van Ds. Kok. Een leerzame bespreking volgt.’²¹⁸ De notulen werden wel heel beknopt geformuleerd. De scriba volstond met een globale aanduiding.²¹⁹ Uit ander bronnen blijkt echter dat er zich een grote onrust aftekende in de gemeente. Zal de classis Barneveld ‘onze’ predikant schorsen? Een voornamelijk factor in de onrust was de gewijzigde houding van de kerkenraad, die zich nu in meerderheid van Kok distancieerde, in afwachting van de beslissing van de classis Barneveld.²²⁰ Op 29 mei ging het voltallige college van diakenen over tot een zeer ongebruikelijke stap. Men richtte zich tot de kerkenraad met een schrijven om die te wijzen op zijn verantwoordelijkheid voor de goede gang van zaken in een gemeente met vijftienhonderd kerkgangers.²²¹

‘Onze Gemeente is in beroering. Van alle kanten ontvangt Ds. Kok, om de waardige houding, die hij in deze kwestie inneemt, betuigingen van sympathie en medeleven. Het uitzonderlijke geval doet zich evenwel voor, dat de Kerkeraad zwijgt en afwacht welke beslissing zal worden genomen. Laten wij ons toch het hoogst-ernstige van de zaak indenken. Onze bloeiende Gemeente wordt *verwoest*, wanneer op deze wijze voortgegaan wordt. Deze scheiding zal zelfs het gezinsleven aantasten. Wat voorheen één was, zal uit elkaar vallen. Thans heeft de Kerkeraad den schijn tegen zich, als zou zij wensen, dat ds. Kok wordt geschorst en wel door de alom bekende stelling van den Heer Jansen: “Ik heb alle ouderlingen achter mij op twee na!” Wordt het niet ten hoogste tijd, dat wij ons duidelijk uitspreken, opdat de Gemeente weet wat zij aan haar Kerkeraad heeft? Wordt het niet ten hoogste tijd, dat de Kerkeraad op de a.s. Classes wijst op de grote verwoestingen, die zullen worden aangericht, bij een eventuele schorsing van Ds. Kok? (...) Laat toch het voorstel van de Kerkeraad uitgaan om de bestaande geschillen in den Geest der liefde te behandelen, opdat de a.s. besprekingen een “behoudend” en niet een “verwoestend” karakter zullen hebben. Mogelijk zijn er meningsverschillen. Zijn zij van dien aard geweest, dat het gepredikte Woord niet met een handdruk kon bevestigd worden?”²²²

217. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 Mei '48 te Barneveld*, art. 8.

218. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. 21 mei 1948.

219. De notulen van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal hebben vaak dit karakter. Ze zijn zelden uitvoerig en niet groter dan enkele bladzijden. Alleen de voornaamste besluiten worden summier vermeld. Besluiten die niet zijn vermeld, zijn toch genomen blijkens de inhoud van uitgaande en inkomende stukken.

220. ‘Goede Vrijdag 1 jaar geleden, intern memorandum’, in: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP). ‘Na de Synode te Yerseke in 1948, keert de kerkenraad plotseling om tot verwondering van de Gemeente en vertelde dat de leer van Ds. Kok Arminiaans was.’

221. K. van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 66, 186, spreekt over ruim tweeduizend leden en doopleden in 1948. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*, blz. 192, schat het aantal kerkgangers op 1500.

222. Schrijven d.d. 29 mei 1948 in machineschrift, in: *In- en uitpost 1940-1959*. De ondertekening vermeldt de namen van W.A. van Ginkel, Joh. Klumpenaar, J. van den Meent, G.J. Overeem, N. van de Scheur, C. Versteeg en P.G. van der Voort.

De laatste zin van het schrijven van de diakenen is een oratorische vraag, waarop men geen antwoord verwacht. Het antwoord is immers dat er geen meningsverschillen van dat gewicht zijn geweest.²²³ Dan behoort men als kerkenraad ook de vrede en de eenheid te zoeken. Op diezelfde zaterdag 29 mei richtten 24 belijdende leden zich met een verzoek tot de kerkenraad om voor de a.s. maandag een ledenvergadering bijeen te roepen in verband 'met de vele geruchten die in omloop zijn'.²²⁴ Toen de classis Barneveld op dinsdag 1 juni 1948 bijeenkwam, was duidelijk dat ds. Kok vrijwel geen draagvlak meer had in zijn kerkenraad. Tegelijkertijd tekende zich af dat een belangrijk deel van de gemeente met hem sympathiseerde.

3.7 De confrontatie en verzoening op de classis Barneveld op 1 juni 1948

3.7.1 De betekenis en problematiek van deze vergadering

Deze classisvergadering²²⁵ had in feite landelijke betekenis. Met name de aanwezigheid van de deputaten naar artikel 49 D.K.O.²²⁶ van alle Particuliere Synoden – negen afgevaardigden in het totaal²²⁷ – gaf aan de vergadering, die geleid werd door ds. J. Fraanje, een bijzonder gewicht. Vijf dominees woonden als belangstellenden de vergadering bij.²²⁸ In totaal waren dertien van de zeventien predikanten die op dat moment het kerkverband dienden, aanwezig. De vergadering was bevoegd om te handelen naar artikel 79 en 80 D.K.O. en kon een predikant schorsen of afzetten. De bijeenkomst liep uit tot in de avond.²²⁹

De vergadering moest zich buigen over de inmiddels vernieuwde aanklacht²³⁰ van Kersten tegen Kok, die elke classisgemeente had ontvangen. De Rotterdamse docent was van mening dat de classis Barneveld de zaak naar aanleiding van zijn eerste brief niet goed had afgewikkeld. Daar kwam bij dat Kok verder was gegaan met 'het uitgeven van predikaties en met het schrijven in Daniël, het blad der Jongelings-Verenigingen, telkens weer stellingen verkondigend, die ons zeer bezwaren moeten'.²³¹

Verder vroegen de twee brieven van J.W. Jansen uit Veenendaal om de aandacht van de vergadering. Hij voelde zich bezwaard door de uitspraak van Kok: 'Volgens de wil des besluit wil God niet alle mensen zalig maken, maar wel naar Zijn geopenbaarde wil.' Verder verlangde hij van Kok een duidelijke uitspraak over het genadeverbond.²³² De

223. 'Van week tot week werd de prediking des Woords met een handdruk bezegeld en is niet één van die Broeders met een bezwaar omtrent de leer geweest bij de leeraar.' Citaat uit: *Goede Vrijdag 1 jaar geleden...*, intern memorandum van een ouderling (B. Versteeg?) in machineschrift, ongetekend, te dateren tweede helft maart 1949. In: *In- en Uitpost 1940-1959*.

224. 'Eerwaarde kerkeraad, Ondergetekenden, allen belijdende manslidmaten... Schrijven d.d. 29 mei 1948'. In: *In- en Uitpost 1940-1959*.

225. Deze paragraaf biedt een samenvattende bewerking van M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 159-170. Voor een analyse en waardering van de theologische standpuntbepaling zie men ook C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 185-195.

226. Zij hebben naast het toezicht op het classicaal examen tot de heilige dienst tot taak om de classes 'in alle andere voorvallende zwaarigheden de hand te bieden, opdat goede enigheid, orde en zuiverheid der leer behouden en gestabiliseerd worden'.

227. Het betrof de predikanten W. de Wit, A. van Stuijvenberg (Zuid), G. H. Kersten, H. Ligtenberg en L. Rijkssen (West), J. Fraanje, A. Verhagen en M. Blok (Oost).

228. Te weten: J. van den Berg, T. Dorresteyn, C. Steenblok, A. de Blois en P. Honkoop.

229. *Notulen van de Classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, op 1 juni 1948 te Barneveld*, art. 8, blz. 11.

230. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 155, 164.

231. *Notulen van de Classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, op 1 juni 1948 te Barneveld*, art. 5, blz. 4.

232. De tekst van de brief van 19 maart 1948 is opgenomen in: *Het alternatieve verslag*, blz. 2, 3.

kerkenraad van Veenendaal had hem geadviseerd zich tot de classis te wenden. Daarom had de kerkenraad een tweede brief met elf klachten over naar zijn mening onhoudbare uitdrukkingen in de prediking niet meer met hem besproken. Bij het voorlezen van deze brief ter classis blijkt onder meer, dat Kok in een tweetal preken over de Heilige Doop gezegd zou hebben: 'Wij zijn allen in het verbond der genade. U zijt allen kinderen Gods en u kunt als kind van God in de hel komen.' Een andere uitdrukking die Jansen onaanvaardbaar achtte, luidde: Wij zijn schapen uit kracht van gemeenschap aan het verbond der genade. Wij dwaalden allen als schapen. Wie zijn dwaling niet inleeft, zal tot een bok gesteld worden. En bokken zijn we van nature. Het bezwaarde gemeentelid vroeg zich hierbij af: 'Wat zijn we nu: bok of schaap? Maakt de H. Doop ons van bok tot schaap? Of geschiedt het bij de wedergeboorte? Kan men van schaap weer bok worden?' De briefschrijver plaatst ook een vraagteken bij de stelling van de predikant: 'Iedereen mag en moet pleiten op de doopbelofte. Is pleiten dan geen werk des geloofs meer? En het geloof is niet aller, doch slechts der uitverkorenen Gods'.²³³

Bij de ingekomen stukken behoorde ook een brief van Maas van Beek²³⁴ en D. den Hartog,²³⁵ twee leden van de gemeente Ederveen, die Kok elke zondagmiddag als consulent vanuit Veenendaal diende. Deze broeders maakten bezwaar tegen zijn visie 'dat alle mensen onbepaald de belofte toekomt. Daar ze toch in de eeuwigheid alleen aan de uitverkorenen beloofd zijn, is er onzer inziens tegenstrijdigheid in God en dat is toch onmogelijk'. Verder tekenden zij bezwaar aan tegen de uitspraak: 'De eis van het werkverbond is ook de eis van het genadeverbond: gehoorzaamheid'.²³⁶

De ingebrachte bezwaren hebben voor een belangrijk deel betrekking op dubieuze uitdrukkingen van Kok, maar spitsen zich vooral toe op zijn visie op het genadeverbond en de belofteprediking.

3.7.2 De uiteenzetting en de frontale aanval van Kok

De appellerende gemeenteleden ontvingen van de preses alle ruimte om hun zaak toe te lichten. Jansen maakte daarvan een royaal gebruik. Hij benutte de gelegenheid om allerlei details uit het kerkelijk leven en persoonlijke ontmoetingen op tafel te leggen, die de afwijkingen van ds. Kok moesten onderstrepen. Ook las hij enkele passages voor uit een boekje van de christelijke gereformeerde predikant J. Jongeleen voor, die kennelijk bedoeld waren om geestverwantschap tussen hem en zijn pastor loci te suggereren. De broeders uit Ederveen waren korter van stof. Ze noemden nog enkele aanvechtbare uitspraken van hun consulent. Kok zou leren dat God met geheel Israël Zijn verbond heeft opgericht. Ook zou hij het verbond der verlossing los maken van het genadeverbond.²³⁷

233. Zie voor de tekst van de brief van 20 april 1948, *Het alternatieve verslag*, blz. 3 en 4.

234. Maas van Beek (1921-1983) te Ederveen. Hij diende later de Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Alblasterdam en Opheusden als predikant. Zie over hem K. van Leeuwen-Szabala/H. Natzijl, *Hij Die u roept, is getrouw. Uit het leven van ds. M. Van Beek*, Houten 2001.

235. D. den Hartog te Ederveen (1903-1997) woonde vlak bij M. van Beek. Hij verhuisde naar Renswoude. Op latere leeftijd was hij ouderling in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Veenendaal (B.V.), waaraan hij zich echter op hoge leeftijd onttrok als lid. Brief van H. Natzijl aan M. Golverdingen, d.d. 20 en 23 december 2003.

236. *Het alternatieve verslag* bevat de tekst van de brief van 22 mei 1948.

237. *Het alternatieve verslag*, blz. 4-6.

Na de middagpauze kreeg Kok het woord.²³⁸ Hij distantieerde zich direct van de gedane suggestie dat hij onder invloed van auteurs zou staan, die de leer van de drie verbonden uitdragen: 'Er is gesproken over Jongeleen en Heyns, doch ik lees geen boeken van hen. Ik lees geen preken van de Chr. Geref. Kerk. Ik lees geen Wekker. Mijn lust is altijd geweest in het onderzoeken van de oudvaders (...) Ik heb Boston lief, dat is uitgegeven door Ds. Kersten. Boston spreekt dierbaar over de praedestinatieleer.'²³⁹ In dit verband benadrukte hij, dat hij de soevereiniteit van God predikt. Dat is ook een rechtvaardige soevereiniteit. God zal alleen degenen die Hij tevoren verordineerd heeft, krachtig roepen. Het wezen van het verbond omvat de uitverkorenen.

Wanneer het echter gaat om de bediening van het genadeverbond worden allen ernstig en waarachtig geroepen. 'U moet niet denken dat er twee willen zijn, omdat God de wil van Zijn besluit ten uitvoer brengt door de wil van Zijn bevel. Al is dat bevel niet in overeenstemming met dat besluit, desniettemin is het waarachtig. De Heere zegt: "Wendt u naar Mij toe en wordt behouden." De Heere komt met de aanbieding van Zijn genade niet in verband met de predestinatie. God roept waarachtiglijk, nodigt ons. We hebben ons in het gericht te verantwoorden Wij hebben het teken des verbonds aan ons voorhoofd in de doop ontvangen. Pleit daarop. Bidt aan de Heere om genade. U is in de mogelijkheid om zalig te worden. In die weg van aanbieding zijn onze vaders gegaan.' Daarbij verwees Kok opnieuw naar Boston. Hij beklemtoonde verder dat er 'een uitwendige en inwendige verwezenlijking in het verbond (...) is. Wanneer je niet meer hebt dan een uiterlijke gemeenschap des verbonds, zul je als een kind des verbonds branden in de hel. We hebben een innerlijke vereniging van node om met Hem een nieuw geestelijk leven te leven.'²⁴⁰

Kok sprak zich in zijn uiteenzetting ook uit over de beloften. Die worden vervuld in de weg van totale onmogelijkheid. Hij wees op Abraham. 'Hij zelf is verstorven, zijn vrouw verstorven, zo van alle kanten bestreden, onder duizend verdenkingen en bestrijdingen.' Maar wanneer een kind van God zo bestreden wordt, dan volgt toch een roepen: 'O God, zouden Uw beloftenissen dan eeuwig haar vervulling missen? Zo denk ik, zo spreek ik en zo leer ik over de beloften Gods. Men werpt misschien tegen: wanneer men de aanbieding zo ruim stelt, dan bedriegt men zich, maar God geeft geen belofte tot een rustbank. Als een belofte onderwerp wordt en ge zijt er niet mede in arbeid, dan bedriegt gij Uzelve, en als ge in de Bijbel gelezen hebt en ge hebt geen belofte om op te pleiten voor Uw arme ziel, dan hebt ge niet goed gelezen. Daniël vond een belofte n.l.: Zeventig weken zijn bestemd over Uw volk en over Uw heilige stad om de overtreding te sluiten en om de zonden te verzegelen en om de ongerechtigheid te verzoenen. Hij ging er mede naar God en ging er op pleiten. Tot dat einde heeft God de beloften gegeven, opdat wij er biddend werkzaam mee zijn.'²⁴¹ De uiteenzetting van Kok kreeg een onverwachte wending, toen hij een scherpe persoonlijke aanval op Kersten lanceerde. De predikant van Veenendaal gaf daarin onomwonden

238. De officiële verslagen - de notulen van de classis Barneveld en het verslag van de vergadering in *De Saambinder* - maken alleen melding van het feit dat ds. Kok de gelegenheid kreeg zich te verdedigen. Over de inhoud daarvan wordt niets gezegd. We zijn hiervoor geheel aangewezen op: *Het alternatieve verslag*.

239. *Het alternatieve verslag*, blz. 6-7 Kok verwijst naar Thomas Boston, *Een beschouwing van het verbond der genade*, Utrecht z.j. Met inleiding van ds. G. H. Kersten, gedateerd Rotterdam, 15 oktober 1931. Verbindingslijnen tussen Boston en Kok zijn aantoonbaar. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 150 en 151, blz. 269-270, noot 80-96. Men zie voor Boston (1676-1732): L. J. van Valen, *Boston*, Kampen 2008.

240. *Het alternatieve verslag*, blz. 7, 8.

241. *Het alternatieve verslag*, blz. 8.

te kennen dat hij het met de leeruitspraak van 1945 over de algemene genade niet eens was. Hij nam diverse oude nummers van *De Saambinder* uit zijn tas en begon het artikel van ds. Kersten – ‘Christus voor de uitverkorenen’ – voor te lezen uit het nummer van 28 februari 1935. Onmiddellijk daarna liet hij de tot op zekere hoogte daarmee contrasterende leeruitspraak van de Synode van 1945 volgen. In dit licht verweet hij Kersten oneerlijk handelen. ‘Hier staat de Algemene Genade niet in verband met de kruisverdiensten van Christus. Ds. Kersten, u heeft altijd anders geleerd. En nu staat dat in verband met de komst van dr. Steenblok in de Gereformeerde Gemeenten. De Algemene Genade staat niet los. U moet deze lijn ook doortrekken in de aanbiedingen van de belofte. (...) Ik zeg U, Ds. Kersten, u bent daarin te werk gegaan met leugen en bedrog. Met leugen, omdat wijlen Ds. Heikoop en andere predikanten gezegd hebben, ‘Dominee, U heeft het altijd anders geleerd’ wat U tegengesproken hebt. En dat U zo geleerd heeft, blijkt uit *De Saambinder* van 1935.’²⁴² Nadat Kok opnieuw aan Kersten bedrog had verweten en beiden uit het werk van Boston hadden geciteerd, stond de Rotterdamse predikant op. Hij protesteerde krachtig bij de preses tegen deze gang van zaken: ‘Het is meer dan schande dat Ds. Kok de moed heeft dit te zeggen. Ik heb niet met leugen en bedrog gehandeld.’²⁴³ Zijn optreden is onbetamelijk. Ik had gewild, dat ds. Kok was afgehamerd. Hier is niet aan de orde het leerstuk der algemene genade. Hij heeft thuis dictaten van mij, waarin ik deze zaken in ’t kort heb genoteerd en besproken. Ik wens geen losmaking van Algemene Genade en Christus. Maar hoe is het verband? Het is ter verheerlijking van God.’²⁴⁴ De preses moet op dit moment hebben aangegeven dat de kwestie van de algemene genade niet op de agenda stond en dat voor Kok de kerkelijke weg openstond om zijn bezwaren tegen de synodebesluiten van 1945 en 1947 opnieuw aan de orde te stellen.²⁴⁵

3.7.3 *De analyse en het beoordelingskader van Kersten*

Kersten kreeg nu het woord om de door hem ingediende bezwaren toe te lichten. Opvallend is zijn royaliteit tegenover de stijl van Kok: ‘Ik ga voorbij aan tal van ongelukkige uitdrukkingen. Ik zwijg over de rare stijl die Ds. Kok eigen is. Ik heb ook dikwijls wat verkeerd gezegd, te eenzijdig belicht, verkeerd geschreven, maar ik wist ook te erkennen en terug te nemen. Ook ik heb ongelukkige uitdrukkingen... en dergelijke feilen kleven mij nog aan...’ ‘Vervolgens gaf ds. Kersten een vrij uitvoerige analyse van onjuiste uitdrukkingen en onhoudbare opvattingen in de prekenbundels van ds. Kok. Hij begon met de herhaling van zijn kritiek in het schrijven aan de classis. Ds Kok maakte in de bundel *De ontwaakte Boaz* een scheiding tussen de naturen van Christus, die al veroordeeld is op het Concilie van

242. *Het alternatieve verslag*, blz. 9-10. Het is duidelijk dat Kok geen oog heeft voort de ontwikkeling van het denken over de algemene genade bij Kersten sinds 1935. Dat denken kenmerkte zich door een zekere ambivalentie tussen het oude gevoel over de algemene genade en de visie van Boston die de algemene genade ziet als een gave van Gods voorzienigheid. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 103-106.

243. De verontwaardiging van Kersten is goed te begrijpen. Kok kende de inhoud van de brochure over *De genade Gods*, die Kersten direct na de Synode van 1945 had gepubliceerd. De Veenendaalse predikant had bovendien deel uitgemaakt van het moderamen van de Synode van 1947. Deze Synode besloot dat de uitspraak van 1945 ongewijzigd bleef. Door de wijze van notuleren werd echter geaccentueerd dat ‘het niet geheel los van Christus’ zoals dat door Kersten in zijn brochure was geformuleerd, als leesregel voor de uitspraak kon worden gebruikt.

244. *Het alternatieve verslag*, blz. 9-10.

245. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, op 1 juli 1948 te Barneveld*, artikel 5 blz. 9.

Chalcedon. De spreker wees de vergadering ook op bladzijde 27 en 28 van *Zoo grote zaligheid*. Daarin schreef ds. Kok: 'Daar zijn tot op de dag van heden nog twee wegen naar den hemel: de weg van het Verbond der werken en die van het Verbond der genade (...). Hier staat geen bord met het opschrift: "Verboden Toegang".' Het commentaar van ds. Kersten luidde: 'Lieve mensen, waar blijf ik dan, dat geen vlees gerechtvaardigd wordt voor God. De Cherubijnen houden de toegang tot de weg des levens versperd. Mogen wij deze dingen in onze Geref. Gem. toelaten? Er is maar één weg. Uit genade zijt gij zalig geworden, door het geloof. Is Ds. Kok niet verplicht dit terug te nemen?'²⁴⁶

Een volgend onderwerp dat Kersten noemde, was de visie op de doop. De Rotterdamse docent zelf erkende zondermeer dat er sprake is van een uiterlijke openbaringsvorm bij het verbond der genade. Zijn bezwaar is dat zijn Veenendaalse collega de doop geheel losmaakt van de verkiezing. In zijn benadering vindt de doop alleen plaats op grond van de uitwendige relatie van de dopeling tot het verbond der genade. Daartegenover beklemtoonde Kersten dat slechts Gods kinderen deel hebben aan het wezen van het verbond. De ware bondelingen zijn alleen de uitverkorenen en de beloften zijn alleen aan hen vermaakt.²⁴⁷

Zeer beslist was de Rotterdamse dogmaticus in zijn afwijzing van de gedachte van Kok dat er in God twee willen zijn. 'Nooit zijn er twee willen in God. Dat zou een tegenstrijdigheid zijn. Elia zegt: Hoelang hinkt gijlieden op twee gedachten? God hinkt niet op twee gedachten. Twee onderscheiden willen zijn er niet. De wil van Gods bevel is volgens ds. Kok niet in overeenstemming met de wil van Gods besluit. Dat is onjuist. Neem Izaäk. (Het) besluit is ook om Abrams geloof te beproeven'. De aanbidding van de genade, zo merkt hij vervolgens op, is waarachtig om de rechtvaardigheid van God te laten uitblinken in de verworpenen. Die aanbidding geschiedt, opdat Zijn deugden verheerlijkt worden. 'Dat is wat anders.'²⁴⁸

Kersten legde bij de analyse van de publicaties van Kok in totaal de vinger bij elf passages, die aanvechtbaar of geheel onjuist waren. Hij besloot zijn betoog met een verwijzing naar het recent verschenen boek *Het Kruisevangelie*. Dat bevatte een passage, waarin werd gezegd dat Christus als waarachtig God in onze menselijke natuur kon zondigen: 'In de diepte der hel bleef de Heiland biddende, heeft Hij te ernstiger tot God gebeden met Zijn bedroefde ziel. De Zone Gods wil niet zondigen, wil Zijn menselijke natuur, die kon zondigen bewaren als Borg en Zaligmaker voor Zijn volk.'²⁴⁹

Kersten sloot zijn analyse af met enkele woorden van teleurstelling en hoop: 'Veel jaren hebben we in vrede verkeerdt, de zaak is kapot. Ik hoop, dat we deze middag elkaar de hand kunnen geven en (dat) hij alles zal terugnemen. Ik wens niet persoonlijk te handelen, maar om de waarheid en der gemeente wil. Deze dingen zijn in strijd met de zuivere leer.'²⁵⁰ Op dit moment²⁵¹ moet hij aan de vergadering hebben voorgesteld tot een eindbeslissing

246. *Het alternatieve verslag*, blz. 10.

247. *Het alternatieve verslag*, blz. 10. De weergave van deze passage is enigszins vrij, omdat het verslag niet geheel duidelijk is.

248. *Het alternatieve verslag*, blz. 11. Het probleem in geding wordt ook omschreven in *Notulen van de Classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland op 1 Juni 1948 te Barneveld*, blz. 8, punt 7: 'Dat Ds. Kok bekent, dat er geen twee willen in God zijn, en hij mitsdien herroept, dat de wil des bevels strijdt met de wil des besluits, daar God naar de wil des bevels wel, maar naar de wil des besluits niet alle mensen zaligmaken wil'.

249. *Het alternatieve verslag*, blz. 11; R. Kok, *Het Kruisevangelie*, blz. 45; *Notulen van de Classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, op 1 Juni 1948 te Barneveld*, blz. 9, punt 12.

250. *Het alternatieve verslag*, blz. 11.

251. De notulen van de classis Barneveld van 1 juni 1948 en het verslag van deze classis in *De Saambinder* van 10

‘De classis Barneveld, vergaderd aldaar, 1 juni 1948, is, op grond van Gods Woord, de Belijdenisgeschriften en de Formulieren van de H. Doop en het H. Avondmaal, van oordeel:

1. dat er slechts twee verbonden zijn in betrekking des mensen eeuwige staat, nl. het Verbond der Werken en het Verbond der genade, en mitsdien, in tegenstelling van wat de voorstanders van de drie verbonden leren, tussen de Raad des Vredes (of het Verbond der Verlossing) of het Genadeverbond van eeuwigheid, zo Boston het noemt) en het Genadeverbond geen wezenlijk onderscheid is, maar één en hetzelfde Verbond (Zie W. Heyns, *Ger. Geloofsleer*, blz. 122 v.v.);
2. dat het Verbond der Werken door moedwillige ongehoorzaamheid verbroken, de gevallen mens geen mogelijkheid biedt om de zaligheid te verkrijgen, en mitsdien de door Ds. Kok gegeven voorstelling: “Daar zijn tot op de dag van heden *nog twee wegen* naar de hemel: de weg van het Verbond der werken en die van het Verbond der Genade” (gegeven in zijn bundel predikaties genaamd: “Zoo groote zaligheid”, blz. 27, 28) in strijd is met de leer der Schriften;
3. dat het Verbond der Genade in de Raad des vredes van eeuwigheid is opgericht tussen God Drieëinig, handelend in de persoon des Vaders, en Christus, als Hoofd van het Genadeverbond, representerend Zijn uitverkorenen, in de tijd van Gods welbehagen deze en die alleen door wedergeboorte in het genadeverbond inlijft, zodat zij *dadelijk* bondgenoten worden; in die zin is te verstaan dat het genadeverbond terstond is opgericht na de val, en sindsdien met elk der uitverkorenen, zoals b.v. van Abraham geschreven staat dat God het verbond met hem oprichtte;
4. dat mitsdien *alleen de uitverkorenen* in het Verbond der Genade wezenlijk in gaan, niettegenstaande dat dit verbond, dat onveranderlijk en onverbrekkelijk is, een wisselende *openbaringsvorm* gegeven is, ten gevolge waarvan velen in een uiterlijke betrekking tot het verbond staan, en onder de bediening ervan leven, die nimmer tot het ware bondgenootschap komen, overmits gelijk onze vaders in de Dordtse Leerregels beleden, God *de verworpenen naar Zijn rechtvaardig oordeel het geloof en de bekering onthoudt*;
5. dat Christus aan al de eisen van het verbond voldaan heeft en al de beloften des Verbonds aan Hem en in Hem al Zijn uitverkorenen zijn vermaakt, zodat God niet één belofte ter zaligheid voor de verworpenen gegeven heeft, en geen onbekeerde recht noch het vermogen noch de wil heeft op de beloften Gods te pleiten, nademaal in de plaats van het werkverbond, dat volmaakte gehoorzaamheid aan de wet eiste, onder welke eis al Adams nakomelingen van nature liggen (dewijl zij in het Werkverbond geboren zijn), niet een nieuw Verbond heeft opgericht, dat geloof en bekering van de mens eist, doch geloof en bekering belooft, en aan de uitverkorenen op Gods tijd schenkt (Ezech. 36:27, Ef. 2:8);
6. dat de soevereine genade Gods nimmer de verantwoordelijkheid van de mens voor God opheft, maar deze in hun eigen wegen en onder Gods rechtvaardig oordeel gelaten zijnde, eindelijk niet alleen om het ongeloof, maar ook om alle andere zonden tot betoning van Gods gerechtigheid zullen verdoemd en eeuwig gestraft worden, waarom de Heere de steden ging verwijten, in welke Zijn krachten het meest geschied waren en een Wee U over dezelve heeft uitgesproken (Dordtse leerregels V, I, 6 en 15);
7. dat het geloof niet “negatief” is, zoals Ds. Kok schrijft, zeggende: Gelijk de positieve pool verenigd moet worden met de negatieve pool om licht, vuur en warmte te krijgen, moet de positieve pool van het Woord verenigd worden met de negatieve pool van het wezen des geloofs om geloofslicht, geloofsvuur, geloofskracht te verkrijgen (Dierb. Bel., blz. 44), en even verder op diezelfde bladzijde herhaalt: Alleen door de H. Geest kan de positieve pool des Woords verenigd worden met de negatieve pool van het wezen des geloofs;
8. dat er is een uitwendige en inwendige roeping, in welke inwendige roeping God de zondaar wederbaart ten eeuwige leven, door middel van de uitwendige roeping.²⁵²

juni 1948 geven alleen hoofdlijnen aan. *Het alternatieve verslag* heeft wel weergave van de details beoogd, maar heeft de urenlange discussie ook niet altijd volledig kunnen verslaan. De beide officiële stukken plaatsen de uitspraak van de classis, waarbij de grondslag werd gelegd ter beoordeling van de ingediende klachten - het beoordelingskader - in een vroeg stadium vóór de door Kersten gegeven analyse van de preken van Kok. Zelf heb ik in een eerdere studie, *Om het behoud van een kerk*, blz. 168-169, dit beoordelingskader gewaardeerd als het eindresultaat van de bespreking op de classis. Dit is juist, met dien verstande dat punt voor punt eerst werd bediscussieerd.

252. *Notulen van de Classis Barneveld* d.d. 1 juni 1948, blz. 5 en 6; *Verslag van de Classis Barneveld gehouden op Dinsdag 1 juni 1948*, in *De Saambinder*, d.d. 10 juni 1948. Het verslag in het kerkelijk weekblad kent een aantal gecursiveerde passages, die niet voorkomen in de officiële notulen. Gelet op het feit dat het verslag het eerst werd gepubliceerd, is de tekst weergegeven, zoals die in het kerkelijk weekblad werd afgedrukt.

over de opvattingen van Kok te komen op grond van een bespreking van een door hem opgesteld beoordelingskader van vijf punten, dat tijdens de bespreking zou uitgroeien tot acht punten. Deze wijze van benaderen van problemen in het kerkelijk leven kan karakteristiek voor Kersten worden genoemd. Hij koos daarbij voor het aanreiken van een rapport of een concept-uitspraak,²⁵³ gedragen door zijn gezag als dogmaticus, om de koers van de kerkelijke vergadering uit te zetten. ‘Commissies van onderzoek waren in zijn zienswijze vertragende factoren in de besluitvorming en die moesten zo min mogelijk worden ingesteld.’²⁵⁴ Elk spoor van besluitvorming door de classis over het aangereikte beoordelingskader van vijf punten ontbreekt overigens in de bronnen. De vergadering moet het voorstel stilzwijgend als uitspraak van de classis hebben aanvaard. De autoriteit van Kersten stempelde de gang van de vergadering. De notulen volstaan met de volgende inleidende zin: ‘Alsnu spreekt de classis, om de grondslag te leggen voor de aanklachten, die worden ingediend, het volgende uit.’²⁵⁵ Daarop volgt in de notulen de later door Kersten – na afloop van de vergadering – in definitieve vorm gegoten uitspraak.

3.7.4 *Het appel en de bemiddeling van De Blois*

Er volgde nu een brede bespreking met Kok over zijn opvattingen en de verhouding daarvan tot de door Kersten aangereikte standpunten. De punten werden een voor een besproken:²⁵⁶ het genadeverbond, de verkiezing, de doop, de prediking van de beloften. Uitspraken van Calvijn in zijn *Institutie*, van Comrie, de Erskines en Boston werden geciteerd om de gegeven visie te ondersteunen.²⁵⁷ Aan de gedachtewisseling namen vrijwel alle predikanten deel. De inbreng van de ouderlingen uit de classis bij de discussie was minimaal.²⁵⁸

De gedachtewisseling werd onderbroken door een tweede aanval van Kok op Kersten in verband met de algemene genade. Kersten had zich in de discussie wel op oudvaders beroepen, maar hij zelf kwam volgens de predikant van Veenendaal met leugen en bedrog. Die plotselinge aantijging ontlokte preses Fraanje het verwijt: ‘Jij maakt ruzie.’ Kok hield daarop

253. Een voorbeeld hiervan biedt de geschiedenis van de leeruitspraak van 1931. De kerkenraad van Dirksland nam onder ‘druk van bepaalde zijde’ het voorstel terug om een commissie in te stellen teneinde de kwestie van het genadeverbond te bestuderen. De Particuliere Synode van het Noorden beschikte vervolgens na één onaangekondigde en onvoorbereide bespreking reeds direct over de vrij exacte formulering van de leeruitspraak. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 43-44. Ds. Kersten maakte het concept voor de leeruitspraak van de Generale Synode 1945 van te voren in de pastorie gereed, *idem*, blz. 122. Bij de behandeling van de zaak van H. Geluk door de Particuliere Zuidelijke Synode was ds. Kersten aanwezig als deputaat artikel 48 D.K.O. De Synode kwam ‘na kennisneming van enige conclusies welke Ds. G.H. Kersten heeft opgesteld, na breedvoerige bespreking’ tot een besluit. De ‘Conclusies’ (4 blz.) werden als bijlage bij de Notulen gevoegd. Zie *Notulen van de vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, gehouden te Yerseke op 13 Mei 1948*, artikel 9, blz. 6, blz. 11-14.

254. Brief van H. van Rossum te Zeist aan M. Golverdingen, d.d. 9 februari 2007.

255. *Notulen van de Classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, op 1 Juni 1948 te Barneveld*, artikel 5, blz. 4. Deze bladzijde maakt overigens duidelijk dat de bespreking in de notulen niet in de juiste volgorde is weergegeven. Men gaat in een zaak als deze niet eerst een officieel standpunt bepalen en vervolgens discussiëren. Ds. Kersten droeg volgens *Het alternatieve verslag*, blz. 19, na de vergadering zorg voor de eindredactie van de acht punten van de grondslag en de veertien punten die ds. Kok had herroepen.

256. ‘Classis Barneveld’ (aanvulling van het eerder gepubliceerde verslag), in: *De Saambinder*, 1 juli 1948, 26e jrg. nr. 40.

257. *Het alternatieve verslag*, blz. 12-19.

258. In *Het alternatieve verslag*, blz. 12, 13, 19, komen de namen van drie personen voor, die een zijdelingse opmerking maakten: G. Veen te Ede (afgevaardigde), A. Klaassen te ? (belangstellende?), P. van Woerden te Akkrum (classis Kampen).

Kersten het nummer van *De Saambinder* uit 1935 voor ogen met de uitroep: 'Hier staat het!' Kersten pakte zijn tas en gaf als commentaar: 'Dan ga ik.' Toen Kok ten slotte bereid was om zijn woorden in te trekken, bleef de Rotterdamse predikant, al kon zijn Veenendaalse collega het niet nalaten om nog op te merken: 'De zaak blijft liggen.'²⁵⁹

Opvallend was het bemiddelende en verzoenende optreden van De Blois, die Kok heel nadrukkelijk terugriep tot de bijbelse orde: 'Laten wij nuchter blijven. Ik ben ook bedroefd en bezwaard. Mijn eerste gedachte was, dat het een persoonlijke schermutseling was tussen Ds. Kok en Ds. Kersten, maar er is verschil van gevoelen over het wezen van het verbond en de bediening van het verbond.' De Blois gaf aan dat hij bezwaar had tegen verschillende uitdrukkingen in de preken van Kok en met name tegen de opmerking op blz. 45 van *Het Kruisevangelie*: 'Al was het mijn broeder, ja, al was hij mijn vader, zo zou ik het moeten zeggen.' Omtrent de menselijke natuur van de Heere Jezus is er een grote dwaling. Ik zeg nogmaals: 'al was hij mijn vader en mijn moeder, dan zou ik het zeggen'. Ik had zo graag gezien dat Ds. Kok vandaag die dwaling terugneemt.'²⁶⁰ De predikant typeerde deze uitspraak verder als 'een onredelijke en een grove dwaling. Ja, zelfs op te vatten (als) Godslasterlijk.'²⁶¹ Kok sprak daarop uit dat hij bereid was om alle uitdrukkingen die voor een verkeerde uitleg vatbaar zijn, terug te nemen.²⁶²

De discussie kreeg vanaf dit moment een positieve wending. Er ontstond een rustige gedachteswisseling, waarbij de beide predikanten elkaar kritisch bevroegden om elkaar tenslotte telkens weer te vinden. Kersten beklemtoonde bij het begin van zijn vragenreeks zijn positieve instelling²⁶³ tegenover de Veenendaalse predikant. Hij wilde hem geen kwade bedoelingen toeschrijven, maar met hem spreken over zijn terminologie die 'ons als leraars niet betaamt. Ds. Kok, ik zeg niet, dat u het op andere plaatsten niet goed leert'.²⁶⁴

Bij de weergave van de leer van de twee en de drie verbonden merkte ds. Kersten op: 'Natuurlijk is er een in- en uitwendig verbond. Een uitwendige betrekking. Ik wil niet over een woord vallen, dat moet je bij mij ook niet doen.'²⁶⁵ Na het einde van deze uiteenzetting merkte ds. Kok resoluut op: 'Ik leer geen drie verbonden.'²⁶⁶

Op verzoek van Kok gaf De Blois zijn visie op het verbond der genade, die een duidelijk

259. *Het alternatieve verslag*, blz. 12-13, vergelijk blz. 19. Bij de rondvraag van de vergadering kwam Kok voor de derde keer op dit onderwerp terug. Hij vroeg toen hoe men staan moest tegenover het artikel in *De Saambinder* van 1935 en de uitspraak van de Synode in 1945. Kersten antwoordde daarop: 'Men kan noch de algemene genade, noch de particuliere genade losmaken van de Raad Gods.'

260. *Het alternatieve verslag*, blz. 14.

261. 'Classis Barneveld' (aanvulling van het eerder gepubliceerde verslag), in: *De Saambinder*, 1 juli 1948, 266 jrg. nr. 40.

262. *Het alternatieve verslag*, blz. 14.

263. Hoewel de verhouding tussen Kok en Kersten na de oorlog behoorlijk ontwricht was, was de diepste intentie van Kersten gericht op het behoud van de gemeenten én het behoud van Kok als predikant voor die gemeenten. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 152, blz. 270 noot 107, blz. 159, 272 noot 145.

264. *Het alternatieve verslag*, blz. 14.

265. *Het alternatieve verslag*, blz. 15.

266. *Het alternatieve verslag*, blz. 15. Ds. Kok is deze verbondsvisie altijd trouw gebleven, ook toen hij in de jaren na 1956 de Chr. Geref. Kerken diende. Ds. J. Brons, zijn collega in Veenendaal in de jaren 1968-1978, zegt van hem: 'Hij heeft wel altijd aan de tweeverbondenleer vastgehouden en is nooit tot een drieverbondenleer gekomen', in: K. van der Zwaag, 'Ds. J. Brons herdenkt 40-jarig ambtsjubileum in Chr. Geref. Kerken', in: *Reformatorisch Dagblad*, d.d. 1 november 1996.

bemiddelend karakter droeg. ‘Jammer dat er bij de onzen zo weinig onderscheid is tussen het wezen en de bediening. Ds. Kersten en Dr. Steenblok hangen aan de zijde van de Engelse en Schotse godgeleerden. Ik en Ds. Kok en nog enkelen onder ons gevoelen meer voor de opvatting van Smytegelt en Vermeer. Beide opvattingen zijn te verdedigen.’²⁶⁷ Naar het inzicht van De Blois vereenzelvigden Boston en Comrie het verbond der verlossing en het genadeverbond. Dat deden de genoemde Nederlandse oudvaders niet. ‘Het wezen van het genadeverbond is echter volkomen in overeenstemming met de raad des vredes. Daarom staat hij aan de zijde der Gereformeerde Gemeenten en niet aan de zijde van hen die afwijken van het gevoelen van Hellenbroek, Smytegelt en die met een drieverbondenleer het wezen met de bediening vereenzelvigen en verwarren.’²⁶⁸ Daarna benaderde de predikant van Rotterdam-Zuid het onderwerp van de praktische zijde: ‘Wij mogen de bediening prediken en op de verantwoordelijkheid nadruk leggen, maar het wezen niet uitschakelen. We moeten zo zuiver mogelijk separeren. Omdat van Gereformeerde kant zo eenzijdig de nadruk werd gelegd, zijn wij in onze kringen kopschuw geworden om het woord verbond te gebruiken. Gebruik het maar gerust. We leven samen onder de bediening van Gods verbond. Maar wij moeten erop letten, dat wij alleen door wederbarende genade het verbond deelachtig worden. Hellenbroek zegt, dat het Verbond der Genade rust op het verbond der verlossing. Ik ga liever aan de kant van Ds. Kersten staan dan aan die der Chr. Gereformeerden.’²⁶⁹ Kok bevestigde dat. Het was duidelijk dat zich een algemene overeenstemming van gedachten aftekende ten aanzien van de verbondsleer. De vergadering sprak uit dat in wezen het verbond der genade werd opgericht in Christus met de uitverkorenen.²⁷⁰

3.7.5 De betekenis van de Heilige Doop

Een gesprek over de doop, het teken van het verbond der genade, kon nu niet uitblijven. Kok had immers in *Dierbare beloften* enkele zinsneden gebruikt, die veel vragen oproepen. Stelde hij niet, dat ‘het verzegeld is door den Drieëenige God in den Doop, dat de weg naar de hemel voor ons open staat’?²⁷¹

Kersten gaf aan dat er een verband is tussen de doop en de genadige verkiezing. ‘De bediening van de doop geschiedt op bevel van Christus, om daarmee voorwerpelijke de genade Gods te verzegelen voor Zijn uitverkorenen waaronder ook kinderen zijn. Onderwerpelijke verzegeling is de uitvoering in het hart. Wij moeten niet de doop van de uitverkiezing losmaken.’²⁷² Kok wees, zonder dat overigens te preciseren, op de bekende onderscheiding tussen het recht van toegang en het recht van bezit bij de Erskines.²⁷³ Hij gaf alleen het recht van toegang weer met de woorden: ‘De doop verzegelt ons en de gehele zichtbare Kerk een algemeen recht tot Gods verbond, zodat wij met recht mogen pleiten op de beloften.’ De zondaren in de zichtbare kerk hebben een verzegeld recht op het verbond en de beloften. ‘Daarom heeft God al de leden van de zichtbare Kerk vergund, gedoopt te worden. Ik zeg, God heeft al de weldaden van het nieuwe Verbond aan de zichtbare Kerk toegewezen, zij

267. *Het alternatieve verslag*, blz. 15.

268. ‘Classis Barneveld’ (aanvulling van het eerder gepubliceerde verslag), in: *De Saambinder*, 1 juli 1948, 26e jrg. nr. 40.

269. *Het alternatieve verslag*, blz. 15.

270. *Het alternatieve verslag*, blz. 15.

271. R. Kok, *Dierbare beloften*, blz. 48.

272. *Het alternatieve verslag*, blz. 16.

273. Vergelijk E. en R. Erskine en James Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 20-21.

liggen binnen Uw bereik. O, vrienden, neemt wat u toekomt.²⁷⁴ Kersten wees Kok op de betekenis van dit citaat van Erskine. Er zullen nog uitverkorenen worden toegebracht. De verzegeling met het teken van de doop is er ook voor de kleine kinderen, al weten wij niet wie er zalig zullen worden.²⁷⁵

Op dit moment merkte Steenblok op: 'De doop heeft geen zaligmakende betekenis voor de verworpenen, maar alleen voor de uitverkorenen.' Die uitspraak leidde tot een klein incident in de vergadering. Kok reageerde onmiddellijk met de verklaring: 'Dr. Steenblok leert, dat de doop niet de minste betekenis heeft voor de verworpenen; zij heeft alleen betekenis voor de uitverkorenen. Maar omdat we niet weten welke van onze kinderen uitverkoren zijn, daarom worden alle kinderen gedoopt. Dat wordt geleerd op de catechisatie.' Daarop stond een ouderling uit Gouda op, die geheel onderschreef dat zijn predikant dit zo leerde. Kersten hielp zijn collega en medewerker uit de moeilijke situatie: 'Deze zaak is gauw opgelost. Dr. Steenblok, heeft de doop alleen betekenis voor de uitverkorenen?' Het antwoord luidde: 'Er is betrekking tot de genade, ook voor de verworpenen, maar zaligmakend alleen voor de uitverkorenen. Het betekent tot verzwaring van hun oordeel.' Daarop stond de ouderling uit Gouda voor de tweede keer op en viel hij zijn predikant voor de tweede keer af: 'Dat had u er op de catechisatie dan bij moeten zeggen en dat gebeurde niet.'²⁷⁶

In de loop van het gesprek volgde nog een gedachtewisseling over het gebruik van het woord 'pleiten'. Kok verklaarde dat een zondaar die onder de bediening van het verbond leeft, op de beloften mag pleiten: 'U moogt het doen. Maar een andere vraag is: Zal de onbekeerde dat doen? Ik ben ervan overtuigd, dat een onbekeerd mens uit zichzelf niet gaat pleiten.' Men vond elkaar ten slotte in de afspraak om in plaats van 'pleiten' het woord 'bidden' te gebruiken.²⁷⁷ De gedachtewisseling over de betekenis van de doop werd in de eindfase van de vergadering afgerond met de herroeping door ds. Kok van de gewraakte uitspraak in *Dierbare beloften*. Tevens erkende de Veenendaalse predikant toen dat de beloften van het Verbond aan Christus en in Hem aan al de uitverkorenen zijn vermaakt. Daarbij onderschreef hij de uitspraak dat een onbekeerde noch het recht, noch het vermogen noch de wil heeft om op de beloften van God te pleiten.²⁷⁸

3.7.6 De reikwijdte van het aanbod van genade

De discussie over de doop werd gevolgd door een brede discussie over de aanbidding van de genade. Steenblok gaf bij het begin daarvan aan wat hij onder aanbieden verstond, namelijk 'dat het voorgesteld wordt'. Kok maakte daartegen bezwaar. Aanbieden betekent dat iemand werkelijk iets wordt aangeboden. Dat maakte hij concreet door een boek te grijpen, dat hij met een gebaar aan een ander wilde aanbieden: 'Ik bied het u aan.'²⁷⁹ De Blois viel hem bij. Hij herinnerde de vergadering aan de gelijkenis van de koninklijke bruiloft. De dienstknachten werden uitgezonden met de boodschap dat de maaltijd gereed was. Zo is het in de aanbidding

274. *Het alternatieve verslag*, blz. 16.

275. *Het alternatieve verslag*, blz. 16. De weergave is enigszins vrij, omdat het verslag op dit punt wat brokkelig is en de officiële notulen niets van de discussie over dit onderwerp weergeven.

276. *Het alternatieve verslag*, blz. 16.

277. *Het alternatieve verslag*, blz. 18.

278. 'Verslag van de Classis Barneveld gehouden op Dinsdag 1 Juni 1948', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 37, 10 juni 1948. Zie uitspraak nr. 5 en de lijst met openlijk teruggenomen uitdrukkingen en voorstellingen, nr. 5, 6. (Zie hiervoor ook Bijlage 2 van dit boek).

279. *Het alternatieve verslag*, blz. 16.

van het evangelie. De verantwoordelijkheid wordt groter naarmate de mens leeft onder het Evangelie. Het wezen van het genadeverbond omvat de uitverkorenen, maar de aanbidding van de genade is voor alle creaturen.²⁸⁰

Kok gaf nu aan de hand van 'stukjes van Erskine'²⁸¹ een nadere toelichting op het aanbod van de genade. Dat werd gevolgd door een uitvoerig gesprek tussen Kersten en Kok over dit onderwerp. Tot driemaal toe wierp de Veenendaalse predikant tijdens deze gedachtewisseling de vraag op naar de inhoud en de reikwijdte van het Evangelie.²⁸² Dit tegen de achtergrond van de kritiek van de Rotterdamse predikant op uitspraken van Kok in *Dierbare beloften*.²⁸³ Kersten beklemtoonde opnieuw dat de beloften alleen bestemd zijn voor de uitverkorenen. Dat verzegelt de Heere in de doop. De aanbidding van de genade houdt echter in dat zij u de weg der zaligheid bekend maakt: 'Voor verloren zondaren, zoals u en ik. Niemand is door zijn staat uitgesloten.'²⁸⁴

Tijdens de voortgang van het gesprek over dit onderwerp, omschreef Kersten de aanbidding van de genade in telkens andere bewoordingen en nadere toelichtingen. De notulen spreken over een helder betoog. Zo werd uitgesproken:

'Dat de prediking nooit te ernstig kan zijn. Dat de volle verantwoordelijkheid op de hoorders moet gelegd worden. Er is een uitwendige – en een inwendige roeping. De uitwendige roeping komt tot allen die het Woord horen. Zij roept tot bekering; zij nodigt tot de zaligheid; zij biedt verloren zondaren Christus aan. God zelf nodigt daardoor de zondaar en Hij zendt zijn knechten, die met heilige ernst en getrouwheid, alsof God door hen bade, bidden van Christus wege: "Laat U met God verzoenen" (2 Cor. 5:20). De uitwendige roeping is niet licht te achten. Zij is Gods boodschap aan ons.

Dat zij geen vrucht draagt ter zaligheid, daarvan is de schuld niet in het Evangelie, noch in God, Die door het Evangelie roept, en zelfs die Hij roept verscheidene gaven mededeelt, maar in degenen die geroepen zijn. Het zal eigen schuld zijn, zo het Woord niet tot onze bekering dient. De uitwendige roeping is op zichzelf niet zalmakend. Zal het geloof door het Woord gewrocht worden, dan moet de Heilige Geest dat Woord vruchtbaar stellen.

De Heere zoekt Zijn eer, ook door de prediking van het Woord. Hij zal verheerlijkt worden in degenen die verloren gaan, zowel als in degenen die behouden worden. Zo zegt Paulus in beide een goede reuke Christi te zijn. Dezen wel een reuk des doods ten dode, maar genen een reuk des levens ten leven (2 Cor. 2:15 en 16).

Welnu de Heere beoogt de verheerlijking Zijner deugden in de aanbidding aan allen toe wie Hij Zijn Woord zendt en die Hij nodigt en roept Deze aanbidding is waarachtig en zal voeren tot de verheerlijking van de deugden van Gods barmhartigheid en rechtvaardigheid, want niemand zal God de schuld kunnen geven, als hij onder het Woord verloren gaat; dat is alleen vrucht van de hardheid en verharding zijns harten.

De inwendige roeping is noodzakelijk, zal het Woord vrucht dragen en het geloof er door worden gewrocht. De uiterlijke aanrading heeft geen kracht om onze harten te verbreken. Dat vermag alleen God de Heilige Geest. Hij paart zich aan het gepredikte Woord en doet het in de ziele ingaan die vernieuwend en verbijzelend.'²⁸⁵

280. *Het alternatieve verslag*, blz. 17.

281. *Het alternatieve verslag*, blz. 17.

282. *Het alternatieve verslag*, blz. 17 (twee keer: 'Hoever strekt zich de aanbidding van het Evangelie uit?'); blz. 18: 'Wat verstaat u onder de aanbidding van het Evangelie?'

283. R. Kok, *Dierbare beloften*, blz. 38.

284. *Het alternatieve verslag*, blz. 17.

285. *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 1 juni 1948, blz. 10 en 11.

Tenslotte gaf Kersten op verzoek van Kok nog een karakteristiek van de aanbidding van het Evangelie in drie punten

1. 'De verkondiging, dat Christus in de wereld gekomen is om zondaren zalig te maken;
2. Het aandringen in de consciëntie om alle middelen te gebruiken, die God verordineerd heeft door welke Hij zondaren wil zalig maken.
3. De waarschuwing, dat zij eeuwig verloren gaan, indien zij voortgaan (in hun onbekeerlijkheid) en hun oordeel verzwaren door verzaking van de middelen.'²⁸⁶

Op verzoek van Kok schreef Kersten het een en ander direct voor hem op.²⁸⁷ Hij overhandigde de notitie aan zijn Veenendaalse collega met de woorden: 'Ik heb het opgeschreven, maar ik hoop, dat u niet op een woord valt. De weg naar de hemel staat niet voor ons allen open. Voor personen kun je niet zeggen, dat de weg open staat. Vanwege onze staat kun je nooit ruim genoeg zijn.'²⁸⁸

3.7.7 De verzoening

Kok ging volledig akkoord met de verklaring over de reikwijdte van de aanbidding van het Evangelie, die op zijn verzoek in de notulen zou worden weergegeven. De weg naar de verzoening, die zich reeds eerder aftekende, lag nu open: 'Tot blijdschap van de vergadering beantwoordt Ds. Kok aan al het bovengenoemde, hetwelk hem was voorgelegd, in bevredigende zin.'²⁸⁹ Hij nam ook alle vreemde, aanvechtbare uitdrukkingen, die tot de aanklachten hadden geleid, openlijk terug. Kersten nam op zich om het een en ander nader te formuleren. Hij deed de toezegging de punten eerst aan Kok te zenden.²⁹⁰ 'De Heer Jansen uit Veenendaal als ook de beide leden uit Ederveen verklaren zich met deze herroeping door Ds. Kok voldaan en de Preses reikt Ds. Kok de hand. Zo heeft de ganse vergadering met volle instemming die aanvaard en heeft verzoening plaats gehad tussen alle betrokken partijen. Het overeengekomene zal gepubliceerd worden in de gemeenten door verspreiding van de notulen en besluit in *De Saambinder*.'²⁹¹

3.8 De vertraagde afwikkeling

Gelet op de grote behoefte aan informatie bij het kerkvolk, moet Kersten zo spoedig mogelijk na de bijeenkomst van de classis zich aan zijn redactionele taak met het oog op *De Saambinder* en de notulen hebben gezet. Hij formuleerde een voorstel voor de definitieve tekst van de acht uitgangspunten die in Barneveld waren bereikt en de veertien punten, die Kok had teruggenomen. De Veenendaalse predikant diende echter na de ontvangst daarvan een aantal voorstellen tot wijziging in, die het uiterste vroegen van het vermogen van Kersten om overbruggende formuleringen te vinden.²⁹²

Daarna kwam een tweede vertragende factor in beeld. Men had kennelijk ter classis ook afgesproken, dat Kok het verslag in *De Saambinder* en de notulen mede zou ondertekenen. Hij weigerde dat echter, omdat het verslag niet gelijk was aan de volledige notulen, die inmid-

286. *Het alternatieve verslag*, blz. 18.

287. *Het alternatieve verslag*, blz. 18.

288. *Het alternatieve verslag*, blz. 18. Met 'onze staat' bedoelt ds. Kersten de staat van onze ellende.

289. *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 1 juni 1948, blz. 10.

290. *Het alternatieve verslag*, blz. 19 meldt: 'Ds. Kersten zegt toe eerst de punten aan Ds. Kok te zenden.'

291. *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 1 juni 1948, blz. 10 en 11.

292. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 170.

dels door scriba B. Roest met behulp van de deelconcepten van Kersten waren geredigeerd. Twee kernpunten uit de gedachtewisseling, de uiteenzetting van De Blois over het verbond der genade en de verklaring van Kersten over de aanbidding van de genade, kwamen in het verslag in *De Saambinder* van 10 juni 1948 niet voor.²⁹³ Beide elementen uit de bezinning en de besluitvorming werden door Kok zondermeer onderschreven. Later bleek dat Steenblok als eindredacteur van *De Saambinder* bij het weglaten van de twee gedeelten gebruik moet hebben gemaakt van zijn bevoegdheid om bepaalde stukken al of niet op te nemen.²⁹⁴ Wel is duidelijk dat Kok, gelet op het verloop van de classisvergadering, met name de verklaring over de bediening van het verbond en de aanbidding van de genade van essentieel belang moest achten. Als het kerkvolk kennis zou nemen van de uitspraken die hij had teruggenomen en van de dogmatische standpunten die hij had onderschreven, kon een positieve uitspraak over de aanbidding van de genade, die in zijn prediking een belangrijke plaats innam, niet ontbreken.

Daarbij kwam dat de onrust in de gemeente Veenendaal bleef voortduren. Een persoonlijke mededeling van Kok op zondagmorgen 6 juni 1948 over zijn verhouding tot de kerkenraad, had niet het beoogde kalmerende effect.²⁹⁵ De publicatie in *De Saambinder* van het verslag van de classisvergadering te Barneveld op donderdag 10 juni moet heel veel hebben losgemaakt. Op de kerkenraadsvergadering van 14 juni constateerden de broeders dat er geen oplossing kon worden gevonden om de vrede in de gemeente te herstellen. Men besloot een vervroegde classis aan te vragen en daaraan het verzoek te verbinden om ook de deputaten artikel 49 D.K.O. uit te nodigen.²⁹⁶

Dit besluit leidde tot een 'vervroegde, spoedeisende classis', die op 24 juni 1948 te Barneveld bijeenkwam. De wettigheid van de vergadering werd door een van de predikanten na de samenstelling van het moderamen aan de orde gesteld. 'Na alles gehoord hebbende, de toedracht' sprak de vergadering uit wettig bijeen te zijn.²⁹⁷ Fraanje moet als preses bij zijn uiteenzetting van het doel van de vergadering de onrust te Veenendaal vooral hebben geplaatst in het teken van de weigering van Kok om het verslag in *De Saambinder* te onder-

293. Vergelijk de tekst van het verslag in *De Saambinder* van 10 juni 1948 met de *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 1 juni 1948 te Barneveld, blz. 3 (visie van De Blois op het verbond) en blz. 9-10 (aanbidding van de genade). K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten*, blz. 635 concludeert te algemeen: Uit het verslag van *De Saambinder* blijkt hoezeer Kok zijn stellingen had moeten herroepen. Hem ontgaat dat Kok tegen het verslag bezwaren heeft gemaakt, die werden gehonoreerd door het publiceren van de weggevalen passages als één geheel in het nummer van 1 juli 1948 onder de titel *Classis Barneveld*.

294. Dit kan worden afgeleid uit het 'Verzoek classe Kampen', in: *De Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten gehouden op Woensdag 25 mei 1949* (artikel 7): 'De classe Kampen stelt voor, dat alleen verslagen in "De Saambinder" zullen worden opgenomen welke zijn ingezonden door de scriba van de betreffende vergadering. Dr. Steenblok, de redacteur van genoemd kerkelijk blad, zegt toe met een en ander rekening te zullen houden, hoewel hij zich het recht voor behoud bepaalde stukken al of niet op te nemen. De aanleiding tot het stellen van dit verzoek door de classe Kampen ligt in het feit dat indertijd een verslag van de classe Barneveld niet volledig werd opgenomen.'

295. *Notulen der Kerkerads Vergaderingen*, d.d. donderdag 3 juni 1948: 'Om de rust in de Gemeente weer hersteld te krijgen, wordt de volgende verklaring opgemaakt, welke de Voorz. a.s. Zondagmorgen voor de preek zal voorlezen: "Aan de Gemeenten wordt bekend gemaakt dat de Kerkeraad mij geen oorzaak van scheuring of verwijdering heeft gegeven. En wordt het betreurd dat sommigen in de Gemeente de verkeerde woorden hebben gezegd of verkeerde daden hebben gedaan".'

296. *Notulen der Kerkerads Vergaderingen*, d.d. maandag 14 juni 1948.

297. *Notulen van de Classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 24 juni 1948 te Barneveld*, artikel 3, blz. 3.

tekenen. Kersten, opnieuw aanwezig als deputaat artikel 49 D.K.O., merkte op dat Kok de in het verslag ontbrekende punten op de vorige classis reeds had overgenomen. De laatste erkende dat uiteraard. Op voorstel van Fraanje verklaarde Kok zich bereid 'beide stukken als één geheel te tekenen, daar alle stukken in de notulen zijn vervat'.²⁹⁸

Na de vaststelling van de notulen van de vorige vergadering vond er vervolgens een merkwaardige heroverweging plaats van de toen genomen besluiten. Daarbij werd het woord gevoerd door vele afgevaardigden.²⁹⁹ De beknopte notulen zwijgen over de inhoud van hun opmerkingen, maar het kan niet anders of deze broeders hebben bezwaren geuit tegen de gang van zaken en de besluitvorming op de classisvergadering van 1 juni of tegen onderdelen daarvan. Kok had kennelijk meer sympathisanten onder de leden van de kerkenraden dan op de vorige vergadering was gebleken. Had men daar vooral ingestemd met de besluiten onder het overwicht van Kersten als autoriteit op dogmatisch gebied? Het is voor de hand liggend dat hij ook op deze classisbijeenkomst zijn volle gezag gebruikte om de genomen besluiten te handhaven. Scriba Roest notuleerde alleen het eindresultaat van de bespreking: 'Eindelijk na vele sprekers, is er een volkomen overeenkomst gekomen, om de besluiten der vorige Classis alsnog in z'n geheel onveranderd te handhaven, waar alle partijen weder mee instemmen, ook de bezwaarden'.³⁰⁰

Een voorstel om de handhaving van de genomen besluiten in een korte kanselboodschap op de komende zondag aan de gemeente van Veenendaal mee te delen, kreeg ieders instemming. De vergadering ging er ook mee akkoord dat Kok zelf ter classis de inhoud van de mededeling formuleerde: 'Aan de Gemeente wordt bekend gemaakt dat ik de notulen zoals die afgedrukt werden en nog afgedrukt staan te worden in de Saambinder als één geheel met een volkomen hart heb overgenomen en mitsdien met leedwezen betuig, uitdrukkingen gebruikt te hebben, die niet zijn naar de Woorden Gods'.³⁰¹

De notulen benadrukken de blijdschap van 'de ganse vergadering' over 'deze gulle bekentenis'. Preses Fraanje verzocht spontaan de vergadering om staande te zingen Psalm 99:2: 'God Die helpt in nood, is in Sion groot.' Daarna 'heeft hij ontroerd gesproken over deze verzoening en vermaande tot eendracht, eensgezindheid en waakzaamheid en voorzichtigheid als oprechtheid'. De Blois, aanwezig als deputaat naar artikel 49 D.K.O., voldeed aan het verzoek om de vergadering te beëindigen. Voor de tweede keer zong de vergadering staande. Dit keer Psalm 119:3: 'Och schonkt Gij mij de hulp van Uwen Geest.' Roest besloot zijn verslag met een ongebruikelijke slotzin: 'Hierna verliet zichtbaar ontroerd en verblijd een ieder de vergaderplaats'.³⁰² Een week na deze bijzondere classis – op 1 juli 1948 – werden de ontbrekende gedeelten in het eerste verslag in *De Saambinder* alsnog, samengevoegd tot één geheel, in dit kerkelijke blad gepubliceerd.³⁰³

298. *Notulen van de Classis Barneveld*, d.d. 24 juni 1948 te Barneveld, artikel 3, blz. 3.

299. Het ging niet om een zogenaamde voortgezette vergadering van de classis, maar om een nieuwe vergadering. Volgens algemeen gebruik hadden de kerkenraden daarvoor in de meeste gevallen andere afgevaardigden benoemd.

300. *Notulen van de Classis Barneveld*, d.d. 24 juni 1948 te Barneveld, artikel 4, blz. 3. Met de bezwaarden zullen de twee briefschrijvers zijn bedoeld, die op blz. 4 gememoreerd worden als de schrijvers van een ingezonden stuk.

301. *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 24 juni 1948 te Barneveld, artikel 4, blz. 4.

302. *Notulen van de classis Barneveld*, d.d. 24 juni 1948, art. 4, blz. 4.

303. 'Classis Barneveld', in: *De Saambinder*, 26e jrg. nr. 40, d.d. 1 juli 1948.

3.9 Een theologisch testament

Na de confrontatie met Kok op de classis Barneveld op 1 juni 1948 moet Kersten scherper dan voorheen het gevaar hebben onderkend, dat de opvattingen van Kok en Steenblok steeds meer tegenover elkaar zouden komen te staan. Zijn besluit om in de weken daarna het boekje van E. en R. Erskine en J. Fisher over 'Het verbond der genade'³⁰⁴ uit te geven, kan niet los worden gezien van de discussies die in Barneveld plaats hadden gevonden.

De thematiek van het geschrift sloot nauw aan bij de gespreksonderwerpen, die daar centraal hadden gestaan:

- de leer van de twee verbonden (vraag 1-81),
- het verschil tussen het werkverbond en het genadeverbond (vraag 111-120),
- de bediening van het verbond der genade (vraag 82-85, 90-92),
- de algemene aanbieding van het Evangelie (vraag 93-110 en 121).

Het geschrift was doelbewust voor het eerst uit het Engels vertaald en werd door Kersten in juli 1948 van een Woord vooraf voorzien.

Het boekje bood naar het woord van C. Graafland 'een historische autorisatie'³⁰⁵ van de twee-verbondenleer tegenover de leer van de drie verbonden. Er valt echter méér te zeggen. De uitgave van het werkje bood Kersten ook de mogelijkheid om zowel ten aanzien van Kok als van Steenblok de opgetreden divergentie af te zwakken en de integratie van de gemeenten te bevorderen. Kok werd op nadrukkelijke wijze herinnerd aan het gegeven dat er slechts twee verbonden zijn, terwijl zijn denken over de beloften in het goede spoor werd geleid. Juist het feit dat de Veenendaalse predikant zich nauw verwant wist met Schotse auteurs als de Erskines, betekende dat er bij hem en de zijnen een open deur zou zijn voor de inhoud van de publicatie.

In een voor een brochure brede inleiding van vijf pagina's ontvouwde Kersten allereerst opnieuw zijn bezwaren tegen de leer van de drie verbonden. In die gedachte wordt het gehele natuurlijke zaad van Abraham geacht tot het genadeverbond te behoren. Daarbij worden de beloften van God aan dat natuurlijk zaad toegeëigend. 'Op die beloften hebben zij dan te *pleiten* en deze zullen aan hen vervuld worden "in den weg van gehoorzaamheid".'³⁰⁶

De Rotterdamse predikant noemde het een raadsel hoe een uiterlijk lid van de kerk 'die dood is door de zonden en de misdaden, "gehoorzaamheid" te betrachten heeft en pleiten en gelooven en zich bekeeren moet.'³⁰⁷ Al is er sprake van een uiterlijke betrekking tot het verbond, zonder wedergeboorte staan wij met onze kinderen buiten het rijk van God en buiten het verbond der genade. Als God de Vader, naar de woorden van het doopformulier, in de doop betuigt en verzegelt, dat Hij met ons een eeuwig verbond der genade opricht, kan dat geen betrekking hebben op al Abrahams natuurlijk zaad. Kersten beroept zich daarbij op Genesis 17:21, Galaten 3:29 en Galaten 4. Tot Abrahams kinderen behoren alleen degenen die van Christus zijn.³⁰⁸ Hij concludeert ten slotte dat de drie-verbondenleer 'een

304. E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade. Verklaring van het 'Kort begrip' der Westminster Synode, in 1753 op last der Schotse Synode opgesteld, in het Nederlandsch uitgegeven door Ds. G. H. Kersten te Rotterdam, Utrecht 1948*. Het Woord vooraf draagt als datering: Juli 1948. De verschijning werd aangekondigd in een advertentie in *De Saambinder* van 28 augustus 1948.

305. C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie, deel 3 en 4*, blz. 297, noot 72.

306. G. H. Kersten, 'Den lezer heil!', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 3.

307. G. H. Kersten, 'Den lezer heil!', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 4.

308. G. H. Kersten, 'Den lezer heil!', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 4.

groot gevaar' is. Deze visie dreigt 'vele zielen voor de eeuwigheid te misleiden en de kerk van haar fundament af te stooten'.³⁰⁹

In dit verband richtte Kersten waarderende woorden aan het adres van Steenblok. Hij 'heeft den jongsten tijd in De Saambinder de uitspraken van tal van de beste onzer oude theologen aangehaald ten bewijze, dat de Gereformeerden niets anders geleerd hebben, dan dat Christus Hoofd is van het Genadeverbond, representerend daarin Zijn uitverkorenen'.³¹⁰ Kersten moet echter ook gezien hebben dat in de artikelen van zijn mede-docent te zeer de aandacht ontbrak voor de prediking van het aanbod van de genade aan alle hoorders. Het was hem evenmin ontgaan dat Steenblok op de vergadering te Barneveld had gesteld dat de genade niet wordt aangeboden, maar slechts wordt voorgesteld. Het uitgaafje kon ook dienstbaar zijn om de koers van zijn opvolger voorzichtig maar duidelijk bij te sturen. Een aantal opvallende cursiveringen, door Kersten aangebracht in de tekst van de publicatie, hebben zijn collega eraan herinnerd dat het verbond door Christus bediend wordt aan 'zondaren uit het menschdom, zonder eenige beperking, *in het algemeene aanbod van het evangelie*'.³¹¹ De publicatie bevatte 121 vragen en antwoorden. Elk antwoord besloot met een verwijzing naar een Bijbeltekst. Opvallend was de wijze waarop in deze uitgave gesproken werd over de beloften van het verbond. De *hoorders* van het Evangelie hebben een *recht van toegang* tot de *beloften* en al de goederen, die erin toegezegd worden, zodat ze niet te verontschuldigen zijn als zij niet geloven. Het *geloof* echter heeft ten aanzien van de beloften een *recht van bezit*, uit kracht van de vereniging met Christus.³¹²

Het verbond der genade verscheen negen dagen voor het overlijden van Kersten op 6 september 1948. Daardoor kreeg de uitgave het karakter van een theologisch testament. Het is tenminste aannemelijk dat Kersten nog eenmaal de gemeenten in samenbindende zin heeft willen beïnvloeden en de theologische positiekeuze voor de toekomst heeft willen verduidelijken.³¹³

3.10 Waardering

1. De kritiek van G. H. Kersten op de leer van de drie verbonden in de eerste helft van 1948 was buitengewoon scherp. Het ontbreken van enige nuancering hing samen met de ontwikkelingen in Tholen en Veenendaal die hij zag als een bedreiging van de gemeenten als geheel. Wat de Veenendaalse predikant over de beloften leerde, vertoonde te veel overeenkomst met de verbondsvisie van J. Jongeleen. De opvatting dat het heil in de belofte reeds aan alle gedoopten is geschonken en dat die belofte aan hen zal worden vervuld in de weg van gehoorzaamheid wilde Kersten met inzet van alle krachten bestrijden. Hij dachtte daarvan het ontstaan van een remonstrants getinte spiritualiteit. Daarom riep hij Kok met kracht op om uit te blijven gaan van de leer van de twee verbonden, waarbij de beloften ter zaligheid alleen de uitverkorenen toekomen.

De ontmoeting te Barneveld op 1 juni 1948 maakte echter duidelijk, dat Kersten zich ten

309. G. H. Kersten, 'Den lezer heil!', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 6.

310. G. H. Kersten, 'Den lezer heil!', in: E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 6.

311. E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 22 (vraag en antwoord 93). Onderstreping van G. H. Kersten.

312. E. en R. Erskine en J. Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 21. Niet geheel letterlijke weergave van vraag en antwoord 83 en 84. Cursiveringen van G. H. Kersten.

313. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 181. Zie voor een wat bredere bespreking van het boekje van de Erskines en Fisher, blz. 173-181. Vergelijk C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 196-206.

aanzien van de verbondsvisie van Kok had vergist. Zijn Veenendaalse collega stond niet onder invloed van christelijk gereformeerde auteurs, maar ging uit van de leer de twee verbonden, die hij zijn gehele leven trouw bleef.

2. Kok putte zijn gedachten over de beloften vooral uit de geschriften van E. en R. Erskine en enkele Nederlandse oude schrijvers zoals B. Smytegelt en J. Vermeer. Hij vond met name aansluiting bij het boek van ds. Th. Boston, *Een beschouwing van het verbond der genade*, dat Kersten in 1931 had uitgegeven. Kok legde daarbij op zijn eigen indringende, hartelijke wijze de nadruk op de algenoegzaamheid van de offerande van Christus, de aanbidding van Christus in het Evangelie en de prediking van de verbondsbeloften. De Veenendaalse predikant was een bewogen evangelieprediker, maar tegelijkertijd ook een man van de reactie. De steeds herhaalde conclusie van de artikelenreeksen van Steenblok, dat de beloften alleen voor de uitverkorenen zijn, moet hem hebben geïrriteerd. Daarom stelde hij tegenover de conclusies van Steenblok zijn stelling dat de beloften een zondaar als sneeuwvlokken om de oren vliegen.

Daarmee werd tegelijkertijd duidelijk, dat de benadering van Kok vaak het evenwicht in de prediking en de zorgvuldigheid in het formuleren miste, die de genoemde Schotse evangeliedenaren kenmerkte. Er was sprake van een zeker gebrek aan theologische zelfcontrole. Dat leidde enerzijds tot pregnante, opzienbarende uitspraken, die bij nader inzien in dogmatisch opzicht niet altijd houdbaar bleken te zijn. Anderzijds bracht de door hem gebrachte belofteprediking tot het eenzijdig beklemtonen van de eis van het geloof. Daardoor bleven de noodzaak van de wedergeboorte en de zelfbeproeving onderbelicht.

3. Kenmerkend voor het theologisch gesprek in de Gereformeerde Gemeenten in de jaren 1945-1948 was de toename van een rationeel, predestiaans denken. Zo gingen de conclusies van Kersten over de brochure van H. Geluk uit van de gedachte, dat de predestinatie de bron van de zaligheid en van de verdoemenis is (13 mei 1948). Opvallend is ook het voortdurend hanteren in deze conclusies van het begrip 'uitverkorenen' als abstractie. Op 20 mei 1948 sprak een kerkelijke vergadering van de Gereformeerde Gemeenten – de Particuliere Synode West – voor de eerste keer nadrukkelijk uit, dat de beloften der zaligheid alleen aan de uitverkorenen toekomen. In de vijf overwegingen die het oorspronkelijke beoordelingskader vormde, dat de classis Barneveld op 1 juni 1948 van Kersten kreeg aangereikt, werd vier keer het woord uitverkorenen gebruikt. Het was duidelijk dat daarin de invloed van de conclusievorming in de artikelenreeksen van Steenblok in *De Saambinder* zichtbaar werd. Men zou kunnen spreken over een voortgaande dogmatisering. Wel werd de gedachte dat de beloften de bekendmaking zijn van hetgeen God besloten heeft aan Zijn kinderen te schenken, altijd reeds in de Gereformeerde Gemeenten op pastorale wijze onderschreven.

4. De bespreking over het aanbod van de genade op de classis Barneveld was bijzonder opvallend. Men behoefde Kok immers niet te vragen wat in de leeruitspraak van 1931 was uitgesproken over de verantwoordelijkheid van de gevallen mens, 'die in het bijzonder groter wordt door de ernstige aanbidding van Christus en de Verbondsweldaden in het Evangelie'. Hij moet hebben beseft dat een rationele doordenking van het Evangelie met de verkiezing als uitgangspunt, zoals dat plaatsvond in de artikelenreeksen van Steenblok, zou moeten leiden tot de ontkenning van het aanbod van de genade aan alle hoorders. Daarom bevroeg de Veenendaalse predikant Kersten tot driemaal toe op zijn visie op de inhoud en reikwijdte van het Evangelie. Hij stemde vervolgens ook van stap tot stap in met de door Kersten gegeven verklaring van het aanbod van genade. Die aanbidding van het heil maakte het voor

hem mogelijk als dienaar van het Evangelie te blijven functioneren in de Gereformeerde Gemeenten, al was hij tijdens de vergadering met name door Kersten op een aantal punten in zijn prediking nadrukkelijk gecorrigeerd en waren een fors aantal geprononceerde uitspraken door hem herroepen.

5. Kersten heeft de ontwikkelingen in de eerste helft van 1948 op een zelfstandige wijze verwerkt. Hij zag de divergentie in de standpunten van Kok en Steenblok toenemen. Daarom probeerde hij een uitweg te wijzen uit het spanningsveld door vlak voor zijn sterven het geschrift van de Erskines en Fisher over *Het verbond der genade* te publiceren. Het boekje had een belangrijke signaalfunctie voor het geheel van de Gereformeerde Gemeenten en voor de predikanten in het bijzonder. De publicatie doorbrak immers het strakke logische spreken over de beloften die aan de uitverkorenen zijn vermaakt door een bijbels-praktische benadering op grond van directe Schriftgegevens. Er is een recht van toegang tot de beloften dat alle hoorders bezitten, krachtens de aanbieding van het Evangelie. Er is ook een recht van bezit dat alleen toekomt aan degene die in Christus geloven en daarin het bewijs hebben ontvangen van hun genadige verkiezing.

Tegelijkertijd wilde hij door deze publicatie met het oog op de directe toekomst een theologisch evenwichtige koers uitzetten. Daarbij gaat het om een keuze voor de leer van de twee verbonden, waarbij het genadeverbond staat onder de beheersing van de genadige verkiezing. Dat verbond moet zonder enige beperking worden bediend in de algemene verkondiging van het Evangelie. Die bediening berust niet op de verkiezing, maar op de wezenlijke algenoegzaamheid van het offer van Christus tot behoudenis van allen.

6. In kerkrechtelijk opzicht roept de gang van zaken op de classis Barneveld van 1 juni 1948 de nodige vragen op. Weliswaar werd ruimschoots voldaan aan de essentiële kerkrechtelijke regel dat hoor en wederhoor altijd moet plaatshebben. Toch verkeerde Kok vanaf het begin van de vergadering in een achterstandspositie. Kersten had zijn inbreng thuis grondig kunnen voorbereiden. Dat was voor Kok, op enkele onderwerpen na, besproken in de brief van Kersten aan de classis, onmogelijk omdat een aantal punten pas ter vergadering werden genoemd. Het feit dat Kersten in de Gereformeerde Gemeenten het instellen van commissies van onderzoek had afgewezen en het achterwege laten van commissies tot praktisch beleid had gemaakt, wreekte zich hier nadrukkelijk. Dat werd zichtbaar in het feit dat de afgevaardigde ouderlingen nauwelijks en dan nog zeer zijdelings deelnamen aan de besprekingen. Dat kon ook moeilijk anders, omdat zij niet konden beschikken over een schriftelijk rapport om van te voren in alle rust de aanklachten te onderzoeken en zich een voorlopig oordeel te vormen. Toch moet dat essentieel genoemd worden voor een zorgvuldige behandeling van kerkelijke zaken waarbij leer en leven van een dienaar des Woords zijn betrokken.

7. Een ander gevolg van het ontbreken van een commissie van onderzoek was, dat Kersten alle ruimte kreeg om de gang van zaken te stempelen. Hij woonde de vergadering bij als deputaat naar artikel 49 D. K. O. om in alle voorkomende zwarigheden de classis bij te staan. Hij was echter ook aanwezig als aanklager van Kok. Als partij in het geding had hij zich als deputaat van het adviseren van de classis moeten onthouden. Hij trad verder op als rechter door het aanreiken van een beoordelingskader waarmede Kok diende in te stemmen en door het zich herhaaldelijk presenteren als dogmatisch autoriteit. Tenslotte trad hij op als hulpgriffier voor scriba B. Roest. Hij formuleerde immers thuis na afloop van de classis de grondleggende acht punten, waarmede Kok had moeten instemmen en de veertien uitdrukkingen die hij had herroepen. Kortom, een belangrijk deel van de procedure was in strijd

met elementaire beginselen van het kerkrecht dat een zorgvuldig onderzoek en een onbevooroordeeld verhoor vraagt. Het en ander moet dan ook kerkrechtelijk zeer aanvechtbaar worden genoemd.

In dit licht moet ook de niet geagendeerde heroverweging van de genomen besluiten op de classis van 24 juni worden verklaard, al handhaafde de classis tenslotte alle besluiten. Het verschil met de vergadering van 1 juni was immers opvallend. Dit keer liet de classis zich duidelijk gelden. Vele sprekers voerden blijkens de notulen het woord. Die vele sprekers wijzen waarschijnlijk op het optreden van sympathisanten van Kok onder de afgevaardigden van de kerkenraden. Zij waren niet thuis in het gereformeerde kerkrecht, maar moeten een zeker ongenoegen hebben omgedragen over de voor hun gevoel toch wel vreemde procedure op de vorige classis, die zich kenmerkte door het domineren van Kersten. Wellicht zal het Gelderse volkskarakter, dat in sterke mate secundair reageert, hebben meegesproken.

8. Met het oog op de beantwoording van de probleemstelling van deze studie kan worden gezegd, dat er zich in de gegeven beschrijving twee motieven aftekenen, die duidelijk verbonden zijn met de meer sociale context van de kerkgeschiedenis. Als eerste kan worden genoemd het onbehagen over het standpunt van Kersten in de oorlogsjaren. Het tweede motief met een sociale rand was de positiekeuze van Kok tegenover de bezetter. Beide standpunten hadden binnen het kerkverband landelijk invloed. Daarnaast kunnen een zevental theologische motieven worden onderscheiden. Regionale betekenis had het schrijven van Kersten aan de classis Barneveld van 21 juli 1947. De volgende zes motieven hadden een bovenplaatselijke of landelijke reikwijdte: de kwestie van de algemene genade; de publicaties en de belofteprediking van Kok; de artikelenreeksen van Steenblok in *De Saambinder*, de uitspraken van twee particuliere synoden in mei 1948; de uitspraken van de classis Barneveld op 1 juni 1948, de verklaring van Kersten over de aanbieding van de genade op deze classis op verzoek van Kok. In de beschreven periode overtreft het aantal theologische motieven dat met een meer sociale context.

De kwestie Veenendaal in de jaren 1948 en 1949

Divergentie

Het tweede hoofddeel van deze studie biedt een onderzoek naar de divergentie, die optrad mede als gevolg van de uitspraken van de vergadering van de classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten op 1 juni 1948. Het begrip divergentie staat hier voor een beginnende of voortgaande verdeeldheid die het voortbestaan van een kerk kan bedreigen. Daarbij krijgt de verdeeldheid die te Veenendaal optrad en de uitstraling daarvan op het kerkelijke leven in het gehele land de nodige aandacht.

Wat was de oorzaak dat de Generale Synode van 1949 er niet in slaagde de divergentie te beheersen? Welke ontwikkelingen leidden tot de schorsing van ds. R. Kok door de Generale Synode van 1950? Hoe moet de uitspraak van deze Synode in zijn zaak worden verstaan? Hoe kan de inhoud van de theologische kernbegrippen in de discussie – belofte, aanbidding van de genade – aan de hand van de bronnen worden omschreven? Ten slotte vraagt de beslissing van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal om het kerkverband te verlaten onze aandacht. Daarin kreeg de divergentie een eerste volstrekte toespitsing.

4.1 De situatie in Veenendaal na 1 juni 1948

De blijdschap over de uitslag van de vergadering van de classis Barneveld op 1 juni 1948, die een breuk voorkwam met ds. Kok en de gemeente van Veenendaal, duurde in het kerkverband als geheel slechts een halfjaar. In de kerkenraad van Veenendaal zelf wierp de verzoening ter classis geen enkele vrucht af. De scherpe analyse van de afwijkende opvattingen van Kok, door Kersten gegeven in veertien punten,¹ heeft de toch al niet eensgezinde kerkenraad van Veenendaal aanleiding gegeven om kritischer naar de preken van hun predikant te luisteren. Zo bleef Kok worstelen met een meerderheid van ouderlingen in zijn kerkenraad die zijn prediking niet aanvaardde. Deze ambtsdragers waren sinds de Particuliere Synode Zuid, gehouden te Yerseke op 13 mei 1948, tot verwondering van de gemeente ‘plotseling omgekeerd’ wat de waardering van hun predikant betreft. In Yerseke was een geschrift van H. Geluk veroordeeld, dat daar op enkele punten door Kok was verdedigd.² Sinds die vergadering vertelden sommige ouderlingen ‘dat de leer van ds. Kok Arminiaans was’. Een intern memorandum vermeldde echter: ‘Van week tot week werd de prediking des Woords met een handdruk bezegeld en is niet een van die Broeders met een bezwaar omtrent de leer geweest bij de leeraar’.³

De juistheid van het eerste deel van deze constatering valt niet te betwisten. Het tweede deel moet aanvechtbaar worden genoemd. De bezwaarde ouderlingen hadden zich meermalen

1. Zie par 3.7.3; bijlage 2.

2. Zie par. 3.6.1.3: De uitspraken van twee particuliere synodes in mei 1948.

3. Goede Vrijdag 1 jaar geleden... blz. 1, tweede helft maart 1949. Intern memorandum van een ouderling (B. Versteeg?), machineschrift, ongetekend, in het kerkenraadsarchief, in: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

tegenover ds. Kok beklaagd over zijn leer.⁴ Hij had ook een brief ontvangen met bezwaren tegen zijn prediking. In het bijzijn van ds. Fraanje had men openlijk de leer in het geding gebracht. De bezwaarden hadden een rechte prediking geëist. Ds. Kok had herhaaldelijk beloofd zijn prediking te zullen verbeteren.⁵ De vraag is of de Veenendaalse predikant zijn ouderling wel heeft geïnformeerd over alle klagers en klachten.

4.2 De blijvende spanning tussen kerkenraad en gemeente

Men had beloofd dat men met vreugde achter ds. Kok zou gaan staan als de classisvergadering van 1 juni 1948 de oplossing zou aanreiken. Maar van deze blijdschap viel op en na die datum niets te bemerken. De beloofde hand der verzoening werd niet uitgestoken.⁶ De bezwaren bleven kennelijk bestaan, zoals bleek uit enkele uitspraken van ouderlingen: 'Niet één bekeerd mens kan het onder de preken van ds. Kok uithouden' en: 'De dominee heeft na de eerste classisvergadering zichzelf staan verheerlijken op de preekstoel. Ik walg ervan'.⁷ Tussen een van de ouderlingen en J.W. Jansen bleek overleg te hebben plaatsgevonden dat eerst werd ontkend en daarna werd bevestigd.⁸ Gemeenteleden bleven klagen over het voortduren van de contacten van de bezwaarde ouderlingen met Jansen 'waardoor bij de Kerkeraad de vaste overtuiging zich ging vormen, dat het kwaad over Ds. Kok ten volle was besloten. Dus geen onnodig risico nemen, maar de dominee aan zijn lot overlaten en staan aan de zijde van Ds. Kersten en Dr. Steenblok'.⁹

De meerderheid van bezwaarde ouderlingen liet zich steeds gelden. Men blokkeerde voortdurend het houden van een ledenvergadering, ook al had men toegezegd die te zullen beleggen na de classisvergadering van 1 juni 1948.¹⁰ Op maandag 21 juni liepen de spanningen hoog op. De ouderlingen weigerden tijdens de middagvergadering de deputaten artikel 49 D.K.O., uitgenodigd door de preses, toe te laten tot de vergadering om door advisering tot een oplossing te komen. Een dergelijk gesprek zou niet kerkrechtelijk zijn.

Ds. Kok deed een poging om de spanningen te verminderen. Hij had de veertien uitspraken die door de vergadering van de classis op 1 juni veroordeeld waren niet met zoveel woorden afgekondigd van de kansel. Dat moet bij de meerderheid van de kerkenraad en een deel van de gemeente weerstand hebben opgeroepen. Daarom zal hij het voorstel hebben gedaan om alsnog over te gaan tot het aflezen van de veertien uitdrukkingen om zo de rust te bevorderen. Maar zijn voorstel werd afgewezen.¹¹ Het voorstel van de preses om samen schuld te

4. *Bezwaren tegen de Leer van ds. R. Kok te Veenendaal*, blz. 3 (WDWM). Drie bladzijden, machineschrift, doorslagpapier. Het stuk besluit met 'de ondergetekenden'. Handtekeningen ontbreken.

5. W. de Wit, *Conclusie uit het gehoorde te Veenendaal*, punt 4 (WDWM, handschrift, 14 juni 1949).

6. [A. Roelofs, H.G. van Ginkel, M.G. Snel, K. van Ginkel], *Waar gaan we heen? (De Kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, z.j. blz. 1.

7. *Ibidem*, blz. 2; *Aan de Eerwaarde vergadering van de kerkeraad der Ger. Gemeente van Veenendaal (...)*. Schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden, d.d. 10 juli 1948. In: *In en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

8. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 14 juni 1948; *Aan de Eerwaarde kerkeraad der Gereformeerde Gemeente van Veenendaal*, schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden d.d. 22 oktober 1948. In: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

9. *Aan de Eerwaarde kerkeraad der Gereformeerde Gemeente van Veenendaal (...)*, schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden in machineschrift d.d. 22 oktober 1948. In: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

10. *Aan de Eerwaarde vergadering van de kerkeraad der Ger. Gemeente van Veenendaal (...)*, schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden, d.d. 10 juli 1948. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

11. Zie bijlage 2: De veertien punten die door ds. R. Kok werden teruggenomen op de Classis Barneveld van de Gereformeerde Gemeenten op 1 juni 1948.

belijden en elkander de broederhand te reiken, kreeg geen meerderheid. Men wilde eerst de uitslag afwachten van de vervroegde, spoedeisende classis¹² die over drie dagen, op 24 juni, zou bijeenkomen. De ouderlingen uitten ernstige bezwaren tegen de ledenvergadering die 's avonds zou worden gehouden.¹³ Men nam het besluit om die niet te laten doorgaan. Die avond was de opkomst van de leden van de gemeente groot. De bezwaarde broeders uit de kerkenraad kwamen slechts even de kerk binnen. De tweede voorzitter richtte zich tot de vergadering met de woorden: 'Mensen, deze vergadering is onwettig.'¹⁴ Toen Kok enkele kalmerende woorden wilde spreken tot de opgeroepen leden, riepen de ouderlingen de hulp van de politie in, terwijl daarvoor volgens ooggetuigen geen aanleiding bestond.¹⁵ Kok vermaande de gemeente in alle rust om zich aan de uitspraak van de meerderheid van de kerkenraad te onderwerpen en huiswaarts te gaan. Zo wierp hij olie op de golven van de opgelopen emoties. Voor hun vertrek zongen de gemeenteleden hun predikant op voorstel van een van hen Psalm 121:2 toe. Daarna gingen zij allen spontaan ds. Kok de hand drukken.¹⁶ Ieder ging vervolgens rustig naar huis.

De gemeente was het optreden van de meerderheid van de kerkenraad niet spoedig vergeten. Zo weigerden de leden vrij algemeen om huisbezoek van 'het gros der ouderlingen'¹⁷ te ontvangen. Men maakte zijn ongenoegen en onbehagen kenbaar aan de ambtsdragers, hetzij bij bezoeken aan de kerkenraad hetzij door het indienen van schriftelijke verzoeken. Daarin werd gevraagd om 'een bevredigende verklaring van de houding der brs. Ouderlingen die voor de meeste leden der Gemeente onbegrijpelijk is'.¹⁸ Een zestal gemeenteleden¹⁹ verwoordde zijn grief tegenover de kerkenraad in een uitvoerig schrijven: 'Het spijt ons, dat het merendeel der ouderlingen en een kleiner deel der diakenen in heel deze droeve geschiedenis geen blijk gaven van liefde tot en medeleven met de man, die in deze ernstige crisis toch ook hun Herder en Leeraar was, terwijl zij van te voren in een goede verstandhouding met hem leefden en werkten. En dat heeft een zeer groot deel der Gemeente verbaasd, ontstemd... en bedroefd. En dat temeer, daar anderzijds de ouderlingen wel actief waren en buiten predikant en scriba om vergaderden en kerkelijke handelingen verrichten'.²⁰

Een voorstel van Kok om de gehele kerkenraad te laten aftreden en een vrije stemming te houden, werd kennelijk door de meerderheid afgewezen. Men werd het uiteindelijk eens over het invoeren van de hulp van de naburige gemeenten Barneveld en Scherpenzeel. Onder leiding van ds. J. Fraanje kwam er op zaterdag 10 juli voor het eerst een verzoening

12. Zie hiervoor par. 3.9: De vertraagde afwikkeling.

13. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 21 juni 1948.

14. B. Versteeg, J. Verhoef, C. Meinders, '40-Jarig Jubileum Ds. R. Kok', in: *De Stem des Woords*, 6e jrg., nr. 15, 02-09-1955.

15. Aan de Eerwaarde vergadering van de kerkenraad der Ger. Gemeente van Veenendaal (...), schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden in machineschrift, d.d. 10 juli 1948. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

16. B. Versteeg, J. Verhoef, C. Meinders, '40-Jarig Jubileum Ds. R. Kok', in: *De Stem des Woords*, 6e jrg., nr. 15, 02-09-1955.

17. Aan de Eerwaarde vergadering van de kerkenraad der Ger. Gemeente van Veenendaal (...), schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden, d.d. 10 juli 1948. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

18. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. zaterdag 10 juli 1948. Vergelijk ook de notulen van maandag 5 juli 1948.

19. Het betrof de broeders C. Buddingh, F. Buddingh, P. Heij, J. H. den Hengst, J. Huibers en A. Klumpenaar.

20. Aan de Eerwaarde vergadering van de kerkenraad der Ger. Gemeente van Veenendaal (...). Schrijven van C. Buddingh en vijf andere gemeenteleden, d.d. 10 juli 1948. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

tot stand tussen ds. Kok en de bezwaarde ouderlingen.²¹ De gemeente werd daarover op de daaropvolgende zondag geïnformeerd.²²

Maar ook deze kanselmededeling kon de golven van onrust niet stillen. Op maandag 9 augustus brachten 65 gemeenteleden een bezoek aan de kerkenraad 'met enkele honderden handtekeningen van mannelijke leden der Kerk met het verzoek als schuldenaren bij elkander te komen en dan verder nergens meer over te praten. De kerkenraad kan hierop echter niet ingaan, daar hij zich niet schuldig gevoelt, waarop de bezoekers de verg. verlaten'.²³ Het merendeel van de belijdeniscatechisanten had tot nu toe geweigerd openbare belijdenis des geloofs af te leggen.²⁴ Pastorale bezoeken hadden daarin geen verandering kunnen brengen. Op 4 oktober kwamen alle belijdeniscatechisanten op de kerkenraadsvergadering om uit te spreken dat zij bezwaar hadden om belijdenis te doen, gelet op de verhouding tussen de kerkenraad en de gemeente, en de bestaande verwarring. Uit de gesprekken bleek dat de eenheid ontbrak. De preses drong tevergeefs erop aan om als schuldenaren bij elkander te komen. Ook stelde hij voor om in te gaan op het voorstel vanuit de gemeente, dat reeds eerder ter tafel werd gebracht, om een ledenvergadering te houden. De kerkenraad sprak echter uit, dat hij hierop niet in kon gaan. Bij hun vertrek wekte de voorzitter de catechisanten op om 'deze zaak biddende te verwerken'.²⁵

4.2.1 Partijvorming en verzoening

In de maand oktober 1948 spitsten de tegenstellingen zich verder toe. Voor het eerst werd in de notulen van de kerkenraad openlijk melding gemaakt van het bestaan van twee partijen.²⁶ Elke partij zocht zijn kracht in het verzamelen van handtekeningen die aan de kerkenraad werden aangeboden. Daarbij verwoordde de groepering die zich tegen de prediking van ds. Kok keerde, haar bezwaren in een begeleidend schrijven: 'Ondanks de classisbesluiten preekt Ds. Kok in dezelfde trant verder. Voor vele lidmaten heeft de dominee dan ook hierdoor zijn vertrouwen verloren. Wij zouden U daarom Eerw. Broeders willen vragen of het mogelijk is een vreedzame oplossing hiervoor te vinden. Wij wensen in het verband van de Geref. Gem te blijven, omdat die leer ons lief is. De gespannen toestand die er nu heerst zou hierdoor opgelost worden en naar wij vermoeden zou de vrede weerkeren'.²⁷ In bedekte woorden klonk hier voor het eerst de voorzichtige suggestie door dat de stichting van een tweede gemeente met een eigen signatuur het antwoord op de problematiek zou kunnen zijn.

21. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. zaterdag 10 juli 1948.

22. Alle broeders verenigden zich met de volgende bewoordingen: 'Aan de Gemeente wordt bekend gemaakt, dat Kerkeraad en leeraar als schuldenaren bij elkander gekomen zijn en elkander alles van harte hebben vergeven. En nu hopen wij dat ook de Gemeente met ons zal mogen delen in deze verzoening en dat de ouderlingen met zegen huisbezoek mogen doen.'

23. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 9 augustus 1948. Vergelijk de notulen van de vergadering van maandag 19 juli 1948, die ook door een groep gemeenteleden werd bezocht die hetzelfde verzoek deed en hetzelfde antwoord ontving.

24. Weleerwaarde en Eerwaarde Kerkeraad, brief van 16 belijdeniscatechisanten d.d. 13 juli 1948. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

25. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 4 oktober 1948.

26. *Ibidem*, d.d. maandag 18 oktober 1948.

27. 'Weleerwaarde en Eerwaarde broeders', begeleidend schrijven bij aangeboden handtekeningen d.d. 16 oktober 1948 In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP). De bijbehorende handtekeningen werden in het archief niet aangetroffen. Uit de notulen van de kerkenraad van 25 oktober 1948 blijkt dat H. Boer en D. H. Bosch als woordvoerders optraden.

Op 18 oktober werd opnieuw een kerkenraadsvergadering bijeengeroepen om een verzoening tot stand te brengen tussen kerkenraad en gemeente. Opnieuw was een beroep gedaan om hulp op de kerkenraden van Barneveld en Scherpenzeel. De kerkenraad van Barneveld was vertegenwoordigd door ds. J. Fraanje en die van Scherpenzeel door ouderling-voorganger B. Roest. Ook was J. van den Berg, de predikant van Utrecht, aanwezig. 'Na langdurige bespreking komt er enige overeenstemming'.²⁸ Deze overeenstemming resulteerde in het beleggen van een vergadering op maandagmiddag 25 oktober, waarbij ook de deputaten artikel 49 D.K.O. aanwezig waren. Bij het begin van de vergadering informeerde ds. A. Verhagen, aanwezig als deputaat artikel 49 D.K.O., naar de verhouding tussen de voorzitter en de kerkenraad. Kok gaf aan dat de verhouding met alle broeders goed kon worden genoemd. Dat gold naar zijn zeggen niet voor ouderling A. Slotboom, die niet kon instemmen met een door zijn predikant gehouden preek over de wijnstok en de ranken.²⁹ Ds. Kok had daarin namelijk gezegd dat ook de onvruchtbare ranken in de wijnstok zijn. Hierop volgde een langdurig debat over uitspraken van Kok. De scriba noteerde als slotconclusie, dat de onderlinge verhouding niet goed was.³⁰

Vervolgens werden de vertegenwoordigers van de beide partijen gehoord. De ene partij had in een uitvoerig schrijven de bezwaren in de gemeente vertolkt tegen de onjuiste houding, die de kerkenraad tegenover Kok innam. Daarbij kwam onder meer nog het feit dat de meerderheid in de kerkenraad een vergadering had belegd, die niet mocht worden genotuleerd. Op deze bijeenkomst was uitsluitend materiaal tegen ds. Kok verzameld.³¹ De andere partij droeg ter toelichting van een ingediend schrijven³² het zwaarwegende punt aan dat Kok de doodstaat van de mens niet op een verklarende wijze in de prediking zou laten uitkomen. Die aanklacht werd vanuit de kerkenraad weerlegd. J. van den Berg noemde in zijn beoordeling de aanklacht onrechtvaardig, omdat Kok naar zijn informatie wel eenzijdig preekte, maar zich hield aan Gods Woord. Kok zegde toe dat hij in het vervolg meer zou separeren in zijn prediking. Er ontstond een algehele overeenstemming.³³ Deze verrassende wending kan niet los worden gezien van de invloed van Fraanje, die bij beide 'partijen' groot gezag genoot.³⁴ Ieder ging ten volle akkoord met een verklaring die Van den Berg op de vorige vergadering had aangereikt ten behoeve van de ledenvergadering.³⁵ Die avond verklaarde

28. Notulen der Kerkeraads Vergadering, d.d. maandag 18 oktober 1948.

29. Slotboom had zijn bezwaar ingebracht tijdens de vorige kerkenraadsvergadering. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. zaterdag 23 oktober 1948.

30. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 25 oktober 1948.

31. Schrijven (in machineschrift), namens een groot deel der manslidmaten onzer Gemeente' d.d. 22 oktober 1948. Aanhef: *Reeds drie maanden zijn er verlopen*. Ondertekend door C. Buddingh, F. Buddingh, P. Heij, J. H. den Hengst, Jac. Huibers en A. Klumpenaar. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

32. Zie hfst. 4, noot 17.

33. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 25 oktober 1948.

34. Toen J. Fraanje een keer door ziekte verhinderd was, nodigde men in plaats van Barneveld als genabuurd gemeente Nunspeet uit! Zie Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 21 februari 1949. A. van Stuijvenberg vertolkte bij de opening van de classis Barneveld op 3 mei 1949 het algemene gevoelen toen hij in verband met de ziekte van Fraanje ook gedacht aan 'de geliefde leraar en broeder... Wat een sterkte had de Classes vorige maal niet mogen genieten uit Ds. zijn adviezen'. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland*, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld, Artikel 1 Opening. Zie ook par. 4.2.3.

35. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 18 oktober 1948, idem maandag 25 oktober 1948. De verzoeningsformule, die op de ledenvergadering door de scriba werd voorgelezen, luidde: 'Gemeente, we zijn bij elkaar gekomen ter wille van de eere Gods en het welzijn der Gemeente om wederzijdsch alles te vergeven en te vergeten en voortaan door Gods genade en liefde in vrede te leven'.

Kok op de ledenvergadering, dat de verzoening tot stand was gekomen. Iedereen werd opgewekt 'alles te vergeven en te vergeten en een nieuw leven te beginnen, zodat het nu weer mogelijk is H. Avondmaal te vieren en verkiezingen te houden'.³⁶

4.2.2 *De aanklacht tegen W. Turkesteen*

Bij de verkiezing voor ambtsdragers, die op 10 november 1948 plaatsvonden, voltrok zich een opvallende verandering. In plaats van een aftredende, herkiesbare broeder³⁷ werd W. Turkesteen tot ouderling gekozen, die zijn benoeming aannam. Hij had zich in de problemen te Veenendaal achter Kok opgesteld. Zijn bevestiging in het ambt zou betekenen dat de bezwaarde ouderlingen hun meerderheid in de kerkenraad kwijt zouden raken.³⁸ Opnieuw werd de onrust tastbaar.

Er kwamen enkele bezwaren binnen bij de kerkenraad tegen Turkesteen. De classis Barneveld van de Gereformeerde Gemeenten zou in 1941 en 1942 hebben uitgesproken dat de betrokkene nooit meer in het ambt zou mogen dienen. Dit in verband met een kwaad gerucht dat toen over hem de ronde deed. Bij het voorlezen van de oude notulen bleek echter dat de classis een dergelijk besluit niet had genomen.³⁹ De bezwaarden ontvingen een exemplaar van de notulen van deze vergadering. De preses bezocht de aanklagers. Twee van hen trokken na bespreking hun aanklacht in. Twee anderen gaven aan dat zij hun bezwaar bij de classis aanhangig zouden maken. Daarbij voegde zich nog een derde lid, dat aanvankelijk zijn bezwaren niet schriftelijk kenbaar had gemaakt. Het argument dat het niet steekhoudend is om een zaak die zeven jaar geleden werd afgedaan opnieuw op de classis te brengen, maakte bij de bezwaarde broeders geen indruk.⁴⁰ Men verklaarde desgevraagd pertinent, dat men de aanklacht bij de classis niet zou intrekken.⁴¹ De zaak kwam voor het eerst aan de orde op de vergadering van 27 januari 1949.

4.3 De ontwikkelingen op de classis Barneveld begin 1949

4.3.1 *Aan de vooravond van de januari-classis*

Inmiddels was van de bereikte verzoening binnen de kerkenraad en in de gemeente weinig

36. *Ibidem*, d.d. maandag 25 oktober 1948.

37. De notulen van de betreffende ledenvergadering werden niet aangetroffen. De overige stukken over de kwestie Turkesteen melden niet dat hij werd verkozen ten behoeve van een uitbreiding van de kerkenraad. Daarom is in de tekst de gang van zaken weer gegeven, die het meest voor de hand ligt.

38. [A. Roelofsen, H.G. van Ginkel, M.G. Snel, K. van Ginkel], *Waar gaan we heen? (De Kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, blz. 2.

39. *Notulen van de classis Barneveld, der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 2 oktober 1941 te Amersfoort*, art. 5, blz. 2. Idem, d.d. 16 april 1942. Over Turkesteen was een kwaad gerucht verspreid, dat niet op grond van twee getuigen kon worden bevestigd. Later kwam daarbij het gerucht dat de classis Barneveld besloten zou hebben om hem te censureren.

40. Op 13 december 1948 deelden zij de kerkenraad schriftelijk mee dat zij de zaak op de vergadering van de classis wensten te brengen. De brief was ondertekend door M.C. van Hasselaar, A. van Dijk en J.P. van den Bosch. In: *In- en uitpost 1940-1959*. Het ging kennelijk om 'oud zeer'. Van Dijk en Van den Bosch worden ook genoemd als bezwaarden in verband met de zaak Turkesteen in de *Notulen der classis Barneveld in Nederland gehouden op 16 april 1942 te Amersfoort*, artikel 5.

41. Aantekening bij de Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 13 december 1948, gedateerd 23 december 1948, waarin de indruk van ouderling W. van Deelen werd weergegeven, die een van de aanklagers van Turkesteen had bezocht.

meer te bemerken. Enkele dagen voor de classis van 27 januari 1949 werden de verhoudingen in de kerkenraad opnieuw op scherp gezet: 'Bij de rondvraag leest een der broeders een schrijven voor ondertekend door 9 broeders, dat zal worden toegestuurd aan de classis, inhoudende een verzoek om advies, daar de Voorz. de souvereiniteit Gods niet voldoende preekt'.⁴²

4.3.2 De verlegenheid van een classicale vergadering

Tijdens de vergadering van de classis Barneveld werd de verlegenheid van de afgevaardigden met de situatie tastbaar. Het verslag van de kerkvisatoren,⁴³ die de gemeente hadden bezocht op 6 januari, sprak over 'de grote moeilijkheid in Veenendaal ontmoet'.⁴⁴ Het overleg tussen kerkenraad en visitatoren over de situatie had geen enkel resultaat opgeleverd.

Ter vergadering werd een brief behandeld van acht ouderlingen⁴⁵ van Veenendaal, die van mening waren, dat zij bij hun ambtelijke werk geheel waren vastgelopen. Dat was als zodanig juist. Driekwart van de leden en doopleden – het ging om 1700 personen – weigerden deze broeders te ontvangen 'vanwege hunne dubbelhartigheid'.⁴⁶

De situatie werd eufemistisch vertolkt in de notulen van de classis. Die gaven na een correctie aan, dat er wel huisbezoek werd gebracht, maar dat de ouderlingen in kwestie bij sommige gezinnen op grote moeilijkheden stuitten.⁴⁷ De schrijvers van de brief aan de classis somden in hun schrijven ook de andere zaken op die tijdens de visitatie waren besproken. Zo meldden ze dat er nog geen bediening van het Heilig Avondmaal was gehouden. 'Ds. bezocht de zieken en daar zijn geen klachten over'. Ook ten aanzien van het bevestigen van Turkesteen⁴⁸ tot ouderling leefden er in de kerkenraad bezwaren. De ouderlingen vroegen nu het oordeel en het advies van de classis.⁴⁹

In verband met de behandeling van de zaak Turkesteen werden eerst twee notulen van de classis uit 1941⁵⁰ voorgelezen. Daaruit bleek overduidelijk dat de classis niet had uitgesproken

42. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 24 januari 1949. Deze brief wordt in de notulen van de Classis Barneveld van 18 februari aangeduid als 'de tweede brief van de bezwaarden'. De brief werd op deze classis in behandeling genomen en stelde meer punten aan de orde, dan uit het kerncitaat in de notulen van de kerkenraad blijkt.

43. De classis had de vier predikanten in de classis tot visitatoren benoemd om veertien gemeenten te bezoeken: M. Heerschap, J. Fraanje, R. Kok, A. van Stuijvenberg. Dit betekent dat de visitatie te Veenendaal werd gehouden door de predikanten Heerschap, Fraanje en Van Stuijvenberg. Vergelijk *Notulen van de Classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 7 October 1948 te Barneveld*. Art. 9; *ibidem*, gehouden op 27 januari 1949 te Barneveld, art. 2, 6.

44. *Notulen van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 januari 1949 te Barneveld*, Artikel 6. Rapporten.

45. Dit schrijven is aan de brief van de negen kerkenraadsleden, genoemd in par. 4.2.1, voorafgegaan. De inhoud werd weergegeven in de notulen van de classisvergadering van 27 januari 1949.

46. Goede Vrijdag 1 jaar geleden..., blz. 1, tweede helft maart 1949. Intern memorandum van een ouderling (B. Versteeg?), getypt en ongetekend, in het kerkenraadsarchief. In: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP).

47. In de notulen van 27 januari 1949 stond vermeld dat de ouderlingen in het geheel geen huisbezoek brachten. Dit werd bij de vaststelling van de notulen gewijzigd in de zin, zoals aangegeven. Zie *Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden*, blz. 1.

48. In de notulen van de classis Barneveld wordt zijn naam voortdurend onjuist geschreven als Turkenstijn. Zie voor de correcte spelling van de naam Turkesteen: K. van Ginkel: *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk Veenendaal*, blz. 180.

49. *Notulen van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 januari 1949 te Barneveld*, Artikel 5, Ingekomen stukken.

50. Dit gegeven berust waarschijnlijk op een vergissing. De classicale notulen uit deze periode die op Turkesteen betrekking hadden, zijn van 2 oktober 1941 en 16 april 1942.

dat Turkesteen nooit meer in een ambt zou mogen dienen. Daarop voerden predikanten, leden van de kerkenraad van Veenendaal en vele afgevaardigden het woord. Men kwam echter niet tot overeenstemming, hoezeer de preses, A. van Stuijvenberg, die nog maar kort de gemeente te Nunspeet diende, zich daarvoor ook inzette. Er was niet de minste toenadering.⁵¹ Men besloot ten slotte om op 18 februari in een verlengde classis bijeen te komen en dan bijstand te vragen van de deputaten artikel 49 van de D. K. O. Veenendaal ontving het advies te wachten met het bevestigen van de gekozen ambtsdragers tot na de komende classis.⁵²

4.3.3 *De breuk tijdens de classis in februari 1949*

De behandeling van de moeilijkheden op de classis van 18 februari begon opnieuw met het voorlezen van de notulen van 2 oktober 1941 en 16 april 1942. Er bestond geen verbod om Turkesteen tot ambtsdrager te verkiezen. Kok tekende nog aan dat de gehele kerkenraad in zijn kandidaatstelling had bewilligd. Later hadden een ambtsdrager en twee leden alsnog bezwaar gemaakt. Dat deze acht ambtsdragers nu alsnog bezwaren hadden ingediend bij de kerkenraad en de classis, was in geheel strijd met de goede gang van zaken. De beide deputaten spraken klip en klaar uit, dat er kerkrechtelijk gezien maar één weg openlag: de bevestiging van de betrokken broeder. Hij was immers door de kerkenraad kandidaat gesteld en door de gemeente gekozen. De voorzitter en de vergadering bleven dan ook aandringen bij de Veenendaalse ambtsdragers om in te stemmen met de bevestiging. De bezwaarde ouderlingen bleven echter volhouden dat zij niet akkoord gingen met de bevestiging van Turkesteen. Bij monde van B. van Hunnik vroegen zij tijdens de bespreking toestemming om in Gelders Veenendaal een tweede gemeente te stichten. De hele classis sprak daarop uit dat een dergelijk handelen zonder verzoening onkerkrechtelijk was. De preses waarschuwde de bezwaarde broeders om dit nooit te doen, omdat men zich dan schuldig zou maken aan scheurmakerij. 'Doch alles tevergeefs, zij blijven tegen bevestiging en leer'.⁵³

Ten slotte wendde Fraanje als oudste predikant zijn geestelijk gezag aan om de tegenstelling te overbruggen. Hij deed 'een laatste voorstel waar de gehele Classis mee instemde, om Turkenstijn⁵⁴ te bevestigen gelijk vroeger is besloten, om de zaak Turkenstijn over te geven aan Dien die rechtvaardig oordeelt. Daarna dringt andermaal met grote liefde Ds. Fraanje aan op verzoening. Aan Ds. Kok werd gevraagd of hij ten volle bereid was de hand der verzoening voor de zoveelste maal te geven, waar hij volkomen bevestigend op heeft geantwoord. Ds. Fraanje verzocht eerst tezamen in 't gebed te gaan. Ds. Blok werd gevraagd dit te doen. De gehele Classis was aangedaan onder het afsmecken van Gods genadige verzoening'.⁵⁵

Na het gebed ging Kok naar de betrokken ambtsdragers om hun de hand der verzoening te reiken. Die werd echter geweigerd, omdat zij alleen verzoening wilden op voorwaarde dat Turkesteen niet bevestigd zou worden. Zij stelden dat het onmogelijk was geworden om hun ambtelijk werk in de gemeente uit te oefenen. Zij benadrukten ook dat zij de kwestie van de leer, waarmede zij zich niet verenigen konden, samenvoegden met de zaak Turkesteen, terwijl de classis deze zaken juist scheidde. Scriba Roest liet daarop bij wijze van verduide-

51. Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden, blz. 1.

52. Notulen van de classis Barneveld der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 januari 1949 te Barneveld, Artikel 5, Ingekomen stukken.

53. Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden, blz. 2.

54. Zie hfst. 4, noot 37.

55. Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden, blz. 2-3.

lijking in de notulen de passage volgen: 'Zij beweerden in hun brief van aanklacht dat Ds. de souvereiniteit Gods te veel verdringt en te eenzijdig preekt'.⁵⁶

De preses stelde nu het punt van de leer aan de orde. Er volgde een langdurige bespreking. Ds. Kok deed ten slotte een voorstel, dat in vier punten kan worden samengevat:

1. Hij verklaarde zich ten volle bereid om elke maandag elk verschil omtrent de leer met zijn kerkenraad te bespreken. 'Om in der minne daar broederlijk over te handelen in liefde'.
2. Hij was eveneens bereid om bij een diepgaand verschil het advies van de classis in te winnen.
3. Hij verklaarde zich ook van ganser harte akkoord met een voorstel uit de classis om op de kansel mee te delen, dat er overeenstemming was gekomen om in vrede samen te leven met de kerkenraad.
4. Hij wilde zich ook inzetten om de gemeente op te wekken om te allen tijd alle ambtsdragers in liefde en hoogachting te ontvangen. 'En dat we voor God en elkander de grootste zondaars mochten worden zijn en blijven.'

Maar ook dit aanbod was niet voldoende voor de briefschrijvers om hun predikant de hand der verzoening te reiken. Van Stuijvenberg, de voorzitter, bood de bezwaarde broeders nog aan om hun zaak voor te leggen aan de komende Particuliere Synode. Van die mogelijkheid wilden zij echter geen gebruikmaken.⁵⁷ 'Zo bleven de bezwaarden in complot hardnekkig weigeren te verzoenen. Zij beriepen zich niet staande de vergadering op meerdere vergaderingen, maar zeiden hun conclusies te trekken, stonden op, gaven de Leraars en scriba de hand en vertrokken'.⁵⁸

De vraag dringt zich op of deze hardnekkige weigering om tot verzoening te komen, alleen kan worden toegeschreven aan bezwaren tegen de prediking van Kok als zodanig. Was er bij hemzelf wel ruimte genoeg voor een gesprek? Een royaal aanbod tot communiceren kwam pas heel laat op het niveau van de classis. 'Het is bekend, dat ds. Kok aan mensen die een ander standpunt innamen dan hij in zijn kerkenraad en gemeente geen enkele ruimte toestond. Kok kon ook heersen. Daarom wilde men niet meer onder hem leven'.⁵⁹

4.4 De breuk in de gemeente

De breuk die op de classisvergadering zichtbaar was geworden, werkte direct door in de gemeente. Op zondag 20 februari kwamen de bezwaarde ouderlingen – een zestal – niet naar de kerk. Op de kerkenraadsvergadering van maandag 21 februari – een schriftelijke uitnodiging was verzonden – waren zij evenmin aanwezig. De kerkenraad stelde vast dat de bezwaarde broeders zich niet wilden onderwerpen aan de besluiten van de meerdere vergadering en door hun gedrag grote beroering in de gemeente veroorzaakten. Men achtte het noodzakelijk dat zij bij terugkeer schuldbelijdenis voor de kerkenraad zouden afleggen. Dat diende vervolgens door middel van een kanselmededeling aan de gemeente bekend te worden gemaakt. Verder zou het advies worden ingewonnen van twee naburige gemeenten. Men koos voor Scherpenzeel en voor Nunspeet.⁶⁰ Aan Barneveld ging men voorbij, omdat

56. *Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden*, blz. 3.

57. Brief van de kerkenraad van Veenendaal aan gemeentelieden die zich hadden geschaard achter de vertrokken ouderlingen d.d. 21 april 1949, getekend door ds. R. Kok en ouderling B. Versteeg. In: *In- en uitpost*, 1940-1959.

58. *Notulen van de classis Barneveld op 18 februari 1949 te Barneveld gehouden*, blz. 3.

59. Mededeling van L.J.M. Hage in *Vraaggesprekken* d.d. 10-09-1996, blz. 15.

60. *Notulen der Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. maandag 21 februari 1949.

ds. Fraanje ziek was.⁶¹

Op de vergadering van 28 februari, die bijgewoond werd door twee afgevaardigden van de twee genoemde kerkenraden, bracht de preses verslag uit over de bezoeken die hij met drie andere broeders gebracht had aan de bezwaarde ouderlingen. 'Eenparig hebben deze brs. gezegd geen ambtelijk werk meer te kunnen verrichten en is uit de gevoerde gesprekken duidelijk gebleken, dat zij en bloc besloten hebben niet te bedanken, doch willen zij geschorst worden'.⁶² De notulen zwijgen over de inbreng van de afgevaardigden van de twee buurgemeenten. De vergadering, inclusief deze afgevaardigden, besloot met algemene stemmen op de komende zondag aan de gemeente de volgende mededeling te doen: Daar de zes ouderlingen⁶³ 'met woord en daad betuigd hebben, dat zij geen ambtelijk werk meer kunnen verrichten, waarover zij vermaand zijn door den Kerkeraad en de naburige Kerken, is het niet mogelijk, gezien de nood der Gemeente, dat zij langer ouderling blijven'.⁶⁴ Anders gezegd: de betrokken broeders waren afgezet conform artikel 79 van de D.K.O. Zij werden daarover schriftelijk geïnformeerd op vrijdag 4 maart.⁶⁵

De broeders deelden de kerkenraad mede dat zij hun afzetting niet erkenden, omdat de gronden daarvoor in het ontvangen schrijven zouden ontbreken. Tevens deelden zij mee dat zij het classisbesluit niet onderschreven. Ook gaven zij aan dat zij zich nog steeds zeer bezwaard gevoelden omdat het kardinale punt van de leer nog niet was opgelost. Zij deelden dan ook mee in beroep te gaan bij de meerdere vergadering. De brief werd beëindigd met de zin: 'Tenslotte hebben wij besloten, dat wij als de wettige Ouderlingen der Geref. Gemeente met de bezwaarden zullen samenkomen'.⁶⁶ De eerste bijeenkomsten vonden plaats op zondag 13 maart 1949 en werden bijgewoond door 350 personen.⁶⁷ De diensten werden belegd onder de naam Gereformeerde Gemeente in de zogenaamde Kegelbaan.⁶⁸ Dat deed men 'om alzo de leer der waarheid te verbreiden welke Ds. Kok schromelijk verzaakt'.⁶⁹ Op 16 maart reeds nodigde men ds. W. de Wit te Middelburg uit om 'zoo mogelijk een zondag te komen of andersins omrede er kinderen moeten gedoopt (...). Onder geen beding kunnen we meer onder Ds. Kok opgaan, de strik is gebroken'.⁷⁰

61. Artikel 79 van de D.K.O. spreekt over het oordeel van twee kerkenraden en niet van twee personen.

62. Notulen der Kerkerads Vergaderingen, d.d. maandag 28 februari 1949.

63. Ze werden in de kanselmededeling uiteraard met name genoemd. Het betrof de ouderlingen W. van Deelen, J. Diepeveen, F. van Doorn, B. van Hunnik, G. R. van Leeuwen en A. Slotboom.

64. Notulen der Kerkerads Vergaderingen, d.d. maandag 28 febr. 1949. G. R. van Leeuwen schreef de scriba een niet gedateerd briefje dat de gedachtegang van de bezwaarde broeders iets verduidelijkt: 'Door dezen deel ik u mede dat ik geen vrijmoedigheid heb te bedanken als ouderling aangezien de andere broeders ook bij hun besluit blijven en niet tot andere gedachten te bewegen zijn, meenende dat de zaak van te groot gewicht is om het ambt er zonder meer maar zoo bij neer te leggen. Met vr. groeten. G. R. van Leeuwen. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

65. De datum wordt genoemd in het schrijven van de bezwaarde broeders aan de kerkenraad, gedateerd maart 1949, dat begint met de woorden: 'Ondergetekenden maken ernstig bezwaar...'. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

66. Zie de brief *Ondergetekenden maken ernstig bezwaar...* Ondertekening niet goed leesbaar. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

67. Brief van B. van Hunnik te Veenendaal 'namens de ouderlingen' aan ds. W. de Wit te Middelburg, d.d. 16 maart 1949 (WDWM).

68. Schrijven van de kerkenraad van Veenendaal aan alle predikanten d.d. 18 maart 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

69. Brief van B. van Hunnik te Veenendaal 'namens de ouderlingen' aan ds. W. de Wit te Middelburg, d.d. 16 maart 1949 (WDWM).

70. *Ibidem*.

De kerkenraad van Veenendaal aarzelde bepaald niet bij de besluitvorming. Men sprak met algemene stemmen uit dat de bezwaarden zich door het stichten van een eigen kerkformatie buiten het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten hadden gesteld, 'daar het niet mogelijk is om lid te zijn van tweeërlei kerkformatie'.⁷¹ De gemeente werd door een kanselmededeling op zondag 20 maart van het besluit op de hoogte gesteld. Toen de bezwaarde broeders aangaven dat zij tegen dit besluit beroep wilden aantekenen, kregen zij te horen dat het voor hen niet meer mogelijk was om zich op de classis te beroepen, daar zij zich buiten het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten hadden gesteld.⁷²

Inmiddels kreeg de kerkenraad brieven van gemeenteleden die de afgezette ouderlingen als wettige ambtsdragers bleven erkennen en in de Kegelbaan aan de Kerkewijk kerkten.⁷³ Eerst ging het om een twintigtal leden. Daarna schreven 116 leden een dergelijke brief. Toen alle overgangen bekend waren, bleek dat op 13 maart 1949⁷⁴ zich 217 leden en 265 doopleden bij de groepering in de Kegelbaan hadden gevoegd. Dat was 24 procent van het geheel.⁷⁵ Uiteindelijk gingen van de achttien kerkenraadsleden die Kok had, er twaalf over naar de nieuwe gemeente, namelijk negen ouderlingen en drie diakenen.⁷⁶ Een trieste scheur was zichtbaar geworden.

4.4.1 De kerkenraad loopt 'hard van stapel'

Tijdens de kerkenraadsvergadering van 14 maart 1949 viel ook de beslissing om alle predikanten te informeren over de ontwikkelingen in Veenendaal.⁷⁷ De brief besloot met de woorden: 'Na deze daden van scheuring en stichting eener eigen Kerkformatie is het den Kerkeraad onmogelijk de bovenbedoelde afgezette ouderlingen nog langer als lid der Gereformeerde Gemeente te handhaven. De Kerkeraad meent goed te doen, U hiervan in kennis te stellen, aangezien de afgescheiden groep zich ook uitgeeft als 'Gereformeerde Gemeente'.⁷⁸

Twee predikanten reageerden op dít schrijven. Beiden ontwikkelden bezwaren tegen het tempo van de besluitvorming in Veenendaal en het niet volgen van de kerkordelijke weg. Zo schreef A. van Stuijvenberg in een pastorale toonzetting: 'Doch zou u toch nog in overweging willen geven om toch de afgezette Kerkeraad, nog niet dadelijk als lid te schrappen.' k Meen

71. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 14 maart 1949.

72. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 21 maart 1949.

73. L. Vogelaar, *Roept Zijn weldaân uit*, blz. 197.

74. Deze administratieve datum hield de kerkenraad aan voor het beëindigen van het lidmaatschap van degenen die naar de gemeente in de Kegelbaan vertrokken. Zie Notulen Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 3 oktober 1949.

75. Notitie op de achterzijde van de (model)brief van de kerkenraad van 21 april 1949, gericht aan leden die kerkten bij de groepering in de Kabelbaan. De notitie is naar alle waarschijnlijkheid van scriba B. Versteeg. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

76. *Opdat het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal*, Veenendaal z.j., blz. 63. Na het vertrek van de zes ouderlingen, genoemd in hfst. 4, noot 63, legde de ouderling Joh. van Ek het ambt neer (1 april 1949) terwijl de ouderlingen J.P. van den Bosch en A. van den Dikkenberg zich enkele weken later bij de groepering in de Kegelbaan voegden (26 april 1949). De notulen geven globale aanwijzingen dat zich ook enkele diakenen onttrokken: J. van den Meent en M. van de Scheur (28 febr. 1949). Zie Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 28 februari, 4 april en 26 april 1949.

77. Notulen Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 14 maart 1949.

78. 'Voorzoover u nog onbekend is...' Schrijven van de kerkenraad van Veenendaal aan de predikanten van de Gereformeerde Gemeenten d.d. 18 maart 1949. In: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP). Deze brief is ook aanwezig in het archief van ds. W. de Wit (WDWM).

dat dat niet geheel juist zou zijn; eerst zouden ze vermaand moeten worden, en daarna onder de eerste trap van censuur. Zou het niet beter zijn alsnog te probeeren om ze allen voor de Geref. Gemeente te behouden? (...) Wanneer u zoo erg hard van stapel loopt, geeft dat zoo'n slechte indruk naar buiten. De Heere schenke u wijsheid om voorzichtig te handelen'.⁷⁹ De tweede reactie werd verzonden door C. Steenblok en was wat uitvoeriger en ook wat zakelijker van toon. Hij legde de vinger bij de slotpassage van het schrijven van de Veenendaalse kerkenraad. 'Te oordeelen naar wat hier staat, erkent U als kerkeraad de door U afgezette ouderlingen niet langer als leden Uwer gemeente. Dat komt dus neer op een schrappen uit het lidmatenboek en een afbreken van elken band der gemeenschap. Zulke een handeling is echter, naar mijn mening, in strijd met het Geref. Kerkrecht en met name met art. 77 D.K.O. (...)'

Steenblok betoogde dat het niet aanging om leden van de gemeente, alleen omdat ze apart vergaderen, zo maar te royeren als lid. 'Uw roeping is volgens het in Gods Woord gegronde kerkrecht eerst verder te gaan met vermanen en dan straks op de meerdere vergadering advies te vragen, om dan vervolgens de kerkelijke weg verder af te wandelen. Daarom zou ik U willen verzoeken om niet te overhaasten, en in overweging willen geven Uw besluit, voorzover het genomen is, om de genoemde ouderlingen niet langer als leden der gemeente te kunnen handhaven, in te trekken (...) Er is veel wijsheid van boven nodig en voorzichtigheid in deze moeilijke aangelegenheid. De Heere zegt zoo: Leert van Mij, dat Ik zachtmoedig ben en nederig van hart'.⁸⁰

Beide brieven worden in de notulen van de kerkeraad van Veenendaal niet genoemd. Er zijn evenmin sporen te vinden van een nadere bezinning op het beleid ten aanzien van de bezwaarde broeders. Men bleef in radicale lijn denken.⁸¹

De kerkenraad paste het ontwikkelde beleid een maand later ook toe op de leden die kerkten in de Kegelbaan en de afgezette ambtsdragers als wettige ouderlingen erkenden. De kerkenraad herinnerde hen op 21 april in een schrijven eraan, dat 'U een eigen Kerkformatie hebt gesticht en het kerkverband met de Geref. Gemeente in feite hebt verbroken. Het is volgens het kerkrecht niet mogelijk de door U gestichte kerkformatie voor wettig te houden (...) Wij brengen U dit ter kennis en vermanen wij U als nog van Uw dwaalweg terug te keeren. Het is niet mogelijk U als lid te handhaven, daar u lid is van een eigen kerkformatie'.⁸² De brief besloot met een postscriptum, waarin werd medegedeeld dat als men niet terugkeerde van de ingeslagen weg een volgende stap zou volgen: 'dan zien wij ons genoodzaakt van de kansel af te kondigen, dat u zichzelf buiten het kerkverband der Gereformeerde Gemeente gesteld hebt'.

Kennelijk bleef elke reactie van de bezoekers van de Kegelbaan uit. Eén week na het verzenden van de brief werd een aansluitend schrijven verzonden. Daarin riep de kerkenraad de bezoekers van de diensten aan de Kegelbaan op om op een speciale kerkenraadsvergadering van vrijdagavond 30 april om negen uur hun spijt te betuigen over het verzuimen van de kerkdiensten van de eigen gemeente. Zij die aan deze 'laatste oproep' geen gehoor gaven,

79. A. van Stuijvenberg, 'Brief aan de kerkeraad van de Geref. Gem. te Veenendaal d.d. 21 maart 1949'. In: *In-en uitpost 1940-1959*.

80. C. Steenblok, 'Brief aan de kerkeraad van de Geref. Gem. te Veenendaal d.d. 25 maart 1949'. In: *In-en uitpost 1940-1959*.

81. Notulen Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 21 maart 1949.

82. 'In antwoord op Uw brief berichten wij U...' Brief van de kerkeraad van de Geref. Gem. te Veenendaal d.d. maandag 21 april 1949. In: *In-en uitpost 1940-1959*.

vielen onder de kanselmededeling van zondag 2 mei. Daarin werd ‘afgekondigd, dat zij opgehouden hebben lid der Geref. Gemeente te zijn’.⁸³ Opnieuw werd duidelijk dat het optreden van de kerkenraad van Veenendaal niet vrij was van enige overhaasting. De stukken wekken de indruk dat verdriet over de breuk⁸⁴ én een zekere opluchting over het vertrek van de kerkelijke oppositie hand in hand gingen. Dat laatste zal men ook gewaardeerd hebben als een ontwikkeling, die het herstel van het zwaar beschadigde gemeentelven bevorderde. Op 14 maart viel het besluit om de belijdeniscatechisanten van het seizoen 1947-1948 en die van het seizoen 1948-1949 tegelijk belijdenis te laten doen. De bezwaren van de eerste groep tegen de zittende kerkenraad, waren nu verdwenen.⁸⁵ Op zondag 3 april werd het Heilig Avondmaal weer gevierd.⁸⁶

4.5 De oproep van de classis in mei 1949

Het moet A. van Stuijvenberg niet zijn ontgaan dat de kerkenraad van Veenendaal zijn advies om wat minder haast te maken met het nemen van stappen in de richting van de vertrokken broeders, naast zich neer had gelegd. De ex-ouderlingen hadden inmiddels hun bezwaren tegen de gang van zaken in gemeente en classis schriftelijk verwoord en neergelegd bij de gemeente Nunspeet, die functioneerde als roepende kerk voor de volgende classisvergadering. Daarbij kwam dat de prediking van Kok in Ederveen soortgelijke tegenstellingen opriep als in Veenendaal het geval was geweest.⁸⁷ Nunspeet en Scherpenzeel, beide betrokken als genabuurde kerken bij de ontwikkelingen in Veenendaal en Ederveen, riepen dan ook een vervroegde classisvergadering samen, die op 3 mei 1949 te Barneveld bijeenkwam.⁸⁸ Opnieuw waren A. Verhagen en M. Blok als deputaten artikel 49 D. K. O. aanwezig.

4.5.1 De brief van ‘de Kegelbaan’

Het geforceerd beëindigen van het lidmaatschap van het bezwaarde deel van de gemeente door de kerkenraad van Veenendaal droeg ongetwijfeld bij aan de vergroting van de kloof aldaar. Maar ook de groepering die in de Kegelbaan samen kwam, leverde eind april een fors aandeel aan de verscherping der verhoudingen. Oud-ouderling W. van Deelen richtte zich toen in een schrijven namens de bezwaarde ouderlingen tot alle kerkenraden.⁸⁹ In deze brief werden vérgaande diskwalificaties van de leer van Kok gegeven. Zo zou de Veenendaalse

83. Notulen Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 26 april 1949.

84. In antwoord op Uw brief berichten wij U... Brief van de kerkeraad van de Geref. Gem te Veenendaal d.d. maandag 21 april 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*. Zie de waarschuwende, ernstige en uitnodigende slotpassage.

85. Notulen Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 14 maart 1949. Vergelijk par. 4.1.1: De blijvende spanning tussen kerkenraad en gemeente.

86. *Ibidem*, d.d. maandag 21 maart 1949.

87. Kok ging daar op zondagmiddag niet meer voor zoals hij sinds jaar en dag gewoon was te doen. De helft van kerkenraad en gemeente stelde zijn komst op prijs, maar de andere helft niet meer. Er werd tijdens de classisvergadering door bespreking een weg gebaad tot het terugnemen van woorden, tot meer wederzijds begrip en tot een beperkte inbreng van Kok. De classis wekte de kerkenraad van Ederveen en Kok ernstig op om samen eens van gedachten te wisselen. Het bleek immers tijdens dit gesprek hoeveel misverstanden zich kunnen voordoen over bepaalde leerstellige uitdrukkingen. Zie *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland*, gehouden op 3 mei 1949, artikel 5, Ingekomen stukken, blz. 4-6.

88. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld*, artikel 1, Opening.

89. W. van Deelen, ‘Zoals u reeds bekend is...’ Brief van W. van Deelen c.s. aan de kerkenraden, d.d. april 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

predikant leren dat er onrechtvaardigheid in Gods soevereiniteit zou zijn.⁹⁰ Zijn prediking zou ontaard zijn in een algemeen aanbod van genade.⁹¹ De doodssstaat van de mens zou niet meer worden genoemd. De jeugd zou vergiftigd zijn door de drieverbondenleer.⁹² De verontwaardiging over dit rondschrijven is nog tastbaar in de notulen van de kerkenraad: ‘Ter kennis wordt gebracht een schrijven van de bezwaarde ex-ouderl. gezonden aan nagenoeg alle Gemeenten, waarin op zulk een wijze wordt afgegeven op de leer van Ds. Kok, dat besloten wordt ook alle kerkenraden een schrijven te sturen, vermeldende dat het wel niet nodig zal zijn dieper op het gezonden schrijven in te gaan, gezien de leugens en verdachtmakingen.’ Die reactie had uiteraard de kerkenraden nog niet bereikt toen de classis Barneveld op dinsdag 3 mei – de dag na de kerkenraadsvergadering – bijeen kwam. Men vergaderde onmiskkenbaar onder de schaduw die de brief van de uitgetreden broeders over het kerkelijk leven wierp.

4.5.2 Gebrek aan eensgezindheid

De bezwaarde oud-ouderlingen van Veenendaal hadden bij de classis twee protesten ingediend. Het eerste was gericht tegen hun afzetting door Veenendaal met bijstand van de kerkenraden van Nunspeet en Scherpenzeel. Het tweede had betrekking op het besluit van de classis van 18 februari om over te gaan tot de bevestiging van W. Turkesteen en het niet afhandelen van de vragen over de leer van Kok. Daarmee vormde de zaak Veenendaal het hart van de langdurige besprekingen. Er leefden twijfels in de vergadering over de bevoegdheid van Nunspeet en Scherpenzeel om mee te werken aan de afzetting van de betreffende ouderlingen. Het antwoord, een verwijzing naar de kerkorde, was echter bevredigend.⁹³ De predikanten en in het bijzonder de twee deputaten hadden geen goed woord over voor het optreden van de bezwaarde oud-ouderlingen van Veenendaal: ‘Zij hadden hun diensten behoren te blijven uitvoeren en dan hadden zij langs wettige weg kunnen blijven doorgaan om hun bezwaren kenbaar te maken. Zij hebben nu hun werk en dienst gestaakt en geweigerd naar Gods Huis of op de Kerkeraad te komen. Dit is een smadelijke verwaarlozing van hun ambt. Zodoende zijn al de vermaningen in de wind geslagen. Dus hebben zij zich zelf afgescheiden en scheuring daardoor veroorzaakt. Daarenboven zijn zij onkerkrechtelijke leesdiensten gaan houden met een deel der Gemeente in een ongenaamde en onwettige formatie. Zij hebben zich daardoor buiten het Kerkverband gesteld’.⁹⁴ De deputaten

90. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld*, artikel 5 Ingekomen stukken, blz. 5. Kok had alleen gezegd dat hij zich niet kon verenigen met de bewering dat een mens verloren ging, omdat hij verworpen was. Dit is tegenstrijdig. De mens gaat verloren, omdat hij gezondigd heeft, dus blijft eeuwig verantwoordelijk. ‘Ik geloof’, aldus Ds. Kok, ‘dat er een deel in Christus verkoren zijn en Hij het andere laat liggen. Doch de mens is actief dood niet ten goede maar ten kwade. Geneigd God en zijn naaste te haten’.

91. ‘Van Deelen c.s. typeert deze algemene genade-prediking als volgt: ‘Ieder heeft recht op Christus, op de Heilige Geest, op de beloften enz. Alle gedoopten zijn kinderen des Verbonds en we gaan verloren, omdat wij geen verbond met God willen maken. Want wij zijn allen in de Wijnstok, we hebben allen licht, ogenzalf is Gods Woord’. In: ‘Zoals u reeds bekend is...’ Brief van W. van Deelen c.s. aan de kerkenraden, d.d. april 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

92. W. van Deelen, ‘Zoals u reeds bekend is...’ Brief van W. van Deelen c.s. aan de kerkenraden, d.d. april 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

93. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld*, artikel 5, Ingekomen stukken.

94. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld*, artikel 5, Ingekomen stukken.

beklemtoonden ook dat alle bezwaarden met schuldbelijdenis moesten terugkeren tot hun plaatselijke kerkenraad met tekenen van boetvaardigheid.

Na het lange betoog der deputaten bleven er bij een aantal afgevaardigden bezwaren bestaan. Het enige punt waarover werkelijke eensgezindheid bestond was de overtuiging dat de broeders te Veenendaal zich nooit hadden mogen afscheiden.

4.5.3 Een oproep zonder weerklank

Ten slotte aanvaardde de vergadering met negen stemmen voor en zeven tegen een voorstel van ouderling J. van Veen te Ermelo om een oproep te doen aan de bezwaarden om terug te keren tot de gemeente van Veenendaal.⁹⁵ Die oproep zou aan ‘de uitgetreden lidmaten’ worden toegezonden. Het een en ander werd aan de appellanten meegedeeld. De tekst van het schrijven luidde:

Scherpenzeel, 4 Mei 1949

AAN DE UITGETREDENEN LEDEN
uit de Geref. Gemeente te Veenendaal

L.S.

Namens de classis deel ik U het volgende mede:

De classis in vergadering bijeen op 3 Mei 1949 te Barneveld, gehoord hebbende de toestand in Veenendaal, ten aanzien van de onkerkrechtelijke verwijdering van een deel der gemeente te Veenendaal, welke vergaderen in een ongenaamde formatie, spreekt de classis haar leedwezen uit, dat zulks geschied is.

In verband hiermede vermanen en bidden wij U allen, die zich afgescheiden hebben, dat deze handeling ook uwerzijds betreurd wordt en uw schuld daaromtrent te belijden.

Wanneer er terugkeer mag zijn, dan is voor U weer het volle recht om bezwaren langs Kerkrechtelijke weg in te dienen.

Namens de classis Barneveld,
vergaderd op 3 Mei 1949
B. Roest scriba⁹⁶

De dag na de classis droeg scriba Roest zorg voor een gedrukte versie van de oproep aan de bezwaarden om terug te keren naar de gemeente van Veenendaal en daar bezwaren in te dienen tegen de prediking van Kok. Ze zullen met behulp van de scriba van Veenendaal per post zijn verzonden. De oproep vond echter geen enkel gehoor.⁹⁷ Dat behoeft niet te verwonderen, omdat ze niet unaniem door de classis werd gesteund en daarmee een algemeen draagvlak miste. Dat feit gaf aan dat er binnen de classis sprake was van een aanzienlijke minderheid, die niet geheel afwijzend stond tegenover de broeders uit de Kegelbaan, al

95. *Notulen van de classis Barneveld der Ger. Gemeenten in Nederland, gehouden op 3 mei 1949 te Barneveld*, artikel 5, Ingekomen stukken, blz. 4.

96. Weergave van de tekst van de gedrukte oproep. In: *In- en uitpost 1940-1959*. De redactie van de tekst wijkt iets af van de aanzet die daarvoor in de notulen van de classis van 3 mei werd gegeven. Zie art. 5, Ingekomen stukken, blz. 4.

97. In de notulen van de kerkenraad is geen spoor te vinden van personen die kerkten in de Kegelbaan en terugkeerden naar de gemeente.

veroordeelde men hun zelfstandig vergaderen. De brief van Van Deelen en de zijnen was niet geheel zonder uitwerking gebleven.

Daarbij kwam nog de kanselafkondiging te Veenendaal op zondag 1 mei, drie dagen daarvóór, waarbij de bezoekers van de Kegelbaan het lidmaatschap van de gemeente was ontzegd. Die afkondiging maakte de oproep van de classis aan de bezwaarden om terug te keren bepaald minder geloofwaardig. Ze was niet meer dan een krachteloos gebaar.

4.6 De stap van de kerkenraad van Utrecht

R. Kok zal zich door de geschetste ontwikkelingen bedreigd hebben gevoeld. Alle kerkenraden hadden immers de brief van Van Deelen en de zijnen ontvangen, waarin de predikant van Veenendaal door de bezwaarden beschuldigd werd van een aantal afwijkingen van de gereformeerde leer.⁹⁸ Zijn eigen kerkenraad had weliswaar de inhoud van het schrijven duidelijk weersproken, maar het kerkelijke klimaat in het land kon door deze brief toch gemakkelijk negatief worden beïnvloed als het om de waardering van de Veenendaalse predikant ging. Het is aannemelijk dat de predikant van Veenendaal zich in deze omstandigheden wendde tot J. van den Berg te Utrecht, een bevriende collega die de kerkenraad van Veenendaal als adviseur verschillende keren had bijgestaan.⁹⁹ In de kerkenraad van Utrecht bevonden zich bovendien enkele uitgesproken sympathisanten van Kok.¹⁰⁰ De Utrechtse kerkenraad – het zal gaan om de kern daarvan¹⁰¹ – moet naar een uitweg hebben gezocht om Kok te helpen in zijn benarde positie. Men vond die door als roepende kerk de Generale Synode, die in normale omstandigheden in de voorzomer van 1950¹⁰² zou vergaderen, vervroegd bijeen te roepen voor een vergadering op 28 en 29 juni 1949. Het handelen van de kern van de kerkenraad riep wel forse vraagtekens op. Artikel 50 van de D.K.O., die voorschrijft dat de Particuliere Synode waartoe de roepende kerk behoort toestemming moet geven voor de vervroeging van de vergadering, werd hiermee immers zondermeer genegeerd.¹⁰³

98. Vergelijk hiervoor A. Roelofsens c.s., *Waar gaan we heen? (De kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, blz. 3-11, die een - subjectieve - bespreking biedt van de brief aan de kerkenraden.

99. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 113. Zie Notulen Kerkerads Vergaderingen, d.d. 16-10-1948, 18-10-1948 en 25-10-1948. Vergelijk par. 4.1.2.

100. J.A. Saarberg, *Gods akkerwerk. Vijftig jaar Gereformeerde Gemeente te Utrecht*, Utrecht, 1975, blz. 54. Vergelijk ook het gedrukte schrijven van het kerkenraadslid C. den Hertog, *Mijn bedanken als diaken en lid der gemeente*. Het poststempel van mijn exemplaar vermeldt als verzenddatum 24 augustus 1950.

101. Het is heel opvallend dat de notulen van de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Utrecht in deze periode met geen woord het besluit tot de vervroeging van de GS vermelden. Zie *Notulenboek kerkeraad en ledenvergaderingen 21 augustus 1944 - 2 juli 1954* (AGGU) in de periode maart-juli 1949. Ook de protestbrief van de PS West, die de kerkenraad van Utrecht omstreeks 20 mei 1949 moet hebben ontvangen, wordt nergens bij de ingekomen stukken vermeld. Dit roept ten minste het vermoeden op dat het besluit tot vervroeging in kleine kring - door voorzitter en scriba - werd genomen. Het is echter ook mogelijk dat men in een spontaan mondeling overleg, dat buiten de notulen bleef, tot de beslissing kwam. In feite was er geen rechtsgeldig besluit van de kerkenraad.

102. *Acta van de Generale Synoden 1907-1959*, Handelingen Generale Synode, gehouden te Utrecht, 29 mei 1947, blz. 514.

103. Voor de tekst van artikel 50 zie men *De Dordtse Kerkorde. Met inleiding, aantekeningen en toelichting voor heden-daags gebruik*, z.p., 2008. Deze kerkorde bepaalt dat de roepende kerk 'haar particuliere synode vergaderen (...) zal om met algemeen advies van tijd en plaats te besluiten'. Het artikel schrijft voor dat de roepende kerk daarna met de classis overleg moet hebben over tijd en plaats. De formulering van artikel 50 kan gemakkelijk aanleiding geven tot onduidelijkheid over de vraag of de Particuliere Synode hier een taak heeft of de classis. Daarom hebben gereformeerde denominaties die bij de kerkregering van de D.K.O. uitgaan, meestal een nadere regeling getroffen.

Dat kwam de kerkenraad van Utrecht op 19 mei te staan op een krachtig schriftelijk protest van de Particuliere Synode West tegen 'deze onkerkrechtelijke handeling der roepende kerk'. Steenblok, de scriba van de vergadering, sprak in de notulen over handelen 'zonder opdracht... op eigen gezag... eigenmachtig'.¹⁰⁴ Het protest tegen het optreden van de roepende kerk te Utrecht werd op 25 mei 1949 behandeld op de vergadering van de Particuliere Synode Oost te Barneveld. Steenblok trad hierbij als woordvoerder op van de P.S. West. Uit de toelichting van J. van den Berg bleek dat er geen sprake was van onkerkrechtelijk handelen, 'doch dat de omstandigheden noopten te handelen gelijk gehandeld is'. De kerk van Utrecht vroeg nu de Particuliere Synode toestemming om de Generale Synode vervroegd bijeen te roepen. Die toestemming werd verleend. De werkzaamheden van de gemeente van Utrecht 'in deze' werden goedgekeurd.¹⁰⁵

4.7 Het beleid van de Particuliere Synode Oost op 25 mei 1949

4.7.1 De moeizame vergadering te Barneveld

Deze Synode kenmerkte zich door een moeilijk verloop. Dat begon direct bij het punt 'ingekomen stukken'. Daarbij bevond zich een schrijven van een gewezen ouderling van de gemeente Veenendaal. Ds. A. Verhagen, preses van de Synode, stelde de vraag of de brief wel kon worden behandeld. Het gaat hier immers om een man die 'met nog enkele andere gewezen ambtsdragers alsmede een bepaald getal leden afzonderlijk vergaderen tegen de vermaning der classe in, en der halve als scheurmakers behoren te worden aangemerkt en als gevolg daarvan de gemeenschap met de Geref. Gemeente hebben verbroken'.¹⁰⁶

Het voorstel van de preses leidde echter niet tot een beslissing. Er ontwikkelde zich wel een 'zeer langdurige en soms onverkwikkelijke bespreking', die bij de middagmaaltijd nog niet was afgerond. Daarna begon de discussie, die soms een 'heftig' karakter droeg, opnieuw zonder dat de vergadering tot een oplossing kwam. De gang van zaken wees erop dat sympathie voor de kerkgangers in de Kegelbaan de opstelling van een behoorlijk aantal afgevaardigden kleurde.

Ten slotte viel het besluit om een synodale commissie te benoemen,¹⁰⁷ die in Veenendaal de twee partijen zou gaan horen, namelijk de kerkenraad en enkele vertegenwoordigers 'van de groep welke afzonderlijk vergaderen'. De commissie kreeg als opdracht om te proberen de mensen die in de Kegelbaan te vergaderden, door vermaan terug te laten keren tot de gemeente van Veenendaal. Men werd gemachtigd de deputaten naar artikel 48 van de twee andere particuliere synoden uit te nodigen om de vergadering bij te wonen teneinde zo nodig de commissie van advies te dienen. J. van den Berg werd door de Synode tot secretaris benoemd. De vergadering besloot de kwestie Veenendaal als agendapunt in te zenden voor

104. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode West der Geref. Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel, 19 Mei 1949, Artikel 6.*

105. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op Woensdag 25 Mei 1949 te Barneveld. Artikel 7. Verzoek classe Kampen.*

106. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op Woensdag 25 Mei 1949 te Barneveld, Artikel 5. Ingekomen stukken.*

107. De commissie bestond uit de predikanten A. Verhagen te Kampen, M. Blok te Zeist, T. Dorresteyn te Opheusden, M. Heerschap te Wageningen en J. van den Berg te Utrecht, alsmede de ouderlingen G. Veen te Ede, A. Schreuder te Barneveld, N.W. Schreuder te Amersfoort en H. Haasse te Rijssen.

de komende Generale Synode. Het rapport van de commissie moest aan deze vergadering worden toegezonden.¹⁰⁸

4.7.2 *Het gesprek te Veenendaal op 14 juni 1949*

Op dinsdag 14 juni kwam de commissie te Veenendaal bijeen om het gesprek in opdracht van de Particuliere Synode te voeren. Namens de Particuliere Synoden West en Zuid waren aanwezig de predikanten A. de Blois en C. Steenblok (West), alsmede F.J. Dieleman en W. de Wit (Zuid).¹⁰⁹

Eerst werd de kerkenraad van Veenendaal gehoord. Het verloop van de kwestie werd breedvoerig weergegeven. Daarbij werden de notulen geopend en de bescheiden die op de zaak betrekking hadden, werden overlegd. De commissie constateerde 'dat de kerkeraad volkomen ter goeder trouw gehandeld heeft in deze aangelegenheid, doch dat meer voorzichtigheid had kunnen worden betracht, en meer vermaning tot bezinning, alvorens tot afzonderlijk vergaderen zou worden overgegaan, wenselijk ware geweest. Omtrent het beëindigen van het lidmaatschap der kerk van de bezwaarden, werd door sommige commissieleden de juistheid van het handelen van de kerkeraad in twijfel getrokken'.¹¹⁰

Vervolgens kwam een tiental bezwaarden ter vergadering. Ze waren voor dit gesprek in eigen kring aangewezen en daarmee representatief voor de groep. Uit hun verklaringen bleek dat de bezwaren hoofdzakelijk gericht waren tegen de leer van ds Kok. 'Met kalmte en waardigheid werden deze bezwaren uiteengezet', zo zegt het rapport.¹¹¹ Het is mogelijk dat zij daarbij gebruik maakten van een soort verklaring van gevoelens.¹¹² Die was enkele dagen voor de Particuliere Synode aan De Wit te Middelburg 'als afgevaardigde van Zeeland'¹¹³ toegezonden met het verzoek om die te lezen.¹¹⁴

De Middelburgse predikant moet intens naar de besprekingen hebben geluisterd. Hij formuleerde na afloop negen conclusies.¹¹⁵ De mededelingen van ds. Kok namens de kerkenraad achtte hij minder objectief dan die van de bezwaarden.¹¹⁶ De kerkenraad stelde dat voor Goede Vrijdag 1948 alles goed was, maar De Wit stelde vast dat er toen reeds sprake was van

108. *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op Woensdag 25 Mei 1949 te Barneveld*, Artikel 5. Opvallend is dat de synode J. van den Berg tot secretaris benoemde, maar geen voorzitter aanwees. Daar A. Verhagen preses van de vergadering was en de oudste predikant binnen de synode Oost, was het voor de hand liggend dat hij de commissie zou voorzitten.

109. Dit volgt uit de *Notulen van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op Woensdag 25 Mei 1949*, artikel 1 en 5.

110. Rapport van de commissie uit de Part. Synode der Ger. Gemeenten tot onderzoek van de handelingen van de kerkeraad der Ger. Gemeente, en afzonderlijk vergaderenden te Veenendaal (WDWM). Vergelijk voor deze kritiek par. 4.4.1: De kerkenraad loopt 'hard van stapel'.

111. Rapport van de commissie uit de Part. Synode der Ger. Gemeenten tot onderzoek van de handelingen van de kerkeraad der Ger. Gemeente, en afzonderlijk vergaderenden te Veenendaal (WDWM).

112. *Bezwaren tegen de leer van Ds. R. Kok te Veenendaal* (WDWM). Zie voor deze bron hfst. 4, noot 4.

113. Bedoeld werd dat ds. De Wit de Particuliere Synode zou bijwonen als deputaat naar artikel 48 van de D.K.O. voor de Particuliere Synode Zuid.

114. Brief van B. van Hunnik te Veenendaal aan ds. W. de Wit te Middelburg, d.d. 20-05-1949. De 'uitgestotene leden der Geref. Gem.' hadden geen toegang tot de Particuliere Synode Oost te Barneveld op 25 mei 1949. Hij vroeg de predikant dit schrijven te willen lezen 'daar dit onze bezwaren zijn niet meer onder Ds. Kok te kunnen opgaan, maar wij het van harte eens zijn met de leer naar Gods Woord die nog in ruime maten in de Ger. Gem. wordt geleerd'.

115. W. de Wit, *Conclusies uit het gehoorde te Veenendaal* (WDWM).

116. Deze mededeling gaat als algemene constatering aan de negen conclusies vooraf.

onenigheid over de leer.¹¹⁷ De kerkenraad beschouwde de samenkomst in de Kegelbaan als een nieuwe openbaring als kerk. Dat werd door de bezwaarden herhaaldelijk tegengesproken. Zij willen lid van de Gereformeerde Gemeente blijven. Zij kunnen evenwel nu niet meer terugkeren. De ouderlingen die de gemeente verlieten, zeggen nu geen ambtsdrager meer te zijn.¹¹⁸ De negende en laatste conclusie had betrekking op 'Wortel gedachten v.d. Pred. Ds. Kok': 'Sterk eenzijdig nadruk leggen op de mensch; de beloften komen tot allen; recht om met de belofte te werken; eenzijdige belichting van Gods Woord in verband met het bovenstaande; geen onderscheid tusschen het Evangelie als openbaringsmiddel en belofte des verbonds'.¹¹⁹

4.8 De Generale Synode: bezinning door een commissie gevormd door alle predikanten
De Generale Synode kwam te Utrecht op 28 en 29 juni 1949 bijeen. Het moderamen werd gevormd door de predikanten L. Rijksen, preses, C. Steenblok, scriba, J. van den Berg, H. Ligtenberg en ouderling J. Vermeulen. Op de tweede dag kreeg de *Beslechting kerkelijke onenigheid te Veenendaal* alle aandacht.¹²⁰

'Over deze droeve aangelegenheid' werd in den brede gehandeld naar aanleiding van het beknopte rapport¹²¹ van de door de Particuliere Synode Oost ingestelde commissie. Na een weergave van de gang van zaken ter vergadering, maakte het rapport melding van de erkenning van de bezwaarden, dat de stap om afzonderlijk te vergaderen, kerkrechtelijk niet kan worden verdedigd. 'Dit erkennend, is het hun evenwel niet mogelijk, te blijven onder of terug te keren tot de leer van Ds. Kok. Hun enige wens is, lid te blijven van de Ger. Gemeente'.¹²² De Acta van de Generale Synode zijn summier in de weergave van de besprekingen. Een rapport van een deputaat naar art. 48 D.K.O.¹²³ werpt meer licht op de gedachtewisseling. Hij gaf aan dat de afgescheidenen 'er in het geheel geen prijs op stellen, om weer terug te keren, al of niet met schuldbelijdenis. Deze houding is verklaarbaar om het feit dat zij niet alleen door hun handelwijze in de gemeente sterk aan achting zijn ingeboet, maar bij velen zich onmogelijk hebben gemaakt, door hun plotselinge, algehele verandering in hun oordeel over de preken van Ds. Kok'.¹²⁴ De deputaat zag maar één mogelijkheid om tot een oplossing te komen: de terugkeer van de afgescheidenen. 'Zij konden alsdan gebruik maken van hun volle rechten om klachten in te dienen. De schrijver van het advies benadrukte dat de Generale Synode niet verantwoord zou handelen als zij in de huidige omstandigheden zou

117. W. de Wit, Conclusies uit het gehoorde te Veenendaal, nr. 1.

118. W. de Wit, Conclusies uit het gehoorde te Veenendaal, nr. 8.

119. W. de Wit, Conclusies uit het gehoorde te Veenendaal, nr. 9.

120. *Acta 1907-1959*, blz. 547.

121. Rapport van de commissie uit de Part. Synode der Ger. Gemeenten tot onderzoek van de handelingen van de kerkeraad der Ger. Gemeente, en afzonderlijk vergaderenden te Veenendaal. De besprekingen moeten uren hebben geduurd. Het rapport was iets langer dan een halve bladzijde A-4 in machineschrift.

122. *Ibidem*.

123. In het archief van de Geref. Gemeente, nu Chr. Geref. Kerk Pniël (CGKVP), bevindt zich een ongetekend 'Rapport en advies aangaande de kwestie Veenendaal', dat blijkens de openingszin betrekking heeft op de bespreking te Veenendaal op 14 juni 1949. Een deputaat art. 48 heeft kennelijk gebruik gemaakt van de machtiging van de Particuliere Synode Oost om de ingestelde commissie van advies te dienen. Hij kan zich ook rechtstreeks tot de Generale Synode hebben bericht, daar de ingestelde commissie dit ook moest doen. De schrijver heeft een afschrift ter beschikking gesteld aan de kerkenraad van Veenendaal. We zullen gelet op de bestaande verhoudingen moeten denken aan A. de Blois als auteur.

124. Rapport en advies aangaande de kwestie Veenendaal. In: *In- en Uitpost 1940-1959* (CGKVP).

toestemmen dat er te Veenendaal een tweede gemeente zou worden gesticht. ‘Dan zou de tweespalt die nu helaas in vele huisgezinnen in Veenendaal gekomen is, zeker voortzetten, een tweespalt brengen in onze gemeenten, hetgeen de Heere genadiglijk verhoede. Daarom moet die mensen worden gezegd, dat er zo geen tweede gemeente kan en mag worden gesticht, maar hun raden met ernst en liefde om weder te keren, waarna ongetwijfeld het merendeel terugkeert. Ds. Kok heeft bewogen getuigt, waarvan wij allen getuigen zijn, dat ze met liefde, en met open armen weder zullen worden ontvangen.’¹²⁵ Tussen de regels van het rapport door kon worden gelezen dat bij terugkeer en verzoening een tweede gemeente niet tot de onmogelijkheden behoorde.

Na de bespreking van het rapport van de commissie kregen de bezwaarden de gelegenheid om een lijstje met bezwaren tegen de leer van Kok in te dienen en die van een mondelinge toelichting te voorzien. Het is voor de hand liggend dat men daarbij gebruik gemaakt heeft van de verklaring van gevoelens,¹²⁶ die door de leidinggevende bezwaarden was ondertekend. Daarin werden drie kernbezwaren tegen de prediking van Kok verwoord.

1. De reikwijdte van de beloften van het verbond. Op de classis Barneveld van 1 juni 1948 was vastgesteld dat ‘de *beloften des verbonds* uitsluitend den *uitverkorenen* gelden en dat geen enkele belofte ter zaligheid is gegeven voor de verworpenen. Ofschoon Ds. Kok dit aanvaard heeft, hoewel zijn oorspronkelijk gevoelens was dat de beloften des Verbonds alle gedoopten gelden zonder uitzondering, moet toch worden vastgesteld dat Ds. Kok zijn oorspronkelijk gevoelens *blijft verbreiden*, en zelfs leert dat alle gedoopten er deel aanhebben’.¹²⁷ Het gevolg is dat de Veenendaalse predikant niet separeert tussen de algemene en de zaligmakende werkingen van de Heilige Geest, waarvan de belijdenisgeschriften uitgaan. Dit bezwaar werd onder meer ondersteund met een verwijzing naar een preek over Jes. 54:11-13: het verbond des Vredes. Het betrof met name de zinsnede: ‘En al uw kinderen zullen van den Heere geleerd zijn.’ Daarvan stelde Ds. Kok ‘dat *alle* kinderen (die) hier tegenwoordig zijn van de Heere geleerd’ (zijn).¹²⁸

2. De waarde van de voldoening door Christus. In de Gereformeerde Gemeenten werd steeds geleerd dat de verwerving van het heil en de toepassing daarvan zich even ver uitstrekken. ‘Christus heeft alleen de schuld betaald voor de uitverkorenen (...), maar voor de verworpenen heeft Christus niet één kwadrantpenning’¹²⁹ betaald en zij zelf zullen tot in alle eeuwigheid moeten boeten voor hun erf- en dadelijke schuld.’¹³⁰

Kok leert echter, dat Christus de zaligheid voor *veel meer* mensen heeft verdiend dan voor het aantal dat de aangeboden zaligheid heeft aanvaard. De bezwaarden illustreerden dit punt met een verwijzing naar een uitroep van Kok in een preek over Matth. 27:37: ‘Men leert tegenwoordig: Christus alleen voor de uitverkorenen, maar Gods Woord zegt in Psalm 106:21: En zij vergaten God húnnen Heiland, die groote dingen gedaan had. Dus hier wordt

125. Rapport en advies aangaande de kwestie Veenendaal. In: *In- en Uitpost 1940-1959*.

126. *Bezwaren tegen de leer van Ds. R. Kok te Veenendaal* (WDWM).

127. *Ibidem*, blz. 1.

128. *Ibidem*.

129. Het woord ‘kwadrantpenning’ komt niet voor in Van Dale. Het gaat om een muntje, het vierde deel van een penning, dat weinig of geen betekenis heeft in het handelsverkeer. De geestelijke betekenis van de woorden ‘geen kwadrantpenning’ is ‘niets’.

130. *Bezwaren tegen de leer van Ds. R. Kok te Veenendaal* (WDWM), blz. 2.

gezegd van hen, die Hem niet wilden aannemen, dat Hij nochtans was húnnen Christus, húnnen Heiland'.¹³¹

3. De leer van de predestinatie. Het derde bezwaar begint met een verwijzing naar de leer der verkiezing, die, zoals beleden in de Dordtse Leerregels (I, 6, 12, 13) aan de uitverkorenen een *onuitsprekelijke troost* geeft. Zij nemen de vruchten der verkiezing met *geestelijke blijdschap* in zichzelf waar. Het gevoel van de zekerheid van deze verkiezing geeft Gods kinderen dagelijks meer oorzaak om zich voor God te verootmoedigen.

'Ds. Kok heeft zich het laatste jaar beijverd om het volk wijs te maken, dat de leer der Praedestinatie, zooals die door de Geref. Gemeente wordt opgevat, door haar eigen aard en drijving de harten der menschen van alle godvruchtigheid afleidt.'¹³² Hij heeft de enige bron van troost en blijdschap voor Gods volk stelselmatig dichtgemetseld. Men mist in de preken van ds. Kok de soevereiniteit van God. Dat alleen al is genoeg om zich tegenover hem te beklagen, zoals de bezwaarden meermalen hebben gedaan. 'De ondergetekenden zijn ervan overtuigd, dat als men van deze zuivere grondslag niet van harte kan uitgaan de heele bediening des Woords het *Stempel* des Heiligen Geestes *is missende*.'¹³³

Daarna kreeg Kok het woord. Hij las geruime tijd stukken uit oude *Saambinders* voor en beantwoordde enkele vragen.¹³⁴ De notulering van de bespreking was opvallend summier. Gronden voor de besluitvorming werden niet gegeven. De scriba, dr. Steenblok, volstond in de Handelingen met de notitie: 'Waar blijkt, dat de vergadering niet eenstemmig is, wordt besloten deze aangelegenheid'¹³⁵ nog eens nader te onderzoeken, waartoe een commissie wordt benoemd, die bestaat uit al de leraren, die D.V. op 8 Augustus te Utrecht bijeen zullen samenkomen en een concreet voorstel zullen indienen'.¹³⁶ Men moet later deze bijeenkomst van de predikanten hebben verzet naar 6 september.¹³⁷

4.9 Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade

In deze broederkring¹³⁸ vond niet alleen de bespreking plaats van de kerkrechtelijke aspec-

131. *Ibidem*, blz. 2.

132. *Ibidem*, blz. 3.

133. *Ibidem*, blz. 3. Cursiveringen overeenkomstig de oorspronkelijke tekst (gespatieerde woorden, woorden in hoofdletters)

134. Onjuist lijkt mij de mededeling van A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen? (De kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, blz. 3: 'Ds. Kok heeft op deze zelfde Synode zijn standpunt uiteengezet en de aan hem gestelde vragen bevredigend beantwoord'. Waarschijnlijk werd hier de zitting van de voortgezette Synode op 28 september 1949 verwisseld met die van tweede zittingsdag van 29 juni 1949. De vergadering was echter toen niet eenstemmig. Zie: *Acta 1907-1959*, blz. 547. Vergelijk ook hfst. 4, noot 136.

135. Het verslag van de Generale Synode in *De Saambinder* van 14 juli 1949 (27e jrg. nr. 41) is op dit punt nog bondiger: 'Inzake de kerkelijke onenigheid te V. wordt besloten deze aangelegenheid nader te onderzoeken'.

136. *Acta 1907-1959*, blz. 547.

137. *Acta 1907-1959*, blz. 551. Artikel 4, punt 15. De reden van de verplaatsing zal gelegen zijn in het feit dat op donderdag 11 augustus 1949 ds. J. B. Bel te Krabbendijke werd bevestigd.

138. De commissie werd gevormd door alle predikanten. Ds. J. Fraanje te Barneveld was op 3 september 1949 na een ernstige ziekte overleden. De predikanten vergaderden op 6 september, de dag voor de begrafenis van ds. Fraanje. Dit betekent dat bij het beraad de volgende 21 dienstdoende predikanten aanwezig kunnen zijn geweest: D. L. Aangeenbrug te Dordrecht, J. B. Bel te Krabbendijke, J. van den Berg te Utrecht, A. de Blois te Rotterdam-Zuid, M. Blok te Zeist, Chr. van Dam te Werkendam, F. J. Dieleman te Borssele, T.

ten van de Veenendaalse kwestie en het kennelijke gebrek aan eenstemmigheid onder de predikanten. Bij 'de aangelegenheid' die aan deze vergadering was opgedragen, behoorde ook een bezinning op het aanbod van Gods genade. Het was duidelijk dat de predikanten Kok en Steenblok ten aanzien van dit onderwerp niet dezelfde lijnen trokken. Kok had op de Generale Synode de gelegenheid gekregen om zijn hart uit te spreken. Het gevolg was, 'dat de zaken voor een verdere bespreking gebracht zouden worden op een predikantenconferentie'.¹³⁹ Nog voor de predikanten bijeenkwamen, publiceerde hij midden augustus een nieuw boekje, dat de titel droeg: *Het aanbod van Gods genade*.¹⁴⁰ Hij was tot het schrijven aangespoord door 'een broeder in den dienst des Heeren'¹⁴¹ die hem kwam bestraffen, omdat hij 'veel te veel zweeg over de zaken, die al zoveel stof hadden opgejaagd. Ik moest me uitspreken en duidelijk uitspreken, want de menschen begrepen mij niet'.¹⁴² Kok zette zich aan het schrijven en maakte, bijgestaan door vele vrienden, in enkele weken zijn nieuwste publicatie persklaar. In overleg met enkele predikanten en op hun verzoek zond de Veenendaalse predikant het boekje voor de samenkomst van de door de Synode benoemde commissie aan alle collega's toe om een vruchtbare bespreking mogelijk te maken. Om die reden liet hij het geschrift drukken en kennelijk tegelijkertijd in de handel brengen.¹⁴³

Het boekje opende met een inleidend gedeelte, dat als referaat dienst heeft gedaan.¹⁴⁴ Deze lezing werd afgesloten met een samenvatting van de gedachten van Kok in twaalf punten. Daarop volgde een nadere onderbouwing met een zeer groot aantal citaten uit diverse Engelse, Schotse en Nederlandse oudvaders, artikelen van G. H. Kersten in *De Saambinder* uit de vooroorlogse jaren en publicaties van J. Fraanje.¹⁴⁵ Het geschrift bevatte ook een frontale aanval op een medewerker van *De Saambinder*, die zeer recent een artikel publiceerde, waarin de leer dat het aanbod van genade tot allen komt, werd benoemd als arminiaans, 'godont-

Dorresteyn te Opheusden, K. de Gier te Lisse, Joh. Hagestein te IJsselmonde, M. Heerschap te Wageningen, H. Ligtenberg te Rotterdam-West, P. Honkoop te Rijssen, M. van de Ketterij te Vlaardingen, F. Mallan te Bruinisse, L. Rijkse te Leiden, C. Steenblok te Gouda, A. van Stuijvenberg te Nunspeet, A. Verhagen te Kampen, W. de Wit te Middelburg, Chr. van de Woestijne te Ridderkerk. Het is mogelijk dat ook B. van Nierbos de bijeenkomst bijwoonde. Hij woonde als emeritus predikant te Katwijk en preekte op zondag nog drie keer.

139. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 3 (Voorwoord). Kok gebruikt de woorden predikantenvergadering en predikantenconferentie als synoniem voor de door de Generale Synode ingestelde commissie, bestaande uit alle predikanten. Een predikantenvergadering heeft in het gereformeerd kerkrecht geen bevoegdheden. Deze door de Generale Synode ingestelde commissie beschikte echter over toegekende bevoegdheden.

140. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, 1949.

141. We zullen hier allereerst moeten denken aan A. Verhagen te Kampen, die met hem bevriend was. Zie par. 3.3.4: *De Middelburgse periode*. Het is ook mogelijk te denken aan J. van den Berg te Utrecht. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 112. Vergelijk par. 4.6. van dit boek: De stap van de kerkenraad van Utrecht.

142. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 3 (Voorwoord).

143. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 4 (Voorwoord).

144. R. Kok, *Ibidem*, blz. 5-45. De lezing loopt in de gedrukte uitgave door tot en met blz. 45, de eerste helft van punt 12. De tekst van de uitgesproken lezing wijkt op kleine onderdelen af van de uitgave in het boek. Alleen op blz. 5 komen een aantal alinea's voor die ontbreken in de gedrukte uitgave. Vergelijk de oorspronkelijke tekst van de lezing, zonder titel, 6 blz. A-4 machineschrift, paarse doorslag. MDG/JAS.

145. *Ibidem*, blz. 46-113, vergelijk Index, blz. 114-115. C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 279, noot 29, tekende daarbij aan dat de verzameling citaten vanaf Calvijn tot en met de auteurs uit de 20e eeuw zonder enig historisch onderscheid wordt gepresenteerd. Er is alleen sprake van historisch besef in de zin dat aan de 'oudvaders' volstrekt gezag wordt toegekend.

erend en zielsbedriegend'.¹⁴⁶

De nieuwe publicatie van Kok moet kennelijk worden gezien als een poging om de door Kersten op de classis Barneveld in juni 1948 nog eens omlinnende leer van de aanbieding van Gods genade nader uit te werken.¹⁴⁷ De predikant van Veenendaal deed dat op zijn eigen wijze. Op de genoemde classis was duidelijk geworden dat duidelijk en evenwichtig formuleren niet zijn sterkste zijde was.¹⁴⁸ Dat gegeven weerhield hem echter niet om opnieuw naar de pen te grijpen.

Steenblok uitte op de bijeenkomst met alle predikanten onder meer kritiek op de zinsnede: 'Aan alle creaturen, zonder onderscheid, moet het Evangelie verkondigd worden en die prediking is een Goddelijke toezegging'.¹⁴⁹ De Goudse predikant zou later verklaren dat hij Kok had gesmeekt om de laatste woorden: 'En die prediking is een Goddelijke toezegging' te schrappen.¹⁵⁰ Verschillende predikanten schaarden zich echter op deze vergadering achter Kok. Alleen Steenblok had zijn bezwaren uitgesproken, maar hij bracht die niet ter synode.¹⁵¹ Men kwam onderling overeen dat niemand van de predikanten zou voorgaan in de uitgetreden gemeente te Veenendaal.¹⁵² De gelederen werden gesloten. Dat blijkt ook uit het feit dat de commissie ten slotte besloot om de Synode te adviseren de strijdbijl te begraven.¹⁵³

4.10 De Generale Synode: een nieuwe gemeente te Overberg

De Generale Synode kwam op 28 september in een voortgezette vergadering te Utrecht bijeen. K. de Gier bracht daar een rapport uit namens de commissie van de predikanten, dat uitmondde in 'het advies om met elkander te verenigen en alles te vergeven en te vergeten'.¹⁵⁴ W. de Wit rapporteerde namens drie collega's, die door de commissie waren afgevaardigd om met de bezwaarden te Veenendaal te spreken. Er was geen overeenstemming bereikt.¹⁵⁵ Volgens twee door de kerkenraad van Veenendaal goedgekeurde publicaties antwoordde

146. R. Kok, *Ibidem*, blz. 37-38. Het ging om een stuk van Hegeman (te Pater) in de USA. De opmerking van ds. Kok betrof de door C. Hegeman geschreven 'Kroniek' in *De Saambinder* van 24 maart 1949, 27e jrg. nr. 25. De visie van Hegeman werd door Steenblok zonder commentaar gepubliceerd. Hij achtte desgevraagd een correctie overbodig. Tijdens de vergadering van het Curatorium van 17 april 1950 bleek echter dat alle curatoren de uitspraak van Hegeman afkeurden. Steenblok was inmiddels tot het inzicht gekomen dat de uitspraak van Hegeman commentaar wel nodig maakte. Zie *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950, die twee passages over deze kwestie bevatten (ACTSR).

147. Zie par. 3.7.8: De reikwijdte van het aanbod van genade. Illustratief is de opmerking van A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen?*, blz. 1: 'Op 1 Juni 1948 vergaderde de classis Barneveld. Op deze vergadering heeft Ds. Kok verscheidene uitdrukkingen uit zijn boeken teruggenomen, uitdrukkingen, die sinds dien niet meer door hem gebezigd zijn. Daarentegen is ds. Kok gehandhaafd in zijn Evangelieprediking en kon hij het algemeen aanbod van genade blijven leren. Hiermede vond de verzoening plaats tussen Ds. Kok en de andere predikanten'.

148. Zie par. 3.7.4: Het appel en de bemiddeling van ds. De Blois. Vergelijk vooral Bijlage II van dit boek: De veertien punten die door ds. R. Kok werden teruggenomen op de classis Barneveld van de Gereformeerde Gemeenten op 1 juni 1948.

149. M.G. Snel, *De schorsing van Ds. Kok*, blz. 1. De zinsnede is te vinden op blz. 11 van *Het aanbod van Gods genade*.

150. Notulen van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949, artikel 8, Verzoek classis Dordrecht.

151. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 1 en 2.

152. A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen? (De Kerkelijke kwestie te Veenendaal)*, blz. 11.

153. *Acta 1907-1959*, blz. 551.

154. *Acta 1907-1959*, blz. 551, Artikel 4, punt 15: De onenigheid te Veenendaal.

155. *Acta 1907-1959*, blz. 551, Artikel 4, punt 15: De onenigheid te Veenendaal.

Kok op deze voortgezette Synode bevredigend op een aantal vragen.¹⁵⁶ Hij zou toen ook nog een uitvoerige uiteenzetting van zijn standpunt hebben gegeven. De Veenendaalse kwestie zou toen opgelost zijn als de bezwaarden niet hun eigen gang waren gegaan.¹⁵⁷ De officiële acta maken overigens van het een en ander met geen woord melding.¹⁵⁸

Na het verslag van het beraad in de kring van predikanten, volgde een uitvoerige bespreking van de Veenendaalse situatie. Die mondde uit in een voorstel om met behulp van een naburige kerkenraad de bezwaarden gelegenheid te geven tot instituering van een eigen gemeente te Renswoude. Dat voorstel werd met grote meerderheid van stemmen aanvaard. Daarna werd het besluit nog wat bijgesteld op voorstel van Kok. Niet Renswoude, dat zich uitstreckte tot in het hart van Veenendaal, maar Overberg leek het meest geschikt.¹⁵⁹ Die plaats lag op een afstand van circa 5 kilometer van het bestaande Veenendaalse kerkgebouw. Wel dienden de bezwaarden eerst hun schrijven van 26 april 1949 aan alle kerkenraden, vol beschuldigingen over de leerafwijkingen van Kok, terug te nemen. Ze konden dan 'voorlopig in een naburige gemeente laten dopen, enz.'¹⁶⁰ Kennelijk verstond de Generale Synode onder dit 'enz.' ook de vrijheid om elders het Heilig Avondmaal te gebruiken, eigen samenkomsten te beleggen en catechisaties te houden.¹⁶¹ Met de instituering dienden de bezwaarden te wachten tot zij een eigen kerkgebouw zouden hebben. L. Rijksen merkte als preses van de Synode nog op: 'Dus denk er om, er komt te Veenendaal geen predikant en de kinderen kunnen daar niet gedoopt worden'.¹⁶² Het antwoord op de voorstellen van de Synode moesten de bezwaarden binnen een week aan de scriba laten toekomen.

De vraag rijst hoe deze benadering van de problematiek door de Synode kan worden verklaard. Er was duidelijk sprake van sympathie voor de uitgetreden te Veenendaal bij een vrij groot aantal synodeleden. Zo was het een publiek geheim dat ds. M. van de Ketterij te Vlaardingingen in contact stond met de uitgetreden broeders.¹⁶³ Ds. F. Mallan te Bruinisse had zich 'van het begin af aan op het standpunt gesteld, dat we deze mensen moeten behouden'.¹⁶⁴ Bij een aantal leden van de Synode was het kennelijk zo dat men tegen ds. Kok was en

156. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 1; A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen?* blz. 3. Beide scribenten zijn beslist in hun visie dat dit plaatsvond op de zitting van de verlengde Synode. Voor het gegeven dat deze beide uitgaven gepubliceerd werden met medeweten en goedvinden van de kerkenraad, zie men par. 3.6.3: De uitspraken van twee particuliere synoden in mei 1948.

157. A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen?* blz. 3.

158. De door M.G. Snel en A. Roelofsen c.s. gememoreerde feiten passen wel binnen de sfeer van de vergadering van de commissie, gevormd door alle predikanten. Ze zijn zeker verstaanbaar in het kader van het beraad op de tweede synodedag - 29 juni 1949 - over de Beslechting kerkelijke onenigheid te Veenendaal, in *Acta 1907-1959*, blz. 547. Of de beantwoording van de vragen door ds. Kok toen bevredigend kon worden genoemd, is de vraag. De Handelingen spreken immers over een vergadering, die niet eenstemmig was.

159. *Notulen van de Classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 16 December 1949 te Barneveld*, Artikel 1, Opening, blz. 2.

160. *Acta 1907-1959*, blz. 551, Artikel 4, punt 15: De onenigheid te Veenendaal.

161. Blijkens een brief van de kerkenraad van Gouda - de plaatselijke predikant dr. C. Steenblok was scriba van de Generale Synode 1949 geweest - moest dit 'enz.' worden uitgelegd als de vrijheid om 'elders te dopen en het Heilig Avondmaal te gebruiken en hun eigen samenkomsten te houden, catechiseren enz., zolang zij nog niet waren geïnstitueerd'. Zie *Notulen Classis Rotterdam van de Geref. Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel, 5 December 1949*, artikel 5.

162. Brief van de kerkeraad der Geref. Gemeente te Veenendaal aan het moderamen van de Generale Synode, d.d. 18 oktober 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

163. A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen?* blz. 11.

164. Brief van F. Mallan aan de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal, d.d. 18 nov. 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

daarom wat wilde doen voor de bezwaard en in Veenendaal. Andere afgevaardigden moeten de verlegenheidsoplossing hebben aanvaard als een laatste middel om een openlijke breuk in het kerkverband ter wille van 'Veenendaal' te voorkomen. Dergelijke subjectieve gevoelens moeten overheersend zijn geweest. En een dergelijke subjectieve afweging verdringt altijd het gezonde kerkrechtelijke denken, dat uitgaat van de geschreven regel.

Na een week werd duidelijk dat de door de Synode gestelde voorwaarden kennelijk onacceptabel waren voor de groep verontruste Veenendaalers. Deze groepering telde circa vijfhonderd leden en doopleden.¹⁶⁵ Men beschikte over een aantal afgezette ouderlingen, die als ambtsdrager waren blijven functioneren. Hoe lang zou het duren voordat men in het kleine Overberg zaalruimte had gevonden voor een groep mensen van deze omvang?¹⁶⁶ Hoe veel tijd zou de bouw van een nieuw kerkgebouw aldaar vragen? Hoe het ook zij, men ging niet op de besluiten van de Synode in.

4.11 M. van de Ketterij en de instituering van een tweede gemeente te Veenendaal

De bezoekers van de bijeenkomsten in de Kegelbaan zaten niet stil. Zij namen contact op met Steenblok. Hij probeerde vervolgens, samen met een bevriende jurist, om de predikanten T. Dorresteyn te Opheusden en M. Heerschap te Wageningen over te halen medewerking te verlenen aan de instituering van een tweede gemeente te Veenendaal.¹⁶⁷ Kok wist dat voornemen nog juist op tijd te verhinderen.¹⁶⁸ De verontruste Veenendaalers begrepen nu dat zij zichzelf geheel buiten de Gereformeerde Gemeenten hadden geplaatst. Zij lieten daarop ds. B. Toes te Kinderdijk, een vrije predikant die in die tijd elke kerkelijke binding verwierp, in hun kring voorgaan.¹⁶⁹

Inmiddels werd de situatie te Veenendaal nog complexer. Op vrijdag 21 oktober werd de jaarlijkse predikantenconferentie gehouden.¹⁷⁰ 'Van de pred. conf. is Ds. K.¹⁷¹ bedroefd teruggekomen. Voor de uitgetreden in V. was het afgesneden. De volgende dag heeft Ds. K. de worstelingen verklaard die hij heeft gehad aangaande de uitgetreden. Op zijn ziel gebonden werd Spr. 24:10-12. Hij werd schuldenaar om mee te helpen hen te verwerpen. Nadat hij schuldenaar gemaakt was, werd hij onderwezen die mensen te helpen en

165. Zie par. 4.3: De breuk in de gemeente.

166. F. Mallan vermoedde achter het voorstel van de Synode een bewust streven om de groep Veenendaalers kwijt te raken. 'Het wordt me nu hoe langer hoe meer duidelijk, dat deze bepaling tenslotte toch ten doel had om die mensen kwijt te raken, want hoe moeten die mensen in deze tijdsomstandigheden aan een vergaderzaal komen die geschikt is om ongeveer 500 mensen te bevatten?' In: 'Brief van ds. F. Mallan aan de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal, d.d. 18 nov. 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

167. 'Brief van de Kerkenraad te Veenendaal aan het Moderamen der Generale Synode, p/a De Weleerw. Heer Ds. L. Rijkse, Leiden, d.d. 18 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*. In de brief is sprake van 'advocaat Hagen van Utrecht'. Bedoeld is mr. L. J. M. Hage, een schoonzoon van G. H. Kersten, die toen behoorde tot de kennissenkring van Steenblok. Tijdens de predikantenvergadering van 21 oktober in Utrecht was een ouderling van Veenendaal beschikbaar om 'zo nodig' door het moderamen te worden gehoord.

168. B. Versteeg, J. Verhoef, C. Meinders, '40-Jarig Jubileum Ds. R. Kok', in: *De Stem des Woords*, 6e jrg, nr. 15, 02-09-1955.

169. A. Roelofsens c.s., *Waar gaan we heen?* blz. 3. Voor B. Toes (1892-1973) zie men: A. Bel e.a., *Predikanten en oefenaars*, deel 3, Houten 1996, blz. 219-226.

170. De datum wordt genoemd in Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen, d.d. 26 oktober 1949. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

171. In dit citaat staat V. voor Veenendaal. Met K. werd bedoeld ds. M. van de Ketterij.

naar V. te gaan'.¹⁷² Van de Ketterij was van mening nu niet langer gebonden te zijn door de afspraak die de predikanten onderling hadden gemaakt, dat niemand zou voorgaan bij de groep bezwaarden in de Kegelbaan. In Spreuken 24:10-12 staat onder meer: 'Red degenen, die ter dood gegrepen zijn want zij wankelen ter doding, zo gij u onthoudt.' In de uitleg die de Vlaardingse predikant aan de tekst gaf, waren degenen 'die ter dood gegrepen zijn' de bezwaarden te Veenendaal.¹⁷³ Die gedachte moet hem gebracht hebben tot overleg met andere predikanten over de inwilliging van een verzoek om tegen het besluit van de Synode in te Veenendaal een tweede gemeente te institueren. Daarbij werden de predikanten A. de Blois, H. Ligtenberg, L. Rijksen en A. van Stuijvenberg betrokken. Van de Ketterij kreeg van zijn collega's 'zeer ernstige vermaningen' te horen. De geraadpleegde predikanten deden al het mogelijke om hem van zijn voornemen af te houden, maar hun inspanning was te vergeefs.¹⁷⁴ De instituering van de tweede gemeente te Veenendaal werd in het geheim voorbereid. De zondag daarvoor werd afgelezen dat er de komende maandagavond dienst zou zijn, terwijl de naam van de voorganger niet werd genoemd.¹⁷⁵ Ds. B. Toes was op die maandagavond – 24 oktober 1949¹⁷⁶ – aanwezig om de afgesproken dienst te verzorgen. Toen arriveerde ook ds. Van de Ketterij, die als voorganger optrad en de gemeente institueerde.¹⁷⁷ Hij bevestigde ouderlingen en diakenen en bediende het sacrament van de Heilige Doop. De dag daarop nam de kerkenraad van Veenendaal het besluit om bij de kerkenraad van Vlaarding en protest aan te tekenen tegen deze handelingen van hun predikant. 'Uw leeraar (...) meende persoonlijke bevinding te moeten stellen boven wettige besluiten der Gen. Synode'. De brief besloot met het uitspreken van de hoop dat de kerkenraad van Vlaarding en hun leraar zou 'trachten te overtuigen van het onwaardige van zijn handelwijze, welke op meerdere vergaderingen zeker veroordeeld en onwettig zal verklaard worden, zie art. D.K.O. (80)'.¹⁷⁸ Op diezelfde dag verzocht de kerkenraad van Veenendaal in een afzonderlijk schrijven aan Vlaarding en als roepende kerk om de komende vergadering van de classis Rotterdam vervroegd te houden, zodat de Veenendaalers daar hun bezwaren aan de orde konden stellen.¹⁷⁹ Maar de kerkenraad van Van de Ketterij liet weten dat hun leraar 'van Godswege

172. Verklaring van S. Moerman, scriba van de gemeente van Vlaarding en, op de vergadering van ouderlingen van de Gereformeerde Gemeenten op woensdag 14 december 1949 in het kerkgebouw der Ger. Gem. te Utrecht, in *Verslag Ouderlingen-Conferentie*, blz. 5 (AAGU).

173. A. Roelofsen c.s. *Waar gaan we heen?*, blz. 11-14, geeft aan dat de uitleg die Van de Ketterij aan de tekst uit Spreuken 24 gaf niet paste bij de omstandigheden van de bezwaarden in Veenendaal. Zijn uitleg was ook in strijd met het klassieke commentaar van Matthew Henry en met de kanttekeningen van de Statenvertaling.

174. 'Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Vlaarding en, d.d. 26 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*. In deze brief wordt de datum van de jaarlijkse predikantenconferentie genoemd: vrijdag 21 oktober 1949.

175. *Notulen van de Classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 16 December 1949 te Barneveld*, Artikel 1, Opening, blz. 2.

176. *Opdat het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal*, z.j., blz. 55. Vergelijk 'Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Vlaarding en, d.d. 26 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

177. A. Roelofsen c.s., *Waar gaan we heen?* blz. 12-13.

178. 'Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Vlaarding en, d.d. 26 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

179. 'Brief van de Kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan de roepende Kerk der classis Rotterdam van de Gereformeerde Gemeenten, d.d. 26 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

een duidelijke aanwijzing heeft gekregen, om aldus te handelen', zodat er van onwaardig optreden geen sprake kon zijn.¹⁸⁰ Voor vervroeging van de classisvergadering achtte men geen termen aanwezig, daar de classis toch reeds op 5 december zou bijeenkomen.¹⁸¹

Bij de predikanten ontbrak het niet geheel aan sympathie voor de irregulier gevormde gemeente. F. Mallan te Bruinisse had aanvankelijk toegezegd¹⁸² om op donderdag 24 november dankdag te houden in de gemeente van de bezwaarden te Veenendaal. Hij voelde zich gedrongen daar hulp te bieden. De Generale Synode had in zijn visie met meerderheid van stemmen besloten 'die mensen onder ons verband te behouden'.¹⁸³ Hij vergat echter dat de Synode een nadrukkelijke voorwaarde had geformuleerd: het terugnemen van de smaadbrieven die de bezwaarden over Kok hadden verzonden.

De opschudding over de irreguliere gang van zaken in den lande was groot. J. van den Berg schreef in een briefje aan zijn Veenendaalse collega: 'Ik vind het meer dan erg, dat er zoo gehandeld wordt. We worden een aanfluiting in kerkelijk Nederland. Hoe raken we van de tyranny verlost en de willekeurige handelingen. De Heere geve uitkomst om Zijns Naams wil'.¹⁸⁴ A. de Blois protesteerde namens de kerkenraad van Rotterdam-Zuid en de beide andere classispredikanten, Joh. Hagestein en H. Ligtenberg, ernstig bij de broeders van Vlaardingingen tegen de weigering om de classis te vervroegen. 'Het onkerkrechtelijk optreden van Ds. v.d. Ketterij heeft grote verontwaardiging verwekt in de Geref. Gemeenten in Nederland en daarom zijn wij van oordeel, dat de Classe spoedig moet samenkomen en dat Art. 80 D.K.O. worde gehandhaafd. Tevens verzoeken wij dat de Deputaten der Synode een uitnodiging ontvangen om die Classe bij te wonen'.¹⁸⁵

4.12 Een impressie van kandidaat A. Vergunst

In enkele bewaard gebleven brieven en toespraken van tijdgenoten weerspiegelen zich de kerkrechtelijke en theologische discussies die in 1949 de Gereformeerde Gemeenten beheersten. Ook wordt in dergelijke stukken iets voelbaar van de specifieke sfeer, die het kerkelijke leven kenmerkte en die in officiële notulen en verslagen soms minder tastbaar is. In de nazomer en de vroege herfst correspondeerde¹⁸⁶ de jonge kandidaat A.

180. 'Brief van de Kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Vlaardingingen aan de Kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Veenendaal, d.d. 29 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

181. 'Brief van de Kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Vlaardingingen aan de Kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Veenendaal, d.d. 29 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

182. Hij trok die toezegging op het laatste moment in om de weg te banen voor het houden van een bijzondere generale synode. Zie par. 5.2.1: Het initiatief van het Curatorium tot het bijeenroepen van een buitengewone generale synode.

183. 'Brief van ds. F. Mallan te Bruinisse aan de kerkenraad van de Geref. Gemeente te Veenendaal, d.d. 18 november 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

184. 'Brief van J. van den Berg te Utrecht aan R. Kok te Veenendaal, 31 oktober 1949.' In: *In- en uitpost 1940-1959*.

185. Brief van A. de Blois te Rotterdam-Zuid aan R. Kok te Veenendaal d.d. 9 november 1949. Met een afschrift van de brief van de kerkenraad van Rotterdam-Zuid aan de kerkenraad van Vlaardingingen. De Blois besluit het schrijven aan Vlaardingingen met de ontboezeming: 'Als uw vroegere leraar, die de Vereeniging met de Geref. Gemeenten heeft meegemaakt, is het mijn gedurige verzuchting dat Uwe oogden mogen opengaan en Uw leraar van de dwaling Zijns wegs worde genezen'. In: *In- en uitpost 1940-1959*. Een veertien dagen later droeg hij echter zorg dat de aanklacht van zijn kerkenraad tegen Van de Ketterij bij de classis werd ingetrokken om de weg te banen voor een bijzondere generale synode. Zie par. 5.2.1: Het initiatief van het Curatorium tot het bijeenroepen van een buitengewone generale synode.

186. Het betreft drie omvangrijke brieven, respectievelijk gedateerd 30-08-1949 (10 blz.), 27-09-1949 (8 blz.),

Vergunst¹⁸⁷ te Leiden uitvoerig met ‘meneer’ Geluk, die in de Thoolse gemeenschap een centrale plaats innam als ouderling en als schoolhoofd.¹⁸⁸ De beide mannen hebben elkaar ongetwijfeld leren kennen door de preekbeurten die Vergunst als student en als kandidaat in de gemeente van Tholen vervulde.

In zijn eerste brief had de Thoolse ouderling om uitleg gevraagd van een negatief klinkende passage over de aanbidding van het heil in Christelijk Afscheiden kringen in het *Kort Historisch Overzicht*¹⁸⁹ van ds. G. H. Kersten op bladzijde 16.

In een uitvoerige antwoordbrief van tien kantjes gaf kandidaat Vergunst allereerst een tekening van de gereformeerde visie op de mens die onder het Woord verkeert en tot wie de aanbidding van de genade zich richt: de actief dode en vijandige zondaar. Vervolgens besprak hij de relatie van de gevallen mens tot God. De Heere kwam met de openbaring van het verbond der genade. Over het wezen van het verbond waren briefschrijver en geadresseerde het eens. Vergunst constateerde dat er over de openbaring van het verbond in de kring der gemeenten wel verschillend werd gedacht. ‘Ik voor mijzelf acht die verbonds-openbaring van een ontzettend groot belang, welks waarde wij echter niet moeten overschatten (3-verbonden), maar zeker niet moeten nog (sic!) mogen onderschatten’.¹⁹⁰

De Leidse kandidaat gaf vervolgens een schets van de aanbidding van de genade, die tot alle mensen komt die onder het Woord leven. Die aanbidding leerde Kersten ook. De negatieve passage op bladzijde 16 van het *Kort Historisch Overzicht* moet echter gelezen worden in het licht van bladzijde 15. Kersten richtte zich daar tegen degenen die het algemene aanbod van genade prediken ‘zonder onderscheid’. Dan zegt men: ‘Pak het maar aan; dat kun je, dat wil je toch wel enz (...) Gij hebt het vermogen om de aangeboden Middelaar aan te nemen. Dat is het remonstrantse. Dat heft echter niet op dat wij Chr. moeten aannemen, maar dan door een levend geloof, en dat is de gave Gods in de wedergeboorte’.¹⁹¹ Er is echter wel degelijk een gereformeerd aanbod van genade. Vergunst verbond aan zijn uiteenzetting het advies: ‘Lees ook t.a.v. deze aanbidding het boekje ‘Het verbond der genade’ (uitgegeven door ds. Kersten) en zie ook het nieuwe boekje van Ds. Kok, Het aanbod der genade. Ge vindt hierin een macht van citaten uit onze Reform. vaders t.a.v. deze zaak’.¹⁹²

De brief eindigde met een duidelijke afwijzing van het gevoel van Steenblok. ‘In het volste vertrouwen van discretie’, wijst Vergunst zijn Thoolse vriend erop dat het standpunt van

12-10-1949 (4 blz.). De originelen berusten bij D. Vergunst te Apeldoorn. Kopieën zijn opgenomen in het archief ds. A. Vergunst (AAVW).

187. Zie voor A. Vergunst (1926-1961) par. 2.5.1: Een veldprediker voor Indië, alsmede: A. Vergunst, *Neem de wacht des Heeren waar. Korte levensbeschrijving en een keuze uit hetgeen hij geschreven en gesproken heeft*, Houten/Utrecht, 1983².

188. J. L. Geluk (1899-1979) werd in 1942 ouderling in de Geref. Gemeente te Tholen. Geluk bleef ongehuwd. Hij diende de kerkenraad een aanzienlijke periode als voorzitter. Hij was een broer van J. J. Geluk (1906-1986), die van 1948-1986 de gemeente van Gorinchem als ouderling diende. Voor J. L. Geluk zie men C. de Jongste: De laatste (?) brief van meneer Geluk uit Tholen (d.d. 2 jan 1979), in: *Kerkelijk Nieuws* (classis Tholen), 11-12-2009, 48e jrg. nr. 10; S. Baaij en J. de Jonge, *Wonderlijk verhoogd. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Tholen 1906-2006*, bieden een aantal verspreide gegevens, blz. 168-170, 206, 424.

189. G. H. Kersten en J. van Zweden, *Kort Historisch Overzicht van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland- en Noord-Amerika*, Utrecht 1947.

190. Brief van A. Vergunst aan J. L. Geluk te Tholen d.d. 30-8-1949, blz. 5.

191. Brief van A. Vergunst aan J. L. Geluk te Tholen d.d. 30-8-1949, blz. 7, 8.

192. Brief van A. Vergunst aan J. L. Geluk te Tholen d.d. 30-8-1949, blz. 6.

Steenblok, die alles in het licht der verkiezing beziet, ertoe leidt dat er geen aanbieding is.

‘Hij spreekt slechts van voorstelling, van een “laten zien”, maar “ervan afblijven”. Maar zo is het niet. Ik durf te zeggen: dat is *ketters*. Want als wij zeggen: God biedt slechts de ontdekten wat aan; *God heeft niets te zeggen tot hen die in hun onbekeerlijkheid leven, dan zijn wij in lijnrechte strijd met Gods Woord en de Vaderen*. Dan zijn wij ketters, want wij tasten aan dat wat Gods eeuwige eer beoogt; wij tasten de menselijke verantwoordelijkheid aan; wij willen dan ons systeem passend maken. Calvijn was *theoloog* en bleef *theoloog*, zag altijd én Gods verkiezing én menselijke verantwoordelijkheid; Hij heeft nooit scholastisch getracht de in Gods Woord betoonde spanning tussen die beide op te heffen en dan moet ge eens lezen wat Hij in zijn Institutie zegt ook aangaande deze dingen.

Ik vind het zeer bedroevend, dat in onze gemeenten over dit punt momenteel zulk een tweespalt komt en gaan onze gemeenten voort in de weg van dr. Steenblok, dan gaan ze haar ondergang tegemoet. Mhr. Geluk, dat is de weg niet, die wij moeten. Laten we toch gedurig het eenvoudige Woord ter hand nemen en verlegen zijn om die zoete Geestes-onderwijzingen als we geroepen worden om over deze dingen de Schriftuurlijke mening weer te geven. En nu weet ik wel, dat Ds. Kok wat eenzijdig voortgaat, maar toch geloof ik, dat hij momenteel dichter bij Gods Woord en onze vaderen staat en daarom zou het mij hoogst bedroeven, als hij in deze veroordeeld werd, want als het gaat over de aanbieding der genade, dan is Ds. Kok juist.’¹⁹³

Op 27 september maakte kandidaat Vergunst een begin met de beantwoording van een tweede brief van Geluk. Hij maakte het schrijven af nadat hij op de volgende dag – 28 september – de zitting van de verlengde Generale Synode had bijgewoond. Dit keer had Geluk hem gevraagd zijn mening te geven over hetgeen Kersten schrijft op bladzijde 113 van zijn *Korte Lessen*.¹⁹⁴ De schrijver spreekt daar enerzijds over de uitverkorenen en anderzijds over velen, ‘die niet tot de zaligheid komen zullen en dus nimmer het verbond der genade worden ingelijfd. Toch leven zij binnen de grenzen van de verbondsopenbaring en staan zij in enige uiterlijke betrekking tot het verbond’.¹⁹⁵ Geluk kan deze zaken maar niet op één lijn krijgen. Dat moet hij volgens Vergunst ook niet doen. Hij moet dé lijn, de heilige draad die door Gods Woord heenloopt niet uit het oog verliezen, namelijk dat God Zijn eer zoekt. Dat doet Hij in twee lijnen: die van eeuwige verkiezing en die van eeuwige verwerping. Vergunst wijst Geluk erop dat we niet moeten proberen deze bijbelse gegevens met elkaar in overeenstemming te brengen. Dan ontsporen we altijd. In het ene geval huldigt men de vrije wil van de mens. Men komt alleen met het aanbod en begint met de soevereiniteit van God in verkiezen en verwerpen te verdoezelen. In het andere geval redeneert men vanuit verkiezing en verwerping. De conclusie luidt dan: er is geen aanbod van genade aan verworpenen. God biedt geen genade aan, maar geeft die alleen aan de uitverkorenen.¹⁹⁶

193. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 30-8-1949, blz. 9, 10.

194. G.H. Kersten, *Korte lessen over Kort Begrip voor Catechisanten*, Utrecht 1952⁴. Per druk kan de nummering van de bladzijden iets afwijken. Het gaat om blz. 113 en 114.

195. G.H. Kersten, *Korte Lessen*, blz. 114.

196. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 27-09-1949, blz. 1-2.

‘Dat is hetgeen, waarheen onze gemeenten (duid dat nu mij niet euvel) langzamerhand aan het wegzakken zijn. En waar is dat nu het gevolg van? Enkel en alleen omdat wij scholastisch trachten op te lossen, wat voor ons zo onbegrijpelijk voorkomt, maar in het oplossen van dit probleem, waarmee de kerk van alle eeuwen beroerd is geweest, gaan wij altijd mis! Want wat wij nu meemaken in onze gemeenten is geen vreemde zaak; dat is altijd door een stuk geweest, waarover in tijden van verval de kerk struikelde (...) Als wij dit gaan oplossen, in welke zin ook, worden we van theologen, filosofen; dan stellen wij ijdele filosofie boven Gods Woord.

Die onbegrijpelijkheid zullen wij eerst in de hemel kunnen begrijpen, dan zullen wij wegzinken in Gods eeuwige wijsheid. Nimmer ziet ge in tijden, waarin een opgewekt geestelijk leven heerst hierover twisten. En laten we eerlijk zijn: het waarachtige geestelijke leven is zoek in onze gemeenten, Mhr. Geluk. Is zoek bij onze leraars, is zoek bij onszelf. O, als wij dichter bij God en Zijn Woord leefden, zouden wij niet zitten in al de narigheden van onze tijd. Daar ligt de oorzaak. Wij gaan nu vechten, omdat de beoefende liefde zoek is.¹⁹⁷

Vergunst gaf vervolgens in zijn brief een uitvoerige schets van de taak van de prediker. In de Naam van de Heere biedt de prediker de zaligheid aan allen aan zonder enige beperking of voorwaarde. Dat wordt, naast andere zaken, in de doop verzegeld. Daarom wordt in Zondag 27, vraag 74, het woord ‘toegezegd’ gebruikt, dat de betekenis heeft van ‘aangeboden’. God biedt alles aan. Vergunst verwierp in zijn brief de leer van een eisend genadeverbond. Juist in de openbaring van dat verbond wil God alles schenken, omdat wij God-vijandig zijn. Wie dat aanbod van genade verwerpt, blijft weigeren om in God te geloven en gaat aanstonds verloren.¹⁹⁸

De brief besloot met een persoonlijke impressie van de voortgezette zitting van de Synode, die de schrijver deze dag had bijgewoond. Het feit dat men de lijnen van het gereformeerd kerkrecht niet recht had getrokken, ruimte had gecreëerd voor een groepering die zich aan scheurmakerij had schuldig gemaakt, stempelde zijn taalgebruik.

De predikantenconferentie heeft niet verhelderend gewerkt, gezien de resultaten op de Synode. Ik moet eerlijk zeggen: Ik ben diep bedroefd over het verval en heilig verontwaardigd over het bestendigde onrecht. Er is onrecht op de Synode gebeurd en als ge daar met mij eens over spreken wilde, dan gaarne. Verder schrijf ik hier niet over (...) Dit ligt bij mij vast: God gaat rechtdoen en ik kan mij vermaken in de tekst, waarover ik sprak in Tholen uit Jes. 26: Wij hebben U, ook in de weg Uwer gerichten verwacht. Ik verlang ernaar en dan zal God gans recht richten. Ik ben bedroefd, diep bedroefd en was zeer gekrenkt na het verlaten der Synode. Zo ligt het bij mij, maar de uitkomst zal leren, wie recht heeft. Spreek er als ’t U belieft niet over. En gedenk mijner maar ook onze zinkende gemeenten in uw gebeden voor God.¹⁹⁹

In de beide brieven, waaruit fragmenten werden geciteerd, komen dringende verzoeken voor om de inhoud als strikt vertrouwelijk te beschouwen. Vergunst achtte het een oordeel van zijn tijd dat een oprechte discussie zo vaak onmogelijk werd gemaakt door een gevoel van wantrouwen, waarmee men direct iemand tegemoet treedt.²⁰⁰ Bij herhaling vroeg hij zijn ‘geliefde vriend’ om niet over de inhoud van een brief met anderen te spreken. Een keer

197. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 27-09-1949, blz. 2-3.

198. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 27-09-1949, blz. 4, 5, 6.

199. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 27-09-1949, blz. 8.

200. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 30-08-1949, blz. 1, 9.

schreef hij zelfs dat hij bij het uitlekken van de inhoud der correspondentie in moeilijkheden zou komen. Hij vreesde die niet, maar achtte het gewenster die niet te zoeken maar te mijden.²⁰¹ Het geheel wijst op een ernstig gebrek aan onderling vertrouwen in het kerkelijk leven en duidt de tegenstellingen tussen en rond Kok en Steenblok aan.

4.13 De fasen van een conflict

Eén van de doelstellingen van deze studie is het vergroten van het inzicht in het ontstaan van kerkelijke conflicten. Daarvoor is allereerst een nauwkeurige analyse nodig van de Veenendaalse kwestie. De complexiteit van de kerkelijke problematiek te Veenendaal overtrof ver die van ingrijpende conflicten, die voorheen de Gereformeerde Gemeenten hadden beroerd, zoals het vertrek van de predikanten D.C. Overduin en J. Overduin in 1930. De volgende acht fasen met toespitsingen van het conflict of oplossingsgerichte stappen laten zich onderscheiden:

a) *Het ontstaan van een kritische waardering van de prediking van ds. R. Kok.* Hierbij zijn drie factoren van belang, die elkaar versterkten: de invloed van de onderwijzer J.W. Jansen, een begaafde nieuwkomer in Veenendaal, die zijn bezwaren tegen de prediking van Kok ventileerde in de gemeente en onder de leden van de kerkenraad; de veroordeling door de zuidelijke Particuliere Synode te Yerseke van een brochure van H. Geluk, die zich presenteert als een sympathisant van Kok. Het terugnemen van veertien theologisch ongelukkige uitdrukkingen door Kok op de classis Barneveld van 1 juni 1948, die vervolgens in *De Saambinder* werden gepubliceerd. Daarmee was de zuiverheid in de leer van ds. Kok onderwerp van gesprek geworden.

b) *De toenemende spanning tussen een meerderheid in de kerkenraad en een minderheid in de gemeente die geen vertrouwen meer heeft in ds. Kok.* De meerderheid in de gemeente (1500 van de 2000 leden en doopleden) stelt zich op achter ds. Kok en de minderheid in de kerkenraad. De spanning komt onder meer tot uiting in wederzijdse handtekeningenacties, de weigering van het merendeel van de gemeente om huisbezoek te ontvangen en van de belijdeniscatechisanten om geloofsbelijdenis af te leggen. Er is duidelijk sprake van partijvorming.

c) *Het herhaaldelijk totstandkomen en mislukken van een verzoening.* De eerste verzoening betreft die tussen ds. Kok en de bezwaarde ouderlingen op zaterdag 10 juli 1949. Een maand na de bekendmaking daarvan in de gemeente weigert het bezwaarde deel van de kerkenraad echter om zich als schuldenaar te beschouwen, omdat men geen schuld zou hebben. Midden oktober vindt een verzoening plaats tussen ds. Kok, het bezwaarde deel van de kerkenraad en de gemeente. De ruimte daarvoor ligt vooral in de toezegging van ds. Kok dat hij meer zal separeren in de prediking. Er wordt weer een ledenvergadering gehouden en het Heilig Avondmaal wordt weer gevierd.

Beide verzoeningspogingen zijn tot stand gekomen onder leiding of onder invloed van J. Fraanje te Barneveld, die een groot gezag genoot. De benadering herinnert aan de praktijk van de Ledeboeriaanse gemeenten en de Kruiskerken in de negentiende eeuw. Spoedig blijkt dat deze pacificatie niet wortelde in een werkelijk verstaan van elkaar. Het gebrek aan

201. Brief van A. Vergunst aan J.L. Geluk te Tholen d.d. 27-09-1949, blz. 8.

vertrouwen bleef onderhuids aanwezig. Het herstel van de vrede heeft dan ook niet langer dan enkele weken geduurd.

d) *De strijd om de bevestiging van W. Turkesteen.* Bij de bevestiging van dit gemeentelid tot ouderling zal de meerderheid in de kerkenraad die bezwaren heeft tegen de leer van ds. Kok, in een minderheid veranderen. Er worden zeer gezochte bezwaren tegen Turkesteen ingediend, die worden doorgezonden naar de classis Barneveld. Tegelijkertijd vragen negen kerkenraadsleden de classis advies, omdat ds. Kok de soevereiniteit van God niet voldoende zou preken. De classis oordeelt op de vergadering van 18 februari 1949 dat de bezwaren tegen Turkesteen ongegrond zijn en dat hij moet worden bevestigd. De meerderheid van de Veenendaalse ouderlingen gaat daarmee niet akkoord. Men vraagt staande de vergadering toestemming om in Gelders Veenendaal een tweede gemeente te stichten. De classis weigert dat op kerkrechtelijke gronden.

Hoezeer ds. Fraanje ook pleit voor verzoening en ook in het gebed laat afsmecken of die tot stand mag komen, de bezwaarde broeders blijken alleen bereid te zijn Kok de hand te reiken als Turkesteen niet bevestigd wordt. Men wil niet toegeven aan wettig genomen besluiten. Het enige doel is het terugwinnen van de meerderheid in de kerkenraad en de voortgaande stellingname tegen Kok.

Bij de bespreking van de leer op de classis biedt Kok een wekelijks, broederlijk overleg aan om bezwaren te bespreken. De bezwaarden gaan daar niet op in. Het is duidelijk dat zij een als zodanig onbijbelse machtsstrijd hebben verloren. Ze weigeren ook zich op een meerdere vergadering te beroepen en vertrekken.

e) *De breuk in de gemeente.* De bezwaarde ouderlingen komen de volgende zondag niet meer naar de kerk. Ze zeggen geen ambtelijk werk meer te kunnen verrichten. Ze weigeren ook als ambtsdrager te bedanken. De kerkenraad zet nu met behulp van twee naburige kerken de betrokken ambtsdragers af. Zij blijven zich echter zien als wettige ouderlingen van de plaatselijke Gereformeerde Gemeente. Op zondag 13 maart beleggen zij de eerste kerkdiensten in het gebouw, dat bekend staat als de Kegelbaan. Een kwart van de gemeente (500 leden en doopleden) bezoekt deze diensten. Van de achttien kerkenraadsleden van Kok gaan er uiteindelijk twaalf over naar de samenkomst in de Kegelbaan. De kerkenraad neemt op maandag 14 maart de beslissing om het kerkverband te informeren over de ontwikkelingen. Daarin deelt hij tevens mee dat men de afgezette ouderlingen niet meer erkent als lid van de gemeente. Ten aanzien van de leden die de bijeenkomsten in de Kegelbaan bezoeken, volgt op 21 april een soortgelijk besluit. Wie zijn spijt niet betuigt over het bezoeken van de bijeenkomsten van de bezwaarden, heeft zich buiten het kerkverband gesteld.

f) *De oproep van de classis in de maand mei.* De ontwikkelingen in Veenendaal leiden tot een vroegde classis op 3 mei. Over de vergadering valt de schaduw van het optreden van W. van Deelen, die zich namens de bezwaarden tot alle kerkenraden heeft gericht met een schrijven waarin vérgaande diskwalificaties van de leer van ds. Kok werden gegeven. De deputaten artikel 49 D.K.O. beklemtonen dat alle bezwaarden met schuldbelijdenis moeten terugkeren tot hun oorspronkelijke gemeente. Er blijven echter bij de afgevaardigden bezwaren bestaan. Er is alleen overeenstemming over het punt dat de broeders te Veenendaal zich nooit hadden mogen afscheiden. In de vergadering van de classis moet zich een toenemende

sympathie voor de samenkomsten in de Kegelbaan hebben afgetekend. Dat blijkt uit de krappe meerderheid, waarmee de classis ten slotte besluit om de uitgetreden broeders via een schrijven persoonlijk op te roepen terug te keren met belijdenis van schuld. Dan kan men zijn bezwaren weer langs kerkrechtelijke weg indienen.

g) *De uitweg van de Generale Synode: Overberg.* De Particuliere Synode van 25 mei 1949 heeft een onverkwikkelijk verloop in de vorm van een lange, verhitte discussie. Een commissie moet te Veenendaal beide partijen horen en de uitgetreden broeders vermanen om terug te keren tot de gemeente van ds. Kok. Het zeer beknopte rapport wordt aangeboden aan de vervroegde Generale Synode, die op 28 en 29 juni 1949 bijeenkomt. Een van de deputaten art. 48 D.K.O. van de particuliere synoden West en Zuid, die aan de commissie was toegevoegd met raadgevende bevoegdheid, adviseert de Generale Synode de uitgetreden met ernst en liefde aan te raden om terug te keren. Tussen de regels door kan in dit advies worden gelezen dat bij terugkeer en verzoening een tweede gemeente te Veenendaal niet tot de onmogelijkheden behoort.

De bezwaarden dienen ter vergadering een lijstje met bezwaren tegen de prediking van Kok in. De predikant van Veenendaal voert geruime tijd het woord, maar er is geen eenstemmigheid. Alle predikanten vormen op verzoek van de Synode een commissie ter bezinning. Daarin tekent Steenblok bezwaar aan tegen de jongste publicatie van Kok, *Het aanbod van Gods genade*. De commissie adviseert ten slotte echter de Synode om zich met elkaar te verenigen en alles te vergeven en te vergeten. De bezwaarden ontvangen uiteindelijk toestemming om in Overberg, een plaatsje op vijf kilometer afstand van Veenendaal, een eigen gemeente te stichten. Van instituering kan echter eerst sprake zijn als zij over een eigen kerkgebouw beschikken. Van dat aanbod maken de uitgetreden broeders echter geen gebruik.

h) *De instituering van een tweede gemeente te Veenendaal.* Op grond van een Bijbelwoord, dat hem is voorgekomen uit Spreuken 24:10-12, acht M. van de Ketterij zich niet meer gebonden aan de tussen de predikanten gemaakte afspraak om niet voor te gaan bij de bezwaarden in de Kegelbaan. Hij institueerde op 24 oktober 1949 zonder de toestemming van de classis en tegen het besluit van de Generale Synode in een tweede Gereformeerde Gemeente te Veenendaal.

4.14 Waardering

1. Het functioneren van de plaatselijke kerkenraad in de conflictsituatie in het licht van de Dordtse Kerkorde (D.K.O.) roept vragen op. Het genoemde college hield na het vertrek van de bezwaarde ouderlingen en gemeenteleden geen rekening met de gulden regel dat de kerk met de oefening van tucht geen haast heeft, omdat ze gericht is op het welzijn van de gemeente, het behoud van de zondaar en de eer van God. Het gereformeerde kerkrecht kent in dergelijke gevallen geen snelrecht. De afzetting van de ouderlingen in Veenendaal kon zondermeer worden verdedigd met een beroep op de 'openbare scheurmaking', die in artikel 80 van de D.K.O. wordt genoemd. Vervolgens haastte de kerkenraad zich om de afgezette ouderlingen niet langer als lid te beschouwen. Dat zelfde oordeel trof de gemeenteleden die hen waren gevolgd. De kritiek van Steenblok en A. van Stuijvenberg was dan ook terecht. Er is in zulke omstandigheden de kerkelijke weg van artikel 77 van de D.K.O., die met wijsheid moet worden gegaan. De geradicaliseerde visie van de kerkenraad, dat de afgezette ouderlingen geen appel bij de classis konden aantekenen krachtens artikel 31 van

de D.K.O. tegen het kerkenraadsbesluit, omdat zij zich zelf buiten het kerkverband hadden gesteld, vond terecht bij de meerdere vergaderingen geen weerklank.

2. Op zichzelf valt te waarderen dat de Generale Synode door het aanbod om in Overberg een gemeente te stichten de schade van de Veenendaalse kwestie zo veel mogelijk probeerde te beperken. De onderlinge verhoudingen tussen ds. Kok, zijn kerkenraad, zijn kerkelijke gemeente enerzijds en de uitgetreden broeders anderzijds waren zodanig beschadigd, dat ná een werkelijke verzoening, het zeker verkieslijk was om geen herstel van de oude situatie te forceren. Het stichten van een tweede gemeente in de eigen woonplaats of in een naburige plaats kan in een ingrijpende conflictsituatie zeker behoren tot het zoeken van het goede voor Sion.

De Synode trad in dit geval echter wel in onderhandeling met mensen, die zich metterdaad al aan hun kerkelijke gemeente hadden onttrokken, eigen samenkomsten belegden, de afzetting van ambtsdragers niet erkenden, uitspraken van meerdere vergaderingen bij herhaling naast zich hadden neergelegd en geacht moesten worden zich aan scheurmakerij volgens artikel 80 van de D.K.O. te hebben schuldig gemaakt. De Synode reikte hun nu de mogelijkheid aan om een onwettige breuk te legaliseren.

Het was een keuze voor een verlegenheidsoplossing, die kerkrechtelijk eigenlijk niet door de beugel kon. Ze berustte op de overweging om Veenendaal en ds. Kok niet geheel af te vallen en op de wens om tegemoet te komen aan het gevoel van een flink aantal synodeleden dat sympathiek stond tegenover de uitgetreden broeders. Het beleid van de Synode moet zwak en aanvechtbaar worden genoemd. Men vroeg van de bezwaarden om binnen een week op het voorstel Overberg te reageren en liet na om bij het aanbod passend beleid te ontwikkelen, zodat de bezwaarden geen inzicht kregen in een pastoraal-praktisch verantwoorde uitweg uit hun situatie.

3. De instituering van een tweede gemeente te Veenendaal op 24 oktober 1949 door M. van de Ketterij wierp terecht veel stof op. Hij ontleende zijn vrijmoedigheid aan de tekst, die hem was voorgekomen uit Spreuken 24:10-12. Medestanders van Kok hebben toen reeds terecht gesteld dat de uitleg en de toepassing die Van de Ketterij aan deze woorden van Salomo gaf, exegetisch onhoudbaar waren en niet in overeenstemming met het werk van de Heilige Geest in zondaarsharten. Het optreden van deze predikant was in flagrante strijd met de bepalingen van de D.K.O. over de instituering van een gemeente en het gezag van een synode. Het was ook een overtreding van het vijfde gebod van de wet des Heeren. De Heilige Geest gebruikt het Woord van God niet om 1 Korinthe 14:40 van zijn gezag te beroven. Hier was sprake van een typisch subjectivistisch handelen. Men beriep zich op een Godspraak waarvoor alles moest wijken. De gang van zaken herinnerde aan het gevoelsmatige, gemoedelijke optreden in kerkelijke zaken, zoals dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Ledeboeriaanse gemeenten en de Kruisgemeenten voorkwam. Het geestelijke gezag van personen werd belangrijker geacht dan de geschreven regel van het Woord en de daarvan afgeleide regels van de kerkorde.

4. De kwestie Veenendaal is een treffende illustratie van een zekere zwakte die inherent is aan de structuur van de D.K.O. voor de behandeling van conflictsituaties. Wat als een plaatselijk conflict begonnen is, ontwikkelde zich in het geval Veenendaal in één jaar tijd tot een zaak

die een geheel kerkverband bezighield, verdeelde en tot een plaatselijke scheuring leidde. Dat hangt samen met het in artikel 31 omschreven recht van appel, dat een beroep op drie meerdere vergaderingen impliceert en met het functioneren van de deputaten artikel 49, die rapport uitbrengen op de Particuliere Synode over het bieden van de hand aan de classes in alle voorvallende zwarigheden. De meerdere vergaderingen moeten in een zekere zin toezien hoe het conflict zich van plaatselijk naar landelijk niveau ontwikkelt. Er is sprake van een manco in de D.K.O., die aan kerkenraden en classes onvoldoende middelen biedt om een beginnend conflict tijdig in te kaderen.

5. In het licht van de probleemstelling van dit onderzoek zijn drie theologisch bepaalde factoren van belang die de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in 1949 hebben beïnvloed. De eerste is de breuk van de bezwaarden met het kerkverband op de classis Barneveld en met de gemeente Veenendaal. De tweede factor is het aanbod van de Synode om onder bepaalde voorwaarden een gemeente te stichten in Overberg. Dit aanbod impliceerde enerzijds een zekere erkenning van de bezwaarden en leidde anderzijds tot verontwaardiging bij de uitgetreden groepering, omdat in Overberg zaalruimte voor een gemeente van vijfhonderd zielen ontbrak. De derde factor is de stichting van een tweede gemeente te Veenendaal door ds. M. van de Ketterij zonder mandaat van de Generale Synode. Dit feit kan niet los gezien worden van het aanbod om tot gemeentevorming te komen te Overberg. Gelet op de verwevenheid met het totaal van de gebeurtenissen moet de instituering van de tweede gemeente te Veenendaal gewaardeerd worden als een feit met boven-regionale en zelfs landelijke betekenis.

De ontwikkelingen in 1948 en 1949 gingen gepaard met twee golven van onrust, die verbonden zijn met de sociale context van de kerkgeschiedenis. In de tweede helft van 1948 was er sprake van handtekeningenacties, bezoeken aan de kerkenraad met 65 leden tegelijk, een massale weigering van jongeren om belijdenis af te leggen, weigering door de kerkenraad om een ledenvergadering te houden. De tweede golf van onrust die het gehele kerkverband trof, hing samen met het optreden van Van de Ketterij en de stichting van een tweede gemeente te Veenendaal.

Het korte voorspel van ‘Vijftig’

5.1 Onrust en ontwikkelingen

De verlegenheidsconstructie die de Generale Synode van 1949 had aangereikt voor de kwestie Veenendaal, had iets onbevredigends. De kerkenraad van Veenendaal, de deputaten artikel 49 van de Particuliere Synode Oost en de minderheid van de Generale Synode beschouwden de oplossing ‘Overberg’ als onkerkrechtelijk. De Synode had immers de onderhandelingen geopend met scheurmakers. Een duidelijke meerderheid stond achter de gemaakte keuze alleen ter wille van de lieve vrede of ook vanwege sympathie met de uitgetreden te Veenendaal. De groep van vijfhonderd bezwaarden zelf zag het voorstel om in Overberg een gemeente gestalte te geven niet als een reële oplossing omdat daar een geschikte vergaderlocatie ontbrak. Door het subjectieve optreden van ds. Van de Ketterij was de zaak nog gecompliceerder geworden. Hij had immers op 24 oktober 1949 zonder toestemming van kerkenraad, classis of synode in de Kegelbaan te Veenendaal een tweede gemeente geïnstitueerd op grond van een tekst uit de Bijbel die hem was voorgekomen. Daarmee groeide de onrust.¹

Ds. J.B. Bel te Krabbendijke vertolkte bij de opening van een kerkelijke vergadering op 2 december 1949 ongetwijfeld het gevoel van velen.

‘Zware wolken hangen er over ons. We willen het niet gewonnen geven, niet in de vernedering komen, en dat zal nodig zijn. Toenadering is nodig en het heeft zich al zo anders geopenbaard. Ook de laatste Generale Synode gaf een droevig beeld. Er is wel vergaderd, maar er is geen oplossing gekomen (...). De rust is niet weergekeerd, integendeel. Waar zijn de tijden gebleven, dat we in vrede onder elkander leefden?

Nog herinneren wij ons, dat jaren geleden, Ds. Fraanje te Dordrecht preekte over Lucas 24:49: “Maar blijft gij in de stad Jeruzalem, totdat gij zult aangedaan zijn met kracht uit de hoogte”. Wij behoorden toen nog niet tot de Gereformeerde Gemeenten, maar wat zag ik met jaloersheid op de eensgezindheid dier gemeenten neer. De Heere was soms kennelijk in het midden. Er was harmonie. En waar zijn we nu? (...) Met weemoed denken wij aan Ds. Kersten, hoe hij ons altijd voorhield bij de eenvoudigheid van Gods Woord te blijven. Hoe drong hij er altijd op aan op de kerkelijke vergaderingen toch onder Gods Woord te buigen.

En nu? (...) Heeft de Heere de stokken “Liefelijkheid” en “Samenbinders” onder ons ook verbroken? God geve ons Zijn leidingen te aanvaarden, opdat ook wij niet verstrooid worden en uiteen vallen.”²

In dit onrustige klimaat voltrokken zich in een tijdsbestek van ruim tien weken – tussen 24 oktober 1949 en 11 januari 1950 – drie nieuwe ontwikkelingen:

1. Vergelijk de paragrafen 4.5.2, 4.7, 4.10 en 4.11.
2. *Notulen van de buitengewone vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland gehouden op 2 December 1949, te Krabbendijke, blz. 1, artikel 1, Opening.*

1. Het bijeenroepen op 21 november 1949 door het Curatorium van een buitengewone generale synode;
2. Het indienen van een aanklacht tegen ds. R. Kok in verband met het gevaar van het afglijden in de leer door de classis Dordrecht op 6 december 1949;
3. Het bijeenkomen van een ouderlingenconferentie in verband met de kerkelijke situatie op 14 december 1949.

Deze drie ontwikkelingen vormden samen het korte voorspel van ‘Vijftig’.

5.2 De oproep tot het houden van een buitengewone generale synode

5.2.1 *Het initiatief van het Curatorium*

Op maandag 21 november 1949 vergaderde het voltallige Curatorium³ van de Theologische School te Rotterdam. Het betrof een gewone vergadering, die was samengeroepen in verband met het beroepbaar stellen per 1 december van de kandidaten H. van Gilst en G. Zwerus en van kandidaat A. Vergunst, die anders dan in de bedoeling lag niet als veldprediker naar Indië kon worden uitgezonden.⁴

Het voorlezen van een brief van ds. A. Verhagen te Kampen werd uitgesteld tot de mid-dagvergadering. In dit schrijven betreurde hij dat een van de curatoren – ouderling H. Bas⁵ – aanwezig was geweest bij het zijns inziens onkerkrechtelijk institueren van een tweede gemeente te Veenendaal. De brief leidde tot een ‘heftige discussie’.⁶ Het resultaat daarvan bestond niet uit een rechtstreeks antwoord aan de Kamper predikant en evenmin in een terechtwijzing van curator Bas, maar in een merkwaardige ruil om de weg te banen voor een buitengewone generale synode.

Drie leden van het Curatorium leverden bij deze ruil wat in. Ds. F. Mallan zag af van het houden van dankdag in de onlangs geïnstitueerde gemeente van Veenendaal op de komende donderdag.⁷ De Blois zou ‘zijn kerkeraad voorstellen het punt van de agenda van de Classe R-dam die op 5 Dec. D.V. zal gehouden worden, nml handhaving van art. 80 D.K.O. in te trekken’.⁸ Ouderling Bas zou met Van de Ketterij bespreken dat hij niet meer naar Veenendaal zou gaan. Het Curatorium plaatste daartegenover het besluit dat ‘een spoedige Gen.

3. Het Curatorium, een door de Generale Synode benoemd deputaatschap, bestond in het najaar van 1949 uit de predikanten H. Ligtenberg te Rotterdam-West (voorzitter), A. de Blois te Rotterdam-Zuid (secretaris), R. Kok te Veenendaal, F. Mallan te Bruinisse, L. Rijkse te Leiden, A. van Stuijvenberg te Nunspeet en de ouderlingen A. van Bochove te Nieuw-Beijerland, H. Bas te Alblasterdam en Joh. de Kok te Middelburg. C. Steenblok woonde zoals gebruikelijk als docent de vergadering bij. Mallan was tot curator gekozen door de Generale Synode van 28 september 1949. Hij nam de plaats in van J. Fraanje, die op 3 september 1949 was overleden.

4. Zie par. 2.5.1: Een veldprediker voor Indië.

5. De notulen van het Curatorium noemen geen naam. Tijdens de ouderlingenconferentie op 14 december 1949 te Utrecht, verklaarde H. Bas dat hij bij de instituering tegenwoordig was geweest. Zie *Verslag Ouderlingen Conferentie*, blz. 5 (AGGU). H. Bas (1900-1994), ouderling te Alblasterdam, was in het dagelijkse leven constructie ijzerwerker. Hij genoot bekendheid door het geven van catechisaties in verschillende gemeenten. In 1951 publiceerde hij de brochure *Ons Isolement bewaard*. Samen met C. Steenblok schreef hij de brochure *Afbakening*.

6. Zie het slot van par. 4.11: Van de Ketterij en de instituering van een tweede gemeente te Veenendaal.

7. Zie het slot van par. 4.11.

8. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 21 november 1949.

Synode zal worden saamgeroepen'.⁹

Drie dagen later, op donderdag 24 november, publiceerde *De Saambinder* een 'Oproep Buitengewone Generale Synode', die namens het Curatorium door C. Steenblok was ondertekend. In de oproep werd gesteld dat het Curatorium het dringend noodzakelijk achtte om deze Synode bijeen te roepen in verband met de voortdurende moeilijkheden te Veenendaal. 'Alle Classes wordt verzocht zo spoedig mogelijk bijeen te komen om deputaten voor de Part. Synode te benoemen. Vervolgens wordt ook de Part. Synoden verzocht zo spoedig mogelijk hun vergaderingen te houden om afgevaardigden te verkiezen voor de Generale Synode'.¹⁰ De roepende kerk van Den Haag zou dan uiterlijk half december de Generale Synode bijeen kunnen roepen.

Kok had zich als curator op de vergadering aangesloten bij het besluit om de classes en synoden op te roepen om afgevaardigden te kiezen voor een bijzondere generale synode. 'Maar toen ik thuiskwam zag ik met de kerkenraad dat ik niet goed had gedaan mijn toestemming te geven. Het was in strijd met art. 79 en 80 van de DKO. De classis Rotterdam moest de zaak afhandelen'.¹¹ De kerkenraad van Veenendaal had dan ook bij deze classis een bezwaar ingediend tegen het institueren van een tweede gemeente te Veenendaal door ds. Van de Ketterij.¹²

5.2.2 *De Open Brief van de kerkenraad van Kampen*

De notulen van het Curatorium bieden geen enkele aanwijzing dat de leden van dit deputaatschap zich hebben bezonnen op de vraag of de gedane stappen binnen de grenzen van het eenmaal door de Generale Synode van 1912 verleende mandaat¹³ wel mogelijk waren. Dat besef was wel aanwezig bij de kerkenraad van de gemeente te Kampen. Dit college richtte zich reeds op 29 november in een *Open Brief*¹⁴ tot alle kerkenraden met een protest tegen het optreden van het Curatorium. 'De Kerkeraad van Kampen merkt bij dezen op, dat bovengenoemd college de bevoegdheid mist om een dergelijke vergadering op te roepen, weshalve die oproep *niet* kerkrechtelijk is'. Bovendien was de gegeven voorstelling van zaken in de oproep in *De Saambinder* onjuist. 'Daar zijn immers geen moeilijkheden in de *wettige* Geref. Gemeente van Veenendaal. Heeft niet de zaak Veenendaal op de laatst gehouden Generale Synode haar volledig beslag gekregen? Dat in de plááts Veenendaal moeilijkheden gebracht zijn, staat geheel buiten de aldaar zijnde wéttinge gemeente'.

9. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 21 november 1949. Later werd bij de vaststelling van de notulen 'het besluit' van het Curatorium afgezwakt door: 'verzocht zal worden een Gen. Syn saam te roepen' (correctie in het handschrift van ds. H. Ligtenberg).
10. C. Steenblok, 'Oproep buitengewone Generale Synode', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 8, donderdag 24 november 1949.
11. *Notulen van de Classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 16 December 1949 te Barneveld*, blz. 1, Artikel 1. Opening.
12. Zie het slot van par. 4.11. Vergelijk *Notulen Kerkeraads Vergaderingen*, d.d. maandag 21 november 1949 en het naschrift.
13. Zie *Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1912*, blz. 8, Artikel 5, punt 1 t/m 3. In: *Acta 1907-1959*, blz. 166. De *Notulen van het Curatorium Boek II* worden ingeleid door een heenwijzing naar dit mandaat op een afzonderlijke bladzijde. Het mandaat omvatte drie punten: het toezicht op het onderwijs van de docenten, de regeling van het onderwijs in samenwerking met de docenten, het beslechten van geschillen. Met het laatste werd uiteraard bedoeld: geschillen tussen docenten en studenten of tussen studenten onderling.
14. *Open Brief aan al de Kerkeraden der Geref. Gem. van de Kerkeraad der Geref. Gem. te Kampen*, d.d. 29 november 1949. Aanwezig in het archief van de Gereformeerde Gemeente te Kampen (AGGK).

De Kamper kerkenraad kwalificeerde vervolgens het handelen van Van de Ketterij in de groepering die samenkwam in de Kegelbaan, als onwettig. ‘Wij vragen U Broeders: Kan dat zo maar?... Is er dan in de Geref. Gemeenten geen kerkrecht meer. Over zulke handelingen bedroeft zich Kampens Kerkeraad, want waar gaan *wij* heen als de kerk door gemoedelijkheden moet geleid worden, in plaats van naar de orde, die God aan Zijn gemeente gegeven heeft?’¹⁵ Voor de behandeling van de kwestie Van de Ketterij was naar het oordeel van Kampen in dit stadium geen generale synode nodig. De classis Rotterdam werd volgens de kerkorde als eerste tot deze behandeling geroepen en was daartoe ook bevoegd.

De *Open Brief* van Kampen vond weinig weerklank. Pleidooien op kerkelijke vergaderingen voor een behandeling door de classis Rotterdam bleven immers uit. De classis Dordrecht ging zelfs zover dat men de Particuliere Synode West van 22 december 1949 verzocht de nodige maatregelen te nemen tegen houding en actie van de Kamper kerkenraad. Enkele aanwezige leden van het Curatorium droegen op de vergadering van deze Particuliere Synode zorg voor een toelichting. De vergadering concludeerde daaruit dat het Curatorium geen onkerkrechtelijke daad had begaan door te verzoeken een generale synode bijeen te roepen. ‘Het was slechts een verzoek daartoe en een aanwijzing aan de kerkelijke instanties’.¹⁶ De Particuliere Synode sprak alleen uit het schrijven van Kampen te betreuren en zag af van verdere maatregelen.

5.2.3 De aanklacht tegen R. Kok

Op de voortgezette vergadering van de Generale Synode van 28 september 1949 hadden de afgevaardigden het advies van een commissie van predikanten aanvaard om theologische verschillen in visie niet aan te scherpen, maar alles te vergeven en te vergeten.¹⁷ Dat besluit kon kennelijk niet iedereen bevredigen. Zeven weken later bleek tijdens een vergadering van de kerkenraad van de gemeente te Alblasterdam, dat men niet gerust was over de ontwikkelingen: ‘De lastbrief voor de classisvergadering van 6 Dec. a.s. wordt ingevuld en ondertekend. Tevens wordt besloten de classisvergadering te verzoeken om bij de Synode’¹⁸ stappen te doen, om het afglijden naar de Neo-Gereformeerde leer tegen te gaan’.¹⁹

Toen de classis Dordrecht op dinsdag 6 december bijeenkwam, bleek er nog een ingekomen stuk te zijn, dat getekend was door de voorzitters van de kerkenraden van Giessendam, Gorinchem, Veen, Aalburg, Meeuwen, Poederoijen en Aalst. ‘Beide brieven betreffen het kerkelijk geschil te Veenendaal en wat daarmee verband houdt. In het eerstgenoemde schrijven wordt uitgegaan van de veronderstelling, dat beide partijen niet zo ver van elkaar

15. Open Brief aan al de Kerkeraden der Geref. Gem. van de Kerkeraad der Geref. Gem. te Kampen, d.d. 29 november 1949.

16. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 5, Artikel 9: Rondschrijven van de gemeente Kampen.

17. Zie par. 4.10.

18. Bedoeld werd de Particuliere Synode West die op 22 december 1949 zou vergaderen.

19. Notulen van de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Alblasterdam d.d. 18 november 1949, artikel 8. Tekst ontleend aan een gewaarmerkt afschrift van de kerkenraad, d.d. 16 juni 2012. De beknopte notulen zwijgen over de ambtsdrager die het onderwerp ter sprake bracht. Hierbij kunnen we denken aan ouderling H. Bas uit deze kerkenraad, die curator was van de Theologische School. Zie over H. Bas hfst. 5, noot 5. Ook de voorzitter van de kerkenraad, ouderling J. Vermeulen Hzn (1882-1970), nam een vooraanstaande plaats in het kerkelijke leven in. Hij was scheepstekenaar, daarna chef-tekenaar. Hij werkte zijn gehele leven bij de scheepswerf van J. en K. Smit aan de Kinderdijk bij Alblasterdam.

staan als wel schijnt en aangedrongen op beëindiging van het dispuut over dit geschil'.²⁰ De notulen gaan voorbij aan de opmerking over Steenblok die in de brief van de voorzitters moet zijn gemaakt. Zij tekenden aan dat bij een eventuele onderzoek naar de leer van Kok redelijkerwijs ook de visie van Steenblok diende te worden behandeld. De preses, ds. Chr. van de Woestijne te Ridderkerk, erkende 'dat met Dr. Steenblok ook iets niet in orde was'. Hij vond het echter moeilijk om de visie van beide predikanten tegelijk aan de orde te stellen en stelde voor zich eerst uit te spreken over de gevoelens van Kok en daarna aandacht te besteden aan dr. Steenblok. Een van de afgevaardigden waarschuwde daarop ernstig 'voor de negatieve zijde die hiervan het gevolg zou zijn, doch niettemin hebben ook de afgevaardigden van de betreffende zeven gemeenten zich hierbij neergelegd. In werkelijkheid is alleen Kok behandeld. De geest van de brief van de gemeente Alblasserdam overheerste op deze vergadering dermate, dat er voor bovengenoemd waarschuwend woord geen plaats was'.²¹ Het schrijven van Alblasserdam kreeg 'een brede bespreking, waarin helder in het licht wordt gesteld het gevaar voor afglijden bovengenoemd, uit het laatste geschrift van Ds. Kok, "Het aanbod van God genade" en tevens de motieven voor en de wijze waarop Ds. V. d. Ketterij heeft gehandeld zoals hij deed'.²² De vergadering besloot vervolgens 'eenparig' het verzoek van Alblasserdam door de zenden naar de Particuliere Synode met dien verstande, dat het zou worden aangevuld met bewijzen uit het genoemde geschrift van ds. Kok. Ds. Chr. van de Woestijne en de beide afgevaardigden van Alblasserdam, de ouderlingen H. Bas en J. Vermeulen Hzn. kregen opdracht op deze wijze voor de eindredactie van het verzoek aan de Particuliere Synode zorg te dragen.²³ De vraag of de klacht van Alblasserdam over het boekje van ds. Kok, die in Veenendaal als dienaar des Woords woonachtig was, hier wel wettig ter tafel was, werd op deze vergadering niet gesteld.

Op donderdag 22 december 1949 diende de zaak Kok op de vergadering van de Particuliere Synode West in het kerkgebouw aan de Boezemsingel te Rotterdam. De toon van de vergadering, die werd geleid door ds. D.L. Aangeenbrug te Dordrecht, werd gezet door de behandeling van een verzoek van de classis Amsterdam. Het had betrekking op preken van ds. Kok, waarin uitdrukkingen voorkwamen die door de classis Barneveld in juni 1948 waren veroordeeld. 'Amsterdam' wilde het uitgeven daarvan beëindigen. Dat gold ook voor het toezenden van deze preken aan de jongens in Indië door de Synodale Commissie. Ds. H. Ligtenberg attendeerde erop dat 'bij de preken, die verzonden werden aan de militairen in Indië een brief was gedaan, waarin op de fouten in de preken gewezen werd. Daarna zijn deze preken niet meer verzonden'.²⁴ De Synode sprak ten slotte 'haar afkeuring er over uit,

20. *Notulen van de vergadering "Classis Dordrecht" der Geref. Gem. in Nederland, d.d. dinsdag 6 dec. 1949 te Dordrecht, Artikel 5, Ingekomen stukken.* (Handschrift. Aanwezig in het archief van de Gereformeerde Gemeente te Dordrecht (AGGD), nr. 652491 Loc. 16).

21. Deze passage berust op een brief van ouderling J.J. Geluk te Gorinchem aan ds. A. Vergunst te Veen, d.d. 12 mei 1980. De Veense predikant had hem gevraagd zijn herinnering aan de vergadering van de classis Dordrecht schriftelijk vast te leggen, met name wat de brief van de zeven voorzitters betreft. Het origineel berust bij J.J. Geluk Jr., Gorinchem, en is in kopie aanwezig in het privé-archief van M. Golverdingen (MGD).

22. *Notulen van de vergadering "Classis Dordrecht" der Geref. Gem. in Nederland, d.d. dinsdag 6 dec. 1949 te Dordrecht, Artikel 5, Ingekomen stukken.*

23. *Notulen van de vergadering "Classis Dordrecht" der Geref. Gem. in Nederland, d.d. dinsdag 6 dec. 1949 te Dordrecht, Artikel 5, Ingekomen stukken.*

24. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949, blz. 3, Artikel 7: Verzoek Classis Amsterdam.*

dat de reeds veroordeelde preken van Ds. K. zonder herziening blijven uitgegeven worden, alsmede dat deze ook aan onze militairen in Indië zijn verzonden. Gewezen werd verder ook op het grote belang van het lezen van de predikaties van onze godzalige, oude schrijvers'.²⁵ Het agendapunt van de classis Amsterdam werd doorgezonden naar de Generale Synode. Vervolgens vermeldde de agenda het verzoek van de classis Dordrecht om 'zo spoedig mogelijk stappen te nemen tegen het afglijden van de leer' van Schrift en belijdenis. Men had daarbij als doel voor ogen het bewaard blijven van de gemeenten bij de leer, zoals die oorspronkelijk werd voorgestaan bij de Vereniging van 1907, toen de Kruisgemeenten²⁶ en 'de gemeenten geboren uit het optreden van Ds. Ledeboer'²⁷ samengingen.²⁸ Daarom verzocht deze classis de Synode om de volgende bezwaren in behandeling te nemen tegen het boekje van ds. Kok, getiteld *Het aanbod van Gods genade*,²⁹ uitgegeven in de zomer van 1949 bij drukkerij C. Stolp te Scherpenzeel. De tekst van het bezwaarschrift bestond uit drie punten:

- 1e. Vereenzelviging van aanbidding en belofte der zaligheid aan allen, met alle gevolgen daarvan; en daardoor verwaarlozing van krachtadige roeping en wederbarende werking, waardoor de levendmaking geschiedt (zie pag. 11).
Deze voorstelling is reeds herroepen, zie notulen van de Classis Barneveld van de vergadering van 1 Juni 1948, pag. 7, punt 5.
- 2e. Verwarde voorstelling inzake het gebruik van Wet en Evangelie in de uitwendige roeping en prediking en daardoor verwaarlozing van de leer der drie stukken, ellende, verlossing en dankbaarheid, (zie pag. 14 en 15); alsook van het plaatsmakende werk, de toeleidende wegen en de bevindelijke gangen.
- 3e. Verwarde verbondsbeschouwing voor zover die naar voren komt. In feite is deze bij hem, dat alle gedoopten de toezegging gedaan wordt, zodat allen in het genadeverbond zijn. Toch is de onherborene volgens hem onder de wet, maar dan wordt hij ook met een wettische eis bij hem aangezet, om in de weg van een verkapt werkverbond te geloven, in plaats dat hij uit de eis, als element uit de wet, als kenbron der ellende, ontdekt wordt aan de staat van zijn ellende (zie pag. 11, 14, 15).³⁰

Ouderling H. Bas gaf een nadere toelichting op het derde punt. Er is een verschil tussen de wet die in wettischheid wordt betracht of gedaan én de wet als tuchtmeester tot Christus.³¹ Die twee worden door ds. Kok met elkaar verward. Hij is daarop meerdere keren geweest en gaat er toch mee door. Hij verwees in dit verband naar bladzijde 15 van het boekje van

25. 'Kort Verslag van de Vergadering der Part. Synode-West', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 143, 29-12-1949.

26. Zie voor dit begrip hfst. 3, noot 4.

27. Ds. L.G.C. Ledeboer (1808-1863) te Benthuisen werd op 26 januari 1841 uit het ambt gezet in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij predikte en catechiseerde daarna in gezelschappelijke samenkomsten en stichtte met name gemeenten in Holland en Zeeland. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 18-22.

28. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 3, Artikel 8: Verzoek classis Dordrecht.

29. Zie par. 4.9: Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade.

30. *Notulen van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 3-4, Artikel 8: Verzoek classis Dordrecht.

31. In wettischheid betrachten wil zeggen handelen naar de wet van God in eigen kracht. De wet als tuchtmeester tot Christus is een uitdrukking, die ontleend is aan Gal. 3:24. De wet, gehanteerd door de Heilige Geest, overtuigt ons van zonde en vloek en leidt ons tot Christus als de Redder van zondaren. De wet is daarbij als een paidagogos in de oudheid, een tuchtmeester, die als leerlingbegeleider kinderen naar school brengt en hen zo nodig tuchtigt.

Kok. Steenblok herinnerde eraan dat hij deze zomer tijdens de predikantenconferentie³² de schrijver had gesmeekt om de zinsnede op bladzijde 11 van de uitgave te schrappen: 'En die prediking is een Goddelijke toezegging.' L. Rijksen wees op een andere zinsnede van bladzijde 11: 'De Goddelijke aanbidding van het Evangelie is de baarmoeder des geloofs.' De Leidse predikant noemde dat onjuist, 'daar de Heilige Geest als werkmeester het gepredikte woord moet toepassen'.

Kok, die de vergadering bijwoonde, uitte de wens dat deze aanklachten zouden behandeld worden op de classis Barneveld, maar hij kreeg geen bijval. Volgens de vergadering was zijn zaak reeds op de Synode³³ geweest en moest zij daarom worden doorgezonden naar de komende Generale Synode.³⁴ De behandeling van het verzoek van de classis Dordrecht werd tegen het einde van de morgenvergadering afgerond. De aanklacht werd op een kleine precisering³⁵ na ongewijzigd overgenomen en doorgezonden naar de Generale Synode. Het stuk kreeg nu als aanhef: 'De Particuliere Synode West betreurt en keurt af de uitgave van het boekje van ds. R. Kok te Veenendaal, getiteld: "Het aanbod van Gods genade" (...)'.³⁶

5.2.4 Nadere meningsvorming tijdens het traject naar de Generale Synode

Het institueren van een tweede gemeente te Veenendaal door M. van de Ketterij bleef tijdens het gaan van het traject naar de buitengewone generale synode onderwerp van gesprek. De particuliere synoden in drie regio's vergaderden in een vaste volgorde: Zuid, West en Oost. In het Zeeuwse kon Van de Ketterij op veel sympathie rekenen, met name in de classis Tholen.³⁷ Het was dan ook niet verwonderlijk dat deze classis³⁸ in een schrijven aan de Particuliere Zuidelijke Synode, die op 2 december 1949 te Krabbendijke vergaderde, de aandacht vroeg voor de problematiek te Veenendaal. 'Na toelichting door Ds. Mallan en breedvoerige bespreking besluit de Synode de Generale Synode te verzoeken om het inzake Veenendaal genomen besluit te herzien'.³⁹

De kerkelijke meningsvorming kreeg in het gebied van de Particuliere Synode West met name

32. Steenblok bedoelde de door de Generale Synode 1949 ingestelde Commissie van alle predikanten. Zie par. 4.8 en 4.9.

33. De bedoeling van deze opmerking is onduidelijk. Er was nooit eerder een aanklacht tegen Kok ingediend in verband met zijn boekje *Het aanbod van Gods genade!* Misschien heeft men gedacht aan de tweede zittingsdag van de Generale Synode 1949 - 29 juni 1949 - toen Kok het woord voerde, nadat de uitgetreden en te Veenendaal een lijstje met bezwaren tegen zijn leer hadden ingediend. Zie par. 4.8.

34. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 4, Artikel 8: Verzoek classis Dordrecht.

35. De bronverwijzing aan het slot van het derde punt werd vervangen door: (zie pag. 11-14 en 15). Zie Handelingen Generale Synode op 11 en 12 januari 1950 te Utrecht, Artikel 7, in: *Acta 1907-1959*, blz. 587.

36. *Acta 1907-1959*, blz. 586.

37. Toen de kerkenraad van Veenendaal bezwaar had aangetekend tegen het feit dat ds. F. Mallan op donderdag 24 november dankdag zou houden in de gemeente in de Kegelbaan, schreef de predikant van Bruinisse terug: 'Afgezien van het feit of de daad van Ds. v.d. Ketterij kerkrechtelijk is geweest, ja of nee, zo kunt U ervan verzekerd zijn, dat als Ds. Van de Ketterij geschorst zou worden of de gemeente zou moeten verlaten, alsdan het gevolg hiervan zijn zal dat heel de Classis Tholen hiertegen op zal komen en partij zal kiezen. Zonder dat ik daar zelf ook maar iets in zeg, wordt dit voornemen algemeen hier in Zeeland tot uitdrukking gebracht.' Brief van ds. F. Mallan aan de Kerkeraad van Veenendaal d.d. 18 November 1949, in: *In- en uitpost 1940-1959*.

38. F. Mallan was de enige predikant in deze classis.

39. *Notulen van de buitengewone vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 2 December 1949 te Krabbendijke*, blz. 3, Artikel 5. Ingekomen stukken.

gestalte op de vergadering van de classis Rotterdam van 5 december 1949. Het schrijven van Rotterdam-Zuid, dat beoogde artikel 80 van de D.K.O. van toepassing te verklaren op Van de Ketterij⁴⁰ – het was inmiddels ingetrokken⁴¹ – had de pennen losgemaakt. De kerkenraden van Alblasterdam, Katwijk aan Zee en Gouda hadden een brief gezonden ten gunste van de predikant van Vlaardingen. Gouda droeg daarbij zelfs een kerkrechtelijke verdediging van zijn optreden aan. De Generale Synode van 1949 had door de uitspraak over Overberg en het toekennen van bepaalde rechten aan de vijfhonderd bezwaarden deze mensen in feite onttrokken aan het herderlijk opzicht van de kerkenraad van Veenendaal. Daarom kon Van de Ketterij niet beticht worden van scheurmakerij en ook niet van het indringen in de dienst van een ander.⁴² De Goudse kerkenraad vergat dat de Generale Synode van 1949 een duidelijk kader had aangereikt voor de instituering van een gemeente buiten Veenendaal en dat voor de instituering zelf een positief advies van de classis Barneveld nodig was, voorgeschreven in artikel 38 van de D.K.O.

Uiteraard kreeg Van de Ketterij gelegenheid om zijn handelwijze toe te lichten. Na een brede bespreking besloot de classis Rotterdam geen oordeel over de zaak uit te spreken, maar die door te geven aan de komende Particuliere Synode. Er lag nog een ingekomen stuk van de kerkenraad van Veenendaal. Dat bevatte het verzoek om zijn klacht over de zaak Veenendaal-Van de Ketterij te behandelen. De classis sprak echter uit dat met de doorverwijzing van de kwestie naar de Particuliere Synode West de klacht van Veenendaal zelf was vervallen!⁴³ Deze Synode nam op 22 december het besluit om te voldoen aan het verzoek van de classis Rotterdam en de kwestie Veenendaal-Van de Ketterij in te dienen als punt van behandeling voor de Generale Synode.⁴⁴

Ds. L. Rijksen bracht ter synode een kerkrechtelijke correctie aan, die neerkwam op een veroordeling van het beleid van het Curatorium. Hij las namelijk artikel 50 van de D.K.O. voor, die zegt dat alleen de Particuliere Synode bevoegd is om de roepende kerk te vragen een generale synode vervroegd bijeen te roepen.⁴⁵ Toen Rijksen zijn bezwaren tegen de gang van zaken op deze manier had kenbaar gemaakt, hield Steenblok een betoog dat de vervroegde synode moest doorgaan.⁴⁶ De Synode verzocht nu volgens de regel⁴⁷ Den Haag

40. Zie het slot van par. 4.11.

41. Zie par. 5.2.1. Vergelijk de *Notulen van de vergadering der Classis Rotterdam van de Geref. Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel 5 december 1949*, Artikel 5. Ingekomen stukken: 'En blijkt dat er een misverstand was over de plaatsing van het verzoek van Rotterdam-Zuid op de agenda, waar deze tevoren al ingetrokken was'.

42. Scheurmakerij en indringing in de dienst van een ander worden in artikel 80 van de D.K.O. gerekend tot de grove zonden, die met schorsing of afzetting kunnen worden gestraft. Zie voor de tekst van het artikel: *De Dordtse kerkorde met inleiding, aantekeningen en toelichting voor hedendaags gebruik*, blz. 96-97.

43. *Notulen van de vergadering der Classis Rotterdam van de Geref. Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel 5 December 1949*, blz. 3, Artikel 5. Ingekomen stukken.

44. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 5. Artikel 10: Verzoek Classis Rotterdam. De summier tekst vermeldt niets over een bespreking.

45. Mededeling K. de Gier d.d. 14-11-1991; mededeling A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 7 juni 2006.

46. Mededeling van K. de Gier d.d. 14-11-1991.

47. Het ging om een formele regel, die achteraf werd gehanteerd. Op de Particuliere Synode Zuid, die drie weken eerder was gehouden, was het bijeenkomen van de buitengewone Generale Synode reeds als een vaststaand feit aanvaard! Zie *Notulen van de buitengewone vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 2 December 1949 te Krabbendijke*, blz. 4. Artikel 6. Deputaten voor de Generale Synode.

als roepende kerk deze Synode bijeen te roepen op woensdag 11 en zo nodig op donderdag 12 januari 1950.⁴⁸

In het gebied van de Particuliere Synode Oost kwam op 16 december de classis Barneveld bijeen. De kerkenraad van Veenendaal protesteerde daar stevig tegen het houden van deze classis en van andere meerdere vergaderingen in verband met de kwestie Van de Ketterij. De Veenendaalse broeders waren van mening dat deze hele zaak behandeld had moeten worden door de classis Rotterdam volgens artikel 79 en 80 van de D.K.O. 'De classis geeft toestemming aan Veenendaal dit op de meerdere vergadering te brengen en de zaak van Ds. v.d. Ketterij aan de Synode door te geven'.⁴⁹

Op 27 december vergaderde de classis Kampen. De opening werd verricht door ds. P. Honkoop te Rijssen, die constateerde dat de eenheid van de gemeenten ernstig werd bedreigd.

'Wij hebben altijd getracht ons kerkelijk samenleven te richten naar de ordeningen die in ons kerkrecht geldende zijn, maar thans komen er stemmen naar voren die ons willen leiden langs een ander richtsnoer, berustende op persoonlijke bevindingen. Het zal weinig moeite kosten om te begrijpen, dat we die weg niet op kunnen gaan, want dan krijgen wij een chaos in ons kerkelijk leven en krijgen we een toestand, die we kunnen weergeven met: in die dagen was er geen koning in Israël, een iegelijk deed wat recht was in zijn ogen. De Heere geve ons verstand met goddelijk licht bestraald, opdat wij een juist oordeel mochten verkrijgen over de zaken die ons ter behandeling zullen worden voorgelegd'.⁵⁰

Er vond een wijdlopijge bespreking plaats over de kwestie Veenendaal-Van de Ketterij, die zich kenmerkte door het harmoniëren van verschillende gedachtegangen. Ten slotte sprak de vergadering uit dat er ten aanzien van vijf punten eenstemmigheid bestond:

1. De classis kan zich er niet mee verenigen, wanneer de instituering van de afgescheiden gemeente te Veenendaal als wettig zou worden erkend;
2. Ds. Van de Ketterij heeft in deze geheel in strijd met het kerkrecht gehandeld, omdat hij een handeling heeft verricht tegen het besluit van de Generale Synode;
3. Instituering had in geen geval plaats mogen hebben zonder goedkeuring van de classis waaronder Veenendaal ressorteert;
4. Het indienen van bezwaren tegen de leer van ds. Kok op de a.s. Particuliere Synode Oost of de Generale Synode is alleen kerkrechtelijk juist als die bezwaren reeds ter kennis en ter behandeling zijn gebracht van de kerkenraad van Veenendaal en de classis Barneveld;
5. De zaak 'Ds. Van de Ketterij' en de zaak 'bezwaren tegen de leer van Ds. Kok' dienen geheel van elkaar te worden gehouden. 'Deze twee zaken mogen in geen geval aan elkaar gekoppeld worden in de besprekingen'.⁵¹

48. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 5, Artikel 11. Deputaten naar de Generale Synode.

49. *Notulen van de Classis Barneveld der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 16 December 1949 te Barneveld*, blz. 2, Artikel 1. Opening, blz. 5, Artikel 7. Punten voor de Part. Synode.

50. *Notulen van de Classis Kampen der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 December 1949 te Kampen*, blz. 1, Artikel 1. Opening.

51. *Notulen van de Classis Kampen der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 27 December 1949 te Kampen*, Artikel 7. Punten.

Een ruime week later vergaderde de Particuliere Synode Oost te Barneveld. Het protest van de kerkenraad van Veenendaal tegen het niet behandelen van de kwestie Veenendaal-Van de Ketterij door de classis Rotterdam, maakte de tongen los. 'Een zeer langdurige bespreking volgde hierop. Een tiental sprekers gaven hieromtrent hun zienswijze weer. De meningen over het al of niet geoorloofde optreden van Ds. van de Ketterij in deze zaak lopen uiteen. Na die verschillende zienswijzen aangehoord te hebben, besluit de Synode deze zaak door te zenden naar de Generale Synode welke binnen enkele dagen staat gehouden te worden.'⁵² Het verloop van de drie Particuliere Synoden maakte het mogelijk om een goede inschatting te geven van het kerkelijke krachtenveld van dat moment. Er was geen synode die de voorkeur gaf aan behandeling van de kwestie door de classis Rotterdam. Alle synodes kozen voor behandeling op landelijk vlak. Het was daarbij wel duidelijk dat de Synoden Zuid en West het optreden van Van de Ketterij overwegend met sympathie tegemoet traden. Met name in de Synode Oost leefden echter sterke kerkrechtelijke bezwaren tegen zijn handelwijze.

5.3 De analyse van de ouderlingenconferentie

De spanningen lieten zich in het gehele kerkverband gevoelen. Men vroeg zich af 'of het niet wenselijk ware, dat de ambtsdragers, wien de regering der kerk is toebetrouwd, zich eens met elkander zouden verstaan. Om dan de zaken, die onze Gemeenten aangaan en beroeren, in broederlijke liefde met en onder elkander, in openhartigheid te bespreken'.⁵³ Enkele broeders richtten zich tot de kerkenraden met een uitnodiging tot het bijwonen van een conferentie van ouderlingen. De vergadering werd gehouden op woensdag 14 december in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Utrecht en nam de hele dag in beslag. De belangstelling was groot. De helft van het totaal aantal gemeenten⁵⁴ – zeventig – was vertegenwoordigd door 137 ouderlingen.⁵⁵ Er werd een moderamen gevormd van vijf personen. Als preses fungeerde op verzoek van de vergadering ouderling N.W. Schreuder te Amersfoort.⁵⁶

5.3.1 Gaat het goed of verkeerd?

De preses stelde allereerst in het algemeen de vraag aan de orde: Gaat het goed of verkeerd in de Gereformeerde Gemeenten? Ouderling D. Hage te Sint-Annaland opende de bespreking met de opmerking 'dat de doodstaat in Adam niet recht waargenomen wordt in de ziel. Ook in de bediening⁵⁷ treedt deze op de achtergrond. Zoo wij dat door de bearbeiding des H. Geestes niet recht inleven, kan er geen vast gebouw komen. In de Ger. Gem. is nu tegenwoordig een stroming⁵⁸ waar te nemen, waarbij er een terughouden van die gronden is (...) Dat zou nog

52. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op Donderdag 5 januari 1950 te Barneveld*, blz. 3. Artikel 8. Protest Veenendaal.

53. *Jaarverslag Ouderlingen Conferentie*, blz. 1. (Niet getekend, machineschrift, J. Kieviet te Utrecht. In archief Gereformeerde Gemeente Utrecht (AGGU).

54. Zie het statistisch overzicht in par. 2.1.

55. *Jaarverslag Ouderlingen Conferentie*, blz. 1.

56. *Verslag Ouderlingen Conferentie*, blz. 1 (AGGU). In het moderamen namen zitting N.W. Schreuder, Amersfoort, preses, J. Vermeulen, Kinderdijk, scriba, J. Kieviet, Utrecht, scriba, A. van Hell, Amersfoort, quaestor, C. A. Lanser, Rijssen, quaestor. Het gespreksverslag is zeer uitvoerig (zes bladzijden A-4 in machineschrift) en getekend door N.W. Schreuder en J. Kieviet.

57. Namelijk van het Woord.

58. Zinspeling op de prediking van ds. R. Kok c.s. Daarin zou de geestelijke doodstaat van de mens en de kennis van de persoonlijke ellende worden afgezwakt.

wel terecht kunnen komen, zoo wij ons leven mochten verliezen, afstand doen van hetgeen wij graag vasthouden. Wij handhaven het recht van Koning Jezus niet. Hij moet heerschappij hebben in ons en onder ons'.⁵⁹ A.M. Doudeijns te Poortugaal signaleerde als oorzaak van het niet goed functioneren van de gemeenten ook het feit dat de predikanten het met elkaar niet goed kunnen vinden. In die ontwikkeling worden de ouderlingen meegesleept. Zij moeten meer een zelfstandig oordeel uitspreken en op de meerdere vergaderingen met hun persoonlijke mening naar voren komen. Een andere afgevaardigde toonde zich eveneens teleurgesteld over de gang van zaken op de kerkelijke vergaderingen. 'De leraren zoeken allen het hunne'⁶⁰ Ook G. van Velzen te Krabbendijke beantwoordde de vraag van de preses negatief. Er is een afwijken van de oude waarheid. We moeten een schuldige voor God worden. 'Nu spreekt men van prediking algemeen, beloften algemeen, aanbidding aan allen. Voor die aanbidding moet men echter onderwerp gemaakt worden. Door de bediening des Geestes zal een ziel alleen daartoe komen en zal deze zaligmakend gewerkt worden.'⁶¹

5.3.2 *Waar ligt de oorzaak?*

De preses stelde vervolgens bij de geconstateerde neergang de vraag: Waar ligt de oorzaak? Verschillende sprekers zochten de oorzaak in de prediking van het aanbod van genade. D. Hage te Sint-Annaland benadrukte dat de belofte niet in de ziel kan worden aanvaard zonder de roeping van God. 'Spreker geeft zijn afkeuring te kennen over het schrijven in Daniël en het boekje over het aanbod van genade. Hoewel de smoutigheid⁶² gemist wordt, toch beluisterd spr. in de Saambinder nog oude klanken'.⁶³ Die opmerkingen leverden hem een vraag op van de Kamper ouderling Jac. van Putten. 'Er is toch een aanbidding van genade? (...) 'De Heere Jezus heeft Zijn discipelen uitgezonden met de aanbidding van het volle, rijke Evangelie. Dat wordt in onze gemeenten elke zondag nog van de kansels gehoord. Dood en leven worden nog verkondigd. De schuld moet in de eerste plaats bij ons worden gezocht, omdat de moed gemist wordt om op te komen tegen de verkeerde gangen. De schuld ligt bij onze classis en synoden, de gebreken zijn op de vergaderingen niet voldoende genoemd. Er is echter een doordrijven, zoowel aan de een als aan de andere zijde. Er is toch een aanbidding en anders komt men (in de) dode lijdelijkheid terecht. Dat zijn de uitersten waartusschen wij ons nu bewegen. Van deze beide uitersten dreigt nu gevaar'.⁶⁴ Even later koos D. den Besten te Tricht echter positie tegen de prediking van het aanbod van genade: 'De leer over het aanbod van genade gaat in de richting van de algemene verzoening. Alsof er enig recht is om het aanbod te aanvaarden. Aan de mens wordt nog wat toegeschreven. Als God komt te ontdekken, blijft er geen pleitgrond in zichzelf meer over. Hij gaat leren dat hij een verloren schepsel is.' Den Besten liet er geen twijfel over bestaan dat boeken die

59. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 1.

60. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 2.

61. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 2.

62. Vergelijk Jes. 30:23 en Hab. 1:16 SV, waar in de kanttekening de betekenis 'olieachtig' wordt gegeven. In de Grote Van Dale komt het bijvoeglijk naamwoord smoutig niet voor en evenmin in het uitgebreide Woordenboek van de Nederlandse Taal (WNT). In dit laatste woordenboek wordt het zelfst. nmw. smout omschreven als week vet, zalf, smeersel; het bijv. nmw. smoutig betekent dus zoiets als 'vol met vet'. Het is nu een verouderd woord. De betekenis zoals hier gebruikt, is ongeveer: met een groot gehalte aan hartelijk en bevindelijk taalgebruik.

63. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 2.

64. Ibidem, blz. 2, 3.

het aanbod van genade leren, moeten worden teruggenomen. ‘Tricht kan met de nieuwe richting niet mee.’⁶⁵

5.3.3 Is er werkelijk een leergeschied?

Na de middagpauze stelde voorzitter Schreuder voor om ‘het kind eens bij naam te gaan noemen en met concrete feiten te komen.’ Daarom legde hij de vraag aan de vergadering voor: Is er onder ons werkelijk een leergeschied? P. van Woerden te Akkrum beklemtoonde dat er eenheid van gevoelens bestaat als het gaat over de geestelijke doodstaat van de mens. Er zijn echter leerstukken waarover gediscuteerd wordt. ‘Is er een welmenend aanbod tot alle mensen? Komen de beloften des Evangeliums tot alle mensen die leven onder de bediening des Evangelies en hebben ze daaruit een pleitgrond waarop ze mogen pleiten?’⁶⁶ H. Bas te Alblasterdam acht de leergeschieden bewezen. ‘De oorzaak van alles is de afwijking van de leer. Hoofdzakelijk de verkeerde uitdrukkingen van Ds. Kok. Spr. is echter bang, dat het niet alleen uitdrukkingen zijn, maar dat het de ligging is.’⁶⁷ Naar aanleiding van een vraag van A. Valkenburg te Veenendaal over Koks uitleg van de gelijkenis van de wijnstok in Johannes 15 ontwikkelde zich een vinnig debatje:

‘Br. Versteeg, Veenendaal. Betoogt nogmaals dat dit alles nu toch geen bewijzen zijn voor leergeschieden bij Ds. Kok, doch dat het hier geldt bepaalde uitdrukkingen uit zijn preken.

Br. Bas, Alblasterdam. Citeert dan enkele gedeelten uit het boekje van Ds. Kok over het aanbod van genade.

Br. Van der Geer, Utrecht, zegt: Ds. Kok separeert te weinig. Eerst de afsnijding: Zoo gij in Mij niet blijft.

Br. Valkenburg, Veenendaal, zegt dat Ds. Kok in zijn preken juist altijd zoo met ernst en klem het zijn hoorders op het hart bindt, dat het oordeel zoo groot zal zijn, onder de aanbidding des Evangelies te hebben geleefd en niet te hebben gewild.

Br. Bas, Alblasterdam. Door Ds. Kok worden Wet en Evangelie verdoezeld.

Br. Huibers, Veenendaal. Jullie willen Ds. Kok er uit hebben.

Br. Bas, Alblasterdam. Protesteert hier ten sterkste tegen en eischt dat dit wordt teruggenomen. Van ganser harte zou spr. willen dat de zaak werd opgelost.’⁶⁸

Na een toelichtende opmerking van J. Huibers kwam de discussie weer in kalmer water. Joh. de Kok, een bekende Middelburgse ouderling, ging nog eens op de vraag van de preses in: ‘Wat de leergeschieden aangaande Ds. Kok betreft, moet spr. zeggen dat Ds. Kok ze wel herroepen heeft, maar geen schuldgevoel werd gevonden. De mensen worden naar Christus gestuurd, zonder dat Christus ze trekt. De mensch doet wat, maar God doet niets’.

A. Valkenburg te Veenendaal herinnerde eraan dat de toezegging van het heil tot ieder mens komt. Bij de laatste doopsbediening verklaarde ds. Kok nog dat de aanbidding van genade in de doop wordt verzegeld. Daarop sprak H. Bas onomwonden als zijn mening uit: ‘Daar spreekt juist de dwaling uit. Het Verbond met al de weldaden daaruit in Christus wordt verzegeld. Wij moeten niet het oog sluiten voor de doorbraak die komt. Men schrijft: Het supra⁶⁹ heeft afgedaan in de Ger. Gem.’⁷⁰ Valkenburg wierp ten slotte nog de vraag op: ‘Is

65. Ibidem, blz. 3.

66. Ibidem, blz. 3.

67. Ibidem, blz. 3.

68. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 4.

69. Populaire aanduiding van het supra-lapsarisme, een theologische zienswijze op de volgorde van de besluiten van God in Zijn eeuwige raad: predestinatie, schepping, val. Hierbij gaat de predestinatie

het kerkrechtelijk dat de zaak door Alblasserdam op de classis is gebracht? In zijn antwoord ging Bas hierop niet in. Hij antwoordde alleen: "De kerkenraad van Alblasserdam achtte zich gedrongen deze zaak ter bevoegder plaatse te brengen".⁷¹

De preses sloot daarop de discussie over dit punt. De meerdere vergaderingen moeten zich uitspreken. Gaat het om uitdrukkingen van ds. Kok of is het zijn ligging? Vervolgens stelde hij het optreden van Van de Ketterij in Veenendaal aan de orde.

5.3.4 *Hoe wordt de kwestie Van de Ketterij-Veenendaal gewaardeerd?*

Bij dit gesprekspunt werd alleen het woord gevoerd door S. Moerman te Vlaarding en H. Bas te Alblasserdam, die beiden hun warme sympathie voor Van de Ketterij uitspraken. Zo zei H. Bas dat 'hij het in de vrucht heeft aanschouwd, dat toen Ds. K. voor God kwam te vallen, God het voor hem heeft opgenomen. Het gevolg was ook dat de classis Rotterdam geen schuldvraagstuk durfde vaststellen'.⁷² Daarop gaf de preses aan dat hij ook gehoord had van de algemene bijval waarmee de verklaring van Van de Ketterij werd ontvangen. Toch liet hij een ernstige waarschuwing horen: 'Waar gaan wij heen? Een zaak kan van de Heere zijn, maar de toepassing kan zelf ter hand worden genomen. In dezen had ook de kerkrechtelijke weg bewandeld moeten worden. Wij komen in een net van verwickelingen. Rotterdam, Gouda, Veenendaal, classis, overal verwickelingen. De leraren staan tegenover elkaar'.⁷³ Na deze opmerkingen van de preses, vervolgde Bas: 'Na de vertelling van Ds. K. was er een wending waar te nemen op de classisvergadering en de classis had niet de moed het schuldvraagstuk vast te stellen. Waar het recht is? Waar meerder man komt, moet minder man bukken. Er is verschil in werkzaamheden hebben en zelf wegllopen of in de Goddelijke bekendmaking de weg volgen die aangegeven wordt. Spr. persoonlijke mening is dat God tussenbeide gekomen is. Ds. K. verklaarde: al stond de brandstapel voor me klaar in Veenendaal en waren er duivels als pannen op de daken, dan ga ik nog naar Veenendaal.' Vanuit de vergadering volgde hierop geen reactie meer.

5.3.5 *De opvallende afronding*

De conferentie liep uit tot in de late namiddag. Er was voortdurend sprake van een levendige discussie, waaraan tweeëntwintig ambtsdragers een of meer keer een bijdrage leverden. Enkele broeders traden op de voorgrond. H. Bas te Alblasserdam nam veertien maal aan de besprekingen deel, A. Valkenburg te Veenendaal zes maal, N.W. Schreuder droeg eveneens zes maal inhoudelijk bij aan de discussie en D. Hage te Sint-Annaland gaf vijf keer zijn visie. De grote inbreng van Bas stempelde min of meer de vergadering. Opvallend was het slotwoord van voorzitter Schreuder, waarin hij een cri de coeur liet horen

aan schepping en val vooraf. Tegenover het supra-lapsarisme staat het infra-lapsarisme, dat een andere volgorde der besluiten kent: schepping, val, predestinatie. De supra-lapsariërs beklemtoonden vooral de soevereiniteit van de predestinatie, de infra-lapsariërs legden meer de nadruk op de verantwoordelijkheid van de mens. De Dordtse Synode (1618-1619) maakte in de Dordtse Leerregels geen keuze tussen de twee zienswijzen, die zich beide op de Bijbel beroepen. Vergelijk J. van Genderen, W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, blz. 218-221; G.H. Kersten, *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht*, I, blz. 173-180.

70. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 5.

71. Ibidem, blz. 5.

72. Ibidem, blz. 5.

73. Verslag Ouderlingen Conferentie, blz. 5.

ten aanzien van het gedrag van de predikanten en daarmee de tijdens de bespreking geuite klachten onderstreepte. 'De leraren zijn zeer verdeeld en de broederlijke liefde is ver weg. Spr. heeft niet de minste bedoeling te kwetsen, maar wenscht toch de dingen te noemen. Wanneer de leraren in huis zijn, kunnen ze het niet laten over andere leraars te praten. Ernstig dringt spr. er bij al de broeders op aan de leraars te vermanen niet over anderen te spreken.'⁷⁴ De voorzitter accentueerde dat men de oorzaak van deze negatieve ontwikkeling in de eerste plaats bij zichzelf moest zoeken. 'Wij hebben de Ds. te hoog gezet. Wij hebben ze op een voetstuk gezet en nu zijn ze weelderig geworden en zijn niet meer dienende doch heerschende werkzaam in 's Heeren Kerk.'⁷⁵

Opvallend was eveneens het persoonlijke slotwoord, waarmede secretaris J. Kieviet zijn verslag besloot, dat hij naar eigen zeggen zo getrouw en objectief mogelijk had geschreven. Men was in broederlijke liefde samen geweest. 'Het verschil van de geest die in de laatste tijden heerscht op onze kerkelijke vergaderingen kwam wel zeer sterk tot uitdrukking'.⁷⁶

5.4 Waardering

1. Het indienen van een aanklacht tegen de leer van Kok door de kerkenraad van Alblas-serdam, zeven weken na de sluiting van de Generale Synode van 1949, roept bevreemding op. De opvattingen van Kok waren immers in de broederkring aan de hand van zijn laatste publicatie over het aanbod van Gods genade besproken en niet algemeen afgewezen, zij het dat Steenblok daar zijn afkeuring nadrukkelijk kenbaar had gemaakt. De Synode had bovendien het voorstel van de predikanten aanvaard om de gelederen te sluiten en alles te vergeven en te vergeten (par. 4.9 en 4.10). Bij een aantal kerkenraden als die van Veenendaal en Kampen bestond de stellige indruk dat de zaak geheel was afgerond (par. 4.10, par. 5.2.2). Het was collegiaal gezien niet wel mogelijk dat een predikant zo kort na de Synode openlijk het initiatief zou nemen om bezwaar in te dienen tegen de opvattingen van Kok. Uit het onderzoek bleek dat ouderling H. Bas in ieder geval bij het gereedmaken van het bezwaarschrift en het gesprek daarover een centrale plaats heeft ingenomen. Er was ook sprake van een opvallende parallel tussen het indienen van het bezwaarschrift en de oproep om een buitengewone generale synode te houden.

2. De tekst van de notulen van het Curatorium maakt, al was er een kleine correctie bij de vaststelling daarvan, duidelijk dat het zich heeft beschouwd als een besluitvormend orgaan voor het kerkelijke leven. Het gedroeg zich als een soort super-deputaatschap, dat de bevoegdheid zou bezitten om aan kerkelijke instanties aanwijzingen te geven. Daarvan kan in het licht van artikel 48 en 49 van de D.K.O. geen sprake zijn. Deputaatschappen worden door een generale synode benoemd om uit te voeren wat de synode heeft bepaald op basis van een welomschreven mandaat. Het mandaat van het Curatorium als deputaatschap strekte zich niet verder uit dan de cura, de zorg voor de Theologische School. Het Curatorium had en heeft principieel kerkrechtelijk geen enkele bevoegdheid om zich in te laten met de gang van het kerkelijk leven. Het dient zich daarvan zondermeer te onthouden.

3. Onze conclusie kan niet anders luiden dan dat het Curatorium de drijvende kracht was achter het vervroegd bijeenroepen van de Generale Synode van 1950. Men wilde kennelijk zowel de zaak Kok als de zaak Van de Ketterij-Veenendaal zo spoedig mogelijk op synodaal

74. Ibidem, blz. 6.

75. Ibidem, blz. 6.

76. Ibidem, blz. 6.

niveau behandeld zien en vergat dat men tot geen enkel initiatief bevoegd was. De curatoren waren binnen de grenzen van het verleende mandaat gebleven als zij hadden afgesproken om ieder persoonlijk bij de eigen kerkenraad een verzoek in te dienen dat beoogde te komen tot het houden van een vervroegde classis. Daar begint immers het door de kerkorde voorgeschreven traject. Dat deze gedachte zelfs niet werd geopperd, illustreerde hoe zeer ook deze deputaten in de ban van een onkerkrechtelijk machtsdenken waren gekomen.

4. Dat werd ook duidelijk door het inruilen van bepaalde toezeggingen of ingenomen posities voor de toezegging dat het Curatorium het initiatief zou nemen tot het bijeenroepen van een bijzondere generale synode. Met name de handelwijze van curator A. de Blois te Rotterdam-Zuid was zeer laakbaar (vergelijk par. 5.2.1.) Hij nam op zich ervoor te zorgen dat de door zijn kerkenraad bij de classis ingediende aanklacht tegen Van de Ketterij wegens handelingen in strijd met artikel 79 en 80 van de D.K.O. zou worden ingetrokken (vergelijk par. 4.11). Dat deed hij, terwijl de feiten onomstotelijk vaststonden. Dat deed hij, terwijl hij wist dat de classis tot het behandelen van de zaak en tot oordelen krachtens de kerkorde geroepen was. Het Curatorium, met uitzondering van Kok, wilde kennelijk kerkrechtelijke behandeling van de zaak Van de Ketterij-Veenendaal op de classis Rotterdam voorkomen. Bespreking moest mogelijk blijven, maar een behandeling werd geblokkeerd. Men noemt dit in goed Nederlands kerkpolitiek of kerkelijke koehandel.

5. Hoezeer de kerkrechtelijke basis ook ontbrak aan het besluit van het Curatorium om een buitengewone generale synode bijeen te laten roepen, daarmee was de Generale Synode van 1950 als zodanig nog niet onwettig. Door het besluit van de Particuliere Synode West om de formele regel te hanteren en te handelen volgens artikel 50 van de D.K.O., werden de gemaakte vormfouten gecorrigeerd. De wettigheid van de Synode van 1950 als zodanig werd dan ook nooit door een meerdere vergadering ter discussie gesteld.

6. Tijdens het afleggen van het kerkordelijke traject naar de vergadering van de Generale Synode, werd opnieuw het totale onvermogen gezien van het merendeel van de kerkelijke vergaderingen om naar de geschreven regels van het kerkrecht te handelen. Kennelijk ontbraken én het kerkrechtelijk inzicht én de geestelijke moed om over te gaan tot een zorgvuldige behandeling van de zaak Van de Ketterij-Veenendaal. Zaken die een mindere vergadering kan en moet afdoen, behoren niet te worden doorgezonden naar een meerdere vergadering. De verhoudingen binnen een aantal gemeenten en kerkelijke vergaderingen zullen zodanig vertroebeld zijn geweest, dat iemand die zich uitsprak tegen de handelwijze van Van de Ketterij, gezien werd als een voorstander van Kok.

7. De opmerking van Kok op de Particuliere Synode West dat de bezwaren van de classis Dordrecht tegen zijn leer behoorden te worden behandeld op de classis Barneveld, was juist. Men kan de publicatie van een onzuiver geacht boek niet afdoen als een landelijke zaak, die daarom op elke kerkenraad en classis kan dienen. De kerkorde kent het opzicht over de dienaar des Woords in artikel 23 van de D.K.O. primair toe aan de eigen kerkenraad van de predikant en vervolgens in artikel 79 en 80 aan die kerkenraad en een genabuurde kerkenraad en aan de classis. Het handelen van de kerkenraad van Alblasserdam en van de classis Dordrecht was geheel in strijd met de kerkordelijke regels.

8. Tijdens het voorspel van de Synode van 1950 won in korte tijd de sympathie voor het subjectieve optreden van Van de Ketterij in Veenendaal veld. Dat blijkt uit het optreden van het Curatorium, dat door het afwijzen van een kerkrechtelijke behandeling van Van de Ketterij ruimte schept voor het positief waarderen van het handelen van de predikant uit

Vlaardingen. Dat klinkt ook door in het merendeel van de kerkelijke vergaderingen, waar men niet kiest voor een kerkrechtelijke behandeling, maar voor het doorverwijzen van de kwestie naar de Generale Synode. Dat stempelde ook de bespreking van dit onderwerp op de ouderlingenconferentie. Weliswaar pleitte de voorzitter daar voor het gaan van de kerkrechtelijke weg, maar de verklaringen van ouderling H. Bas bleven onweersproken: 'God is tussenbeide gekomen.' Over het verschil tussen de rechtstreekse Goddelijke bekendmaking en de kerkordelijke regel verklaarde hij: 'Waar meerder man komt, moet minder man bukken.' Het geheel van de onderzoeksgegevens maakt duidelijk dat er zich landelijk een meerderheid begon af te tekenen voor de opname van de tweede gemeente te Veenendaal in het kerkverband.

9. Dit hoofdstuk heeft betrekking op de laatste twee maanden van 1949. Daarin worden drie nieuwe landelijke ontwikkelingen geschetst. In het licht van de probleemstelling van ons onderzoek is duidelijk dat de aanklacht tegen Kok als een theologisch motief moet worden gewaardeerd. Het bijeenroepen van de ouderlingenconferentie werd eveneens gedragen door theologische overwegingen. Dat geldt ook voor het organiseren van de bijzondere Generale Synode. De drie ontwikkelingen laten zich niet herleiden tot sociaal gekleurde motieven.

De trieste geschiedenis van een synodejaar (1950)

6.1 De samenstelling van synode en moderamen

Op woensdag 11 en donderdag 12 januari 1950 kwam de bijzondere Generale Synode te Utrecht bijeen. Ze was bijzonder in deze zin, dat de vorige Synode slechts drie-en-halve maand geleden – op 28 september 1949 – was gesloten. Ze kon ook bijzonder worden genoemd omdat er sprake was van een vervroeging met ruim twee jaar.¹ Deze Generale Synode ging echter de geschiedenis in onder de korte aanduiding ‘1950’.

Ze telde 36 afgevaardigden, 16 predikanten en 20 ouderlingen. 22 afgevaardigden hadden voor de eerste maal zitting in de Synode.² Dat betekende een doorstroming van 61,1%. In een periode van drie jaar was dat een uitzonderlijk hoog percentage.³ Verschillende personen die anders wel zitting in de Synode hadden, waren nu niet afgevaardigd omdat zij min of meer de zaak van ds. Kok waren toegegaan. In elk geval werden zij niet vertrouwd.⁴ Het was duidelijk dat zich onder de nieuwe synodeleden een vrij groot aantal directe geestverwanten van C. Steenblok bevond. Zij zouden op de gang van zaken grote invloed hebben.⁵

Na de opening van de Synode door ds. L. Rijksen te Leiden namens de roepende kerk van 's-Gravenhage vond de vorming plaats van het moderamen.⁶ Tot preses werd gekozen ds. D.L. Aangeenbrug te Dordrecht, tot scriba werd aangewezen L. Rijksen. Tot assessoren werden gekozen de predikanten H. Ligtenberg te Rotterdam-West en Chr. van de Woestijne te Ridderkerk. Tot quaestor werd aangewezen ouderling J. Vermeulen. Tijdens de behandeling van de notulen werd als tweede scriba⁷ aan het moderamen toegevoegd ouderling D. Kodde, die als burgemeester van Zoutelande algemene bekendheid genoot.

1. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode, 28 september 1949, blz. 551. Artikel 6. Roepende kerk. ‘Als saamroepende kerk voor de volgende vergadering in Juni 1952 wordt Den Haag aangewezen’.
2. Vergelijk de overzichten van de afgevaardigden in de Handelingen van 1947, 1949 en 1950 in *Acta 1907-1959*, blz. 508-509, 541-543 en 584. De Synode van 1949 telde in vergelijking met die van 1947 17 nieuwe leden (47,2%). In 1950 kwamen daar nog vijf afgevaardigden bij die geen deel hadden uitgemaakt van de Synode van 1949 (13,9%) en evenmin van die van 1947.
3. Vergelijk de percentages nieuwe afgevaardigden na een periode van drie jaren uit een latere tijd: 1974 (32,5%), 1977 (15%), 1980 (25%), 1983 (20%). Dit betekent een gemiddelde van 23,1%. Zie de verslagen van de betreffende Synoden in de *Acta 1907-1959*.
4. R. Kok, ‘De prediking van Gods beloften gestraft’, in: *De Stem des Woords*, 7e jaargang nr. 20, d.d. 23 november 1957.
5. A. Vergunst, ‘Groot verval in de Gereformeerde Gemeenten?’ in: *Daniël*, 32e jrg. nr. 17, vrijdag 8 september 1978, blz. 357.
6. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 11 en 12 januari 1950 te Utrecht, blz. 585. Artikel 3. Moderamen.
7. De beide scriba's hebben bij bepaalde punten, ongetwijfeld in overleg met het moderamen, gekozen voor een opvallend summieri verslaglegging. De Handelingen van de Generale Synode van 1950 zijn volledig in de weergave van de besluitvorming, maar zeggen vaak weinig of niets over de motieven en andere achtergronden. Om toch tot een enigszins volledig beeld te komen wordt in deze studie ook gebruikgemaakt van enkele bronnen in particulier bezit.

6.1.1. De persoon van de preses

De verkiezing van Aangeenbrug (1891-1984) tot preses met 24 stemmen⁸ was opmerkelijk. Deze predikant behoorde sinds korte tijd tot de Gereformeerde Gemeenten. De keuze van een preses die nog slechts vijf jaar de kerken dient, was en is voor dit kerkverband een uiterst ongebruikelijke gang van zaken.⁹

Aangeenbrug was eerst als lerend ouderling verbonden geweest aan de Christelijke Gereformeerde Kerk van Leerdam. Hij kon zich met verschillende uitspraken van de Synode van deze kerken niet verenigen.¹⁰ Ook beschouwde hij de leer van de drie verbonden, die daar

1. J. de Jong, *Kort Verslag bijz. Gen. Synode 11+12/1 '50*, handschrift, 71 bladzijden (geschreven in een schoolschrift). Het origineel berust bij G. Blom-Bouwman te Gouda (GGB), die via een erfenis van haar schoonvader, W.J. Blom te Gouda, in het bezit van het manuscript kwam. Hij was bevriend met J. de Jong. Een kopie bevindt zich o.m. in het archief van M. Golverdingen te Dordrecht. Het stuk is ongetekend, maar over het auteurschap kan geen misverstand ontstaan, daar ook een vergelijking plaatsvond met drie andere handschriften van J. de Jong. Brief van J. Blaauwendraad te Veenendaal aan A. Cluistra te Bennekom, d.d. 10-02-2004 (MGD). Een klein nadeel van deze bron is dat De Jong min of meer in telegramstijl schreef en dat zijn Nederlands wat brokkelig is.

J. de Jong (1886-1951), ouderling van de Gereformeerde Gemeente te Gouda van 1933-1936 en van 1947-1951, schreef het verslag op verzoek van de kerkenraad aldaar, kennelijk met de bedoeling om het te gebruiken voor een rapportage over de Synode tijdens een kerkenraadsvergadering. (Mededeling van G. Blom-Bouwman op 04-12-2006). Zie over Van Vliet het zeer uitvoerige 'In memoriam J. van Vliet', in: *De Stem des Woords*, 2e jrg. nr. 15, 17 augustus 1951. Zijn begrafenis werd bijgewoond door acht predikanten en twee lerendouderlingen. Ds. A. van Stuijvenberg leidde de begrafenis. Bij de geopende groeve sprak o.m. ds. R. Kok.

2a. W.G. Hulsman, *Korte aantekening over de Generale Synode d.d. 12 Jan 1950 der Gereformeerde Gemeenten te Utrecht*, machineschrift, 4 blz.

2b. W.G. Hulsman, *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950 gehouden te Utrecht door de Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, machineschrift, 7 blz.

W.G. Hulsman (1891-1968) was ouderling van de Gereformeerde Gemeente te Nieuwer ter Aa. De Korte aantekening 2a en 2b bevinden zich in het archief van A. Hulsman-Kok te Zeist (AHKZ) en in kopie in het archief van M. Golverdingen te Dordrecht (MGD). De verslagen van W.G. Hulsman zijn duidelijk minder gedetailleerd dan het *Kort verslag* van J. de Jong en dragen een globaal karakter. Ze bevestigen echter bepaalde feiten of geven nadere informatie.

3. C. den Hertog(?), *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*. Aanwezig in het archief van A. Hulsman-Kok te Zeist (AHKZ) en in kopie in het archief van M. Golverdingen te Dordrecht (MGD).

4. D.K., *In de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 12 en 13 Januari 1950 te Utrecht, is, onder artikel 7 in behandeling gekomen...* Geciteerd als: D.K. *In de Generale Synode 1950... onder artikel 7*. Aanwezig in het archief van J.A. Saarberg, die de gemeente Utrecht als ouderling diende van 1957-1981 (MGD/JAS).

De auteur was op de Synode tegenwoordig en heeft daar aantekeningen gemaakt (blz. 5). Hij duidt zichzelf tweemaal aan met de initialen D.K. (blz. 8, 10). De auteur was ongetwijfeld ouderling David Kodde, tweede scriba van de vergadering. Als burgemeester beschikte hij over een schrijfmachine en een secretaresse. Het verslag (doorslag) telt twaalf genummerde bladzijden in schrijfmachine-schrift. Er bevinden zich twee exemplaren in het archief MGD/JAS. Het stuk geeft alleen een weergave van de behandeling van de zaak Kok en de kwestie Veenendaal-Van de Ketterij. Het mist de detaillering van het *Kort Verslag* van J. de Jong. Het bevestigt echter bepaalde feiten en verstrekt een enkele keer nadere informatie. Met dank aan J.M.G. Schipp-Saarberg te Utrecht, ds. J. Driessen te Moerkapelle en A. Bel te Vlaardingen.

8. J. de Jong, *Kort verslag*, blz. 2.

9. Bij de keuze van de leden van een moderamen wegen in dit kerkverband vanouds naast bekwaamheid anciënniteit en vertrouwen mee.

10. Redactie Bibliotheek van de kleine kerkgeschiedenis, *Predikanten en oefenaars*, deel I, blz. 12. De auteur van het artikel, H. Natzijl, vermeldt ook dat in de visie van Aangeenbrug in de Christelijke Gereformeerde Kerken 'de leer die naar de godzaligheid is geweld werd aangedaan'.

werd gebracht, als misleidend voor de eeuwigheid.¹¹ Op 23 november 1941 verliet hij met het grootste deel van zijn gemeente de Christelijke Gereformeerde Kerken en stichtte een vrije gemeente: Gereformeerde Gemeente in opbouw.¹² Op 30 april 1942 werd hij met die gemeente toegelaten tot de Gereformeerde Gemeenten. Op 10 september 1942 ontving hij van het Curatorium consent om in alle gemeenten voor te gaan. Tevens werd hij toegelaten tot de studie aan de Theologische School te Rotterdam.¹³ Kersten waardeerde hij als een vader. ‘Wat de leer betreft had hij het volste vertrouwen in hem, en men moest vroeg opstaan, om dit vertrouwen weg te nemen.’¹⁴ Student Aangeenbrug kreeg nog een jaar les van Steenblok. ‘Hij waardeerde dr. Steenblok als docent en was altijd vol lof over zijn exegeselessen. Hij heeft wel eens gezegd, dat hij na een les van hem de daarop volgende avond over dezelfde stof was gaan preken, omdat het van binnen was gaan leven’.¹⁵

Na twee jaar werd hij beroepbaar gesteld. Hij nam het beroep naar Leerdam aan, maar werd daar als gevolg van de oorlogsomstandigheden pas bevestigd op 14 februari 1945. Op 30 oktober 1946 verbond hij zich aan de gemeente van Dordrecht.¹⁶ Op 20 juli 1950 werd hij als predikant te Terneuzen bevestigd.

Zijn ambtsbediening kon worden getypeerd als ‘ernstig, waardig en plichtsgetrouw’.¹⁷ Hij was een geacht catecheet, die door een oud-catechisant in enkele zinnen werd getypeerd: ‘Dat was echt een heer, een statige man. Maar ook iemand met veel humor. Op catechisatie stelde hij altijd veel vragen’.¹⁸ Hij maakte gemakkelijk contact, ook als mensen tot een andere kerk behoorden. ‘Als het over het leven ging had hij geen kerkmuren’.¹⁹ Als het over de leer ging, stemde hij geheel met Steenblok overeen. Evenals de Goudse predikant kende hij weinig ruimte voor nuanceringen. Ook stond hij bekend als iemand die de tucht krachtig handhaafde. In de tijd rondom de Synode preekte en publiceerde hij veel tegen allerlei ‘vormelijke’ dingen, zoals het optreden van een zangvereniging in een kerkgebouw.²⁰ Het een en ander gaf hem als ‘rechtlijnig denkend leraar’²¹ met name in de kring rond Steenblok bekendheid, gezag en vertrouwen, zodat de keuze van de meerderheid van de vergadering op hem viel.

6.1.2 De persoon van de scriba

De verkiezing van L. Rijkssen (1902-1969) tot scriba van de Synode had een wat bijzonder karakter. De acta melden dat hij als zodanig door de vergadering werd aangewezen. Hij werd niet gekozen door middel van een schriftelijke stemming, maar als scriba voorgedragen. Dit wijst op een breed vertrouwen in de predikant, die Leiden, zijn eerste gemeente,

11. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007, blz. 2.

12. Ibidem.

13. A. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars*, deel I, blz. 12.

14. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007, blz. 3.

15. Ibidem.

16. A. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars*, deel I, blz. 12.

17. D.L. Aangeenbrug, *Dienstvaardig tot Zijn eer*. Levensschets, blz. 36.

18. De uitspraak is van W. Kolijn (1944), ouderling van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Terneuzen, partijvoorzitter van de SGP van 2000-2011. In: J. van 't Hul, ‘Gedoopt bij de Flodewiekers’, *Terdege*, 27-02-2013.

19. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007, blz. 2.

20. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11 juni 1991, vr. 24. Aangeenbrug schreef De Gier in deze tijd zelfs een brief dat hij het optreden van de zangvereniging in de kerk te Lisse op de Synode zou brengen als De Gier dat als predikant aldaar zou toestaan.

21. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007, blz. 5.

nu zes jaar diende.

Rijksen was een geboren Utrechtenaar. Hij groeide op in een gezin waarin de vreze des Heeren werd gevonden. Zijn ouderlijk huis was een centrum van het gezelschapsleven in de stad. Reeds op jonge leeftijd kwam het leven der genade in hem openbaar. Na de ambachtsschool werkte hij in het schildersbedrijf van zijn vader. Tegelijkertijd studeerde hij voor een akte bouwkundig tekenen. Toen hij circa 23 jaar oud was, begon hij met een zelfstandig architectenbureau annex bouwbedrijf. Het bedrijf telde ten slotte ruim honderd personeelsleden.²² In die tijd riep de Heere hem om in het ambt van predikant dienstbaar te zijn bij de bouw van Gods Koninkrijk. Toen de mobilisatie in 1939 werd afgekondigd, werd de jonge Rijksen opgeroepen om in het leger te dienen en als deskundige toegevoegd aan de generale staf. In Austerlitz, zijn legerplaats, was op een zondag geen legerpredikant aanwezig. Een aantal militairen vroeg daarom aan Rijksen of hij de preek wilde houden. Ze wisten niets van zijn roeping af. Rijksen durfde niet te weigeren. Hij sprak die morgen met het oog op de oorlogsdreiging over de tekst: 'Uw hart worde niet ontroerd. Gijlieden gelooft in God, gelooft ook in Mij'.²³

In juni 1940 werd hij toegelaten als student aan de Theologische School. Hij studeerde daar onder leiding van G. H. Kersten en sinds 1943 ook onder die van C. Steenblok. In 1944 werd hij in Leiden bevestigd. In 1945 werd hij op voorstel van Kersten in zijn plaats benoemd tot lid van de Synodale commissie tot hulp aan oorlogsslachtoffers en verwoeste kerken.²⁴ Met zijn kennis van zaken van bouwen en financieren was hij de juiste man op de juiste plaats.²⁵ Hij werd secretaris van de commissie. Het Departement van Wederopbouw wees hem als zodanig aan als contactpersoon, die zijn akkoord aan de bouwplannen moest verbinden en een urgentieverklaring moest afgeven.²⁶ In 1947 had hij als quaestor zitting in het moderamen van de Generale Synode.²⁷ In 1949 koos de vergadering hem tot preses van de Synode.²⁸ In het kerkelijke leven zou hij veel functies bekleden.²⁹ Daarbij kwamen de managerskwaliteiten die hij als jong ondernemer had ontwikkeld hem goed van pas. Ook het leidinggeven aan een wat omvangrijke kerkenraad viel hem gemakkelijk. Er was wel sprake van een lichte mate van ijdelheid. Toen hij de koningin had ontmoet, vertelde hij dat op de kerkenraad tot in details. 'Je kon merken, dat hij daarmee blij was.'³⁰

Rijksen was een man 'die erg vaderlijk en vriendelijk overkwam'. Hij sprak nogal vlug en onduidelijk. Je moest wel naar hem leren luisteren. Hij bezat veel achting bij het kerkvolk en wist die te behouden tijdens de kerkelijke moeilijkheden van de jaren vijftig. Over Steenblok zei hij heel weinig. Als hij nog wat over hem zei, beperkte hij zich tot de opmerking:

22. De gegevens zijn, tenzij anders aangegeven, ontleend aan H. Rijksen, *ds. L. Rijksen 1902-1969*, in C. Bregman en I. A. Kole (red.), *De gedachtenis van de rechtvaardige tot zegen*, Goes 1977.

23. Joh. 14:1.

24. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode, 20 Sept. 1945. Oorlogsgetroffenen, blz. 491.

25. Brief van H. van Rossum aan M. Golverdingen d.d. 15 mei 2013.

26. *Acta 1907-1959*, Handelingen 28 Sept. 1949, bijlage V, blz. 564.

27. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode, d.d. 29 mei 1947, blz. 509. Het taalgebruik wijst vermoedelijk op een benoeming met algemene stemmen: '...terwijl ds. L. Rijksen quaestor is'.

28. *Acta 1907-1959*, Handelingen 28 Sept. 1949, blz. 541.

29. L. Rijksen was onder meer voorzitter van de VGS of 'de Scholenbond', voorzitter van de kweekschool 'De Driestar' en lid van het Deputaatschap voor de Zending. Hij werd in 1959 en in 1965 gekozen tot preses van de Generale Synode.

30. Mededeling van A. R. Deelen, vraaggesprek 04-08-2009. Deelen was vele jaren ouderling te Rotterdam-West. Rijksen diende deze gemeente van 1956-1969.

‘Jammer dat die man zo dwars ligt’. Voor zijn waardering van Kok gold eigenlijk hetzelfde. ‘Hij hield min of meer zijn mond over ds. Kok’. Als hoofdredacteur van *De Saambinder* nam hij bij kerkelijke positiekeuzes door andere bladen meestal een stilzwijgen in acht.³¹ Hij straalde een zeker gezag uit: ‘Hij trad op als het nodig was. Hij had iets beslists in zijn hele doen en laten. Dat werd al duidelijk uit zijn manier van lopen. Hij liep op zijn hakken.’³² Rijkssen beschikte onmiskenbaar over leidinggevende en samenbindende kwaliteiten.³³ Dat moet G. H. Kersten niet zijn ontgaan. De teleurstellingen met Steenblok brachten hem ertoe om aan het einde van zijn leven Rijkssen in een gesprek³⁴ te vragen zijn taak als docent over te nemen en in het algemeen leiding te geven aan de kring der gemeenten. Die weg had Kersten echter zelf geblokkeerd, toen hij enkele jaren terug Steenblok in elk opzicht als zijn opvolger had gepresenteerd.³⁵ Rijkssen zou later als docent dogmatiek aan de Theologische School zijn verbonden vanaf ‘1953’, het jaar van de scheuring, tot zijn overlijden in 1969.

6.2 Hoofdzaken van de Generale Synode van 11 januari 1950

6.2.1 Het neerleggen van het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* door C. Steenblok

Het eerste agendapunt dat veel aandacht vroeg op de Synode van 1950, was de bespreking van het Rapport van de Synodale Commissie voor *De Saambinder*. Het blad als zodanig was het eigendom van de gemeenten. Evenals in de tijd van Kersten beschouwde men de uitgave als een privé-aangelegenheid van de hoofdredacteur.³⁶ In 1945 had men het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* opgedragen aan C. Steenblok. Hij was in deze wonderlijke, aanvechtbare constructie als enige verantwoordelijk voor de inhoud, en alle lasten en baten waren voor hem. Zijn wijze van schrijven³⁷ riep echter nogal wat verzet op. Hij publiceerde niet alleen veel dogmatische hoofdartikelen met een voor de gemiddelde lezer veel te hoog abstractiegehalte,³⁸ maar hij had het blad ook gebruikt om enkele forse aanvallen op het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen en het jongerenblad *Daniël* te lanceren.³⁹ Daar kwam bij dat hij zijn gevoelens nogal eens ventileerde in een vragenrubriek. Hij liet de fictieve figuur X. te Y. dan een vraag stellen om op deze wijze in het antwoord bepaalde stokpaardjes te kunnen berijden.⁴⁰ Zijn beleid moet een vrij brede onvrede hebben opgeroepen. In 1949 besloot de Generale Synode, met name ook op aandringen van ds. Verhagen, een wij-

31. Ibidem.

32. Ibidem.

33. A. Moerkerken, ‘Door kwaad gerucht en goed gerucht’, 1927-2002. ‘Al spoedig werd hij op de School de centrale figuur, die zijn studenten geducht de les kon lezen, maar ook als een vader voor hen kon zijn’, in: A. Moerkerken, G. J. van Aalst e.a. (red.), *Ontboezemingen*, blz. 65.

34. A. R. Deelen, vraaggesprek 04-08-2009, vermeldde dit feit. ‘Ik weet wel heel zeker, dat hij dat twee keer op de kerkenraad verteld heeft’. Brief van Joh. Janse te Middelburg aan M. Golverdingen d.d. 01-03-2005. De briefschrijver lag na zijn terugkeer als militair uit Indonesië vanaf 17 september 1950 in de kost bij de familie Rijkssen te Utrecht. Daar had ds. L. Rijkssen mededeling gedaan over het gesprek dat Kersten met hem had gevoerd. Begin 2005 bevestigde G. Rijkssen-Oskam tegenover Joh. Janse dat haar zwager deze mededeling had gedaan. Ook H. W. Rijkssen, haar zoon, woonachtig te Nieuw-Lekkerland, wist zich het een en ander nog goed te herinneren en bevestigde de juistheid van het feit.

35. Zie par. 1.1. en par. 3.2.5. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 123-125.

36. Zie par. 1.1.

37. Mededeling van A. Elshout in vraaggesprek, d.d. 26-07-1991, vr. 8.

38. Zie par. 3.4.7.

39. Zie par. 2.4.5.

40. Mededeling van A. Elshout in vraaggesprek, d.d. 26-07-1991, vr. 8.

ziging aan te brengen in de bestaande situatie. *De Saambinder*, die nu 7500 abonnees telde,⁴¹ moest in de volle zin van het woord het blad van de gemeenten worden.⁴² Steenblok bleef aan als hoofdredacteur, maar men benoemde een Commissie van toezicht en controle,⁴³ die zich in het bezit moest stellen van het eigendom van de synode en aan de volgende synode verslag van de financiële ontwikkeling moest uitbrengen. Het exploitatie-overschot werd voor de emerituskas bestemd.⁴⁴

Deze commissie bracht aan het begin van de Synode van 1950 een voor die tijd uitvoerig en gedetailleerd rapport uit.⁴⁵ De voorzitter en de scriba hadden het rapport op 17 december 1949 van te voren met Steenblok besproken. Die had toen reeds aangegeven dat hij het met de inhoud grondig oneens was. Ouderling J. van Beveren beklagde zich later bij de Synode over de reactie van de hoofdredacteur. Het was beneden peil wat dr. Steenblok toen tegen hem had gezegd. Hij 'beledigt iedereen die tegenover hem komt' [te staan].⁴⁶ De toorn van de hoofdredacteur liet zich overigens wel enigermate verstaan. De commissie had een beleid ontwikkeld dat de grenzen van het door de Synode verleende mandaat – toezicht en controle op de financiën – overschreed. Door de benadering van de commissie werd Steenblok zonder meer benadeeld ten aanzien van verkregen rechten.

Uit het rapport bleek immers dat de commissie besloten had om alle predikanten en medewerkers te verzoeken om vanaf 1 januari 1950 gratis hun medewerking aan het blad te verlenen, terwijl men aan de hoofdredacteur een vergoeding van f 2000,— per jaar zou uitkeren. Die had echter overwegend bezwaren tegen het gratis schrijven en vond de aangeboden vergoeding te laag, daar hij van Drukkerij en Uitgeverij De Banier N.V. een hogere, niet nader genoemde vergoeding ontving. Hij achtte het ook een bezwaar dat de synodale commissie de administratie, die nu bij De Banier was ondergebracht, zou overnemen. Wel was hij bereid om aan de commissie financiële controle toe te staan en de eventuele winst af te dragen aan een kerkelijke kas. Aan De Banier had hij opdracht gegeven om de administratie niet over te dragen totdat de Synode nader zou hebben beslist.

Tijdens de bespreking van het rapport door de Synode, die enkele uren in beslag nam, verzettede Steenblok zich met alles wat in hem was tegen de aanvaarding van de voorstellen van de commissie. Hij vond het onaanvaardbaar dat de medewerkers geen vergoeding zouden krijgen voor hun bijdragen. De commissie maakte van *De Saambinder* een melkkoe voor de kas ten behoeve van emeritus predikanten, predikantsweduwen en wezen. Er mogen geen winstobjecten zijn in het kerkelijk leven.⁴⁷ Dat leverde hem een reactie van ds. Verhagen op: 'Als de Saambinder een melkkoe is, dan is de melk van de eigenaar! Het Deputaatschap Emerituskas heeft f 2000,— per maand nodig. Dat brengen de collecten niet op. Laat de

41. 'Rapport van de Synodale Commissie van Administratie voor De Saambinder', in: *Acta 1907-1959*, blz. 604.

42. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek, d.d. 11-06-1991, vr. 28.

43. Leden van deze commissie waren ds. H. Ligtenberg (voorzitter), ds. A. Verhagen, ouderling J. van Beveren, secretaris, en ouderling G. Veen.

44. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 28 en 29 juni 1949 en van de voortgezette vergadering der Synode op 28 september 1949 te Utrecht. Blz. 551, Art. 4, punt 15.

45. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op 11 en 12 januari 1950 te Utrecht. Bijlage I, 'Rapport van de synodale commissie van Administratie voor De Saambinder', blz. 603-607.

46. *Kort Verslag*, blz. 16.

47. *Kort Verslag*, blz. 9.

Synode uitspreken of het doel van de commissie om de emerituskas te steunen in strijd is met Gods Woord en de kerkorde.⁴⁸ Verhagen wilde dat Steenblok de vergelijking van het kerkelijk blad met een melkkoe terugnam, maar andere sprekers namen het beeld met graagte over. Zo zei De Blois: 'Nee, een melkkoe moet je geen doodsteek geven. Dr. Steenblok lust melk, ik ook, Wed. en Wezen ook. Als dr. Steenblok het honorarium te weinig vindt, dan met Commissie praten. Ik begrijp dr. Steenblok niet. Die vecht voor zichzelf'.⁴⁹ Op de vraag van Rijkse welke vergoeding Steenblok eerder kreeg van drukkerij De Banier, gaf hij geen antwoord. Vervolgens moet hij de hoogte van het bedrag hebben gebagatelliseerd dat hij aan *De Saambinder* verdiende: 'Ik krijg er nog minder voor dan voor een avondje preken, ... tenminste in een goede gemeente'. De opmerkingen van Steenblok verwekten grote lachlust en kwamen bij de afgevaardigden niet goed over.⁵⁰

Daarop begon de Goudse predikant opnieuw zijn argumenten te herhalen. Ten slotte beklemtoonde Steenblok dat als de voorstellen van de Commissie zouden worden overgenomen, hij niet langer hoofdredacteur van *De Saambinder* kon zijn. Ongetwijfeld heeft hij overwogen dat er toch niemand in de vergadering was die zijn plaats kon en wilde innemen. De reactie van ds. L. Rijkse moet hem dan ook volkomen hebben verrast: 'Het spijt mij dat dr. Steenblok zoo spreekt, het gaat over het belang der kerk. Als dr. Steenblok geen redacteur wil zijn, zal ik het doen, al is het met opoffering der nachtrust'.⁵¹ Daarna volgen in het *Kort Verslag* de woorden: 'Groot applaus in de kerk'. Hierop liet de preses bestraffende woorden volgen. Rijkse sloot zich daarbij aan. Hij richtte zich opnieuw tot Steenblok: 'U weet dat ik niets tegen u heb, maar ik vat niet hoe u, dr. Steenblok, zo voor u zelf pleit'.⁵²

Na het middageten ontstond een heel pijnlijk incident, dat iets tekent van de spanning en de partijvorming in deze vergadering. Tijdens de maaltijd moet Steenblok Rijkse hebben verweten dat hij aan de verkeerde kant zou staan. Rijkse bracht dat na het dankgebed in de vergadering. Daarop preciseerde Steenblok zijn woorden enigszins: 'Wat *De Saambinder* betreft, staat u aan de andere kant'.⁵³ De preses en drie andere sprekers eisten nu van Steenblok dat hij zijn woorden terug zou nemen. Eerst na een hernieuwd aandringen van Aangeenbrug voldeed hij aan dat verzoek en gaf hij desgevraagd Rijkse de hand.

De Synode sprak uit dat het genomen besluit uit 1949 gehandhaafd bleef en dat de Commissie voor *De Saambinder* haar werk moest voortzetten. Daarop reageerde Steenblok met de opmerking dat hij zijn redacteurschap neerlegde. De Synode aanvaardde deze beslissing onder dankzegging voor de door hem verrichte arbeid.⁵⁴ 'Besloten wordt het hoofdredacteurschap op te dragen aan Ds. L. Rijkse. Deze verklaart zich daartoe bereid, de hulp van andere predikanten inroepende'.⁵⁵

48. *Kort Verslag*, blz. 9, 10 (enigszins vrije, samenvattende weergave in verband met brokkelige tekst.)

49. *Kort Verslag*, blz. 11.

50. Mededeling van A.F. Honkoop in vraaggesprek d.d. 29-07-1991, vr. 8; mededeling K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991, vr. 28.

51. *Kort Verslag*, blz. 12-13 (enigszins vrije weergave).

52. *Kort Verslag*, blz. 13.

53. *Kort Verslag*, blz. 15 (enigszins vrije weergave in verband met brokkelige tekst).

54. 'Kort Verslag van de Generale Synode gehouden te Utrecht op woensdag 11 en donderdag 12 Januari 1950', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 16, 19-01-1950.

55. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950(...). Artikel 6. Rapport van de Synodale Commissie voor 'De Saambinder', blz. 586.

6.2.2 De behandeling van de aanklacht tegen R. Kok in eerste fase

6.2.2.1 Bespreking van de kerkrechtelijke aspecten

De publieke belangstelling voor de bijzondere Generale Synode was opvallend groot. De gehele kerkzaal van het gebouw aan de Boothstraat was gevuld met belangstellenden, terwijl velen een plaats hadden gevonden op de galerijen. 's Middags om 14.35 uur stelde de preses punt 7 van de agenda aan de orde:⁵⁶ de aanklacht van de Particuliere Synode West ten aanzien van publicatie en inhoud van het recente boek van ds. R. Kok: *Het aanbod van Gods genade*.⁵⁷ Na het voorlezen van de inhoud⁵⁸ stelden de predikanten A. Verhagen, J. van den Berg, P. Honkoop en M. Blok vragen over de juistheid van de kerkrechtelijke gang van zaken. Hadden de bezwaarden zich niet eerst moeten richten tot de eigen kerkenraad van ds. Kok, tot diens classis en particuliere synode? De preses accentueerde dat het niet om een privé-zaak ging, maar om een kwestie met een algemeen karakter. Er was geen sprake van een bedekte maar van een openlijke zonde. Steenblok vulde aan dat het boekje overal heen was verzonden. Hij zag dan ook geen enkele reden om de aanklacht terug te zenden naar de kerkenraad van Veenendaal.⁵⁹ Ds. Chr. van de Woestijne beschuldigde daarop de predikanten uit de classis Barneveld ervan dat zij door het stellen van dergelijke vragen de behandeling zelf wilden torpederen. 'We moeten alles doen om de waarheid voor te staan.' Ouderling Joh. de Kok constateerde dat de kwestie in het hele land bekend was. Hij stelde voor om niet langer over dit punt te spreken.⁶⁰ 'Op de vraag van de praeses of zij die menen dat de zaak niet kerkrechtelijk ter Synode gebracht is, willen opstaan, blijkt niemand der afgevaardigden op te staan, zodat besloten is, dat de behandeling kan plaats hebben.'⁶¹

Hierna plaatsten ouderling Versteeg uit Veenendaal en ds. Kok nog kritische kanttekeningen bij de volgorde van de punten ter behandeling op de agenda. De bijzondere Generale Synode was immers bijeengeroepen in verband met de kwestie van de instituering van de nieuwe gemeente te Veenendaal door Van de Ketterij. Dat punt behoorde dan ook éérst behandeld te worden.⁶² Alleen Steenblok had tijdens het predikantenberaad bezwaar gemaakt tegen de publicatie *Het aanbod van Gods genade*, die Kok ter beschikking van de collega's had gesteld. Sommige predikanten hadden het toen zelfs verdedigd. Nu gaf het te denken⁶³ dat de aanklacht tegen de inhoud van het boekje hier als eerste aan de orde kwam.⁶⁴ 'De preses

56. *Kort Verslag*, blz. 18. De schrijver vergist zich in de nummering van de agendapunten en spreekt ten onrechte over punt 6.

57. Zie par. 4.9 voor een beschrijving van de inhoud.

58. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 (...), blz. 586-587. De tekst van de aanklacht is ook opgenomen in par. 5.2.3.

59. *Kort Verslag*, blz. 18-19.

60. *Kort Verslag*, blz. 20.

61. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 (...), blz. 587. *In de Generale Synode van 1950... onder art. 7*, blz. 1.

62. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 (...), blz. 587. *Kort Verslag*, blz. 20. D. K. *In de Generale Synode 1950... onder art. 7*, blz. 1-2: 'Ds. Kok zegt dat de zaak van Ds. van de Ketterij de oorzaak is waarom de Synode is bijeengeroepen en niet het boekje dat hij schreef, en daarom acht hij de orde van behandeling onjuist'.

63. Als men eerst de opvattingen van Kok zou veroordelen, zou daarop heel gemakkelijk de erkenning van de door Van de Ketterij geïnstitueerde gemeente kunnen volgen. De bezwaarden hadden dan immers gelijk gehad in de afwijzing van de leer van hun predikant.

64. *Kort Verslag*, blz. 20-21.

antwoordt dat niet hij, maar de roepende kerk de agenda zo heeft samengesteld en wil zich daaraan houden.⁶⁵

6.2.2.2 Bespreking van de inhoudelijke aspecten

De weergave van de behandeling van de leer van Kok zelf werd niet in de Handelingen opgenomen. De scriba's volstonden met één volzin: 'Een uitvoerige bespreking wordt over het punt gehouden, waarin ds. R. Kok gelegenheid krijgt zijn standpunt te verdedigen, en nader te verklaren.'⁶⁶ Die zin gaf de gang van zaken op die woensdagmiddag globaal genomen juist weer. Daarmee is dan ook alles gezegd. Van een sturend optreden van de preses om te komen tot een systematische bespreking van de drie punten van de aanklacht was geen sprake.⁶⁷ In de beraadslaging over de leer, die ten minste twee en een half uur⁶⁸ duurde, kunnen drie gedeelten worden onderscheiden. Eerst voerden de voornaamste opstellers van de aanklacht, Chr. van de Woestijne en Bas, het woord, gevolgd door enkele andere sprekers. Daarna verdedigde Kok zijn visie in een uitvoerig betoog, dat circa drie kwartier⁶⁹ in beslag moet hebben genomen. In het laatste gedeelte van de middagvergadering vond een brede discussie plaats tussen Kok en een aantal afgevaardigden, die werd afgesloten met een verklaring van Steenblok.

6.2.2.3 De positiekeuze van Van de Woestijne, Bas en De Blois

De eerste spreker, het lid van het moderamen Van de Woestijne, liet zijn oordeel vergezeld gaan van een choquerende uitspraak: 'Het boekje leert vereenzelviging van aanbidding met belofte der zaligheid, alsof onze predikanten (het) aanbod loochenen. Ik weet geen één predikant die (het) aanbod loochent, maar als (het) aanbod hetzelfde is als de belofte worden allen zalig (...) Dan kunnen we de hel wel sluiten.'⁷⁰ Hij wees er verder op 'dat de mens ligt in een staat van ongeloof (...)'. We liggen midden in de dood. De doodstaat moet geleerd worden. Dat wordt gemist in dit boekje. Het gaat niet over personen, maar over de leer.'⁷¹ Ouderling Bas benadrukte dat het hem niet om de persoon ging, maar om 'de leer, het heiligste'. Hij signaleerde vervolgens dat het boekje van Kok de geest ademde van nieuwe

65. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 (...), blz. 587. De opmerking van C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 231-232, dat de preses de beslissing nam om het punt van de Particuliere Synode West hoger op de agenda te plaatsten, is niet juist.

66. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 (...), blz. 587.

67. Het *Kort Verslag* maakt slechts enkele keren melding van een opmerking van de preses. Zo merkte hij op dat het tijd werd dat de predikanten die Kok tot schrijven hadden aangezet, kleur zouden bekennen (blz. 22). Een andere keer gaf hij aan dat hij de behandeling van de leergeschillen nu noodzakelijk achtte (blz. 26). Ten aanzien van het boekje van Kok merkte hij op dat daarin het stuk der ellende werd vergeten (blz. 31).

68. Vergelijk *Kort Verslag*, blz. 18, 40. De beraadslagingen begonnen om half drie. De middagvergadering werd afgebroken en niet afgesloten met een maaltijd, zodat de sluiting kan worden gesteld op half zes. Als de beraadslaging over de kerkrechtelijke zijde een klein half uur vroeg, bleef voor de inhoudelijke aspecten van de aanklacht tweeënhalf uur over.

69. Het *Kort Verslag* besteedt 19 bladzijden aan de inhoudelijke bespreking op woensdagmiddag. Daarvan neemt de verdediging van Kok ruim vijf aaneengesloten bladzijden in beslag. Naar schatting is dat de weergave van een spreektijd van drie kwartier.

70. *Kort Verslag*, blz. 21; M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 3.

71. *Kort Verslag*, blz. 21.

theorieën: ‘(Het) genadeverbond is niet alleen een aanbieding, maar een schenking om het te aanvaarden. Dat is vastgelegd in het Verbond der Genade. De leer van dat boekje staat in verband met de Chr. Geref. Kerk, huldigt in de praktijk de drie verbonden.’⁷² Met het oog daarop vestigde hij de aandacht van Kok op het door G.H. Kersten uitgegeven boekje *Het verbond der genade*, punt 111 tot en met 115.⁷³ De Veenendaalse predikant zou het genadeverbond laten opgaan in de aanbieding van het heil. Dat bleek ook uit de reactie van *De Wekker*, die het met het boekje van Kok eens was. ‘De aanbieding is er, maar de aanbieding geeft niets. We moeten scherp de wacht betrekken, waken tegen afglijden.’⁷⁴

Daarna hield De Blois een breed betoog,⁷⁵ dat hij begon met een cri de coeur: ‘Het gaat niet goed. We zijn bezig de Geref. Gem. kapot te maken.’ Hij verwees nadrukkelijk naar de verbondsoptvatting van C. Olevianus.⁷⁶ Met hem moeten we duidelijk onderscheiden tussen het wezen en de bediening van het verbond der genade. De Gereformeerde Gemeenten hebben te maken met een verwarring tussen die twee. Die verwarring ontstond door de prediking van Kok. Zijn beschouwingen kan hij niet delen. In zijn betoog liet De Blois tegelijkertijd zijn teleurstelling meeklinken over de wijze waarop sommigen in het kerkverband opereerden. ‘Daniël kreeg een trap.’⁷⁷ 40 jaar gaf ik mij, zonder geld. Ik geef mij aan de jongelingen. In onze kring zijn mensen die trappen naar de J.V. Geef ze plek in uw ziel. Er zijn plaatsen daar onze jongens tot twaalf uur in de kroeg zitten.’⁷⁸ Hij sprak ook zijn grote verontwaardiging uit over het feit dat sommigen hem verdacht maakten door hem af te schilderen als ‘doleerend’.⁷⁹ In dergelijke uitlatingen kregen de tegenstellingen en de partijvorming in de Gereformeerde Gemeenten op de Synode gestalte.

De klachten over zijn behandeling door medebroeders deden niets af aan zijn positiekeuze. ‘Als ik niet meer op de kansel mag komen met het welmeenende aanbod (van genade) leg ik het (ambt) neer, maar aanbieding is geen aannemen.’⁸⁰ De Blois adviseerde de Synode om

72. *Kort Verslag*, blz. 21. D.K., *In de Generale Synode... 1950...* onder art. 7, blz. 2. ‘Het boekje wat Ds. Kok schreef gaat naar de richting der Chr. Geref. Kerk, naar de Drieverbondenleer, welke wel niet gesteld wordt, maar wel uit de strekking volgt... Hij wijst naar uitspraken in *De Wekker*, dat als wij het boekje van ds. Kok aanvaarden er geen verschil meer is. Ook hij onderschrijft dat het aanbod allen raakt’.

73. Zie par. 3.10. De schrijvers, de beide Erskines en James Fisher, gingen in de door Bas genoemde punten in op het verschil tussen het werkverbond en het genadeverbond.

74. *Kort verslag*, blz. 22.

75. *Kort Verslag*, blz. 23-26. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 2-3.

76. De Blois ontleende de onderscheiding aan de in zijn tijd veel gebruikte uitgave van C. Olevianus: *Verklaring der Apostolische Geloofs-Belijdenis of der Artikelen des geloofs waarin de hoofdsom des eeuwigen Genade-Verbands tusschen God en den geloovige kort en klaar verhandeld wordt; alsmede Twee boeken over Het Wezen des Genade-Verbands tusschen God en den uitverkorenen, en van de Middelen door welke dat wezen ons medegedeeld wordt*, Doesborgh 1862. In 2000 verscheen te Houten nog een herdruk onder de titel: *Een nieuw Verbond. Een verklaring van de Apostolische Geloofsbelijdenis en het Genadeverbond*.

77. Zie par. 2.4.5.

78. *Kort verslag*, blz. 24.

79. Het begrip ‘dolerend’ herinnert aan de Doleantie van 1886, toen A. Kuiper gestalte gaf aan de Nederduitsch Gereformeerde Kerk (dolerende). Het doleren of treuren had betrekking op het feit dat de kerkelijke goederen bij het vertrek uit de Nederlandse Hervormde Kerk ten onrechte aan de gemeente van Amsterdam waren onthouden. Deze ‘dolerende kerken’ gingen in 1892 op in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het gezin waarin A. de Blois in 1887 werd geboren, behoorde tot de Gereformeerde Kerken en ging later over naar de Vrije Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen. In de Gereformeerde Gemeenten functioneerde het begrip ‘dolerend’ als diskwalificatie: dwalend in de leer, oppervlakkig, activistisch, niet-bevindelijk. De Blois noemt het ‘ontzettend’ dat men hem zo betitelde. Zie *Kort Verslag*, blz. 24.

80. *Kort Verslag*, blz. 25.

het punt in kwestie eens rustig te onderzoeken. Daarbij tekende hij aan dat Kok zou moeten ophouden met schrijven in het belang van Gods kerk. De predikant van Veenendaal maakte fouten, maar ds. Van de Ketterij ook. Een ernstige vermaning is op zijn plaats. 'En als hij weer zoo iets doet, moet (de) Synode hem schorsen, wandelende niet naar inspraken in ons hart, maar naar de DKO. Anders moeten we weer Gen. Synode houden (...). Ds. Kok noch Ds. v.d. Ketterij wil ik eruit hebben.'⁸¹ De adviezen van De Blois vonden in de Synode geen weerklank.

6.2.3 De verdediging van Kok

In zijn verdediging sloot de predikant van Veenendaal zich onuitgesproken aan bij de verbondvisie, zoals die door De Blois op grond van de gedachten van Olevianus was geschetst. Ook hij ging niet systematisch op het bezwaarschrift tegen zijn leer in. Hij begon met de weerlegging van het hoofdpunt van de aanklacht: de vereenzelviging van aanbidding en belofte der zaligheid aan allen en daarmee van zijn afwijking van de uitspraken van de classis Barneveld. Vervolgens ging hij in op het verwijt, dat zijn verbondsbeschouwing verward zou zijn. Daarna stond hij stil bij de opmerkingen over zijn visie op de Wet.

'Broeders, ik ben beschuldigd de besluiten van de Classis Barneveld 1/6'48 te loochenen. Daar heb ik gezegd, (dat) de beloften alleen voor de uitverkorenen zijn en dat een onbekeerde niet kan en mag pleiten op de beloften, wat ik tot heden onderschrijf.'⁸²

Wat het wezen betreft, komen ze alleen de uitverkorenen toe en die ontvangen de vervulling van Gods belofte(n). Uit dien hoofde kan geen onbekeerde pleiten op het bezit (daarvan) om de eenvoudige reden, hij heeft er niet een in zijn ziel. Hij kan niet zeggen: Gedenk aan 't woord, gesproken tot Uw knecht. Ik zou verder gaan. Al de beloften van het Evangelie keeren zich tegen hem, zoolang hij voortgaat in zijn zonden. De Heere zegt: Wat neemt gij Mijn verbond in uw mond?⁸³ (Het zal) Tyrus en Sidon verdraaglijker (zijn in de dag des oordeels dan ulieden).⁸⁴ Paulus spreekt over: Met vlammend vuur wraak (doende over degen die God niet kennen, en over degenen die het Evangelie van onze Heere Jezus Christus niet gehoorzamen).⁸⁵ Het zal zijn dat het Evangelie voor dezulken het oordeel verzwart, ja een hel in de hel (zal zijn). Dubbele slagen staan zulken te wachten.

Zoo ligt het in mijn hart omtrent het Wezen des Verbonds. Maar omtrent de bediening v/h Verbond ligt het anders. Denk slechts aan de Pinksterdag: ('En het zal zijn, dat) een iegelijk die de Naam des Heeren zal aanroepen, (zalig zal worden').⁸⁶ Dat het niet aanvaard wordt uit kracht van vijandschap, neemt het aanbod niet weg.' Petrus, je moet de Wet preeken en je doet niet anders dan Jezus Christus preken. Lees verder: Die gijlieden gekruist hebt.⁸⁷ We zien de ontaarde activiteiten van des menschen doodsstaat. Jezus weende over de onbekeerlijkheid van Jeruzalem.⁸⁸ Ken je een duidelijker bewijs van de doodsstaat en doemstaat (van de mens)?⁸⁹

81. *Kort Verslag*, blz. 25-26.

82. Kok moet heel nadrukkelijk hebben gesproken: 'Hij stelt dat de beloften alleen voor de uitverkorenen zijn. Hij stelt dat een onbekeerde niet mag pleiten op de beloften(...). Hij stelt dat met hart en leven'. Zie de verslaggeving bij D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 3.

83. Ps. 50:16. In het origineel staat 'enz.'. Dat is in voorkomende gevallen vervangen door de tekst, die Kok ongetwijfeld volledig heeft geciteerd.

84. Matth. 11:22.

85. 2 Thess. 1:8.

86. Hand. 2:21.

87. Verkorte, vrije weergave van een gedeelte van Hand. 2:23.

88. Luk. 19:41, 42.

89. *Kort Verslag*, blz. 26-27.

Kok kwam nog even terug op Handelingen 2. Hij herinnerde de vergadering eraan dat Petrus op de Pinksterdag in Jeruzalem de Joden als onbekeerd beschouwde. Hij zei immers tot hen: ‘Bekeert u en een iegelijk van u worde gedoopt in de Naam van Jezus Christus tot vergeving der zonden’.⁹⁰ Waarom kon hij dat zeggen? Hij ging tot die mensen met de belofte: ‘Want u komt de belofte toe en uw kinderen en allen die daar verre zijn’. Daarom zeiden ‘Comrie en al onze Vaders’,⁹¹ dat de beloften generaal zijn en de uitverkiezing speciaal is. Een man als Johannes de Doper preekte bekering en vergeving der zonden aan alle mensen in de aanbidding van de genade.⁹² Kok ging nog met enkele woorden in op een verwijt van Bas ten aanzien van punt 11 van de standpuntbepaling in zijn boekje.⁹³ Wie denkt dat hij daar een overeenkomst leert tussen het werkverbond en het genadeverbond, heeft hem niet goed begrepen: ‘Ik bedoel: het aanbod van Gods genade is naar de bevelende wil Gods (Zie P. van Maastricht).⁹⁴ Al is de aanbidding van het heil aan allen niet in overeenstemming met Gods besluit, toch is die aanbidding naar Gods bevelende wil’.⁹⁵

Ten slotte ging hij in op de bezwaren tegen zijn visie op de wet. Met een zinspel op het woord ‘verwarring’ in het tweede punt van de aanklacht, merkte hij op: ‘Nu over de Wet. Men zei: Dat is een verward zaakje’.⁹⁶ Kok lichtte toe dat hij gesproken had over de wet als de wet des verbonds, als de wet des Geestes, als de wet des geloofs en als de wet van Christus. Hij accentueerde nog eens dat alle gedoopten deel hebben aan de uitwendige gemeenschap van het verbond der genade, maar Gods volk deelt in een inwendige gemeenschap. Zij alleen – de uitverkorenen – zijn in het verbond begrepen. Kok herinnerde de vergadering aan een preek van A. Hellenbroek⁹⁷ over Kaïn en Abel. Deze oude schrijver zegt dat de Heere aan Kaïn dezelfde belofte had gedaan als aan Abel.⁹⁸

Als God iemand bekeert, komt hij in aanraking met de eis van de wet. Dan is de wet een tuchtmeester tot Christus (de wet des verbonds). Vervolgens sprak Kok over de wet des Geestes: ‘De Heilige Geest schrijft Gode zij dank de wet in ’t hart. Hoe lief heb ik Uw wet!

90. Hand. 2:38.

91. *Kort Verslag*, blz. 28. Alexander Comrie (1706-1774), gereformeerd predikant te Woubrugge. Hij was een bekwaam theoloog, die zich vooral bezighield met het wezen en de werkzaamheid van het geloof. Hij publiceerde in 1744 de *Verhandeling van enige eigenschappen des zaligmakende geloofs*. Daarin komt een hoofdstuk voor over ‘Het leven des geloofs op de beloften’. Dat zal Kok voor ogen hebben gestaan bij het noemen van Comrie.

92. *Kort Verslag*, blz. 28.

93. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 45. Punt 11 luidde: ‘Wie het aanbod van Gods Genade loochent, kan de aanbidding van het eeuwige leven in het Verbond der werken niet voor waarachtig houden, daar het vast lag in Gods besluit dat de mensch zou vallen en dat alleen de uitverkorenen door het geloof in Christus deelgenoten zouden worden van het eeuwige leven. Efeze 1:4.’

94. Petrus van Maastricht (1630-1706), gereformeerd predikant, hoogleraar te Utrecht vanaf 1676. Hij publiceerde een dogmatiek in acht delen (1698), die in 1749 in het Nederlands verscheen: *Beschouwende en praktikale godgeleerdheid*.

95. *Kort verslag*, blz. 29.

96. *Kort Verslag*, blz. 29.

97. A. Hellenbroek (1658-1731), gereformeerd predikant te Rotterdam, die vooral bekend werd door zijn catechisatieboekje *Voorbeeld der goddelijke waarheden voor eenvoudigen*. Van zijn hand verschenen diverse prekenbundels. De preek die Kok bedoelde, werd opgenomen in *Bijbelsche Keurstoffen* II, Amsterdam 1734, blz. 843-864.

98. Ik heb deze waardering niet letterlijk in de beide preken over Genesis 4:7 bij Hellenbroek aangetroffen. Zakelijk kon Kok zich zeker op de eerste preek beroepen. ‘En om dat te sterker aan te dringen, doet er de Heere een belofte van verhoging bij. Indien gij wel doet, is er niet verhoging?’ *Ibidem*, blz. 846.

(Zij is mijn betrachting de ganse dag).⁹⁹ Dat is geen overblijfsel van het verbond der werken, maar dat is de wet des geloofs (liefdedienst).¹⁰⁰ Ten slotte lichtte de predikant de wet van Christus toe. De wet in het kader van het verbond der werken had twee kenmerken: loon en vloek, heerlijkheid en dood. Zo is het niet bij de gelovigen. Christus zegt: Ik heb de wet gedragen (Rom. 1:8). Zij dienen de Heere niet om in de hemel te komen, (maar) alleen uit liefde. Dat is de Wet van Christus.¹⁰¹

Ds. Kok besloot dit gedeelte van zijn verdediging met de woorden: ‘Denk nu niet dat wij (dit) zeggen op losse gronden. Ik kan het bewijzen met de geschriften der vaderen.’¹⁰² De preses reageert daarop met de opmerking dat het stuk der ellende vergeten wordt.¹⁰³ Hij tekent ook aan ‘dat niet één der predikanten de aanbidding loochent. Maar het stuk der ellende moet worden geleerd. De ontdekte ziel kent Christus niet, maar de Christus moet hem ontdekt worden’.¹⁰⁴

6.2.4 De brede discussie

Er ontwikkelde zich nu een brede discussie met Kok die circa anderhalf uur moet hebben geduurd.¹⁰⁵ Daaraan namen acht predikanten en vier ouderlingen deel.¹⁰⁶ De preses nam als eerste het woord. Kok zou gesteld hebben dat de wet een mens tot Christus drijft, maar dat is onjuist. Alleen Gods kinderen komen tot Christus. Daarop vroeg Van de Woestijne aan Kok voor wie de wet een tuchtmeester is. Die gaf daarop het antwoord dat hij in andere woorden al gegeven had: ‘Alleen voor de levendgemaakten’.¹⁰⁷ Hij lichtte dat toe met een korte uiteenzetting over Johannes 16:8. Zulke momenten, waarin een echte gedachtewisseling plaatsvond op grond van Bijbelse gegevens, bleven blijkens de beschikbare bronnen schaars. De discussie wekte in het algemeen niet de indruk dat de synodeleden die deel namen aan de bespreking vaak hun oordeel vergezeld lieten gaan van een nadere onderbouwing.¹⁰⁸ Ouderling Bas gaf als commentaar bij het betoog van Kok, dat daarin juist weer zijn bezwaar naar voren kwam. ‘De Heidelb. Catechismus leidt de zondaar tot de deugden (van God), tot het recht Gods, tot de afsnijding. Ik duld niet dat daarvan afgedaan wordt door Ds. Kok.’ Kok repliceerde daarop dat het kardinale punt is het straf aanvaarden van het recht van God. ‘Laat (mijn) gemeente spreken of ik dat niet preek.’¹⁰⁹ Van den Berg ging vervolgens tame-

99. Ps. 119:97.

100. *Kort Verslag*, blz. 30.

101. *Kort Verslag*, blz. 30.

102. *Kort Verslag*, blz. 30.

103. *Kort Verslag*, blz. 31.

104. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 4.

105. Zie: D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 3-8. De schatting van anderhalf uur berust op een verslag van 3,5 blz. A-4, getikt in machineschrift.

106. Het betrof de predikanten D.L. Aangeenbrug, Chr. van de Woestijne, J. van den Berg, C. Steenblok, H. Ligtenberg, M. van de Ketterij, A. de Blois en de ouderlingen H. Bas, D. Hage, H. Goor, A. Versteeg. Alleen De Blois merkte tijdens de discussie iets positiefs op over de persoon van Kok.

107. *Kort Verslag*, blz. 31.

108. Het negatieve oordeel van M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 2, kan alleen de brede discussie betreffen: ‘Weliswaar werd aan Ds. Kok Woensdagmiddag de gelegenheid gegeven zich te verantwoorden, maar toen kon hij bijna geen zin zeggen, of het was verkeerd. D.w.z. men zei, dat het verkeerd was, maar niemand deed ook maar de geringste poging om uit Schrift en Belijdenis te bewijzen, dat Ds. Kok dwaalde.’ Het zwakke punt van de typering van de vergadering door Snel is dat elke verwijzing naar concrete uitspraken ontbreekt.

109. *Kort verslag*, blz. 32.

lijk breed in op de prediking van Zondag 1 t/m 5 van de Catechismus. Hij stelde: 'Als je de bijbelse bekering wilt, neem dan de Heilige Schrift en ook de Heidelbergse Catechismus.'¹¹⁰ Zijn uiteenzetting moet veel indruk hebben gemaakt op synodeleden¹¹¹ en gemeenteleden die als belangstellenden aanwezig waren.

De Lisser ouderling J. Kooyman,¹¹² die de eerste synodedag bijwoonde, schreef de volgende dag een uitvoerige brief¹¹³ aan zijn aanstaande schoonzoon Bart de Jonge te Krabbendijke.¹¹⁴ Hij accentueerde de grote eenstemmigheid die hij op de Synode had waargenomen. Niemand van de predikanten had zich achter ds. Kok geschaard. Dat gaf hem hoop dat een (verdere) scheuring uit zou blijven.

'Ik ben zo blij dat ik daar geweest ben. Voor dien tijd zat altijd het gevoelen bij mij voor, dat het om Ds. Kok persoonlijk ging en dat men hem zoekt. Maar die indruk is bij mij geheel en al weggenomen. Het gaat om de zuivere waarheid zooals God die bevindelijk in het hart van Zijn volk komt uit te werken. (...) Het spijt mij erg om de persoon van Ds. Kok, die ik als mensch erg hoogacht. Maar met de uiteenzetting van zijn leer kon ik mij niet vereenigen. In 't kort zal ik trachten je er iets van mede te deelen. Ds. Kok begon dan de weg van heilsorde, zooals die met een uitverkoren mensch gehouden wordt naar voren te brengen. Hij begon dan ook met de ellendestaat van de gevallen mensch. Ontdekt aan die ellende, en een vluchten tot Christus die Zijn gerechtigheid aan zoo een komt weg te schenken door een waarachtig geloof. Maar Ds. v.d. Berg nam de Heidelb. Catechismus ter hand, en toonde glashelder aan dat tusschen deze twee zaken nog heel wat passeert voordat het zoover is. Dat de ontdekte mensch al dieper en dieper in zijn doodstaat wordt ingeleid. Maar ook meer en meer Godskennis krijgt en God leert kennen in Zijn onkreukbare deugden van heiligheid en rechtvaardigheid. (...) Zoodat hij tenslotte als een naakt uitgekledde zondaar voor God staat, met handen vol schuld, die zich des doods waardig leert keuren, en tenslotte onder de werking van God den Heilige Geest onder dat recht verloren gaat. Om dan, o eeuwig wonder van Genade de vrijspraak in Christus te mogen ontvangen. Zie je, Bart, dat was een taal waar ik met mijn gansche hart bijviel. Maar Ds. Kok gleed telkens over dit punt heen (...). Ik had behoefte het je eens mede te deelen. Vooral omdat je ook wel wist, dat ik altijd aan de kant van Ds. Kok stond'.

Intussen was de gedachtewisseling op de eerste synodedag in een afrondende fase gekomen. H. Ligtenberg wees erop dat bij de door Kok gebruikte onderscheiding tussen wezen en bediening van het verbond, de belofte ook werd betrokken bij de bediening daarvan.¹¹⁵ Daarop las Kok citaten voor van G. van Reenen¹¹⁶ en A. Comrie over de doop.

110. *Kort Verslag*, blz. 32.

111. *Kort Verslag*, blz. 32, tekent aan: 'Met veel instemming van D. Hage, H. Bas en anderen'.

112. J. Kooyman (1896-1974) diende de Gereformeerde Gemeente te Lisse als ouderling van 1942-1972 en van 1961-1972 als scriba. Hij was ook buiten de Gereformeerde Gemeente als controleur van de bollen in Lisse en omgeving een bekende persoonlijkheid.

113. Het origineel bevindt zich bij M.J. de Jonge-Kooyman te Zwijndrecht (JKZ) en in kopie in het archief van de auteur (MGD). De brief is gedateerd 12-1-'45. Het jaartal '45 is een - onverklaarbare - vergissing van de briefschrijver. Uit de inhoud blijkt overduidelijk dat de brief op de tweede synodedag - 12 januari 1950 - werd geschreven.

114. B. de Jonge was een negental jaren onderwijzer te Krabbendijke. Hij was daarna vele jaren hoofd van de Smytegelt-MAVO te Middelburg.

115. *Kort Verslag*, blz. 33.

116. G. van Reenen (1864-1935), predikant van de Gereformeerde Gemeenten te Zeist, Leiden, Opheusden, Gouda en Werkendam. Zie over hem A. Bel, *Leven en werk van ds. G. van Reenen*, Houten 1987.

‘Ds. Rijksen zegt: Ik geloof dat hier een groote verwarring heerscht. We zijn het allen eens met Van Reenen en Comrie. Die mannen legden eerst een grondslag. En dat is ons bezwaar, dat u in dat boekje niet eerst een grondslag legde. Ds. Kok meent dat hij het stuk der ellende heel duidelijk naar voren brengt. Wat grove zonden zijn, weet elk, maar de diepte van de val is, dat de mensch Christus haat enz. Ds. Rijksen houdt vol, dat Ds. Kok in zijn boekje niet genoeg de doodsstaat leert. Ds. Kok spreekt dit tegen.’¹¹⁷

Er viel tijdens het slot van de discussie een verscherping van de toon te constateren. Zo stelde ouderling D. Hage dat Kok draaide met Adam en met Christus. Op de vorige Synode bleef het stuk van de leer liggen, maar nu moet het behandeld worden.¹¹⁸ Van de Ketterij sloot zich hierbij aan. Hij stelde dat Kok zijn dwalingen bedekte met oude schrijvers. Hij sprak over de ‘verkankerde leer’ die in de gemeenten was doorgedrongen en over het ontkennen van de doodsstaat. ‘Het is maar aanbieding’. Hij sprak de wens uit dat de ogen van ds. Kok zouden worden geopend.¹¹⁹ Steenblok wees erop dat de Heidelbergse Catechismus spreekt over de kennis van drie stukken, maar Kok begint met het Evangelie. Dat doen de Christelijk Gereformeerden ook. Volgens de Goudse predikant zou Kok leren dat allen in het genadeverbond zijn, ook al is het uitwendig. Dat betekent dat ze in twee verbonden zijn. Steenblok merkte op dat de oude schrijvers hier *dit* zeggen en daar *dat*. ‘Ik dring er bij de Synode op aan een beslissing te nemen om de zuivere leer voor te stellen.’¹²⁰

De Blois benadrukte dat hij het met de ligging van Kok niet eens was. Hij liet daarop echter volgen: ‘Ik houd van hem’. Hij herhaalde zijn voorstel dat Kok zou ophouden met schrijven, hulp van Aquilla en Priscilla¹²¹ zou inroepen, zodat die hem nader zouden onderwijzen in de waarheid en dat hij (meer) de noodzakelijkheid van Gods recht zou prediken. De Blois stelde dat hij ook niets had tegen Van de Ketterij, maar vroeg van de Synode eerlijk uit te spreken dat zijn handelen in strijd met de D.K.O. onjuist was.¹²²

‘Ds. Aangeenbrug: Het gaat mij niet om de een of de ander af te zetten. Laten andere leeraars zich uitspreken, die het nog niet eens zijn. De gemeente gaat er aan.

Ds. van de Woestijne zegt: Niemand kan zeggen: Ik wil Ds. Kok ophangen, maar ik wil geen vrede met opoffering van de waarheid, maar de leer van Ds. Kok deugt niet. Ds. de Blois wil vredesprofeet spelen. H. Bas zegt: Ds. de Blois gaf een raad, maar gaf als een middel aan de hand dat Ds. Kok niet meer schrijven zal. Ik ben daar sterk tegen dat Ds. Kok niet meer schrijft, want dan komt hij openbaar.’¹²³

Op dat moment protesteerde ouderling B. Versteeg namens de kerkenraad van Veenendaal tegen de verdachtmakingen die aan het adres van ds. Kok gericht worden.¹²⁴

Kort voor het einde van de middagzitting van de Synode las Steenblok een uitvoerig stuk

117. *Kort Verslag*, blz. 33-34.

118. *Ibidem*, blz. 35.

119. *Ibidem*, blz. 35.

120. *Ibidem*, blz. 36.

121. Hand. 18:2, 18, 26. Twee christenen, die aan de welsprekende Jood Apollos een nadere uitleg gaven over de weg van God: de leer van Christus of het christelijk geloof.

122. *Kort Verslag*, blz. 36-37.

123. *Kort verslag*, blz. 37.

124. *Kort verslag*, blz. 37. Vergelijk M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 19, punt 6.

voor: 'Het is mis'.¹²⁵ Het vereenzelvigen van aanbidding en beloften vind je bij de christelijk gereformeerden. Er is geen zaligmakend recht voor de wedergeboorte. Rechten die voor de wedergeboorte worden ontvangen, zijn algemene genade. Jesaja zegt immers dat al onze gerechtigheden zijn als een wegwerpelijke kleed.¹²⁶ De ouderling die in opdracht van de kerkenraad van Gouda een verslag schreef¹²⁷ van de synodevergadering, kon het voorlezen van het stuk niet bijhouden en brak zijn werk af.¹²⁸ M.G. Snel sprak ongetwijfeld over hetzelfde stuk en dezelfde opsomming: 'Door Dr. Steenblok werd o.a. opgenoemd: dat we zo naar de bloemhoven gejaagd worden, dat we een recht krijgen ten opzichte van God, dat de hele gemeente verbondsgemeente wordt, dat het afhangt van onze aanneming. Ja, hij sprak zelfs van 3 verbondenleer en veronderstelde wedergeboorte'.¹²⁹ Direct na de inbreng van Steenblok nam de Synode het besluit de behandeling van het agendapunt te onderbreken. Men sprak af dat men de volgende morgen om negen uur de vergadering voort zou zetten.¹³⁰

6.3 Twee signalen

Na zijn aankomst in de pastorie te Veenendaal ontving Kok twee signalen dat hem de volgende dag een schorsing te wachten stond. Het eerste signaal hing samen met een nabespreking over de eerste synodedag in de pastorie van Aangeenbrug te Dordrecht. Daar gebruikte Chr. van de Woestijne, die in het dichtbijgelegen Ridderkerk woonde,¹³¹ de maaltijd. In aanwezigheid van enkele huisgenoten¹³² werd het verloop van de synodevergadering besproken. De twee predikanten waren het er over eens dat Kok op de vergadering juist was behandeld.¹³³ Er vond echter geen overleg plaats over de stappen die de Synode nog moest zetten. Wel zei Van de Woestijne bij zijn vertrek: 'Ik ga mijn patroontas proberen te vullen, zodat ik morgen weer op de juiste manier de leer kan verdedigen'.¹³⁴ In een andere versie¹³⁵ van het beraad in de Dordtse pastorie vond er vlak na de maaltijd een vertrouwelijk overleg plaats tussen enkele predikanten, waarbij men besloot dat Kok de volgende dag zou worden geschorst. Zoon Wim Aangeenbrug, die met Kok sympathiseerde, had óf het tafelgesprek óf het vertrouwelijk overleg óf beide afgeluisterd. Hij moet daaruit hebben geconcludeerd dat de Synode behoorlijk eenparig was en dat er voor Kok weinig kans was om aan een schorsing

125. *Kort Verslag*, blz. 39. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 8. De schrijver van dit verslag meldt het feit dat Steenblok enige aantekeningen voorleest. Hij laat daarop volgen: '(Die zouden kunnen worden ingevoegd) D.K.' Deze zinsnede past geheel bij het functioneren van ouderling David Kodde als tweede scribe van de Generale Synode.

126. *Kort Verslag*, blz. 39. Jesaja 64:6.

127. J. de Jong. Zie over hem hfst. 6, noot 7.

128. *Kort Verslag*, blz. 40.

129. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 2-3.

130. *Acta 1907-1959*, Handelingen 1950, blz. 7.

131. Van de Woestijne had op 5 januari 1950, vlak voor de vergadering van de Synode, een beroep aangenomen naar Barneveld. Hij preekte afscheid op 21 maart 1950. Zie over hem *Trouw van de God van Bethel. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Ridderkerk 1910-2010*, blz. 121-152.

132. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug te Ederveen in het vraaggesprek van 10-12-2007, respectievelijk schoonzoon en dochter van ds. Aangeenbrug. Beiden waren bij het gesprek tijdens de maaltijd aanwezig.

133. Van de Woestijne was zo bij de bespreking betrokken, dat hij de verkeerde kant van zijn beschuit met boter besmeerde. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek 10-12-2007.

134. Mededeling van H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007.

135. W.W. Aangeenbrug (1922-1978) woonde later in Den Haag en daarna in Leerdam. In deze plaats diende hij de Hervormde Gemeente als ouderling. Met dank aan de familie Morée-Aangeenbrug.

te ontkomen.¹³⁶ Hij belde die avond de Veenendaalse predikant op en stelde zich voor als een zoon van Aangeenbrug. ‘Het is niet mooi van me, maar ik kan niet zwijgen. U wordt morgen geschorst.’¹³⁷

De volgende morgen was er een tweede signaal. Ouderling B. Roest te Scherpenzeel,¹³⁸ had de Synode bijgewoond als secundus. Het moet aan het einde van de eerste synodedag voor Roest wel duidelijk zijn geweest dat Kok niet zou worden vrijgesproken. Hij begaf zich dan ook de volgende morgen in alle vroegte naar Veenendaal om de predikant vriendelijk te waarschuwen dat het verkeerd zou aflopen. Maar Kok toonde zich onverzettelijk. Hij zei tegen Roest: ‘Het zal er nu om gaan wie achter mij staat en achter de waarheid.’¹³⁹

6.4 Hoofdzaken van de Generale Synode van 12 januari 1950

6.4.1 *De schorsing van R. Kok*

De synodezitting van donderdag 12 januari werd omstreeks 9.00 uur door ds. Aangeenbrug geopend. Reeds voor het begin van de vergadering heerste er een gespannen sfeer. Er werd onderling door de afgevaardigden veel gesproken. Het was duidelijk merkbaar dat de besluiten (in principe) reeds genomen waren.¹⁴⁰

Na de opening vroeg Kok direct het woord. Hij richtte zich tot Van de Woestijne, die de vorige dag had uitgesproken dat bij de vereenzelviging van aanbod en belofte alle mensen zalig worden. ‘Dan kunnen we de hel wel sluiten.’ Kok kwalificeerde dat taalgebruik als onwaardig. Bovendien stelde het hem onder de verdenking van oppervlakkigheid. Hij beriep zich dan ook op zijn kerkenraad, die kon getuigen dat hij bij begrafenissen ‘nooit iemand binnenzette, tenzij het leesbare brieven zijn’.¹⁴¹ Als het zo doorging, zou hij niet meer spreken. Van de Woestijne vond het heel best als Kok minder sprak. Hij wilde echter zijn te scherpe woorden wel terugnemen.¹⁴² Direct daarna stelde Kok: ‘Aanbod en belofte is hetzelfde’. Tal van afgevaardigden riepen daarop: ‘Het is genoeg voor heel de dag. We zijn klaar. We zijn klaar’.¹⁴³

Daarop legden enkele predikanten een verklaring af. De Blois vertelde dat hij de afgelopen nacht onder God had mogen buigen en gezien had dat Kok dwaalde. Hij vroeg daarop aan Van de Ketterij vergeving, omdat hij zich tegen hem gekeerd had in de zaak Veenendaal. Daarop liep Van de Ketterij naar De Blois om hem de hand te geven en zijn blijdschap te uiten over zijn veranderde opstelling.¹⁴⁴ Van de Woestijne stelde dat hij niet anders kon dan strijden voor

136. Mededeling van H. C. Morée en M. J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek d.d. 10-12-2007.

137. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006. Schriftelijk bevestigd door A. van Kooten-Kok, die er eveneens bij tegenwoordig was, op 18-11-2006. Vergelijk A. Hulsman-Kok, ‘Niet bitter na bijna zestig jaar’, in het *Nederlands Dagblad* d.d. 20-10-2007.

138. Zie voor B. Roest par. 2.4.5.1. van dit boek.

139. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991.

140. *Korte Aantekening*, blz. 1. Zie voor deze bron hfst. 6, noot 7, punt 2a.

141. *Kort verslag*, blz. 41; *Korte Aantekening*, blz. 1.

142. *Kort verslag*, blz. 41; *Korte Aantekening*, blz. 1; D.K., *In de Generale Synode van 1950... onder art. 7*, blz. 8: ‘Ds. van de Woestijne zegt dat als hij iets gezegd heeft dat niet Schriftuurlijk is hij dat graag wil terugnemen. Heeft hij een woord gezegd dat niet juist is, dan neemt hij dat terug, maar de zaak waarom het gaat tegen Ds. Kok neemt hij niet terug.’

143. *Kort Verslag*, blz. 41. In het handschrift zijn de gecursiveerde woorden dubbel onderstreept en met wit omgeven. Vergelijk M. G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 4.

144. *Kort Verslag*, blz. 42. In de *Generale Synode van 1950... onder art. 7*, blz. 9.

de waarheid. 'Ik kan met het gevoel van ds. Kok niet voor God verschijnen'.¹⁴⁵ De preses sprak ook over zijn werkzaamheden. Hij had bij de Heere gebedeld om licht te ontvangen in de zaak Van de Ketterij om te mogen weten of hij gelijk had of niet. Hij concludeerde nu: 'God gaf getuigenis'.¹⁴⁶ Daarop vroeg hij: 'Ds. Kok, herroept u uw woorden, dat aanbieding en belofte hetzelfde is?' Daarop antwoordde de predikant van Veenendaal, die met een boekje in zijn hand stond: 'Ik wil het bevestigen'. De preses weigerde hem toestemming om uit het boekje voor te lezen.¹⁴⁷ 'Nee, dat mag u niet.'¹⁴⁸ M.G. Snel stelde terecht dat Kok geen gelegenheid meer kreeg om zijn standpunt ten aanzien van de belofteprediking nader toe te lichten.¹⁴⁹ Er is geen reden om daaraan te twijfelen, daar het *Kort Verslag* duidelijk is, Kok dit ook zelf bij herhaling heeft gepubliceerd¹⁵⁰ en dit door niemand is weersproken. Van de Woestijne stelde nu aan de vergadering voor om Kok te schorsen, daar hij zijn dwaling handhaafde.¹⁵¹ Enkele afgevaardigden voerden nog het woord. De Utrechtse predikant J. van den Berg begon zijn verklaring met de woorden: 'Ik val aan de kant Gods'.¹⁵² Hij vroeg zijn collega om te willen letten op zijn broederlijke en vriendelijke verzoek om te herroepen dat belofte en aanbod hetzelfde is. Daarop stelde de preses voor de tweede keer aan ds. Kok de vraag of hij zijn uitspraak wilde herroepen. Kok antwoordde daarop voor de tweede keer met de woorden: 'Ik wil het bevestigen'.¹⁵³ Rijkse sprak nu scherpe woorden tegen Kok 'als overhellend in de leer van de Chr. Geref. Kerk. Ik ben verwonderd Ds. Kok, (dat) u nog vasthoudt, terwijl niemand het met u eens is. Ik begrijp niet dat u de moed hebt vol te houden. Nooit, nooit, nooit kunt u het bevestigen. Daarop antwoordde Kok: '*Wat God in het Evangelie zegt, neem ik niet terug*'.¹⁵⁴

Enkele afgevaardigden voerden nog het woord. M. Blok, de predikant van Rotterdam-Centrum, drong er bij zijn Veenendaalse collega op aan om zich nu eens duidelijk uit spreken. Hij had hem leren kennen als vriend en broeder, maar kon niet instemmen met zijn betoog van gisteren.¹⁵⁵ Verhagen sprak Kok aangedaan aan. Hij herinnerde aan het feit dat hij en Kok veertig jaar lang lief en leed hadden gedeeld. 'Er liggen banden tussen ons. Aan de andere kant, Ds. Kok, het gaat niet goed; het gaat de verkeerde kant op. We moeten naar de laagte en ik had gehoopt dat er toenadering kwam. Bestaat er geen mogelijkheid meer om elkander te vinden? Broer, ik bid u van Godswege, ga de laagte in, laat de zaak los. Broer Kok, dit is uit het diepst van mijn hart. Ik wil met de waarheid leven en sterven. Dit is mijn

145. *Kort verslag*, blz. 43.

146. *Kort Verslag*, blz. 43.

147. Het betrof het door G.H. Kersten in 1948 gepubliceerde geschrift van de beide Erskines en James Fisher, *Het verbond der genade*. Zie par. 3.10. Kok had uit deze publicatie vraag en antwoord 82, 83 en 94 willen citeren en toelichten. R. Kok, *De prediking van Gods beloften gestraft*, in: *De Stem des Woords*, 7e jaargang nr. 20, d.d. 23 november 1957. Vergelijk M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 3. Snel noemt alleen vr. en antwoord 82.

148. *Kort Verslag*, blz. 41. Er was helaas geen afgevaardigde die de aandacht van de vergadering vroeg voor de oude rechtsregel: Hoor ook de andere partij!

149. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 18.

150. R. Kok, *Slotwoord*, in: M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 16; R. Kok, *De prediking van Gods beloften gestraft*, in: *De Stem des Woords*, 7e jaargang nr. 20, d.d. 23 november 1957.

151. *Kort Verslag*, blz. 43. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art 7, blz. 9.

152. *Ibidem*, blz. 44.

153. *Ibidem*, blz. 44. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 9.

154. *Ibidem*, blz. 45.

155. *Ibidem*, blz. 45.

laatste woord in deze zaak.¹⁵⁶ P. Honkoop beklemtoonde dat er niemand in de vergadering was die Kok zo goed kende als hij. Hij was vijf jaar ouderling bij Kok geweest, had veel met hem gesproken en veel steun van hem ontvangen. 'Uw eigen hardheid staat u in de weg'.¹⁵⁷ 'Het bedroeft mij tot in mijn nieren, dat Ds. Kok halsstarrig doorgaat. Ik bid u, Ds. Kok, buig, u preekt anders als u gisteren zei. Als u doorgaat, kan de Synode niet anders dan doorgaan'.¹⁵⁸ Enkele afgevaardigden onderstreepten de gesignaleerde halsstarrigheid van de Veenendaalse prediker. Zo merkte ouderling L. Hoekman op: 'Ds. Kok als u zegt: Als een schaap heb ik gedwaald, is alles in orde, maar Ds. Kok wil zijn kop niet breken'.¹⁵⁹ Daarop stelde de preses de vraag: 'Is er één van de afgevaardigden die erop tegen is, dat Ds. Kok geschorst wordt?' Niemand antwoordde.¹⁶⁰ Niemand deed het voorstel dat de vergadering zich zou uitspreken door middel van een schriftelijke stemming.

De Blois moet de vraag hebben gesteld hoe lang de schorsing zou duren.¹⁶¹ De Middelburgse ouderling Joh. de Kok, een wijs en algemeen geacht man, deed ten slotte het voorstel: Schorsen voor zes maanden.¹⁶² Dat voorstel werd kennelijk door de preses overgenomen.¹⁶³ De Handelingen zeggen: 'Met algemene stemmen wordt besloten Ds. Kok voor zes maanden te schorsen, omdat hij vasthoudt aan de reeds eerder gebleken leergeschillen, onder meer: de vereenzelving van de beloften met het aanbod der genade'.¹⁶⁴

Direct daarna vroeg de preses aan de beide ouderlingen van de gemeente Veenendaal of de kerkenraad achter de leer van ds. Kok stond, ja dan nee. Ouderling B. Versteeg deelde mede daarover geen uitspraak te kunnen doen. Hij kon moeilijk namens de hele kerkenraad spreken. Hij vroeg voldoende tijd om met de hele kerkenraad te kunnen overleggen en een antwoord te formuleren. Na enig heen en weer praten werd besloten dat de kerkenraad van Veenendaal tijd zou ontvangen tot 's avonds. De preses had immers zojuist al aangekondigd dat de Synode een commissie zou benoemen om die avond nog te Veenendaal de zaken af te wikkelen, die uit de schorsing voortvloeiden. Deze commissie zou om zeven uur in Veenendaal arriveren.¹⁶⁵ Inmiddels had ds. Kok besloten om te vertrekken. Nadat de schorsing was uitgesproken, stond hij op in de ouderlingenbank waarin hij zat en zei hardop: 'Ik ben dus geschorst...'¹⁶⁶ Hij begaf zich vervolgens naar de preses¹⁶⁷ om hem te groeten en wenste hem de genade en de leiding van Jezus Christus toe.¹⁶⁸ Omstreeks 10.15 uur¹⁶⁹ verliet hij op statige wijze met de twee ouderlingen die hem vergezelden de vergadering.¹⁷⁰

156. *Ibidem*, blz. 46.

157. D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 10.

158. *Kort Verslag*, blz. 47. De compacte tekst van het handschrift luidt: 'U preek anders als u gister zei'. De vraag is of de weergave door de schrijver van het verslag helemaal correct is. Logisch zou zijn: 'U preekt anders als u gisteren zei'.

159. *Kort verslag*, blz. 47.

160. *Kort verslag*, blz. 48. Het gecursiveerde woord werd in het handschrift driemaal onderstreept.

161. *Kort Verslag*, blz. 48.

162. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991, vraag 26.

163. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

164. *Ibidem*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

165. *Ibidem*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling; Korte aantekening blz. 2; tijdsvermelding in *Kort Verslag*, blz. 48.

166. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991, vraag 26.

167. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

168. *Kort Verslag*, blz. 48.

169. *Korte aantekening*, blz. 2.

170. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991, vraag 26.

De vergadering benoemde nu de elf leden van de commissie ten behoeve van Veenendaal, die bestond uit acht predikanten en drie ouderlingen.¹⁷¹ Van achter de moderamentafel werden opmerkingen geplaatst over het handelen met de kerkenraad, het voorbereiden van de leden met het oog op de komende zondag, en het in beslag nemen van de kerkelijke goederen.¹⁷² Er was sprake van een wat onrustige stemming in de vergadering. Algemeen werd aangedrongen op een snelle afwikkeling van de zaken in Veenendaal.¹⁷³

Bij de afronding van het agendapunt deed de preses, ongetwijfeld namens het moderamen, het voorstel om een plaatsvervanger te benoemen voor ds. Kok als lid van het Curatorium. Tijdens zijn schorsing kon hij immers niet als zodanig functioneren.¹⁷⁴ Als zodanig werd Aangeenbrug zelf gekozen met 19 van de 36 stemmen.¹⁷⁵ Ook stelde de preses de vraag aan de orde of één der leraren, kandidaten, ouderlingen of studenten, instemde met de leer van Ds. Kok.¹⁷⁶ Van de Woestijne tekende hierbij aan dat Kok zelf had verklaard dat er twee studenten waren die zijn opvattingen deelden. Hij noemde daarbij de naam van kandidaat A. Vergunst.¹⁷⁷ Van de beide kandidaten H. van Gilst en A. Vergunst sprak Van Gilst als eerste zijn standpunt uit. Hij stond voor honderd procent achter de Synode. Hij kon zich niet verenigen met de vereenzelviging door Kok van de aanbieding van de genade en de belofte van het Evangelie.¹⁷⁸ Vergunst sloot zich hierbij aan.¹⁷⁹ Zijn verklaring werd ondersteund door Ds. J. van den Berg, die meedeelde dat tijdens de vergadering van de classis Utrecht nadrukkelijk was gebleken was dat kandidaat Vergunst niet het gevoel van ds. Kok deelde.¹⁸⁰ Niemand der aanwezigen blijkt ook bij meer persoonlijke vraag, de leer van ds. Kok aan te hangen.¹⁸¹

Toen A. van Stuijvenberg, die de morgenvergadering niet had bijgewoond in verband met ambtsbezigheden,¹⁸² zijn plaats tijdens de middagzitting weer innam, stelde Van de Woestijne voor dat hem eerst moest worden afgevraagd hoe hij over de leer van Kok dacht. De predikanten Rijksen, Van den Berg en ouderling Van den Hardenberg haalden daarop de uitspraak van Van Stuijvenberg aan: 'Als Kok zo doorgaat, wie kan het dan voor hem opne-

171. Benoemd werden de predikanten D.L. Aangeenbrug, J. van den Berg, T. Dorresteyn, H. Ligtenberg, L. Rijksen, C. Steenblok, A. Verhagen, Chr. van de Woestijne en de ouderlingen H. Bas, H. Goor en A. Schreuder.

172. *Kort Verslag*, blz. 49.

173. *Korte aantekening*, blz. 2.

174. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

175. *Kort Verslag*, blz. 50.

176. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

177. *Kort Verslag*, blz. 51.

178. *Kort Verslag*, blz. 51. Afwezig waren kandidaat J.W. Kersten en de studenten L. Kieboom en T. Cabaret. *Kort verslag*, blz. 51. Zij moesten tegenover het Curatorium een verklaring afleggen hoe zij stonden tegenover de leer van Kok. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

179. *Kort Verslag*, blz. 51.

180. D.K., *In de Generale Synode van 1950 ... onder art. 7, blz. 10, 11, (MGD/JAS). Vergelijk de Notulen der Spoedclassis Utrecht gehouden op 30 Dec. 1949*, artikel 5. Vergunst had op 30 december 1949 zijn classicaal examen afgelegd in verband met het aannemen van het beroep van Zeist. De classis ging 'ten volle accoord' met het afgelegde examen. De notulen maken geen melding van een verklaring van de kandidaat over de opvattingen van Kok.

181. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.

182. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 587. Artikel 7. Punten van behandeling. Van Stuijvenberg had dus formeel niet meegestemd.

men?¹⁸³ Daarmee ontkwam de Nunspeetse predikant die bekend stond als ‘Koksgezind’,¹⁸⁴ kennelijk aan een persoonlijke verklaring.

Tijdens het verdere verloop van de vergadering besloot de Synode de kerkenraden schriftelijk te informeren over de schorsing van ds. Kok ‘en tevens daarin mede te delen, dat het verboden is de preken van Ds. Kok in de gemeenten te lezen’.¹⁸⁵ Tevens werd genotuleerd dat de Synode bezwaren had tegen het eerste hoofdstuk van een boek van P. van Woerden.¹⁸⁶ Ook viel het besluit om de Synode op een later tijdstip voort te zetten. Dit met het oog op de bespreking van de rapportage van de commissie van elf over de situatie in Veenendaal en een nadere afwikkeling van zaken aldaar.¹⁸⁷

6.4.2 Een impressie van P. van Woerden

Een maand na de Synode scheef ouderling P. van Woerden¹⁸⁸ te Akkrum een briefje naar zijn zwager en schoonzusters Van Stuijvenberg in Waardenburg¹⁸⁹ om hen te bedanken voor het cadeau dat hij bij zijn verjaardag had ontvangen. Van Woerden behoorde door zijn huwelijk tot hun familiekring. Hij maakte ook met hun broer, ds. A. van Stuijvenberg, deel uit van de vriendenkring van Kok. De Veenendaalse predikant bezocht de Waardenburgse familie vrij vaak en genoot daar veel respect.¹⁹⁰

De grote betrokkenheid van de Van Stuijvenbergs op de ontwikkelingen in het kerkelijke leven liet zich dan ook verstaan. Van Woerden kon daarover eenvoudig in zijn brief niet zwijgen.¹⁹¹ Zijn herinneringen zijn ongetwijfeld subjectief gekleurd, maar bieden wel een sprekende sfeertekening.

183. *Kort verslag*, blz. 60.

184. Schriftelijke mededeling van A. van Stuijvenberg te Veenendaal d.d. 16-08-2012. ‘Wat Ds. Kok betreft, hij was een vriend van mijn opa Janus’.

185. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 589. Artikel 7. Punten van behandeling. Voor de tekst van het schrijven aan de kerkenraden zie men Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 70. De kern van de tekst van dit schrijven is gelijk aan die in de Handelingen.

186. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 589. Artikel 7. Punten van behandeling. De Handelingen vermelden bij dit punt ook het besluit van de Synode om vast te leggen ‘dat er ook bezwaren zijn tegen hetgeen is vermeld in het eerste deel van het boekje van de heer van Woerden: ‘De beloften des Evangelies’.

187. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 590. Artikel 8. Onderscheidene gevallen.

188. P. van Woerden (1893-1972) was een lange reeks van jaren ouderling te Akkrum. Hij was op de Synode tegenwoordig als eerste secundus voor de ouderlingen. Zie over hem ook par. 6.9.1: De publicatie van P. van Woerden.

189. Het betrof zwager Dirk van Stuijvenberg en de schoonzusters Dirkje en Trui van Stuijvenberg.

190. Schriftelijke mededeling van A. van Stuijvenberg te Veenendaal d.d. 23-08-2012.

191. *Brief van P. van Woerden te Akkrum aan Dirk, Dirkje en Trui van Stuijvenberg te Waardenburg*, d.d. 11-02-1950. Machineschrift. In archief A. van Stuijvenberg, Veenendaal (AASV). Kopie in archief MGD.

‘Wat betreft degenen, die voor Ds. Kok nog gesproken hebben, ofschoon uit de vergadering niet gesproken mocht worden, kan ik je zeggen, dat geen enkele dominee donderdagsochtends, toen de beslissing viel, een goed woord voor Ds. Kok gesproken heeft, allen zijn hem afgevalen (...). En hoewel Janus¹⁹² er toen niet bij was, is hij ’s middags nog geweest en weet ik, dat hij zich achter het besluit van de synode gesteld heeft, doch wees zo goed dit niet tegen hem te zeggen, je kan het hemzelf vragen. Ik was ’s middags al weg. En hoewel Ds. de Blois en Blok¹⁹³ niet afgevaardigd waren, hebben ze des Woensdags ten gunste van Ds. Kok gesproken en tegen v.d. Ketterij, maar ze hebben zich ’s morgens geheel omgedraaid, en zijn met v.d. K meegegaan en hebben Ds. Kok losgelaten. Ds. Kok zei ’s morgens, dat hij beloften en aanbidding in de bediening van het verbond der genade niet kon scheiden en zou ter bevestiging een verklaring van Ds. Kersten voorlezen, maar men viel hem onmiddellijk in de rede, en een groot geschreeuw was er: mensen, we hebben geen verdere verklaring van hem meer nodig, verder spreken werd hem belet en onmiddellijk was het, laten wij hem schorsen. En zonder slag of stoot ging dat er door, geen enkele dominee heeft een woord ter verdediging van hem meer gezegd, maar wel het tegendeel. Ook kreeg hij geen gelegenheid zich verder te verdedigen, maar ik geloof hij er ook geen lust meer in had, want ze vielen als wolven op hem aan.’

Van Woerden attendeerde zijn familieleden nog op *De Wakker* van 10 februari 1950, die een uitvoerig relaas over de Synode bevatte. Hij besloot met een verzuchting over de kerkenraad van Tricht die aan duidelijkheid niets te wensen overliet: ‘Die zit ook in de verkeerde hoek. Onuitstaanbaar doen ze. En ze begrijpen van de finesses van de zaak geloof ik geen lor.’¹⁹⁴

6.4.3 De besluitvorming in de zaak Veenendaal-Van de Ketterij

De Synode had tijdens de zitting van 12 januari 1950 weinig moeite met de behandeling van de zaak Veenendaal-Van de Ketterij. In de Handelingen neemt deze kwestie slechts een halve pagina in beslag. Ds. Van de Ketterij gaf ‘een uitvoerige uiteenzetting van zijn strijd, bezwaren en de wijze hoe hij is gekomen om tegen de Kerkordening en het besluit van de Generale Synode de gemeente te Veenendaal te institueren’.¹⁹⁵ Hij verklaarde niet anders te hebben gekund.¹⁹⁶

De toon bij de behandeling werd gezet door de preses. Hij merkte na de verklaring van Van de Ketterij op: ‘De Heere heeft kennelijk gesproken in deze zaak (...) God heeft een kwade zaak goedgekeurd’.¹⁹⁷ Ouderling A. Versteeg te Aalburg merkte op: ‘Wij mogen Ds. Van de Ketterij wel om vergeving vragen. Onze slappe houding was de oorzaak dat Ds. Van de Ketterij in die moeite kwam’.¹⁹⁸

De predikanten Blok en De Blois verlieten nu de vergadering. Daarbij maakte De Blois de opmerking: ‘God is nog goed voor de Gereformeerde Gemeenten.’ Het een en ander moet

192. Roepnaam van ds. A. van Stuijvenberg (1894-1954), in 1950 predikant te Nunspeet.

193. Ds. M. Blok, in 1950 predikant te Rotterdam-Centrum.

194. Brief van P. van Woerden te Akkrum aan Dirk, Dirkje en Trui van Stuijvenberg te Waardenburg, d.d. 11-02-1950 (AASV, MGD)

195. *Acta 1907-1959, Handelingen Generale Synode 1950*, blz. 588-589. Artikel 7. Punten van behandeling.

196. Zie voor de kwestie Veenendaal-Van de Ketterij par. 4.11., 4.14 punt 5, 5.2.5.4. Een uitvoerig verslag van de toespraak van Van de Ketterij biedt D.K., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 11-12. Het verslag biedt een vrij brede omschrijving van de gemoedsbewegingen van Van de Ketterij. Hij besloot volgens deze bron pas tot instituering over te gaan, toen de bezoekers van de Kegelbaan hem meedeelden dat de oud-gereformeerde predikant B. Toes de groepering tot gemeente zou institueren.

197. *Korte aantekening*, blz. 3; *Kort Verslag*, blz. 52-53; K.D., *In de Generale Synode van 1950...* onder art. 7, blz. 12. in: *De Stem des Woords*, 6e jr., nr. 15, 02-09-1955, blz. 3.

198. *Kort Verslag*, blz. 53.

voor Van de Woestijne aanleiding zijn geweest om voor te stellen staande te zingen Psalm 68:10: 'Geloofd zij God met diepst ontzag; Hij overlaadt ons, dag bij dag, met Zijne gunstbewijzen'.¹⁹⁹ De handelwijze van de Synode om een danklied aan te heffen in verband met het irreguliere handelen van Van de Ketterij,²⁰⁰ zo kort na het ingrijpende besluit om Kok te schorsen, kan niet anders dan laakbaar worden genoemd.²⁰¹

Verhagen was de enige afgevaardigde die het woord voerde over de kerkrechtelijke aspecten van deze kwestie. Het gedrag van Van de Ketterij had hem bevreemd. Hij noemde diens handelwijze onkerkrechtelijk. De kerk moet niet worden geregeerd op basis van onze gemoedsgesteldheid. Tegelijkertijd benadrukte hij dat hij geen roet in het eten wilde gooien. Dit bijzondere geval kon echter niet tot regel worden gesteld. Dan zou men in andere plaatsen bij moeilijkheden immers hetzelfde kunnen doen. Hij drong op zorgvuldige notulering van deze aspecten van de zaak aan.²⁰² Zijn opmerkingen klinken nog door in de tekst van de Handelingen.

De Synode besloot met algemene stemmen aan Van de Ketterij 'gezien de ontwikkeling der zaken, in dit bijzondere geval' zijn handelwijze te vergeven. Dit echter met de nadrukkelijke vaststelling 'dat daarmee geen vrijheid wordt gegeven om van de D. K. O. en de besluiten der meerdere vergaderingen af te wijken'.²⁰³ Na deze impliciete veroordeling werd eveneens met algemene stemmen besloten om het besluit van de Generale Synode van 28 en 29 juni 1949 inzake Veenendaal zodanig te herzien 'dat de reeds geïnstitueerde gemeente te Veenendaal geacht wordt van de instituering af in het verband van de Gereformeerde gemeenten in Nederland wettelijk te zijn opgenomen, met dien verstande, dat, als er mogelijkheid is om in Veenendaal één gemeente te vormen, dat zal moeten worden gedaan'.²⁰⁴ De uitgetreden *broeders* te Veenendaal werden vervolgens door de preses hartelijk welkom geheten in het kerkverband. Ze kregen het advies om voorlopig te blijven vergaderen in het gebouw, waarin zij reeds samenkwamen.²⁰⁵

6.4.4 Het offensief tegen de verenigingen

Bij het begin van de middagvergadering om twee uur²⁰⁶ deelde de preses mee dat de Particuliere Synode West had vergeten om een verzoek aanhangig te maken bij de Generale Synode. Het ging om het aanwijzen van deputaten om toezicht te houden op de jongelingsverenigingen en de meisjesverenigingen. Het verzoek was gedaan door de predikanten F. Mallan, C. Steenblok, Chr. van de Woestijne, D.L. Aangeenbrug en twee ouderlingen, onder wie H. Bas te Alblasserdam.²⁰⁷ De notulen van de betreffende Particuliere Synode vermeldten

199. *Kort Verslag*, blz. 53.

200. In alle mij bekende publicaties wordt het staande zingen door de Synode van Psalm 68:10 direct verbonden met de schorsing van Kok. Zie bijv. R. Valkenburg, *Wie was Ds. R. Kok eigenlijk?* blz. 194; Bart Wallet, *Bevinding en belofte*, blz. 36. Vergelijk mededeling K. de Gier d.d. 11-06-1991. Het nauwkeurig geschreven *Kort Verslag*, blz. 53, geeft duidelijk aan dat de psalm werd gezongen in verband met het goede dat God volgens de Synode aan Van de Ketterij en het kerkverband had gedaan. Dat deze keuze ongepast was, gelet op het schorsen van een dienaar circa een klein uur geleden, is onbetwistbaar.

201. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991.

202. *Kort Verslag*, blz. 53-54.

203. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 589. Artikel 7. Punten van behandeling.

204. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 589. Artikel 7. Punten van behandeling.

205. *Kort Verslag*, blz. 53; *Korte aantekening* blz. 4.

206. *Kort Verslag*, blz. 60.

207. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 590. Voorzetting art. 8. Onderscheidene gevallen.

echter: 'Geen ingekomen stukken en geen rapporten'.²⁰⁸ De vraag of deze kwestie wel langs kerkordelijke weg ter tafel was gekomen, werd echter door niemand gesteld. Het verzoek had veel weg van een ertussenin geschoven offensief tegen het verenigingswerk.

Het punt werd behandeld bij artikel 8 van de agenda: Onderscheidene gevallen. Er volgden 'breedvoerige besprekingen',²⁰⁹ die tenminste anderhalf uur in beslag namen.²¹⁰ Ds. F. Mallan gaf als eerste spreker aan dat hij innerlijke bezwaren had tegen het verenigingsleven. Hij las in *Daniël* over meisjesverenigingen, waarop een juffrouw voorgaat in het gebed. De preses verduidelijkte de bezwaren van zijn collega. Er zijn sterke (verkeerde) stromingen aanwezig in de jongelingsverenigingen. Dat moet men niet onderschatten. 'Straks wordt onze kerk (nog) verkocht aan de jongelingsverenigingen.'²¹¹ Verhagen veronderstelde daarop dat de kritiek vooral betrekking had op *Daniël*. Maar vier predikanten – Steenblok, Rijksen Mallan en Aangeenbrug – stelden dat het ging om het Landelijk Verband van jongelingsverenigingen.²¹² Verhagen, voorzitter van het Landelijk Verband en hoofdredacteur van *Daniël*, pareerde de frontale aanval met een uitvoerig en transparant antwoord. 'Alle verenigingen staan onder toezicht van de plaatselijke kerkenraad. Daniël is het eigendom van het Landelijk Verband en staat onder toezicht van het bestuur. Het geld dat ingezameld wordt voor de jongens in Indië, wordt overgedragen aan een kerkelijke commissie: De Synodale Commissie tot behartiging van het werk onder de militairen. De liefde voor dit werk in de gemeenten is groot. In 1949 werd wel f 23.000,- afgedragen.'²¹³

Daarop illustreerde Verhagen het redactionele beleid. Een medewerker die met de kerkelijke tucht in aanraking kwam, werd direct als zodanig ontslagen. Moeilijkheden die ontstonden door het schrijven van ds. Kok, werden opgelost toen hij na kritiek vrijwillig bedankte.²¹⁴ De Kamper predikant beklemtoonde tot twee keer toe dat *Daniël* geen strijdblad wilde zijn. 'We spelen open kaart'.²¹⁵ Hij onderstreepte ook dat hij liever zag dat jongeren leiding ontvangen in verenigingsverband dan dat ze 's avonds tot twaalf uur in de kroeg zitten in plaatsen waar men tegen verenigingen is. Het gaat om de juiste benadering. 'Ik waarschuw altijd de jongelingsverenigingen: 'Wordt geen bakovens voor stenen om op Gods volk te gooien'.²¹⁶ Steenblok sprak hierop zijn teleurstelling uit. 'Ik had verwacht dat ds. Verhagen het op prijs zou stellen als deputaten werden benoemd. U bent er tegen. Ik wil een synodaal contact heb-

De Handelingen zwijgen geheel over de achtergrond van dit punt. Ze leggen het initiatief bij de preses: 'De praeses stelt de vraag of de Synode niet van oordeel is, dat ook de jongelings- en meisjesverenigingen onder toezicht van een Synodale Commissie behoren te worden geplaatst.' De bijzonderheden zijn ontleend aan het *Kort Verslag*, blz. 59.

208. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode West der Gereformeerde Gemeenten, gehouden te Rotterdam-Boezemsingel op 22 Dec. 1949*, blz. 3. Artikel 5 en 6. Preses van deze Synode was D.L. Aangeenbrug, scriba was K. de Gier.

209. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 590. Artikel 8. Onderscheidene gevallen. Voortzetting artikel 8.

210. Het *Kort Verslag*, blz. 59-70 biedt een uitvoerige neerslag van de discussie (elf pagina's), die naar schatting anderhalf uur in beslag heeft genomen. De middagvergadering begon om 14.00 uur en was om 16.00 uur afgelopen. Zie *Kort verslag*, blz. 71.

211. *Kort verslag*, blz. 61.

212. *Ibidem*, blz. 62.

213. *Ibidem*, blz. 62. Enigszins vrije, samenvattende weergave.

214. Zie par. 2.4.5.4: Het vertrek van ds. R. Kok als medewerker van *Daniël*. Vergelijk ook par. 2.4.5.3.

215. *Kort Verslag*, blz. 62, 63.

216. *Ibidem*, blz. 63.

ben met Daniël en met het Landelijk Verband'.²¹⁷ Hij memoreerde nog dat in Gouda artikelen in *Daniël* aanleiding hadden gegeven tot een meningsverschil tussen de kerkenraad en de jongelingsvereniging. Hij bracht ook als bezwaar in dat ds. Verhagen in het jongerenstudieblad de generaal werd genoemd.²¹⁸ Verhagen lichtte dat kort toe en wees fijntjes op het feit dat er nog drie andere predikanten zitting hadden in het bestuur van het Landelijk Verband. Zij hebben van het een en ander toch ook kennis genomen.²¹⁹ Steenblok bleef onderstrepen: 'De kerk moet toezien. Deputaten kunnen toezien'.²²⁰ Uiteindelijk nam de vergadering een eerste beslissing over deze materie: 'De deputaten²²¹ der Synode voor de behartiging van de belangen der militairen tevens te belasten met het toezicht op het Landelijk Verband der Jongelingsverenigingen en het daardoor uitgegeven orgaan "Daniël"'.²²²

Verhagen maakte tegen dit besluit geen enkel bezwaar. Het was een zeer aanvaardbaar compromis. Daarin klonk ongetwijfeld de algemene waardering van de vergadering mee voor het werk dat met hulp van de jongeren voor de militairen in Indonesië werd gedaan. Steenblok c.s. ontvingen wat zij hadden gevraagd: synodaal toezicht. Het Landelijk Verband kon zich anderzijds geen welwillender toezicht voorstellen. Het deputaatschap bestond uit drie mannen, die zeer positief tegenover het jongerenwerk stonden. Verhagen zelf was één van hen.²²³

Met het genoemde besluit was de discussie nog niet afgerond. In de Synode bleven nog een aantal overwegend negatieve geluiden over verenigingen klinken. Aangeenbrug en Van de Ketterij²²⁴ zagen grote bezwaren in meisjesverenigingen. In de visie van Van de Ketterij moesten die ontbonden worden. Er moesten naaikransen komen, die van de diaconie uitgaan. Even negatief oordeelde hij ook over de zangverenigingen. Hij had hun hoofdbestuur de deur gewezen.²²⁵ Verhagen wees erop dat door de oorlogsomstandigheden naaikransen

217. *Ibidem*, blz. 63. Enigszins vrije weergave van het verslag met enige completering van de telegramstijl.

218. *Ibidem*, blz. 64. Zie par. 2.5.2 voor Verhagen als generaal.

219. *Ibidem*, blz. 64. De predikanten A. de Blois, H. Ligtenberg, R. Kok en A. Verhagen maakten deel uit het bestuur van het Landelijk Verband.

220. *Ibidem*, blz. 64.

221. Er werd in de jaren na de oorlog nog geen scherp onderscheid gemaakt tussen een commissie voor een zaak ad hoc en deputaten voor het uitvoeren van het beleid van de synode over een langere periode. Bedoeld werd de Synodale Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen en Indië. Vergelijk *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1949, blz. 565. Bijlage VIa.

222. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 590. Voortzetting artikel 8.

223. De drie deputaten of commissieleden waren H. Ligtenberg, voorzitter en lid van het bestuur van het Landelijk Verband, A. Verhagen, penningmeester van de commissie en voorzitter van het bestuur van het Landelijk Verband, en B. Roest, secretaris, ouderling-voorganger te Scherpenzeel. Vergelijk ook par. 2.4.4.

224. Van de Ketterij uitte zich ter Synode volgens het *Kort Verslag*, blz. 65, gematigd positief over jongelingsverenigingen onder goede leiding, maar hij zag grote bezwaren voor de toekomst. Onmiddellijk na zijn bevestiging als predikant te Alblasterdam in 1951 blokkeerde hij de oprichting van een jongelingsvereniging. De kerkenraad had daarvoor reeds toestemming gegeven en medewerking toegezegd, mede omdat jongeren uit Alblasterdam naar de jongelingsvereniging te Hendrik-Ido-Ambacht gingen. Toen de jongeren naar voren brachten dat de kerkenraad door het uitvaardigen van een verbod zich schuldig zou maken aan woordbreuk, maakte de nieuwe predikant hen voor 'communisten' uit. Toen zij zich na een catechisatie daarover bij hem beklagden, antwoordde hij met een doodoener. Hij hoopte dat zij zich als communisten voor God mochten leren kennen. Mededeling van D.A. de Jong te Alblasterdam, een van de initiatiefnemers, op 15-08-2012.

225. *Kort Verslag*, blz. 65. Bedoeld zal zijn het bestuur van de zangvereniging te Vlaardingen.

waren omgevormd tot meisjesverenigingen. Daar werd ook aan Schriftstudie gedaan.²²⁶ Dit geluid van de erevoorzitter van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen vond nauwelijks weerklank. Dorresteyn wilde alle predikanten vragen om zich te richten op het hebben van naaikransen in plaats van meisjesverenigingen.²²⁷ Rijkse sprak een goed woord over het functioneren van naaikransen. 'Ik duld niet dat meisjes of vrouwen bidden of spreken in de gemeente. De kerkeraad moet zorgen, dat het niet te ver gaat. Het gaat te ver als meisjes openbaar optreden. Predikanten moeten zelf leiding geven op de jaarvergadering van de naaikransen.'²²⁸ Ouderling H. Bas stelde dat verenigingen aanleiding geven tot godsdienst met een aardigheidje. Hij was er sterk voor dat de Synode zich tegen de verenigingen uit zou spreken.²²⁹ Van den Berg bepleitte de oprichting van een eigen zangvereniging die zich onvoorwaardelijk aan de kerkenraad onderwerpt. Hij herinnerde de vergadering eraan dat de zangverenigingen in de tijd van Kersten altijd gebruik konden maken van het kerkgebouw aan de Boezemsingel.²³⁰ Aangeenbrug kon niet begrijpen hoe iemand voor zangverenigingen kon zijn. Hij vertelde hoe God hem van de zangverenigingen had afgebracht. Hij verklaarde zich tegen het Landelijk Verband van Zangverenigingen. Het zingen in de kerk door zangverenigingen moest officieel worden verboden.²³¹ Volgens het verslag in *De Saambinder* waren er in verschillende plaatsen veel moeilijkheden met meisjes- en zangverenigingen.²³² De gedachtewisseling over de verenigingen leidde tenslotte tot twee aanvullende besluiten over dit onderwerp. De Synode besloot: 'Uit te spreken, dat het onjuist is, dat meisjes- en zangverenigingen in een landelijk verband verenigd zijn en schriftelijk te verzoeken dat verband op te heffen'. De vergadering besloot eveneens 'om in onze kerkgebouwen openbare zanguitvoeringen niet meer toe te laten'.²³³ Het offensief tegen het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen en het daardoor uitgegeven jongerenstudieblad was door een compromis eigenlijk mislukt. Steenblok c.s. hadden ongetwijfeld andere personen als deputaten voor ogen. Het Landelijk Verband van Zangverenigingen herkende zich ook niet in de geuite kritiek. Op een speciaal belegde vergadering van deze organisatie stelde het bestuur in een preadvies voor niet tot opheffing van de landelijke vereniging over te gaan.²³⁴ De beslissing werd goed onderbouwd aan de Synode meegedeeld. Het Landelijk Verband attendeerde de kerkelijke vergadering onder meer erop dat de door de Synode genoemde moeilijkheden bij deze organisatie niet bekend waren en dat alleen die zangverenigingen als lid konden toetreden, die onder toezicht stonden van de plaatselijke kerkenraad.²³⁵

Op de voortgezette vergadering van de Synode werd het besluit ten aanzien van het Landelijk

226. Verduidelijkende toevoeging van de hand van de auteur. Zie ook par. 2.7.

227. *Kort Verslag*, blz. 69.

228. *Kort Verslag*, blz. 66.

229. *Ibidem*, blz. 66, 69.

230. *Ibidem*, blz. 67, 68.

231. *Ibidem*, blz. 68, 69, 70.

232. 'Kort verslag van de Generale Synode gehouden te Utrecht op woensdag 11 en donderdag 12 januari 1950', in: *De Saambinder*, 19-01-1950, 28e jrg. nr. 16.

233. *Acta 1907-1959, Handelingen Generale Synode 1950*, blz. 590. Voortzetting artikel 8.

234. *Notulen van de vergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten, gehouden 10 Maart 1950 te Utrecht*.

235. *Notulen van de vergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten, gehouden 10 Maart 1950 te Utrecht*. In het totaal werden vijf argumenten genoemd. Zie hiervoor par. 2.8.

Verband van Zangverenigingen bijgesteld en veranderd in een advies.²³⁶ Het bezwaar tegen de meisjesverenigingen werd toen op verzoek van het Landelijk Verband expliciet gemaakt: 'De vrouwen moeten niet in het openbaar bijeenkomen en spreken'.²³⁷

6.5 Veenendaal: een zelfstandige Gereformeerde Gemeente buiten het kerkverband

Toen ds. Kok op donderdagmorgen 12 januari na zijn schorsing thuiskwam, belde zijn vrouw op zijn verzoek alle kinderen, omdat hij niet wilde dat zij het bericht van anderen zouden horen. Na korte tijd waren er in de pastorie circa veertien personen aanwezig, 'Bewogen zei hij: Moeder en kinderen, laten we eerst op de knieën gaan en bidden om Gods ontfermende liefde. Geen bittere vader, maar een biddende vader'.²³⁸

Die middag werden de nodige stappen gezet met het oog op de komst van de commissie van elf, die de Synode had benoemd om in Veenendaal te handelen naar bevind van zaken. De scriba zal in overleg met ds. Kok telefonisch²³⁹ de hulp hebben ingeroepen van een gerenommeerde kerkrecht deskundige. Het betrof de bekende jurist mr. dr. M. Bouwman²⁴⁰ te Amsterdam, die direct naar Veenendaal moet zijn gekomen om de kerkenraad bij te staan en gastvrij in de pastorie werd ontvangen.²⁴¹

De kerkenraad kwam in de vroege avond om half zeven bijeen. In verband met de schorsing van ds. Kok werd ouderling B. Versteeg tot voorzitter benoemd en verliet de predikant de vergadering, 'Persoonlijk wordt alle kerkeraadsleden hun meening gevraagd en verklaren allen geheel achter Ds. Kok te staan en zich met de schorsing niet te verenigen. Evenmin met het besluit wat de Synode genomen heeft inzake de uitgetreden, daar deze groep als wettige Ger. Gemeente is erkend'. Nadat ds. Kok weer ter vergadering was gekomen, deelde de kerkenraad hem de genomen besluiten mede en ontving hij het verzoek zoals altijd de vergaderingen van de kerkenraad te presideren en a.s. zondag zoals altijd in de gemeente voor te gaan.²⁴² De besluitvorming deed hem goed.²⁴³

236. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de voortgezette Generale Synode 1950, blz. 595. Artikel 7. Landelijk Verband van Zangverenigingen.

237. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de voortgezette Generale Synode 1950, blz. 595. Artikel 8. Landelijk Verband van Meisjesverenigingen.

238. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006.

239. M. Bouwman, 'Naar ik vertrouw...', brief aan de kerkenraad d.d. 13 januari 1950, in: *In- en uitpost 1940-1959* (CGKVP). De brief was gericht aan ds. R. Kok te Veenendaal zonder vermelding van een straatnaam. Bouwman geeft aan, dat hij niet beschikte over de adressen van de kerkenraadsleden. Dat zal betekenen dat de kerkenraad na de schorsing van de predikant telefonisch zijn hulp heeft ingeroepen. Voor de hand liggend is dat de scriba het contact heeft gelegd. Het zou ook ds. Kok zelf geweest kunnen zijn. Hij wist in de late woensdagavond van 11 januari reeds dat hij de volgende dag zou worden geschorst en kan toen reeds telefonisch hebben overlegd. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

240. M. Bouwman (1901-1961) was aanvankelijk predikant in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij ging in 1947 over tot een andere staat des levens en werd toen advocaat en procureur. Hij pleitte na de Vrijmaking meermalen in conflicten over kerkelijke goederen voor dat deel der gemeente, dat bij de Gereformeerde Kerken in Nederland was gebleven. Zie T.B. van Houten: 'Bouwman, Marius', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 3.

241. M. Bouwman, 'Naar ik vertrouw...', brief aan de kerkenraad d.d. 13 januari 1950. Hierin bedankt hij de kerkenraad voor 'de gastvrijheid, die ik te Uwent genoot'. Dat wijst op een verblijf in de pastorie. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

242. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 12 januari 1950.

243. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006.

Inmiddels was de gehele gemeente²⁴⁴ uitgelopen. Het kerkplein en de gangen naast de pastorie stroomden vol met mensen. De komst van de commissie van de Synode was ruchtbaar geworden. Die commissie zou het kerkgebouw en de andere kerkelijke goederen in beslag nemen, zo veronderstelde men. Er ontstond een geladen, vijandige stemming onder het kerkvolk. De kerkenraad zei met het oog op de komst van de afgevaardigden van de Synode: ‘Dominee, die komen hier niet levend vandaan’. Op verzoek van de kerkenraad ging de predikant naar buiten om de menigte toe te spreken. Hij vroeg de mensen om hun handen in hun broekzak te houden, de leden van de commissie niets aan te doen en te bidden voor hun predikant.²⁴⁵

Om 19.00 uur arriveerde, volgens afspraak, de commissie van elf, die door de Synode was benoemd. De afgevaardigden moesten zich een weg banen tussen rijen mensen. Verhagen ging voorop. ‘Ik heb hem nooit zo verdrietig gezien’.²⁴⁶ De commissie moest nog even wachten, omdat de besluitvorming van de kerkenraad nog niet was afgerond.²⁴⁷ Mr. Bouwman had de kerkenraad een formulering aangereikt voor een kerkrechtelijke onderbouwing van de beslissing.²⁴⁸ Die werd nu besproken en vastgesteld conform de handreiking.²⁴⁹ Nadat de commissie van de Synode tot de vergadering was toegelaten, voerde scriba Versteeg, het woord. Hij maakte melding van de beslissing van de kerkenraad om het kerkverband te verlaten en motiveerde die in een officiële verklaring, die aan de commissie werd voorgelezen.

‘De Kerkenraad der Geref. Gemeente te Veenendaal, in aanmerking nemende dat de Synode der Geref. Gemeenten in vergadering van 12 Jan. 1950 te Utrecht ten eerste: haar herder en leeraar Ds. R. Kok heeft geschorst, ten tweede: de zelfstandige scheurkerk te Veenendaal in het verband der Gereformeerde Gemeenten heeft opgenomen, constateert dat de Synode daarmee gehandeld heeft in strijd met de H. Schrift en de Kerkenordening, dat de Synode daarmee het verband met de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal heeft verbroken. en besluit mitsdien de schorsing van Ds. R. Kok niet te erkennen en, voor zoveel nodig, het verband met de Gereformeerde Gemeenten te verbreken.’²⁵⁰

Na het aanhoren van dit besluit, kreeg de commissie geen gelegenheid om met de kerkenraad over ‘deze droeve beslissing’ te spreken.²⁵¹ De commissie kon toen niet anders dan

244. Op 19 januari 1950, een week na de schorsing van ds. Kok, telde de Gereformeerde Gemeente van Veenendaal 1572 leden: 737 belijdende leden en 836 doopleden. Aantekening in het handschrift van ouderling B. Versteeg in het kerkenraadsarchief. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

245. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006.

246. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006.

247. Notulen der Kerkenraads Vergaderingen, d.d. 12 januari 1950.

248. In het handschrift van M. Bouwman aanwezig in het kerkenraadsarchief. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

249. Notulen der Kerkenraads Vergaderingen, d.d. 12 januari 1950.

250. Notulen der Kerkenraads Vergaderingen, d.d. 12 januari 1950. Deze verklaring werd, ondertekend door alle kerkenraadsleden, toegezonden aan de scriba van de Generale Synode, ds. L. Rijksen te Leiden. In: *In- en uitpost 1940-1959*. De tekst van de verklaring, zoals die werd afgedrukt in Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 68 wijkt vrij aanzienlijk af van het oorspronkelijke besluit. Een verklaring kan zijn dat de auteur gebruikmaakte van de tekst, zoals die op zondag daarna in de gemeente werd afgekondigd en die op een aantal punten was verduidelijkt. De tekst van de kanselafkondiging heb ik echter niet aangetroffen.

251. Scriba (L. Rijksen), ‘Kort verslag voorzetting buitengewone Generale Synode te Utrecht op 13 April II.’, in: *De Saambinder*, 20 april 1950, 28e jrg. nr. 29.

onverrichter zake de vergadering verlaten. De elf afgevaardigden gingen opnieuw door de mensenmenigte heen naar huis.²⁵²

's Avonds om half negen kwam de ledenvergadering bijeen, die nog gedeeltelijk door Bouwman werd bijgewoond.²⁵³ De voorzitter deelde het genomen besluit mede aan de leden. Daarop stond allen – twee personen uitgezonderd – op om spontaan hun instemming te betuigen met het kerkenraadsbeleid.²⁵⁴ Er waren enkele ontroerende momenten, zo geeft de Veenendaalse geschiedschrijver Kemp van Ginkel aan. Terwijl ds. Kok vóór de preekstoel stond,²⁵⁵ werd hem spontaan Psalm 68:10 toegezongen: 'Geloofd zij God met diepst ontzag. Hij overlaadt ons dag aan dag met Zijne gunstbewijzen'.²⁵⁶ Er was sprake van een wonderlijke coïncidentie. Dezelfde psalm had de Synode immers aangeheven korte tijd na zijn schorsing. Na het zingen kwam de gemeente in een lange rij 'hem in hartelijke eensgezindheid ter bemoediging de hand drukken'.²⁵⁷

De volgende dag ging Bouwman in een schrijven aan de kerkenraad op de kerkrechtelijke positie van de nu op zich zelf staande gemeente in: 'Juridisch acht ik uw positie wel zo sterk, dat ik het betwijfel of aan de andere zijde enige procedure zal worden ingespannen. Ik zou geen grond kennen, waarop zij dat zou kunnen doen met kans op succes. Voor alle dingen is het thans zaak Uw eendracht te bewaren'.²⁵⁸ Tien dagen later zond de kerkenraad aan Bouwman een dankbetuiging voor de ontvangen hulp. Daarin werd ook meegedeeld dat een vertegenwoordiger van de gemeente in de Kegelbaan²⁵⁹ een bezoek aan de burgemeester had gebracht om over het kopen van bouwgrond te spreken. 'Alles wijst er dus op dat zij geen proces aangaan'.²⁶⁰

6.6 Hoofdzaken van de voortgezette Generale Synode van 13 april 1950

6.6.1 De bespreking van het verslag van de commissie van elf

Het *Rapport inzake de zaak Veenendaal* was het eerste punt dat veel aandacht kreeg op de voortgezette Synode. Het verslag werd voorgelezen door de scriba. 'Hieruit bleek dat de gehele kerkenraad zich achter hun leraar had gesteld en de besluiten van de II. gehouden vergadering betreffende ds. Kok niet wilde aanvaarden en gewoon zouden doorgaan'.²⁶¹ De Synode betreurde het feit dat de commissie geen gelegenheid kreeg om een gesprek aan te gaan en verwierp de beschuldiging van de kerkenraad van ds. Kok dat de Synode door haar besluiten het verband met de gemeente Veenendaal had verbroken. Ze moest echter tot haar

252. Mededeling van A. Hulsman-Kok in vraaggesprek d.d. 07-06-2006.

253. M. Bouwman, 'Naar ik vertrouw...', brief aan de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

254. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 12 januari 1950.

255. Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 69.

256. R. Valkenburg, *Wie was Ds. R. Kok eigenlijk?*, blz. 194.

257. Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 69.

258. M. Bouwman, 'Naar ik vertrouw...', brief aan de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal d.d. 13 Januari 1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

259. Zie hiervoor par. 4.3.

260. 'Zoals afgesproken...', brief van de scriba van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan mr. dr. M. Bouwman te Amstelveen, d.d. 23 januari 1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

261. Scriba (L. Rijksen), 'Kort verslag voorzetting buitengewone Generale Synode te Utrecht op 13 April II.', in: *De Saambinder*, 20 april 1950, 28e jrg. nr. 29.

leedwezen wel constateren dat die gemeente dat zelf had gedaan.²⁶²

Het rapport van de commissie werd niet zonder slag of stoot aanvaard. Van Stuijvenberg, de predikant van Nunspeet, had de tweede zittingsdag van de Synode maar gedeeltelijk meegemaakt in verband met ambtsbezigheden.²⁶³ Hij sprak nu 'over de zeer onkerkrechtelijke handelingen die er zijn geschied'²⁶⁴ en de doorwerking daarvan. Ook Van de Ketterij had naar zijn mening moeten worden geschorst. Verhagen bleef op het standpunt staan dat de uitgetreden niet hadden mogen worden erkend. Er mochten geen twee gemeenten in Veenendaal zijn en er was een grote fout gemaakt. De commissie stond voor een moeilijk geval. Zij was nog steeds van mening dat Kok moest worden verzocht terug te komen.²⁶⁵ De preses gaf daarop als commentaar: 'Nu wordt verworpen wat God heeft gesproken in de vorige vergadering.'²⁶⁶ Steenblok stelde daarop dat de zaak steeds werd omgekeerd. 'De Heere heeft ds. v.d. Ketterij willen gebruiken om ons uit de moeilijkheden te helpen.'²⁶⁷ Toen Verhagen nog eens sprak over de mogelijkheid om Kok te verzoeken terug te keren, zei de preses: 'Dan slaan wij God in het gezicht.'²⁶⁸ Even later zou Rijkssen zich bij de preses aansluiten: 'Onze zaak is een zaak des Heeren. De tweede gemeente moest er komen, want de Heere heeft gewerkt en Zijn Raad volvoerd. Het moest zo gaan, omdat God de zaak wilde rechtzetten'.²⁶⁹ Hij sprak verder de hoop uit dat de zaak zou doorgaan zoals was besloten. Ook gaf hij aan dat de uitgetreden beleden hadden verkeerd te hebben gehandeld.²⁷⁰ De nagalm van deze discussie is hoorbaar tussen de regels van de Handelingen: 'Na bespreking wordt het verslag voor kennisgeving aangenomen onder mededeling, dat, zo er mochten zijn, welken zich niet kunnen verenigen met het in de vorige vergadering genomen besluit inzake Ds. Kok, zij het dan langs wettelijke kerkelijke weg kunnen aanhangig maken.'²⁷¹

6.6.2 De vraag van A. van Stuijvenberg over het vooroverleg

Tijdens de bespreking van het rapport van de commissie van elf vond een uiterst pijnlijk incident plaats. Van Stuijvenberg, wellicht was hij wat geïrriteerd door de antwoorden van de preses, stond op en stelde de voorzitter een vraag: 'Ik heb vernomen dat er voor de Synode een vergadering is geweest van enkele synodeleden in de pastorie in Dordrecht.'²⁷² Daarbij zijn onder meer ds. Van de Ketterij, ds. Van de Woestijne en u betrokken geweest. Men heeft er van tevoren afspraken gemaakt over de samenstelling van het moderamen. Is dat juist?²⁷³

262. Scriba (L. Rijkssen), 'Kort verslag voorzetting buitengewone Generale Synode te Utrecht op 13 April II.', in: *De Saambinder*, 20 april 1950, 28e jrg. nr. 29.

263. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 587. Artikel 7 Punten van behandeling.

264. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 1.

265. *Ibidem*, blz. 1.

266. *Ibidem*, blz. 1.

267. *Ibidem*, blz. 1.

268. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 2.

269. *Ibidem*, blz. 2.

270. *Ibidem*, blz. 2. De kerkelijke vergaderingen hadden steeds gewezen op de noodzaak van schuldbelijdenis. Zie par. 4.5, 4.5.3, 4.10.

271. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de op 13 april 1950 voortgezette Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, blz. 593. Artikel 3. Rapport in zake Veenendaal.

272. Aangeenbrug was toen predikant in Dordrecht.

273. Mededeling van D. Hakkenberg in 'Enkele herinneringen' (vraaggesprek) d.d. 17-10-1991. Ds. Hakkenberg (1929-1994) woonde als jongeman van 21 jaar de synodezitting bij. De kern van zijn herinnering bleek juist te zijn, al voltrok zich ook bij hem enige vertekening in de herinnering. Het incident had in zijn

Aangeenbrug weigerde pertinent om op de vraag in te gaan en riep hem toe: ‘Zwijg, zwijg!’²⁷⁴ De preses beschikte kennelijk op dat moment niet over een afdoend antwoord. Rijkse hielp hem uit zijn precaire positie met de overigens geheel onjuiste opmerking dat er voor elke synode een aparte vergadering of onderlinge bespreking werd gehouden.²⁷⁵

Van Stuijvenberg stond bekend als een rechtschapen man met een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Kennelijk sprak hij uit gewetensnood het een en ander bij het begin van de vergadering uit. Toen enkele afgevaardigden vervolgens de betrouwbaarheid van Kok met forse woorden in twijfel trokken, vermaande Van Stuijvenberg hen met de woorden van Paulus: ‘Maar de vrucht des Geestes is liefde, blijdschap, vrede, lankmoedigheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid, matigheid’.²⁷⁶ Daarbij merkt hij op dat hij hiervan graag de vruchten zou zien. De preses hamerde hem daarop zo fel af, dat hij een asbak in stukken sloeg.²⁷⁷ Hoewel het vooroverleg te Dordrecht voor de Synode van 1950 ook nadrukkelijk is ontkend,²⁷⁸ wijst het geheel van beschikbare gegevens op een historisch feit.²⁷⁹

6.6.3 De aanklacht van A. Vergunst tegen C. Steenblok

De Synode hield zich bij het punt ingekomen stukken onder meer bezig met de recente brochure van diaken G. den Hertog jr. te Mijdrecht: *Het kwaad zit nog dieper*.²⁸⁰ De kerkenraad van Tricht²⁸¹ had bezwaren ingediend tegen dat geschrift. Daarin gaf de schrijver een sterk ironische presentatie van de visie van oude schrijvers als Boston en de Erskines. Ze zouden hetzelfde zeggen over de belofte van het Evangelie en de aanbidding daarvan als R.

beleving plaats op de eerste synodedag na de vorming van het moderamen. De herinnering van Hakkenberg wordt ondersteund door de *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*: ‘Ds. Stuijvenberg vraagt dan aan de Voorzitter of het waar is, dat bij de vorige Synode reeds van te voren was uitgemaakt dat Ds. Aangeenbrug Voorzitter zou worden’.

274. Mededeling van P. Honkoop, d.d. 14-01-1992.

275. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 1.

276. Galaten 5:22.

277. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 2; D. Hakkenberg, ‘Enkele herinneringen’, blz. 1.

278. Mededeling H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug in vraaggesprek 10-12-2007, blz. 5. Beiden waren ten tijde van de Synode van 1950 negentien jaar oud. ‘Er is geen vooroverleg geweest in de pastorie te Dordrecht. Het was ook voor de gezinsleden van ds. Aangeenbrug een volkomen verrassing dat hij gekozen werd als preses. Ik heb er zijdelings wel eens over horen praten, dat men rondvertelde dat er een vergadering zou zijn geweest, maar dat zouden wij dan als gezin toch hebben moeten merken? De pastorie in Dordt zat aan de consistorie vast en was door een binnendeur van het domineeshuis gescheiden. Wij wisten dus echt wel of er vergadering was.’ De vraag kan gesteld worden of men zich 57 jaar na de Synode nog met zekerheid kan herinneren dat een bepaalde vergadering wel of niet werd gehouden. In een consistorie vonden in die tijd veel vergaderingen plaats, omdat zaalruimte veelal ontbrak.

279. Doorslaggevend is de informatie in de *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, die wordt ondersteund door de gedetailleerde herinnering van D. Hakkenberg, de opmerking van P. Honkoop en bevestigd wordt door een mededeling van K. de Gier, d.d. 8-1-1992. Vergelijk ook A. Vergunst, ‘Groot verval in de Gereformeerde Gemeenten?’ in: *Daniël*, 08-09-1978, 32e jrg. nr. 17, blz. 357: ‘De Generale Synode van 1949/1950, waar de latere uitgetreden grote invloed hadden, heeft ook kerkrechtelijke misslagen begaan, die niet bevorderlijk waren voor de broederlijke omgang. (...) Ook zijn er aanwijzingen dat er broeders, die nu verwijten van ‘een coup’ maken in Dordrecht bijeen geweest zijn ter bespreking van hun gedragslijn. Althans waren er deze bijeenkomsten in verband met het optreden tegenover ds. R. Kok’.

280. G. den Hertog jr., *Het kwaad zit nog dieper. Iets over de diepere oorzaak van het Leergeschied in de Gereformeerde Gemeenten*, Mijdrecht, januari 1950.

281. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 4.

Kok, die wellicht ten onrechte was geschorst.²⁸² Bij de bespreking bleek dat de schrijver en twee ambtsbroeders, waaronder de vader van de schrijver, op hun standpunt bleven staan. De Synode besloot een nader gesprek met de broeders aan te gaan. Als de kerkenraad van Mijdrecht geen maatregelen zou nemen tegen de schrijver, zou afzetting van de betreffende ambtsdragers volgen overeenkomstig de regels van de D. K. O.²⁸³

Het feit dat de namen Boston en Erskine waren gevallen, moet A. Vergunst, de jonge predikant van Zeist, die als belangstellende²⁸⁴ aanwezig was, ertoe hebben gebracht om op dat moment het woord te vragen. Hij diende een aanklacht in 'tegen Dr. C. Steenblok, omtrent diens wijze van doceren, waarin hij, onder voorhouden dat de geschriften van de Erskines en Boston met een remonstrantse draad doortrokken zijn, voorstelt, dat er alleen een aanbod der genade is aan bewuste zondaren²⁸⁵ en niet aan allen die onder het Woord leven, also loochenende het welmenende aanbod der genade'.²⁸⁶

Vergunst was door zijn vader opgevoed bij de Erskines. Wie aan deze Schotse theologen kwam, raakte hem in zijn diepste overtuiging.²⁸⁷ Hij sprak op de Synode helder en duidelijk,²⁸⁸ met grote ernst en bewogenheid.²⁸⁹ Zijn verklaring maakte een diepe indruk en sloeg als een bom in het midden van de vergadering in.²⁹⁰ Er volgde een felle, langdurige discussie, waarbij zich met name een aantal predikanten uitsprak voor of tegen Steenblok als docent. De Blois was het met Vergunst eens. Hij pleitte voor behandeling van de zaak.²⁹¹ De preses stelde aan de vergadering voor dat te doen, maar merkte op dat er geen wettige redenen zijn om in deze een beslissing te nemen. 'God heeft ons een groot voorrecht geschonken in Dr. Steenblok. Hij stelt zich geheel achter dr. Steenblok en vindt hem een zeer wijs man.'²⁹² De predikanten Mallan, Van de Ketterij en Zwerus sloten zich nadrukkelijk bij deze waarderende woorden aan. Een der afgevaardigden vroeg Vergunst of hier de hand van Joab²⁹³ in het spel was. Die benadrukte echter dat hij zijn bezwaren reeds kenbaar had gemaakt aan leden van het Curatorium en ook aan Steenblok zelf.²⁹⁴

De Blois, secretaris van het Curatorium, sprak in tweede instantie als zijn overtuiging

282. G. den Hertog jr., *Het kwaad zit nog dieper*, blz. 13.

283. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de op 13 april 1950 voortgezette Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, blz. 593-594. Artikel 4. Ingekomen stukken. Ds. A. Vergunst en ds. J. van den Berg moesten in Mijdrecht de zaak behandelen op zaterdagmorgen 15 april 1950 om elf uur. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 4.

284. De gewone regel is dat men als belangstellende alleen het woord kan voeren met toestemming van de vergadering. Op de Synode van 1950 maakte men nog geen gebruik van een vergadertafel in hoefijzervorm. Afgevaardigden en belangstellenden zaten in halve cirkels om de moderamentafel. Dat maakte het gemakkelijk om zich als belangstellende in de discussie te mengen.

285. Zondaren met een levend zondebesef, gewerkt door de Heilige Geest.

286. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de op 13 april 1950 voortgezette Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, blz. 594. Artikel 5. Aanklacht tegen ds. C. Steenblok.

287. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991, vr. 28.

288. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 3.

289. Mededeling van D. Hakkenberg in vraaggesprek d.d. 17-10-1991, afd. C.

290. Mededeling van D. Hakkenberg in vraaggesprek d.d. 17-10-1991, afd. C.

291. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 3.

292. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5.

293. 2 Samuël 14:19. Betekenis: heeft een ander u aangezet tot dit optreden?

294. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5. Mededeling van K. de Gier in vraaggesprek d.d. 11-06-1991. Vr. 27. 'Vergunst had - als student - bezwaar aangetekend bij het Curatorium tegen de uitspraken van Steenblok.'

uit 'dat God ons nog niet heeft verlaten'. Daarop noemde hij de leer van de docent 'beslist niet goed', omdat ze voert naar een dode lijdelijkheid. 'Als het zo door gaat, is de kerk in Gouda in twee jaar stuk.'²⁹⁵ De predikanten Chr. van Dam²⁹⁶ en P. Honkoop onderschreven de stellingname van De Blois.²⁹⁷ Ook Verhagen zag een groot gevaar in de opleiding die de studenten ontvingen.²⁹⁸ H. Ligtenberg, de voorzitter van het Curatorium, verklaarde dat er veel klachten waren van studenten over de leer van Steenblok. De docent zelf noemde het verwonderlijk dat deze zaak hier behandeld werd. Naar zijn mening was dat onkerkrechtelijk.²⁹⁹ Vervolgens verdedigde hij zich 'in een zeer lange rede'.³⁰⁰

Ten slotte nam de Synode het besluit om de aanklacht van Vergunst 'te verwijzen naar het Curatorium, de Synode te verdagen en gelegenheid te geven om eventuele bezwaren tegen het onderwijs in de dogmatiek³⁰¹ door Dr. Steenblok schriftelijk bij het Curatorium in te brengen'.³⁰²

6.7 Het beraad van het Curatorium over het onderwijs aan de Theologische School

6.7.1 De klachten van de studenten

Binnen een week na de voortgezette Synode kwam het Curatorium bijeen om uitvoering te geven aan het verzoek van de Synode. Vierdejaarsstudent L. Kieboom trad op als voor-naamste woordvoerder. Hij beklemtoonde vooraf dat de persoonlijke verhouding tussen dr. Steenblok en hem in het algemeen goed genoemd kon worden. Vervolgens las hij een schriftelijke verklaring voor, die bestond uit acht persoonlijke bezwaren:

1. 'Ongunstige uitlatingen van Dr. St. over bij Gods volk geliefde schrijvers als Boston en de Erskines.
2. Het boekje van Ds. Kersten '*Het Verbond der genade*', door ds. Fraanje hoog geroemd, werd door Dr. St. in verkeerd licht gesteld en daarom praktisch waardeloos gemaakt.
3. De bekwaamheid van Dr. St. is volgens Kieboom ver beneden het middelmatige.
4. Dr. St. spreekt over de hoofden van de studenten heen en geeft geen overzichtelijke beschouwing.
5. Teveel tijd wordt besteed aan onbelangrijke zaken en te weinig aan belangrijke zaken.
7. Het collegelopen heeft voor hem niet meer waarde dan een blok formaliteit aan het studentschap verbonden.
8. De meeste studenten hebben tegenzin om naar School te gaan.'³⁰³

Kieboom besloot zijn bezwaren met een samenvattende conclusie: de praktische vorming

295. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5.

296. Chr. van Dam, sinds 1947 predikant te Werkendam, was geen afgevaardigde. Het was toen algemeen gebruikelijk dat een predikant-niet-afgevaardigde zich in een synodale discussie mengde.

297. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5.

298. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5.

299. Steenblok had volkomen gelijk. De zaak was niet aan de orde gesteld via de in de kerkorde aangegeven weg. Vergunst had als bezoeker - hij was geen afgevaardigde - dit punt aangedragen.

300. *Korte aantekening van de Verlengde Synode d.d. 13 April 1950*, blz. 5.

301. Hoewel wat versluierd geformuleerd, betekende deze zinsnede niet minder dan dat het Curatorium de studenten in de gelegenheid zou stellen hun bezwaren tegen het onderwijs van Steenblok in te brengen. Zie *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

302. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de op 13 april 1950 voortgezette Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, blz. 594. Artikel 5. Aanklacht tegen Dr. C. Steenblok.

303. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

in de opleiding ontbrak, het studentenleven was onaangenaam, de Theologische School kwam in gevaar. Hij besloot zijn inbreng met het verzoek aan het Curatorium een nieuwe docent te benoemen.³⁰⁴

De bezwaren van de andere studenten waren in het algemeen minder gedetailleerd dan die van Kieboom. Student W. Hage signaleerde eenzijdigheid in de voorstelling van de docent en vond zijn lessen 'te zwaar'. Student L. Vogelaar maakte onder meer bezwaar tegen de visie van Steenblok, dat de bediening van het verbond zich niet verder zou uitstrekken dan het wezen van het verbond. Hij had veel bestrijdingen gehad en herinnerde aan het feit dat hij zwaar overspannen werd tijdens de studie. Vogelaar noemde het droevig dat Steenblok durfde te zeggen dat er door sommige Engelse schrijvers een remonstrantse draad liep. Student T. Cabaret sloot zich bij de genoemde bezwaren aan. Student A. F. Honkoop gaf als zijn mening dat er geen leiding werd gegeven in de opleiding. Er kwamen veel bijkomstige zaken aan de orde en weinig belangrijke. 'Kostelijke uren worden zoek gemaakt over aanbod en belofte.'³⁰⁵ De zwakke zijden van het docentschap van Steenblok werden ook op een later tijdstip door studenten gesignaleerd.³⁰⁶

Tijdens de middagvergadering kreeg Steenblok de gelegenheid zich te verdedigen. Daarna volgde 'een rustige en nuttige samenspreking'³⁰⁷ tussen de curatoren en Steenblok. De Blois uitte zijn vrees dat Steenblok als theoloog het Evangelie teveel bond aan een denksysteem, waardoor de praktijk der godzaligheid, de welmenende aanbieding en de verantwoordelijkheid van de mens in het gedrang kwamen. Hij wees op de leer van Kuyper en de droevige gevolgen daarvan. Steenblok wees de bezwaren van De Blois af, maar die gaf aan dat daarmee zijn bezwaren niet waren verdwenen.³⁰⁸

Ten slotte kwam het Curatorium tot de conclusie 'dat er wel iets hapert'. Enkele studenten waren wel wat 'parmantig', maar de verhouding tussen docent en studenten was 'droevig'. 'Dr. St. belooft met de bezwaren rekening te zullen houden, geen ongunstig getuigenis van de Engelse schrijvers te zullen geven en te proberen met liefde en takt het hart van de studenten te winnen.'³⁰⁹ Ook besloot men dat de curatoren voortaan bij toerbeurt de lessen van de docent zouden bijwonen.

6.7.2 De bezwaren van A. Vergunst

Het slot van de curatoriumvergadering van 17 april 1950 stond in het teken van de behandeling van enkele ingekomen stukken. Daarbij behoorde ook een schrijven van de jonge Zeister predikant A. Vergunst, die daarin bevestigde wat hij enkele dagen geleden op de synodevergadering te Utrecht had gezegd over de visie van Steenblok op Boston en de Erskines. 'Eenigmaal' had hij daarover met Steenblok gesproken. Verder verwoordde hij als

304. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

305. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

306. A. Elshout (1923-1991) zei van hem: 'Hij wist niet hoe hij een les met zijn studenten van onderaf moest opbouwen. Iets met warmte overdragen was er ook niet bij. Steenblok ging te veel uit van zijn eigen niveau.' Mededeling in vraaggesprek 20-07-1991.

307. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

308. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950. In deze vergadering kwam men ook terug op de scherpe uitlatingen van De Blois over Steenblok ter Synode. De bespreking leidde niet tot het wegnemen van de bezwaren bij De Blois. Hij wilde echter afwachten welke houding Steenblok zou aannemen en was bereid dan zijn uitlatingen te herzien.

309. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

‘zijn grote bezwaar’, dat Steenblok ‘loochent de vrije en welmenende aanbieding van Gods genade die in de prediking van het Woord des Heeren komt tot allen die dit Woord horen’. Vergunst wilde ook ‘het boekje van Ds. Kersten³¹⁰ *‘Het verbond der genade’* gehandhaafd zien, terwijl dr. Steenblok het veroordeelt’. Er leefden bij hem ook bedenkingen tegen uitlatingen van de docent over het tweede hoofdstuk, par. 3, van de Dordtse Leerregels. Vergunst tekende verder ook bezwaar aan tegen de voorstelling van Steenblok betreffende de pluriformiteit van de kerk. Daardoor werd de gedachte gewekt dat de Gereformeerde Gemeenten de ware kerk zouden zijn en alle andere kerken als valse kerken moesten worden beschouwd. Het schrijven besloot met de verzekering dat Vergunst in deze zaak met niemand contact had opgenomen.³¹¹

Hierop volgde een bespreking die in alle rust verliep. ‘Wanneer de waarheid wordt betracht in liefde,³¹² kan dat nuttig en profijtelijk zijn voor docent en studenten en ook voor onze gemeenten’. Zo notuleerde De Blois. Daarop liet hij volgen: ‘Bij niemand van de Curatoren is er een drang om Dr. St. weg te dringen van de plaats, die de Gen. Synode hem heeft aangewezen.’ Hij zinspeelde daarbij op het voorstel van de classis Kampen om in de vacature die was ontstaan door het overlijden van G. H. Kersten een docent te benoemen, die enkele vakken van Steenblok zou kunnen overnemen. Op de Particuliere Synode Oost kreeg dit voorstel de instemming van allen. Alleen Steenblok had zich tegen het plan verzet.³¹³

Door de kennelijke bereidheid van het Curatorium om het falen van Steenblok als docent geheel toe te dekken verdwenen de zwarte wolken boven zijn positie aan de Theologische School. Steenblok beloofde van zijn zijde voor de tweede maal op deze dag ‘met de bezwaren rekening te zullen houden, de harten der studenten door liefde te winnen en zich niet meer ongunstig uit te laten over de Engelse schrijvers’.³¹⁴

6.7.3 De verklaring van C. Steenblok

Op woensdag 21 en donderdag 22 juni kwamen de curatoren opnieuw te Rotterdam bijeen. De kwestie Vergunst-Steenblok moest worden afgewikkeld; de opstelling van het rapport voor de Synode vroeg de nodige aandacht en de jaarlijkse examens moesten worden afgelegd. Steenblok maakte bij het begin van de vergadering bezwaar tegen de notulen, omdat daarin wel de bezwaren van de studenten waren opgenomen, maar weinig of niets van zijn verdediging. Daarom werd op zijn verzoek de volgende verklaring in de notulen opgenomen:

310. Uiteraard bedoelde Vergunst het door G. H. Kersten uitgegeven boekje van Ebenezer en Ralph Erskine en James Fisher, *Het Verbond der Genade*. Zie par. 3.10. Vergunst wees erop dat G. H. Kersten de welmenendheid van de heilsaanbieding huldigde, die dit geschrift kenmerkt. ‘Dat werkje heeft dr. Steenblok na de dood van Kersten bewust genegeerd. Daarnaar gevraagd zijnde op de Theologische School, zei dr. Steenblok, dat het welmenend aanbod het zwakke punt in de beschouwingen van Ds. Kersten was. Daarom wees hij ook de geschriften van Erskine en Boston af.’ A. Vergunst, ‘Groot verval in de Gereformeerde Gemeenten?’ in: *Daniël*, 32e jrg. nr. 17, 8 september 1978, blz. 357.

311. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

312. Efeze 4:15.

313. *Notulen van de vergadering van de Particuliere Synode Oost der Geref. Gemeenten, gehouden op 24 Mei 1950 te Barneveld*, blz. 3. Artikel 9. Benoeming docent.

314. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 17-04-1950.

‘In de besprekingen verklaarde Dr. St., dat hij zijn bezwaren handhaaft die hij reeds op de Gen. Synode naar voren bracht, dat nml. Ds. Vergunst zijn beschuldiging tegen zijn oud-leermeester daar ter plaatse inbracht zonder eerst met hem daarover gehandeld te hebben, evenals ook de Synode deze zaak niet teruggenomen heeft ter nadere afhandeling met Dr. Steenblok.

Wat verder punt I betreft, dat hij zou gezegd hebben, dat de Erskines en Boston een Remonstr. draad door hun werken hebben heenlopen, verklaart hij dat de drie Form. van Een. de kerkelijke maatstaf zijn met de leeruitspraken van de meerdere vergaderingen onzer Gemeenten, voor zover zij algemeen geldig zijn in onze Gemeenten, ondergeschikt aan het Woord Gods, voor een beoordeling van uitspraken van ambtsdragers.

Dat hij vaak gezegd heeft, dat de Erskines goed zijn, maar dat er door sommigen verkeerd uit geciteerd wordt. Mocht hem echter ontvallen zijn, dat er een Rem. draad door hun werken loopt, dan zal hij gaarne met behoud van zijn bezwaren tegen het optreden van Ds. Vergunst in deze aangelegenheid, dit terugnemen, wat echter niet zeggen wil dat hij elke uitdrukking voor zijn rekening zou nemen. Wat punt II betreft, dat hij zou loochenen een algemeen aanbod van genade, verklaart hij, dat hij van een algemeen aanbod aan alle mensen niet weten wil, maar dat hij de aanbieding beperkt tot alle uitwendig geroepenen, en de zin van voorstelling, voordragen, bekendmaken en prediken steeds heeft gehandhaafd, waarvoor hij moge verwijzen naar zijn verhandeling over de roeping in het Jaarboekje 1950, waarom hij de beschuldiging terugwijst.

Hij handhaaft echter de drie stukken en dat de Wet voorafgaat aan het Evangelie in de prediking.

In punt III³¹⁵ wordt hij beschuldigd van Baxterianisme,³¹⁶ wat hij ook terugwijst.³¹⁷

De volgende dag vervoegde Vergunst zich aan het eind van de morgen bij het Curatorium ter bespreking van de ingezonden bezwaren. Hij kon zich ten slotte verenigen met de verklaringen van het Curatorium en van Steenblok. Steenblok verklaarde: ‘Ben ik ongelukkig geweest in mijn uitspraak, dan neem ik dat terug. Het is nooit mijne bedoeling geweest de Eng. Theologen verdacht te maken’.³¹⁸ Vergunst nam op zijn beurt terug dat Steenblok zou hebben gezegd dat de Engelse theologen onder invloed zouden staan van de school van Saumur.³¹⁹ Daarmede was de vrede gesloten.

6.8 Punten van belang op de slotzitting van de Generale Synode van 29 juni 1950

6.8.1 De publicatie van P. van Woerden

Tijdens de vergadering in januari had de Synode vast laten leggen dat er bezwaren waren³²⁰

315. Het is niet duidelijk waaraan Steenblok zijn puntenindeling ontleende. Aan de aanklacht, zoals Vergunst die ter Synode verwoordde? Aan de brief die hij daarna aan het Curatorium schreef? Het verwijt van Baxterianisme komt in de beschikbare bronnen niet voor.

316. Richard Baxter (1615-1691) was een Engels theoloog, die wel de verkiezing aanvaardde, maar niet de verworping. Hij keerde zich tegen het strenge Presbyterianisme. ‘Baxterianisme’ werd de technische term voor een gematigd calvinisme. Zie C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 's-Gravenhage, 1987, blz. 109-206.

317. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 21-06-1950 en 22-06-1950.

318. *Notulen Curatorium Boek II*, d.d. 21-06-1950 en 22-06-1950.

319. De Academie te Saumur (1599-1685) kende verschillende hoogleraren, die met name inzake de predestinatie opvattingen uitdroegen, die min of meer met de gereformeerde opvattingen in strijd waren. Sommigen zochten naar een middenpositie tussen calvinisme en arminianisme. Een centrale figuur was M. Amyraut of Amyraldus (1596-1664). Zie voor de school van Saumur: C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 181-197.

320. *Acta 1907-1959*, Handelingen Generale Synode 1950, blz. 589. Artikel 7. Punten van behandeling. De Handelingen vermelden bij dit punt het besluit van de Synode om vast te leggen ‘dat er ook bezwaren zijn tegen hetgeen is vermeld in het eerste deel van het boekje van de heer van Woerden: “De beloften des Evangelies”’.

tegen een publicatie van P. van Woerden te Akkrum.³²¹ Het betrof het éérste hoofdstuk: 'De beloften des Evangelies. Zijn deze alleen voor de bekeerden of mogen ook de onbekeerden op dezelve pleiten?' Het ging hier praktisch om dezelfde kwestie als bij Kok. De Akkrumse ouderling liet in zijn publicatie ook helder doorklinken dat de visie op de prediking van Steenblok c.s. de zijne niet was,³²² al noemde hij de naam van de Goudse predikant niet. Hij was van mening dat zijn benadering de valse lijdelijkheid in de hand werkte en tekort deed aan de verantwoordelijkheid van de mens.³²³

Van Woerden had nu in een brief bezwaar gemaakt tegen de veroordeling van zijn boekje door de Synode. Dat leidde tot een discussie van enkele uren.³²⁴ Steenblok, Van de Ketterij, Van de Woestijne, en oud. H. Bas en anderen keerden zich tégen de opvattingen van Van Woerden. Deze verdedigde zich met een beroep op verschillende oude schrijvers. Verhagen en Van den Berg vielen hem bij. Rijkssen riep hem op Kok niet te volgen.³²⁵ Er vielen harde woorden. Zo aarzelde ouderling D. Hage niet om de genadestaat van de schrijver in twijfel te trekken: 'Hij noemde het standpunt van Van Woerden onwaardig en zegt dat de man wel nooit met God te doen zal hebben gehad. Hij wil geen mannetje der wet zijn, maar hier wordt het bevindelijke leven geheel weggeredeneerd.'³²⁶ Van de Ketterij sprak uit het almaal spreken over 'aanbieding en aanbieding' verschrikkelijk te vinden. Wij zijn God kwijt en dat moeten wij leren en erkennen. Ouderling Bas stelde dat men een ketter moet verwerpen.³²⁷ Enkele keren zag de preses zich genoodzaakt om hard af te hameren. De voorzitter vroeg ten slotte aan de schrijver om het boekje te herroepen. Van Woerden weigerde dat. Hij vroeg bij herhaling aan de Synode om een schriftelijke uiteenzetting van de gronden van zijn veroordeling te mogen ontvangen. De vergadering weigerde daaraan te voldoen.³²⁸ Bij het begin van de middagvergadering besloot de vergadering de uitspraak van de Synode te handhaven en kerkrechtelijk met Van Woerden te handelen. De consulent, Verhagen, zou daarbij worden bijgestaan door P. Honkoop.

321. P. van Woerden, *De beloften des Evangelies*, Dordrecht 1949. P. van Woerden (1883-1972) was ouderling te Akkrum. Hij was op de Synode tegenwoordig als eerste secundus voor de ouderlingen.

322. P. van Woerden, *De beloften des Evangelies*, blz. 6, 8, 12, 15.

323. Mededeling van D. Hakkenberg in 'Enkele herinneringen', d.d. 17-10-1991.

324. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 1. Om het beeld te completeren wordt bij dit gedeelte ook gebruik gemaakt van deze bron uit particulier bezit: machineschrift, groot 4 pagina's. Het stuk telde oorspronkelijk waarschijnlijk 5 pagina's en bevindt zich in het archief van A. Hulsman-Kok te Zeist (AHKZ) en in kopie in het archief van M. Golverdingen te Dordrecht (MGD).

De schrijver was naar alle waarschijnlijkheid de Utrechtse diaken Cornelis den Hertog (1897-1954), schrijver van de brochure *Mijn bedanken als diaken en lid der gemeente* [Utrecht, 1950]. Hij deelde het standpunt van ds. Kok. (Met dank aan ds. J. Driessen te Moerkapelle en A. Hulsman-Kok te Zeist). Het maken van korte aantekeningen was op deze synodezitting alleen aan ambtsdragers toegestaan. Zie *Acta 1907-1959*. Handelingen van de op 29 Juni 1950 gehouden voortgezette Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, blz. 598, Artikel 3. Ingekomen stukken: c.

Het *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 1, 3, biedt exacte tijdsaanduidingen. De vergadering werd geopend om 10.34 uur. Naar schatting begon de discussie over het boekje van Van Woerden om 11.00 uur. Ze liep uit tot de middagmaaltijd om 13.00 uur en werd daarna nog even voortgezet.

325. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 1-3.

326. *Ibidem*, blz. 2.

327. *Ibidem*, blz. 3.

328. *Ibidem*, blz. 3.

Deze twee predikanten werkten beiden in het noorden van het land. Ze hadden ook beiden veel achting voor 'het nabije leven' van ouderling Van Woerden. Het kwam dan ook niet tot een kerkelijke behandeling van de Akkrumse ambtsdrager.³²⁹ Bij een bezoek werd de kwestie 'tot wederzijds genoegen' opgelost.³³⁰

6.8.2 *Het rapport van het Curatorium*

Het rapport van het Curatorium³³¹ werd voorgelezen door A. de Blois,³³² secretaris van het deputaatschap. Het had betrekking op twee hoofdpunten: de wijze van doceren door Steenblok en het voorstel van de Particuliere Synode Oost om een nieuwe docent te benoemen in de vacature van wijlen G.H. Kersten.³³³ Uit het verslag bleek 'dat de gerezen moeilijkheden tot een minimum konden worden teruggebracht, de meningsverschillen wel³³⁴ opgelost en in de ter behandeling gegeven zaken overeenstemming kon worden bereikt'.³³⁵ Het verheugde de vergadering dat ds. Vergunst en dr. Steenblok zich hadden verzoend en dat de zaak was vereffend. De preses, ds. Aangeenbrug, en oud H. Bas, verklaarden nog dat zij meerdere malen de lessen hadden bijgewoond. Zij konden zich geheel verenigen met de inhoud van het onderwijs.³³⁶

In het verslag werd door het Curatorium ook aangegeven dat er geen redenen waren om een andere docent te benoemen of een tweede docent toe te voegen voor de theologische vakken.³³⁷ Het aantal studenten was klein. De moeilijkheden aan het docentschap verbonden waren niet gering.³³⁸ Het tweede hoofdpunt van het rapport werd nu afgewikkeld. 'Bij stemming met gesloten briefjes wordt, met 27 tegen 9 stemmen, besloten geen nieuwe docent te benoemen; het verslag wordt voor kennisgeving aangenomen'.³³⁹

6.8.3 *De kwestie Mijdrecht*

De Synode had de afwikkeling van de problemen te Mijdrecht, die samenhangen met de publicatie *Het kwaad zit nog dieper*,³⁴⁰ toevertrouwd aan J. van den Berg te Utrecht als consulent. Hij was samen met ds. Vergunst uit Zeist en ouderling J. van der Geer uit Utrecht op zaterdag 15 april met de Mijdrechtse broeders in gesprek gegaan. Daarbij was de schrijver van de brochure, G. den Hertog jr. tot het inzicht gekomen dat het kenbaar maken van zijn bezwaren tegen de schorsing van ds. R. Kok in een ironisch geschrift kerkrechtelijk niet juist was, maar dat hij gebruik had moeten maken van de mogelijkheid van een gravamen.

329. Mededeling van D. Hakkenberg in 'Enkele herinneringen', d.d. 17-10-1991.

330. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953, blz. 618. Artikel 6. Rapporten. A.

331. Dit rapport werd niet aangetroffen in het archief van het Curatorium. Het zal in het bezit van A. de Blois zijn gebleven.

332. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 4.

333. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953, blz. 600. Artikel 5.

334. Het bijwoord 'wel' wordt hier gebruikt in de zin van 'goed'.

335. L. Rijkse, 'Kort Verslag slotzitting Generale Synode', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 40, 06-07-1950.

336. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 4.

337. *Notulen Curatorium Boek II*, 21 en 22-06-1950. Zie slotopmerkingen.

338. L. Rijkse, 'Kort Verslag slotzitting Generale Synode', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 40, 06-07-1950.

339. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953, blz. 600. Artikel 5.

340. Zie het begin van par. 6.6.3.

Verder verklaarden de ouderling G. den Hertog sr., en de beide diakenen G. den Hertog jr., en H. Ippel schriftelijk: 'Wij verklaren ons, naar het recht in Gods kerk, neer te leggen bij de besluiten van de Generale Synode.' Daarop hadden Van den Berg en zijn mededeputaten geen vrijmoedigheid om tot afzetting van de Mijdrechtse ambtsdragers over te gaan.³⁴¹

Op dinsdag 18 april richtte G. den Hertog jr. zich in een schrijven tot de Generale Synode. Daarin erkende hij met betuiging van spijt zijn onjuiste manier van handelen. Op grond daarvan nam hij zijn boekje terug. Hij deed dat echter met de uitdrukkelijke toevoeging dat hij de zakelijke inhoud daarvan wilde handhaven. Hij besloot met het vragen van vergeving, wanneer stijl en vorm van de brochure op enigerlei wijze kwetsend waren geweest.³⁴²

Diezelfde dinsdag richtten de drie kerkenraadsleden zich tot de Synode in een gezamenlijk schrijven. Daarin gingen zij nader in op de jl. zaterdag afgelegde verklaring. Die betekende niet dat zij geen ernstige bezwaren meer zouden hebben tegen de manier waarop ds. Kok werd geschorst. Ook betreurden zij het ten zeerste dat de Synode niet was ingegaan op de vragen die zij ter vergadering hadden gesteld. 'Wij achten ons verplicht langs wettige weg tegen deze schorsing te blijven protesteren.'³⁴³

De laatste twee brieven vielen niet goed in de vergadering. De schrijver nam zijn brochure terug en handhaafde toch de inhoud. Alleen G. den Hertog sr. plaatste zich desgevraagd achter het besluit van de Synode en veroordeelde de leer van ds. Kok.³⁴⁴ Gelet op de verklaringen in de brieven en de gedane uitspraken tijdens de synodale vergadering, 'besluit de Synode, ds. J. van den Berg, als consulent, met de kerkenraad van Mijdrecht op te dragen de diakenen Ippel en Den Hertog af te zetten. Ouderling den Hertog van Mijdrecht belooft daartoe medewerking te zullen geven'.³⁴⁵ Van den Berg vroeg tevergeefs aan de Synode om een schriftelijke opdracht met een duidelijke omschrijving van de reden, waarom de beide diakenen moesten worden afgezet.³⁴⁶ De vergadering ging niet op zijn verzoek in. De opdracht van de Synode moest kennelijk voldoende worden geacht.

Voor de uitvoering daarvan was een besluit nodig van de kerkenraad van Utrecht overeenkomstig artikel 79 van de D. K. O. Op zondagavond 2 juli³⁴⁷ kwam de kerkenraad van Utrecht bijeen om in opdracht van de Synode H. Ippel en G. den Hertog jr. af te zetten als ambtsdrager. Daarmee hadden ds. J. van den Berg en ouderling N.W. Schreuder³⁴⁸ een kerkrechtelijke basis om op maandag 3 juli in Mijdrecht te komen tot de afzetting van de twee broeders. De afzetting vond plaats zonder opgave van redenen.³⁴⁹ Alleen gaf men aan dat de betrokken

341. *Acta 1907-1959. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953*, blz. 599, Artikel 4. Rapporten. a; Bijlage II, blz. 608.

342. *Acta 1907-1959. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953*, blz. 599, Artikel 4. Rapporten. a; Bijlage IIa, blz. 609.

343. *Acta 1907-1959. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953*, blz. 599 Artikel 4. Rapporten. a; Bijlage IIB, blz. 610.

344. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 3-4.

345. *Acta 1907-1959. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953*, blz. 599 Artikel 4. Rapporten. a.

346. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem. gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 4.

347. C. den Hertog (Utrecht), *Mijn bedanken als diaken en lid der gemeente*, [Utrecht 1950] blz. 1 (MGD). Het vergaderen op zondag was zeer ongebruikelijk. De classis Utrecht zou drie dagen later, op 5 juli, bijeenkomen.

348. Ds. J. van den Berg was vergezeld van drie ouderlingen van de gemeente Utrecht en ouderling Schreuder van een medeouderling uit Amersfoort. Zie G. den Hertog, Mijdrecht, in: *De Stem des Woords*, 21 juli 1950, 1e jrg. nr. 12.

349. G. den Hertog, Mijdrecht, in: *De Stem des Woords*, 21 juli 1950, 1e jrg. nr. 12. Zie ook het artikel 'Droevig en schandelijk' in dit nummer.

broeders dat wel wisten. ‘Beiden geen genoegen nemende met dit Synodale besluit, hebben bedankt als lid en zich met een groot gedeelte der leden afgescheiden. De overgebleven ouderling met een diaken en enige leden en doopleden blijven de wettige Gereformeerde Gemeente ter plaatse.’³⁵⁰ De vrije Gereformeerde Gemeente te Mijdrecht voegde zich op 19 januari 1954³⁵¹ bij de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland.³⁵²

Ook in Westzaan leidde de sympathie met Kok en het ongenoegen over de gang van zaken rond hem tot een breuk. De meerderheid van de kerkenraad, die steunde op de meerderheid van de gemeente, besloot op 9 april 1951 zich voorlopig los te maken van het verband van de Gereformeerde Gemeenten.³⁵³ Men koos voor een nauwe samenwerking met de gemeente van ds. Kok te Veenendaal.³⁵⁴ Op 15 juni 1957 trad het afgescheiden gedeelte te Westzaan eveneens als gemeente toe tot de Christelijke Gereformeerde Kerken.³⁵⁵

6.8.4 De vraag van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal buiten verband

Verrassend was de brief van de kerkenraad van de gemeente Veenendaal. Hij vroeg aan de Synode om een opgaaf van redenen, waarom ds. Kok werd geschorst. Tevens gaf de kerkenraad aan met de gemeente in het kerkverband te willen terugkeren.³⁵⁶ De bespreking duurde kort. Verhagen wierp de vraag op of ‘niet nogmaals moet worden geprobeerd alles in het werk te stellen om Ds. Kok langs een rechte weg terug te krijgen’. Ouderling Bas zag de noodzaak daarvan niet in, ‘aangezien geen enkel teken van berouw gezien wordt of ook maar enig bewijs van de wil tot onderwerping’.³⁵⁷ Daarop vroeg Verhagen of iemand ds. Kok als een ketter kon zien. Hierop antwoordde niemand. De preses gaf aan dat hij niet voor een nieuwe poging was om Kok van zijn dwalingen te overtuigen, ‘aangezien de dwaling al een heel wat breder stroom heeft gekregen als wij zelf wel weten’.³⁵⁸

De Synode besloot de kerkenraad van Veenendaal ‘te berichten, dat hem de reden waarom Ds. Kok geschorst is genoegzaam bekend is en hem ernstig te vermanen in de rechte weg tot de Gereformeerde Gemeenten in Nederland terug te keren’.³⁵⁹ De rechte weg betekende in dit verband: het erkennen van de schorsing van ds. Kok en van de schorsing van diens kerkenraad. De kerkenraad van Veenendaal nam met dit ontwijkende antwoord geen genoegen. Hij gaf in een schrijven aan het moderamen van de Synode aan op de hoogte te zijn van de opmerking van ds. Van de Woestijne, ‘dat volgens de opvatting van ds. Kok, iedereen de

350. *Notulen van de vergadering der Classis Utrecht, gehouden te Utrecht op 5 juli 1950*. Artikel 5. Rapport. Vergelijk *Notulen van de vergadering der Classis Utrecht, gehouden te Utrecht, Boothstr. 7, op 4 October 1950*. Artikel 4. Notulen.

351. *Jaarboek Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland 2009*, blz. 121.

352. Voor een brede beschrijving van geschiedenis en achtergronden zie men B. Wallet, *Bevinding en belofte. Van huisgemeente tot Christelijke Gereformeerde Kerk Mijdrecht*, Mijdrecht 2004, blz. 33-56.

353. J. Tanger en L. Winter, *Wij gedenken Uwer weldadigheden. Gereformeerde Gemeente Westzaan 1888-1988*, blz. 109-111.

354. Dit volgt uit de gegevens in de notulen van Veenendaal. Zie onder meer Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 29-09-1952, 20-4-1953.

355. Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 72.

356. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953, blz. 598-599. Artikel 3. Ingekomen stukken, d.

357. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 3.

358. *Kort Verslag van de Generale Synode der Ger. Gem gehouden op 29 Juni 1950 te Utrecht Boothstraat*, blz. 3.

359. *Acta 1907-1959*. Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 3, 4, 22 en 23 Juni en 27 Juli 1953, blz. 598-599. Artikel 3. Ingekomen stukken, d.

belofte had, dus zeker zalig zou worden, zodat de hel wel opgedoekt kon worden'.³⁶⁰

'Daar onze predikant dergelijke dingen niet leert, kunnen wij niet aannemen dat deze redenering de grond vormt, waarop Ds. Kok veroordeeld is. En wijl de Synode ons nimmer schriftelijk van de schorsing en van de gronden daartoe op de hoogte stelde, kunnen wij naar waarheid getuigen, de gronden van de schorsing niet te kennen'.³⁶¹

Wij herhalen daarom ons verzoek om ons de gronden der schorsing mede te delen. Bij deze gronden denken wij ook aan de uitspraken der H. Schrift, die U de vrijmoedigheid gaven om hetgeen Ds. Kok leert als een dwaling te zien en hem met schorsing te straffen'.³⁶²

De kerkenraad concludeerde uit de brief van de Synode dat er geen bezwaren waren om aan zijn verzoek te voldoen. Het verstrekken van de gevraagde gegevens zou de kerkenraad in de gelegenheid stellen om deze kwestie nader te onderzoeken. De Synode had aangedrongen op een terugkeer 'in een rechte weg'. Dan was het toch allereerst noodzakelijk dat de leden van de kerkenraad door het moderamen van de Synode zouden worden overtuigd van hun dwalingen. De brief besloot met de zinsnede: 'In afwachting van de door U te verstrekken nadere gegevens'.³⁶³ Het verzoek bleef onbeantwoord.

De gevolgen waren voorspelbaar. Kok bleef nog jaren daarna aan de Gereformeerde Gemeenten vragen om een fundering van zijn schorsing op grond van Schrift en belijdenis.³⁶⁴ Een

360. 'In antwoord op Uw schrijven van 11 Juli jl...', brief van de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan het Moderamen van de Generale Synode der Geref. Gemeenten d.d. 03-08-1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

361. De kerkenraad had wel het algemene schrijven van de Generale Synode aan alle kerkenraden d.d. 13 januari 1950 met de korte motivering van het synodebesluit ontvangen. Zie voor dit stuk Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal*, blz. 70. De tekst van deze brief is wat de kern betreft gelijk aan die van de Handelingen. Men vroeg dus om een nadere motivering.

362. 'In antwoord op Uw schrijven van 11 Juli jl...', brief van de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan het Moderamen van de Generale Synode der Geref. Gemeenten d.d. 03-08-1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

363. 'In antwoord op Uw schrijven van 11 Juli jl...', brief van de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan het Moderamen van de Generale Synode der Geref. Gemeenten d.d. 03-08-1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

364. 1. De vraag wordt vrijwel direct na de schorsing gesteld in het 'Slotwoord van Ds. R. Kok' in: M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok. Met een vraag van ds. Kok aan de Geref. Gemeenten*, blz. 17, [z.p., z.j.]. De brochure van Snel, die door de kerkenraad werd uitgegeven, verscheen in de week van 23 januari 1950. Zie: 'Zoals afgesproken...', brief van de kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan mr. dr. M. Bouwman te Amsterdam, d.d. 23 januari 1950. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

2. Schrijven van de kerkenraad van Westzaan (mede namens de kerkenraad van Veenendaal) gericht aan alle kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten. De door Westzaan ontworpen tekst van de brief werd goedgekeurd op de kerkenraadsvergadering van 13 september 1954 te Veenendaal. Dit stuk werd niet aangetroffen in *In- en uitpost 1940-1959*. Zie Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 12-07-1954.

3. Brief van ds. R. Kok aan de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten en in afschrift aan de kerkenraden, Nijkerk d.d. 23 juli 1971, 2 blz., machineschrift. In: Archief A. Hulsman-Kok te Zeist (AHKZ) en in kopie in archief M. Golverdingen, Dordrecht (MGD).

4. Brief van ds. R. Kok aan de kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten, d.d. 29 september 1971, 1 blz., machineschrift. In archief A. Hulsman-Kok (AHKZ) en in kopie in archief M. Golverdingen (MGD).

5. Schrijven van Ds. R. Kok aan de Gereformeerde Gemeente van Zeist per 20 december 1979 in verband met een verzoek van Ds. A. Bac te Oostkapelle over de toedracht van de destijds plaats gehad hebbende schorsing. In: archief A. Hulsman-Kok (AHKZ) en in kopie in archief M. Golverdingen (MGD).

dergelijke elementaire nalatigheid kan immers onmogelijk het rechtsgevoel bevredigen. Opvallend voor zijn verbondenheid ondanks alles met de Gereformeerde Gemeenten was zijn optreden op de ledenvergaderingen van de gemeente. Hij gaf dan telkens een schets van de ontwikkelingen in het oude kerkverband met het oog op een eventuele terugkeer.³⁶⁵ R. Valkenburg typeerde de opstelling van zijn predikant in deze jaren als enigszins naïef. 'Hij hoopte, bad en verwachtte elk ogenblik bericht te zullen ontvangen van de Synode der Geref. Gemeenten, dat de zaak Kok opnieuw ter hand genomen zou worden, maar dat gebeurde niet.'³⁶⁶ De omkeer bij Kok kwam toen bekend werd dat Verhagen in een gesprek met Steenblok hem had beschuldigd van 'ketterse leringen' en die uitspraken niet tot tevredenheid herriep.³⁶⁷ In maart 1956 sprak de predikant van Veenendaal uit dat 'van de Ger. Gemeenten niets meer te verwachten is en gezien de leeruitspraken³⁶⁸ het onmogelijk voor ons is daar meer bij te behoren'.³⁶⁹ Het besef begon bij predikant en gemeente te groeien dat het in het belang van de gemeente noodzakelijk was zich aan te sluiten bij een kerkverband.³⁷⁰ Op 9 oktober 1956 werd de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal opgenomen in het verband van de Christelijke Gereformeerde Kerken.³⁷¹ De gemeente draagt sinds 1956 de naam Pniëlkerk.³⁷²

6.9 Waardering

1. Hoewel de Generale Synode van 1950 werd beheerst door sympathisanten van Steenblok, verloor hij zelf op deze Synode duidelijk aan gezag. Met name het neerleggen van het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* om een geldkwestie viel bij vele afgevaardigden en belangstellenden verkeerd (par. 6.2.1). Het daaropvolgende incident, waarbij Steenblok Rijksen als nieuwe hoofdredacteur indeelde bij 'de andere kant' maakte duidelijk dat de Goudse predikant zijn ongedachte verlies in deze kwestie niet kon verwerken. Deze feiten illustreerden opnieuw zijn beperkingen.

Bovendien werd tijdens de voortgezette Generale Synode van 13 april 1950 zijn betrouwbaarheid als docent publiek in twijfel getrokken door de aanklacht van de jonge Zeister predikant A. Vergunst. Steenblok zou afwijken van de lijn van bekende oude schrijvers als de Erskines en Boston en alleen willen weten van een aanbod van de genade aan bewuste zondaren. Daarmee zou hij de welmenende aanbieding van het heil aan alle hoorders afwijzen. Weliswaar vond er een verzoening plaats met Vergunst, maar de indruk was gevestigd dat Steenblok het oneens was met diverse uitlatingen van de Schotse auteurs.

Steenblok bleek niet in staat te zijn om daadwerkelijk de plaats van G. H. Kersten in te nemen,

365. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 21-09-1951, 28-12-1951, 12-03-1952, 25-04-1952, 11-03-1953, 04-07-1953, 10-03-1954, 10-11-1954.

366. R. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*, blz. 195.

367. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. maandag 19-12-1955, 15-01-1956. Kok doelde op de uitspraken van Verhagen over hem tegenover Steenblok in *Verslag van de samenspreking d.d. 18 januari 1952*, in: C. Steenblok, *Om de oude waarheid*, Gouda, 1978, 3e druk, blz. 23, 27, 37, 41. Kok publiceerde de briefwisseling met Verhagen en de kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Gouda in 'Oordeel zelf', in: *De Stem des Woords*, 7e jrg, nr. 2, 17-02-1956.

368. Bedoeld is de uitspraak van de Synode in 1950 over de vereenzelviging van de beloften met het aanbod van de genade. Ds. Kok heeft nooit bezwaar gemaakt tegen de leeruitspraken van 1931.

369. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 03-03-1956.

370. Notulen der Kerkeraads Vergaderingen, d.d. 16-01-1956.

371. R. Kok, 'Aansluiting bij de Christ. Geref. Kerk', in: *De Stem des Woords*, 7e jrg, nr. 18, 19-10-1956. Vergelijk: Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal 1913-1988*, blz. 80-82.

372. Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal 1913-1988*, blz. 84.

wiens optreden zich had gekenmerkt door een samenbindend vermogen. De Goudse predikant koos heel duidelijk partij voor een bepaalde stroming (par. 6.2.1; 6.6.1).

2. De schorsing van Kok werd met name gemotiveerd met een enkele zin, mede ontleend aan een uitspraak van Kok zelf bij het begin van de vervolgzitting van de Synode: *de vereenzelving van de beloften met het aanbod van de genade*. Het onderzoek dat daaraan voorafging, moet worden gekwalificeerd als uitermate gebrekkig.

De afgevaardigden beschikten over de tekst van de aanklacht, maar een schriftelijk verweer van Kok zelf ontbrak. De Veenendaalse predikant moest zijn verdediging beginnen vanuit een achterstandspositie. De preses slaagde er bovendien niet in om de vergadering te brengen tot een systematische behandeling van de aanklacht. De algemene discussie bestond overwegend uit het uiten van negatieve oordelen over zijn boekje: *Het aanbod van Gods genade*. Van een grondig onderzoek was eigenlijk geen sprake.

Het blijft zeer te betreuren dat de Synode niet overging tot een nadere onderbouwing van de schorsing op grond van Schrift en confessie. Een algemene discussie op een synode over leergeschillen dient altijd gevolgd te worden door een bespreking in alle rust met de betrokkene in commissieverband. Deze bespreking kan dan uitmonden in een rapportage, al of niet voorzien van een advies, die aan de synode als grondslag voor nader beraad wordt aangeboden. Daarmede blijft men in de lijn van de bekende Synode van Dordrecht (1618-1619) en wordt bereikt dat de uiteindelijke stemming over een zo ingrijpende zaak als een schorsing grondig is voorbereid.

3. In het licht van het gereformeerde kerkrecht blijft '1950' ook in andere opzichten een trieste vertoning. De Synode had moeten honoreren dat de D.K.O. in artikel 23 het opzicht over een dienaar des Woords primair toekent aan de eigen kerkenraad van de predikant. Bij de meeste afgevaardigden ontbrak echter én het kerkrechtelijk inzicht én de geestelijke moed om de aanklacht van Alblasserdam en de classis Dordrecht terug te verwijzen naar de kerkenraad van Veenendaal.

Daarbij komt dat de procedureregels van het kerkrecht ernstig werden geschonden. De preses weigerde Kok herhaaldelijk het woord toen hij zijn kernuitspraak over aanbod en belofte wilde toelichten. De vergadering deed daarmee tekort aan het fundamentele recht van hoor en wederhoor (vergelijk H.C. 43 met verwijsteksten). Het geroep 'We zijn klaar', plaatste een groot vraagteken bij de bereidheid van de meerderheid der afgevaardigden om te komen tot een onpartijdig oordeel. De schorsing van Kok vond plaats bij algemene stemmen tegen de achtergrond van de onuitgesproken dreiging dat iedere ambtsdrager die tegen de schorsing van Kok zou stemmen, eveneens zou worden geschorst. Anders gezegd: het stemgedrag was controleerbaar. Men negeerde het zwaarwegende gewoonterecht dat een stemming over personen schriftelijk behoort te geschieden en geheim behoort te zijn, omdat de kerkelijke vergadering de vrijheid van ieders geweten respecteert.

Het toppunt van onzorgvuldigheid volgde daarna. De kerkenraad van Veenendaal moest genoegen nemen met het algemene schrijven van de Synode aan de kerkenraden. Men werd niet nader geïnformeerd over de gronden waarop de schorsing van zijn predikant berustte. De Synode wilde ook na herhaald verzoek de oude regel niet honoreren: Geef redenen voor de uitspraak!

4. Kok ontving ondanks een herhaald verzoek geen toestemming om zijn uitspraak op de Synode toe te lichten met een beroep op het door G.H. Kersten uitgegeven werkje van de beide Erskines en James Fisher, *Het verbond der genade*. De Veenendaalse predikant had de vragen 82, 83 en 94 willen citeren en toelichten. Daarmee is het vertrekpunt gegeven voor de interpretatie van de uitspraak van Kok zelf: Aanbod en belofte is hetzelfde.

Uit het ingestelde onderzoek bleek dat Steenblok zich tegenover zijn studenten in veroordelende zin over deze uitgave van Kersten uitliet. Ongetwijfeld kende Aangeenbrug dit uitgaafje en heeft hij op donderdagmorgen 12 januari 1950 het boekje in de hand van Kok herkend. Weigerde de preses daarom zo pertinent hem het woord te verlenen?

5. De behandeling van de zaak Veenendaal-Van de Ketterij stond bijna geheel in het teken van de euforie van het subjectivisme (par. 4.11, 5.2.5-4, 6.4.3, 6.6.1) die kan worden samengevat in de woorden van de preses: 'God heeft een kwade zaak goedgekeurd'. Alleen Verhagen en Van Stuijvenberg beklemtoonden dat de kerk niet kan en mag worden geregeerd op basis van onze gemoedsgesteldheid. Alle andere sprekers bewogen zich in de lijn van de preses. Van de Ketterij had gehandeld tegen het Woord, tegen de kerkorde en tegen de besluiten van de Generale Synode in zake kerkstichting te Veenendaal. Dit alles werd hem vergeven zonder dat er sprake was van enige kerkrechtelijke maatregel. Het feit dat de Synode naliët een maatregel te treffen en de door Van de Ketterij geïnstitueerde gemeente zondermeer in het kerkverband opnam, was tekenend voor het geestelijke klimaat dat de vergadering beheerste. Er was sprake van een kerkrechtelijk monstium, van de legitimering van het onmogelijke. In feit betekende het een en ander dat de breedste kerkelijke vergadering van de Gereformeerde Gemeenten zich schuldig maakte aan rechtsongelijkheid. De handelwijze van Van de Ketterij was evenzeer schorsingswaardig als de afwijking in de leer, die Kok volgens de Synode voorstond.

6. Wanneer de Generale Synode in 1950 had besloten een commissie in te stellen voor de bespreking van de aanklacht tegen Kok én tegelijkertijd een tuchtmaatregel tegen Van de Ketterij had genomen, was er wellicht een geheel andere situatie ontstaan. Er zou in alle rust een werkelijke gedachtewisseling over de belofte en het aanbod van genade plaats hebben gehad en er zou zo nodig een gefundeerde weerlegging van de gevoelens van Kok zijn gegeven. Als de Synode na de rapportage van de bespreking in commissieverband nog een schorsing nodig had geoordeeld, zou het de predikant van Veenendaal geheel duidelijk zijn geweest door de maatregel tegen Van de Ketterij, dat de Synode in het licht van de Bijbel aan handhaving van leer en kerkorde een gelijk gewicht toekende. Daarmede zou ook een basis zijn gelegd voor het herstel van goede verhoudingen.

7. De aanklacht van Vergunst tegen Steenblok als docent op 13 april 1950 had tot gevolg dat het Curatorium alle studenten een verklaring over hun docent liet afleggen. De door de studenten geuite kritiek op hun docent loog er niet om. Het bleek dat zij de kritiek van Vergunst op het negatieve oordeel van Steenblok over de Erskines en Boston deelden. De opleiding vertoonde, volgens de studenten, ook geen structuur. Er werd geen leiding gegeven! De hoofdzaken kregen weinig en de bijzaken veel aandacht. De docent kon de stof niet overdragen. Het Curatorium heeft de kritiek van de studenten flink gerelativeerd. Men stelde immers vast dat er wel iets haperde. Het respect voor Steenblok was groot. De deputaten

konden zich nauwelijks indenken dat een academicus niet goed zou lesgeven. Toch is de kern van de zaak hen niet ontgaan. De verhouding docent-studenten werd door het Curatorium zelf als 'droevig' gekwalificeerd. De kritiek werd met Steenblok besproken. Hij beloofde beterschap ten aanzien van alle punten van kritiek en kreeg als docent terecht een tweede kans. Hij bood ook zijn excuses aan Vergunst aan voor zijn diskwalificatie van de Erskines. Toch gaf het Curatorium daarna in zijn rapport aan de Synode een onjuist en veel te rooskleurig beeld van het onderwijs. De verklaring van de preses en van ouderling Bas over de kwaliteit van de colleges maakten de indruk op niet ingewijde synodeleden en belangstellenden dat er niets aan de hand was. Het Curatorium adviseerde de Synode zelfs om geen tweede docent in de vacature van G. H. Kersten te benoemen. De enige mogelijkheid om de zwakke zijden van Steenblok in het lesgeven wat te compenseren bleef ongebruikt. Daarmee nam het Curatorium wel een bijzonder grote verantwoordelijkheid op zich.

De deputaten lieten zich onvoldoende leiden door hun mandaat: het houden van toezicht op het theologisch onderwijs. Kennelijk dacht men er niet aan dat reële klachten die niet worden behandeld, kunnen uitgroeien tot spanningsvelden en explosies. Het falende optreden van het Curatorium in '1950' zou een van de belangrijkste factoren worden bij de scheuring van '1953'.

8. In de beschrijving van de Generale Synode van 1950 komt een drietal elementen voor met een sociaal aspect. Daarbij behoort de zeer opvallende samenstelling van de Synode, die voor 61,1% bestond uit afgevaardigden die als nieuwkomers hun plaatsen innamen. Het neerleggen van het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* door C. Steenblok en het aantreden van L. Rijkse als zijn opvolger raakten ook het gehele kerkverband. De sociale context van de kerkgeschiedenis weerspiegelde zich ook in het offensief, dat de Generale Synode tegen het verenigingswerk in het algemeen en tegen de landelijke organisaties in het bijzonder ontketende.

Twee opvallende theologische motieven vroegen voortdurend alle aandacht: de behandeling van de aanklacht tegen R. Kok wegens onzuiverheid in de leer en de kwestie Veenendaal-Ketterij. Daarbij kwam als derde theologische motief de aanklacht die A. Vergunst indiende tegen de inhoud van het onderwijs dat Steenblok als docent aan de studenten gaf. Bij de behandeling van het boek van P. van Woerden en de zaak Mijdrecht was er sprake van een verbindingslijn met het theologische gedachtegoed van R. Kok. Het een en ander betekent dat in het jaar 1950 het aantal theologische motieven op vijf kan worden gesteld en als zodanig die met een sociaal aspect met twee overtreft.

Het besluit van de Synode: reacties, interpretaties en reflecties

7.1 Vragen bij een uitspraak

Het is heel opvallend dat Kok tijdens zijn verdediging op woensdagmiddag 11 januari 1950 nadrukkelijk ontkende dat hij zou zijn afgeweken van de besluiten van de classis Barneveld van 1 juni 1948. Die beschuldiging vormde immers een kernpunt van de inhoud van de eerste aanklacht, die door de Particuliere Synode West tegen hem was ingediend. De predikant van Veenendaal bleef punt 5 van de overwegingen van Barneveld¹ onderschrijven: de beloften zijn in Christus alleen voor de uitverkorenen en een onbekeerde kan en mag niet pleiten op de beloften. Niemand van zijn opponenten betwistte deze nadrukkelijke verklaring. Wel bleef men erop hameren dat hij onvoldoende aandacht besteedde aan het stuk der ellende in de prediking, dat hij de aanbidding van de genade en de beloften vereenzelvigde en dat zijn opvattingen tenderden naar de visie van de Christelijke Gereformeerde Kerken.²

Toen hij de volgende morgen – 12 januari 1950 – een en andermaal stelde dat aanbidding en belofte hetzelfde zijn, werd die uitspraak de grond voor zijn schorsing. Hij hield volgens de Synode vast ‘aan de reeds eerder gebleken leergeschillen, onder meer: de vereenzelviging van de beloften met het aanbod der genade’.³ Hier dienen zich een aantal vragen aan. Wat verstond de Synode onder de beloften en onder het aanbod van genade? Wat verstond ds. Kok daar onder? Gaven de Synode en Kok aan deze begrippen dezelfde inhoud? Daarbij rijzen nog drie andere vragen. Was er behalve een leerverschil ook sprake van een verschil in geestelijke ligging? Hoe is de unanimiteit in de besluitvorming van de Synode verklaarbaar? Waarom heeft Kok zich zo geconcentreerd op het aanbod van de genade?

Het theologische gesprek in deze periode kenmerkte zich door verwarring over de beloften van God en het aanbod van genade.⁴ Een begrippenkader kan dienstig zijn bij de beantwoording van de gestelde vragen om vandaag verdere verwarring te voorkomen. Daarom krijgen in dit hoofdstuk eerst enkele kernbegrippen uit de leerontwikkeling in de Gereformeerde Gemeenten aandacht.

7.2 Schets van een leerontwikkeling (1930-1950)

De Gereformeerde Gemeenten waren vanouds sterk gericht op de praktijk van het geestelijke leven. Zelfstandige dogmatische bezinning vond vóór het aantreden van G. H. Kersten⁵

1. Zie par. 6.3.2.2.2 van het vorige hoofdstuk. Voor de letterlijke tekst van punt 5 van de overwegingen van Barneveld zie par. 3.7.3.
2. Zie par. 6.3.2.2 Bespreking van de inhoudelijke aspecten.
3. *Acta 1907-1959*. Handelingen Generale Synode 1950, blz. 588. Artikel 7. Punten van behandeling.
4. Brief van A. Cluistra aan M. Golverdingen d.d. 17-10-2007 met bijlage, blz. 2; C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 279, C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 179-180, 216; W. Visscher, ‘De prediking van het Evangelie’, in: *De Saambinder*, 82e jrg, nr. 36, 03-06-2004.
5. Zie voor Kersten par. 3.4.1.

nauwelijks plaats. Daardoor konden gemakkelijk misverstanden en verwarring ontstaan. De uitspraken van 1931 markeerden het begin van een leerontwikkeling, die leidde tot een groter eenheid van opvatting.⁶ Men koos voor de *tweeverbondenleer*. Die eenheid van opvatting kwam door het optreden van Kok en Steenblok in de jaren na de oorlog echter onder spanning te staan. Bij de leeruitspraken van 1931 was geaccentueerd dat het genadeverbond beheerst wordt door de genadige verkiezing tot zaligheid. Het *wezen* van het verbond geldt alleen voor Gods uitverkorenen. Om te delen in de goederen en de beloften van het genadeverbond zijn bekering en geloof nodig, gewerkt door de Heilige Geest. In de vijfde uitspraak werd ook aangegeven dat het verbond een *bediening* of *openbaringsvorm* kent, die meerderen omvat dan de uitverkorenen, hoewel die laatsten alleen wezenlijk in het verbond zijn begrepen.⁷ Deze bediening heeft alles te maken met de doop, de beloften en de prediking.

De zesde en laatste uitspraak had dan ook betrekking op de *prediking*. Daarin geschiedt 'de ernstige aanbieding van Jezus Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie' aan elke hoorder van het Woord. Het *aanbod van genade* werd hier getekend als een wezenlijk kenmerk van de prediking van het Evangelie.

De spits van de kritiek van Kersten op de publicaties van Kok richtte zich in 1948 zondermeer op diens spreken over de beloften.⁸ Kok naderde in zijn denken daarover ds. Jongeleen, de christelijk gereformeerde vertolker van de leer van de drie verbonden. De gedachte dat het heil in Christus reeds aan de gedoopten is geschonken en zij daarmee nu werkzaam moeten worden om de vervulling te verkrijgen, was voor Kersten onaanvaardbaar.⁹ Daarom formuleerde de Rotterdamse predikant in 1948 in Barneveld een theologische positiekeuze, die Kok weer geheel plaatste in het spoor van 1931. De beloften van het verbond zijn in Christus aan de uitverkorenen vermaakt. Er is niet één belofte ter zaligheid voor de verworpenen. Er is geen onbekeerde die het recht en het vermogen heeft om op de beloften Gods te pleiten. Het genadeverbond is méér dan enkel aanbieding van het heil. God maakt in dit verbond de uitverkorenen ook de goederen van het verbond deelachtig.¹⁰

C. Harinck heeft terecht opgemerkt dat Kersten in deze discussie te Barneveld onderscheid maakte tussen de *verbondsbeloften* die in Christus aan de uitverkoren zijn vermaakt, en het *aanbod van genade*.¹¹ In de periode na 1950 vond een nadere precisering van deze onderscheiding plaats,¹² die uitmondde in een brede bespreking en begripsomschrijvingen door de

6. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 63. Vergelijk par. 3.4.1.

7. Voor de tekst van leeruitspraak zie men Bijlage 1 of *Acta 1907-1959*, blz. 352-354, Handelingen der Generale Synode van de Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden 21 Mei 1931 te Rotterdam, Artikel 8. Genadeverbond.

8. Zie par. 3.7.5.

9. Zie par. 3.4.1 en 3.6.1.3.

10. Vrije weergave van overweging 5 van de classis Barneveld. Zie voor de letterlijke tekst par. 3.7.3.

11. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 194.

12. Zie voor een beknopte schets van deze ontwikkeling J.J. Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, Houten 2005, blz. 96-99. De auteurs wijzen erop dat de onderscheiding tussen de algemene beloften van het Evangelie (het aanbod van genade) en de beloften van het verbond te vinden is bij Th. Boston (1676-1732) en J.C. Appellius (1715-1798), maar 'eigenlijk nooit zo gebezigd is in de traditie'. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 253-254, stelt echter dat de onderscheiding reeds werd gemaakt door de Nederlandse professoren op de Synode van Dordrecht, 1618-1619. Vergelijk voor de genoemde bezinning ook: *Louter genade. Over verbond, beloften en prediking*. Uitgave op last van de Generale Synode 2001/2002; *Zijn Verbond en woorden. Louter genade voor jongeren toegelicht*. Deputaatschap vertegenwoordiging en voorlichting, [Woerden], 2004.

Generale Synode van 1986.¹³

Het aanbod van de genade wordt ook weergegeven met de begrippen *algemene beloften van het Evangelie* of *evangeliebeloften*.¹⁴ De aanbieding van het heil geschiedt door de prediking van het Evangelie en zijn beloften, en komt tot allen die het Woord horen, ernstig en welmenend.¹⁵ Deze *evangeliebelofte* klinkt door in tal van Schriftplaatsen. Ze bevat een oproep – bidden en zoeken – en verbindt daaraan een belofte voor alle hoorders van het Evangelie.¹⁶ Dergelijke teksten worden ook wel voorwaardelijke beloften genoemd.¹⁷ Dit aanbod van de genade kan door ongeloof en verharding worden verworpen.¹⁸ De belofte en de vervulling daarvan zijn hier twee verschillende zaken.

De *beloften van het verbond der genade* boodschappen het heil dat God in het leven van Zijn kinderen op onfeilbare wijze vervult. Het zijn de Ik zal-teksten uit de Bijbel¹⁹ of de onvoorwaardelijke beloften.²⁰ Deze verbondsbeloften zijn voor hun vervulling niet afhankelijk van de gelovige aanvaarding door de mens.²¹ De belofte en de vervulling daarvan vormen bij dit begrip een eenheid.

Toch bleef er bij het reeds door Kersten gemaakte onderscheid tussen de verbondsbeloften en het aanbod van genade nog een vraag open. Op 20 mei 1948 had de Particuliere Synode West uitgesproken dat de mens van nature onmachtig is om te pleiten op de belofte der zaligheid.²² Pleiten is geloofswerk! Op 1 juni 1948 kwam de classis Barneveld op voorstel van Kersten in de vijfde overweging tot de reeds genoemde uitspraak dat geen onbekeerde in staat is op de beloften van God te pleiten.²³ Beoogde Kersten daarmee het bevorderen van een volstrekte lijdelijkheid? Hebben de beloften van het verbond der genade dan geen enkele zeggingskracht voor onbekeerden? Ze worden in de prediking aan allen verkondigd! In de bediening der verzoening vindt immers de algemene bekendmaking van het verbond der genade en van de beloften plaats. Het testament waarin God de beloften heeft vermaakt aan Zijn uitverkorenen, mag publiek bekendgemaakt worden.²⁴

De publicatie in juli 1948 door Kersten van het boekje van de Erskines en James Fisher over *Het verbond der genade* moet óók gezien worden in het licht van deze vraagstelling. Daarin maakten de auteurs onderscheid tussen *een recht van toegang* tot de beloften op grond van het algemene aanbod van genade en *een recht van bezit*.²⁵ Kersten heeft door zijn uitgave willen

13. *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1986*, Artikel 7. Appèl van broeder A. de Visser, blz. 83-90 en Bijlage XXXIb, Rapport van de commissie, ingesteld door de Generale Synode, blz. 463-473. Zie voor begripsomschrijvingen blz. 468-469.

14. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 252-255.

15. D.L. II, 5 en III, IV, 8.

16. W. Visscher, 'De prediking van het Evangelie' (5), in: *De Saambinder*, 82e jrg. nr. 37, 10-06-2004.

17. J.J. Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, blz. 95.

18. *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1986*, Bijlage XXXIb, Rapport van de commissie, ingesteld door de Generale Synode, blz. 469.

19. A. Moerkerken, 'Het onderscheid tussen het aanbod van genade en de beloften des verbonds', in: *De Saambinder*, 64e jrg. nr. 22, 06-03-1986.

20. J.J. Grandia e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven*, blz. 99.

21. *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1986*, Bijlage XXXIb, Rapport van de commissie, ingesteld door de Generale Synode, blz. 469.

22. Zie par. 3.6.3.1.

23. Zie voor de tekst par. 3.7.3.

24. *Zijn verbond en woorden*, blz. 73.

25. Ebenezer en Ralph Erskine en James Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 21.

accentueren dat een verloren zondaar mag naderen tot God op grond van het Evangelie. Het recht van toegang veronderstelt dat er een afstand, veroorzaakt door de zondeval, moet worden overbrugd en dat de toegang tot het heil wordt geopend. Het houdt niet het recht van *bezit* in van de beloften. Alleen het zaligmakend geloof bezit dat recht. Het verenigt immers de zondaar met Christus. 'Die in de Zoon gelooft, die *heeft* het eeuwige leven (Johannes 3:36).'²⁶

7.3 Stemmen uit *De Saambinder*

De schorsing van R. Kok, een predikant die 35 jaar met grote toewijding de kerken had gediend en in brede kring achting genoot, riep uiteraard bij velen vragen op. Dat kwam ook omdat de onderbouwing van het besluit in de Handelingen heel summier was: honderd regels, circa duizend woorden.²⁷ Daar kwam bij dat de brochure van M.G. Snel,²⁸ die de kerkenraad van Veenendaal omstreeks 25 januari 1950 had gepubliceerd en die breed werd verspreid, de vragen vermenigvuldigde.²⁹ C. Steenblok ging op 2 februari in *De Saambinder* nader in op de dogmatische aspecten van de schorsingsgrond. L. Rijkssen, de nieuwe hoofd-redacteur van het kerkelijk weekblad, scriba van de Generale Synode, publiceerde op 9 februari vervolgens een hoofdartikel ter beantwoording van de vele vragen die hem bereikten. Gelet op de door Steenblok en Rijkssen ingenomen posities binnen het kerkverband kunnen zij zondermeer worden geacht het standpunt van de Synode op representatieve wijze te vertolken. De reacties en reflecties uit eigen kring werden afgesloten met een ingezonden stuk van de Rotterdamse predikant A. de Blois in het nummer van 2 maart 1950.

7.3.1 C. Steenblok

De Goudse dogmaticus betrok in zijn artikel³⁰ met name het eerste punt van de tegen Kok ingediende aanklacht: 'Vereenzelviging van aanbidding en belofte der zaligheid aan allen, met alle gevolgen daarvan; en daardoor verwaarlozing van krachtdadige roeping en wederbarende werking, waardoor de levendmaking geschiedt.'³¹

Centraal in het betoog van Steenblok stond de uitspraak van Kok op bladzijde 11 van het *Aanbod van Gods genade*. Kok had daar erop gewezen dat het aanbod van Gods genade in Zondag 27, vraag 74 een goddelijke toezegging wordt genoemd, die door de Heilige Doop verzegeld wordt.

26. *Ibidem*, blz. 21, vraag 84.

27. W. Visscher, 'De prediking van het Evangelie' (4), in: *De Saambinder*, 82e jrg. nr. 36, 03-06-2004.

28. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok. Met een vraag van ds. Kok aan de Gereformeerde Gemeenten*. De brochure verscheen omstreeks 25 januari 1950. Zie 'Zoals afgesproken... Brief van de kerkenraad der Gereformeerde Gemeente te Veenendaal aan mr. dr. M. Bouwman te Amstelveen'. In: *In- en uitpost 1940-1959*.

29. L. Rijkssen schreef over de brochure van Snel: 'Daarbij wordt in de brochure een geheel scheve en onware, om niet te zeggen valse voorstelling van zaken gegeven. Mogelijk zal men willen dat dit door ons bewezen wordt, doch ik wil u wel vooraf zeggen, dat zulks mij niet lust en ik niet beger de vijand gelegenheid te geven om nog meer stof over deze droeve zaak te doen opwaaien.' In: 'De schorsing van Ds. R. Kok', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 19, 09-02-1950.

30. C. Steenblok, 'De schorsing van Ds. R. Kok', in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 18, 02-02-1950. Alle citaten in deze paragraaf, tenzij anders aangegeven, werden aan dit artikel ontleend.

31. Zie voor de volledige tekst van de ingediende aanklacht het geciteerde artikel van Steenblok of par. 5.2.3.

‘Deze goddelijke toezegging heeft de Heere gegeven bij de instelling van de Heilige Doop. Aan alle creaturen, zonder onderscheid, moet het Evangelie verkondigd worden en die prediking is een Goddelijke toezegging. Alles wat de goddeloze, vijandige Adamskinderen van node hebben, is vervat in de Goddelijke toezegging van het Heilig Evangelie. Niemand is te slecht, de oud of te jong voor de aanbidding van Gods genade.’³²

Steenblok herinnerde zijn lezers eraan dat Kok op de classis Barneveld van 1 juni 1948 dit gevoelen, in andere bewoordingen vertolkt, had herroepen.³³ Daar had hij immers volmondig erkend dat de beloften van het genadeverbond alleen vermaakt zijn aan de uitverkorenen, dat ze niet geschonken zijn aan de verworpenen ‘waarom de onbekeerden het recht van pleiting op de beloften ontbreekt, alsook het geloof, zonder hetwelk pleiten onmogelijk is’. Steenblok ging echter geheel voorbij aan de nadrukkelijke verklaring van Kok bij het begin van zijn verdediging, dat hij de uitspraak uit 1948 nog altijd geheel en onverkort voor zijn rekening nam!

Steenblok nam Kok hier kennelijk niet serieus. De vraag is trouwens of de beide predikanten elkaar wel werkelijk hebben verstaan. Deelden zij steeds hetzelfde taalveld of gaven zij aan dezelfde woorden nogal eens een verschillende betekenis? Er zijn aanwijzingen die duiden op een semantische knoop en op het toeschrijven van een positie aan de ander die men niet innam.³⁴

Kok was volgens Steenblok na zijn herroeping toch doorgegaan met het propageren van zijn gevoelen, zoals duidelijk was gebleken uit blz. 11 van zijn publicatie over de aanbidding van de genade van God. Daar werd immers gesteld dat de prediking een goddelijke toezegging was aan allen. Volgens de Goudse predikant was hier sprake van een ‘valse stelling’, die in haar heilloze gevolgen indruiste tegen de Schrift en de belijdenisgeschriften. Dat was op de Synode duidelijk genoeg uiteengezet.³⁵ Vervolgens gaf de Rotterdamse docent aan dat de stelling van Kok naar zijn inzicht strijdig was met tal van Bijbelplaatsen en gedeelten van de Dordtse Leerregels en de Heidelbergse Catechismus. ‘Zij strijdt ook met het wezen van het genadeverbond waar dit de belofte beperkt tot Gods volk en ze strijdt ook tegen de uiterlijke bediening van het verbond, waar deze de belofte wel voorstelt aan allen, maar zij er niet in aan allen geschonken kan worden, waar dan allen ook zalig zouden moeten worden, waar de Heere Zijn gedane beloften gewisselijk vervult, en de stelling dat de belofte wel aan allen geschonken, maar niet toegepast of vervuld wordt als vals moet worden aangemerkt.’³⁶ Kok vereenzelvigde in deze visie in zijn boekje immers, ondanks zijn herroeping in 1948, de verbondsbeloften met de aanbidding van de genade. Zoals aan iedereen het Evangelie moet worden gepredikt, zo worden aan iedereen de zaligmakende verbondsbeloften toegezegd.

32. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 11.

33. Vergelijk par. 3.7.3. Punt 5 van de overwegingen van de classis Barneveld.

34. Let op de betekenisverschillen in het kader: Een semantische knoop? Dit kader biedt een vergelijking van de kerninhoud van het artikel van C. Steenblok, ‘De schorsing van Ds. R. Kok’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 18, 02-02-1950 en dat van M. G. Snel, ‘Ons antwoord aan Dr. Steenblok’, in: *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 1, 17-02-1950.

35. Steenblok was het enige synodelid dat zorg droeg voor een uiteenzetting over dit onderwerp. Zie par 6.3.2.2.3.

36. Deze zin loopt niet vlot. Ze vertoont een voor Steenblok typerend taaleigen, namelijk het gebruik van het woord ‘waar’ (drie keer), dat dient om tot een logische gedachtegang te komen.

De vervulling van deze beloften zou in de voorstelling van Kok afhangen van het aannemen daarvan door de mens, die de belofte ook te niet kan doen door zijn onwil en ongeloof. Voor Steenblok was het duidelijk. Bladzijde 11 van *Het aanbod van Gods genade* was voor hem beslissend. Aan de ruim tien uitspraken van G.H. Kersten in dit boekje over de aanbieding van het heil en het leven onder de bediening van het verbond ging hij voorbij.³⁷ Dat was ook het geval met de lange reeks citaten van oude schrijvers.

De schrijver beëindigde zijn artikel met het uiten van zijn ongenoegen over de prediking die Kok zou brengen: ‘Het is maar aanbieden of toezeggen, beloven door het Evangelie en aannemen van de mens, en van ellende-ontdekking uit de Wet, van noodzakelijkheid van krachtadige roeping en wedergeboorte, van plaatsmakend werk, van toeleidende wegen en bevindelijke gangen, waarop ter Synode nog zo ernstig nadruk gelegd is, verneemt men in de beschouwing van Ds. Kok zo (goed als)³⁸ niets.’

7.3.2 L. Rijkssen

Een week later publiceerde L. Rijkssen als hoofdredacteur van *De Saambinder* eveneens een artikel over de schorsing van Kok.³⁹ Daarin bood hij een duidelijke schets van de dragende motieven achter het besluit tot schorsing. Hij wees allereerst op de unanimiteit waarmee het besluit tot schorsing tot stand was gekomen. ‘Heeft het Ds. Kok ook niets te zeggen, dat zovelen van Gods knechten en geoefende volk, met welke hij zovele jaren omging en op synoden vergaderde, hem allen moesten loslaten? Niet onder druk, zoals wordt voorgesteld,⁴⁰ doch uit persoonlijke overtuiging, kon men zijn zijde niet kiezen. Niet één dergenen die op de Synode was, uitgezonderd dan zijn kerkeraad, kon zich met zijn standpunt verenigen.’

Hoe moest men het unaniem genomen besluit van de Synode in dit licht duiden?

Rijkssen stelde: ‘Laat het voor ieder duidelijk zijn dat de Synode zich eenparig en klaar heeft uitgesproken dat men de verbondsbeschouwing, zoals die in onze dagen door velen wordt voorgestaan en Ds. Kok helaas al meer is toegefallen, niet wil (...) Nu zegt Ds. Kok, ik wil geen drieverbondenleer, doch met zijn voorstelling als gegeven, moet hij er willens of niet willens wel toe komen. Door de eis des geloofs op de voorgrond te plaatsen, komt de staatsverwisseling noodwendig op de achtergrond. Zie dit maar duidelijk uitkomen in zijn boekje *Het aanbod van genade*.⁴¹ Waar leest ge daar nu dat de mens zijn doodstaat en noodzakelijkheid der levendmaking in de eerste plaats moet op het hart (worden) gebonden,⁴² zowel als de

37. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 23-36.

38. De woorden ‘goed als’ zijn door mij (M.G.) toegevoegd. Ze moeten zijn weggefallen bij het zetten van de tekst van *De Saambinder*.

39. L. Rijkssen, ‘De schorsing van Ds. R. Kok’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 19, 09-02-1950. Alle citaten in deze paragraaf zijn aan dit artikel ontleend, tenzij anders aangegeven

40. Zinspelend op de opmerking van M.G. Snel, die in zijn *De schorsing van ds. Kok*, blz. 19, punt 5 had gesteld dat de unanimiteit in de besluitvorming een gevolg was van de bedreiging met schorsing. Snel reageerde in ‘Ons antwoord aan Ds. Rijkssen’ in *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 1, 12-02-1950, met de opmerking: ‘Het enige bewijs - als men het dan nog ’n bewijs wil noemen - is, dat allen Ds. Kok in de steek gelaten hebben. Niet onder druk, maar uit persoonlijke overtuiging. Wij weten wel beter en zeggen, dat voor velen geldt: wel onder druk, en *niet* uit persoonlijke overtuiging.’

41. L. Rijkssen geeft de titel van dit boekje van R. Kok in zijn hoofdartikel twee keer onvolledig weer. Bedoeld is: *Het aanbod van Gods genade*.

42. De stijl van L. Rijkssen is hier wat onbeholpen. Het woord ‘worden’ is ingevoegd om een wat verbeterde zin te krijgen (M.G.).

Een semantische knoop?

*De Saambinder 02-02-1950***C. Steenblok**

* Kok heeft op de classis Barneveld op 1 juni 1948 reeds de vereenzelviging van aanbieding en belofte herroepen. Hij is toch dit afwijkende gevoelens blijven propageren.

* Kok leert dat God aan allen tot wie het Evangelie komt, de zaligheid zou beloven, maar die belofte wordt aan de meesten niet vervuld. Daarmee wordt God tot een leugenaar gemaakt. Dat is onder meer in strijd met Numeri 23:19.

* In Zondag 31 HC wordt gezegd, dat de toorn van God op de ongelovigen ligt. Aan hen moet niet worden verkondigd dat de beloften hun geschonken zijn, maar dat Gods vloek op hen ligt.

* Bij Kok gaat het Evangelie voor de Wet, terwijl de Heidelbergse Catechismus als orde heeft dat de Wet voorop gaat en het Evangelie volgt.

* De stelling van Kok brengt met zich mee dat de onherborene tegelijk in twee verbonden is. Hij is in het werkverbond, want hij is onder de Wet. Tegelijkertijd is hem de belofte van het genadeverbond geschonken. Dat is ongerijmd.

* De stelling van Kok is in strijd met het wezen van het genadeverbond, dat de belofte beperkt tot Gods volk. Ze strijdt ook met de uiterlijke bediening daarvan. Die stelt wel de belofte voor aan allen, maar ze wordt in de bediening niet aan allen geschonken. Anders zouden allen zalig moeten worden, omdat God Zijn beloften zeker vervult.

* Bij Kok hangt de vervulling van de belofte af van het aannemen daarvan door de mens, die ze te niet kan doen door zijn onwil om aan te nemen.

*De Stem des Woords 17-02-1950***M.G. Snel (R. Kok)**

* Niets is minder waar. In Barneveld ging het over de vraag aan wie de beloften zijn vermaakt en aan wie God de zaligheid belooft. Dat zijn alleen de uitverkorenen. Dat was toen het gevoelens van Kok en dat is nog zijn mening.

* Kok leert niet dat God aan alle hoorders van het Evangelie de zaligheid belooft. Deze bestrijding heeft niet de geringste waarde.

* Inderdaad. Wie niet gelooft, zal verdoemd worden. Maar mag men zulke ongelovigen niet tevens het Evangelie met de belofte der zaligheid verkondigen? Ja toch? Of mag het Evangelie alleen aan gelovigen worden verkondigd?

* Dat wordt wel beweerd, maar niet bewezen.

* Het wordt niet duidelijk, waarom iemand in twee verbonden tegelijk zou zijn, als hem zowel de Wet als het Evangelie wordt verkondigd. Of bedoelt Steenblok dat de Wet aan de mens moet worden gepredikt? Volgt de verkondiging van het Evangelie met de beloften eerst als hij in het genadeverbond is?

* Steenblok suggereert steeds dat Kok zou leren, dat aan alle hoorders de belofte is geschonken. Hij bedoelt echter altijd: aanbieden.

* Hier valt Steenblok Kok bij door de erkenning dat de belofte wel aan allen moet worden voorgesteld, maar dat niet allen de belofte in bezit ontvangen. 'Dit is dezelfde opvatting als van Ds. Kok.'

* De vervulling van de belofte hangt niet af van het aannemen van de mens. Niemand kan iets aannemen, zo het hem uit de hemel niet gegeven is.

aanbieding der genade Gods? (...) Met de voorstelling door Ds. Kok gegeven, is het alsof alleen het geloven ons nodig is. Maar gaat dan aan het geloven, de inplanting des geloofs, door wederbarende genade Gods, niet vooraf? Is het niet noodzakelijk dat wij onze dodelijke armoede en onbekwaamheid tot enig goed, door onze diepe zondeval in Adam, zowel leren kennen als onze Gode vijandige onwil om uit genade zalig te worden?’

Rijksen achtte het persoonlijke inzicht van Kok een gevaar. Wie wordt er nu zalig? Is dat een gelovige, omhangen met de noodzakelijkheid van de beloften van God? Of is dat een verloren zondaar, die de eeuwige dood verdiend heeft? De hoofdredacteur riep zijn lezers op om er duidelijk voor uit te komen dat God een mens bekeert. Hij erkende dat Kok dit niet zou tegenspreken. ‘Maar waarom dan toch zulk een voorstelling? Moeten onze gemeenten dan maar gewaagd aan een persoonlijk inzicht van Ds. Kok, dat echter door niemand der predikanten of afgevaardigden ter Synode werd gedeeld? Gaan de ogen dan nooit open voor de ontzaglijke gevaren die er dreigen in onze dagen, waardoor velen, als God het niet verhoedt, met een tijdgeloof voor eeuwig zullen omkomen?’ In deze visie komt men uit bij ‘een voorwaardelijk verbond’ en laat men het opgaan in een aanbieding, in plaats van wat het wezenlijk is, ‘een verbond’.

Rijksen ging ook in op de vele oude schrijvers, die Kok tot zijn verdediging had aangevoerd in de publicatie *Het aanbod van Gods genade*. Hij verzekerde zijn lezers dat de gemeenten met deze auteurs van harte instemden. ‘Maar dezen hebben de grond wel degelijk goed gelegd, al waren ze in de aanbieding soms zeer ruim.’ Kok haalde velen van ‘die achtbare vaderen’ aan, ‘doch dat zegt nog niets!’ ‘Zo’n boekje en nog wel wat dikker dan het zijne kan men ook samenstellen wat de andere kant van de zaak betreft: het eenzijdige soevereine werk van God. Spreken de oude schrijvers elkaar dan tegen? Dat is niet het geval, maar men moet hun uitspraken lezen in het verband van de gehele verklaring die zij hebben gegeven.’

Rijksen besloot zijn artikel met enkele toelichtende opmerkingen bij de door de Synode gebruikte gronden voor de schorsing van ds. Kok: ‘Een belofte van mensen is slechts een woord. Doch als de Heere een belofte geeft, dat geeft Hij Zichzelf daarin, aangezien in de belofte de belover is. Wanneer de aanbieding van de genade nu hetzelfde is als de belofte, houdt dit dus in dat God Zichzelf schenkt aan ieder die onder het Woord leeft, met alle heil voor tijd en eeuwigheid. Nu kan men wel onderscheid willen maken tussen schenking en deelachtig making, doch die onderscheiding is er niet. Schenkt God Zichzelf, dus ook in de belofte aan een verloren Adamskind, dan is die schenking alleen in Christus, en van zulk een kracht, dat zij de doemwaardige zondaar uit louter genade deelachtig wordt, wat tot zijn eeuwige behoudenis dient.’⁴³

7.3.3 A. de Blois

De behandeling van de schorsing van Kok in het kerkelijk weekblad werd begin maart 1950 afgesloten met de plaatsing van een ingezonden stuk van A. de Blois.⁴⁴ De predikant van Rotterdam-Zuid maakte bezwaar tegen het feit dat hij in *De Stem des Woords* werd afgeschilderd als een voorstander van de zogenaamde drieverbondenleer, die ongehinderd zijn gang

43. L. Rijksen, ‘De schorsing van Ds. R. Kok’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 19, donderdag 09-02-1950. Alle citaten in deze paragraaf zijn aan dit artikel ontleend.

44. A. de Blois, ‘Ter wille van de waarheid’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 22, 02-03-1950. Alle citaten in deze paragraaf zijn aan deze bron ontleend, tenzij anders aangegeven.

kon gaan, terwijl Kok, die deze positie niet innam, daarmee werd bestreden.⁴⁵ Nadat hij deze benadering gedocumenteerd had weerlegd, legde De Blois de vinger bij de zwakke plek in het optreden van de geschorste predikant. ‘De verwarde voorstelling van ds. Kok over de leer der Verbonden, over aanbidding en toepassing, over in- en uitwendige roeping heeft al lang het vertrouwen geschokt. Door te gaan schrijven heeft Ds. Kok zelf de zaak in een acuut stadium gebracht.’ De Blois benadrukte zijn verbondenheid met de Veenendaalse predikant: ‘Als vriend heb ik tot de laatste dag Ds. Kok voor de Geref. Gem. willen behouden. Om der waarheid wil heb ik hem los moeten laten.’ Na onderstreept te hebben dat Kok zijn vijand niet was, ging De Blois op de schorsingsgrond in: ‘Ds. Kok is geschorst om zijn eenzijdigheid naar de kant van een daadwerkelijkheid waardoor te weinig de nadruk wordt gelegd op de totale doodsstaat van de mens en de noodzakelijkheid van de krachtadige en onwederstandelijke werking van Gods Geest. Dit geldt niet alleen voor Ds. Kok, maar voor een zeer groot aantal z.g. rechtzinnige predikanten van onze tijd. Ondanks vele gebreken onzerzijds had de Gen. Synode voor dat gevaar een open oog.’

7.4 De interpretatie van de Synode

De paragrafen 7.2.1 tot 7.2.3 reiken gegevens aan om de vraag te beantwoorden wat de Synode bedoelde met de formulering ‘vereenzelviging van de beloften met het aanbod der genade’. Die vraag en de brede context daarvan leidde in 2000 nog tot een uitvoerige persdiscussie.⁴⁶ A. Moerkerken heeft toen terecht opgemerkt dat de grond voor de schorsing van R. Kok alleen kan worden begrepen als voor ‘beloften’ het woord ‘verbondsbeloften’ wordt gelezen.⁴⁷ De juistheid van die interpretatie wordt met name bevestigd door het commentaar dat Steenblok⁴⁸ heeft gegeven op de schorsing van Kok. De Rotterdamse docent kon geacht worden het gevoel van de grote meerderheid in de Synode te vertolken. L. Rijksen vertolkte in zijn artikel in *De Saambinder* op heldere wijze dezelfde visie.⁴⁹

De afgevaardigden verweten Kok immers dat hij de verbondsbeloften, die duidelijk bestemd zijn voor de uitverkorenen, vereenzelvigde met de evangeliebeloften of de aanbidding van het heil aan allen die het Woord horen. Van de Woestijne had daarvoor de toon gezet met zijn choquerende opmerking bij het begin van de bespreking van de zaak-Kok: ‘Als het aanbod hetzelfde is als de belofte worden allen zalig! Dan kunnen we de hel wel sluiten.’⁵⁰ Kok had in zijn publicatie *Het aanbod van Gods genade* gesteld, dat aan elke dopeling de beloften van het verbond geschonken zijn. De prediking van het Evangelie is volgens de Catechismus een goddelijke toezegging. Volgens de bezwaarden was het standpunt van Kok: ‘Zo “algemeen” de prediking is, zo “algemeen” is ook de toezegging van de beloften.’⁵¹

45. M.G. Snel, ‘Ons antwoord aan Ds. Rijksen’, in: *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 1, 17-02-1950.

46. De discussie vond plaats in het *Reformatorisch Dagblad* en betrof de nummers van 02-02-2000, 12-2-2000, 25-5-2000, 03-06-2000, 10-06-2000. Een bijdrage aan deze gedachtewisseling werd geleverd door de predikanten W. van Sorge, A. Moerkerken, R. van Kooten, F. Mallan en door C.P. Polderman en W. Steller.

47. J. van ’t Hul, ‘Een scheur die niet geheeld kon worden. Vraaggesprek met A. Moerkerken’ in: *Reformatorisch Dagblad* van 25-05-2000.

48. Zie par. 7.3.1.

49. Zie par. 7.3.2: ‘Als de Heere een belofte geeft, dan geeft Hij Zich zelf daarin, aangezien in de belofte de belover is. Wanneer de aanbidding van de genade nu hetzelfde is als de belofte, houdt dit dus in dat God Zichzelf schenkt aan ieder die onder het Woord leeft, met alle heil voor tijd en eeuwigheid.’

50. Par. 6.3.2.2.1: De positiekeuze van Van de Woestijne, Bas en De Blois.

51. B. van Deelen en C. van Rijswijk, *Opdat het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal*, blz. 57. De zaligmakende beloften die de Heere in Zijn Woord toekent

De Synode kon bij 'de prediking als een goddelijke toezegging' aan niets anders denken dan aan de verbondsbelofte. Men wilde deze verbondsbelofte niet vereenzelvigd zien met het aanbod van genade. De gedachte dat alle beloften aan alle gedoopten moeten worden toegekend, kwam heel dicht bij de opvatting van de drieverbondenleer. In die gedachtegang kwam het genadeverbond los te staan van de verkiezing. De vastheid van het verbond, uitgesproken in 1931, werd daarmee prijsgegeven.

L. Rijksen herinnerde ook aan het nadrukkelijke onderscheid dat Kok maakte tussen de schenking en de deelachtigmaking van de belofte. De heilsbelofte wordt vervuld in de weg van bekering en geloof. Die benadering herinnerde de vergadering aan de forse stellingname van G.H. Kersten tegenover de Amerikaan W. Heyns (1856-1933), die leerde dat God de gedoopte kinderen van het verbond Zijn heilsbelofte schenkt, maar dat de vervulling daarvan afhangt van het in het geloof aannemen van die verbondsbelofte. De manier waarop Kok over schenking en deelachtigmaking sprak, plaatste hem voor de Synode in de hoek van de sympathisanten met de drieverbondenleer.⁵²

Het onderzoek van de kerkhistorische entourage gaf aan dat de gebruikte formulering voor de schorsingsgrond niet alleen een theologisch bezwaar als zodanig verwoordde, maar ook een impliciete afwijzing van de drieverbondenleer als geheel inhield. Zo stelde ouderling H. Bas bij het begin van het beraad over de aanklacht tegen Kok op woensdagmiddag 11 januari in verband met de betwiste publicatie: 'De leer van dat boekje staat in verband met de Chr. Geref. Kerk, huldigt in de praktijk de drie verbonden.'⁵³ Aan het einde van de middag legde Steenblok als enige een vrij uitvoerige verklaring af. Daarin stelde hij onder meer: 'Het vereenzelvigen van aanbidding en beloften vind je bij de christelijk gereformeerden.'⁵⁴ L. Rijksen concludeerde in zijn artikel in *De Saambinder*, dat de Synode 'eenvoudig en klaar had uitgesproken dat men de verbondsbeschouwing, zoals die in onze dagen door velen wordt voorgestaan en Ds. Kok al meer is toegefallen, niet wil (...) Nu zegt Ds. Kok, ik wil geen drieverbondenleer, doch met zijn voorstelling als gegeven, moet hij er willens of niet willens wel toe komen.'⁵⁵

C. Harinck heeft terecht aangetekend dat het te ver gaat om Kok te beschouwen als een aanhanger van de drieverbondenleer.⁵⁶ Men mag hem ook niet verwijten, dat hij het verbond wilde losmaken van de verkiezing.⁵⁷ De vrees voor het overhellen naar de christelijk gereformeerde verbondsopvatting ter Synode was echter groot. De afgevaardigden wilden het verbond der genade beslist niet losmaken van de uitverkiezing tot zaligheid.⁵⁸ Zij wil-

aan de verbrokenen van hart en de verslagenen van geest werden volgens Kok toegekend aan iedereen die het Evangelie hoort, aldus deze auteurs.

52. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 244-248. Harinck betoogt dat Kok zich in het geheel niet op W. Heyns oriënteerde, maar uitsluitend op oude schrijvers, zoals A. Comrie. Met hem stemde Kok in zijn spreken over schenken en deelachtig maken van het heil overeen. Vergelijk voor de visie van R. Kok onder meer 'De prediking van de beloften des Evangelies' en 'De prediking van Gods beloften getoetst', respectievelijk in: *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952; 7e jrg. nr. 27, 07-12-1956.

53. Zie par. 6.3.2.2.1.

54. Zie par. 6.3.2.2.1.

55. Zie par. 7.3.2.

56. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 260. Vergelijk ook par. 3.7.4.

57. Zie zijn nadrukkelijke verklaring, uitgesproken bij het begin van zijn verdediging ter Synode, in par. 6.3.2.2.2.

58. Voor een beknopte omschrijving van het begrip drieverbondenleer zie men par. 3.2.2: Standpuntbepaling in de jaren dertig. Ook in de Christelijke Gereformeerde Kerken wilde men met de daar voorgestane

den evenmin de verbondsbeloften toekennen aan alle gedoopten. De Synode wilde voor de opvattingen van Kok geen ruimte toestaan binnen de Gereformeerde Gemeenten. De voorzichtige conclusie van W. Visscher dat het in 1950 ten diepste ging om de handhaving van de leeruitspraken van 1931,⁵⁹ wordt door het verrichte kerkhistorisch onderzoek bevestigd.

7.5 Het liggingsverschil

In de door de classis Dordrecht geformuleerde aanklacht tegen de leer van Kok klonk niet alleen een dogmatisch bezwaar mee: de vereenzelviging van aanbod en belofte der zaligheid aan allen. In de aanklacht werden ook een aantal elementen genoemd, die wezen op een verschil in geestelijke ligging⁶⁰ tussen de bezwaarden en Kok en zijn medestanders: 'Verwaarlozing van de leer der drie stukken, ellende, verlossing en dankbaarheid, alsook van het plaatsmakende werk, de toeleidende wegen en de bevindelijke gangen. De aanklacht sprak ook over een wettische eis, gesteld aan een onwedergeborene, 'om in de weg van een verkapt werkverbond te geloven', in plaats dat hij uit de eis, als element uit de wet, als kenbron der ellende, ontdekt wordt aan de staat van zijn ellende'.⁶¹ Uiteraard leerde Kok als man van gereformeerd belijden even zeer de ellende en de onmacht van de mens en de noodzakelijkheid der wedergeboorte.⁶² Hij plaatste de accenten echter vaak anders. Daarbij onderstreepte hij het aanbod van genade, de belofte van het Evangelie, de verantwoordelijkheid van de mens, de betekenis van de doop en de bediening van het verbond, terwijl hij onbijbelse lijdelijkheid afwees.⁶³ Deze accentuering kon leiden tot een kennelijke eenzijdigheid. Het liggingsverschil bepaalde in belangrijke mate klank en kleur en inhoud van de prediking van de dominee van Veenendaal. Daardoor waren er 'heel wat mensen die niet meer bij Kok konden kerken'.⁶⁴ Sommigen bleven dan ook thuis als hij voorging.

Het verschil in geestelijke ligging werd door de uitgetreden ouderlingen Van Deelen en Van Doorn op een kerkelijke vergadering als volgt verwoord: 'We horen in de prediking van ds. Kok niet anders dan dat een mens aan het werk wordt gezet. Maar we horen nooit eens verklaren hoe God een mens aan het einde van zijn werk brengt en dat dan het eenzijdige, vrije werk van God in de ziel wordt verklaard'.⁶⁵ Een jonge kerkganger in de gemeente in de 'Kegelbaan' beantwoordde de vraag waarom velen met de prediking van Kok niet uit de voeten konden, als volgt: 'Er waren in zijn gemeente mensen die het anders beleefden. Zij konden niet overweg met pleiten en aandringen en waren van mening dat ds. Kok onvoldoende nadruk legde op de doodstaat van de mens en de noodzakelijke zondekennis en dat hij naar Christus verwees alvorens daar plaats voor gemaakt was. Dat was de kern van

verbondsvisie geen afbreuk doen aan de leer der verkiezing. Zie J. van Genderen, *Verbond en verkiezing*, blz. 54-55; J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, blz. 506-508.

59. W. Visscher, 'De prediking van het Evangelie' (5), in: *De Saambinder*, 32e jrg. nr. 37, 10-06-2004.

60. Het begrip 'ligging' in geestelijke zin komt niet voor in Van Dale, en evenmin in het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT). Het woord heeft een subjectief karakter en geeft de wijze aan, waarop iemand het werk der genade heeft ervaren en de inkleuring van de prediking daardoor. Men spreekt over de ligging van een persoon, een gemeente of een predikant.

61. Zie par. 5.2.3: De aanklacht tegen R. Kok.

62. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 3.

63. Zie par. 3.5.5: Publicaties en belofteprediking. Vergelijk ook par. 7.6.1-7.6.4. Zie ook J. van 't Hul, 'Een scheur die niet geheeld kon worden. Vraaggesprek met A. Moerkerken', *Reformatisch Dagblad*, 25-05-2000.

64. B. van Deelen en C. van Rijswijk, *Opdat het navolgende geslacht die weten zou*, blz. 79.

65. *Ibidem*, blz. 78. De verwoording is van F. Mallan, die de schrijvers hier aan het woord laten.

het geschil'.⁶⁶

De Generale Synode ging in de formulering van de gronden voor de schorsing van Kok met geen woord op dit liggingsverschil in, hoewel de aanklacht daarover expliciet sprak. De vergadering volstond met de uitspraak dat de Veenendaalse predikant aanbod en belofte der zaligheid vereenzelvigde. Dat hield niet in dat het liggingsverschil niet ter sprake kwam.

H. Bas: 'De Heidelb. Catechismus leidt de zondaar tot de deugden (van God), tot het recht Gods. Ik duld niet dat daarvan afgedaan word'.⁶⁷

C. Steenblok: 'Het is maar aanbieden of toezeggen, beloven door het Evangelie en aannemen van de mens, en van ellende-ontdekking uit de Wet, van noodzakelijkheid van krachtdadige roeping en wedergeboorte, van toeleidende wegen en bevindelijke gangen, verneemt men in de beschouwing van Ds. Kok zo (goed als) niets'.⁶⁸

L. Rijkssen: 'Met de voorstelling door Ds. Kok gegeven, is het alsof alleen het geloven ons nodig is. Maar gaat dan aan het geloven, de inplanting des geloofs, door wederbarende genade Gods, niet vooraf? (...) Maar waarom dan toch zulk een voorstelling? Moeten onze gemeenten dan maar gewaagd aan het persoonlijk inzicht van Ds. Kok?'⁶⁹

A. de Blois: 'Ds. Kok is geschorst om zijn eenzijdigheid naar de kant van een daadwerkelijkheid⁷⁰ waardoor te weinig de nadruk wordt gelegd op de totale doodsstaat van de mens en den noodzakelijkheid van de krachtdadige en onwederstandelijke werking van Gods Geest'.⁷¹ Uit deze expliciete uitspraken wordt duidelijk dat veel leden van de Synode zich een zeker verschil in ligging met Kok bewust waren. De afwijkende ligging van de Veenendaalse prediker werd wel terdege afgewezen, al drukte men zich meestal gematigder uit dan de bezwaarders die in Veenendaal in de Kegelbaan bijeen kwamen.⁷²

7.6 De unanimiteit van de Synode

Hoe komt een synode ertoe om unaniem een vooraanstaande predikant die 35 jaar heeft gediend, te schorsen? Terecht is opgemerkt dat deze unanimiteit vraagt om een steekhoudende verklaring.⁷³ Unanimiteit is hier een complex begrip dat een aantal factoren omvat. In de formulering van de schorsingsgrond klonk het bezwaar door van de voorstanders van de tweeverbondenleer tegen de visie van de theologen die de leer van de drie verbonden verdedigden. Deze discussie was sinds 1931 bij tussenpozen intensief gevoerd en stond in de Gereformeerde Gemeenten in het middelpunt van de belangstelling. Over verkiezing en verbond was een communis opinio ontstaan, die men zich niet liet ontnemen.⁷⁴ Deze innerlijke verwevenheid met de leerontwikkeling in de jaren dertig en direct na de oorlog verklaart voor een belangrijk deel de unanimiteit in de besluitvorming van de Synode. Dat

66. A. Cluistra. 'Pijnlijk misverstand rond ds. R. Kok', in: *Reformatisch Dagblad*, 17-12-2007, pag. 8. Cluistra ging als dooplid over van de gemeente van ds. Kok naar de groepering die vergaderde in de Kegelbaan.

67. Zie par. 6.2.4: De brede discussie.

68. Zie par. 7.3.1: C. Steenblok.

69. Zie par. 7.3.2: L. Rijkssen.

70. Van Dale kent wel het bijvoeglijk naamwoord 'daadwerkelijk', maar niet het zelfstandig naamwoord 'daadwerkelijkheid', dat kan worden weergegeven met *dadendrang*.

71. Zie par. 7.3.3: A. de Blois.

72. Zie par. 4.5.1: De brief van W. van Deelen.

73. W. Visscher, 'De prediking van het Evangelie' (4). In: *De Saambinder*, 32e jrg. nr. 36, 03-06-2004.

74. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 62, 189. Er was sprake van het ontstaan van een eigen theologische gestalte.

maakt ook duidelijk waarom predikanten die met de persoon van Kok sympathiseerden, zoals M. Blok, P. Honkoop, A. van Stuijvenberg, A. Verhagen en J. van den Berg, zich achter het besluit tot schorsing stelden.

Het is onmiskenbaar dat zich ook een psychologische factor liet gelden, die als een zware schaduw over de eenparigheid viel. De stemming was niet geheim, maar vond plaats bij algemene stemmen onder de onuitgesproken, maar reële dreiging dat elke predikant, student of ouderling die de zijde van Kok koos, eveneens zou worden geschorst.⁷⁵

Een derde factor werd gevormd door de invloed van C. Steenblok, de enige universitaire gevormde theoloog op de Synode, die daarbij bekendstond als een kenner van de oude schrijvers. Zijn invloed – hij werd gezien als de opvolger van G.H. Kersten – mag niet worden onderschat. Hij werd door een aantal synodeleden, en daartoe behoorde ook de preses, gewaardeerd als een zeer wijs man.⁷⁶ In talrijke artikelen in *De Saambinder*, verschenen in de jaren 1945-1950, had Steenblok onderstreept dat alleen de uitverkorenen deel ontvangen aan de beloften van het verbond der genade.⁷⁷ Juist hij gaf als enige op de vergadering van de Generale Synode een werkelijke beschouwing over de opvattingen van Kok. Zijn duidelijk negatieve inbreng⁷⁸ zal het stemgedrag van weifelende afgevaardigden ongetwijfeld hebben beïnvloed. Met de toespraak van Steenblok werd de eerste synodedag afgerond.

Een vierde factor die in de unanieme besluitvorming van de Synode meesprak, was de irritatie die Kok voortdurend bij velen opriep. M.G. Snel oordeelde: 'Want – het is vreselijk om het te moeten zeggen – de grote meerderheid verlangde de veroordeling van Ds. Kok.'⁷⁹ K. de Gier, die de kerkelijke verhoudingen van de jaren direct na de oorlog grondig kende, zei daarvan: 'Ik denk inderdaad dat de grote meerderheid de veroordeling van Kok verlangde. Men was de jarenlange problemen met Kok moe.'⁸⁰

Ten slotte zal het verschil in ligging met Kok bij enkele afgevaardigden hebben meegesproken. Het kan niet anders of het herhaaldelijk constateren van een gebrek aan geestelijke diepgang bij de aangeklaagde predikant tijdens de zitting van de Synode beïnvloedde de beslissing om voor zijn schorsing te stemmen.⁸¹

75. Zie par. 6.5.1. Vergelijk M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 19, punt 5: 'Dat niemand der predikanten het met Ds. Kok eens was, kunnen we niet anders zien dan als een gevolg van de bedreiging met schorsing.' Zie ook A.C. den Hertog, 'De jongste generale synode der Gereformeerde Gemeenten', verslag in *Kerknieuws* van W.C.F. Scheeps, 7e jrg. nr. 351, 11-02-1950. Nadat Den Hertog, lid van de Gereformeerde Gemeente te Nieuwer ter Aa, de schorsing had beschreven, vervolgde hij zijn verslag: 'Daarna werden de studenten gezuiverd. Mannetje na mannetje moesten zij verklaren, dat zij achter de Synode stonden.'

76. Zie par. 6.7.3. Vergelijk ook par. 6.9.2.

77. Zie par. 3.4.7.

78. Zie par. 6.3.2.2.3.

79. M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 4.

80. *Vraaggesprek met K. de Gier*, d.d. 11-06-1991, punt 26. De gang van zaken ter Synode. Tot deze problemen kan men onder meer rekenen de bedekte en openlijke aanvallen van Kok op G.H. Kersten, zijn voortdurende oppositie tegen Steenblok, zijn niet aanvaarden van de uitspraken van de Synoden van 1945 en 1947 over de algemene genade, zijn aanhoudende verwarde en aanvechtbare uitspraken, zijn slordige formuleringen.

81. Als zodanig kunnen worden beschouwd uitingen van Van de Woestijne en Bas (par. 6.3.2.2.1, par. 6.3.2.2.3). Illustratief voor dit bezwaar was ook de inhoud van de brief van oud. J. Kooyman te Lisse, de toespraak van J. van den Berg, de opmerkingen van L. Rijksen en de beschouwing van Steenblok (par. 6.3.2.2.3). Zie voor Steenblok, L. Rijksen en A. de Blois ook par. 7.3.1 tot en met 7.3.3.

7.7 De terugblik tijdens de Particuliere Synode West van 1951

In de Gereformeerde Gemeenten bleef na de schorsing van R. Kok een zekere onrust bestaan. Er was sprake van ‘onderlinge verdeeldheid’.⁸² In april 1951 had de gemeente van Westzaan in meerderheid besloten om het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten te verlaten.⁸³ Die ontwikkeling was punt van behandeling op de Particuliere Synode West die op 16 mei 1951 vergaderde.⁸⁴ Dat gaf Chr. van Dam, die bekend stond om zijn gematigd optreden, aanleiding om het officiële standpunt nog eens weer te geven in zijn openingswoord:⁸⁵ ‘Ds. Kok is geschorst, omdat hij de beloften vereenzelvigde met de aanbidding. De absolute beloften der zaligheid zijn echter alleen voor de uitverkorenen, waarvoor het bewijs gevonden wordt in het voorgelezen Schriftgedeelte van Petrus.⁸⁶ De algemene verzoeningsleer stelt de beloften voor alle mensen. De beloften zijn echter alleen voor Gods kerk, daar de beloften in Christus ja en amen zijn. Ook de voorwaardelijke beloften, zoals b.v. bid en u zal gegeven worden, hebben een bepaald adres. Bidden kan een mens van nature niet. Om recht te bidden moet God een mens biddende maken door de Heilige Geest. Een natuurlijk mens, die geen betrekking op God kan hebben, kan ook zelf met de beloften niet werken’.⁸⁷ De Werkendamse predikant sloot zijn openingswoord af met de betuiging dat hij de gemeenten hartelijk liefhad. Hij sprak de wens uit ‘dat de gemeenten toch zouden vasthouden aan de leer van de doodstaat van de mens. Door Gods heilige wet en de Heilige Geest kan deze doodstaat gekend worden. Wordt het aanbod van genade te veel op de voorgrond gesteld, dan komen er te veel mensen zonder rechte ontdekking en waarachtige beleving’.⁸⁸ Deze samenvattende weergave van de visie op de schorsing van Kok beoogde kennelijk het ontstaan van een communis opinio te bevorderen met het oog op de bespreking van het punt Westzaan. De terugblik was meer dan een persoonlijke visie⁸⁹ van Van Dam, daar de vertolkers van het standpunt van de Generale Synode van 1950 voor het overgrote deel bij deze particuliere Synode waren betrokken.⁹⁰ Het was, voor zover bekend, ook de eerste keer dat een zekere beperking van het aanbod van genade in een stuk van een kerkelijke vergadering werd genoemd.

82. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode-West der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden te Rotterdam, Boezemsingel, 16 Mei 1951, Artikel 1, Opening.*

83. Zie het slot van par. 6.9.3.

84. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode-West der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden te Rotterdam, Boezemsingel, 16 Mei 1951, Artikel 6, Rapporten; Artikel 9.*

85. Chr. van Dam (1893-1976) was predikant van de roepende kerk van Werkendam, de organiserende gemeente, die tot taak had de Particuliere Synode bijeen te roepen. Als zodanig functioneerde hij als de tijdelijke preses, die het openingswoord sprak.

86. 2 Petrus 1:1-8. Uit de weergave van het openingswoord op de Particuliere Synode kan worden afgeleid dat Van Dam als uitgangspunt had gekozen 2 Petrus 1:4.

87. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode-West der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden te Rotterdam, Boezemsingel, 16 Mei 1951, Artikel 1, Opening.*

88. *Ibidem.*

89. Het openingswoord werd in de notulen weergegeven door de scriba, K. de Gier. De notulen zullen volgens het gewoonterecht zijn goedgekeurd door het moderamen.

90. *Notulen van de vergadering der Particuliere Synode-West der Geref. Gemeenten in Nederland, gehouden te Rotterdam, Boezemsingel, 16 Mei 1951.* Zie artikel 2 voor de lijst van afgevaardigden. Het moderamen werd volgens artikel 3 gevormd door L. Rijkssen (preses), K. de Gier (scriba), M. van de Ketterij en A. de Blois, assessoren, ouderling J. Vermeulen, quaestor.

7.8 Stemmen uit Veenendaal

7.8.1 *De in Utrecht aangereikte sleutel*

In de morgen van de tweede synodedag kreeg Kok géén toestemming meer van de preses van de Synode zijn uitspraak: 'Aanbod en belofte is hetzelfde' toe te lichten.⁹¹ Het ging de Veenendaalse predikant om de verduidelijking van deze uitspraak door het voorlezen van enkele passages uit het door G.H. Kersten uitgegeven geschrift van Fisher en de Erskines over *Het verbond der genade*.⁹² Daarmee reikte Kok zelf op de Synode in Utrecht de sleutel aan voor zijn interpretatie van de officiële aanklacht, die hij door zijn woorden beaamd had: 'Vereenzelviging van aanbidding en belofte der zaligheid aan allen'. Kok had uit deze publicatie vraag en antwoord 82, 83 en 94 willen citeren en toelichten.⁹³

Vr. 82. Tot wie worden de beloften des Verbonds gericht?⁹⁴ Antw. Tot allen, die het Evangelie horen en hun zaad. Hand. 2:39: 'U komt de belofte toe en uw kinderen.'

Vr. 83. Wat voor recht tot de beloften hebben de hoorders van het Evangelie door deze algemene overmaking ervan? Antw. Een recht van toegang tot de beloften en al de goederen die erin toegezegd worden, zodat zij niet te verontschuldigen zijn als zij niet geloven. Joh. 3:18.

Vr. 94. Wat is de grondslag van de onbeperkte bediening van het verbond in het Evangelie-aanbod? Antw. Die rust niet op de uitverkiezing, maar op de wezenlijke algenoegzaamheid en dood van Christus tot behoudenis van allen. Joh. 1:39: 'Zie het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt.'⁹⁵

7.8.2 *De kanttekening bij de Handelingen van de Generale Synode*

In de tweede helft van maart 1951 verschenen de officiële Handelingen van de Synode van 1950. Daarin stond het zwart op wit: 'Ds. R. Kok verklaart, dat voor hem vaststaat, dat de beloften gelijk staan met de aanbidding van het Evangelie.'⁹⁶ De Veenendaalse prediker ging naar aanleiding van de Handelingen in *De Stem des Woords* nog eens in op de prediking van het Evangelie.⁹⁷ Daarbij onderscheidde hij de daad van de prediking die altijd vol gebreken is, terwijl de genade, het Evangelie en de beloften die gepredikt worden volmaakt zijn. Kok herinnerde zijn lezers er aan dat de zinsnede over de vereenzelviging van aanbod en belofte niet uit zijn koker kwam. 'Maar de aanbidding van Gods genade, de prediking van het Evangelie en de verkondiging der beloften is voor mij hetzelfde, daar de Schrift die vereenzelvigt.'⁹⁸ Kok besprak vervolgens een zevental teksten (1 Petr. 4:10, 11, Joh. 3:17, Mark. 16:15, 2 Thess. 1:8, Gal. 1:18, Hebr. 4:2, 2 Kor. 5:20), die alle de prediking van de beloften inhouden. De Veen-

91. Zie par. 6.5.1.

92. Zie par. 3.10.

93. R. Kok, 'De prediking van Gods beloften gestraft', in: *De Stem des Woords*, 7e jaargang nr. 20, d.d. 23 november 1957. Vergelijk M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 3. Snel noemt alleen Vr. en antwoord 82.

94. Het is duidelijk dat Fisher en de Erskines het begrip 'beloften des Verbonds' gebruiken in de zin van het aanbod van de genade. Het merendeel van de afgevaardigden ter Synode verstond onder dit begrip echter het heil dat God in het leven van de gelovigen op onfeilbare wijze vervult. Zonder goed overleg en nadere uitleg krijgt dan de verwarring ruim baan.

95. Ebenezer en Ralph Erskine en James Fisher, *Het verbond der genade*, blz. 21, 22-23.

96. *Acta 1907-1959*, Handelingen van de Generale Synode, gehouden op 11 en 12 januari 1950 te Utrecht, blz. 587, Artikel 7, Punten van behandeling.

97. R. Kok, 'Uit de Notulen', in: *De Stem des Woords*, 2e jrg. nr. 4, 16-03-1951.

98. R. Kok, 'Uit de Notulen', in: *De Stem des Woords*, 2e jrg. nr. 4, 16-03-1951.

endaalse prediker vatte zijn gevoelen samen in de omschrijving van de prediking van Gods beloften in de Dordtse Leerregels, hoofdstuk 2, artikel 5: ‘Voorts is de belofte des Evangelies, dat een iegelijk, die in de gekruisigde Christus gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe; welke belofte alle volkeren en mensen, tot welke God naar Zijn welbehagen, Zijn Evangelie zendt, zonder onderscheid moet verkondigd en voorgesteld worden, met bevel van bekering en geloof.’⁹⁹

Kort na zijn overgang naar de Christelijke Gereformeerde Kerken in 1956 ging Kok nog eens in op het vereenzelvigen van aanbod en belofte in. In de prediking van het Evangelie is aanbod en belofte één geheel, en daarom verbindt de Heere het bevel om dat aanbod en die belofte te prediken aan alle creaturen.¹⁰⁰

7.8.3 De prediking en het gebruik van de beloften

De belofteprediking nam een centrale plaats in het theologiseren van Kok in. Tot drie keer toe vroeg hij daarvoor na zijn vertrek uit de Gereformeerde Gemeenten doelbewust de aandacht van de lezers van *De Stem des Woords*¹⁰¹ in een serie artikelen.¹⁰² De artikelen kenmerkten zich niet door een strak dogmatisch betoog, maar door een op de praktijk van het geestelijke leven gerichte uiteenzetting. Vaak werd die gegeven aan de hand van Bijbelse figuren, zoals Abraham en de Emmaüsgangers.

Op 3 maart 1950 maakte Kok een begin met de eerste serie artikelen: *Het gelovig gebruik van de beloften des Evangelies*. Daarin benadrukte hij allereerst dat de Heere met Zijn geboden, bedreigingen en beloften komt tot geestelijk dode zondaren (Deut. 30:19, 20; Luk. 19:42). ‘Nooit kan het ons genoeg op het hart gebonden worden, dat de deur van Gods verzoenende liefde in Christus nog openstaat, wat ons gepredikt wordt in de beloften des Evangelies; want velen bekommeren er zich niet meer over dat zij met het teken en zegel van Gods belofte de wereld dienen en de zonden indrinken als water.’¹⁰³ Kok vestigde er de aandacht op dat het eerste gebruik van Gods beloften niet bestaat in het geloof dat wij zalig zullen worden. ‘Maar hierin, dat wij liggen onder het oordeel des doods en der verdoemenis, om dan op grond van Gods beloften te smeken om de vernieuwing des harten en de bekering

99. R. Kok, ‘Uit de Notulen’, in: *De Stem des Woords*, 2e jrg. nr. 4, 16-03-1951.

100. R. Kok, ‘De prediking van Gods beloften getoetst’, in: *De Stem des Woords*, 7e jrg. nr. 21, 07-12-1956. De laatste zinsnede is gericht tegen de Gereformeerde Gemeenten.

101. Het blad *De Stem des Woords* verscheen twee keer per maand. Het eerste nummer rolde van de pers op 17 februari 1950 en stond onder redactie van ds. R. Kok en M. G. Snel. Het doel van de uitgave was ‘werkzaam te mogen zijn tot voorlichting van ons volk’. Vanaf nr. 6 (28 april 1950) had *De Stem des Woords* als ondertitel: *Off. Orgaan der Plaatsel. Geref. Gem. van Veenendaal*. De functies van een gemeentelijke kerkbode en van een landelijk kerkblad gingen samen in één uitgave. Zo was er een rubriek ‘predikbeurten’, die de lezer informeerde over de weekbeurten die Kok in den lande hield. Het aantal abonnees buiten Veenendaal moet vrij groot zijn geweest. Snel legde met ingang van de derde jaargang zijn redacteurschap neer. Hij werd opgevolgd door B. Versteeg, de scriba van de kerkenraad. Toen de gemeente in 1956 werd opgenomen in het verband van de Christelijke Gereformeerde Kerken kwam er een einde aan de verschijning van *De Stem des Woords*. Het laatste nummer was gedateerd 16 januari 1957.

102. R. Kok, ‘Het gelovig gebruik van de beloften des Evangelies’. Vier niet genummerde artikelen in *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 2, 03-03-1950 tot en met 1e jrg., nr. 6, 28-04-1950. R. Kok, ‘De prediking van de beloften des Evangelies’, bijblad bij *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952. Van belang zijn ook de vijf artikelen van R. Kok: ‘De prediking van Gods beloften gedrukt, geschrapt, gestraft, getoetst, gerechtvaardigd’. Deze laatste vijf artikelen bieden een historische terugblik op de stellingname van ds. Kok en een standpuntbepaling tegenover de Gereformeerde Gemeenten in een meditatief kader.

103. R. Kok, ‘Het gelovig gebruik van de beloften des Evangelies’, in: *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 2, 03-03-1950.

des levens. Allen die voortleven in hunne zorgeloosheid zullen straks in de grote dag des gerichtts bidden, zonder gebruik te kunnen maken van de beloften des Evangelies, daar het dan voor eeuwig te laat is.¹⁰⁴

De Veenendaalse prediker kon niet anders dan aandringen bij zijn lezers om God te zoeken: 'Met al de kracht en ernst die in ons is, wensen wij u te wijzen op de dierbaarheid en algevoegzaamheid van Gods genade, die ons voorgesteld en aangeboden wordt in de beloften van het Evangelie met het bevel van bekering en geloof.'¹⁰⁵ Kok wees zijn lezers daarbij op de noodzaak van de kennis van Gods heilige wet, die ons veroordeelt. Als die kennis ontbreekt, is het niet mogelijk om de beloften des Evangelies dierbaar te achten.¹⁰⁶

De schrijver ging ook in op het functioneren van de belofte in het geloofsleven. Hij illustreert het een en het ander met een brede bespreking van Mattheüs 28:20: 'En ziet, Ik ben met ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld.' God wil dat Zijn volk van dag tot dag op deze belofte zal letten tot versterking van het geloof. 'Het werk der genade is nog niet af in het hart der discipelen, het moet voortgezet en tot volkomenheid gebracht worden door de Heere. Ik ben met u, zegt de Heere en zal u dieper leiden in de verborgenheden des heils, zalven met Mijn Geest, om werkzaam te zijn tot verheerlijking van Mijn naam. Nooit zal de Heere de hand van Zijn genade aftrekken van Zijn Kerk, want Hij is met haar om in haar te werken tot de voleinding der wereld.'¹⁰⁷ Kok benadrukt dat het Evangelie gepredikt moet worden met een innig vertrouwen op de belofte dat God met de prediker is. 'Niet door ons, maar alleen door de Heere kunnen de pijlen des Woords gedreven worden in het hart van des Konings vijanden, om verwond en smekende aan Zijn voeten te willen vallen met een onvoorwaardelijke overgave.'¹⁰⁸

7.8.4 De boodschap van een bijlage

De *Stem des Woords* van 4 april 1952 bevatte een opvallende bijlage, die als titel droeg: 'De prediking van de beloften des Evangelies'.¹⁰⁹ Dat gebeurde op verzoek van veel lezers in de Gereformeerde Gemeenten. Daar begeerde men 'meer klaarheid' over de prediking van de beloften.¹¹⁰ Het uitvoerige artikel bestond uit vijftien vetgedrukte uitspraken¹¹¹ die van een korte toelichting waren voorzien. We geven een negental stellingen weer.¹¹²

1. *In afhankelijkheid van Gods genade en Geest moeten de beloften des Evangelies op Gods bevel gepredikt worden met bevel van bekering en geloof.* Kok verwijst hierbij naar Galaten 3:8 en naar Zondag 6 van de Heidelbergse Catechismus.

2. *De prediking van het Evangelie is een prediking van de beloften des Evangelies, die Christus tot inhoud*

104. *Ibidem*, 1e jrg. nr. 2, 03-03-1950.

105. *Ibidem*, 1e jrg. nr. 2, 03-03-1950.

106. *Ibidem*, 1e jrg. nr. 3, 17-03-1950.

107. *Ibidem*, 1e jrg. nr. 5, 14-04-1950.

108. *Ibidem*, 1e jrg. nr. 5, 14-04-1950.

109. *Ibidem*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952.

110. R. Kok, 'Bijbladen', in: *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 6, 18-04-1952.

111. Op het eerste gezicht biedt de bijlage zeventien vetgedrukte uitspraken. Omdat enkele standpunten over twee uitspraken zijn verdeeld, is het totale aantal in werkelijkheid vijftien.

112. R. Kok, 'De prediking van de beloften des Evangelies', bijblad van *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952. Als kernuitspraken van Kok beschouwen we die stellingnames, die kunnen bijdrage tot het begrijpen van zijn uitspraak op de Generale Synode van 1950: 'Belofte en aanbod zijn hetzelfde'. De nummering van de uitspraken is van mijn hand (M.G.).

hebben. De Heere wil dat het kiemkrachtige zaad van het Woord overal wordt gestrooid, daar Hij het geloof middellijk werkt door de verkondiging van het Evangelie (Rom. 11:14).

3. *De beloften des Evangelies moeten in afhankelijkheid van des Heeren Geest met een biddend hart gepredikt¹¹³ worden, daar de mens van nature is in de staat des doods en der totale onvruchtbaarheid.*

4. *De prediking van het Evangelie is een aanbod van Gods beloften.* Alles wat een ellendige zondaar nodig heeft, biedt de Heere aan in de beloften van het Evangelie, die alleen hun vervulling ontvangen in de weg van het geloof. God gebruikt de prediking van de beloften van het Evangelie om de mens te lokken en tot Zich te trekken.

5. *Met de prediking van de beloften des Evangelies wordt deze zondaar niet wat in de handen gestopt als grond voor de eeuwigheid.* Integendeel, hem wordt gepredikt wat hij mist. Hij heeft geen grond, geen dak en geen kleed voor de eeuwigheid. Hij wordt in afhankelijkheid van Gods genade wakker geschud uit de slaap van de zorgeloosheid en uitgedreven tot de troon van Gods genade.

6. *De beloften des Evangelies zijn beloften des Verbonds.¹¹⁴ (...) Hier gaat het dus om de verzegeling van de beloften des Evangelies, opdat wij de vervulling van de beloften des Evangelies zouden zoeken in het gebed tot vernieuwing van ons hart en tevens om deelgenoot te mogen worden van de grote zaligheid.* De beloften van het Evangelie komen op uit het verbond. De besnijdenis wordt in Gen 17:10 het verbond genoemd. Deze besnijdenis is het teken en zegel van de beloften van het verbond. Als Israël door ongeloof en ongehoorzaamheid de vervulling van de beloften niet zocht in de weg van het verbond, werd het getroffen door de wraak van het verbond (Lev. 26:25). Dezelfde regel geldt volgens Hebreeën 4:1-5 voor de beloften van het verbond, die verzegeld worden door de doop. Het ongeloof is een moedwillig versmaden van de beloften van het verbond en een versmaden van de verbondswraak. Kok sloot zich in de bijlage door middel van een uitvoerig citaat nadrukkelijk aan bij de praktische benadering van de beloften van het verbond door ds. G. van Reenen.¹¹⁵ Met hem beklemtoonde hij: 'O mens, toont God uw gedoopte voorhoofd.'

7. *De Schrift noemt de prediking van de beloften des Evangelies een schenken van het ware brood uit de hemel.* Kok herinnerde in deze uitspraak aan het woord van Christus, dat hij richtte tot een gemengde schare (Joh. 6:32). 'Zoek toch met ernst de vervulling van de beloften des Evangelies in uw hart en leven tot zaligheid.' De zelfbeproeving is door de apostel Paulus niet afgeschaft, al wist hij van Gods verkiezende liefde af. In de zuivere werkzaamheden van het geloof gaat het altijd om de vervulling van Gods beloften in ons hart en leven.

8. *De prediking van de beloften des Evangelies is niet te scheiden van de prediking van de wet.* Door de prediking van het Evangelie wordt het de mens betuigd dat hij ligt onder de vloek van de wet en het oordeel van de dood. De wet is een tuchtmeester tot Christus. Zij eist dat de mens zal geloven in de Zoon van God als de Zaligmaker der wereld (Matth. 16:16). De Schrift stelt de prediking van de wet geheel in dienst van het Evangelie.

9. *De prediking van de beloften des Evangelies is niet te scheiden van de verkiezing.* De blijdschap

113. De spatiëring van het woord gepredikt werd door Kok aangebracht.

114. Kok doelt hier niet op het begrip 'verbondsbelofte', dat in het huidige taalgebruik binnen de Gereformeerde Gemeenten wordt gebruikt voor de belofte van de zaligheid, maar denkt aan de bediening van het verbond, aan de vrije aanbieding van de genade door Jezus Christus, gericht tot zondaren uit het menselijke geslacht, zonder enige beperking. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 59-60.

115. G. van Reenen, *De Heidelbergse Catechismus II*, blz. 16, 17 (Zondag 27). Van Reenen (1864-1935) was een geliefd, taalkundig begaafd predikant uit de begintijd van de Gereformeerde Gemeenten.

waarmede de heidenen het Evangelie hoorden tijdens de zendingsreizen van Paulus, is geen gevolg van hun welwillendheid, maar van Gods verkiezende liefde (Hand. 13:46, 48).

7.9 De interpretatie van R. Kok

De paragrafen 7.4.1-7.4.5 reiken gegevens aan om na te gaan wat Kok heeft verstaan onder de vereenzelviging van aanbidding en belofte. Daarbij mogen we niet voorbijgaan aan het feit dat hij zelf in zijn verdediging ter Synode en na zijn schorsing voorop stelde: alleen de uitverkorenen ontvangen de vervulling van de beloften in de weg van geloof en bekering.¹¹⁶ Hij kende het begrip ‘verbondsbeloften’ zoals dat later in de Gereformeerde Gemeenten werd gehanteerd,¹¹⁷ nog niet, maar de zaak zelf was heel helder bij hem aanwezig: ze zijn in Christus aan de uitverkorenen vermaakt. Wel staat in het geheel van zijn beschouwingen de verkiezing op de achtergrond en de menselijke verantwoordelijkheid op de voorgrond.¹¹⁸ Kok zelf had door zijn voorgenomen beroep op de tweede synodedag op het geschrift van Fisher en de Erskines de sleutel aangereikt voor het verstaan van zijn positiekeuze: Aanbod en belofte is hetzelfde.¹¹⁹ Hij had de vergadering op de Schotse theologen willen attenderen om twee dingen in het licht te stellen. Het eerste is dat de algemene beloften van het Evangelie of de aanbidding van het heil in de prediking komen tot allen die het Woord horen. Zij hebben een recht van toegang. Anders gezegd: Er is hier sprake van een vereenzelviging van belofte en aanbod. Het tweede is dat moet worden onderscheiden tussen het recht van toegang tot de belofte, dat iedere hoorder ontvangt, én het recht van bezit, dat alleen in de weg van het geloof wordt ontvangen. Hier is geen sprake van de vereenzelviging van aanbod en belofte. Kok kreeg de gelegenheid niet om dit geluid te laten horen in een synode vol emoties en onwil tot luisteren.¹²⁰ Anders had hij waarschijnlijk na het citeren van de Schotse theologen voluit erkend dat er onderscheid is tussen evangeliebeloften en verbondsbeloften.¹²¹ Deze termen waren toen nog niet in gebruik, maar de inhoud was bekend.

Ten aanzien van het vereenzelvigen van aanbod en belofte, was de Veenendaalse predikant duidelijk. De aanbidding van Gods genade, de prediking van het Evangelie en de verkondiging van de beloften, vallen samen, daar de Bijbel ze vereenzelvigd. Aanbod en belofte worden in de prediking één geheel.¹²² Men kan ook zeggen: aanbod van genade, evangelieprediking en verkondiging van de beloften zijn bij Kok zuivere equivalenten, die elkaar kunnen vervangen. In de visie van Steenblok leerde Kok dat aan alle hoorders de verbondsbelofte is geschonken.¹²³ De Veenendaalse prediker wees die beschuldiging af. Hij gebruikte in navolging van Comrie het begrip ‘schenken’ voor de aanbidding van de genade.¹²⁴ Schenken

116. Zie par. 6.3.2.2.2; R. Kok, ‘Slotwoord’, in M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz.16.

117. Zie par. 7.2: Schets van een leerontwikkeling (1930-1950).

118. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 8. Kok onderschrijft hier het gevoel van J. Fisher en de Erskines, dat het aanbod van Gods genade niet berust op de uitverkiezing, maar op de algenoegzame offerande van Christus; R. Kok, ‘De prediking van de beloften des Evangelies’, bijblad van *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952. Vergelijk par. 7.7.4, nr. 10.

119. Zie par. 7.7.1: De in Utrecht aangereikte sleutel.

120. Zie par. 6.5.1: De schorsing van R. Kok.

121. W. Visscher, ‘De prediking van het Evangelie’, in: *De Saambinder*, 32e jrg. nr. 37, 10-06-2004.

122. R. Kok, ‘Uit de Notulen’, in: *De Stem des Woords*, 2e jrg. nr. 4, 16-03-1951; ‘De prediking van Gods beloften getoetst’, in: *De Stem des Woords*, 7e jrg. nr. 21, 07-12-1956. Vergelijk par. 7.7.2: De kanttkening bij de Handelingen van de Generale Synode.

123. M.G. Snel (en R. Kok), ‘Ons antwoord aan Dr. Steenblok’, in: *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 1, 17-02-1950.

124. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 212.

betekende bij hem altijd: aanbieden van het heil.¹²⁵ Wie deze substitutiemogelijkheid in het denken van de Veenendaalse prediker niet onderkent, kan hem niet goed verstaan. Het voorbeeld maakt overigens duidelijk dat Kok theologische begrippen niet diepgaand en systematisch doordacht. Hij was primair de bewogen prediker, die het Woord uitdroeg.¹²⁶ Zo sprak hij bevindelijk en onbevangen over het functioneren van het geloofsleven, dat steunt op Gods toezegging in Mattheüs 28:20: 'En ziet, Ik ben met ulieden...'¹²⁷ Als hij dan daarbij het woord 'belofte' gebruikte zonder nadere onderscheiding, was dat geen equivalent van het aanbod der genade, maar een aanduiding van de verbondsbelofte.

Het lijkt vaak alsof Kok in zijn belofteprediking geen enkel onderscheid maakte tussen wat men vandaag in de Gereformeerde Gemeenten verbondsbeloften en evangeliebeloften of het aanbod van genade noemt. Maar dat is slechts schijn, omdat het theologiseren van Kok zich vaak niet kenmerkte door weloverwogen omschrijvingen en heldere onderscheidingen.¹²⁸ Het geheel van de door hem gehanteerde begrippen en betekenissen geeft echter geen reden om aan te nemen dat hij zich schuldig had gemaakt aan het vereenzelvigen van de verbondsbelofte met het aanbod der genade. Hij bedoelde zeker niet dat de specifieke verbondsbeloften, die spreken over de zaligheid van de gelovigen door het aanbod van genade, het deel van alle hoorders zouden worden, zoals men ter Synode stelde.

De Veenendaalse predikant verbond ook het omstreden begrip 'toezegging'¹²⁹ met het aanbod van de genade of de algemene belofte van het Evangelie. Het Evangelie moet aan alle creaturen, zonder onderscheid verkondigd worden.¹³⁰ Daarom kon hij ook zeggen: 'Tot onbekeerden komt de Heere door het Evangelie met heerlijke beloften. Hoor maar: Ik heb geen lust aan de dood des stervenden, spreekt de Heere Heere: daarom bekeert u en leeft (Ez. 18:32).'¹³¹ Treffend was ook zijn beroep op de prediking van Christus: 'De tijd is vervuld en het koninkrijk Gods is nabij gekomen: bekeert u en gelooft het Evangelie. Markus 1:15. Ernstiglijk en waarachtig gebiedt Christus alle mensen onder het Evangelie levend het Evangelie te geloven, opdat zij zouden ingaan in het koninkrijk der hemelen. In deze prediking sluit Hij niemand uit.'¹³² In zulke passages gaat het over het aanbod van de genade. Er heerste ter Synode een theologische spraakverwarring.¹³³ Zo werden de woorden belofte

125. M.G. Snel (en R. Kok), 'Ons antwoord aan Dr. Steenblok', in: *De Stem des Woords*, 1e jrg. nr. 1, 17-02-1950.

126. Zie over Kok als prediker: par. 3.5.1: Ambtelijke loopbaan: par. 3.5.5. Publicaties en belofteprediking: par. 7.7.3. De prediking en het gebruik van de beloften: par. 7.7.4. De boodschap van een bijlage, stelling 1.

127. Zie par. 7.7.3: De prediking en het gebruik van de beloften.

128. R. Kok kon zich nogal ongenueanceerd, uitdagend en pregnant uitdrukken. Zo komt in *Het aanbod van Gods genade*, blz. 11, de deels cursief gedrukte zinsnede voor: 'De Goddelijke aanbieding van het Evangelie is de baarmoeder des geloofs, want het geloof is uit het gehoor.' Daarop is vanuit Bijbel en confessie de nodige kritiek mogelijk. Het ontbrak Kok vaak aan een voldoende mate van theologische zelfcontrole. Na de schorsing van 1950 formuleerde hij in het algemeen veel zorgvuldiger.

129. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 11. De kritiek van C. Steenblok richtte zich met name op de daar voorkomende zinsnede: 'En deze prediking is een Goddelijke toezegging'. Vergelijk par. 4.9: Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade, par. 5.2.3: De aanklacht tegen R. Kok.

130. *Ibidem*.

131. R. Kok, 'Slotwoord', in M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 17.

132. R. Kok, 'De prediking van de beloften des Evangelies', bijblad van *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952.

133. A. Cluistra te Bennekom heeft deze problematiek in een vroeg stadium helder onderkend. Hij voltooide op 06-02-2003 een concept-brochure over dit onderwerp 'Aanbod en belofte is hetzelfde'. Hij voerde met mij een uitvoerig gesprek aan de hand van een door hem opgestelde notitie op 07-02-2005. Zie A.

en toezegging verschillend ingevuld.¹³⁴ De afgevaardigden verstonden onder de toezegging bij de Doop de specifieke verbondsbeloften, die in het leven van de gelovigen altijd worden vervuld. Kok las het begrip toezegging echter in het licht van het aanbod van de genade. Hij leerde 'dat de toezegging van het Evangelie aan alle hoorders wordt gedaan en in de Doop verzegeld wordt, maar de vervulling alleen het deel wordt van hen, die zich tot God bekeren en in Christus geloven. In de Doop biedt God ons en onze kinderen Zijn genade aan. De Doop verzegelt en bevestigt de belofte en de aanbidding van het Evangelie. Als sacrament onderstreept de Doop de waarheid van Gods toezegging, dat ieder die gelooft, zalig zal worden (...) Het is een toezegging, die door ongeloof verworpen kan worden en dan niet vervuld wordt.'¹³⁵

Kok had de misverstanden rond zijn belofteprediking voor een deel aan zich zelf te wijten. C. Graafland wees erop dat de Veenendaalse predikant het aanbod van genade in de prediking tot allen zo sterk benadrukte, dat ook 'in een bepaalde zin de belofte van het heil een plaats kreeg in deze prediking. Daardoor gaf het enigszins de indruk, dat Kok van mening was, dat ook de belofte van het heil voor ieder bestemd was'.¹³⁶

7.10 Ontwikkelingen in de waardering van het aanbod van genade

Het trekt de aandacht dat ds. Kok in zijn éérste reactie op zijn schorsing, na twee inleidende zinnen, direct positie koos tegenover dr. C. Steenblok: 'Dat alleen de uitverkorenen in de weg van geloof en bekering de vervulling der beloften deelachtig worden, staat vast, wat door mij altijd en nog gepredikt wordt. Maar de Heere heeft ons niet bevolen om op grond van verkiezing te dopen en het Evangelie te prediken, zoals Dr. Steenblok dat doet, die het aanbod van Gods genade aan allen die het Evangelie horen een *Godonterende leer* noemt.'¹³⁷ Deze positiekeuze van Kok was niet nieuw. Ze klonk een half jaar eerder duidelijk door op de Generale Synode van 29 juni 1949, toen Kok bij het punt 'Veenendaal' het woord voerde. Hij ging in zijn toespraak¹³⁸ uitvoerig in op de voorlichting in *De Saambinder*, die naar zijn mening duidelijk afweek van het onderwijs dat vroeger in het blad werd gegeven. Kok illustreerde dat aan de hand van vier thema's: de prediking, de doop, de belijdenis en de algemene genade. Hij noemde de naam van Steenblok, de hoofdredacteur, niet, maar las telkens citaten voor, die naar zijn mening tekenend waren voor de visie van het blad vroeger en nu. Bij het

Cluistra, 'Pijnlijk misverstand rond ds. R. Kok', in: *Reformatorisch Dagblad*, 17-12-2007, pag. 8. De schrijver is van mening dat er naast liggingsverschillen sprake was van een pijnlijk misverstand rond het woord belofte.

134. C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 215-216. Het gaat over de begrippen: belofte van het Evangelie, toezegging, schenking. Harinck wijst erop dat een begrip als 'schenking' bij G.H. Kersten, J. Jongeleen en R. Kok telkens een andere inhoud heeft. Zo waren oudvaders als A. Comrie gewoon de aanbidding van het Evangelie een 'schenking' te noemen, omdat daarin sprake is van een zich 'geven' van Christus. Daar sloot R. Kok zich bij aan. Schenking betekende bij hem dan ook aanbidding van de genade.

135. De samenvatting is van C. Harinck, *De prediking van het Evangelie*, blz. 210.

136. C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 279.

137. R. Kok, 'Slotwoord', in: M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 16. De brochure van Snel verscheen in de week van 23 januari 1950, nog geen veertien dagen na de sluiting van de Generale Synode. Zie hfst. 6, noot 364.

138. 'Met weemoed is ons hart vervuld.' Toespraak op de Generale Synode van 29 juni 1949 (Geen titel, geen datering, machineschrift, 7 blz., regelafstand 1,5, doorslag in zwart). MGD/JAS. Het stuk kan exact gedateerd worden op 29 juni 1949 aan de hand van de gegevens, die par. 4.8 biedt. Beslissend is de zinsnede in de *Acta 1907-1959*, blz. 547: 'Hij las geruime tijd stukken uit oude Saambinders voor'.

punt van de prediking constateerde hij: 'Dat elk mens staat onder de eis van geloof en bekering en leeft onder een welmenend aanbod van genade, door de prediking van Gods Woord, wordt veroordeeld. Men zegt: De Heere komt niet tot alle mensen, maar alleen tot de uitverkorenen met de aanbidding van zijn genade (...). Hiervan sprak de Saambinder vroeger aldus: In de bediening van dit verbond biedt God het leven en de zaligheid door Jezus Christus om niet aan zondaars aan, eisende van hen geloof in Hem, opdat ze behouden mogen worden. Ofschoon Christus in dit Verbond slechts een bepaald aantal uit de mensheid vertegenwoordigde, die in Hem uitverkoren waren voor de grondlegging der wereld, toch wordt in de bediening van het Verbond de vrije aanbidding van genade door Jezus Christus gericht tot zondaren uit het menselijk geslacht. Zonder beperking en algemeen. Jes. 55:1, Openb. 22:17, Joh. 6:32. Deze aanbidding is niet beperkt tot bewuste zondaren (...), want ze wordt gericht aan personen, die in algehele ongevoeligheid over hun eigen ellende en noden weggezonden zijn. (...) Dat de Heere door het Evangelie met de aanbidding van Zijn genade en de eeuwige zaligheid komt, tot allen die het horen, wordt *nu* in de Saambinder niet meer geleerd, maar bestreden.'¹³⁹

In het kader van het afleggen van openbare belijdenis merkte Kok op: 'Zie, vroeger had de Saambinder ernstige vermaningen voor onze onbekeerde medereizigers naar de eeuwigheid. Zulke ernstige vermaningen en welmenende uitnodigingen komen er nu niet meer in voor, want men wil van een algemeen en welmenend aanbod niet meer weten. Het wordt zelfs onomwonden van de kansel gezegd: 'Onbekeerde mensen, voor u heb ik niets'. Is dat zich vrijmaken van het bloed dergenen, die verloren gaan?'¹⁴⁰ De vergadering reageerde niet eenstemmig op het betoog van Kok, dat in feite een rechtstreekse aanval inhield op het beleid van Steenblok ten aanzien van *De Saambinder*. Er was toen een commissie ingesteld, bestaande uit alle predikanten, die de zaak 'Veenendaal' en daarmee de visie op het aanbod van genade nog eens nader zouden onderzoeken.¹⁴¹

Met het oog op deze bespreking had Kok in augustus 1949 een nieuwe publicatie het licht laten zien: *Het aanbod van Gods genade*.¹⁴² Het boekje diende als documentatiemateriaal bij een lezing die Kok over dit onderwerp hield voor de predikanten, die als commissie vergaderden op 6 september 1949. In het Woord vooraf werd reeds duidelijk dat de schrijver met zijn boekje wilde reageren op een ontwikkeling binnen de Gereformeerde Gemeenten, die hem met grote zorg vervulde: 'Wanneer het aanbod van Gods genade niet gepredikt wordt, dan plegen wij *verzuim*; wordt het geloochend, dan plegen wij *verzet* tegen Gods Woord en onze belijdenis.'¹⁴³ Illustratief voor deze ontwikkeling was de visie van de jonge C. Hegeman, die in 1948 als predikant bevestigd was te Paterson, Noord-Amerika. Hij schreef in *De Saambinder* dat de leer dat het aanbod van genade tot allen komt, moest worden gezien als 'arminiaans, godonterend en zielsbedriegend'.¹⁴⁴

Het was Kok uiteraard niet ontgaan dat Hegeman bij Steenblok was afgestudeerd. Kok besloot zijn referaat op de samenkomst van de predikanten¹⁴⁵ op 6 september 1949 met een rechtstreekse confrontatie van Steenblok met deze kwestie: 'Nu stellen wij tegenover het

139. 'Met weemoed is ons hart vervuld', blz. 1, 2. Kok citeert in deze passage een artikel van G. H. Kersten, 'Het verbond der genade', in: *De Saambinder*, 16e jrg. nr. 17, 11-07-1935.

140. 'Met weemoed is ons hart vervuld', blz. 6.

141. Zie par. 4.8: De Generale Synode: bezinning door een commissie gevormd door alle predikanten.

142. Zie par. 4.9: Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade.

143. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 3.

144. C. Hegeman, 'Kroniek', in: *De Saambinder*, 24 maart 1949, 27e jrg. nr. 25.

145. Zie par. 4.9.

aanbod van Gods genade het standpunt van dr. Steenblok, daar hij zegt, dat het in strijd is met Gods Woord te leren, dat het aanbod van genade komt tot allen, die leven onder het licht van het Evangelie. Hij noemt het een God ontterende en zielsbedriegende leerstelling in de Saambinder van donderdag 24 maart 1949. Wat in *zijn* blad door ds. Hegeman is geschreven, behoeft voor hem geen correctie.¹⁴⁶ Deze leerstelling wordt door Dr. Steenblok als docent, de studenten ingegoten. En wie zal zeggen, hoe ver deze verderfelijke stelling al ingang gevonden heeft bij anderen, althans, en dit staat vast, dat onze kerken er niet weinig door in beroering zijn gekomen. Zo preken verschillende predikanten tegen elkaar in en zijn de Ger. Gemeenten een huis dat tegen zichzelf verdeeld is.¹⁴⁷

Kok zou de door hem gesignaleerde ontwikkeling, waarbij het aanbod van genade werd ontkend of in het geheel niet functioneerde, enkele jaren later aanduiden als 'ultra-supralapsarisme',¹⁴⁸ het eenzijdig denken en prediken vanuit de soevereiniteit van God, vanuit Zijn besluit.¹⁴⁹ Tegen deze ontwikkeling¹⁵⁰ wilde Kok zijn collega's en de gemeenten waarschuwen. Steenblok gaf daar zeker aanleiding toe. P.L. Rouwendal wijst erop dat de prediking van het Evangelie met geloof en bekering door de Goudse predikant in theorie werd voorgestaan. 'Daarom zou men verwachten, dat dit bevel ook in Steenbloks preken, zeker in het aanspreken van de onbekeerden, een grotere plaats zou innemen. Dat is echter niet het geval. De oproep tot bekering klinkt in de meeste preken wel door, maar krijgt geen nadruk. Nog opvallender is dat de oproep tot geloof aan de onbekeerden geheel ontbreekt.'¹⁵¹ Kok bracht het aanbod van genade na de Synode van 1950 ook steeds ter sprake als hij zijn positie tegenover de Gereformeerde Gemeenten schetste. Hij bleef dat kerkverband verwijten dat men door het aanvaarden van zijn schorsingsgrond in 1950 het aanbod van de genade had losgemaakt van de beloften.¹⁵² Er tekende zich zeker een nieuwe ontwikkeling af binnen de Gereformeerde Gemeenten, die dat verwijt begrijpelijk maakte. Hij verloor daarbij echter uit het oog dat de Synode niets had afgedaan van de leeruitspraak van 1931, die sprak over 'de ernstige aanbieding van Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie'.¹⁵³ In dit kader spoorde J. van den Berg na de intrede van A. Vergunst te Zeist op 1 februari 1950 de jonge predikant als consulent aan om 'het aanbod der genade wijd uit te strekken, omdat een mens de grenzen die God gesteld heeft in de verkiezing niet kent'.¹⁵⁴ Een halve eeuw

146. Kennelijk had Kok aan Steenblok om een rectificatie gevraagd. Kok schrijft de diskwalificaties van het aanbod van de genade aan Steenblok toe, omdat hij de volle verantwoordelijkheid als hoofdredacteur voor het blad droeg. Dat was niet geheel correct, daar C. Hegeman als eerste aanspreekbaar was op zijn artikel.

147. R. Kok, *Het aanbod van Gods genade*, blz. 5. De tekst van de uitgesproken lezing wijkt op kleine onderdelen af van de uitgave in het boek. Op blz. 5 komen een aantal alinea's voor die ontbreken in de gedrukte uitgave. Daarbij behoort ook dit citaat. MDG/JAS.

148. Zie voor het begrip supra-lapsarisme hfst. 5, noot 69.

149. R. Kok, 'De prediking van de beloften des Evangelies', bijblad van *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 5, 04-04-1952.

150. Vergelijk par. 7.8.

151. P.L. Rouwendal, *Het aanbod van genade*, blz. 94.

152. R. Kok, 'Slotwoord', in: M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 17; R. Kok, 'Wat ons bedroeft en bezwaard doet zijn', in: *Verslag van de Vergadering met bezwaarde vrienden uit de Ger. Gemeenten gehouden op 31 Maart te Veenendaal in het kerkgebouw*, blz. 18; R. Kok, 'De prediking van Gods beloften getoetst', in: *De Stem des Woords*, 7e jrg. nr. 21, 07-12-1956.

153. Zie voor de tekst van de leeruitspraken van 1931 bijlage 1; *Acta 1907-1959*, blz. 354.

154. Persoonlijke mededeling van J. van den Berg aan de Persschouwer, in: 'Persschouw', *Gereformeerd Weekblad*, 51e jrg. nr. 10, 11-03-1950.

later stelde A. Moerkerken nog eens nadrukkelijk: 'Ds. Kok is dus niet, zoals gesuggereerd wordt, geschorst vanwege het aanbod van genade als zou er in onze gemeenten voor het aanbod geen plaats zijn. Dat is gewoon niet juist.'¹⁵⁵

7.11 Reacties uit de gereformeerde gezindte

Bij de reacties op de schorsing van Kok behoorden ook de bezwaren van gemeenteleden hier en daar tegen de uitspraak van de Synode. In den lande begon men volgens de Veenendaalse predikant een 'zuiveringsactie. Verschillende ouderlingen werden afgezet, leden gecensureerd en afgesneden'.¹⁵⁶ Enkele gevallen van toepassing van de drie trappen van de christelijke censuur werden in extenso gepubliceerd¹⁵⁷ en trokken de aandacht. Deze kwesties moeten echter vanwege het individuele karakter in deze studie buiten beschouwing blijven. Anders staat het met de kerkelijke bladen die in meerdere of mindere mate aan de Gereformeerde Gemeenten verwant konden worden geacht. Daarin kreeg de zaak Kok en de schorsingsgrond die de Synode hanteerde, ruime aandacht. Een weergave van reacties en reflecties in 1950 uit een selectie van deze bladen kan in dit onderzoek niet ontbreken.

7.11.1 De *Wekker*

De eerste reactie¹⁵⁸ in de kerkelijke pers op de schorsing van Kok was van de hand van de christelijk gereformeerde hoogleraar J.J. van der Schuit (1882-1968),¹⁵⁹ de hoofdredacteur van *De Wekker*.¹⁶⁰ Hij polemiseerde voor de oorlog reeds met G.H. Kersten over de verbondsleer.¹⁶¹ Na de oorlogsjaren kruiste hij herhaaldelijk de degen met C. Steenblok.¹⁶² Een zekere betrokkenheid op de Gereformeerde Gemeenten kon hem niet worden ontzegd. De

155. J van 't Hul, 'Een scheur die niet geheeld kon worden'. Interview met A. Moerkerken, *Reformatorsch Dagblad*, 25-05-2000.
156. R. Kok, 'De prediking van Gods beloften gestraft', in: *De Stem des Woords*, 7e jrg. nr. 20, 23-11-1956. Reeds op 31 maart 1950 signaleerde Kok dat er in verscheidene gemeenten sprake was van 'grote moeilijkheden met bezwaarde leden, ambtsdragers en onderwijzers. In grote getalen komt men dan ook die lieden te censureren (...) Verschillende kerkeraden en leraars willen aan dat censureren gelukkig niet mee doen'. R. Kok, 'Wat ons bedroefd en bezwaard doet zijn', in: *Verslag van de vergadering met bezwaarde vrienden uit de Ger. Gemeenten gehouden op 31 maart te Veenendaal in het kerkgebouw*, blz. 2.
157. P. de Voogd, *De eenzijdigheid van Ds. R. Kok wat was dat toch? Oproep tot bezinning en verootmoediging tot de Geref. Gemeenten*, 62 blz.; M. Dees, 'Om welke feiten men tegenwoordig censureert in de Gereformeerde Gemeenten!' In: *De Stem des Woords*, 3e jrg. nr. 14, 15-08-1952. Zie de vervolgartikelen in 3e jrg. nr. 15, 16, 17, 18, 19, 20 en de bijdragen 'Ten onrechte beticht' en 'Ter nadere toelichting', in: *De Stem des Woords*, resp. 3e jrg. nr. 21, 05-12-1952 en nr. 22, 19-12-1952.
158. Er is bij de reacties uit de kerkelijke pers op de schorsing van R. Kok gekozen voor bespreking in de chronologische volgorde van verschijning.
159. J.J. van der Schuit, 'Veenendaal', in: *De Wekker*, 59e jrg. nr. 4, 10-02-1950. Van der Schuit werd in 1907 predikant te Kampen. In 1914 werd hij bevestigd te Amsterdam. Hij werd in 1922 benoemd tot hoogleraar aan de Theologische School te Apeldoorn. In 1953 werd hij emeritus. Zie Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, V, blz. 175-177.
160. De ondertitel van het blad luidde: Orgaan der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland. Uitgegeven ten voordeele van de Theologische School te Apeldoorn. Het blad verscheen eerst als het Stichtse Wekkertje en werd later onder de naam *De Wekker* het officiële orgaan van de Chr. Geref. Kerk. Dit blad bestond in 1991 honderd jaar.
161. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 191-193, 234, 238.
162. *Ibidem*, blz. 178. Zie voor de discussies tussen Steenblok en Van der Schuit ook de volgende artikelen in *De Saambinder*: C. Steenblok, 'Prof. van der Schuit en de brochure van H. Geluk', 26e jrg. nr. 35, 27-05-1948; nr. 36, 03-06-1948; nr. 45, 05-08-1948; 'Uit de Pers', 27e jrg. nr. 15, 13-01-1949; 'De Wekker' en de Gereformeerde Gemeenten', 28e jrg. nr. 1, 06-10-1949, nr. 2, 13-10-1949.

hoofddirecteur volgde de ontwikkelingen in dit kerkverband nauwkeurig en informeerde zijn lezers met behulp van wél gestileerde commentaren. Zijn reactie op de schorsing van Kok verscheen op 10 februari 1950.

‘Veenendaal! Die naam is tegenwoordig op veler lippen, want wie de Gereformeerde Gezindheid in ons Vaderland ter harte gaat, is diep ontroerd en bedroefd over wat zich in Veenendaal heeft afgespeeld. Wie denkt hier niet aan den waardigen Dienaar des Woords, Ds. R. Kok, voorheen predikant in het kerkverband der Gereformeerde Gemeenten?

Nee, wij gaan niet na de kerkelijke procedure, die hier is gevoerd. Wel heeft de buitenstaander zich verbaasd over het kerkrechtelijk gekonkel, waarvan het subjectivisme de schuld draagt. Ds. Ketterij draagt zijn naam in kerkrechtelijk opzicht naar waarheid, en zijn eigen synode wist geen raad om die man nog te redden.¹⁶³

Wij gaan zelfs hier niet schrijven over de verbondsleer der Gereformeerde Gemeenten, ook niet, of er nog volle klaarheid is in alles, wat Ds. Kok in zake het verbond leert.¹⁶⁴

Van der Schuit gaf aan dat zijn ziel ontroerde als hij dacht aan de toenemende tweedracht in kerkelijk Nederland. De Gereformeerde Gemeenten maken immers ook deel uit van het lichaam, dat wil staan voor de Gereformeerde Waarheid. Dat de Generale Synode van deze gemeenten een van haar dienaren heeft durven schorsen, werd door hem ervaren als ontzettend en aangrijpend. Van der Schuit gaf vervolgens aan waarin de schorsing zou zijn geëindigd. ‘Der afzetting waardig als... deze Dienaar zou blijven voortgaan om te prediken de algenoegzaamheid van Christus’ Borgwerk tot verzoening van de zonde der gansche wereld (...) Der afzetting waardig... als deze Dienaar des Heeren het aanbod van Gods rijke genade allen in hartelijke vreugde wil prediken en allen oproept tot geloof en bekering.¹⁶⁵ De Apeldoornse hoogleraar sprak in dit verband over ‘vreselijke beslissingen’ inzake ds. Kok. Zijn oordeel over de situatie waarin het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten was terecht gekomen, was niet onduidelijk.

‘Het moet ons diep ontroeren dat een kerkgroep, die zich ‘Gereformeerd’ heet, zoo durft rond te plassen in seclarische poelen.

Dat komt ervan als men op Gods troon wil gaan zitten om het leerstuk der verkiezing – dat zijn de dingen die voor God zijn – in zuivere evenwichtigheid te stellen tegenover menselijke verantwoordelijkheid en omgekeerd. Men zou God Zelf moeten zijn om de klaarheid en de duidelijkheid van dit voor ons denken onoplosbare probleem aan te toonen.¹⁶⁶

Van der Schuit liet vervolgens aan de hand van citaten zien dat Schotse theologen als Ralph Erskine en Thomas Boston een rijk aanbod van genade hebben gebracht. Ook citeerde hij G. H. Kersten uitvoerig die in 1907 in een Hemelvaartsprek ‘de onvoorwaardelijke aanbieding van het Evangelie’ verkondigde.¹⁶⁷ Hij besloot zijn pleidooi voor het brengen van het

163. De Generale Synode 1950 sprak over de handelwijze van Van de Ketterij impliciet een veroordeling uit en vergaf hem al zijn irreguliere handelingen. Van de Ketterij werd daardoor tegen elke kerkrechtelijke regel in wel degelijk door de Synode gered. Zie ook par. 6.5.3.

164. J. J. van der Schuit, ‘Veenendaal’, in: *De Wekker*, 59e jrg. nr. 4, 10-02-1950.

165. *Ibidem*.

166. *Ibidem*.

167. G. H. Kersten, *God vaart op met gejuich*, 1907. Hemelvaartsprek over Psalm 47:6. Onder meer gepubliceerd in G. H. Kersten, *De gelovige verwachting*, blz. 176-189.

aanbod van de genade met enkele speels geformuleerde zinnen. Wie als een zware, geleerde dogmaticus *bij* de Schrift leeft, maakt van de Bijbel spoedig een *bij*-bel. Die bel kan luiden, maar daarmee weet men nog niet waar de klepel hangt. Dat woord verklaarde hij van toepassing op Steenblok, die in *De Saambinder* van 2 februari 1950 een commentaar had geschreven op de schorsing van Kok, dat eindigde met een zeer persoonlijk, verwijtend slot.¹⁶⁸

‘Hier staat het nu al weer zwart op wit: Ds. Kok kent niet de noodzakelijkheid van krachtdadige roeping en wedergeboorte, van het plaatsmakende werk en de bevindelijke gangen.’¹⁶⁹ En al weer: arme Ds. Kok! óf moet ik veeleer zeggen: arme, straatarme Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten, die met zulk een verdachtmaking voor het voetlicht der wereld, neen, voor het Aangezicht Gods durft te treden! Ik ben mij ten volle bewust, welk een woord ik hier schrijf, als ik de Synode der Gereformeerde Gemeenten stel voor het Aangezicht Gods (...)

Laat ons toch niet verder zinken in den poel van allerlei verdachtmakingen. God ontferme Zich over zooveel menselijke dwaasheid, die meent Gode een dienst te doen.’¹⁷⁰

Een vijftal weken later ging Van der Schuit uitvoerig in op de brochure van M.G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*.¹⁷¹ Hij liet toen ook de Veenendaalse predikant zelf uitvoerig aan het woord door middel van een citaat uit *De Stem des Woords*. Van der Schuit besloot met het aanhalen van een uitspraak van Ds. L. Rijksen in *De Saambinder*.¹⁷² Die had betoogd dat de zuivere leer altijd zwaar wordt aangevallen. Daarbij getuigt de Heere echter: ‘Laat ze vloeken, maar zegen gij.’ Van der Schuit vond het gebruik van die woorden ‘allerverschrikkelijkst’. ‘Meent men nu waarlijk, dat de Heere getuigt: laten ze maar vloeken allen die het eens zijn met Ds. Kok, maar laten wij, Gereformeerde Gemeenten, maar zegenen?’¹⁷³ De hoofdredacteur van *De Weekker* zou in 1950 nog twee keer op de ontwikkelingen in dit kerkverband terugkomen.¹⁷⁴

7.11.2 Het Gereformeerd Weekblad

Het *Gereformeerd Weekblad*¹⁷⁵ vond zijn lezerskring met name in de behoudende groepering van de Nederlandse Hervormde Kerk, die een schriftuurlijk-bevindelijke prediking voorstond. Weliswaar had men een andere visie op het kerkelijke vraagstuk dan in de Gereformeerde Gemeenten, maar er was een grote mate van overeenkomst in het denken over verkiezing en verbond. Een man als ds. G.H. Kersten kon zich goed vinden in de gedachte van de tweërlei

168. C. Steenblok, ‘De schorsing van Ds. R. Kok’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 18. Zie met name de laatste zestien regels van het artikel, die door Van der Schuit werden overgenomen. Vergelijk par. 7.3.1: C. Steenblok.

169. Het is niet duidelijk hoe Van der Schuit Steenblok hier interpreteert. Sprekt hij over de zaak of over de persoon? Hoe onterecht men de visie van de Rotterdamse dogmaticus op Kok ook kan vinden, hij gaf geen oordeel over zijn persoon, maar over zijn leer.

170. J.J. van der Schuit, ‘Veenendaal’, in: *De Weekker*, 59e jrg. nr. 4, 10-02-1950.

171. J.J. van der Schuit, ‘Een brochure en Ds. Kok’, in: *De Weekker*, 59e jrg. nr. 19, 17-03-1950.

172. L. Rijksen, ‘Ter wille van de waarheid’, in: *De Saambinder*, 28e jrg. nr. 22 (zie het ‘Onderschrift van de redactie’).

173. J.J. van der Schuit, ‘Een brochure en Ds. Kok’, in: *De Weekker*, 59e jrg. nr. 19, 17-03-1950.

174. J.J. van der Schuit, ‘De eerste stap?’ In: *De Weekker*, 59e jrg. nr. 24, 04-21-1950; ‘Zeer bedroevend’, in: *De Weekker*, 59e jrg. nr. 26, 05-05-1950.

175. Een uitgave van drukkerij-uitgeverij J. Bout te Huizen (N.H.). Het blad verscheen in de periode 1899-2007. Tot de medewerkers behoorden o.m. de predikanten S. van Dorp te Zeist, J. van der Haar te Neerlangbroek, W.L. Tukker te Delft en L. Vroegindewij te Papendrecht.

kinderen des verbonds, die door de hoofdredacteur,¹⁷⁶ ds. I. Kievit (1887-1954) te Baarn, in een bekende publicatie was verwoord.¹⁷⁷

In het *Gereformeerd Weekblad* droeg de Persschouwer¹⁷⁸ zorg voor een selectie van berichten uit kerkelijke bladen, die het lezerspubliek op de hoogte hield van de ontwikkelingen in andere kerken, schreef daarbij een verbindende tekst en gaf af en toe zijn persoonlijk commentaar. Zo informeerde hij de lezers eind 1949 op sobere wijze over de ontwikkelingen in de Gereformeerde Gemeenten.¹⁷⁹ Hij ging op 18 februari 1950 in op de schorsing van ds. Kok. Daarbij begon hij met het uitspreken van zijn verlegenheid. Het was hem niet echt duidelijk

‘wat de Synode van de Gereformeerde Gemeenten bedoelt met de veroordeling van de stelling, dat ‘het aanbod van genade niet vereenzelvigd mag worden met de beloften’. Want men predikt daar toch een aanbod van genade. En wat is dan de inhoud van dat aanbod van genade? Dat mag toch wel eens duidelijk uiteengezet worden. De inhoud van het aanbod van genade kan toch niet anders zijn dan de verkondiging van het evangelie, dat de Heere Jezus Christus gekomen is om zondaren zalig te maken. Zoals Paulus schrijft aan Timotheüs: Dit is een getrouw woord en aller aanneming waardig, dat Jezus Christus in de wereld gekomen is om zondaren zalig te maken. En men zal toch niet kunnen ontkennen dat dit aanbod van genade iets met ‘beloften’ te maken heeft. Men kan toch geen aanbod van genade brengen zonder de ‘beloften’!¹⁸⁰

Na deze ontboezeming ging de Persschouwer over tot de informatie van zijn lezers. Hij citeerde uit het synodeverslag in *De Saambinder*, gaf een uitvoerig citaat uit het commentaar van Steenblok op de schorsing, en besloot met de interpretatie van de kwestie door Kok zelf in de brochure van M. G. Snel.¹⁸¹

De royale weergave van diverse opinies betekende niet dat de Persschouwer zich geen eigen mening had gevormd. Zijn oordeel over het commentaar van Steenblok op de leer van Kok was duidelijk: ‘De Persschouwer meent dat Ds. Kok hier groot onrecht aangedaan wordt en dat deze beschouwing van Dr. Steenblok kant noch wal raakt. Men mag toch alles maar niet schrijven.’ Ook gaf de rubriekschrijver aan dat het hem niet duidelijk was, gelet op de recente uitlating van J. van den Berg bij de bevestiging van Vergunst te Zeist, wat men nu eigenlijk in de Gereformeerde Gemeenten wilde. ‘Misschien weet men het zelf nog niet.’¹⁸² Drie weken later herhaalde de Persschouwer zijn benadering. Nu kreeg het commentaar van Prof. Van der Schuit in *De Wekker* de ruimte. Daarna volgde een uitvoerig citaat uit het toelichtende artikel in *De Saambinder* van ds. L. Rijksen, die volgens de Persschouwer sympathieker schreef dan Steenblok. De laatste had Kok vals had beschuldigd, ‘naar onze mening

176. Kievit droeg de redactie per 4 februari 1950 over aan ds. E. van Meer te Utrecht en ds. A. Vroegindewij te Veenendaal.

177. I. Kievit, *Tweeërlei kinderen des verbonds*. Kievit hield zijn referaat over dit onderwerp in 1936. Later verscheen een uitwerking in boekvorm. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 193, 279; C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 374-383; H. Hille, *De tijd is kostbaar*, blz. 130.

178. Het is niet helemaal duidelijk meer wie zich achter deze schuilnaam verborg. Het zou ds. J. van der Haar te Neerlangbroek kunnen zijn of ds. A. Vroegindewij te Veenendaal. Met dank aan P.J. Vergunst te Apeldoorn.

179. ‘Persschouw’, in: *Gereformeerd Weekblad*, 50e jrg. nr. 51, 17-12-1949.

180. *Ibidem* 51e jrg. nr. 7, 18-02-1950.

181. *Ibidem*.

182. *Ibidem*.

zelfs tegen beter weten in.’¹⁸³ Ten slotte kwam M. G. Snel uitvoerig aan het woord door middel van een aanhaling uit het eerste nummer van *De Stem des Woords*, het pas verschenen blad van de zelfstandige Gereformeerde Gemeente te Veenendaal.

De Persschouwer gaf het een en ander weer ‘zonder commentaar en zonder partij te kiezen, al zullen zijn lezers wel vermoeden naar welke zijde zijn sympathieën uitgaan’. Hij was zo uitvoerig op de zaak ingegaan, ‘omdat de schorsing van Ds. Kok wel diep moet snijden in het vlees van alle gereformeerde belijders. Want op deze wijze komen we steeds verder af van de eenheid der Hervormde Gezindheid’.¹⁸⁴ De rubriekschrijver van het Gereformeerd Weekblad kwam in september 1950 nog een keer op de kwestie terug in verband met de moeilijkheden in de Gereformeerde Gemeente te Mijdrecht. Hij nam een artikeltje van K. Schilder in *De Reformatie* over zonder verder commentaar: ‘Artikel 31, overall!’¹⁸⁵

7.11.3 De Reformatie

Op 11 maart 1950 gaf prof. dr. K. Schilder¹⁸⁶ (1890-1952) zijn breedvoerige commentaar op de schorsing van ds. Kok in *De Reformatie*.¹⁸⁷ Schilder was op de zaak Kok geattendeerd door de brochure van M. G. Snel, die hem werd toegezonden. Bij het schrijven van zijn artikel moet hij zich gerealiseerd hebben dat het gereformeerd-vrijgemaakte lezerspubliek de Gereformeerde Gemeenten niet of nauwelijks kende: ‘(Gemakshalve, en zonder eenige onvriendelijkheid, aangeduid als groep-Kersten).’¹⁸⁸ *De Saambinder* werd geïntroduceerd als het blad van dit kerkverband. De levensgang van Steenblok werd uitvoerig geschetst. Hij werd daarbij onder meer geportretteerd als een van de vele propagandisten van de ideeën van de VU-dogmaticus V. Hepp (1879-1950).¹⁸⁹

Het artikel zette in met een bespreking van de uitdrukking: ‘Het is, alsof de duivel ermee speelt.’ De situatie die ontstaat na een schorsing werd getypeerd als de woestijn: ‘Schorsen betekent: een ambtsdrager naar de woestijn zenden, omdat hij op dien en dien duidelijk aangegeven grond als zondaar, ja als grove zondaar, aangewezen wordt en moest; en dit onder de plechtige uitspraak: zolang hij daarin blijft, staat hij buiten Christus’ rijk. Dat is nu, naar bijbelsche beeldspraak: “hem in de woestijn zenden”.’¹⁹⁰ Dit gegeven verbond Schilder met een uitlating van Steenblok, die op de Generale Synode had gesteld dat de leer van Kok de zielen ‘naar de bloemhoven’¹⁹¹ jaagt. Daarmee waren de ingrediënten gegeven

183. *Ibidem*, 51e jrg. nr. 10, 11-03-1951.

184. *Ibidem*, 51e jrg. nr. 10, 11-03-1951.

185. ‘Persschouw’, in: *Gereformeerd Weekblad*, 51e jrg., 09-09-1950. (‘Artikel 31, overall!’)

186. Klaas Schilder (K.S.) diende vanaf 1914 de Gereformeerde Kerken in Nederland als predikant. In 1933 werd hij hoogleraar in de dogmatiek te Kampen. Sinds 1944 diende hij de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt als hoogleraar. Zie over hem: Christelijke Encyclopedie, deel V, 1961, s.v. G. Puchinger (red.), *Ontmoetingen met Schilder*, Kampen 1990.

187. De ondertitel van de naam van het blad luidde: *Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven*. *De Reformatie* wordt uitgegeven vanaf 1920. Het blad neemt tot op vandaag een toonaangevende positie in binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.

188. K. Schilder, ‘De duivel op jacht tussen fictieve bloemhoven en woestijnen’, in: *De Reformatie*, 11-03-1950, blz. 6-8.

189. Zie over de relatie tussen Hepp en Steenblok par. 3.4.3.

190. K. Schilder, ‘De duivel op jacht tussen fictieve bloemhoven en woestijnen’, in: *De Reformatie*, 11-03-1950, blz. 6-8.

191. K. Schilder ontleende de uitdrukking aan M. G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 2. Steenblok bezigde deze uitdrukking in zijn beschouwing aan het einde van de eerste synodedag. Zie ook par. 6.3.2.2.3.

voor de titel van het artikel, die de lezers moet hebben geïntrigeerd: *De duivel op jacht tussen fictieve bloemhoven en woestijnen*. De fictiviteit van de woestijn was het eerste dat de Kamper hoogleraar aan de orde stelde:

‘Maar, zonder dat ik dus iemand van die vergadering¹⁹² beschuldig van wat ik niet weet, durf ik toch zeggen: ik geloof niet, dat er iemand is, die van harte gelooft, dat ds. R. Kok, zolang hij bij zijn meening blijft, buiten het rijk van Christus staat. En daarom klaag ik: die *woestijn*, die is maar fictief, ze is ditmaal maar een ding-in-de-verbeelding; de duivel speelt ermee. En daarmee ‘jaagt’ hij de zielen allemaal; zoowel van wie pijn gevoelen, als van wie zeggen: geloofd zij God.¹⁹³ Hij ‘jaagt ze’ ‘in de bloemhoven’, om de tale Kanaäns te gebruiken (...). Het kan den duivel nu niet meer schelen, of ge geschorst dan wel niet geschorst zijt; hij heeft er vrede mee, als ge, in wat voor qualiteit ook, windhandel voor handel aanziet. Want dan is hetgeen kerk heet, ontkracht.¹⁹⁴

Schilder kwam nog enkele keren terug op de uitdrukking ‘in de bloemhoven jagen’, die ontleend is aan Ezechiël 13:20 (SV). De bloemhoven waren volgens de kanttekening bloeiende hoven of tuinen waar men door middel van valse profetessen de afgoden raadplegen kon om de toekomst te weten. ‘In de bloemhoven jagen’ betekent zoveel als mensen op een dwaalspoor leiden, overgeven aan een dwaalleer.

Tegen deze achtergrond ging Schilder in op de gronden van de schorsing van Kok: de vereenzelving van de beloften met het aanbod van de genade. Hij stelde dat hij het niet helemaal begreep. Het dilemma ‘vereenzelvigen’ of ‘losmaken’ leek hem onaanvaardbaar. ‘Als ik een man en een vrouw niet vereenzelvig, heb ik ze toch zeker nog niet van elkaar losgemaakt? Hij vroeg zich af of er aan de schorsende vergadering wel behoorlijk onderwijs in logica en begrippenleer was voorafgegaan. Hij uitte zijn vrees, *dat de duivel ermee speelt, als hij de broeders laat ‘kiezen’ uit een tweetal*,¹⁹⁵ *dat fictief is*. Daar komen altijd ongelukken van.’

Schilder verwees naar de inzet van G. H. Kersten om het juridische karakter van de tucht te vervangen door het medische.¹⁹⁶ De schorsing van Kok was een voorbeeld van puur synodocratisch handelen. Moeten we dit schorsingsgeval waarderen als een medisch geval? ‘Juridisch’ is het zeker niet toegegaan. Was het genezend? Hoe was de motivering die werd gebruikt? Hij wees erop dat de Synode iets aan de kwestie van de vereenzelving toevoegde, dat ds. Kok nooit geleerd had. *‘De Synode redeneerde aldus: Als het aanbod gelijk is aan de belofte, dan worden alle menschen zalig, en zo zei men: ‘Dan kunnen we de hel wel opdoeken’.*¹⁹⁷

Vervolgens kwam Schilder bij de kern van de zaak.

192. De Generale Synode 1950 van de Gereformeerde Gemeenten.

193. Zinspeling op het zingen van Psalm 68:10 door de Generale Synode circa een uur na de schorsing van Kok en na de acceptatie van de handelwijze van Van de Ketterij inzake het institueren van een tweede gemeente te Veenendaal. Zie par. 6.5.3.

194. K. Schilder, ‘De duivel op jacht tussen fictieve bloemhoven en woestijnen’, in: *De Reformatie*, 11-03-1950, blz. 6-8.

195. Schilder bedoelde de twee begrippen in het schorsingsvonnis van de Synode: beloften en aanbieding van de genade.

196. Schilder citeerde G. H. Kersten en J van Zweden, *Kort historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*, blz. 74.

197. Dit was een uitspraak van Chr. van de Woestijne, als assessor lid van het moderamen. Schilder volgt de weergave van M. G. Snel, *De schorsing van ds. Kok*, blz. 3, die de uitspraak aan de Generale Synode toeschrijft. Er is echter geen aanwijzing dat de Synode als zodanig de uitspraak van Van de Woestijne tot de hare heeft gemaakt. Vergelijk par. 6.3.2.2.1.

Tegenover ds. Kok zou ik willen aanvoeren: belofte en aanbod zijn niet te *vereenzelvigen*, want, naar de Dordtsche Leerregels zeggen: de belofte komt met een *bevel* van geloof én bekering; dat woord ‘vereenzelviging’ lijkt me dus te schraal; identificatie met de belofte en dan niet tevens met het bevel lijkt me onjuist; en, waar het ‘aanbod’ het gezagselement (verantwoordelijkstelling) in zich heeft, daar schijnt me zulke identificatie te meer een onzuiver geformuleerde uitdrukking, al is het nog zoo goed bedoeld. Maar om diezelfde reden, d.w.z. omdat dat zinnetje in de Dordtsche Leerregels staat, zeggen we ook tot die synode: Wat is dat nu voor getheologiseer? Alsof een belofte meteen betekenen zou: vervulling der belofte.¹⁹⁸

Aan het slot van zijn uitvoerig commentaar richtte Schilder zich zijdelings tot Steenblok. Was het hem ontgaan dat Ezechiël 13:20 door A. Noordt zij¹⁹⁹ en vele andere vertalers en exegeten anders werd vertaald? Bij hen verdwenen ‘de bloemhoven’ uit de tekst. Het zou hier gaan om banden, die om de armen werden gebonden en waaraan magische kracht werd toegeschreven. Dat bracht Schilder tot de vraag: Als die bloemhoven nu eens fictief zijn? Zijn antwoord luidde:

‘Als die “bloemhoven” fictief zijn, dan is het schorsen op zulke gronden, en met zoo onbeholpen theologische constructies een brengen van de valsche rust óók over de schorsers. Het moest toch een mensch pijn kosten, een ander te schorsen; maar wie zoo weinig moeite nemen, om zich ook in dit bedrijf te laten confronteeren met de Schrift, die jagen – en dan nu weer in hun eigen spreektrant – de zielen naar de bloemhoven, de zielen der schorsers en uitbanners. En dat terwijl ze willen fungeeren als wachter, die de zielen verhinderen willen, in de armen der bloemhoven-aanrichters te vallen. Daarom is het eenige, wat te zeggen valt: de duivel speelt er mee. Hij leert de menschen met fictieve grootheden te opereeren. Bloemhoven, die er niet zijn – Een woestijn, die men zelf niet geloofd, woestijn te zijn. Zo wordt de Kerk een aanfluiting, de tucht juridisch in plaats van medisch’.²⁰⁰

De Synode moet zorgvuldiger met het begrip belofte omgaan en zich nauwer aansluiten bij de formulering in de Dordtse Leerregels, hoofdstuk 2, artikel 5. Daar staat niet dat het verkondigen en voorstellen van de belofte van het Evangelie aan alle volken altijd leidt tot het ontvangen van het heil.

Vijf maanden later kwam Schilder nog eens terug op de kerkrechtelijke problematiek in de Gereformeerde Gemeenten. Dat was naar aanleiding van het optreden van de kerkenraad van Mijdrecht,²⁰¹ die bezwaard bleef over het besluit tot schorsing van Kok, dat geen enkele grond aangaf. Enkele ambtsdragers besloten langs kerkrechtelijke weg daartegen te blijven protesteren.

De Synode besloot dat deze broeders moesten worden afgezet. Toen de afzetting een feit werd, deelde de kerkenraad namens de gemeente het besluit mede een dergelijke afzetting niet te kunnen erkennen. Ze verbraken voorlopig de band met de Gereformeerde Gemeenten. Ze maakten als zodanig gebruik van het recht, dat vastligt in artikel 31 van de D.K.O. Schilder besloot dan ook zijn artikel met de opmerking: ‘Het is dus overal de oude kwestie:

198. K. Schilder, ‘De duivel op jacht tusschen fictieve bloemhoven en woestijnen’, in: *De Reformatie*, 11-03-1950, blz. 6-8.

199. A. Noordt zij, *Ezechiël 12*, Kampen 1956, blz. 146-147. Serie: *Korte Verklaring der Heilige Schrift*.

200. K. Schilder, ‘De duivel op jacht tusschen fictieve bloemhoven en woestijnen’, in: *De Reformatie*, 11-03-1950, blz. 6-8.

201. Zie par. 6.9.3: De kwestie Mijdrecht.

artikel 31 die zal moeten kiezen of delen.²⁰²

Het gaat in het door Schilder genoemde artikel van de kerkorde ten diepste om de zelfstandigheid of autonomie van de gemeente van Christus. In het kerkelijke leven kunnen situaties voorkomen waarin men moet kiezen of delen. Men kiest op grond van Schrift en belijdenis voor de autonomie van de plaatselijke gemeente en verlaat in het uiterste geval het kerkverband omdat men gedwongen wordt tegen het Woord en het geweten te handelen.²⁰³ De andere mogelijkheid is delen. Men deelt zijn zelfstandigheid met een synode die bepalingen uitvaardigt tegen Woord en kerkorde. Men kiest niet, maar men buigt zich onder het synodocratische juk.

7.11.4 De Waarheidsvriend

De Waarheidsvriend, het huisorgaan van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk,²⁰⁴ gaf geen feitelijke informatie over het conflict in de Gereformeerde Gemeenten. Dat hing niet alleen samen de principiële keuze van de Bond voor de volkskerk, maar ook met het gehele heroriëntatieproces in deze kerk na de oorlog. De aandacht van het hoofdbestuur en van de lezers richtte zich vooral op de nieuwe kerkorde, die men op principiële gronden had afgewezen en die op 1 mei 1951 in werking zou treden.²⁰⁵

Toch veronderstelde J.J. Timmer (1889-1977),²⁰⁶ lid van de redactie,²⁰⁷ bij zijn lezers enige bekendheid met de situatie in de Gereformeerde Gemeenten. Hij ging er enkele keren wat zijdelings op in. Hij deed dat in verband met zijn zorg over de jaarlijks toenemende verbroekeling van degenen die wensen te staan op de grondslag van de belijdenis. 'In de Gereformeerde Gemeenten gaat het splitsingsproces eveneens voort. Ook daar de tegenstelling tussen de synodalen en de groep van ds. Kok te Veenendaal.'²⁰⁸

Timmer constateerde dat de kloof tussen de verschillende kerken steeds groter werd, omdat ieder in zijn eenzijdigheid hoe langer hoe verder ging. In dit verband gaf hij onder meer een typering van de Gereformeerde Gemeenten.

'Voor de Verbondsgedachte is in de theologie van deze kerken maar weinig plaats. Er zijn predikers in die kerken, die alleen maar de eeuwige verkiezing prediken. Het heil is alleen maar voor de uitverkorenen en de onbekeerde mensen moeten maar afwachten of er in de toekomst ook nog eens iets met hen zal gebeuren. Een man als ds. Kok in Veenendaal, heeft die droeve eenzijdigheid met smart aangevoeld. Deze prediker durfde in die kerkengroep weer te spreken van het aanbod van genade, waarmede God tot de onbekeerde zondaar komt. God roept immers wel de einden der aarde, opdat ze tot Hem zullen komen en in Hem behoudenis zullen vinden. De Gereformeerde Gemeenten zijn in hun eenzijdige prediking van de leer der verkiezing al zó ver op stap, dat ze het geluid van ds. Kok niet meer kunnen verdragen.'²⁰⁹

202. K. Schilder, 'Artikel 31, overall' in: *De Reformatie*, 19-08-1950, blz. 5-6.

203. K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde*, blz. 180.

204. De ondertitel van het blad luidde: *Orgaan van de Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Ned. Herv. (Gereformeerde) Kerk ten voordele van het leerstoel- en studiefonds*.

205. Zie J. van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, blz. 123-35.

206. J.J. Timmer, predikant te Nieuwerkerk aan den IJssel, was in 1950 secretaris van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond.

207. De redactie van *De Waarheidsvriend* berustte bij een commissie, bestaande uit prof. dr. J. Severijn, ds. J.J. Timmer, ds. J. Goslinga en mr. dr. E.P. Verkerk.

208. J.J. Timmer, 'Toenemende verscheuring van het Lichaam van Christus', in: *De Waarheidsvriend*, 38e jrg. nr. 1, 05-01-1950.

Direct daarna maakte Timmer de overstap naar ‘onze Hervormde Kerk’ met de ‘verschillende schakeringen onder onze gereformeerde predikanten’.²¹⁰ Wat een verdeeldheid in de gereformeerde gezindte. Hij pleitte voor een gesprek van leidinggevende mensen uit verschillende kerkformaties, die allen wensen te staan op de grondslag van Schrift en Belijdenis. ‘Wijze de Heere der Kerk ons de man aan, die ons zal samenroepen tot dit grote werk. Het zou de eerste stap kunnen zijn op de weg van de oplossing van *het* kerkelijke vraagstuk.’²¹¹ Daarbij ‘gaat het om de grote vraag, hoe al het volk des Heeren nog weer tot elkaar worde gebracht’.²¹²

7.12 Waardering

1. In de zeer beknopt omschreven gronden van de schorsing van R. Kok klinken naast het kernbezwaar – de vereenzelviging van de beloften met het aanbod van genade – impliciet enkele andere gronden mee, namelijk de veroordeling van zijn overeenstemming in de praktijk met de visie van de drierbondenleer (par. 7.4) en de afwijzing van zijn geestelijke ligging (par. 7.5). Dergelijke motieven behoren in een schorsingsvonnis altijd expliciet gemaakt te worden.

2. De schorsing berustte op een betreurenswaardig misverstand ten aanzien van het begrip beloften. De Synode gebruikte het begrip in de betekenis van de verbondsbeloften, die niet voor alle gedoopten gelden maar alleen worden gerealiseerd in het leven van de uitverkorenen (par. 7.4). Bij de Veenendaalse predikant werd het begrip beloften vereenzelvigd met de prediking van het Evangelie, het aanbod van de genade of de evangelie-belofte, die aan elke hoorder van het Woord wordt verkondigd. De begrippen functioneerden bij hem als elkaars equivalenten (par. 7.7.5). De Synode ging er echter van uit dat Kok daarmee de verbondsbeloften bedoelde en legde hem vereenzelviging van aanbod en belofte ten laste. Dat was mede een gevolg van de heersende theologische spraakverwarring en moest leiden tot een onjuist oordeel over de zaak.

3. Het misverstand was niet ontstaan, indien de Synode werkelijk notie genomen had van de verklaring van Kok, dat hij de uitspraak van de classis Barneveld van 1 juni 1948 – de beloften van het genadeverbond zijn alleen vermaakt aan de uitverkorenen – onverkort voor zijn rekening nam (par. 3.7.3 punt 5, par. 6.3.2.2.2, par. 7.3.1). Het weigeren van toestemming aan Kok om voor te lezen uit het boekje van Fisher en de Erskines droeg eveneens bij tot de begripsverduistering (6.5.1, 6.5.2, 7.7.1). De predikant zelf leverde zijn bijdrage aan het misverstand door veelal de begrippen die hij gebruikte niet nader of niet helder te omschrijven (par. 7.3.3, 7.7.4). Ze waren daardoor voor een buitenstaander vaak polyinterpretabel. Hij gaf zelfs achteraf een omschrijving van de inhoud van kernbegrippen (7.7.4). Het gegeven dat theologische zelfcontrole niet de sterkste zijde was van Kok, werkte in zijn nadeel (par. 3.7.6, bijlage 2).

4. De herhaalde verwijten dat Kok de geestelijke doodsstaat van de mens, de noodzaak van de wedergeboorte en de onweerstaanbare werking van de Heilige Geest onvoldoende zou leren (7.5), maakten duidelijk dat hij eenzijdig op het aambeeld van de menselijke verantwoordelijkheid en het aanbod van genade kon hameren, zonder dat hij overigens wezenlijke

209. J.J. Timmer, ‘Bekommernis over de verscheuring’, in: *De Waarheidsvriend*, 38e jrg. nr. 12, 30-03-1950.

210. *Ibidem*.

211. *Ibidem*.

212. J.J. Timmer, ‘Toenemende verscheuring van het Lichaam van Christus’, in: *De Waarheidsvriend*, 38e jrg. nr. 1, 05-01-1950.

elementen uit het belijden loochende (par. 7.7.4, punt 3, 5, 8, 9).

5. De Synode nam niet de moeite zich werkelijk te verdiepen in het door Kok bijeengebrachte bronnenmateriaal over de bediening van het verbond en het aanbod van de genade. De wijze waarop Steenblok dit negeerde (par. 7.3.1) en Rijksen het bagatelliseerde (par. 7.3.2), gaven dat aan. De stelling dat Kok zijn dwalingen met oude schrijvers bedekte, illustreerde eveneens de oppervlakkigheid waarmee afgevaardigden naar de Synode bij het onderzoek te werk gingen (par. 6.2.4). Het waarheidselement in zijn pleidooi voor het aanbod van genade werd gevormd door zijn besef dat een rationele doordenking van het Evangelie met de verkiezing als uitgangspunt wel moest leiden tot de ontkenning van de aanbidding van het heil aan alle hoorders.

6. De persoonlijke factor sprak voor, tijdens en na de Synode nadrukkelijk een woord mee. De herhaalde confrontatie met Steenblok over de leer van het aanbod van genade, die Kok in 1949 inzette, was bijzonder hard (par. 7.8). Het is niet onwaarschijnlijk dat na deze confrontaties in een kleine kring rond Steenblok de overtuiging rijpte dat Kok nu moest worden aangeklaagd (par. 5.2.6). Overigens trad Steenblok met dezelfde hardheid op, toen hij in zijn artikel na de Synode over de schorsing van Kok deze predikant geestelijk en theologisch ‘wegschreef’ (par. 7.3.1). De verhoudingen waren grondig verstoord. In beide gevallen ging het om duidelijke signalen van het wijken van de broederlijke liefde.

7. De reacties in de kerkelijke bladen van de gereformeerde gezindte op het besluit van de Synode van de Gereformeerde Gemeenten waren zonder meer ongunstig. Het negatieve oordeel betrof zowel het kerkrechtelijk handelen als de theologische motivering van het schorsingsbesluit. De Gereformeerde Gemeenten geraakten daardoor min of meer in een isolement in kerkelijk Nederland. Opvallend was overigens de objectiviteit, waarmee het *Gereformeerd Weekblad* zijn lezers informeerde (par. 7.10.2). Dit kerkblad reikte evenals *De Reformatie* enkele wezenlijke vragen aan (par. 7.10.3).

De bijzonder scherpe veroordeling die J.J. van der Schuit uitte in *De Wekker* (par. 7.10.1) liet zich verstaan als een correcte reactie op elementaire kerkrechtelijke fouten, het optreden van subjectieve tendensen in de Gereformeerde Gemeenten en het terugwijken van de prediking van het aanbod van de genade. De denigrerende wijze waarop de Gereformeerde Gemeenten zich vaak uitlieten over de verbondsvisie van de Christelijke Gereformeerde Kerken zullen mede de hoge toon van Van der Schuit hebben bepaald. Er was ook veel oud zeer uit vooroorlogse polemieken, dat daarin meesprak. De scherpe, sarcastische, sterk veroordelende taal die Van der Schuit gebruikte, droeg bij tot de versterking van de afwijzende houding die de Gereformeerde Gemeenten sinds het einde van de jaren twintig van de twintigste eeuw tegenover de Christelijke Gereformeerde Kerken hadden ingenomen.

8. Het eigen karakter van dit hoofdstuk – interpretatief en reflexief – brengt met zich mee dat kan worden afgezien van het inventariseren van de meer theologische en de meer sociale factoren in de kerkgeschiedenis. Wel brengt dit hoofdstuk een theologische factor in beeld, die behoort bij de jaren 1949 en 1950: de waardering van het aanbod van genade.

Evaluatie

8.1 Aspecten

In de reconstructie van een verleden die in deze studie gestalte kreeg, kwamen de aspecten van het kerkhistorisch onderzoek, die Kurt-Victor Selge in zijn *Einführung* noemt, in meerdere of mindere mate aan de orde: instituties zoals de kweekschool te Krabbendijke en de Theologische School te Rotterdam, kerkrecht, theologie, spiritualiteit en sociale verhoudingen. Selge wees ook op de betekenis van de persoonlijke factor, die soms aan de geschiedenis een ander verloop geeft.¹ In de evaluatie wordt dan ook na gegaan in welke mate deze factor zich laat gelden in de onderzochte periode.

De opbouw van deze studie maakt het mogelijk de evaluatie tot enkele hoofdlijnen te beperken. De complexiteit van de stof en de noodzaak van het bevorderen van een zo objectief mogelijke benadering van de problematiek geven aanleiding tot een evaluatie per hoofdstuk, die steeds gegeven wordt in de paragraaf ‘waardering’. Daarin worden ook de voorlopige resultaten weergegeven van de uitwerking van de probleemstelling die in de Inleiding wordt verwoord. De definitieve beantwoording van de onderzoeksvraag krijgt een plaats in het slot van dit hoofdstuk.

8.2 De nieuwe ontwikkelingen

In de jaren 1946-1950 werden binnen de Gereformeerde Gemeenten niet minder dan tien initiatieven ontwikkeld:

- de ontwikkeling van de christelijke normaalschool of kweekschool te Krabbendijke die in 1944 werd gesticht;
- de uitbouw van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen;
- de oprichting van het Landelijk Verband van Meisjesverenigingen;
- de vorming van het Landelijk Verband van Zangverenigingen;
- de oprichting van de Vereniging van Organisten;
- een synodale commissie voor de militairen;
- de verschijning van *De Kleine Gids*;
- de uitgave van een prekenreeks;
- de aanzet voor een studentenvereniging;
- een presentatie op synodaal niveau voor het opnieuw opzetten van zendingswerk.

Alle initiatieven – met uitzondering van die voor het zendingswerk – konden worden gerealiseerd.

De vraag rijst hoe deze explosie van initiatieven en activiteiten zich laat verklaren. Duidelijk is wel dat deze gemeenten zich niet op een laat moment door het voorbeeld van Kuyper, de leidsman van de neocalvinisten, lieten leiden. Deze ging uit van de gedachte van soevereï-

1. Selge, Kurt-Victor, *Einführung in das Studium der Kirchengeschichte* (Darmstadt 1982).

niteit in eigen kring² die diende om zijn volgelingen voor te bereiden op de herkerstening van de natie. Men zag zichzelf als de wedergeboren kern van het volk, als de citadel in de vesting.³ Deze aanzet tot verzuiling⁴ stond in dienst van een strategie. Kuiper zei daarvan: 'Wij wensen terug te trekken achter onze eigen linies om ons voor te bereiden op de strijd die voor ons ligt.'⁵ De leden van confessionele groeperingen benutten onder de druk van de secularisatie dan ook de mogelijkheden om hun eigen sociale instituties vorm te geven: scholen, vakbonden, politieke partijen, verenigingen op allerlei terrein en met een specifiek kerkelijk karakter. Ook de vele jongelingsverenigingen waren dienstbaar aan het door Kuiper c.s. uitgedragen neocalvinisme: 'Mannen waarvan de actie in het land zal uitgaan.'⁶

In de Gereformeerde Gemeenten kende men wel het voorbeeld van G.H. Kersten, die ongetwijfeld met een half oog naar Kuiper had gekeken.⁷ Hij richtte in 1918 de SGP op, die uitgroeide tot de politieke gestalte van de bevindelijk-gereformeerden. In 1921 volgde de VGS oftewel de Scholenbond, waarin kerkenraden en schoolbesturen hun krachten bundelden.⁸ In de Gereformeerde Gemeenten was kennelijk wel plaats voor vormen van organisatie, maar niet voor het optimisme en activisme van Kuiper,⁹ omdat men een andere mens- en verbondsvisie hanteerde. Het ging in dit kerkverband om het bewaren van de jonge generatie bij het geestelijk erfgoed van de Reformatie en de Nadere Reformatie in een door de oorlog ontwrichte samenleving.

De jeugd was in nood!¹⁰ Het gesprek over *Herstel en vernieuwing* werd door een groep ouderen en jongeren met nieuw elan gevoerd binnen de bestaande principiële kaders. Daarbij maakte men voor een deel gebruik van voor het kerkverband nieuwe vormen, en gaf men oude positiekeuzes prijs. De verklaring van J. van den Berg, predikant te Utrecht, op de jaarvergadering van het Landelijk Verband van Zangverenigingen in 1948 is daarvoor tekenend: 'In het algemeen staan we te veel buiten het gewone leven. Wij zijn veelal bevroren in vorm en belijdenis. In de goede zin van het woord moeten wij daaruit. Deze organisatie is er een bewijs van.'¹¹

De verdediging van het maatschappelijk isolement, de algemene passiviteit en het afwijzen van vormen van organisatie buiten de kerk begon te wijken. Tot na de Tweede Wereldoorlog werden deze kenmerken gedragen door een godsdienstige ingekeerdheid, die typerend was voor veel overwegend agrarische gemeenschappen uit de kring van de Ledeboeriaanse Gemeenten en de Kruisgemeenten. De interactiefrequentie van de leden en de doopleden

2. A. Kuiper, *Het Calvinisme*, blz. 82-90; A. Kuiper, 'Soevereiniteit in eigen kring' in: W.F. de Gaay Fortman, *Architectonische critiek*, blz. 39-73; Peter S. Heslam, *Creating a christian worldview*, p. 155, 158, 184.

3. A. Kuiper, *De zegen des Heeren over onze kerken*; rede, ter inleiding op het gebed voor het samenkomen der Gereformeerde Kerken in Generale Synode, Amsterdam 1896, blz. 24.

4. Onder verzuiling kan worden verstaan het stichten en in stand houden door bevolkingsgroepen van allerlei ideologisch onderbouwde instituten. Vgl. Peter S. Heslam, *Creating a christian worldview*, p. 159.

5. Geciteerd naar de Engelse vertaling bij Peter S. Heslam, *Creating a christian worldview*, blz. 159-160. Het citaat van Kuiper is ontleend aan *De verflauwing der grenzen*, rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, oktober 1892, blz. 47.

6. Geciteerd bij J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden*, blz. 143.

7. A.A. van der Schans, *Kuiper en Kersten*, blz. 64, 65.

8. Zie M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, blz. 70-96 en 103-105.

9. C.S.L. Janse, *Bewaar het pand*, blz. 92-93.

10. Zie par. 2.4.2.

11. Zie het volledige citaat in par. 2.8.

der gemeenten binnen verenigingsverband nam duidelijk toe. Ook de indirecte contacten via een blad als *Daniël* – dat naast studieschetsen ook een actualiteitenrubriek, een rubriek voor militairen en correspondentiemogelijkheden bood – namen sterk toe. Studerende jongeren werden gevormd door de onderwijsersopleiding te Krabbendijke, die zich ook via het kanaal van de SGP presenteerde. Dit instituut bood de gelegenheid tot een bredere maatschappelijke oriëntatie.¹² Dat gold ook voor enkele door studenten spontaan gevormde kringen en een zomerkamp in juli 1950, wat binnen een jaar leidde tot de oprichting van een interkerkelijke studentenvereniging: de CSFR. Met name bij de leden van de studentenvereniging leidde de brede oriëntatie vaak tot het verlaten van het sociale isolement van de kring en het participeren aan de opbouw van de naoorlogse, geïndustrialiseerde maatschappij. De deelname van een behoorlijke groep jongeren aan de onderwijsersopleiding te Krabbendijke en het volgen van een universitaire studie door een relatief klein aantal jonge mensen, droegen bij tot de sociale stijging van de ‘stillen in den lande’. De oprichting van een Landelijk Verband van Zangverenigingen en van een organistenvereniging, de VOGG, betekende een opvallende verhoging van het culturele niveau van de gemeenten, die voorheen vaak elke kunstuiting hadden afgewezen. Verbetering van de gemeentezang, van het kerkelijke orgelspel en van de kennis van kerkmuziek werd nu een algemeen streven.

8.3 De kerkrechtelijke factor

Een eerste doorbraak van de klassiek gereformeerde visie op de kerk als het lichaam van Christus vond in de Gereformeerde Gemeenten plaats bij de vereniging van 1907, en vervolgens bij de herhaalde afwijzing van het independentisme in 1930.¹³ Dit had geleid tot een algemene wijziging van het denkklimaat, die tot uitdrukking kwam in de vraag naar vaste lijnen voor het kerkelijke leven overeenkomstig het gereformeerd kerkrecht. Het meer individualistische en gemoedelijk denken uit de periode rond de eeuwwisseling, bleef echter nog steeds als een latent aanwezige onderstroming voortbestaan.

Zelfs Kersten, die zich voortdurend bleef inzetten voor een welgeordend kerkelijk leven, handhaafde soms de kerkrechtelijke regel niet, met het doel bepaalde zaken op een wat uitzonderlijke wijze gestalte te kunnen geven. In de onderzochte periode riep met name zijn optreden op de classis Barneveld van 1 juni 1948 nadrukkelijk vragen op. Hij was daar aanwezig als *aanklager* van Kok en tegelijkertijd als *adviseur* (deputaat artikel 49 D.K.O.), terwijl hij ook optrad als *rechter* door het aanreiken van een dogmatisch beoordelingskader, waarmede Kok diende in te stemmen. Dat was een positie die hem kerkrechtelijk niet toekwam, maar die geheel verklaarbaar was vanuit de centrale positie die hij decennia lang in de Gereformeerde Gemeenten had ingenomen. Opvallend was ook dat de ouderlingen niet of nauwelijks betrokken waren bij de discussie tussen Kok en Kersten. Daarbij wreekte zich het gegeven dat Kersten in de Gereformeerde Gemeenten het instellen van een commissie van onderzoek door een classis of synode als tijdrovend had afgewezen. Hij koos voor een advies van een deskundige, dat ter vergadering mondeling of schriftelijk werd uitgebracht. Het gevolg was dat de ambtsdragers niet konden beschikken over een schriftelijk rapport om van te voren in alle rust kennis te nemen van de kwestie en zich een voorlopig oordeel te vormen. Weliswaar werd in Barneveld royaal recht gedaan aan het beginsel van hoor en

12. Zie de paragrafen 2.11.1 en 2.11.2.

13. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 30-31, 40-42.

wederhoor, maar dat nam niet weg dat de procedure grotendeels in strijd was met elementaire beginselen van het kerkrecht, dat vraagt om zorgvuldig onderzoek en een onbevooroordeeld verhoor in alle rust.¹⁴

In de periode van juni 1948 tot januari 1950 deden zich op plaatselijk of classicaal terrein verschillende ontwikkelingen voor op kerkrechtelijk terrein, waarbij de regels van de D.K.O. verkeerd werden geïnterpreteerd of genegeerd. Een greep daaruit, geeft het volgende beeld:

1. De vorming van twee partijen te Veenendaal (oktober 1948).¹⁵

2. Een ongegronde aanklacht tegen W. Turkesteen (november 1948) in verband met zijn verkiezing tot ouderling, die door de kerkenraad aan de hand van oude classis-notulen kon worden weerlegd.¹⁶

3. De classis concludeerde dat een ingediend bezwaar tegen de bevestiging van W. Turkesteen ongegrond moest worden verklaard (27 januari en 18 februari 1949). Daarop vroegen de bezwaarde ambtsdragers uit Veenendaal toestemming om in dezelfde plaats een tweede gemeente te stichten. De gehele classis was van mening dat een dergelijk handelen zonder verzoening onkerkrechtelijk zou zijn. De bezwaarden weigerden een verzoening, namen afscheid van de classis en vertrokken.¹⁷

4. De kerkenraad van Veenendaal besloot op 28 februari zes ambtsdragers af te zetten, omdat zij aangaven geen ambtelijk werk meer te kunnen verrichten.¹⁸ De afzetting geschiedde conform artikel 79 van de D.K.O. De broeders deelden mee dat zij hun afzetting niet erkenden en belegden vanaf 13 maart 1949 bijeenkomsten in de Kegelbaan te Veenendaal.¹⁹

5. De kerkenraad besloot op 14 maart 1949 om de afgezette ouderlingen niet langer als lid van de gemeente te erkennen. De predikanten A. van Stuijvenberg en C. Steenblok ontwikkelden in brieven hun bezwaren tegen het niet volgen van de kerkordelijke weg. Het schrappen van leden uit het lidmatenboek betekende het afbreken van elke band van gemeenschap. Een dergelijk besluit was in strijd met artikel 70 van de D.K.O.²⁰

6. De bezwaarden die samen kwamen in de Kegelbaan, hadden in april 1949 een schrijven verzonden naar de kerkenraden, waarin vérgaande diskwalificaties werden gegeven van de leer van ds. R. Kok. Daarop zocht de kerkenraad van Utrecht naar een uitweg voor ds. Kok in deze situatie. Utrecht riep als roepende kerk de Generale Synode vervroegd bijeen op 28 en 29 juni 1949. Artikel 50 van de D.K.O. werd hierbij geheel genegeerd. Dat artikel schreef immers voor dat de Particuliere Synode, waartoe de roepende kerk behoort, toestemming moet geven. Het optreden van Utrecht werd achteraf goedgekeurd.²¹

7. De Generale Synode bood op 28 september 1949 de bezwaarden uit Veenendaal aan toestemming te verlenen voor het stichten van een gemeente te Overberg. Dit dorpje in de omgeving van Veenendaal bood echter geen vergaderruimte voor een groepering van vijfhonderd verontrusten. Zij gingen dan ook niet op het aanbod van de Synode in. Op 24 oktober 1949 institueerde ds. M. van de Ketterij te Vlaardingen een tweede Gereformeerde Gemeente te Veenendaal. Hij ging daarmee in tegen de besluiten van de Synode en negeerde

14. Par. 3.10, punt 6 en 7.

15. Par. 4.2.1.

16. Par. 4.2.2.

17. Par. 4.3.2 en 4.3.3.

18. Par. 4.4.

19. *Ibidem*.

20. Par. 4.4.1.

21. Par. 4.6.

de bepaling van de D.K.O., die duidelijk maakt dat de stichting van een gemeente alleen mogelijk is met toestemming van de classis.²²

8. Op maandag 21 november 1949 besloot het voltallige Curatorium, in vergadering bijeen te Rotterdam, dat de situatie te Veenendaal vroeg om het bijeenroepen van een buitengewone Generale Synode. In een oproep in *De Saambinder* van 24 november richtte Steenblok zich namens het Curatorium tot de classes en Particuliere Synoden om de nodige stappen te zetten. Die bevoegdheid behoorde uiteraard niet tot het mandaat van dit deputaatschap, zoals artikel 48 en 49 van de D.K.O. duidelijk maken. Het gereformeerd kerkrecht kent geen super-deputaatschappen, die de bevoegdheid zouden bezitten om aan kerkelijke vergaderingen aanwijzingen te geven.²³

9. De behandeling van de aanklacht tegen ds. R. Kok door de Generale Synode op 11 en 12 januari 1950 was uitermate gebrekkig. De kerkorde kent in artikel 23 het opzicht over een dienaar des Woords primair toe aan de eigen kerkenraad van de predikant. Bij de meeste afgevaardigden ontbraken echter het inzicht en de moed om de aanklacht van Alblisserdam en de classis Dordrecht terug te wijzen naar de kerkenraad van Veenendaal. De afgevaardigden beschikten over de tekst van de aanklacht, maar een schriftelijk verweer van ds. Kok ontbrak. De Veenendaalse predikant moest zijn verdediging beginnen vanuit een achterstandspositie.

10. Er was ook sprake van een ernstige schending van de procedureregels.

- Het fundamentele recht van hoor en wederhoor werd geschonden, toen Kok op de tweede synodedag het woord niet meer kreeg om zijn kernuitspraak over aanbod en belofte toe te lichten.

- Is een kerkelijke vergadering nog onpartijdig als afgevaardigden een uitspraak van de in het geding zijnde predikant begroeten met het geroep 'We zijn klaar'?

- Het zwaarwegende gewoonterecht dat een stemming over personen geheim behoort te zijn, werd niet gevolgd.

- De kerkenraad van Veenendaal werd niet nader ingelicht over de gronden van de schorsing van zijn predikant. Het blijft zeer te betreuren dat de Synode naliet om de uitspraak nader te onderbouwen vanuit Schrift en belijdenis. Men moest genoeg nemen met een kort algemeen schrijven van de Synode aan de kerkenraden. Maar de oude regel luidt: Geef redenen voor de uitspraak!²⁴

11. Het Curatorium sprak in het rapport, dat op 29 juni 1950 aan de voortgezette Generale Synode werd uitgebracht, met geen enkel woord over de gebrekkige wijze van kennisoverdracht door dr. Steenblok aan de studenten. De benoeming van een tweede docent, die deze manco's enigermate had kunnen corrigeren, werd in het advies aan de Synode afgewezen. De kennelijke gebreken van Steenblok als docent werden geheel toegedekt. De informatie over het werk en de transparantie ten aanzien van de werkwijze zijn twee zaken die een deputaatschap aan een synode verschuldigd is. Het Curatorium gaf ze niet!²⁵

Het niet goed willen interpreteren of zelfs negeren van de bepalingen van de Dordtse Kerkorde was en is ten diepste een geestelijke zaak. De apostel houdt ons voor dat het met

22. Par. 4.10, par. 4.11. Voor de betrokkenheid van de classis bij de stichting van een gemeente zie men artikel 38 D.K.O.

23. Par. 5.2.1.

24. Par. 6.2.2.1; 6.8.4; 6.9. punt 2, 3.4.

25. Par. 6.8.2.

elkaar omgaan in broederlijke liefde de blijvende opdracht is van iedere ambtsdrager en elk gemeentelid.²⁶ K. de Gier noemde de kerkorde dan ook terecht 'een orde van broederlijke aard (...)'. Wie van degenen die Gods kerk liefhebben, zal zich daaraan niet willen onderwerpen? Wie van degenen die het welzijn van Gods gemeente beogen, zal zich daaraan willen onttrekken?²⁷

Eén van de vooronderstellingen van de D.K.O. als broederlijke richtlijn is dat op meerdere vergaderingen beschikt kan worden over meer inzicht en wijsheid als waarborg voor een wel gegrond en onpartijdig besluit. Die vooronderstelling wordt gedragen door het gegeven dat men bereid is om te denken en te handelen vanuit de kerkordelijke regel. Deze intentie was bij de kwestie Veenendaal in een aantal situaties nauwelijks herkenbaar. De kerkelijke behandeling ging gepaard met herhaalde onenigheid, felle discussies en een uiterst moeilijke besluitvorming.

Er was voortdurend sprake van destructieve conflicthantering, gericht op de onderdrukking van de opvattingen van de andere partij ten dienste van de eigen positiekeuze. Daar hoorde het 'snelrecht' van de kerkenraad bij ten aanzien van ouderlingen en gemeenteleden die beschuldigd werden van scheurmakerij. Daar hoorden diepgaande dogmatische bezwaren bij tegen de prediking van ds. Kok, al of niet terecht geuit: het onvoldoende verklaren van de geestelijke doodstaat van de mens in de prediking, en het niet voldoende preken van de soevereiniteit van God. Dergelijke bezwaren, die zich soms met geweld een weg baanden, werden gedragen door uitgesproken religieuze emoties die de positieve broederlijke intentie, door de D.K.O. voorondersteld, negatief inkleurden en blokkeerden. Ze vroegen om een constructieve communicatie tussen alle betrokkenen, die helaas zelden gestalte kreeg. Daarmee is de tragiek ten voeten uit getekend.

Samenvattend kan worden gezegd dat in de onderzochte periode aanvankelijk het kerkelijke leven binnen de Gereformeerde Gemeenten zich bleef ontwikkelen naar de richtlijnen die de Dordtse Kerkorde aanreikte. Daarna brak sinds 1948 op vaak onverwachte momenten een individualistische, sterk gevoelsmatige onderstroming door, die gestalte kreeg in een gebrekkig of geheel niet kerkrechtelijk handelen. Er was sprake van een afnemende bereidheid in het kerkelijke leven om te denken en te handelen in de geest van het Paulinische woord: 'Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden.'²⁸

8.4 De persoonlijke factor

De Gereformeerde Gemeenten ontstonden in 1907 uit de Ledeboeriaanse gemeenten en de Kruisgemeenten. De persoonlijke factor heeft het kerkhistorisch verloop van de beide kleine kerkverbanden in hoge mate bepaald.²⁹ In de eerste decennia na 1907 bleek het persoonlijk element nog een grote plaats in te nemen in de ontwikkelingen. Zo verlieten in 1930 de gebroeders D.C. en J. Overduin, na kritiek van een kerkelijke vergadering op met name de opvattingen van eerstgenoemde, plotseling de Gereformeerde Gemeenten. Als reden gaven zij op dat zij 'een plechtig verbond' hadden gemaakt voor het aangezicht des Heeren om saam te gaan of saam te blijven.³⁰

26. Hebr. 13:1, 1 Thess. 4:9, 1 Petrus 1:22, 2 Petrus 1:7.

27. K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde*, blz. 16.

28. 1 Korinthe 14:40.

29. M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 18-25.

30. *Ibidem*, blz. 40-42.

In de periode van 1931-1943 was dit persoonlijke element in mindere mate aanwezig. De overkomst van C. Steenblok begin 1943 was een persoonlijke factor, die de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in sterke mate heeft beïnvloed. Zijn lezing voor de onderwijzersvereniging over 'Christus en de algemene genade' op 12 april 1944 vormde het begin van een periode van toenemende divergentie, die uiteindelijk zou uitmonden in de trieste scheuring van 1953.³¹ Zowel Kok als Kersten richtten zich in de zomer van 1944 tot de predikanten in een persoonlijk schrijven, waarin de eerste Steenblok aanviel en de tweede hem verdedigde.³²

Illustratief voor dit klimaat was de manier waarop de benoeming van Steenblok als docent aan de Theologische School tot stand kwam op de Synode van 20 september 1945. Daartegen leefden in vrij brede kring ernstige bezwaren, niet het minst bij R. Kok. Toch werd Steenblok met algemene stemmen benoemd, nadat de Barneveldse predikant J. Fraanje, die bepaald was bij 1 Kronieken 12:18, David had vergeleken met Kersten en Steenblok met Amasia, een helper van David. De conclusie was dan ook dat Steenblok docent moest worden.³³

Bijzonder ingrijpend voor de gang van zaken in Veenendaal was ook de beslissing van Van de Ketterij om in Veenendaal een tweede gemeente te institueren voor de groep kerkgangers in de Kegelbaan. De Vlaardingse predikant 'kreeg worstelingen aan Gods troon' aangaande deze uitgetreden. Spreuken 24:10-12 werd 'op zijn ziel gebonden'. In deze tekst staat onder meer: 'Red degenen, die ter dood gegrepen zijn, want zij wankelen ter doding, zo gij u onthoudt.' Degenen die ter dood gegrepen zijn, waren volgens Van de Ketterij de bezwaarden te Veenendaal.³⁴ Hoewel direct door Kok en de zijnen werd aangegeven dat de exegese van de spreuk die men hanteerde, onhoudbaar was in het licht van Schrift en confessie, kreeg Van de Ketterij in een aantal gemeenten en classes veel bijval. Hij werd door sommigen – en daarbij behoorde ook H. Bas te Alblasserdam – min of meer gezien als een profeet, die de wil van God in een concrete situatie vertolkte.³⁵ Een man als A. de Blois, die een aanzienlijke hoeveelheid dogmatische en kerkrechtelijke bagage meedroeg, tekende aanvankelijk terecht bezwaar aan tegen de onkerkrechtelijke gang van zaken.³⁶ Maar bij het begin van de tweede synodedag, voordat de zaak Veenendaal-Van de Ketterij zou dienen, vroeg hij aan Van de Ketterij vergeving, omdat hij positie tegen hem had gekozen. De preses typeerde de geestelijk ervaring van Van de Ketterij met de uitspraak: God gaf getuigenis.³⁷

Tijdens het beraad werd duidelijk dat de overgrote meerderheid van de afgevaardigden positie koos voor Van de Ketterij.

In de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten kwam het herhaaldelijk voor dat predikanten of ouderlingen getuigenis gaven van het onderwijs van de hemel, dat zij ontvangen hadden. Bij de kwestie Van de Ketterij was echter de gehanteerde exegese niet in overeenstemming met Bijbel en belijden. De Gereformeerde Gemeenten dreigden daardoor in de greep te raken van een subjectieve stroming, die tot uitdrukking kwam in het besluit om Van de Ketterij alleen impliciet te veroordelen en alles te vergeven zonder enige maat-

31. *Ibidem*, blz. 98-102. Zie ook par. 3.4.5: Persoonlijkheid.

32. *Ibidem*, blz. 201.

33. *Ibidem*, blz. 124.

34. Zie par. 4.11.

35. Zie par. 5.3.4: 'God heeft het voor hem (Van de Ketterij) opgenomen'. De classis Rotterdam durfde geen schuldvraag vast te stellen!

36. Zie par. 4.11.

37. Par. 6.4.1.

regel tegen hem te treffen. Er was sprake van een subjectivisme, dat de samenhang van het kerkverband bedreigde. A. Verhagen sprak terecht uit dat men een kerk niet kan regeren op basis van onze gemoedsgesteldheid.³⁸

8.5 De kern van een kerkelijk conflict

Tot de doelstellingen van deze studie behoort het vergroten van ons inzicht in het ontstaan van kerkelijke conflicten. Daarom biedt het vierde hoofdstuk van dit onderzoek een analyse van de Veenendaalse kwestie (par. 4.14) in een achttal fasen. Bij de evaluatie van het conflict beperken we ons tot twee hoofdzaken.

8.5.1 Gebrek aan een bijbels verantwoorde communicatie

Opvallend in de Veenendaalse kwestie was het gebrek aan een echte broederlijke gedachtewisseling. Dit gebrek aan Bijbels onderbouwde communicatie werd telkens opnieuw zichtbaar. Zo bleven de contacten tussen ds. Kok en de welbespraakte heer Jansen beperkt tot een enkel gesprek. Men botste wel met elkaar, maar bereikte elkaar niet. Kenmerkend was het advies van Kok aan zijn kerkenraad om het gesprek met Jansen na twintig minuten maar te beëindigen en de zaak op de classis te brengen.³⁹ Heel opvallend was ook de verklaring van ds. Kok tegenover de deputaten artikel 49 dat de verhoudingen met de leden van de kerkenraad goed waren, met uitzondering van één ouderling. Tijdens de bespreking bleek echter dat er wel degelijk sprake was van verstoorde verhoudingen binnen de kerkenraad.⁴⁰ Het feit dat er van de achttien kerkenraadsleden twaalf kozen voor de samenkomst in de Kegelbaan, is een indicatie dat Kok er niet in was geslaagd als preses voldoende samenhang in het college te scheppen.⁴¹ Daarbij was het weinig plooibare, niet tot compromissen geneigde karakter van de Veenendaalse predikant een belangrijke factor. Hij moet deze zwakke zijde in zijn optreden eerst laat hebben onderkend. De breuklijnen waren toen reeds in alle duidelijkheid zichtbaar geworden. In die omstandigheden deed hij ter classis een voorstel in vier punten om tot een betere communicatie te komen, waarbij hij zichzelf voor elk overleg beschikbaar stelde. Maar het proces van vervreemding was toen al zover ontwikkeld, dat de bezwaarde Veenendalers niet meer op het royale aanbod ingingen.⁴²

Het optreden van de jonge heer J.W. Jansen had weinig of niets met echte communicatie te maken, maar meestal veel met manipulatie.⁴³ Gebrek aan communicatie kenmerkte overigens ook het optreden van de bezwaarde broeders. Er waren jaren voorbijgegaan dat zij zich niet bij hun predikant met klachten over de prediking hadden vervoegd. Het valt niet aan te nemen dat zijn prediking van de ene op de andere dag was veranderd. Hoewel in aanmerking moet worden genomen dat het om eenvoudige, niet theologisch geschoolde broeders ging, die het vertrouwen van de gemeente hadden gekregen vanwege het respect voor hun geestelijk leven, kan dat niet betekenen dat daarom elk optreden in Bijbels licht geoorloofd was.

38. Par. 6.4.3: De besluitvorming in de zaak Veenendaal-Van de Ketterij.

39. Par. 3.6.2: De bezwaren van een gemeentelid in het voorjaar van 1948.

40. Par. 4.2.1: Partijvorming en verzoening.

41. Par. 4.3.3: De breuk tijdens de classis in februari 1949.

42. *Ibidem*.

43. Par. 3.6.2: De bezwaren van een gemeentelid in het voorjaar van 1948; par. 4.2: De blijvende spanning tussen kerkenraad en gemeente.

Zo stelde men Kok op 24 januari 1949 voor een voldongen feit door namens negen broeders aan het einde van een kerkenraadsvergadering een brief aan de classis voor te lezen met een verzoek om advies, daar de voorzitter van de kerkenraad de soevereiniteit van God niet voldoende predikte.⁴⁴ Een dergelijke brief was uiteraard in onderling overleg van de negen ambtsdragers tot stand gekomen. Wie zo handelt, draagt niet bij aan het blijven van de broederlijke liefde, die van karakter ongeveinsd is.⁴⁵

Het rondzenden van een schrijven eind april 1949 aan de kerkenraden met vérgaande diskwalificaties van ds. Kok als een dwalende prediker, overschreed alle grenzen van de betamelijkheid⁴⁶ (par. 4.5.1).

Het gebrek aan streven naar een goede communicatie kenmerkte ook menige bredere kerkelijke vergadering. De enige uitzondering tijdens de Veenendaalse kwestie moet de bijeenkomst zijn geweest van de speciale Commissie, gevormd door alle predikanten, die de Generale Synode in het leven riep.⁴⁷ Op andere vergaderingen voerde Kok het woord om bezwaren tegen zijn leer te weerleggen zonder dat er sprake was van een commissie die in alle rust hoor en wederhoor toepast en broederlijke verhoudingen bevordert. Een dergelijke werkwijze dient echter de zorgvuldigheid en de objectiviteit. Dat kan in Bijbels licht leiden tot een echte, werkelijke verzoening, die uit meer bestaat dan het geven van een hand. Verzoening is immers een proces, waarin binnen een conflict de tegenstellingen die daaraan ten grondslag liggen, zichtbaar worden voor allen.⁴⁸ Dat bevordert de bereidheid om elkaar te corrigeren en te dienen, met het oog op het welzijn van de kerk van Christus. Als die bereidheid gaat ontbreken, raakt de communicatie vertroebeld. Dan kan een kerkelijk conflict gemakkelijk veranderen in een puur vleselijke twist, gedragen door de begeerte naar macht en gelardeerd met Bijbelteksten.

W. van 't Spijker wees recent op het Bijbelse gegeven dat partijvorming in een gemeente eindigt in het streven van de betrokken partijen naar macht. De partijzucht grijpt daarbij naar wereldse methoden om bepaalde doelen te bereiken.⁴⁹ De voorbeelden lagen in Veenendaal voor het grijpen: intimiderend gedrag, het stellen van een ultimatum, aanklachten zonder nadere motivering, handtekeningenacties, en het gezamenlijk weigeren om belijdenis af te leggen. Het had met een Bijbelse wijze van communiceren weinig of niets te maken.

8.5.2 Van de objectieve regel naar het subjectieve gevoelen

Merkwaardig is de verschuiving in waardering van de Veenendaalse kwestie door de meerdere vergaderingen. Op de classis in mei 1949 te Barneveld gaven de deputaten naar artikel 49 D.K.O. helder hun visie op het optreden van de bezwaarde oud-ouderlingen van Veenendaal weer. Het ging om smadelijke verwaarlozing van het ambt, om het veroorzaken van scheuring, om het houden van leesdiensten in een onwettige formatie. Alle bezwaarden dienden met schuldbelijdenis terug te keren tot de plaatselijke gemeente. Die visie sloot aan bij de uitgangspunten van de D.K.O. en de visie van de kerkenraad van Veenendaal.

44. Par. 4.3.1: Aan de vooravond van de januari-classis.

45. Hebr. 13:1, 1 Petrus 1:22.

46. Par. 4.5.1: De brief van de Kegelbaan.

47. Par. 4.8: De Generale Synode: bezinning door een commissie gevormd door alle predikanten. Par. 4.9: Bezinning in de predikantenkring op het aanbod van genade.

48. C. van der Kooi, 'Conflict en verzoening in bijbels en theologisch perspectief', in: A.H. Blok, T.J. van der Ploeg en A.D. Senf, *Welles, nietes. Omgang met conflicten*, blz. 29.

49. W. van 't Spijker, *Conflictstof binnen de gemeente*, blz. 77.

Opvallend was echter dat dit betoog niet kon rekenen op algemene instemming. Het ontbrak aan eensgezindheid. Enige sympathie met de bezwaarden uit Veenendaal moet zich hebben afgetekend. Uiteindelijk besloot de classis met een krappe meerderheid om de gemeenteleden die in de Kegelbaan kerkten, in een persoonlijk geadresseerd schrijven op te roepen om met schuldbelijdenis terug te keren. De oproep had geen enkel effect.⁵⁰

De situatie herhaalde zich in zekere zin op de Particuliere Synode Oost. De vraag van de preses of een brief van een gewezen ouderling van Veenendaal kon worden behandeld, leidde tot een langdurige en onverkwikkelijke discussie. Duidelijk werd dat de bezwaarden te Veenendaal in een vrij grote regio op een bepaalde vorm van begrip konden rekenen. In een rapport van de Particuliere Synode, dat aan de vervroegde Generale Synode werd uitgebracht, werd de oproep aan de afgescheidenen om terug te keren nadrukkelijk herhaald. Tegelijkertijd schemerde tussen de regels door dat bij terugkeer en verzoening het stichten van een tweede gemeente niet tot de onmogelijkheden behoorde.⁵¹ De besprekingen ter Synode mondden uit in het voorstel om in het nabij Veenendaal gelegen Overberg een tweede gemeente te stichten. De enige voorwaarde die daaraan was verbonden, was het terugnemen door de bezwaarden van het smadelijke schrijven van 26 april. Over de noodzaak van schuld belijden, zo vaak in de adviezen onderstreept, vermelden de Handelingen van de Synode niets. Wel was mondeling overeengekomen dat de predikanten niet in de Kegelbaan mochten voorgaan. Door het stichten van een gemeente te Overberg aan te bieden, sprak de Synode een zekere erkenning uit van de groep bezwaarden. Impliciet verklaarde men daarmee dat de kerkgangers van de Kegelbaan een gemeente vormden binnen het verband van de Gereformeerde Gemeenten en niet langer als scheurmakers moesten worden beschouwd. Het standpunt van de kerkenraad van Veenendaal en van de deputaten artikel 49 van de PS Oost gaf men in feite prijs.⁵²

De kerkelijke vergaderingen bewogen zich van het denken vanuit de objectieve kerkrechtelijke regel in de richting van de subjectieve hantering daarvan. Deze beweging werd kennelijk gevoed door gevoelens van sympathie bij velen voor de groepering in de Kegelbaan. De opvallende verschuiving in waardering van de zaak Veenendaal in anderhalf jaar tijd – juni 1948 tot en met december 1949 – is niet eenvoudig te verklaren. Een factor van grote betekenis was in elk geval de invloed van de uitvoerige berichtgeving over ds. Kok in een blad als *De Saambinder*, direct na de uitspraken van de classis Barneveld op 1 juni 1948.⁵³ Daarbij kwam de verspreiding op vrij grote schaal van *Het alternatieve verslag*,⁵⁴ dat samengesteld werd door drie medestanders van Kok. Door het een en ander werd de Veenendaalse predikant met zijn uitspraken onderwerp van discussie in het gehele land, in elke gemeente en in elk gezin. Publiciteit, discussie, emotie en tijdsduur moeten de belangrijkste factoren zijn geweest, die bij velen hebben geleid tot een verschuiving in waardering van de Veenendaalse kwestie op de kerkelijke vergaderingen. De richtlijn voor het beleid bij conflicten tekent zich af. Grote zorgvuldigheid en wijze terughoudendheid zijn noodzakelijk om een dergelijke beïnvloeding zo veel mogelijk te voorkomen.

50. Zie par. 4.5.1 - 4.5.3.

51. Par. 4.7 - 4.8.

52. Zie par. 4.10: De Generale Synode: een nieuwe gemeente te Overberg.

53. Zie het verslag in *De Saambinder* van 10 juni 1948 met de Notulen van de classis Barneveld d.d. 1 juni 1948 te Barneveld.

54. Zie voor *Het alternatieve verslag* hfst. 3, noot 187.

8.6 De kern van de kritiek op Kok

G.H. Kersten oefende in 1948 bijzonder scherpe kritiek op de leer van de drie verbonden. Dat hing samen met ontwikkelingen in Tholen en Veenendaal, die hij als een bedreiging van de gemeenten zag.⁵⁵ De kritiek wekte zelfs de indruk dat deze benadering van het verbond geheel buiten de gereformeerde traditie zou staan. Een uitlating in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* geeft overigens aan dat wij zijn woorden zo niet mogen interpreteren.⁵⁶

De weerklank van de zeer kritische opstelling van Kersten was anderhalf jaar later nog hoorbaar bij de behandeling van de zaak Kok op de Generale Synode van 1950. Het opvallende was dat ds. Kok zijn verdediging daar opende met de nadrukkelijk verzekering dat hij de overwegingen van de classis Barneveld van 1 juni 1948 onderschreef.⁵⁷ In de aanklacht van de classis Dordrecht⁵⁸ werd in feite het tegengestelde aangenomen. Maar Kok zuiverde zich direct van elke verdenking dat hij de leer van de drie verbonden zou voorstaan. Hij sprak tegenover het eerste punt van de aanklacht uit dat de beloften alleen voor de uitverkorenen zijn en dat een onbekeerde niet mag pleiten op de beloften. Daarbij wilde hij blijven.⁵⁹ De stelligheid waarmee Kok moet hebben gesproken, zal de reden zijn geweest dat niemand tijdens de synodezittingen deze positiekeuze van de Veenendaalse predikant in twijfel trok. Des te meer verweet men hem dat zijn benadering van de gemeente in de prediking zou leiden tot een praktijk die sprekend geleek op die van kerken die van de drieverbondenleer uitgingen.

- H. Bas stelde dat het boekje van ds. Kok⁶⁰ de geest ademde van nieuwe theorieën: 'De leer van dat boekje staat in verband met de Chr. Geref. Kerk, huldigt in de praktijk de drie verbonden.'⁶¹

- Bij de brede discussie wees Steenblok erop dat de Heidelbergse Catechismus spreekt over de kennis van drie stukken, maar Kok begint met het Evangelie.⁶²

- Steenblok las kort voor het einde van de eerste synodedag een uitvoerig stuk voor. 'Het is mis.' Het vereenzelvigen van aanbidding en beloften vind je bij de christelijk gereformeerden.⁶³ 'Ja, hij sprak zelfs van 3 verbondenleer en veronderstelde wedergeboorte.'⁶⁴

- Tijdens de gedachtewisseling in de morgen van de tweede synodedag weigerde Kok zijn woorden te herroepen. L. Rijksen voegde hem daarop scherpe woorden toe: 'Als overhellend in de leer van de Chr. Geref. Kerk.'⁶⁵

Deze opmerkingen kunnen worden gewaardeerd als elementen uit een discussie, die uitdrukking gaven aan een legitieme verontrusting over de koers van Kok. Tegelijkertijd werden ze gedragen door een wat denigrerende ondertoon, waarbij de Christelijke Gereformeerde Kerken in een kwaad daglicht werden geplaatst. De Gereformeerde Gemeenten hadden

55. Par. 3.6.3. De uitspraken van twee particuliere synoden in mei 1948.

56. G.H. Kersten, *Gereformeerde Dogmatiek I*, blz. 313: 'Zoo de voorstanders van de drie verbonden nu maar eraan vasthielden, dat de mensch van nature in een verbroken werkverbond ligt en alleen door wedergeboorte in het Verbond der genade opgenomen wordt, dan ware nog veel toe te geven.'

57. Voor de tekst van deze acht overwegingen (oordelen) van de classis Barneveld zie men par. 3.7.3.

58. Zie voor de tekst van de aanklacht par. 5.2.3: De aanklacht tegen R. Kok.

59. Kok haalde bij zijn verdediging met name artikel 5 aan.

60. Bas doelde op *Het aanbod van Gods genade*.

61. Par. 6.2.2.3.

62. Par. 6.2.4.

63. *Ibidem*.

64. *Ibidem*.

65. Par. 6.4.1; 6.2.4.

echter, gelet op hun onderlinge verdeeldheid, geen reden om de interne verschillen af te wentelen op de Christelijke Gereformeerde Kerken. In de trieste kerkelijke verdeeldheid van die tijd én van vandaag past kerkformaties van gereformeerd belijden voorzichtigheid in de omgang met elkaar om elke beschadiging te voorkomen.

Daarbij kwam nog dat de besprekingen tijdens de Synode blijk gaven van een zekere theologische zwakheid, zo niet van verwarring en geringe kennis. De discussie hield vaak meer een keuze in voor de opvatting van bepaalde predikanten dan een werkelijk verstaan van de begrippen verbond en aanbod van genade. Een echt inhoudelijk gesprek met Kok om de tegenstellingen tot een oplossing te brengen, kwam niet tot stand. Een poging van De Blois⁶⁶ om daarvoor een aanzet te geven, vond geen weerklank.

Men onderkende niet dat het verschil in dogmatisch inzicht, mede kan worden teruggebracht tot een verschil in exegese van teksten.⁶⁷ De Gereformeerde Gemeenten konden op grond van de exegese van een rij van teksten met recht spreken over de leer van de twee verbonden, terwijl de Christelijke Gereformeerde Kerken ook op grond van de uitleg van Schriftgegevens konden komen tot een dogmatische keuze voor drie verbonden.⁶⁸ Door een gezamenlijk en intensief luisteren naar de Schrift en de reformatoren zou een vruchtbare dialoog kunnen ontstaan die bijdraagt aan de overbrugging van de bestaande tegenstelling.⁶⁹ Met name zou de benadering, zoals I. Kievit die heeft gegeven in zijn boek *Tweeërlei kinderen des verbonds*⁷⁰ een uitweg kunnen bieden die voor allen begaanbaar is.⁷¹ Als dat niet mogelijk blijkt, is het goed te bedenken dat de apostel Paulus ook dergelijke vragen op het oog moet hebben gehad toen hij schreef: 'Want wij kennen ten dele.'⁷²

De theologische zwakte die de beraadslagingen kenmerkte, kwam ook tot uitdrukking in het feit dat de Synode niets deed met de door De Blois gegeven heenwijzing naar de visie van Olevianus op het verbond, die tot de dragende gedachten van de leeruitspraak van 1931 behoorde en voldoende aanknopingspunten bood om de onderlinge misverstanden tot een oplossing te brengen. Ook de suggestie van De Blois om de hulp van Aquila en Priscilla in te roepen – bezinning in rustige sfeer – vond geen weerklank.⁷³

De door De Blois gegeven heenwijzing naar de visie van Olevianus op het verbond werd niet algemeen onderschreven.⁷⁴ Het theologisch testament dat Kersten had nagelaten in de uitgave van *Het verbond der genade*,⁷⁵ was zelfs bij uitstek geschikt om de spanningen tussen Kok en zijn tegenstanders weg te nemen. Het kwam echter, voor zover wij weten, gedurende

66. Zie par. 6.2.2.3: De positiekeuze van Van de Woestijn, Bas en De Blois.

67. Van belang is ook het wederzijdse beroep op Calvijn. Zie M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 192, 193.

68. *Ibidem*. Voor Schriftplaatsen zie men G.H. Kersten, *Gereformeerde Dogmatiek I*, blz. 311-427; J.J. van der Schuit, *Het verbond der verlossing*, blz. 29-36; J. van Genderen, W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, blz. 496-516.

69. Men zie voor een uitwerking van deze gedachte M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 192, 193.

70. I. Kievit, *Tweeërlei kinderen des verbonds*, blz. 31-87, geeft een vrij uitvoerige bespreking van de bijbelse gegevens over de tweeërlei kinderen en een samenvatting.

71. C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, blz. 374-383 geeft een bespreking van het theologisch denken van I. Kievit. Zie met name blz. 375.

72. 1 Korinthe 13:9 en 12 en de kanttekeningen (S.V.) 36-42.

73. Zie par. 6.6.2.3: De positiekeuze van Van de Woestijne, Bas en De Blois; par. 6.2.4: De brede discussie. Voor Aquila en Priscilla zie men hfst. 6, noot 121.

74. Zie hfst. 6, noot 76.

75. Zie par. 3.9: Een theologisch testament.

de gehele Synode niet aan de orde. Steenblok had het uitgaafje van Kersten tegenover de studenten tijdens zijn lessen zelfs 'practisch waardeloos' gemaakt.⁷⁶ Hij zette daarmee geen evenwichtige koers uit.

Die stond Kersten met zijn uitgave wel duidelijk voor ogen. Het ging hem om de handhaving van de leer van de twee verbonden, waarbij de beloften zijn geadresseerd en de onbeperkte aanbidding van het verbond in de bediening van het Evangelie wordt gehandhaafd. De strak logische benadering van de beloften vanuit de verkiezing werd in deze publicatie doorbroken door de hantering van twee Bijbels onderbouwde kernbegrippen: het *recht van toegang* voor alle hoorders van het Evangelie en het *recht van bezit*, dat wordt ontvangen door het geloof.⁷⁷

8.7 Verenigingen als twistappels

Het enthousiasme over de uitbouw van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen en de oprichting van landelijke organisaties voor meisjesverenigingen, zangverenigingen en organisten werd zeker niet door alle predikanten gedeeld. Leidinggevende figuren als Van den Berg, Kersten, Kok en Verhagen waren het hartelijk eens over de noodzaak van zendingswerk en de ondersteuning van de kweekschool te Krabbendijke. Die eensgezindheid veranderde zodra het ging over het jeugdwerk en andere activiteiten in verenigingsvorm. Het onderzoek dat in deze studie werd beschreven, maakt een keuze uit verschillende signalen mogelijk.

- Van een niet nader genoemde zijde (G.H. Kersten) bracht men zijn ongenoegen bij een bestuurslid van het Landelijk Verband tot uitdrukking over de medewerking van R. Kok aan de voorgenomen uitgave van *Daniël* (maart 1946).⁷⁸ De Veenendaalse predikant zou in een rubriek leiding geven aan de leerstellige vorming van jongeren aan de hand van de Catechismus.⁷⁹

- 'Straks gaan we de gereformeerde kant uit'. Commentaar van G.H. Kersten bij de verschijning van *Daniël* begin 1947 tegenover student K. de Gier.⁸⁰

- D.L. Aangeenbrug schreef aan K. de Gier, die in 1948 predikant geworden was te Lisse, dat hij een eventueel optreden van de zangvereniging in het kerkgebouw aldaar aanhangig zou maken bij de Synode.⁸¹

- Op de Generale Synode van 1950 maakten F. Mallan, C. Steenblok, Chr. van de Woestijne, D.L. Aangeenbrug en twee ouderlingen het punt 'verenigingen' aanhangig. Mallan uitte als eerste zijn innerlijke bezwaren tegen het verenigingsleven. Hij wees de vergadering op het bestaan van meisjesverenigingen, waarop 'een juffrouw voorgaat in gebed'. De preses gaf een nadere verduidelijking van de bezwaren van zijn collega. Hij vroeg met name aandacht voor de ontwikkelingen bij de jongelingsverenigingen. Daar waren naar zijn mening sterke (verkeerde) stromingen aanwezig. Men moest bevreesd zijn voor een verkoop van de kerk aan deze verenigingen.⁸²

- De Generale Synode van 1950 besloot dat het Landelijk Verband van Zangverenigingen en dat van de meisjesverenigingen zichzelf moesten opheffen. Het bidden en spreken

76. Zie par. 6.7.1: De klachten van de studenten.

77. Zie par. 3.5: Een theologisch testament. Vergelijk M. Golverdingen, *Om het behoud van een kerk*, blz. 173-181.

78. Zie hfst. 2, noot 110.

79. Zie hfst. 2, noot 108.

80. Zie hfst. 2, noot 108 en 109.

81. Zie hfst. 6, noot 20.

82. Par. 6.4.4.

van meisjes en vrouwen in de gemeente achtte men ongeoorloofd. Volgens Van den Berg beschouwden veel synodeleden een zangvereniging als een uiting van wereldgelijkvormigheid. Het besluit om zichzelf op te heffen werd in tweede instantie na een protest dat hout sneed, omgezet in een synodaal advies.⁸³

Het feit dat Kersten openlijk zijn ontstemming over de nieuwe ontwikkelingen bij het jongerenwerk te kennen gaf en ook aan anderen liet blijken,⁸⁴ was aan diverse predikanten niet voorbij gegaan. De onderlinge verhoudingen werden daardoor aangescherpt. Dat moet steeds meer op de classes en de synoden tot uitdrukking gekomen zijn. De bezwaren hebben – mogelijk onbedoeld – een zekere groepsvorming in de hand gewerkt. Die werd in ieder geval opgeroepen of versterkt door het besluit van Kersten en Steenblok om de prekenreeks *Uit den Schat des Woords* te laten verschijnen. In de eerste zes jaargangen ontbreken bij de medewerkers de namen van de predikanten, die medewerking verleenden aan het jeugdwerk of aan *Daniël*. Het betrof: J. van den Berg, M. Blok, A. de Blois, R. Kok, A. Verhagen en A. Vergunst.⁸⁵ De al enkele jaren bestaande spanningen rond het thema ‘verenigingen’ kwamen op de Generale Synode van 1950 tot uitbarsting. Het voor sommigen onverwachte offensief tegen de landelijke organisaties voor het verenigingswerk was een uiting van kerkelijk conservatisme, dat alles wilde laten blijven bij het oude en de vooroorlogse situatie idealiseerde. Tussen de regels door klonk de vrees voor een neocalvinistische invulling van het verenigingswerk: ‘We gaan de gereformeerden achterna’. Landelijke organisaties moesten zich op voorschrift van de Synode ontbinden. Meisjesverenigingen moesten zo mogelijk weer worden getransformeerd tot naaikransen. Het zingen van verenigingen in kerkgebouwen moest officieel worden verboden. Het landelijke jongerenwerk moest onder toezicht van een speciaal deputaatschap worden geplaatst.⁸⁶

Het offensief was ook de uiting van een verborgen strijd over de vraag wie de koers in het kerkelijke leven zou bepalen na het heengaan van G. H. Kersten in 1948 en J. Fraanje in 1949. Was dat de groep die zich had verzameld rondom de figuur van Steenblok? Of zou de koers bepaald worden door de persoon van Verhagen en degenen die zich met hem inzetten voor kerkelijk gebonden jongerenwerk?⁸⁷ Het offensief moet worden geduid als een poging van de groep rond Steenblok, die op de Synode duidelijk in de meerderheid was, om nu eens en voor goed de gang van zaken in het kerkelijke leven vast te leggen. Er was sprake van ‘synodocratie’, van een hang naar centralisme.

8.8 De beantwoording van de probleemstelling

De vraag die het onderzoek draagt dat in deze studie wordt beschreven, luidt: Hoe verhouden zich in de Gereformeerde Gemeenten in de periode 1946-1950 de theologische motieven tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis? Om tot de beantwoording van de vraag te komen, werd uitgegaan van een aantal methodische overwegingen.

1. Het inventariseren van de theologische motieven en de meer sociaal gekleurde factoren in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in de afgebakende periode van vijf jaar

83. Par. 2.8, 6.4.4.

84. Par. 2.4.3.

85. Par. 2.6.1.

86. Par. 6.4.4.

87. Vraaggesprek met K. de Gier, d.d. 11 juni 1991.

(100%). Sommige kerkhistorische ontwikkelingen strekten zich over een grotere periode uit. De jaren buiten het genoemde tijdvak werden consequent genegeerd. De inventarisatie leidde tot de vaststelling van 44 thema's – kerkhistorische feiten en ontwikkelingen – die in een tabel zijn weergegeven.⁸⁸

2. De invloed van elk motief of feit was uiteraard niet even belangrijk. De *duur van de doorwerking* was van groot belang. Er waren ontwikkelingen die de gehele periode van vijf jaar in beslag namen, zoals het werk van het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen (5 jaar = $5 \times 20 = 100\%$). De uitspraken van twee particuliere synoden in mei 1948 werkten door in het kerkelijke leven tot het bijeenkomen van de Generale Synode van 1949. Het ging om een tijdvak van ongeveer een jaar (1 jaar = $1 \times 20 = 20\%$). Een enkele keer kon de tijdsduur worden geschat op een half jaar (half jaar = $1 \times 10 = 10\%$).

3. Daarnaast sprak de *intensiteit* van de kerkhistorische feiten en ontwikkelingen bij de interpretatie een woord mee. Het offensief contra de verenigingen, dat tijdens de zitting van de Generale Synode van 1950 werd ingezet, hield meer kerkleden bezig dan het eerste contact van een kleine groep studenten. De intensiteit werd weergegeven met de factoren 1, 2, 3, en 4 oftewel 25, 50, 75 en 100%.

4. Op basis van de formule *duur x intensiteit = waardering* kon aan elk thema bij wijze van weging een getal worden toegekend. Vervolgens werd op basis van de onderzoeksgegevens aangegeven of het thema behoorde tot de theologische motieven of tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten.

De weging van de getallen gaf aan dat de theologische motieven 38% van het geheel uitmaakten en de meer sociaal ingekleurde factoren 62%. Het antwoord op de probleemstelling luidt dat in de periode 1946-1950 de laatste groep factoren de theologische motieven overheerste met 24%. Het resultaat van het onderzoek is enigszins verrassend, omdat de theologische positiekeuze voor of tegen R. Kok het kerkelijke veld schijnbaar geheel beheerste. Anderzijds zorgden de vele nieuwe ontwikkelingen, zoals de opleiding voor onderwijzer aan de kweekschool 'De Driestar', de ontplooiing van het jongerenwerk en de brede inzet voor de militairen in Indonesië voor een stevig accent op de factoren die gerekend worden tot de meer sociale context van de kerkgeschiedenis.

Het is zaak voor overwaardering van het antwoord op de onderzoeksvraag te waken. Het gaat slechts om een tijdvak van vijf jaar. Het antwoord heeft alleen betrekking op de Gereformeerde Gemeenten. Bij de interpretatie van de betekenis van feiten en ontwikkelingen werd zoveel mogelijk aangesloten bij de resultaten van het ingestelde onderzoek. Daarbij kan echter een zekere subjectiviteit van de onderzoeker niet worden uitgesloten.

Het is een illusie om te denken dat in een niet-exacte wetenschap als kerkgeschiedenis exacte antwoorden mogelijk zijn. Het subjectieve element zal altijd aanwezig blijven, maar het is de moeite waard om ons dat bewust te zijn en naar objectiviteit te staan. Het gaat er immers om op basis van de beschikbare bronnen het verleden van alle betrokkenen recht te doen. De uitkomst van het verrichte onderzoek bevat een aansporing om bij het beoefenen van de kerkgeschiedenis de sociale context niet uit het oog te verliezen. Alleen zo kan er sprake zijn van reconstructie van een verleden.

88. Zie bijlage III: *Globaal overzicht van de verhouding van de theologische motieven tot de factoren die behoren tot de meer sociale context van de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in de periode 1946-1950.*

8.9 De gemeente van Korinthe als spiegel

Naarmate de reconstructie van een verleden die in deze studie werd gegeven, vorderde, drong zich een vergelijking op tussen de ontwikkelingen in Veenendaal en op landelijk niveau in de Gereformeerde Gemeenten én de situatie in Korinthe. Sommige overeenkomsten zijn direct duidelijk.

- Er deden zich ingrijpende twisten voor in de gemeente. Zo gaf de apostel aan dat de Korintheïers zich allen tot een bepaalde partij rekenden: 'Een iegelijk van u zegt: Ik ben van Paulus, en ik van Apollos, en ik van Cefas, en ik van Christus.'⁸⁹ Voor velen in de Gereformeerde Gemeenten gold een variant op deze tekst: Ik ben van Kersten, en ik van Kok, en ik ben van Steenblok.

- Het is aannemelijk dat de partijenschappen in Korinthe te maken hadden met verschillen in de prediking. Daarin 'vloeit om zo te zeggen de theologie uit'.⁹⁰ Maar een geoorloofde verscheidenheid kreeg in Korinthe de gestalte van zondige partijenschappen. Het was in Veenendaal met name in de jaren 1948-1950 niet anders.

- De samenkomsten van de gemeente van Korinthe kenmerkten zich door onordelijkheid bij het beoefenen van de verschillende bijzondere Geestesgaven. Daarom stelt de apostel het gehele kerkelijke leven onder het gezag van het bekende woord: 'Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden.'⁹¹ De dingen moeten in de christelijke gemeente niet geschieden, zoals in een opgewonden, wanordelijke menigte, maar met de orde van een goed opgebouwd leger, met aandacht voor een gave vormgeving. Het gaat om het denken en handelen vanuit de kerkrechtelijke regel. In de euforie rondom de openbaring aan M. van de Ketterij over de instituering van de tweede gemeente te Veenendaal was de ondergang van een welgeordend kerkelijk leven dichtbij. Men schoof hier en daar heel gemakkelijk de bepalingen van de kerkorde aan de kant. De Generale Synode heeft dat toch wel beseft. Men vergaf in dit bijzondere geval met algemene stemmen aan Van de Ketterij zijn irreguliere handelen, en stelde tegelijkertijd vast dat daarmee 'geen vrijheid wordt gegeven om van de DKO en de besluiten der meerdere vergaderingen af te wijken'.⁹²

- De gemeente van Korinthe werd in de tijd van Paulus door tal van spanningen en felle twisten beheerst. De Gereformeerde Gemeenten verkeerden in 1950 in een diepe crisis, die leidde tot de schorsing van een bekend predikant, tot de instituering van een tweede gemeente, terwijl persoonlijk gekleurde tegenstellingen en verschillen van inzicht tastbaar bleven.

- Velen hebben zich verbaasd over het feit dat Paulus meende God te kunnen danken over de rijkdom die aan de Korintheïers door Gods genade geschonken was, terwijl er zoveel ernstige problemen in de gemeente waren. De apostel wijst op het geheim van Gods verbondstrouw in Christus: 'Ik dank mijn God allen tijd over u vanwege de genade Gods, die u gegeven is in Christus Jezus (...). God is getrouw door Welken gij geroepen zijt tot de gemeenschap van Zijn Zoon Jezus Christus, onze Heere.'⁹³ De gemeenschap met Jezus Christus is alles wat de gelovigen nodig hebben. Die gemeenschap maakt hen bijzonder rijk voor Gods aangezicht.⁹⁴ God is getrouw. Daarom bestond en bestaat de kerk van Christus. Calvijn heeft de opdracht

89. 1 Korinthe 1:11.

90. W. van 't Spijker, *Conflictstof binnen de gemeente en de weg van het Evangelie*, blz. 75.

91. 1 Korinthe 14:40.

92. *Acta 1907-1959*, blz. 589.

93. 1 Kor. 1:4, 9.

94. R. Dean Anderson, *1 Korintheïers*, Kampen 2008, blz. 39-40.

van Paulus aan de Korintheïers om de eenheid te zoeken⁹⁵ voor zijn tijd en de onze treffend geparafraseerd: 'Ik hoop dat de Heere u niet tevergeefs zo vele gaven gegeven heeft, maar dat Hij u tot zaligheid wil brengen; maar gij moet ook toezien, dat zulke uitnemende gaven door uw gebreken niet besmet worden; daarom, ziet toe, dat gij onder elkander eendrachtig zijt.'⁹⁶ Dat is de blijvende opdracht van de christelijke kerk van alle tijden en plaatsen.

95. 1 Korinthe 1:10.

96. J. Calvijn, I en II Korinthe, blz. 21.

Summary

RENEWAL AND CONFUSION DEVELOPMENTS IN THE HISTORY OF THE GEREFORMEERDE GEMEENTEN 1946-1950

The intriguing fact that the history of the Gereformeerde Gemeenten, organized in 1907, either has not, or has hardly received any attention, has stimulated me to make an attempt to engage in systematic research. An earlier study – *Om het behoud van een kerk* (For the Preservation of a Church) – is primarily an account of the period 1928-1948, and was written from the perspective of the history of theology. *Vernieuwing en verwarring* (Renewal and Confusion) is an account of the history of the Gereformeerde Gemeenten spanning the period from 1946 to 1950.

The initial focus is upon ten new developments in the Gereformeerde Gemeenten during these years that immediately followed the Second World War. This is followed by a description of the leaders and their doctrinal positions within the denomination. In the third place, there is a description of the conflict in Veenendaal that led to the suspension of Rev. R. Kok, and his departure from the Gereformeerde Gemeenten at the beginning of 1950.

The emphasis of this study is upon church history as a progressive process. How did certain developments emerge and how did they mutually influence each other? The research documented in this study focuses upon the interconnectedness between theological motives and issues that are the more social context of church history during the period 1946-1950. A second aspect of this research is that it aims to provide a better insight into how ecclesiastical conflicts arise. This study offers an account, analysis, and evaluation of difficulties that arose in Veenendaal, affecting the entire denomination.

Chapter 1 gives an account of the historical context of the years 1945-1950. The dominating theme immediately following the Second World War was restoration and renewal. During the war, Queen Wilhelmina continually emphasized on 'Radio Oranje' (Radio Orange) that the new mentality, having emerged in her opinion during the occupation, needed to culminate in a new cabinet that would commit itself to the renewal of society. This study offers a brief description of the renewal movement that rejected the pre-war parties and became known as the breakthrough movement. It culminated in the organization of the *Partij van de Arbeid* (Dutch Labor Party). This movement cannot be divorced from the influence in the Netherlands of the Swiss theologian, Karl Barth, and his capable interpreter, G.C. van Niftrik, who published the *Kleine Dogmatiek*. In the Gereformeerde Gemeenten Rev. G.H. Kersten formulated his opposition to Karl Barth's rejection of general revelation in only one or two sentences. The Swiss theologian did not build upon the rock-solid foundation of Jesus Christ. Dr. C. Steenblok, executive editor of *De Saambinder*, the official periodical of the Gereformeerde Gemeenten, addressed Barthianism in a few sequential articles. He viewed Barth as a heretic who exercised great influence and whose error therefore needed

to be addressed.

The thinking of the breakthrough movement did not influence the *Staatkundig Gereformeerde Partij* (Reformed Political Party) – a party in which the Gereformeerde Gemeenten had a dominant position. The party was and remained the political expression of the experientially Reformed population in the Netherlands. The elections of May 17, 1946, confirmed that the breakthrough movement was a failure. The SGP achieved a slight growth of 0.2% to 2.1% of votes cast.

The reconstruction of a partially destroyed nation demanded an extraordinary commitment of politicians, government employees, and citizens. Approximately one quarter of the infrastructure had been destroyed. A synodical committee, having as its mandate to offer assistance to victims and destroyed churches, offered ecclesiastical assistance. The great shortages in the Netherlands also did not escape the attention of the Netherlands Reformed Congregations in North America. In November 1945, the first shipment of supplies was distributed in the Netherlands under the supervision of the consistories. Approximately twenty church buildings had been damaged or completely destroyed by the violence of war. The government contributed to the reconstruction effort by issuing restoration bonds governed by stringent stipulations.

Near the end of 1947, interest in emigration increased significantly, especially in agricultural circles. Ecclesiastical assemblies reflected on this trend, concluding that emigration is a personal matter and that everyone is obligated to examine the purity of his motives in light of the Bible. Rev. J. B. Bel of Dirksland was appointed by his Classis to function as liaison. The General Synod of 1949 appointed an official committee with an explicit mandate: The Synodical Committee for Emigration to Canada (SCEC). Its clerk, Rev. J. Fraanje of Barneveld, was the first designated ecclesiastical appointee within the Gereformeerde Gemeenten. He was intensely involved in counseling church members who were planning to emigrate. In his dissertation *De dynamiek van een emigratiecultuur* (The Dynamics of an Emigration Culture, 2010), E. Koops gives a primarily negative assessment of the view held by the Gereformeerde Gemeenten regarding emigration. He assumed that the Ledeboerian tradition functioned as an inhibiting factor. Further research revealed, however, that his view needs some modification, for he does not sufficiently consider the remarkable efforts made by the Gereformeerde Gemeenten in the second half of the forties.

The conflict with the Republic of Indonesia, declared in August of 1945, made an extraordinary impact upon society after the war. The Dutch government activated a large military contingent to refrain the nationalistic movement in Indonesia, and to restore law and order. On average, 500 to 800 soldiers from the ranks of the Gereformeerde Gemeenten were continually involved in these military endeavors. A significant minority of approximately 150 to 170 men refused any form of vaccination due to conscientious objections. Often they were not treated very respectfully. The Synodical Committee for Correspondence with the Government engaged itself to see to it that those who had conscientious objections would be exempt from vaccination. The SGP political party also engaged itself on their behalf. After the transfer of sovereignty to Indonesia in 1949, new difficulties emerged due to an epidemic outbreak of small pox. Those soldiers who had not been vaccinated were not permitted to return home. Due to the intervention of W. F. Schokking, Secretary of War, a detachment of non-vaccinated soldiers was organized. This detachment was quarantined in the front section of the ship 'Zuiderkruis', which arrived in Rotterdam on May 9, 1950.

Chapter 2 contains the results of my research regarding *New developments in the Gereformeerde Gemeenten during the years 1945-1950*. This encompasses the functioning of the church in the broadest sense of the word.

- a. The organization of the 'Christelijke Normaalschool' in Krabbendijke in September 1944, which developed into a Teachers' Training College. This institute was recognized by the General Synod. On May 27, 1947, Synod advised the local congregations to initiate collections for this institute. Thereby the entire denomination embraced the cause of this teachers' college.
- b. The decision of the General Synod of May 27, 1949 to launch a new denominational initiative to engage actively in mission work. A profile for an acceptable mission worker was formulated, whereas a clear blueprint for the organization of mission work was also presented. In the local congregations however, there was either no or very little interest in these plans.
- c. The expansion of the Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen (National Federation of Youth Societies) which introduced itself at the national level with the publication of the brochure *Young People in Need*. This brochure was distributed throughout all congregations near the end of February and the beginning of March 1946. This document became the stimulus for the publication of *Daniel*, a periodical for youth societies that was published for the first time on June 21, 1946. The response to this periodical was very favorable – also in light of the fact that it functioned at the same time as a link with the young men who served in Indonesia. This national federation simultaneously organized the shipment of packages to approximately 500 soldiers, containing good literature, a pastoral letter, and gifts.
- d. On May 29, 1947, the General Synod appointed the *Commissie ter behartiging van het werk onder de militairen* (Committee to Facilitate Outreach among Soldiers). This committee took over the task of pastoral care from the national federation, and thereafter it was assisted by young people belonging to this organization.
- e. November 15, 1947, marked the publication of the sermon series *Uit de Schat des Woords* (From the Treasury of God's Word), which partially relied upon the shipment of sermons via the gift packages that were sent to the soldiers in Indonesia.
- f. December 20, 1947, marked the institution of the National Federation of Choirs, by which fourteen choirs agreed to enter into a cooperative arrangement. In Zeeland and South Holland choirs had already organized regional federations.
- g. August 18, 1948, marked the institution of the National Federation of Girl Clubs, consisting of approximately 24 study guilds, knitting and sewing circles, being united to stimulate the ministry of compassion.
- h. The publication of the children's periodical *De Kleine Gids*. This was the result of a private initiative within the Gereformeerde Gemeenten. This periodical was intended for the entire sphere of those who were of experiential Reformed persuasion, and as such was appreciated by many.
- i. From the summer of 1948 on forward, there were initiatives to constitute a Federation of Organists of the Gereformeerde Gemeenten (VOGG). This federation was officially constituted in Dordrecht on June 17, 1950.
- j. Young people of the Gereformeerde Gemeenten who pursued a university education, organized in 1950 a summer camp in Wapenveld. Within a year, this led to the university organization of an interdenominational federation of students, the *Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato* (CSFR).

There were a total of ten initiatives which had as their objective either the expansion of denominational activity and/or the specific training of children and young people. The expansion of the work of the National Federation of Youth Societies and the National Federation of Choirs created tension within the denomination.

The tension pertaining to the National Federation of Youth Societies can be partially attributed to the rapid growth of the periodical *Daniël* of which 5000 copies were printed. For several consecutive years it thereby exceeded *De Saambinder* in terms of the number of subscriptions. The question also arose whether the *Daniël* was sound in its articulation of the Reformed faith. Within a time frame of a year and a half, there were three confrontations that prompted such questioning. There was also opposition to the existence of choirs. Rev. J. van den Berg indicated repeatedly that both he and the federation as such were challenged by forces from within the denomination.

Chapter three opens with brief biographies of four ministers: *Persons and their Positions during the period of 1944-1948*. These ministers exerted the greatest influence upon the developments of these years.

1. In the background was the very influential personality of Rev. Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948), residing in Rotterdam. He had developed into a universally respected dogmatic authority within the sphere of the congregations. He was also exceptionally gifted in the area of interpersonal relationships. Emphatically he opposed the doctrine of the three covenants that had been formulated by Rev. J. Jongeleen (1879-1961), a Christelijk Gereformeerd minister in Hilversum. The latter minister made an essential distinction between the Covenant of Works, the Covenant of Redemption, and the Covenant of Grace. All who had been baptized belonged to the Covenant of Grace. However, Kersten limited the number of covenants to two: the Covenant of Works that encompassed all men, and the Covenant of Grace that was established in Christ exclusively with the elect. Kersten was evidently leery of a view of the covenant whereby its execution would be contingent upon conditions to be fulfilled by man. This controversy regarding two or three covenants resulted in the doctrinal proclamation of 1931 which explicitly stipulated that the covenant of grace is subordinate to election unto salvation. However, in regard to the offer of Christ and the benefits of the covenant, no one is excluded from the gospel.

Kersten's stand regarding the occupying power during the initial one year and a half of the war caused a certain measure of unrest within the sphere of the congregations. The minister of Rotterdam considered Germany to be the rod by which God chastised the Dutch people. From the pulpit, he warned against engaging in active and passive resistance. However, when the demonic objective of the actions of the occupier became increasingly evident near the end of 1941, Kersten declared that the limit of obedience in light of Romans 13 had been reached. He began to support the resistance effort. However, this change of direction could not entirely erase the displeasure caused by his initial position.

During the years of the war, the health of Kersten deteriorated considerably. His succession as teacher at the Theological School became therefore a matter of current interest. In Kersten's view, none of the ministers serving the denomination was qualified to succeed him. When in February 1943 Dr. C. Steenblok of Poortvliet transferred to the denomination from the Gereformeerde Kerken in Nederland (Kuyper's churches), he deemed this to be the solution to his concerns. Less than half a year after his installation, the Curatorium appointed Steenblok

as assistant teacher at the Theological School. It is understandable that this appointment resulted in alienation and opposition among the ministers.

2. During the period of 1946–1950, *Rev. Adrianus Verhagen* (1887–1959), residing in Lisse, gained significantly in influence. Due to a handicap, he had not received much education, and was called to his office in an extraordinary manner. He had a pleasant sense of humor, was a man of social compassion, and possessed the charisma to interact with young people. He was a beloved preacher who had the gift of remaining in touch with current events.

In 1922, Verhagen had been opposed to Kersten's membership in the Lower House of the Dutch government. He was initially also opposed to Kersten's plans to collect funds for the establishment of a Theological School. However, at the inaugural event in 1927, he made the concluding remarks. Together with Rev. J. van den Berg of Krabbendijke and Rev. R. Kok of Veenendaal, he opposed Kersten's actions. Besides bringing Steenblok into the denomination, Kersten also took him under his wings. During the period upon which this research focuses, Verhagen remained in the background. He was, however, at the very center of the developing youth society movement.

3. *Dr. Cornelis Steenblok* (1894–1966), as an emeritus minister of the Gereformeerde Kerken in Nederland, was awarded a doctoral degree at the Vrije Universiteit (Free University) upon the submission of a dissertation about Voetius and the Sabbath. He unquestionably had an other-worldly trait. He evidently lacked sensitivity in his contacts with others. On the other hand, he was a winsome man of integrity who showed an interest in young people who were studying. He was able to interact with his students with an unfeigned friendliness.

On a teacher's convention, held on April 12, 1944, he gave a lecture about Christ and common grace that raised eyebrows. He posited that common grace issues forth from the common providence of God, and is entirely divorced from the work of the Mediator. The Gereformeerde Gemeenten taught, however, that there was a direct relationship between the sacrifice of Christ and common grace. 'There is not a blade of grass that can grow apart from the blood of Christ.' Steenblok's lecture, in which he rejected this view, marked the beginning of a period of great ecclesiastical unrest. Nevertheless the General Synod of September 20, 1945, unanimously appointed him to be a permanent instructor at the Theological School. This synod also appointed Steenblok to replace Kersten as the editor of *De Saambinder*.

In this weekly periodical, Steenblok published a series of articles about subjects that were decidedly dogmatic, were highly abstract in nature, and manifested a decidedly logical thought pattern. He repeatedly emphasized that only the elect are partakers of the promises of the covenant of grace. There is no such thing as the proclamation of the promises to all hearers. The Law must be proclaimed to all, but the gospel is to be preached only to the contrite in spirit. This notion of Steenblok was challenged by L. Vroegindewey, Nederlands Hervormd minister in Waddinxveen, who directed his attention to the Canons of Dort, chapter 2, article 5.

4. *Rev. Reinier Kok* (1890–1982) of Veenendaal also opposed the views of Steenblok. This minister was initially trained to be a baker, but was then 'sweetly' called to the ministry. In 1911, Classis Amsterdam unanimously admitted him to be trained for a period of four years by Rev. Kersten of Yerseke. Kok was a man of an open and honest character. His conduct was one of a great measure of directness and could be typified as less than tactful. Kok's primary strength was his passionate preaching toward young and old and his great devotion to the pastorate. He was widely trusted and respected. Five times he was elected as a member of

the moderamen of the General Synod. In 1941 the delegates elected him as chairman. This must have been related to the fact that he took position against the Germans and their sympathizers, as well as to his call for active resistance.

Quite frequently Kok was neither prudent nor thoughtful in his public statements. Theological restraint was not his strongest asset. In 1941, Kok, by way of a duplicated letter addressed to the delegates of the General Synod, launched a sharp attack on Steenblok and the lecture he had given regarding common grace. He positioned himself as the defender of the established sentiment and labeled the views of Steenblok as being unscriptural and God-dishonoring. Kersten came to Steenblok's defense by way of an extensive and documented written statement. During the extended Synod, held on September 20, 1945, Kok was the only one who voted against the pronouncement of Synod regarding common grace. Immediately following the war, a new development began to manifest itself in Kok. In his preaching, and in a series of thirteen publications, he would accentuate the preciousness and all-sufficiency of Christ, as well as the general offer of grace. In so doing, he emphasized that the promises of the gospel have been granted to all church attendees. He did so, for instance, in a publication entitled *Dierbare beloften voor goddelozen, die verre van de gerechtigheid zijn* (Precious Promises for the Ungodly who Are Utterly Devoid of Righteousness, 1947). We cannot but get the impression that in his sermons, in addition to manifesting pastoral concern for unconverted hearers, he was also obviously reacting to Steenblok's series of articles in *De Saambinder*. Countering Steenblok's repeated conclusion that the promises are only intended for the elect, Kok posited in the pulpit of Veenendaal that they swirl like snowflakes around the ears of the sinner.

In July 1947, Kersten seriously objected to such expressions. Was a new emphasis emerging regarding the doctrine of the covenants? Did Kok's views gravitate toward the covenantal views of the Christelijke Gereformeerde Kerken which presuppose the existence of three covenants? Kersten forwarded his objections to Classis Barneveld. During the Spring of 1948, some members of Kok's congregation did likewise. All of these overtures coalesced when Classis convened on June 1, 1948, and was attended by deputies from the three Particular Synods in conformity to Article 49 of the Church Order of Dort. Classis, being extensively prompted to do so by Kersten, rendered a judgment consisting of seven points that affirmed uncompromisingly the doctrine of two covenants. Kok acquiesced in this. At his request, Kersten formulated for him the extent of the offer of grace. Kok could fully subscribe to this explanation. He also rescinded fourteen expressions in his sermons and publications that could lead to misunderstanding or error. This was followed by the reconciliation of all parties involved.

Chapter 4 gives a description of *The Veenendaal Controversy during the years 1948 and 1949*. The reconciliation of Barneveld yielded no fruit in the consistory of Veenendaal. One continued to listen critically to the sermons of Rev. Kok. He therefore continued to struggle with the majority of his consistory which did not accept his preaching. The extraordinary complexity of the conflict that issued forth from this has been reduced in this study to eight phases.

a. *The emergence of a critical evaluation of the preaching of Rev. Kok.* There are three contributing factors here that were mutually reinforcing: the influence of the young teacher J.W. Jansen who vented his objections to the preaching of Kok within the congregation and among members of the consistory; the negative judgment rendered by the Particular Synod South, convened

in Yerseke, of a booklet authored by Mr. Geluk who presented himself as a sympathizer of Kok; and the recantation of fourteen misguided theological expressions by Kok made at Classis Barneveld on June 1, 1948, which were subsequently published in *De Saambinder*. The soundness of Rev. Kok's doctrine had thereby become a subject of discussion.

b. The increasing tension between a majority of the consistory and a minority in the congregation who no longer have any confidence in Rev. Kok. The majority of the congregation (1500 of the 2000 members and baptized members) expressed their support for Rev. Kok and a minority in the consistory. This tension manifested itself, among other things, in the mutual circulation of signature petitions, the refusal of the majority of the congregation to receive family visitation, and the refusal of confession of faith students to make confession of faith. Polarization was obviously occurring (October 1948).

c. The repeated achievement of reconciliation and its subsequent failure. The first reconciliation between Rev. Kok and aggrieved elders occurred on Saturday, July 10, 1949. A month after its announcement in the congregation, the aggrieved segment of the consistory refused, however, to view itself as the guilty party, for it considered itself innocent. During the middle of October, there was a reconciliation between Rev. Kok and the aggrieved segments of the consistory and the congregation. This was primarily possible due to Rev. Kok's promise that he would discriminate more in his preaching. A membership meeting was subsequently convened, and the Lord's Supper was again celebrated. Both efforts succeeded by virtue of the leadership or influence of Rev. J. Fraanje of Barneveld who was highly respected. However, a lack of trust remained present beneath the surface. Therefore this restoration of peace lasted no more than a few weeks.

d. The controversy surrounding the installation of W. Turkesteen. This member of the congregation was elected as elder in replacement of a retiring office bearer who was eligible for re-election. Upon his installation, the majority of the consistory that was aggrieved regarding the doctrine of Rev. Kok would transition into a minority. Farfetched objections were raised against Turkesteen, and they were forwarded to Classis Barneveld. Nine members of the consistory simultaneously sought the advice of Classis, maintaining that Rev. Kok did not sufficiently preach the sovereignty of God. On February 18, 1949, Classis judged that the objections against Turkesteen were unfounded and that therefore he had to be installed. The majority of the elders of Veenendaal did not agree with this. During the gathering they asked whether they could establish a second congregation in 'Gelders Veenendaal' (until 1960 Veenendaal consisted of two parts, a 'Gelders' part and a 'Utrechts' part). Classis denied this request for church-orderly reasons. The aggrieved brothers would only shake hands with Rev. Kok if Turkesteen were not to be installed. However, they did not want to submit themselves to lawful decisions, for their sole objective was to re-establish a majority in the consistory and to continue their opposition to Kok. Kok offered to consult weekly with these brothers to discuss their grievances. However, the aggrieved brothers rejected that offer. It is evident that they had lost a power struggle that as such was unbiblical. They also refused to appeal to a major assembly and departed.

e. The schism in the congregation. The aggrieved elders no longer came to church the following Sunday, stating that they could no longer carry out their official labors. They also refused to lay down their office. The consistory, assisted by two neighboring churches, deposed these office-bearers. However, they continued to view themselves as lawful elders of the local Gereformeerde Gemeente. On March 13, 1949, they held the first church service in a building

known as the 'Kegelbaan' (Bowling Alley). A quarter of the congregation (500 members and baptized members) attended these services. In the end, twelve of the eighteen consistory members of Rev. Kok transferred to the gathering at the Kegelbaan. On Monday, March 14, the consistory decided to inform the denomination regarding these developments. They communicated at the same time that the deposed elders would no longer be recognized as members of the congregation. This was followed by a similar decision on April 21 regarding the members who attended the services in the Kegelbaan.

f. *The exhortation of Classis during the month of May.* The developments in Veenendaal culminated in the convention of an early Classis on May 3. The conduct of those who were aggrieved cast a shadow over the meeting, for they had addressed themselves to all consistories in a letter in which they enumerated far-reaching objections to the doctrine of Rev. Kok. The deputies of Article 49 emphasized that all aggrieved parties should confess their guilt and return to their original congregation. Agreement was only achieved regarding the point that the brothers in Veenendaal should have never separated themselves. During the meeting of Classis a growing support must have manifested itself toward the gatherings at the Kegelbaan. This became evident in the bare majority whereby Classis, by way of a personal letter, ultimately decided to exhort the brothers who had withdrawn themselves to return to the congregation and confess their guilt. Their objections could then be resubmitted in a church-orderly manner. This call had absolutely no effect.

g. *The solution of the General Synod: Overberg.* The Particular Synod of May 25, 1949, was characterized by a lengthy and heated discussion. A committee was given the task of hearing both parties and to exhort the brothers who had withdrawn themselves to return to the congregation of Rev. Kok. A very concise report was submitted to the General Synod that had been convened early and gathered on June 28 and 29, 1949. A deputy of Article 48 of the C.o.D. advised Synod to admonish earnestly and lovingly all who had withdrawn themselves to return. Between the lines of his advice, one could read, however, that upon their return and reconciliation the establishment of a second congregation in Veenendaal was not an altogether unattainable option.

At the meeting, the aggrieved brothers presented a list of objections against Rev. Kok's preaching. The minister of Veenendaal had the floor for a considerable period of time, but unanimity could not be achieved. At the request of Synod, all ministers constituted a committee to reconsider all matters. Within this committee, Dr. Steenblok expressed his grievance against the most recent publication of Rev. Kok, entitled, *Het aanbod van Gods genade* (The Offer of God's Grace). The committee finally advised Synod that unity should be restored, and that everything should be forgiven and forgotten. In the end, the aggrieved parties received permission to start their own congregation in Overberg, a small community located at a distance of five kilometers from Veenendaal. However, organization could only take place after they had secured their own church building. The resigned members did not take up this offer, however. In Overberg no suitable location for assembly was available.

h. *The organization of a second congregation in Veenendaal.* Based on a Bible passage that had been impressed upon him from Proverbs 24:10-12, Rev. van de Ketterij no longer considered himself bound to the agreement made between the ministers not to preach for the aggrieved group in the Kegelbaan. On October 24, 1949, he organized a second Gereformeerde Gemeente in Veenendaal, doing so without the permission of Classis and contrary to the decision of the General Synod.

Chapter Five describes *The brief prelude of 1950*. During a period of ten weeks – between October 24, 1949 and January 11, 1950 – three new developments occurred:

1. The Curatorium of the Theological School decided on November 21 to convene a special session of the General Synod to deal with the ongoing difficulties in Veenendaal. Three days later a formal call to convene was published in *De Saambinder* and was signed by C. Steenblok on behalf of the Curatorium. This body obviously went far beyond the boundaries of its authority. It behaved itself as a super committee. Classis Kampen therefore correctly protested the actions of the Curatorium in an *Open Letter* to all consistories. There was little support for this letter.

2. On November 18, the consistory of Alblasserdam decided to ask Classis Dordrecht to take the necessary steps at the pending Particular Synod to counter the decline toward neo-reformed doctrine. Rev. Chr. van de Woestijne and elders H. Bas and J. Vermeulen Hzn., both of whom served as elder in Alblasserdam, were given the task by Classis to be responsible for the final formulation of this request. The Particular Synod of December 22 decided that the gravamen of Dordrecht would be forwarded, beginning with these words, ‘The Particular Synod West is grieved over and denounces the publication of the booklet of Rev. R. Kok, entitled, *Het aanbod van Gods genade* (The Offer of God’s Grace).’ This is followed by a precise description of the grievances (here in abbreviated form):

- The minister of Veenendaal permits the offer and the promises of salvation to coalesce, and the results are accordingly; this leads him to neglect the efficacious calling and the ministry of regeneration whereby sinners are quickened.

- Rev. Kok appears to confuse the use of the law and the gospel in the external call and the preaching. This results in the neglect of the doctrine of the three matters of misery, deliverance, and gratitude, as well as the work of preparation, the way to Christ, and the ways in which this is experienced.

- The covenantal views of the minister of Veenendaal are confused – that is, insofar as they manifest themselves. His view is ultimately that the promise is to all baptized children, and thus are all in the covenant of grace. He believes, however, that the unregenerate sinner is under the law. However, he also stirs him up with a legal demand to believe in the way of a disguised Covenant of Works, rather than being uncovered as to his state of misery by way of the essential demand of the law as being the source of the knowledge of his misery.

3. Tension was palpable throughout the entire denomination. Some elders felt the need to discuss in an open and brotherly manner the issues at hand. They organized a conference of elders in Utrecht on December 14. There was great interest in this meeting. Half of all the congregations – seventy – were represented by 137 elders. The following questions were addressed: Are things well or ill in the Gereformeerde Gemeenten? What is the cause of her observed decline? Various speakers considered the preaching of the offer of grace to be the cause, thinking that this was a gravitating toward universal atonement. The gathering also considered this question: Is there truly a doctrinal controversy? Obviously, the issue Van de Ketterij-Veenendaal was also addressed. How was this development assessed? Two brothers expressed their warm sympathy toward Van de Ketterij, saying, ‘God has engaged Himself on his behalf.’ This was countered by the serious warning of elder N.W. Schreuder, the chairman of the gathering, not to yield to subjectivism: a church-orderly way must be followed.

Chapter 6 describes *The Grievous history of the synodical year (1950)*. On January 11 and 12, April 13, and June 29, 1950, a special General Synod was convened. It was special since the previous Synod had only been concluded three and a half months prior to that – on September 28, 1949. Rev. D. L. Aangeenbrug (1891-1984) of Dordrecht was elected as chairman, and Rev. L. Rijkssen (1902-1969) was appointed as clerk and was assisted by elder D. Kodde of Zoutelande. Of the 36 delegates, there were 22 who were seated for the first time at Synod. It was obvious that among the new members of Synod there was a fairly large number of men who were kindred spirits of Dr. Steenblok. They would exert a great measure of influence upon the course of events. The *Acta* of this Synod are notably succinct. They are complete as to being a record of the decisions made, but they say little or nothing about their background. This study therefore offers a reconstruction of this synod which is also based upon five accounts from private individuals. This summary can only focus on some of the main events.

- The detailed report of the synodical committee for *De Saambinder* demanded a great deal of attention. This ecclesiastical periodical was indeed the property of the congregations, but was ultimately viewed as a private undertaking of the editor. He was solely responsible for its content, and all expenditures and income were handled by him. In 1949 the General Synod had decided to change this peculiar arrangement. A committee of oversight and management was established. Any financial surplus was now destined for the Emeritus Fund. This was to Steenblok's disadvantage in terms of acquired privileges. When Synod adhered to the new approach, Steenblok continued to resist this. He indicated that he no longer wished to be the editor, quietly expecting that no one either could or would assume the editorship. L. Rijkssen, while being applauded, then offered to assume responsibility for this task. The fact that Steenblok disengaged himself from the editorship because of money rubbed many the wrong way and diminished his status.

- On the Wednesday afternoon of January 11, the discussion of the grievance against Kok lasted at least two hours and a half. First the primary authors, Chr. Van de Woestijne and H. Bas, had the floor. In the publication of Kok, Van de Woestijne missed the doctrine of man's state of spiritual death. Bas posited that in practice this booklet taught the doctrine of three covenants. That allegation would resurface in the discussion with a certain measure of regularity. Kok permitted the covenant of grace to coalesce with the offer of salvation. De Blois pleaded that more attention should be paid to the covenantal views of C. Olevianus who makes a clear distinction between the essence and the administration of the Covenant of Grace. He would lay down his office if he were no longer permitted to enter the pulpit with the offer of grace. He advised Synod to investigate the issue at hand in all quietness. His counsel was not endorsed.

In his initial defense, which lasted approximately forty-five minutes, Kok immediately distanced himself from the accusation that he did not subscribe to the decisions of Classis Barneveld held on June 1, 1948; that is, that the promises are only for the elect; and that an unconverted person neither can nor may plead upon the promise. Kok reminded everyone of the weeping of Jesus over Jerusalem's failure to repent. 'Is there a clearer proof of man's state of death and condemnation?' As to his covenantal views, he implicitly endorsed Olevianus. The fact that the offer of grace is not embraced by virtue of our enmity does not erase its reality. After Kok wrapped up his defense, the chairman noted that there was not a single minister who denies this offer, but the matter of misery is forgotten. The latter must also be taught. Later that afternoon, L. Rijkssen would acquiesce in this, saying that Kok did not

lay a good foundation in his booklet, and man's state of spiritual death was insufficiently taught. This was denied by the minister of Veenendaal.

At this point, the deliberations had in essence become a wide-ranging discussion with Kok and must have lasted an hour and a half. At the end of the afternoon session, Steenblok read a statement, positing therein that the coalescence of the offer and the promises is to be found with the Christelijke Gereformeerde Kerken. Immediately following Steenblok's contribution, the meeting was adjourned. The next day, after Synod had been reopened, a discussion between Van de Woestijne and Kok emerged. Kok then posited the following: 'The offer and the promises are the same.' Many delegates then exclaimed, 'We are done.' The chairman asked Kok to take back what he had said. Holding a booklet in his hand, Kok responded, 'I will confirm it.' He wanted to read a few passages from Rev. Kersten's publication *Het verbond der genade* (The Covenant of Grace). The chairman refused to grant him permission to do so. After some deliberation, Synod decided to suspend Kok for six months, 'since he adheres to doctrinal differences that have already surfaced earlier, such as, the coalescence of the promises with the offer of grace.' Kok and his elders then left the meeting after having expressed the wish that the chairman would receive the grace and guidance of Jesus Christ. It is a matter of great regret that Synod did not proceed to further substantiate this suspension on the basis of Scripture and the confessions. In light of Reformed church polity, '1950' remains also in other respects a sad spectacle. The procedural regulations of church polity were grievously violated when the chairman refused to give Kok the floor to elaborate further about his crucial declaration on the offer and the promises. In so doing, Synod undermined the fundamental right to hear and be heard.

- Synod had little difficulty in dealing with the matter Veenendaal-Van de Ketterij. The minister of Vlaardingen gave a detailed account of his labors with the break-away group in Veenendaal. This had led him to organise a second congregation in Veenendaal contrary to the regulations of the church order and contrary to the decision of the General Synod. The discussion was governed almost entirely by the euphoria of subjectivism that can be summarized in the words of the chairman, 'God has given His approbation to an evil matter.' Synod decided unanimously to grant forgiveness to Van de Ketterij for his conduct. It was emphatically confirmed that hereby no license was given to deviate from the Church Order of Dort and from the decisions of major assemblies. After this implicit condemnation, it was decided unanimously that the congregation of Veenendaal, having already been organized, was considered to have been lawfully received in the federation of the Gereformeerde Gemeenten in the Netherlands, starting with the day of her organization. During the evening of that day, the consistory of the Gereformeerde Gemeente of Veenendaal decided to leave the denomination, and to continue her existence as an independent congregation, having Rev. R. Kok as her minister.

At the follow-up session of April 13, 1950, A. Vergunst, the young minister of Zeist, who was not a delegate, asked for the floor. He filed a grievance against Dr. Steenblok, teacher at the Theological School, who maintained that through the writings of the Erskines and Boston 'runs an Arminian thread.' Steenblok allegedly taught 'that the offer of grace is only made to sensible sinners and not to all who live under the Word, thereby denying the well-meant offer of grace.' This declaration fell as a bomb shell into the midst of the gathering. After a lengthy and vehement discussion, Synod decided to forward this gravamen of Vergunst to the Curatorium and to suspend Synod. Within a week, the Curatorium convened to interview

the students regarding the manner in which their teacher functioned. Fourth year student, L. Kieboom, was the primary spokesman, and he articulated eight grievances. Steenblok was not qualified to communicate the matter to be studied. Kersten's publication *Het verbond der genade* (The Covenant of Grace) was misrepresented by him. The Curatorium deemed the relationship between the teacher and his students lamentable. The teacher was ordered to give consideration to the grievances of his students, not to give an unfavorable assessment of the English writers, and to attempt to win the hearts of the students with love and tact. On June 22, a meeting took place between the Curatorium, Steenblok, and Vergunst. Both retracted several expressions, resulting in reconciliation.

At the synodical session of June 29, it could be reported that the differences of opinion had been resolved. In its report, the Curatorium painted an incorrect and far too rosy picture of the instruction given by the teacher. The Curatorium even advised not to appoint another teacher. Thus one did not avail themselves of the only possibility to compensate for the weak instructional skills of Steenblok. One evidently did not realize that real complaints that are not resolved can lead to tensions and explosions. The failure of the Curatorium of '1950' would prove to be one of the most important contributing factors to the schism of '1953'.

Chapter 7 addresses the content of *The Decision of Synod: Reactions, Interpretations, and Reflections*. The statement of R. Kok that the offer and the promises are one and the same thing became the grounds for his suspension on January 12, 1950. The theological dialogue of this period was characterized by confusion regarding the promises of God and the offer of grace. Did these concepts have the same essential meaning for Synod and the pastor of Veenendaal? To prevent misunderstanding, we have endeavored to conform our terminology to the definition of terms as they were formulated by the General Synod of 1986. Presently the Gereformeerde Gemeenten generally refer to the promises of the covenant as having been made in Christ to the elect, and to the offer of grace as being made to all who hear the Word. The offer of grace is also expressed by way of the general promises of the gospel.

This study analyzes three documents of those men who represent the sentiment of Synod, as well as four publications of Rev. R. Kok and his followers. My research concluded that the sentiment of Synod can only be understood when the word 'promises' in its pronouncement is interpreted as referring to 'covenant promises'. The promises of the covenant should not coalesce with the offer of grace. The notion that all promises must be considered as having been made to all who have been baptized, very closely resembled what is expressed in the doctrine of the three covenants. That line of thinking leads to a dichotomy between the covenant of grace and election. One was not willing to relinquish the certitude of the covenant that had been articulated in 1931. Synod did not want to leave any room for the views of Kok within the Gereformeerde Gemeenten.

Though the pastor of Veenendaal was not acquainted with the current definition of 'covenant promises', the essence of the matter itself was very evident in his thinking: In Christ, the promises have been made to the elect. It is indeed true that in his thinking election functions in the background, and human responsibility is on the foreground. The book of Fisher and the Erskines, published by Kersten, yields us the key to understanding his position: the offer and the promises are one and the same thing. His desire was to highlight two matters, the first being that the general promises of the gospel, or the offer of grace, are addressed to all who hear the Word. They all have the same warrant to believe. To put it differently,

here the promises and the offer coalesce. The second point is that the right of possession can only be received in the way of faith. Kok was not given the opportunity to explain this in an ecclesiastical assembly that was saturated with obstinacy and emotions.

The pastor of Veenendaal was clear regarding the coalescence of the offer and the promises. The offer of God's grace, the preaching of the gospel, and the proclamation of the promises coalesce because they coalesce in the Bible. These three concepts are purely equivalent for him, so that they can be used interchangeably. Steenblok's view was that Kok taught that the promises of the covenant are bestowed upon all hearers. Kok resolutely denied that accusation. He fully embraced the decisions of Classis Barneveld, held on June 1, 1948. The idea of 'bestowal', derived from Comrie, was always interpreted by Kok as referring to the offer of salvation. He who fails to recognize the possibility of the interchangeability of these concepts in the mind of the pastor of Veenendaal, will fail to understand him correctly. This example evidently confirms that Kok did not carefully and systematically formulate theological concepts. He was primarily the compassionate pastor who proclaimed the Word. Often it seems as if Kok in his preaching of the promises makes no distinction whatsoever between the covenant promises made to the elect, and the gospel promises, that is, the offer of grace, proclaimed to all hearers. However, this only appears to be so, for Kok's articulation of theology frequently lacked careful thought and clearly defined distinctions. Within the total context of his use of concepts and the meaning of terms, one may not assume that he was guilty of making the promises of the covenant to coalesce with the offer of grace or the general promises of the gospel. Kok himself was partially to be blamed for the misunderstandings surrounding his preaching of the promises. He could strongly accentuate the offer of grace to all, thereby suggesting that the promises of the covenant were intended for all. The suspension of R. Kok was based upon a regrettable misunderstanding regarding the concept of the promises. Synod used this concept to refer to the promises of the covenant which are not addressed to all who are baptized, but rather, will only come to fruition in the lives of the elect.

The pastor of Veenendaal allowed the concept of the promises to coalesce with the preaching of the gospel; that is, the offer of grace or the general promises of the gospel as proclaimed to every hearer. Synod assumed that Kok meant the promises of the covenant and charged him with the coalescence of the offer and the promises. This was also the result of a prevailing theological confusion of tongues, and that necessarily led to an incorrect ruling regarding this matter.

The repeated accusations that Kok insufficiently taught man's spiritual state of death, the necessity of the new birth, and the irresistible working of the Holy Spirit, made it clear that he tended to hammer in a one-sided fashion upon the anvil of human responsibility and the offer of grace – doing so, however, without denying essential elements of the confessions. The element of truth in his plea for the offer of grace was molded by the realization that a rational analysis of the gospel, having election as its point of departure, would necessarily lead to the denial of the offer of salvation to all hearers.

The reactions in the ecclesiastical periodicals of the Reformed community to Synod's decision to suspend Kok were outright unfavorable. This negative assessment pertained to both the church-orderly transactions that culminated in this decision, as well as to its theological motivation. Consequently the Gereformeerde Gemeenten became more or less isolated within the ecclesiastical context of the Netherlands. The objectivity with which the weekly

publication *Het Gereformeerd Weekblad* (publisher: Bout, Huizen) informed its readers was noteworthy indeed. This ecclesiastical periodical, as was true for *De Reformatie*, raised some essential questions.

Chapter 8 presents an evaluation. Nearly every chapter ends with an analytical evaluation. We are therefore able to limit this evaluation to some of the main trends. First of all, the ten new developments that transpired between 1946 and 1950 are addressed. The question arises how this explosion of initiatives and activities can be explained. G. H. Kersten looked over his shoulder to Kuyper when he organized the SGP in 1918 and the VGS (Society of Reformed Schools) in 1921. One could appeal to his example. After World War II, a group of older and younger individuals dialogued with one another with new zeal within the existing principal parameters. There was a great need among young people! In a society that had been derailed by the war, this younger generation had to be kept committed to the spiritual heritage of both the Reformation and the Further Reformation, as well as that of Reformed Pietism. In the Gereformeerde Gemeenten one made use of predominantly new vehicles (e.g. societies, national organizations, publicity), thereby abandoning views that had formerly been held. The religious introspection and the societal isolation that were once so characteristic for the Ledeboerian churches, and the Kruisgemeenten, began to dissipate. One could observe a social ascent of the ‘quiet ones in the land,’ sustained by the teachers’ training in Krabbendijke and the pursuit of a university education by a small number of young people. The cultural level of the congregations was elevated by the activities of the choir societies and the federation of organists.

Since 1907, ecclesiastical life was firmly rooted in the regulations of the Church Order of Dort and Reformed church polity. G. H. Kersten, who continually promoted the functioning of an orderly church life, did not always adhere to this standard. His objective was to quickly facilitate certain matters in a somewhat extraordinary manner. For instance, at the Classis Barneveld of June 1, 1948, he functioned as Kok’s prosecutor, as an advisor according to Art. 49 of the church order, and as judge by providing a context in which a dogmatic ruling could be rendered. He could not lay claim to such a combination from a church-orderly perspective, but it could be explained in light of the central position he occupied for decades in the Gereformeerde Gemeenten. Subsequent to his death in September 1948, it seemed as if many congregations and major assemblies had fully lost sight of how to think and act in a church-orderly manner.

This chapter describes no less than eleven situations which contradicted Reformed church polity. One recognized insufficiently that the church order is fraternal in nature and must be implemented in a spiritual manner. In summary, it can be said that during the period that was researched, ecclesiastical life continued to develop according to the guidelines provided by the Church Order of Dort. However, since 1948 there were unexpected moments when an individualistic and a predominantly emotional streak would surface that would manifest itself by actions that were either defective or entirely contrary to the church order. The conduct of M. van de Ketterij is a good example of this. On the basis of a Bible text that had occurred to him, he organized a second congregation in Veenendaal for the benefit of the group of aggrieved members who attended church services at the Kegelbaan. Here the personal dimension was so strong in the history of the church that developments in Veenendaal were influenced accordingly.

It is one of the objectives of this study to increase our insight into the emergence and development of ecclesiastical conflicts. Our research has yielded the obvious conclusion that the Veenendaal controversy manifested a lack of true and brotherly communication on all levels. There were collisions, but they did not result in fruitful interaction. The lack of good and biblically justified communication repeatedly precipitated strained relationships within the consistory. The rather inflexible and uncompromising nature of the pastor of Veenendaal played an important role. It was only much later that he recognized this deficiency in his conduct. The shift in the evaluation of the Veenendaal controversy by the major assemblies during the period of one and a half year from June 1948 till December 1949 was also peculiar. Initially one insisted that all aggrieved parties had to return to the local congregation, confessing their guilt. The Synod of 1949 then hinted that upon return and reconciliation the organization of a second congregation should not be deemed as being impossible to achieve. It became obvious that in a fairly large geographical region the aggrieved parties in Veenendaal could count on a certain measure of sympathy. Synod finally made the proposal to organize a second congregation in Overberg. In so doing, it communicated a certain measure of approbation to the group of aggrieved members. The major assemblies moved in their thinking from objective church-orderly regulations toward a subjective assessment of these regulations. There is no easy explanation for the change in the assessment of this controversy at the major assemblies. Publicity, ongoing discussion, emotions, and the duration of the controversy must have been the most important factors.

At Synod, Kok immediately vindicated himself in regard to the suspicion that he espoused the doctrine of the three covenants. He fully supported the considerations of Classis Barneveld, held on June 1, 1948. No one questioned his affirmation of this position. However, they blamed him all the more for his approach that could lead to a practice that would strongly resemble that of the churches espousing the doctrine of the three covenants. Such assertions can be assessed as being elements of a discussion that expressed concern regarding the direction toward which Kok was moving. On the other hand, these discussions were fueled by a denigrating undercurrent, resulting in a pejorative assessment of the Christelijke Gereformeerde Kerken. Given their internal dissent, there was no reason why the Gereformeerde Gemeenten should have projected their internal differences upon other churches. One did not recognize that a dogmatic difference of opinion could be reduced to a difference in textual exegesis. We only know in part! This could mean that complete consensus regarding the question whether there are two or three covenants will probably never be achieved within the context of Reformed theology. One must permit some flexibility within the parameters of the confessions.

At the General Synod of 1950, F. Mallan, C. Steenblok, Chr. van de Woestijne, D. L. Aangeenbrug, and two elders initiated a discussion regarding societies. The chairman maintained that strong and erroneous currents were manifesting themselves among the youth societies. After years of mounting tension, this resulted in an explosion. This offensive against the national youth work organizations, though unanticipated by some, was an expression of ecclesiastical conservatism that insisted on maintaining the pre-war situation. In between the lines, one could detect a concern that there would be a Neo-Calvinistic bent in this youth work. Synod stipulated that these national organizations had to be dissolved. As speedily as possible, young women societies had to be transformed again into sewing circles. The singing of choirs in church buildings should officially be prohibited as being an expres-

sion of world-conformity. National youth work should be placed under the supervision of a special synodical committee. Consequently, a yearning for centralization was somewhat diminished during the months that followed.

This offensive was also the expression of a struggle behind the scenes. The question was who would determine the direction of church life after the decease of G. H. Kersten in 1948. Would this be the group that had assembled itself around the person of Steenblok? Or would this direction be determined by the person of Verhagen and all who, with him, were engaged in promoting ecclesiastically sanctioned youth work? It became obvious that Steenblok and his followers, who were in the majority at Synod, made an attempt to nail down the course of events in church life once and for all.

The research question posed in this study was as follows: During the period of 1946-1950, what relationship was there between theological motives and the social context of church history? The result of this assessment has been expressed in the last paragraph of each chapter. This study proved to consist of 44 themes. These themes could be evaluated on the basis of the formula, *duration x intensity = assessment*. This yielded the conclusion that theological motives constituted 38% of the total picture, and the predominantly social factors 62%. The outcome is somewhat surprising, for the theological position pro or contra Kok appeared to dominate the ecclesiastical scene. On the other hand, many new developments contributed to a strong emphasis upon factors that are to be reckoned as belonging more to the social context of church history.

This study concludes with a comparison between the developments in the Gereformeerde Gemeenten in both Veenendaal as well as at the national level, *and* the situation in Corinth. Five points of comparison are discussed. The pursuit of unity and peace is the abiding calling of the Christian Church of all times and places.

Bijlagen

I. DE ZES UITSPRAKEN OVER HET GENADEVERBOND VAN DE GENERALE SYNODE VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN, GEHOUDEN 21 MEI 1931 TE ROTTERDAM

1. dat het Verbond der Genade staat onder de beheersching van de *uitverkiezing* ter zaligheid, dat het wezen des Verbonds daarom alleen geldt den uitverkoornen Gods en nooit gelden kan het natuurlijk zaad. Dat aard en wezen van Verbond der Verlossing en Verbond der Genade één zijn en niet twee. In wezen is het één Verbond.
2. dat de Heilige Schrift slechts spreekt van *twee* Verbonden in betrekking tot des menschen eeuwigen staat, n.l. het Verbond der Werken en het Verbond der Genade.
3. dat wat het wezen des Verbonds betreft, de H. Schrift alleen spreekt van twee *Hoofden*; Adam hoofd van het Verbond der Werken, Christus Hoofd van het Verbond der Genade, volgens Rom. 5:12-19; 1 Cor. 15:22, enz.
4. dat een verbond in zijn *wezen* twee partijen kent; dat gelijk God met Adam, als het vertegenwoordigend hoofd van al zijn zaad, het Verbond der werken heeft opgericht, alzoo met Christus, als het vertegenwoordigend Hoofd van al de Zijnen, het Verbond der Genade, terwijl het (subjectief) wordt opgericht, met de uitverkoornen, als zij door wedergeboorte en geloof in den tijd in dat Verbond worden ingelijfd.
5. dat het Verbond der Genade van God een bediening heeft ontvangen, een openbaringsvorm, die wisselde en die meerderen omvat dan de uitverkorenen Gods. Deze laatsten echter alleen zijn wezenlijk in het Verbond begrepen.
6. dat de verantwoordelijkheid van elk mensch wortelt in de schepping. Geschapen naar Gods beeld, eischt God van den gevallen mensch Zijn beeld terug. En die verantwoordelijkheid is grooter, naarmate God met hem bemoeienissen maakt. In het bijzonder wordt die verantwoordelijkheid grooter door de ernstige aanbieding van Christus en de Verbonds-weldaden in het Evangelie, als blijkt uit vele plaatsen als Ezech. 33:11, 2 Cor. 5:20; Matth. 23:37; Luc. 10:13-15, Joh. 3:36, 5:40; Openb. 22:17, enz.¹

II. DE VEERTIEN PUNTEN DIE DOOR DS. R. KOK WERDEN TERUGGENOMEN OP DE CLASSIS BARNEVELD VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN OP 1 JUNI 1948

‘Uit de door Ds. Kok uitgegeven predikaties worden nu verscheidene uitdrukkingen van Ds. Kok voorgelezen, met het gevolg, dat wordt voorgesteld dat, afgezien van doorlopend aan de Gereformeerde leer vreemde uitdrukkingen en voorstellingen het nodig is, dat Ds. Kok openlijk terugneemt:

1. *dat Christus onder het Oude Testament naar Zijn Godheid* leefde in het hart van Zijn volk, en naar het vlees in de lendenen van Zijn volk (tegen welke stelling bij de classis Barneveld reeds bezwaar is ingebracht, doch die nimmer is herroepen);

1. Handelingen der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden 21 mei 1931 te Rotterdam, artikel 8: Genadeverbond. Ook in: *Acta 1907-1959*, blz. 354.

2. dat de hel zou zijn de plaats waar niet gewerkt hoeft te worden; dat is verschrikkelijk, nooit meer enige nuttige bezigheid te kunnen verrichten, om dan eeuwig van de verveling, van de ledigheid gekweld te worden. Gods Woord zegt ons, dat de hel de plaats is waar de verdoemden eeuwig de volle toorn Gods dragen zullen in het vuur, dat niet zal worden uitgeblust, waar weinig zal zijn en knersing der tanden. (Zie *De ontwaakte Boaz*, blz. 5, 26);
3. dat Ds. Kok openlijk herroept, dat er tot op de dag van heden twee wegen naar de hemel zijn, en de weg van het Verbond der Werken nog toegankelijk is: 'Hier staat geen bord met het opschrift "Verboden toegang".' (*Zo grote Zaligheid*, blz. 27);
4. dat Ds. Kok zich klaar en onomwonden uitspreekt, dat er twee verbonden zijn in betrekking des mensen eeuwige staat, te weten het Verbond der Werken en Verbond der Genade, en niet drie: dat tussen het Verbond der Verlossing en het Verbond der Genade mitsdien geen onderscheid is in aard en wezen, en deze niet zijn "twee wezenlijk verschillende Verbonden", als Heyns leert in diens Ger. Geloofsleer, blz. 122 v.v. en velen thans met hem; dat alleen met de uitverkorenen het genadeverbond wordt opgericht en de bondgenoten er nimmer kunnen uitvallen;
5. dat Ds. Kok volmondig erkent, dat de beloften van het genadeverbond alleen vermaakt zijn aan de uitverkorenen, en in de dood des Testamentmakers onherroepelijk zijn, en dat de beloften ter zaligheid *niet geschonken zijn aan de verworpenen*, waarom de onbekeerden het recht van pleiting op de beloften ontbreekt, alsook het geloof, zonder hetwelk pleiten onmogelijk is, hoewel degenen, die naar Gods eeuwige verwerping daaronder onbekeerd blijven, van de verkondiging en aanbieding van de zaligheid in Christus, waarin God geenszins aan allen, die onder de verkondiging van het evangelie leven, de zaligheid belooft, verantwoording zullen afleggen voor Gods rechterstoel. De voorstelling voortdurend gegeven in de predikaties van Ds. Kok is hiermede in strijd, en worde door hem herroepen. (Zie o.a. *Dierbare beloften voor goddelozen*, blz. 38), alsook: "Dat wij allen op weg zijn naar de hemel";
6. dat Ds. Kok erkent, dat de H. Doop, de genade en de beloften Gods alleen voor de *uitverkorenen* verzegelt, en dus herroept dat de Drieënige God in de doop verzegelt, dat de weg naar de hemel voor ons openstaat, in welke voorstelling de kracht van het Sacrament wordt weggenomen: (*Dierbare beloften*, blz. 38)
7. dat Ds. Kok bekent, dat er geen twee willens in God zijn, en hij mitsdien herroept, dat de wil des bevels strijdt met de wil des besluits, daar God naar de wil des bevels *wel*, maar naar de wil des besluits niet alle mensen zalig maken wil;
8. dat Ds. Kok betuigt, dat zijn uitdrukking gedaan in *Dierbare beloften*, blz. 37: "Was er geen verkiezing, dan werd niet één mens zalig, al had de Heere Jezus de zaligheid verdiend", ongerijmd is, omdat er geen sprake kan zijn van het verdienen der zaligheid door Christus, zo er geen uitverkiezing ware, terwijl de zoendood van de Heere Jezus niet te denken ware zonder dadelijke verzoening voor de uitverkorenen te weeg te brengen: (*Dierbare beloften*, blz. 37). Zie Dordtse Leerregels Verwerping der dwalingen, II, 1.
9. dat Ds. Kok herroept zijn stelling dat de eis van het genadeverbond dezelfde is als die van het Werkverbond: "Zijt heilig, want Ik ben heilig";
10. dat Ds. Kok terugneemt, wat hij geschreven heeft in zijn bundel predikaties, genaamd: *Zo grote Zaligheid*, blz. 38: "Zolang het beërven van het eeuwige leven voor hem (de rijke jongeling) een moeilijkheid dus geen onmogelijkheid wordt, is het een der dingen, die bij God onmogelijk zijn"; en in "Dierbare beloften", blz. 8: "Ik kan, zegt de Heere, geen mensen zalig maken, die het nog met hun godsdienst kunnen stellen".

Daar toch God doden zalig maakt, vijanden met Zich verzoent, en zoals o.m. uit de bekering van Paulus blijkt, mensen, die het wel met hun godsdienst kunnen stellen redt van het eeuwig verderf. Uit de stelling van Ds. Kok zou volgen, dat de mens zekere hoedanigheden zou moeten hebben en gestalten verkrijgen, eer God hem kan zalig maken?

Dit te stellen zou maar al te zeer naar het Pelagianisme rieken;

11. dat Ds. Kok zich wachten zal voor het terugdringen der souvereine genade Gods, zoals maar al te zeer geschiedt, door de bekering van zondaren aan Hem toe te schrijven, Die de weg tot bekering *gebaand zou hebben*, (als zouden wij die nu moeten bewandelen). God Zelf wederbaart, herschept, bekeert.

Dat Ds. Kok dan ook intrekt wat hij schreef in “Dierbare beloften”: “Hierin heb Ik lust, zegt de Heilige Geest, nederdalend op Christus, Hem bekwaam makend naar Zijn menselijke natuur, om de weg der bekering te banen;

12. dat Ds. Kok geheel terugneemt wat hij in “Het Kruisevangelie”, blz. 45 geschreven heeft: “De Zone Gods wil niet zondigen. Wil Zijn menselijke natuur, *die kon zondigen*, voor de zonde bewaren als Borg en Zaligmaker voor Zijn volk”, omdat het geheel de zaligheid op losse schroeven zet, als zou God de Vader Zijn Kerk hebben toevertrouwd aan een Middelaar, Die zondigen *kón*, en bovendien de natuur niet zondigen kan buiten de persoon. Christus had een onpersoonlijke menselijke natuur. *Hij* was en bleef de Tweede persoon in het Goddelijke Wezen. Zou dan God Zelf in onze menselijke natuur kunnen zondigen?;

13. dat ds. Kok belooft wel te onderscheiden tussen *de uitwendige en inwendige roeping* en dus zich wachten zal in de roeping als *enerlei* voor te stellen, die tot *allen* komt;

14. dat ds. Kok herroepend alles wat voorts door hem in uitgegeven *predikaties* en geschriften als Daniël, zowel als in woorden uitgedrukt heeft en zoals in geheel zijn opvatting van de Waarheid Gods voorgesteld is, in strijd met de zuivere leer der Schriften en de daarop gegronde Belijdenisgeschriften, belooft zich getrouw aan deze, te zullen houden, gelijk hij bij de aanvaarding van zijn ambt zich daartoe verbonden heeft.²

2. Notulen van de Classis Barneveld d.d. 1 juni 1948, blz. 5 en 6; Verslag van de Classis Barneveld gehouden op Dinsdag 1 Juni 1948, in *De Saambinder*, d.d. 10 juni 1948. Het verslag in het kerkelijk weekblad kent een aantal gecursiveerde passages, die niet voorkomen in de officiële notulen. Gelet op het feit dat het verslag het eerst werd gepubliceerd, is de tekst weergegeven, zoals die in het kerkelijk weekblad werd afgedrukt.

III. GLOBAAL OVERZICHT VAN DE VERHOUDING VAN DE THEOLOGISCHE MOTIEVEN TOT DE FACTOREN DIE BEHOREN TOT DE MEER SOCIALE CONTEXT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN IN DE PERIODE 1946-1950

Hfst	Omschrijving	Duur (x 1 t/m 20)	Intensiteit (x 1 t/m 4)	Totaal	Theologische motieven /	Sociale context
1	Karl Barth	2X20	X1	40	40	
1	Doorbraakged.	1X20	X1	20		20
1	Oecumene	1X20	X1	20	20	
1	De Saambinder	5X20	X2	200	120 ³	80
1	Hulpprogramma	1X10	X4	40		40
1	Herstel kerkgeb.	5X20	X2	200	20 ⁴	180
1	Emigratie	4X20	X3	240		240
1	Indonesië-vacc.	5X20	X4	400	50 ⁵	350
2	Zendingswerk	5X20	X1	100	100	
2	Prekenserie	4X20	X2	160	160	
	UdSdW					
2	Bezw. Saamb. R.	1X20	X4	80	80	
2	Bezw. Saamb J.	1X20	X4	80	80	
2	Weigering					
	kerkgeb. Gouda	2X20	X4	160		160
2	De Driestar	5X20	X4	400		400
2	Landel. Verb. J.V.	5X20	X4	400	50 ⁶	350
2	Landel. Verb. M.V.	3X20	X2	120	20 ⁷	100
2	De kleine Gids	3X20	X4	240		240
2	Landel. Verb. ZV	3X20	X3	180		180
2	Organistenver.	2X20	X2	80		80
2	Studenten	1X20	X2	40		40
3	Onbeh. over GHK in oorlog	3X20	X3	180		180
3	Positiekeuze R. Kok in oorlog	3X20	X3	180		180
3	GHK br. 21-7-47 aan cl. Barnev.	1X20	X4	80	80	
3	Alg. genade	2X20	X2	80	80	
3	Publik/pred.	4X20	X4	160	160	

3. Bij de waardering van *De Saambinder* is meegewogen de grote inbreng van C. Steenblok in de vorm van dogmatische artikelen. Zie par 3.4.7 en 3.4.8.
4. Het theologische motief - de Woordverkondiging - wordt niet genoemd, maar voorondersteld.
5. De vaccinatie-problematiek behoort tot de ethische dimensie van de kerkgeschiedenis. Daarom is bij Indonesië gekozen voor een tweedeling.
6. Een deel van het studiemateriaal in het blad *Daniël* en in afzonderlijke publicaties droeg een theologisch karakter. Zie par. 2.4.2 en 2.4.3.
7. Bij de oprichting van dit verband en het plaatselijke werk werd het bijbelse motief van de barmhartigheid beklemdtoond. Vergelijk par. 2.7.

Hfst	Omschrijving	Duur (x 1 t/m 20)	Intensiteit (x 1 t/m 4)	Totaal	Theologische motieven /	Sociale context
	R. Kok					
3	Uitspr. 2 PS '48	1X20	x2	40	40	
3	Uitspr. Cl. Barnev 1-6-'48	1X20	x4	80	80	
3	Aanbieding genade	3X20	x4	240	240	
4	Onrust 2e helft '48	1X10	x4	40		40
4	Breuk classis en gemeente '49	1X10	x4	40	30 ⁸	40
4	Aanb. GS gem. te Overberg	1X10	x2	20	20	
4	Instit. 2e gem. Veenendaal	1X20	x4	80	80	
4	Onrust 1949 instit. 2e gem.	1X15	x4	60	10 ⁹	50
5	Aanklacht tegen R. Kok	1X5	x4	20	20	
5	Ouderlingenconf.	1X5	x4	20	20	
5	Bijeenroeping Bijz. GS '50	1X5	x4	20	20	
6	Samenstelling GS '50	1X10	x4	40		40
6	Offensief contra verenigingen	1X20	x4	80		80
6	Hoofddred. De Saambinder	1X20	x4	80		80
6	Schorsing R. Kok	1X20	x4	80	80	
6	Veenendaal- Van de Ketterij	1X20	x4	80	80	
6	Aankl. Vergunst contra Steenblok	1X20	x4	80	80	
6	Publicatie P. v. Woerden	1X10	x3	30	30	
6	Kwestie Mijdr.	1X20	x2	40	40	
Totaal 44				5050	1930	3120

De theologische motieven maken in de jaren 1946-1950 rekenkundig gezien globaal gezien 38,21% van het geheel uit. Voor de kerkhistorische factoren met een sociale context is dat percentage 61,78%.

8. Door de uitgetreden groepering werden de bezwaren tegen de leer beklemtoond.

9. De tekst waarop Van de Ketterij zich beriep, speelde een belangrijke rol.

Bronnen

1. Ongedrukte primaire bronnen

1.1 Niet gepubliceerde interviews

De gesprekken zijn gehouden in de periode van 1991-2009, met aanduiding van de positie, die aanleiding gaf tot het vraaggelbesprek.

- A.R. Deelen te Rotterdam (1925-2010) was vele jaren ouderling in de Gereformeerde Gemeente van Rotterdam-West, die toen gediend werd door ds. L. Rijkssen.
- A. Elshout te Scheveningen (1923-1991), studeerde bij C. Steenblok, en was predikant in de Gereformeerde Gemeenten van 1955-1991.
- K. de Gier te 's-Gravenhage (1915-1999), predikant in de Gereformeerde Gemeenten van 1948-1999, studeerde bij G.H. Kersten en C. Steenblok, en was bevriend met J.W. Kersten.
- L.J.M. Hage te Gouda (1917-2007), schoonzoon van ds. G.H. Kersten, advocaat en procureur, docent aan De Driestar te Gouda.
- D. Hakkenberg te Gorinchem (1929-1994), onderwijzer te Veenendaal, predikant in de Gereformeerde Gemeenten van 1964-1994.
- A.F. Honkoop te Bennekom (1921-2008), predikant van de Gereformeerde Gemeenten van 1953-2008. Was vele malen preses van de Generale Synode
- A. Hulsman-Kok te Zeist, dochter van ds. R. Kok.
- Joh. Janse te Middelburg, gedurende drie jaar dienstplichtig militair in Indonesië (in het 4e Bataljon Garderegiment Jagers), diaken van de Gereformeerde Gemeente te Middelburg van 1968-2008.
- H.C. Morée en M.J. Morée-Aangeenbrug te Ederveen, respectievelijk schoonzoon en dochter van ds. D.L. Aangeenbrug.

1.2 Brieven (als regel beantwoording van vragen op verzoek van de auteur)

- A.J. Boogerman-Bas te Dordrecht (nicht van ouderling H. Bas).
- A. Cluistra te Bennekom (voegde zich als dooplid bij de groepering in de Kegelbaan te Veenendaal).
- S.P. Fraanje-van den Brink te Barneveld (echtgenote van Joost Fraanje, vertegenwoordiger van de SCEC).
- D.L. de Gier-Segers te Moerkapelle (echtgenote van ds. K. de Gier).
- Joh. Janse te Middelburg (zie bij niet gepubliceerde interviews).
- N. den Hengst-Verhagen te Dirksland (dochter van ds. A. Verhagen).
- A. Hulsman-Kok te Zeist (dochter van ds. R. Kok).
- C. de Jongste te Tholen (was predikant van de Gereformeerde Gemeenten van 1992 tot 2010).
- H. Natzijl te Maartensdijk (lid Redactie Bibliotheek van de Kleine Kerkgeschiedenis).
- C.A. Otte te Utrecht (uitgever van *Gezinsgids*).
- H. van Rossum te Zeist, oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, oud-ouderling te Zeist, vele malen lid van het moderamen van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten.

- P. Schalk te Lisse (was ouderling te Lisse).
- M. Simons te Hoek (ouderling Gereformeerde Gemeente te Terneuzen).
- A. van Stuijvenberg te Veenendaal (kleinzoon van ds. A. van Stuijvenberg).
- G. Verhoef te Veenendaal (ouderling bij ds. R. Kok te Nijkerk).

1.3 Overige ongedrukte bronnen (met de in de noten gebruikte afkorting)

1.3.1 Archieven

- Archief van de Bibliotheek der Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam (BTSGGR) met onder meer: Verslag van de vergadering der Classis Barneveld gehouden d.d. 1 juni 1948 des v.m. 10.00 uur in het kerkgebouw der Geref. Gemeente te Barneveld, en samengesteld door H.G. van Ginkel, J.N. Buddingh en M.G. Huibers te Veenendaal (het zogenaamde Alternatieve Verslag)
- Archief Curatorium School te Rotterdam (ACTSR). Daaruit: Notulen van het Curatorium 1946-1950
- Archief van de Christelijke Gereformeerde Kerk (Pniëlkerk) te Veenendaal (CGKVP)
- Archief Gereformeerde Gemeente Dordrecht (AGGD). Daaruit: Notulen van de classis Dordrecht
- Archief Gereformeerde Gemeente te Kampen (AGGK)
- Archief van de Jeugdbond van de Gereformeerde Gemeenten te Woerden (JBGGW)
- Archief Gereformeerde Gemeente te Utrecht (AGGU)
- Archief Vereniging van Organisten van de Gereformeerde Gemeenten te Waddinxveen (AVOG)
- Archief A. Vergunst, aanwezig in het Kerkelijk Archief van de Gereformeerde Gemeenten, Woerden (AAVW)
- Archief Bond van Zangverenigingen der Gereformeerde Gemeenten te Vlaardingen (ABZV)

1.3.2 Particuliere collecties

- G. Blom-Bouwman te Gouda (GBB)
- M. Golverdingen te Dordrecht (MGD)
- A. Hulsman-Kok te Zeist (AHKZ), berust bij ds. W.G. Hulsman.
- Joh. Janse te Middelburg (JJM)
- M.J. de Jonge-Kooyman te Zwijndrecht (JKZ)
- J.A. Saarberg te Utrecht (MGD/JAS)
- A. van Stuijvenberg te Veenendaal (AASV)
- W. de Wit (WDWM), berust bij prof. dr. F.A. van Lieburg
- P. van Woerden te Reeuwijk (WSDW)

2. Gedrukte primaire bronnen

2.1 Periodieken (systematisch)

Daniël. Orgaan van het Landelijk Verband van Jongelings Verenigingen der Gereformeerde Gemeenten in Nederland. 1946-1950.

DeSaambinder. Correspondentieblad der Gereformeerde Gemeenten in Nederland. 1945-1950.

De Stem des Woords. Off. Orgaan der Plaatsel. Geref. Gem van Veenendaal. 1950-1957.

Mededelingen van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 1943-1944.

2.2 Periodieken (incidenteel)

Criterium

De Kleine Gids

De Reformatie

De Waarheidsvriend

De Wekker

Gereformeerd Weekblad (Bout, Huizen)

Kerk en Muziek

Mededelingenblad V.O.G.G.

2.3 Overige gedrukte primaire bronnen

De Dordtse kerkorde. Met inleiding, aantekeningen en toelichting voor hedendaags gebruik, z. p. 2008.

[W. Tromp en G. H. Mijnders], *De Jeugd in Nood*, Gouda 1946^{1 en 2}.

Geluk, H., *De algenoezaamheid van Christus offerande, om allen en een iegelijk te kunnen behouden en zaligmaken, uit Gods Woord aangetoond, tegenover een boekje, door Dr. C. Steenblok gericht aan de onderwijzers der Scholen, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten, ter onderwijzing aan hunne leerlingen*, Tholen z.j.

[A. Roelofsen, H. G. van Ginkel, M. G. Snel, K. van Ginkel], *Waar gaan we heen? (De kerkelijke kwestie te Veenendaal)*.

Snel, M. G., *De schorsing van Ds. Kok. Met een vraag van ds. Kok aan de Geref. Gemeenten*, z.p. z.j.

2.3.1 Acta, handelingen en notulen van kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde Gemeenten. Deze documenten zijn aanwezig in het Archief van de Theologische School te Rotterdam (BTSGGR)

2.3.1.1 Classes

- Notulen van de Classis Barneveld, 2 oktober 1941, 16 april 1942, 16 januari 1947, 5 juni 1947, 1 juni 1948, 24 juni 1948, 27 januari 1949, 18 februari 1949, 3 mei 1949, 16 december 1949.

- Notulen van de Classis Dordrecht, 6 december 1949.

- Notulen van de Classis Rotterdam, 25 februari 1946, 15 december 1947, 7 maart 1949, 5 december 1949.

- Notulen van de Classis Kampen, 27 december 1949.

- Notulen van de Classis Utrecht, 30 december 1949.

2.3.1.2 Particuliere Synoden

- Notulen van de Particuliere Synode West, 20 mei 1948, 19 mei 1949, 22 december 1949, 16 mei 1951.

- Notulen van de Particuliere Synode Oost, 16 mei 1946, 13 februari 1947, 20 mei 1948, 25 mei 1949.

- Notulen van de Vergadering van de Particuliere Zuidelijke Synode, 8 januari 1947, 13 mei 1948, 2 december 1949, 5 januari 1950.

2.3.1.3 Generale Synoden

- Acta van de Generale Synoden van de Gereformeerde Gemeenten 1907-1959, Woerden 2007.

- Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 1971, 1998.

2.3.2 Jaarboekjes

C. Steenblok (red.), *Kerkelijk Jaarboekje der Gereformeerde Gemeenten in Nederland 1948*, Utrecht. *Ibidem* 1950.

2.3.2 Publicaties

Artikelen waarvan slechts een incidenteel gebruik is gemaakt, worden in dit overzicht niet genoemd, maar zijn aangegeven in de noten met een volledige bronvermelding.

- *Bouwen, niet breken. Aan de Besturen en Leden van de kiesverenigingen der Staatkundig Geref. Partij*, 1948.

- Erskine, Ebenezer en Ralph, en James Fisher, *Het verbond der genade*. Verklaring van het 'Kort Begrip' der Westminster Synode, in 1753 op last der Schotse Synode opgesteld, in het Nederlandsch uitgegeven door Ds. G. H. Kersten te Rotterdam, Utrecht 1948.

- Kersten, G. H., *God vaart op met gejuich*. Leerrede over Psalm 47:6, z.p. 1907. Onder meer herdrukt in G. H. Kersten, *De gelovige verwachting*, blz. 176-189, Utrecht z.j.

- Kersten, G. H., *Alleen wonen*. Openings- en afscheidsredevoeringen. Gehouden ter Algemeene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij te Utrecht, 7 maart 1946, Utrecht.

- Kersten, G. H., *De Gereformeerde Dogmatiek voor de gemeenten toegelicht*, 2 delen, Utrecht 1966.

- Kersten, G. H. en J. van Zweden, *Kort Historisch Overzicht van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*, Utrecht 1947.

- Kersten, G. H., *Mijn standpunt toegelicht*. Een korte uiteenzetting van mijn gedrag tijdens de oorlog in verband met het besluit der Zuiverings-Commissie tot mijn niet-toelating als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Rotterdam, oktober 1945.

- Kersten, G. H., *De genade Gods*, Rotterdam 1945.

- Kersten, G. H., *De Heidelbergse Catechismus*, Vianen 1969³.

- Kersten, G. H., *Korte lessen over Kort Begrip*, Utrecht 1952⁴.

- Kok, R., *Avondwandelingen* (niet uitgegeven autobiografisch geschrift verspreid in de familiekring).

- Kok, R., *Dierbare beloften voor goddeloozen, die verre van de gerechtigheid zijn*, Scherpenzeel z.j. [1947].

- Kok, R., *De ontwaakte Boaz*, Dordrecht [1947].

- Kok, R., *Het aanbod van Gods genade*, Scherpenzeel 1949.¹⁰

- Steenblok, C., *Voetius en de sabbat*, Gouda 1972².

- Steenblok, C., *Rondom verbond, roeping en doop*, Gouda 1979.

- Steenblok, C., *Een heilsverzuchting uit de diepte of het pleiten van een wees*, Rotterdam z.j.

- Steenblok, C., *Christus en de algemeene genade*. Referaat uitgesproken op Woensdag 12 April 1944 te Rotterdam a.d. Boezemsingel voor de Onderwijzers vereeniging der Ger. Gem. in Nederland (gestencilde uitgave met notenapparaat).

- Steenblok, C., *Christus en de algemeene genade*, 1, 2, in: *Criterium*, 23e jrg. nr. 4 en 5, februari, maart 1994.

- Verhagen, A., *Godverheerlijkende lessen uit de school van Jezus Christus*, Gorinchem 1940.

10. Zie ook het overzicht van 13 publicaties van R. Kok in par. 3.6 van dit onderzoek.

- Verhagen, A., *Dank en Bede*. Bevrijdingspredikatie (5 Mei) door den Weleerw. Heer Ds. A. Verhagen. Predikant der Ger. Gem. te Lisse, Dordrecht 1945.

3. Secundaire bronnen

3.1 Literatuur

Boeken, brochures en artikelen. Artikelen waarvan slechts een incidenteel gebruik is gemaakt, zijn alleen in de noten genoemd en niet in dit overzicht.

Anderson, Dean R., *1 Korinthiërs, Orde op zaken in een jonge stadskerk*, Kampen 2008.

Balke, A.G. e.a., *Zicht, balans van tien jaar CSFR*, Oegstgeest 1961.

Biemond-Boer, Betsy, *'Die Hollanders zijn gek!' De identiteit van bevindelijk gereformeerde emigranten in Canada*, Leiden 2003.

Bikker, Barbara, Kuiper, R. e.a. (red.), *Jong in eeuwenoude traditie*, Zoetermeer 2001.

Blok, A.H., T van der Ploeg en A.D. Senf (red.), *Welles, nietes. Omgang met conflicten*, Zoetermeer 2000.

Calvijn, J., *I en II Korinthe*, Kampen 1996⁴.

[Deelen, B. van, en C. van Rijswijk], *Opdat het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal*, z.j. Veenendaal.

Deursen, A.Th. van, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving*, Franeker 1991.

Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland, deel I 1892-1936, deel 2 1936-1975*, Kampen 1990-1992.

Exalto, John, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Heerenveen 2012.

Fieret, W., *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten 1990.

Florijn, H. en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, Kampen 2008 (3e vermeerderde druk).

Frijhoff, W.Th.M., *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Inaugurele rede Erasmus Universiteit te Rotterdam), Rotterdam 1984.

Frijhoff, W.Th.M., *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007.

Gier, K. de, *De Dordtse Kerkorde. Een praktische verklaring*, Houten 1989.

Graaf, J. van der, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Belijdend onderweg 1951-1981-2001*, Kampen 2003.

Graafland, C., *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme, deel 3 en 4*, Zoetermeer 1994.

Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987².

Genderen, J. van, *Verbond en verkiezing*, Kampen 1983.

Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992.

Ginkel, K. van, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk te Veenendaal. 1913 - 13 juni - 1988. Vijfenzeventig jaar kleine kerkgeschiedenis in woord en beeld*, Veenendaal 1988.

Golverdingen, M., Ds. G.H. Kersten, *Facetten van zijn leven en werk*, Houten 2004⁴.

Golverdingen, M., *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*, Houten 2005².

Golverdingen, M. e.a., *Om identiteit en kwaliteit. 75 jaar Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1921-1996)*, Ridderkerk 1996.

- Goud, M.J. en J.P. Sinke, *Vergeet Zijn grote daden niet. Schetsen uit het kerkelijk leven en de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke, waarin opgenomen een kort historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeente te Waarde*, Krabbendijke 1983.
- Grandia, J.J. e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven. Een toelichting vanuit de Gereformeerde Gemeenten*, Houten 2005.
- Harinck, C., *De prediking van het Evangelie. Het aanbod van genade*, Houten 2002.
- Hell, E. van, e.a., *'n Handvol koren. Over 60 jaar jeugdwerk gesproken*, Woerden 1991.
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*, Alphen aan den Rijn 1971.
- Het Nederlandse militaire optreden in Nederlands-Indië/Indonesië 1945-1950. Een bibliografisch overzicht*, Den Haag 2005.
- Heslam, Peter S., *Creating a christian worldview. Abraham Kuyper's Lectures on Calvinism*, Grand Rapids/Cambridge 1998.
- Historische Commissie Gereformeerde Gemeente te Ridderkerk, *Trouw van de God van Bethel. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Ridderkerk 1910-2010*, Ridderkerk 2011.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten 1985.
- Jongeleen, J., *Lesboek over de Gereformeerde geloofsleer ten dienst van Huis- Catechisatie- en Jongelings-Verenigingsgebruik*, Apeldoorn 1949⁵.
- Jongeleen, J. *Het Genadeverbond. Een woord van verweer tegenover Ds. Kersten's grove beschuldiging*, Woerden 1928.
- Koffeman, Leo J., *De oecumenische beweging*, Kampen 2005.
- Koops, Enne, *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)*, Hilversum 2010.
- Kossman, E. H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel II: 1914-1980*, z.p. 2007⁷.
- Kuiper, D.Th. e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jrg. 1, Kampen 1993.
- Kuyper, A., *De zegen des Heeren over onze kerken. Rede, ter inleiding op het gebed voor het samenkomen der Gereformeerde kerken*, Amsterdam 1896.
- Kuyper, A., *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen*, Amsterdam/Pretoria 1898.
- Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring*, in: W.F. de Gaay Fortman. *Architectonische critiek. Fragmenten uit de sociaal-politieke geschriften van A. Kuyper*, Amsterdam 1956.
- Kuyper, H.H., *Het gereformeerde beginsel in de kerkgeschiedenis. (Inaugurele rede V.U.)*, Leiden 1900.
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam 2008⁹.
- Mak, Geert, Jan Bank e.a., *Verleden van Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 2008.
- Mastenbroek, J., *Zijn vuur en haardstede. Ontstaan en voortbestaan van de Gereformeerde Gemeente te Rotterdam-Centrum, deel 2 (1914-1994)*, Rotterdam 1994.
- Mauritz, J.H. e.a., *Zolang het zonlicht schijnt. 75 jaar jeugdwerk in de Gereformeerde Gemeenten 1931-2006*, Woerden 2006.
- Meeuse, C.J., G. Nieuwenhuis, G. Roos en B.J. Zijl (red.), *Zie, Ik zend u. 25 jaar Zending Gereformeerde Gemeenten*, Houten 1989.
- Meijering, Eginhard, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2007.
- Moerkerken, A. e.a. (red.), *Ontboezemingen. 75 jaar Theologische School Gereformeerde Gemeenten*,

Houten 2002².

Nieuwland, L., *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*, Houten 1991.

Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen 1966.

Rasker, A. J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1986³ (opnieuw herzien en vermeerderd).

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2010 (vierde verbeterde druk).

Rouwendal, P. L., *Het aanbod van genade. Twee studies*, Apeldoorn 2002.

Rouwendal, P. L., Dr. C. Steenblok, Kampen 2010.

Saarberg, J. A., *Gods akkerwerk. Vijftig jaar Gereformeerde Gemeente te Utrecht*, Utrecht 1975.

Schans, A. A. van der, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkerstening van onze samenleving*, Den Haag/Leiden 1992.

Schuyt, Kees en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2000.

Selge, Kurt-Victor, *Einführung in das Stadium der Kirchengeschichte*, Darmstadt 1982.

Sinke, J. P., *Zijn daân getoond en trouw'lijk hen geleid. 100 jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007, deel 2*, Krabbendijke 2007.

Spijker, W. van 't, *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis*, Goes 1981.

Spijker, W. van 't, *Conflictstof binnen de gemeente en de weg van het Evangelie*, Heerenveen 2012.

Steenblok, C., *De bestaansgrond der gemeenten. Oorspronkelijk geschreven als artikelen in 'De Wachter Sions' in de jaren 1960-1963*, Gouda 1974.

Treur, M. K., *Gebouwd op het Fundament. Voorgeschiedenis, wording en ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeente te Zeist*, Zeist 1991.

Uithol, J. C. en J. M. van Wijk, *Gods trouw in de tropen. Belevissen van oud-Indiëgangsters gedurende de jaren 1946-1950*, Barneveld 1995.

40 jaar de driestar, Gouda 1985.

Valkenburg, Rik, *Wie was Ds. R. Kok eigenlijk...?*, Veenendaal 1989.

Verboom, J. H. R. e.a., *Leven en leer van Dr. C. Steenblok*, Barneveld 1967.

Vogelaar, L., *Gedenk Zijn grote daden. Een gevarieerde bundel schetsen en verhalen uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten*, Barneveld 2006.

Vogelaar, L., *Roept Zijn weldaan uit. Schetsen en verhalen uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten*, Barneveld 2009.

Vovelle, Michel, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld. Vertaling van Idéologies en mentalités. Met een voorwoord van Willem Frijhoff*, Nijmegen 1982.

Wallet, Bart, *Bevinding en Belofte. Van huisgemeente tot Christelijke Gereformeerde Kerk Mijdrecht*, Mijdrecht 2004.

Wilhelmina, *Eenzaam, maar niet alleen*, Amsterdam 1966⁹.

Woltjer, J. J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw*, z.p. 2005³.

Zwemer, Jan, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw*, Kampen 1992.

Register van personen en plaatsen

- Aagtekerke - 96, 98, 100, 102, 120
 Aalburg - 205, 239
 Aalst - 205
 Aangeenbrug, D.L. - 187, 206, 219, 220, 224, 230, 232-234, 237, 240-243, 247, 248, 255, 261, 308, 322, 327
 Aangeenbrug, W.W. - 233, 234
 Agassiz - 36
 Akkrum - 154, 213, 238, 239, 254
 Alberta - 36-38
 Alblasserdam - 149, 203, 205, 206, 209, 213-216, 240, 242, 260, 300, 302, 321
 Alkmaar - 60
 Amersfoort - 58, 122, 172, 183, 211, 256
 Amstelveen - 246, 266
 Amsterdam - 11, 29, 30, 34, 45, 47, 48, 62, 72, 76, 81, 96, 107, 120, 126, 135, 206, 207, 227, 244, 258, 286, 317
 Amyraldus - 253
 Amyraut, M. - *zie Amyraldus*
 Annot, G. - 106
 Apeldoorn - 11, 194, 286, 289
 Appellius, J.C. - 264
 Arnemuiden - 29, 73
 Asma, Feike - 104
 Austerlitz - 221

 Baaijens, J. - 73
 Baarn - 56, 93, 289
 Baars, A. - 11
 Bac, A. - 258
 Bach, J.S. - 104
 Bal, M. - 12, 14
 Bandung - 43
 Banning, W. - 24
 Barneveld - *passim*
 Barth, Karl - 22, 25-27, 47, 49-51, 57, 80, 93, 117, 313, 332
 Bas, H. - 203-207, 213-217, 226-232, 237, 240, 243, 254, 255, 257, 262, 271-275, 302, 306, 307, 321, 322
 Batavia - 41, 45, 46, 76, 85
 Bavinck, J.H. - 23
 Baxter, Richard - 253
 Beek, J. van - 67
 Beek, M. van - 149
 Beekvliet - 24
 Bel, A. - 11, 12, 219
 Bel, J.B. - 35, 36, 38, 61, 187, 202, 314
 Benjamin, D.J. - 61, 63
 Bennekom - 219, 282
 Benthuisen - 51, 102, 143, 207
 Berg, C.R. van den - 12
 Berg, G. van den - 136
 Berg, J. van den - 57-65, 77, 84, 91, 93, 95-99, 107, 109, 117, 123, 148, 171, 182-188, 193, 225, 230, 231, 235, 237, 243, 249, 254-256, 275, 285, 289, 297, 308, 309, 316, 317
 Berkouwer, G.C. - 23, 25, 26
 Berlijn - 30
 Bernhard, Prins - 90
 Beveren, J. van - 58, 223
 Biemond, T. - 107
 Biezeling - 96, 98
 Blaauwendraad, J. - 219
 Bladeren, J. van - 125
 Blois, A. de - 16, 55, 68, 72, 77, 82, 93, 116, 148, 154-157, 160, 161, 184-189, 192, 193, 203, 216, 224, 226, 227-236, 239, 242, 249-255, 266, 270-276, 302, 307, 309, 322
 Blok, M. - 29, 93, 148, 174, 179, 183, 187, 225, 235, 239, 275, 304, 309
 Blokzijl, M. - 29
 Blom, E. - 55
 Blom, W.J. - 219
 Blom-Bouwman, G. - 219
 Bochove, A. van - 203
 Boer, H. - 170
 Boerman, J. - 97
 Borssele - 36, 121, 187
 Bos, H. - 58
 Bos Gzn., W. - 29
 Bosch, D.H. - 170
 Bosch, J.P. van den - 172, 177
 Boston, Thomas - 17, 147, 150-156, 164, 248-253, 259, 261, 264, 287, 323
 Bourbon, Charlotte de - 95
 Bouwman, M. - 244-246, 258, 266
 Bregman, C. - 11, 12
 Bremen - 11
 Brons, J. - 155
 Bruinisse - 33, 34, 188, 190, 193, 203, 208
 Buddingh, C. - 168, 169, 171
 Buddingh, F. - 169, 171
 Buddingh, J.N. - 143
 Burger, C. - 97, 98, 104
 Buurveld, T. - 46, 91

 Cabaret, T. - 237, 251
 Calvijn, J. - 27, 154, 188, 195, 307, 311
 Capadose, A. - 42
 Chicago - 49
 Chilliwick - 36
 Cluistra, A. - 219, 263, 274, 282, 283

Comrie, Alexander - 147, 154, 156, 229, 231, 232, 272, 281, 283, 325
 Corsica - 31
 Costa, I. da - 42

Dalem - 106
 Dam, Chr. van - 92, 93, 187, 250, 276
 Deelen, A. R. - 38, 221, 222
 Deelen, W. van - 172, 176, 179-182, 198, 273, 274
 Dees, M. - 286
 Delft - 61, 106, 107, 288
 Den Haag - *zie 's-Gravenhage*
 Deursen, A. Th. van - 19
 Deventer - 75, 112
 Dieleman, F. J. - 184, 187
 Diepeveen, C. H. - 75
 Diepeveen, J. - 176
 Dijk, A. van - 172
 Dijk, J. van - 101
 Dijk, J. A. van - 82
 Dijk, K. - 23
 Dijke, M. van - 58
 Dikkenberg, A. van den - 177
 Dirksland - 35, 106, 120, 121, 154, 314
 Dis, C. N. van - 45
 Djokjakarta - 41, 44, 87
 Dordrecht - 97, 98, 100, 104, 108, 140, 146, 187, 189, 202-208, 216-220, 233, 247, 248, 254, 258, 260, 264, 273, 300, 315, 321, 322
 Dorp, S. van - 288
 Dorresteyn, T. - 17, 148, 183, 188, 191, 237, 243
 Doudeijns, A. M. - 212
 Driebergen - 101
 Driessen, J. - 219, 254

Ederveen - 139, 141, 149, 159, 179, 233
 Edmonton - 38
 Elshout, A. - 16, 129, 222, 251
 Enkhuizen - 55
 Ermelo - 181
 Erskine, E. & R. - 17, 131, 156-158, 162-164, 249, 252, 265, 277, 287

Fisher, James - 17, 131, 156, 162, 163, 165, 227, 235, 261, 265, 277, 281, 294, 324
 Florijn, H. - 127
 Fournes - 88
 Fraanje, ds. J. - 77, 89, 92, 119, 121, 129, 137, 148, 154, 160, 161, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 187, 188, 197, 198, 202, 203, 250, 302, 309, 314, 319
 Fraanje, Joost - 37-39
 Fraanje-van den Brink, S. P. - 37

Geer, J. van der - 213, 255
 Geluk, H. - 144, 145, 146, 154, 164, 167, 197, 319
 Geluk, J. J. - 194, 206

Geluk, J. L. - 194, 195, 196, 197
 Geluk, L. - 82
 Genemuiden - 71, 100, 103
 Genève - 26, 46
 Gier, K. de - 71, 106, 141, 142, 188, 189, 209, 220, 223, 224, 234, 236, 240, 241, 248, 249, 275, 276, 293, 301, 308, 309
 Gier-Bijsterveld, C. E. de - 106
 Gier-Segers, D. L. de - 106
 Giessendam - 15, 121, 205
 Gilst, H. van - 85, 203, 237
 Ginkel, K. van - 135, 136, 246
 Ginkel, W. A. van - 147
 Goes - 58, 105, 113
 Goor, H. - 230, 237
 Gorinchem - 194, 205, 206
 Gorsel, W. van - 72
 Goslinga, J. - 293
 Gouda - 36, 37, 55, 58, 63, 66-69, 72-74, 80, 96, 97, 101, 106, 110, 120, 128-130, 135, 140, 157, 188, 190, 209, 214, 219, 231, 233, 242, 250, 259, 332
 Goudzwaard, J. - 36
 Goudzwaard, M. K. - 36
 Goudzwaard, W. M. - 36
 Graaf, A. C. de - 104, 105
 Graafland, C. - 162, 283
 Graham, Billy - 49
 Grand-Rapids - 31, 36
 's-Gravenhage - 58, 71, 87, 96, 97, 104, 112, 204, 209, 218, 233
 's-Gravenpolder - 72, 96-98
 Groen van Prinsterer, W. - 62
 Groenewegen, Joh. - 98
 Grosheide, F. W. - 49

Haarlem - 81, 101, 106, 110
 Haasse, H. - 183
 Hage, D. - 211, 212, 214, 230-232, 254
 Hage, J. C. - 105
 Hage, L. J. M. - 106, 129, 175, 191
 Hage, W. - 251
 Hage-Kersten, C. A. - 106
 Hagestein, Joh. - 188, 193
 Hakkenberg, D. - 247-249, 254, 255
 Hardenberg, J. van den - 237
 Hardon-Kieviet, M. F. - 96
 Harinck, C. - 17, 130-134, 264, 272, 283
 Harthoorn, L. M. - 106
 Hartog, D. den - 149
 Hasselaar, M. C. van - 172
 Hatta, Mohammed - 41
 Hattem - 107
 Hazeu, J. - 98
 Heerschap, M. - 173, 183, 188, 191
 Hegeman, C. - 35-39, 47, 48, 102, 189, 284, 285
 Heij, P. - 169, 171

- Heijboer, J. - 106
 Heikoop, M. - 151
 Hell, A. van - 211
 Hellenbroek, A. - 156, 229
 Hellouw - 89
 Hendrik-Ido-Ambacht - 12, 102, 104, 242
 Hengst, J. H. den - 169, 171
 Hengst, W. den - 15
 Hengst-Verhagen, N. - 121
 Henry, Matthew - 192
 Hepp, V. - 126, 127, 290
 Hertog, A. C. den - 275
 Hertog, C. den (Mijdrecht) - 27, 72, 80, 95, 96
 Hertog, C. den (Utrecht) - 182, 219, 254, 256
 Hertog, G. den, sr. - 256
 Hertog, G. den, jr. - 248, 249, 255, 256
 Hertog, G. C. den - 11
 Hertog, M. den - 96
 Hertog, W. den - 95
 Hertog-Kok, N. den - 96
 Hertog-van de Veen, B. den - 95
 Heyns, W. - 150, 272, 330
 Hille, H. - 13
 Hock - 104
 Hoekman, L. - 236
 Hoenkoop - 134
 Hofman, M. - 16, 113
 Honkoop, A. F. - 16, 129, 224, 251
 Honkoop, P. sr. - 148, 188, 210, 225, 236, 250, 254, 275
 Honkoop, P. jr. - 248
 Hoogendoorn, H. - 55, 73, 74, 77, 80, 83, 86, 97
 Hooijmeijer, J. J. - 103
 Hoorn, L. van - 29
 Hooykaas, J. C. - 29
 Horst, T. A. van der - 82
 Houdt, J. W. van - 105
 Huibers, J. - 169, 171, 213
 Hulsman-Kok, A. - 95, 96, 122, 209, 219, 234, 244-246, 254
 Hulsman, W. G. - 219
 Hunnik, B. van - 174, 176, 184

 IJsselmonde - 188
 Ippel, H. - 256

 Janse, Joh. - 42, 43, 46, 122, 222
 Jansen, A. - 81-83, 100, 101, 110
 Jansen, H. - 102
 Jansen, J. W. - 102, 143, 144, 147-149, 159, 168, 197, 303, 318
 Jonge, B. de - 231
 Jonge-Kooyman, M. J. de - 231
 Jongeleen, J. - 115, 149, 150, 163, 264, 283, 316
 Jongste, C. de - 129, 130, 194
 Juliana, Koningin - 124

 Kalamazoo - 31
 Kamp, J. van de - 11
 Kampen - 12, 34, 41, 58, 73, 82, 86, 96-98, 102, 120, 125, 154, 160, 183, 188, 203-205, 210, 215, 252, 286, 290, 321
 Katwijk - 188, 209
 Kemperman, J. - 40
 Kerkrade - 143
 Kersten, A. - 58
 Kersten, G. H. - *passim*
 Kersten, J. W. - 71, 103, 106
 Ketterij, M. van de - 93, 188, 191-193, 199-211, 214-216, 219, 225, 228, 230, 232, 234, 235, 239, 240, 242, 247, 249, 254, 261, 262, 276, 287, 291, 299, 302, 303, 311, 320, 321, 323, 326, 333
 Keynes, J. M. - 32
 Kieboom, L. - 237, 250, 251, 324
 Kieviet, J. - 211, 215
 Kievit, I. - 23, 56, 93, 289, 307
 Kinderdijk - 36, 191, 205, 211
 Kirpestein, J. W. - 16
 Klaassen, A. - 154
 Kluis, A. T. W. de - 43, 91
 Klumpenaar, A. - 147
 Klumpenaar, Joh. - 169, 171
 Kodde, D. - 91, 116, 218, 219, 233, 322
 Kohnstamm, Ph. A. - 24
 Kok, C. - 67
 Kok, Joh. de - 203, 213, 225, 236
 Kok, N. - 95
 Kok, R. - *passim*
 Kolijn, W. - 220
 Koops, E. - 38, 39, 40, 50, 314
 Kooten, R. van - 14, 271
 Kooten-Kok, A. - 234
 Kooyman, J. - 231, 275
 Koppejan, J. - 128
 Koppelaar, J. H. - 29
 Kortenhoff, H. - 102
 Korteweg, H. - 97
 Kortgene - 96, 98
 Krabbendijke - 56-61, 96, 102, 103, 108-111, 117, 187, 202, 208, 209, 212, 231, 296, 298, 308, 315, 317, 326
 Kreeke, A. van den - 89
 Krijgsman, A. - 103
 Krimpen aan den IJssel - 61, 101
 Kuijt, P. - 56-61, 102
 Kuyk, E. - 72, 81, 82
 Kuyper, A. - 24, 53, 227, 251, 296, 297, 326

 Lamain, W. C. - 36, 39, 41, 92, 93
 Lamoré, P. J. - 72
 Lanser, C. A. - 211
 Ledeboer, L. G. C. - 13, 51, 113, 207
 Leerdam - 219, 220, 233
 Leeuw, G. M. de - 137

- Leiden - 15, 31, 43, 61, 80, 84, 85, 105, 106, 120, 188, 191, 194, 203, 218, 220, 221, 231, 245
 Leijenhorst, G. van - 107
 Lethbridge - 38
 Lieburg, F.A. van - 11
 Ligtenberg, H. - 17, 38, 55, 77, 78, 79, 83, 89, 90, 91, 148, 185, 188, 192, 193, 203, 204, 206, 218, 223, 230, 231, 237, 242, 250
 Lille - 88
 Lindhout, H. - 98
 Linggadjadi - 44
 Lisse - 31, 55, 57, 66-68, 72-77, 86, 94-98, 106, 114, 120, 123, 124, 135, 188, 220, 231, 275, 308, 317
 Londen - 23, 25, 28, 116
 Lopik - 125-127
 Lorenz, C. - 18-20
 Lussenburg, J. - 13
 Luther, M. - 27

 Mallan, F. - 14, 93, 125, 188, 190, 191, 193, 203, 208, 240, 241, 249, 271, 273, 308, 327
 Maritain, J. - 24
 Marshall, G.C. - 33
 Marx, K. - 24
 Maastricht, P. van - 229
 McIntire, C. - 48
 Medan - 76
 Meer, E. van - 289
 Meeuwen - 34, 102, 205
 Meijering, E.P. - 25
 Meliskerke - 102, 104, 120
 Mevahir - *zie J.W. van Houdt*
 Michielsgestel - 24
 Middelburg - 32, 42, 43, 58, 88-90, 102, 113, 120-122, 176, 184, 188, 203, 222, 231
 Middelharnis - 29, 60, 73
 Mijden-Groenendijk, N. van der - 12
 Mijdrecht - 27, 72, 80, 94, 95, 248, 249, 255-257, 262, 290, 292
 Mijnders, C.G.C. - 77
 Mijnders, G.H. - 67, 68, 71, 77
 Mijnders-van Woerden, M.A. - 67, 94
 Minderhoud, J. - 104
 Moerdijk, C. - 42, 88
 Moerkapelle - 35, 98, 106, 219, 254
 Moerkerken, A. - 14, 135, 271, 286
 Moerman, S. - 55, 192, 214
 Molenaar, Tj. - 35, 49, 55, 72, 82, 95, 107
 Mook, H.J. van - 41
 Morée, H.C. - 220, 233, 234, 248
 Morée-Aangeenbrug, M.J. - 220, 233, 234, 248
 Mounier, E. - 24
 Mountbatten, Lord Louis - 41
 Mourik, D. van - 89

 Natzijl, H. - 143, 149, 219
 Neerbos, B. van - 188
 Neerlangbroek - 288, 289
 Nieuw-Beijerland - 72, 106, 203
 Nieuw-Lekkerland - 222
 Nieuwdorp - 124
 Nieuwer ter Aa - 95, 219, 275
 Nieuwerkerk aan den IJssel - 293
 Niftrik, G.C. van - 25-27, 49, 313
 Nijkerk - 60, 258
 Nijssse, M. - 72, 73, 97, 98
 Noordtzijs, A. - 292
 Nunspeet - 128, 171, 174, 175, 179, 180, 188, 203, 239, 247

 Odijk - 56
 Olevianus, C. - 227, 228, 307, 322
 Oostkapelle - 102, 106, 258
 Opheusden - 17, 149, 183, 188, 191, 231
 Otte, J.P. - 71, 92, 93, 100-102
 Otter, H. den - 104
 Oudemirdum - 106
 Oudewater - 134
 Overberg - 189-191, 199-202, 209, 299, 305, 320, 327, 333
 Overduin, D.C. - 15, 51, 113, 120, 121, 197, 301
 Overduin, J. - 15, 51, 113, 197, 301
 Overeem, G.J. - 147

 Pas-Donker, G.H.C. - 12
 Paterson - 31, 35, 36, 102, 284
 Papendrecht - 288
 Passaic - 31, 130
 Paterson - 31, 35, 36, 102, 284
 Paul, H. - 106, 107
 Peursem, N. van - 60
 Peursen, M. van - 94
 Pieper, L. - 57
 Pijlman, F. - 98
 Poederroijen - 126, 205
 Poortugaal - 212
 Poortvliet - 117, 126, 128, 129, 316
 Potsdam - 41
 Puttenstein, J.W. - 12

 Ravenswaay, J.C. van - 61
 Reenen, G. van - 68, 231, 232, 280
 Reenen, H. van - 68
 Renswoude - 149, 190
 Ridderkerk - 35, 61, 67, 79, 102-104, 188, 206, 218, 233
 Rijkssen, H.W. - 222
 Rijkssen, L. - 31, 33, 34, 38, 61, 148, 185, 188, 190-192, 203, 208, 209, 218-222, 224, 232, 235, 237, 241, 243, 245-248, 254, 255, 259, 262, 266, 268, 270-272, 274-276, 288, 289, 295, 306, 322
 Rijkssen-Oskam, G. - 222
 Rijssen - 41, 102, 105, 183, 188, 210, 211
 Rilland-Bath - 98
 Rock-Valley - 36

- Roelofsen, A. - 190
 Roermond - 40
 Roest, B. - 72, 75, 77-80, 83, 87, 88, 110, 111, 129, 142, 160, 161, 165, 171, 174, 181, 234, 242
 Roost, H. J. - 107
 Rooy, P. de - 30
 Rossum, H. van - 11, 106, 135, 142, 154, 221
 Rotterdam - *passim*
 Rotterdam, Arnoldus - 80
 Rouwendal, P. L. - 285
- Saarberg, J. A. - 219
 Salomons, G. - 26
 Saumur - 253
 Schalk, P. - 67, 68, 77, 94
 Schans, A. A. van der - 53
 Scheps, W. C. F. - 275
 Schermerhorn, W. - 24, 70
 Scherpenzeel - 43, 72, 75, 79, 88, 110, 140, 142, 169, 171, 175, 179, 180, 181, 207, 234, 242
 Scheur, M. van de - 177
 Scheur, N. van de - 147
 Schilder, K. - 23, 290-293
 Schipp-Saarberg, J. M. G. - 219
 Schokking, W. F. - 45, 46, 90, 91, 314
 Schreuder, A. - 183, 237
 Schreuder, N. W. - 58, 183, 211, 213, 214, 256, 321
 Schuit, J. J. van der - 23, 26, 286-289, 295
 Segers, C. - 68, 98
 Segers, R. - 106, 107
 Selderhuis, H. J. - 11
 Selge, Kurt-Victor - 296
 Semarang - 76, 89
 Shaw, Robert - 115
 Sheboygan - 31
 Simons, M. - 104
 Sint-Annaland - 36, 211, 212, 214
 Slikkerveer - 34, 104
 Slootweg, J. - 128
 Slotboom, A. - 171, 176
 Smart, Ninian - 33, 35, 51
 Smijtegelt, B. - 126, 156, 164
 Smits, A. C. - 97
 Smits, C. - 101
 Snel, M. G. - 144, 190, 230, 233, 235, 258, 266, 268, 269, 275, 277, 278, 283, 289-291
 Soekarno, Achmed - 41, 44, 45
 Soerabaja - 75-77
 Sorge, W. van - 14, 271
 South Holland - 31, 315
 Spek, J. van der - 72
 Spijker, W. van 't - 11, 20, 304
 Spoor, S. H. - 44
 Spoor-Dijkema, T. H. - 44
 Steenblok, C. - *passim*
 Stikker, D. U. - 44
- Stoppelenburg, H. M. - 13
 Stuijvenberg, A. van - 92, 148, 171, 173-179, 188, 192, 199, 203, 219, 237, 238, 239, 247, 248, 261, 275, 299
 Stuijvenberg, A. van jr. - 238
 Stuijvenberg, D. van - 238
 Sunnyside - 31
 Swiers, A. - 98
- Tanger, C. - 95
 Terneuzen - 103, 104, 220
 Tholen - 82, 88, 96-98, 102, 104, 106, 128, 129, 144, 163, 194-197, 208, 306
 Toes, B. - 191, 192, 239
 Tricht-Geldermalsen - 16, 102
 Tromp, G. C. - 67
 Tromp, W. - 67, 68, 69, 71
 Tuinier, B. - 106
 Tukker, W. L. - 288
 Turkesteen, W. - 172-174, 180, 298, 299, 319
- Uithol, J. C. - 91
 Urmia - 61
 Utrecht - *passim*
- Vader, J. (burgemeester) - 61
 Valkenburg, A. - 213, 214
 Valkenburg, R. - 135, 136, 144, 259
 Veen - 205, 206
 Veen, G. - 154, 183, 223
 Veen, J. van - 181
 Veenendaal - *passim*
 Velzen, G. van - 212
 Vergunst, A. - 83-85, 93, 193-197, 203, 206, 237, 248-255, 259, 261, 262, 285, 289, 309, 323, 324, 333
 Vergunst, D. - 194
 Vergunst, P. J. - 289
 Verhagen, A. - *passim*
 Verhoef, A. W. - 29
 Verhoef, G. - 11, 139
 Vermaas, H. - 58
 Vermeer, Justus - 156, 164
 Vermeulen, G. T. C. - 95
 Vermeulen Hzn., J. - 35, 36, 38, 185, 205-206, 211, 218, 276, 321
 Versteeg, A. - 230, 239
 Versteeg, B. - 143, 148, 167, 173, 175, 177, 213, 225, 232, 236, 244, 245, 278
 Versteed, C. - 147
 Visscher, W. - 14, 273
 Visser, A. de - 265
 Visser, G. Th. - 104
 Visser 't Hooft, W. A. - 46
 Vlaardingen - 55, 77, 96, 98, 119, 120, 188-193, 209, 214, 217, 219, 227, 242, 299, 323
 Vliet, A. van - 97, 98
 Vliet, J. van - 219

Vlissingen - 31
 Voetius, G. - 127, 128, 317
 Vogelaar, L. - 17, 41, 85, 136, 251
 Voogd, W. de - 89
 Voorburg - 143
 Voorthuizen - 37
 Vreugdenhil, J. - 121
 Vroegindewij, A. - 289
 Vroegindewij, L. - 132-134, 288

 Waarde - 16, 42, 57, 88, 102, 106
 Waardenburg - 34, 239
 Waddinxveen - 12, 132, 133, 317
 Wageningen - 107, 183, 188, 191
 Waveren, P.S. van - 94
 Wege, J. van de - 103, 104
 Welmers, S. - 98
 Werkendam - 187, 231, 250, 276
 Wermeskerken, R. - 95
 West-Sayville - 31
 Westkapelle - 34
 Westzaan - 95, 120, 257, 258, 276
 Wierden - 29
 Wijk, B.J. van - 100, 101
 Wijting, L. - 93
 Wilhelmina, Koningin - 23, 40, 123, 313
 Windt, A.J. van der - 146

Wit, D. de - 91
 Wit, W. de - 58, 89, 92, 148, 176, 177, 184, 185, 188, 189
 Witsius, H. - 133
 Woelderink, J.G. - 115
 Woerden - 102
 Woerden, P. van - 154, 213, 238, 239, 253-255, 262, 333
 Woestijne, Chr. van de - 61, 67, 188, 206, 218, 225, 226,
 230-240, 247, 254, 257, 271, 275, 291, 307, 308,
 321-323, 327
 Wolphaartsdijk - 98, 100
 Woltjer, J.J. - 40
 Woubrugge - 229

 Yerseke - 15, 58, 98, 113, 120, 121, 135, 144, 145, 147, 154,
 167, 197, 317, 319

 Zaamslag - 61
 Zandijk, A. - 106
 Zandijk, L. - 106
 Zandt, P. - 28, 43, 45, 50, 61, 90, 114
 Zeeuw, C. de - 41, 72
 Zeist - 29, 56, 85, 95, 96, 106, 120, 135, 142, 154, 183, 187,
 219, 231, 237, 249, 254, 255, 258, 285, 288, 289, 323
 Zoutelande - 91, 116, 218, 322
 Zweden, J. van - 32, 36, 130
 Zwerus, G. - 85, 203, 249
 Zwijndrecht - 12, 231

Over de auteur

Marinus Golverdingen werd op 18 mei 1941 te Stolwijk geboren. Hij bezocht de Johannes Calvijnsschool voor U.L.O te Gouda en van 1957-1962 de Christelijke Kweekschool 'De Driestar' te Gouda. Daarna diende hij in verschillende functies het christelijke basis- en voortgezet onderwijs. In 1968 werd hij benoemd tot jeugdwerkadviser voor het verrichten van pionierswerk ten behoeve van de uitbouw van het jeugdwerk van de Gereformeerde Gemeenten. In 1972 keerde hij terug naar het onderwijs en werd directeur van een basisschool te Meliskerke. In de zomer van 1976 behaalde hij te Arnhem de acte Pedagogiek M.O.-A.

Vrijwel tegelijkertijd werd hij toegelaten tot de studie aan de Theologische School der Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam. In 1979 werd hij als kandidaat beroepbaar gesteld. Hij diende achtereenvolgens als predikant de gemeenten van 's-Gravenzande, Utrecht, Ridderkerk-Slikkerveer, Groningen, Gorinchem, Boskoop en Waarde. Per 1 juni 2011 ontving hij eervol emeritaat en vestigde hij zich te Dordrecht.

Tijdens zijn jeugdwerkperiode en zijn predikantschap publiceerde Golverdingen enkele studies, onder meer over G. H. Kersten en Willem Teellinck. Tijdens zijn verblijf te Groningen – in 1997 – begon hij aan een doctoraalstudie aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn met als hoofdvak kerkgeschiedenis en als bijvakken Nieuwe Testament en kerkrecht. Voor het hoofdvak schreef hij de studie *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*. Voor het bijvak kerkrecht schreef hij de scriptie *Ontstaan, inhoud en betekenis van 'oud' en 'nieuw' kerkrecht*. In februari 2004 slaagde hij voor het doctoraalexamen.

In 2008 begon Golverdingen aan een promotieonderzoek over de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten na de Tweede Wereldoorlog (1946-1950). Daarin bouwde hij voort op zijn doctoraalscriptie. De resultaten van dat onderzoek zijn neergelegd in dit boek.

De auteur is gehuwd met T. H. M. van der Heiden. Zij hebben zes kinderen en eenentwintig kleinkinderen.